DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14208

Cluj Memorial Book

A Kolozsvári zsidóság emlékkönyve; szerkesztette Carmilly-Weinberger Mózes

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

AUTHOR	Carmilly, Moshe.
TITLE	A Kolozsvári zsidóság emlékkönyve; szerkesztette Carmilly-Weinberger Mózes.
IMPRINT	New York, 1970.
DESCRIPT	xi, 312, 155 p. illus., ports. 26 cm.
SUBJECT	Jews -- Romania -- Cluj. Cluj (Romania) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Romania -- Cluj.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

בית הכנסת הראשי שליד הקהלה הקונגרסאית בקלוז׳-קולוז׳וואר

ספר זכרון

ליהדות קלוז׳—קולוז׳וואר

ספר זכרון
ליהדות קלוז׳-קולוז׳וואר

בעריכת

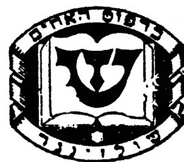
דר. משה כרמלי־וינברגר
לשעבר רבה הראשי דקהלת קולוז׳וואר,
פרופסור למדעי הרוח, ישיבה אוניברסיטה

ניו יורק
תש״ל

ספר זכרון זה רואה אור בסיוע
קרן הזכרון לתרבות יהודית, ניו־יורק ;
בני ציון — טרנסילווניה לודג׳, מס׳ 96, ניו־יורק

DR. MOSHE CARMILLY
2500 Johnson Avenue
Riverdale, N. Y. 10463

תוכן העניינים של החלק העברי

תוכן הענינים של החלק ההונגרי

תוכן הענינים של החלק האנגלי

נָסוּ אִמָּהוֹת מִפְּנֵי הָאֵשׁ וְהַדָּם,
הִתְרַפְּקוּ עַל טַפָּן בְּזְוָעַת הַחֻרְבָּן
וּבְאֵימַת הַמָּוֶת יוֹקֶדֶת בְּעֵינַיִם
מִלְּטוּ אֶת נַפְשָׁן לְמֶרְחַקֵּי הָאַיִן.
אַחַת הִיא, לְאָן? לַאֲשֶׁר עַיִן רוֹאָה,
וּבְעִקְבוֹת הַבּוֹרְחִים תִּדְלַק הַשּׁוֹאָה,
תִּדְלַק וְתִרְדּוֹף וְתִדְהַר בְּלִי־הֶרֶף,
מֵחֶרֶב אֱלֵי אֵשׁ וּמֵאֵשׁ אֱלֵי חֶרֶב,
רַק נָסוּ, אַךְ נָסוּ בְּאָזְלַת יָדַיִם,
בִּזְרוֹעוֹתֵיהֶן יוֹנְקֵי הַשָּׁדַיִם,
וְהַדֶּרֶךְ לֹא־דֶרֶךְ, רַק חֻרְבָּן מַאֲלִיחַ –
כִּי אִישׁ לֹא הֶאֱמִין עוֹד בְּמֶלֶךְ הַמָּשִׁיחַ.

(י. גיסקלאי: „מבשר המשיח"
עברית: צבי ברמאיר

פתח דבר

את עולמו ברא הקב״ה ואת עם סגולתו בחר, ומאבק נצחי בין הטוב והרע, בין הרפה והאדיר ירד לעולם. כוחות אימתיים ניגחים זה בזה והחזק על החלש יגבר. ובמערבולת איתנים זו נאבקנו על עצם קיומנו מיום היותנו לעם.

מארס־יוני בשנת 1944 — תמרור אימים במאבק עקוב דם מהול באש עשן ודמע. יום בו הושלך הס בקהילות צפון טרנסילווניה ונדם „קול יעקב" שהתהדהד בעריה זה מאות בשנים. „רעידת אדמה" זיעזעה את העם הזה נטול הקרקע ולבה לוהטת של שנאת ישראל פרצה ממעמקי שאול בהשמידה יהדות מפוארת ובהשליטה תוהו סביב.

עיר שוקקת חיים יהודיים היתה לפנים קולוז׳וואר בירת טרנסילווניה — פאר התרבות ההונגרית. ברחובותיה המקושטים בבניני ה„בארוק" ברכת „שלום" נשמעה בהקביל יהודי פני רעו. עיר בה הונף בגאווה דגל הציונות עם תום מלחמת העולם הראשונה. קריה מעוטרת מוסדות יהודיים: ארגון ארצי של קהילות אורתודוכסיות וקונגרסאיות, משרדים ראשיים של ההסתדרות הציונית, מוסדות צדקה וחינוך, ארגוני תרבות וספורט פעלו בה. בתי כנסת מפוארים, ישיבות, בתי מדרש ותלמודי תורה שמרו בה על תורת משה וישראל.

ברם, ה„בנין" הבנוי לתלפיות נפל לארץ כמגדל קלפים רעוע, עת הובלו אחינו, מאה ושמונים אלף יהודים יושבי צפון טרנסילווניה — לטבח. עשרים ושש שנים חלפו מאז הקריבו נשים וגברים, זקנים וטף חייהם על קידוש השם במשרפות מחנות ההשמדה של אושוויץ ובירקנאו.

ובמותם הורישו לנו את החיים. אוד מוצל מאש אנו, גחלת לוהטת בערמת אפר. חובה מוסרית מוטלת עלינו להנציח שמם של אחינו הקדושים. בלב נדכה ובידיים רועדות נכתב ספר זה המעלה זכרה המפואר של קהילת קולוז׳וואר על מוסדותיה וארגוניה.

פרק הזמן שחלף מאפשר לנו להפנות פנינו אחורנית, להשקיף על פני העבר ולהציג את המאורעות, בהתאם לכלל ההיסטוריוגרפי, „כפי שהם התרחשו" וזאת על אף הקשיים המרובים שבאיסוף מעט החומר הנותר.

הספר נחלק לשלושה: ראשית הישוב היהודי, פריחתו והשמדתו. זעיר היה ראשיתו (במאה השבע־עשרה), איטית היתה פריחתו (במאה השמונה־עשרה והתשע־עשרה) ומהירה היתה השמדתו (במאה העשרים).

אולם, לא ככל עם עמינו ולא יעודם יעודינו. על בימת ההיסטוריה עולות מעצמות, זורחות ושוקעות ושנית לא תקומנה. בעודם נלחמים על כבושים טריטוריאליים נאבקנו אנו על ערכים דתיים, רוחניים ומוסריים. כנגד עם הנצח כוונו חיציהם, אולם, כל הנוגע בו לא ינקה. מעפר קמנו, חוצנינו ניערנו והמשכנו להאיר שנית.

„דור אחרון לשעבוד וראשון לגאולה אנחנו!"

חלק שארית הפליטה של העיר קולוז׳וואר נשא פניו לציון, למענה לחם ומשתתף בבנין עתידה. אחרים מצאו דרכם לארה"ב ומעטים נשארו בין חורבות קהילותיה, אליהם פונה הספר בשלש שפות: עברית, אנגלית והונגרית. בהונגרית נפרד מדור הגלות והשעבוד, באנגלית — למען יזכרו תבל ויושבי בה רצח המוני של יהודים על לא עוול בכפם, ובעברית נלחץ יד לברכה לדור הגאולה והתקוה.

עם תום עבודתנו מחובתנו להביע רחשי תודה והוקרה לכל אלה שסייעו בידינו הוצאת הספר לאור.

הכרת תודה מובעת בזה לקרן הזכרון לתרבות יהודית, ניו־יורק (חברי ההנהלה: מר מרק יובילר, דר. ליאון שפירו ומר שלמה טרשנסקי) והקרן ע"ש לוסיוס נ. ליטואר, ניו־יורק (הנשיא: מר הארי סטר).

יבורכו תלמידי, תלמידי בתי הספר התיכוניים, לשעבר, בקולוז׳וואר, שעמדו לצידי ועודדוני: דר. ג׳ורג׳ רוז׳א, דר. חוה אדלר, קלרה קנופפלר.

יעמדו על הברכה כל אלה שהעשירו את תוכן הספר עם מאמריהם: פרופ. נתנאל קצבורג (אוניברסיטת „בר־אילן", רמת גן); פרופ. אלכסנדר שייבר (מנהל בית המדרש לרבנים שבבודפשט); הגב׳ דר. לאה ביטון (פרופ. במכללת הרברט להמן, ניו־יורק); דר. א. בך, גבעת עדה (לשעבר, מנהל בית הספר התיכון היהודי, קולוז׳וואר); פרופ. סלואטור א. לכס, באר־שבע (לשעבר, מזכיר הקהילה הקונגרסאית בקולוז׳וואר); הסופר יהודה אידלשטיין, גבעת רמב"ם (לשעבר, פרופ. בבית הספר „תרבות", קולוז׳וואר); קלמן כהנא, ניו־יורק (לשעבר, עורך עתון במאראמארוש־סיגט, רומניה); יהודה שוורץ, מנהל בית ספר ממלכתי־דתי, גבעת אולגה (לשעבר, מורה בבית הספר התיכון היהודי בקולוז׳וואר); מר. יצחק ווייס, תל־אביב (עסקן ציוני בקהילת קולוז׳וואר); הסופר שלמה זמרוני, בני־ברק (לשעבר, תושב קולוז׳וואר); מר. א. פיירליכט, קרית מלאכי (לשעבר, תושב קולוז׳וואר); דר. י. שווייצר, רבה של קהלת פץ׳; גברת קלרה קנופפלר (מורה בבית ספר תיכון איסטצסטר, נ. י.). (המאמרים המובאים ללא שם המחבר הם פרי עטו של עורך הספר. המאמר „קהלות ומוסדותיהן" מבוסס על מחקריו של הרב דר. מתתיהו איזלר ז"ל והסופר א. סבו ז"ל).

תודתי נתונה לנ. נאנאשי, נשיא הארגון העולמי של יהדות הונגריה; ליוסף פטמן, נשיא הסניף של הארגון העולמי של יהדות הונגריה שבניו־יורק. כמו כן

נתונה תודתי לחברי הנשיאות לשכת בני ציון „טרנסילווניה״, ניו־יורק: ג׳ורג׳ סטון, ארנסט זליג, טיבור שוורץ.

רחשי תודה לפרופ׳ שלמה שונמי שקרא את עלי ההגהות והעיר הערות חשובות.

תודה מיוחדת מגעת לגב׳ צפורה שטרן שהיתה לעזרתי בהכנת הספר לדפוס ובהגהת עלי הספר בשים דעת.

דברי תודה לבית הדפוס האחים שולזינגר, ניו־יורק (עברית ואנגלית) ולבית הדפוס פילוואכס, ניו־יורק (הונגרית) עבור טרחתם להוציא לאור את ספר הזכרון הזה בצורה נאה.

לבסוף עלי לציין שמבלעדי עזרתה של אשתי שרה (לבית גינס) שעמדה לצידי בכל עת, ספק שהיה הספר תם ונשלם.

דר. משה כרמלי־וינברגר
רבה הראשי לשעבר, דק״ק קולוז׳וואר
פרופסור למדעי הרוח, ישיבה אוניברסיטה
ניו־יורק

ניו־יורק, סיון תש״ל

שמים בכו

מאת מ. כרמלי־וינברגר

שלוש דמעות הללו — למה? תנו
רבנן: שלשה הקב״ה בוכה עליהן
בכל יום. (חגיגה ה, ב)

דמעות ראו חז״ל בעיני ה׳ ונדהמו.

הדמעה הראשונה הופיעה בעיני ה׳ בעת שהוגלו ישראל מעל שולחן אביהם שבשמים. גלות היא העונש החמור ביותר בחיי עם. לא לשווא הזיל הקב״ה דמעה כאשר נטש ישראל את ארצו. חיי גלות השפלה הם ופזורה — מורא ופחד. גלות היא אי־בטחון, גלות היא תשעה באב, אבל, קינה ארוכה. השחוק החלוש שבקע נדירות הוחנק והשירה נמחקה. בלמו את פיו, שדדהו, את השגיו בשטחי המדע גזלו ופרי יצירותיו קטפו הם.

סרחנו דרכנו בכבישי הגלות בת האלפיים מרודים ומעונים וטובות היו לנו חיות הטרף מן האדם. חיינו — כלי משחק בידי זרים ושעיר לעזאזל במשחקם הפוליטי. לפיכך, היתה הגלות בכיה לדורות.

דמעה שניה הופיעה בעיני הקב״ה על כי ידוע ידע כי הגלות אינה עונש בלבד כי אם מחלה ממארת. הגלות אטמה את חוש העם להיס־טוריה: ,,מיום שחרב בית המקדש וגלינו מארצנו ניטלה עצה ממנו ואין אנו יודעין לדון דיני נפשות״ (מגילה יב, ב). עם ישראל הינו עם עתיק יומין ועטרתו משובצת השגים במדע ובערכי מוסר. בהם תפארתו וכך העשיר תבל ומלואה. כיצד שכח העם הזה את עברו ואת ההיסטוריה שלו? מה נורא האסון! למדנו תולדות עמים זרים; ידענו מתי ואיכן ניגף נפוליאון במלחמותיו; כיצד השיג גריבלדי את אי־תלותו של העם האיטלקי; היטב ידענו מתי איחד ביסמרק את גרמניה ולמדנו מתי עברו ההונגרים את מיצר ורצקה והגיעו להונגריה ועוד ידענו למה זה עומד הצלב על הכתר ההונגרי באלכסון. ומי לא ידע שמותם של שלושה עשר ההונגרים שנרצחו בשנת 1848 בעיר אראד וה־6 באוקטובר יום זכרון הוא להם. אולם האם ידענו שב־22 באוגוסט 1494 נשרפו גברים ונשים יהודיים בהונגריה, בעיר נאד־סומבאט? האם ידענו שמות היהודים שנשרפו חיים במדורות אש בהונגריה, בעיר באזין ב־21 במאי שנת 1529? כל זה נשכח מאתנו כי הגלות גזלה מאתנו את החוש לתולדות עמנו. שכחנו עברינו. סובבנו בעולם הרחב כחייל מוכה הלם חסר כוח זכרון. נדדנו בעולם הגדול כשכורים שאינם יודעים שמם וכתובתם. אבדה לנו זהותנו. צרפתים היינו, גרמנים, רומנים והונגרים. את ההמנון ההונגרי פזמנו בכפרי רומניה, כי אחרים מאנו לשירו.

היטב שכח העם ההונגרי את היהדות ששמרה בנאמנות על התרבות ההונגרית ואת היהודי שערך והפיץ עתון הונגרי במאראמארוש־סיגט

ו,,שכרו" תמורת שרותו — השמדה המונית במשך ששה שבועות. בחודש מאי 1944 בעוד נדבכי הונגריה מטים לנפול והתותחים הרוסיים רועמים ע"י הרי הקארפטים, הובלו שש מאות אלף יהודים, גברים ונשים, זקנים וילדים חפים מפשע, בלתי מוגנים אל מחנות ההשמדה על־מנת להשרף חיים בפני העולם כולו.

,,שלש רעות הן לעין: דמעת הקבר ודמעת העשן ודמעת הבכיה" (א. קוהוט, ערוך השלם, כרך ג, 91).

ואז הדמעה השלישית זלגה מעיני הקב"ה בעת שפיח כבשני אושוויץ השחיר את השמים המכוכבים. נחנקו גם המלאכים מן העשן העולה מערובות מחנות ההשמדה, כי הרגישו בו החיוך הרך שנמחק מעל שפתותיהם של מיליון וחצי ילדים חפים מפשע. נזדעזעו גם השמים מן המבט הנרעד של אמהות מושפלות ומעונות.

דמעות הזיל הקב"ה על אובדן יהודים מניחי תפילין ועטופי טלית, על נשים צדקניות אשר לא תוספנה לומר עוד ,,צאנה וראנה", על ילדים לומדי תנ"ך אשר לא יוסיפו לומר פסוקם עוד, על קהלות יהודיות באירופה, שם לא יאמרו יהודים ,,סליחות" בין כותלי בית הכנסת, ובמקום צלילי ,,זמירות", זבובים מזמזמים מעל בקבוקי י"ש ריקים, ועל חורבות בתי־הכנסת מרקדים בצהלתם גויים שכורים כי לא נותר עוד יהודי בעיר. לוחות הברית חרותי עשרת הדברות נפלו מעל חזיתות בתי הכנסת. מצוות ,,לא תרצח" ו,,לא תגנוב" אינן מעוררות מצפונם.

נדהם העולם בראותו את שלד היהודי, עצמותיו נוקשות זו בזו, מופיע מחדש בקהלות החרבות. נפעם העולם, ובתדהמה שאל: האמנם נותר יהודי בעולם!? היתכן שעוד נראה יהודי מזוקן, מגודל פאות בעולם!?

כן, אחי ורעי! על אף הכל יהיה!

הקב"ה אומן גדול הוא ואומנותו אינה כדוגמת בשר ודם. אם שם הוא עיניו עלינו לרעה ואם יכינו הרי אז סבלנו סבל עולם הוא. אך ברפאינו על במות ההיסטוריה ירימנו. אכן, לנו קרה הדבר, אחי! הקב"ה היכנו איומות. היכנו בסבל חיי גלות. הענישנו בקחתו מאתנו את מולדתנו והכריחנו לאכול לחם עוני תחת שולחנם של זרים.

ואם ברכתו עלינו הרי נסים עושה הוא לנו. הנה, העם הזה, רגלו האחת טמונה בקבר, העם הזה המעונה עד מות, התעורר ונולד מחדש. העם המושפל, השחוח והנדכה, מחמת גלותו בת האלפיים, לפתע נשקו ואתו אחז בידו בכדי להבטיח עתידו. סחרחורת אחזה בעמים בראותם כי ,,חזון העצמות היבשות" הפך למציאות ובמאה הנוכחית נידהמה האנושות למראה היהודי הלוחם ללא־חת — לשלום — על מנת להגן על חיי ילדיו כי בין זאבים לא נוכל ככבשים להיות. כאשר ישליכו עמים אחרים את נשקם כי אז כך יעשה ישראל. היהודי אוהב שלום היה מראשיתו, כי על ברכי התורה חונך. שפיכות דמים — תועבה היא לו, כי בצילי התלמוד שכן.

עם ישראל החל את דרכו ההיסטורית מחדש, כי התחרט הקב"ה „שבראם גלות". „אמר רבי חנא בר אחא אמרי בי רב: ארבעה מתחרט עליהן הקב"ה שבראם ואלו הן גלות כשדים וישמעאלים... (סוכה נב, ב)".

לפיכך, אחי!

אם ברצונכם לנקום נקמת דם אחינו הקדושים שנרצחו על לא עול בכפם — **היו יהודים**, כי מאוס הוא היהודי ותורתו שנואה. אם ברצונכם לנקום את נקמת דם אחינו — **חנכו בניכם כיהודים**. אם ברצונכם לנקום את דמם השפוך של הקדושים — **קומו לעזרת העם היושב בציון**.

אם ברצונכם לנקום את דם אחינו שמסרו נפשם על קדושת השם ולהנציח את זכרם — **חזקו את היהדות**.*

*) תרגום הנאום ההונגרי שנשא הרב דר. משה כרמלי־וינברגר בעצרת זכרון לעשרים וחמש שנה לשואת יהדות הונגריה, בבית הכנסת „זכרון אפרים" בניו־יורק, אסרו־חג, שבועות תשכ"ט.

ראשית הישוב היהודי בקולוז'וואר

העיר קולוז'וואר (ברומנית: קלוז'; בגרמנית: קלויזנבורג) בירת טרנסילווניה נבנתה במקום שנקרא בתקופת הדאקים נאפוקא. לפי הסבר אחר מקור השם הוא יווני: נאפוס — עמק ביער. קלאודיוס פטולומיוס מזכיר את נאפוקא כמקום שבו חנו חיילים רומאיים בזמן כבוש טרנסילווניה על ידם. בתקופת האדריאן 117 — 138 הוכר המקום נאפוקא כמוניציפיום ובשנת 7-168 הפך לקולוניה בעלת זכות „יוס איטא־ליקום" שלפיו יש לתושביה זכות בלעדית על שדותיהם כמו ברומי גופא. ערים אחדות מחוץ לגבולותיה של איטליה זכו לעתים במעמד חשוב זה. חמש ערים היו בטרנסילווניה, ובינן גם נאפוקא, שניתנה להן הכרה דומה.[1] לאור החפירות הארכי־אולוגיות שהתנהלו בשטח זה נוטים לקבל את הסברה שהיהודים הראשונים הגיעו לטרנסילווניה עם הצבא הרומאי, במאה השניה. ספורים ואגדות נרקמו אודות ההתישבות היהודית הקדומה, אולם רק החל מהמאה השש־עשרה יכול היסטוריון לבסס את דבריו על מסמכים, ועל חומר עובדתי, זאת משום ההזנחה והאדישות מצד יהדות טרנסילווניה לגבי אסוף החומר התעודתי שיכול היה להפיץ אור על תולדות עם ישראל בחבל ארץ זה במאות השנים הראשונות. קובל על כך ההסטוריון הראשון של יהדות טרנסילווניה, הרב דר. מתתיהו אייזלר ז"ל, שהחל בכתיבת ההסטוריה של יהדות טרנסילווניה לפני כששים שנה וכתב מאמר גם על ראשית ההתישבות היהודית בעיר קולוז'וואר.[2] יהודים אחדים הרגישו בחשיבות כתיבת ההסטוריה של יהדות טרנסילווניה היות ובסוף המאה התשע־עשרה פנו אל ההסטוריון ההונגרי הדוכס יוז'ף קמן', שיעסוק גם בתולדות יהודי טרנסילווניה שתחילתה לוטה בערפל.[3]

מסמכים אחדים מדברים על התישבותם של יהודים ספרדיים בטרנסילווניה, בערך בשנת 1526, בפרט בבודא, ובערים: טמשוואר, לוגוש, פנצ'ווה וזימון השוכנות בחלקה הדרומי של הונגריה הנקרא: באנאט.[4]

יהודים הוזמנו לטרנסילווניה ע"י הנסיך גאבור בטלן, מי שהיה שליטה הראשי של טרנסילווניה בתחילת המאה השבע־עשרה. הנסיך היה מעונין לשקם את כלכלת טרנסילווניה שהיתה ירודה עקב המלחמות. הנסיך הזמין סוחרים יוונים ויהודים מטורקיה. בשנת 1618 שמע הנסיך גאבור בטלן אודות רופא יהודי בשם אברהם סאסא[5]) והזמינו, בעזרת נציגו בקושטא שקיבל הוראות מפורטות לשלם לרופא את

[1] Bodor András, Napoca a feliratok tükrében. (Kelemen Lajos Emlékkönyv, Kolozsvár, 1957), pp. 78.

[2] Dr. Eisler Mátyás, Képek a kolozsvári zsidók multjából, Kolozsvár, 1924. (Különlenyomat a Zsidó Családi Naptár I. Évfolyamából).

[3] Dr. Eisler Mátyás, A zsidók legrégibb nyomai Erdélyben. (A Kolozsvári Izraelita Felolvasó Egyesület Évkönyve, Kolozsvár, 1906.) pp. 94; Dr. Márton Lajos, Erdélyi zsidók nyilt levele a történetiró Gróf Kemény Józsefhez. Erdélyi Zsidó Évkönyv 1940-41 (VI. Évfolyam), Kolozsvár (n. d.) pp. 121.

[4] Dr. Singer Jakab, Adatok a bánáti zsidók történetéhez a XVIII. században, Budapest, 1905..

[5] Büchler Sándor, Zsidó letelepedések Magyarországon a mohácsi vész után. Magyar Zsidó Szemle. X. Évf. (1893), p. 371; Erdélyi Zsidó Évkönyv VI. Évf. (1940-41), p. 125.

דמי הנסיעה בלבד שיענה בחיוב להזמנתו. אברהם סאסא החליט לעזוב את טורקיה ולהתישב בטרנסילווניה. הוא בא בראש קבוצת יהודים ספרדיים שהקימו אהליהם בעיר ד׳ולא־פהרוואר, או ברומנית: אלבא־יוליא.[6] הנסיך ג. בטלן פירסם ב־18 ביולי 1623 אגרת זכויות לטובת היהודים שאושרה בעיר אלבא־יוליא ב־4־30 בחודש יולי 1627.[7]

עפ״י אגרת הזכויות מובטח ליהודים: א) מקום קבוע למגורים ולניהול עסקים. ב) סחר־ומכר ללא הגבלה, אפשרות להביא סחורה מקושטא והרשות לצאת את הארץ. ג) אדם ימונה לשם הגנת האינטרסים שלהם ולשם פיקוח על היהודים לבל יפגעו באינטרסים של המלכות והמדינה. ד) תשלומי המסים לא יעלו על אלה שרגילים היו לשלם בטורקיה. ה) חופש הדת. ו) ניתנת האפשרות ליהודים שנמלטו מספרד או ממדינות נוצריות אחרות להחליף את דתם כרצונם (כמדומני שהכוונה היא לאנוסים). ז) התר ללבוש כדוגמת הגויים ללא אות קלון. ח) ניתנה להם האפשרות להוציא כסף מן המדינה בהתחשב באינטרסים של המדינה. ט) באם יורע מצב המדינה ואזרחיה נאלצים יהיו לעזבה, הרי ניתנת ליהודים הזכות למכור את רכושם תוך שנה. י) אין להטריד את כלל הציבור היהודי בשל פשעיו של יחיד. יא) זכות תנועה חפשית ניתנת לרופאם.

האגרת ניתנה בשל התערבותו של הרופא אברהם סאסא כפי שמתברר מתוכן האגרת גופא: „בהתאם להשתדלותו של אברהם סאסא, הרופא היהודי מקושטא, אנו פוקדים שמהזכויות יהנו כל אותם יהודים שברצונם להתישב בטרנסילווניה ועל תושבי המדינה לכבדן״.[8]

מסמך מתאריך ה־2 ביולי 1623, שנמצא בספריה הלאומית בקולוז׳וואר, מתאר את דרכו של הרופא היהודי העובר את קולוז׳וואר בדרכו אל גאבור בטלן בסאמוש־אויוואר. הוא נוסע ע״ח הנסיך; ללא צל של ספק קשורה נסיעה זאת עם פירסום אגרת הזכויות לטובת היהודים באותה שנה.[9]

ידוע לנו על רופאים יהודיים אחרים השוהים בעיר קולוז׳וואר תקופה מסוימת בכדי לטפל באנשי משפחות מיוחסות. הרופא מקבל מזונותיו ואף מכבדים את זכותו לשמור את חוקי השבת.

לעתים מתאכסן בעיר רופא יהודי בשם דוד רייבר (רייברט או רביר?) שהוזמן ע״י מועצת העיר בשנת 1632 בכדי לרפא את החשמן האוניטארי וכך עושה הרופא שבת אחת בעיר בחזרו מנאד־וואראד שם טפל באחד ממשפחת בטלן. בערב שבת

6 Franz Babinger, C. J. Hiltenbrandt's Dreifache Schwedische Gesandschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopol (1656-1658), Leiden, 1937, p. 50, 200.

7 Zsidó Naptár III. Évf. (1937-38), Oradea, (n. d.) p. 130-131; Szilágyi Sándor, Erdélyi Országgyülési Emlékek, Budapest, Vol. VIII. (1876-1898), p. 143-145; The American- Sephardi Vol. I. (June, 1967). No. 2. p. 40-41.

8 Zsidó Naptár III. Évf. p. 130.

9 Magyar Zsidó Oklevéltár, Budapest (MZSO.) Vol. X. (1967). p. 153 No. 133. Szilágyi Gabriel, Bethlen und die Juden. Ungarische Revue II. Jhg. Leipzig, 1882, pp. 735.

מקבל הרופא את מנת מזונו גם ליום השבת „כי ביום השבת (הרופא) אינו עובד״.[10] גם בשנת 1634 ביקר הרופא דוד רייבר בעיר קולוז׳וואר והנסיך ג׳ורג׳ ראקוצי ביקש ממועצת העיר לדאוג לכל צרכיו. המסמך בו רשום ביקורו זה מכיל גם את התפריט המדויק (והמחיר בצידו) שקיבל הרופא ובני משפחתו ממועצת העיר.[11]

בשנת 1558 נתקבלה החלטה לפיה חייבים סוחרים למכור סחורותיהם המובאות מחוץ לארץ בעיר קולוז׳וואר. הוראה זו עזרה לפיתוחה של העיר השוכנת בצומת הדרכים שבין קושטא ווינה ותפקיד מרכזי לה בפיתוח החיים הכלכליים של טרנסילווניה החל מהמאה השש־עשרה. יצוא ויבוא וסחר בינלאומי עבר דרך קולוז׳־וואר לטורקיה, רומניה, פולניה ולצרפת ולערים: ווינה, ברסלאו, פראג ונירנברג.[12]

כן ידוע לנו על שני סוחרים יהודיים שיצאו מטרנסילווניה לצרפת בשנת 1651 דרך ונציאה בליווית נציג דיפלומטי.[13]

בשנת 1706 מביא יהודי טרנסילווני ידיעות לטורקיה אודות תנועותיו של הצבא ההונגרי. הוא עשה דרכו בשלושה שבועות.[14]

יהודי ספרדי בשם אברהם אלבואר ערך קניות למען מלך צרפת לואי ה־14,[15] כן הילווה כסף בס״ך 100.000 פלורינט לפרנץ ראקוצי.[16]

מסמכים אחרים שנכתבו בשנות 1634 — 1636 בעיר קולוז׳וואר מעידים על השתתפות היהודים בחיים הכלכליים של טרנסילווניה.

יהודי בשם אליאש מד׳ולא־פהרוואר קנה דונג בשם נסיך טרנסילווניה. היהודים אופנהיים (או אופנהיימר) וורטהיים משתתפים בדיוני המועצה העליונה של הקנצלריה בטרנסילווניה אודות הצבא ההונגרי, ערך המטבע ושאלת מכירת המלח. שמואל אופנהיימ(ר) קיבל לידו את הזכות הבלעדית למכירת המלח בטרנסיל־וניה.[17]

כבר במאה השבע־עשרה היהודים השתתפו בחיים הכלכליים של העיר קולוז׳־וואר. הדבר מתברר מתוך מספר עובדות: בישיבות מועצת העיר קולוז׳וואר מיום ה־7 במארס 1693 החליטו על מקומות הסוחרים בימי שוק כי „מהומה גדולה התלקחה בין הסוחרים בדבר מקומותיהם בשוק״. המועצה קבעה שהיוונים, סוחרי אריגים, ימכרו סחורותיהם לפני בנין המועצה, תושבי העיר לפני ביתו של פרנץ שטנצל והיהודים יהיו בחצר ביתו של אנדריש טוטיש.[18]

המסחר בטרנסילווניה נתון היה בידי הגרמנים ובהדרגה עבר לידי ההונגרים,

10 MZSO. Vol. X. (1967), p. 154, No. 135; p. 164, No. 144.

11 MZSO. p. 164, No. 144; p. 172, No. 160.
(MZSO. p. 178, No. 173; p. 187, No. 184.

12 Biró Vencel, Erdély a XVI-XVII. század kereskedelméről (Kelemen Lajos Emlékkönyv, pp. 66); Goldenberg Samuil, Kolozsvár kereskedelme a XVI. században (Ibid. pp. 294).

13 MZSO. p. 195, No. 195.

14 Ibid. p. 296, No. 372.

15 Ibid. p. 297-304.

16 Ibid, p. 302-303, No. 391, p. 297-304.

17 Ibid. p. 172, No. 159; p. 174, No. 16; p. 264-265. No. 318; p. 266. No. 322.

18 Szabó Imre, Erdély zsidói, Kolozsvár, 1938, p. 126.

הרומנים והארמנים, אולם, איש מהם לא ראה בעין יפה את השתתפות היהודים במסחר ולכן החלו דוחקים את רגליהם.[19]

בישיבת מועצת העיר מיום ה־3 בפברואר 1784 נתקבלה החלטה לפיה אין למכור בית ליהודי, אין לתת לו מקום ללון ומפקחי השוק ידאגו לכך שיהודי — מלבד בימי שוק — לא יעסוק ברוכלות, לא ימכור אריגים, יין או י״ש „בחבית, בדלי או בכוס" לא בשוק ולא בחנויות.[20]

הסוחרים הארמניים פנו ב־28 במארס 1788 אל מועצת העיר קולוז׳וואר בכדי לאסור התישבות סוחרים ארמניים ויהודים נוספים בעיר שמא יקופחו ברווחיהם. מועצת העיר לא נענתה לבקשתם בנימוק שאם הסוחרים הללו הם אזרחים משלמי מסים אין לשלול מהם את הזכות לסחר חפשי. יהודים לא נתקבלו אל הסתדרות יוצרי הכפתורים בקולוז׳וואר, הדבר מתברר מתוך תקנות ה„גילד".[21]

לא בנקל השיגו היהודים זכות ישיבה בערים אחרות (מלבד ד׳ולא־פהרוואר) בטרנסילווניה, אי־לכך התגוררו בכפרים סמוכים לערים הגדולות או בפרברי הערים ומשם באו לימי שוק בערים.

בסוף המאה השמונה־עשרה, נתן נציב טרנסילווניה, שמואל ברוקנטל, הוראה לערוך סקר על מספר יהודי טרנסילווניה. עפ״י סקר זה מתברר כי בתקופה זו כ־229 משפחות יהודיות ו־482 ילדים התגוררו בטרנסילווניה. מספר זה אינו כולל את מספר יהודי ד׳ולא־פהרוואר. בשנת 1782 היה מספר המשפחות: 322. ברשימת מס ההכנסה של קולוז׳וואר משנת 1750 נמצא רק יהודי אחד בשם: אברהם אברהם.

בשנת 1786 פנה יהודי בשם פיליפ ליבל אל מועצת העיר קולוז׳וואר — שמספר תושביה אז 12.000 — שיתנו לו זכות אזרחות בעיר. בקשתו נדחתה בישיבת המועצה מיום ה־8 ביולי 1786, ברם, מאפשרים לו לעסוק במסחר בירידים הנערכים בעיר. ההתנגדות להתישבות היהודים בקולוז׳וואר נשברה בהדרגותיות. בשנת 1812 עוסקים יהודי העיר בהקמת בית כנסת וברצונם להזמין רב. תפילותיהם נערכות בבתים פרטיים. במסמכים מופיעים שמות היהודים: ליפוט דייטש, דוד וועליש, אדם סולומון, פרקש קאמוביץ ואליהו שאמשון.

בית הכנסת הראשון נבנה בשנת 1818. קירות בית הכנסת היו מורכבים מענפי עץ והוקם ברחוב קול־מאדאר על מגרש עדת ההונגרים האוניטריים. ראש הקהלה דוד וועליש ורבם הראשון היה ר׳ אפרים (או ר׳ פרץ) אבעל. אחריו נתמנה בשנת 1816 ר׳ יוסף קין ע״י הרב הראשי של טרנסילווניה שמקום מגוריו היה בד׳ולא־פהרוואר.[22]

19 Fr. Zimmermann-G. Werner, Urkunde-Buch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Hermanstadt, 1925; Fritz Jickeli. Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 1913); Magyar Történelmi Társulat. Siebenbürgen, Budapest, 1940. pp. 253.

20 Dr. Weinberger Mózes, Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez. (Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttmann Mihály Emlékére), Budapest, 1946, p. 284.

21 MZSO. p. 568. No. 674.

22 Dr. Eisler Mátyás, Az erdélyi országos főrabbik. (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve), Budapest, 1901, p. 221-244.

חיי היהודים לא התנהלו בשלווה גם אם זכו לארגן מעין מסגרת ציבורית־קהלתית. ביום ה־22 באפריל 1822 דנה מועצת העיר בבקשת היהודים כי תינתן להם זכות להשאר בעיר ולקיים תפילה בציבור. והרי חלק מנוסח הבקשה שהוגשה למועצת העיר קולוז׳וואר: „הם אינם אשמים — כותבים היהודים בין היתר — כי אבותיהם חטאו ומפני חטאיהם גולו מארצם ונתרחקו מעל אדמתם, העונש הישן הזה לא יאריך ימים היות ונשארו נאמנים למסורתם. אנשים ישרים הם ואינם פוגעים באיש. אין הם מבקשים זכות מיוחדת, הם מתאימים את עצמם בכל לחוקי העיר ותקנותיה. ראשי העיר — ראשיהם והינם לתועלת האוצר. למרות ההבדל בינם לבין הנוצרים הם חותרים יחד לקראת מטרה אחת, הם מאמינים באל אחד ולו הם מתפללים, כל אדם בעינם הוא ידיד. על כך מבוססת עבודת הבורא שלהם. לאור עובדות אלה הם מבקשים כי תינתן להם זכות להשאר בעיר ולקיים תפילה בציבור כאשתקד ומקבלים הם על עצמם שמירת החוקים ובאם יפירו אותם — יענשו״.

המועצה לא דחתה את פניתם ומספר היהודים בעיר הלך ורב. בשנת 1835 מספר הנפשות היהודיות הוא בערך 150: 61 גברים ו־48 נשים וכ־40 ילדים, בתוכם ידועים יהודים מחללי שבת. דוד וורטהיים מבקש ממועצת העיר להטיל קנס כספי (21 פלורינט) על יהודים מחללי שבת הגורמים נזק ליהודים שומרי שבת.[23]

מפנה חל בגידול מספר היהודים בערי טרנסילווניה וכן גם בקולוז׳וואר עם תום מלחמת השחרור ההונגרית בשנת 1848. יהודים השתתפו במלחמה זו בכל מאודם. חומר תעודתי שמצאנו בארכיב הספריה האוניברסיטאית בקולוז׳וואר מעיד על השתתפותם של יהודים במלחמה זו. יהודים לחמו כשנשקם בידיהם בעד שחרור העם ההונגרי מן השלטון האוסטרי. נוסף לשלושת החיילים היהודיים שמזכיר דר. ב. ברנשטיין בספרו[24] על חלקם של יהודי הונגריה במלחמת 1848/49, מצאנו יהודים נוספים מפלך קולוז׳וואר והם: יעקב אדלר, אברהם יעקב, איגנץ וויקלר, ישראל בעני, יוסף הרמן, משה שטיין, הירש גנץ, אורס הירש, קארול הלר.[25] מסמך החתום על ידי קצין בדרגה גבוהה מאשר כי יעקב גרוס, תושב עיר קולוז׳וואר, הנולד בבודפשט שרת בנאמנות בגדוד העיר קולוז׳וואר במשך ארבעה חדשים.[26]

העתון המקומי „ארדילי היראדו״ פירסם רשימת יהודים שתמכו בהונם במרד ההונגרי, בינם מזכיר העתון את שמם של שלמה ואיגנץ הירש שתרמו כל אחד סוס לטובת ההונגרים.[27] רשימה אחרת מכילה שמות יהודי טרנסילווניה שתרמו מכספם למען שחרור העם ההונגרי. יהודים הגיעו לטרנסילווניה מווינה בכדי להשתתף במלחמה זו.[28]

גם יהדות טרנסילווניה „באה על׳ שכרה״ בעבור התלהבותה והשתתפותה במלחמת השחרור בשנת 1848/49 כמו ביתר חלקי הונגריה (פוז׳ון־פרסבורג, לדוגמא) כאשר שדדו ושרפו את בתיהם. גם בטרנסילווניה התלונן יהודי על שדידת

23 Erdélyi Zsidó Emlékkönyv, 1940-41. p. 67.

24 Dr. Bernstein Béla, Az 1848-49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest, 1898, pp. 194; Dr. Weinberger Mózes, Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez, p. 287.

25 Ibid. 287-288.

26 Ibid 290.

27 Ibid. 288-289.

28 Ibid. 292.

רכושו.[29] יהודי בשם מיהאל בארא מנמש־ז׳וק, שעל נאמנותו מעיד ראש הפלך, פונה במכתב אל נציג המחוז וכותב בו בין היתר: „ב־29 באוקטובר 1848 תושב מנמש־ז׳וק בשם באב גרמן בלווית שני בחורים אחרים התנפלו עלי, הכו אותי, מרטו את זקני והחלו לחנוק אותי כפי שמעידים הסימנים על צווארי וה־ד׳ שלא היה יכול לראות סבלי ריחם עלי והצלחתי להשתחרר מידיהם, אחזתי בחרב וכך הברחתי אותם... הנני מתחנן לפני הוד מעלתו שהרוצחים הנ״ל יאסרו ויוכנסו לבית־הסוהר ויענשו. באם לאו סכנה מרחפת על ראשי בהיותי בין הרוצחים האלה, וגם אחרים ילמדו לקח מן הענין״.[30]

מתוך הפניה השניה שהגיש מיהאל בארא ב־5 בספטמבר 1849 אל המפקד הצבאי קלאם גאלאס אנו למדים שלא נעשה דבר בנידון.[31]

המצב הקשה שבו היתה נתונה יהדות טרנסילוואניה מתואר במאמר שנדפס בעתון „האזאנק״ (כרך X, 51־53).

משרד הפנים ההונגרי פירסם הוראות ב־13 במאי 1848 (מס׳ 1261/B) בכדי לרסן את האכזריות והתנפלות האיכרים ההונגריים על היהודים.

מספר היהודים

בארכיב הספריה הלאומית בקולוז׳ואר נמצאת רשימת הנזק המדויק שסבלה יהדות פלך קולוז׳ואר „מקיץ 1848 עד סוף אוקטובר 1849״. הרשימה כוללת את שמות היהודים שהתגוררו באותה תקופה בפלך קולוז׳ואר.[32] עפ״י אומדנותינו כחמש מאות נפש חיו בתקופה ההיא בכפרים הסמוכים לקולוז׳ואר. נתונים מדויקים בידינו על מספר היהודים בטרנסילוואניה, בעריה ובכפריה בשנת 1866. בשנת זו התאספו נציגי הקהלות קולוז׳ואר בכדי לדון בחיי הקהלות ותפקידיהן. האסיפה קשורה בהכנת הקונגרס היהודי שנערך בשנת תרכ״ט בבודפשט, בו חל הקרע והפילוג ביהדות הונגריה לשלושה מחנות (אורתודוכסי, ניאולוגי או קונגרסאי וסטאטוס־קוו אנטה).[33] האסיפה התקיימה במאי (10 — 14) וביוני (7־8, 21) שנת 1866. פרטי־כל הישיבות נדפסו בבן־חנניה (כרך X, 1877, עמ׳ 17 — 30) ובו תאור מצב יהדות טרנסילוואניה בעניני חינוך, מוסדות צדקה, שמות נציגי הקהלות שנתמנו בכדי לייצג את יהדות טרנסילוואניה בקונגרס. בירחון בן־חנניה הופיעה גם הצעת התקנון לקהלות טרנסילוואניה כמו כן הצעת התקנון של הארגון הארצי של הקהלות.[34] באסיפה זו השתתפו חמישים וששה נציגים מארבעים קהלות.

יהדות טרנסילוואניה היתה מחולקת אז לשמונה מחוזות:[35]

1. בראשו	741	נפשות	198	משפחות

29 Ibid. 292-293.

30 Ibid

31 Ibid.

32 Ibid.

33 נ. קצבורג, הקונגרס היהודי באונגריה בשנת תרכ״ט (ארשת, ד, 322־367)

34 Löbl Aronsohn (Kronstadt), Entwurf zu einem Statute für die isr. Kutlusgemeinden in Siebenbürgen. בן חנניה, X, 49־58.

35 László Ernő, Hungarian Jewry; Settlement and Demography 1735-38 to 1910 (R. L. Braham, Hungarian-Jewish Studies Vol. I.,) New York, 1966, pp. 109; Vol. II. 140-141; 164-167; 169-173;

36 העיר באנפי־הוניאד (Vajdahunyad); רשומה גם במחוז דיווא וצ״ל שם.

.2 דיוואה	703	"	157	"
.3 דיש	4,521	"	902	"
.4 ד'ולא פהרוואר	2,257	"	411	"
.5 קולוז'וואר	2,821	"	682	"
.6 מארושוואשארהיל	2,232	"	469	"
.7 מדיאש	1,410	"	296	"
.8 נאסוד	2,394	"	521	"
בס"ה	17,079	נפשות	3,536	משפחות

ואלה הן הקהלות שבמחוזות הנ"ל:

1. **בראשו:**
רפש (25)* 5; פוגאראש (266) 98; שארקאן' (90) 18; קרונשטדט (103) 23; הוסופאלו (77) 15; ש.ס.גורג (107) 22; באראטוש (63) 14; קודי־וואשארהיל (10) 3. ס"ה: 741 נפשות, 198 משפחות.

2. **דיוואה:**
דיוואה (154) 37; שולמוש (34) 7; מארוש־אילה (101) 22; ב. הונאד (94) 22; האטסג (138) 28; פוי (50) 12; ברוש (132) 32. ס"ה: 703 נפשות, 160 משפחות.

3. **דיש:**
בטלן (775) 153; מ. לאפוש (593) 119; קאפולנאקמונושטור (408) 80; רטג (1,537) 308; למסנה (428) 80; דיש (398) 80; סאמושאויוואר (382) 82. ס"ה: 4,521 נפשות, 902 משפחות.

4. **ד'ולא־פהרוואר:**
קארלסבורג (934) 133; מולבאך (37) 6; רייזמארק (77) 14; אלד'וד' (205) 42; בלאזנדורף (262) 44; נ.אנ'ד (344) 80; טויש (383) 90; אברודבאנ'א (15) 2. ס"ה: 2,257 נפשות, 441 משפחות.

5. **קולוז'וואר:**
מוץ' (211) 84; הידאלמאש (684) 125; וואלאסאוט (495) 109; קלויזנבורג (776) 208; באנפי־הונ'אד[36] (383) 85; ד'אלו (75) 18; טורדא (175) 48; באד'ון (22) 5. ס"ה: 2,821 נפשות, 682 משפחות.

6. **מארושוואשארהיל:**
צ'יקסרדה (6) 1; ד'ירד'ו סנט־מיקלוש (110) 24; ס. קרסטאור (47) 11; אוד־וורהיל (19) 5; מארושוואשארהיל (418) 82; מאקפאלווא (373) 81; מ. מאדא־ראש (346) 71; זאב (216) 48; ראדנוט (199) 40; ד.ס.מארטון (373) 81; ג.ס.אימרה (125) 25. ס"ה 2,232 נפשות, 469 משפחות.

7. **מדיאש:**
הרמנשטדט (76) 20; לשקירכן (24) 8; פרק (83) 16; מרקטשלקן (208) 42; מדיאש (158) 29; אליזבטשטדט (84) 17; שסבורג (50) 10; גר.שנק (15) 4; אגנטלן (7) 2; במקומות אחרים (705) 148. ס"ה: 1,410 נפשות, 296 משפחות.

*) בסוגריים מספר הנפשות והספרה השניה היא מספר המשפחות.

8. נאסוד:

ביסטריץ (280) 61; סט.ריגן (418) 78; יקנדורף (234) 51; גר.שוגן (222) 44; בורגופרונד (104) 17; ראדנא (115) 28; לכניץ (162) 35; נאסוד (859) 207.
ס"ה: 2,394 נפשות, 521 משפחות.

אלו הן הקהלות ששלחו את נציגיהן לכנס שהתקיים בחודש מאי־יוני 1866 בעיר קולוז'וואר (בסוגריים מספר הנציגים):

קולוז'וואר (4); דולאפהרוואר (4); מארושוואשארהיל (4); מ.ס.קיראל (2); אנטרדן (2); פוגאראש (2); בטלן (2); אלור (2); דיש (2); מאדאר לאפוש (2).
עם נציג אחד השתתפו הקהלות הבאות: נאסוד, קאזארוואר, לאנגנטאל, רטג, קצקו, ארדו סנט גורג, ציצ'ו פאלווא, שומקרק, פאנצלצ'ה, שושמזו, נאד'נמצ'ה, נ'. איקלוד, הידאלמאש, באנפיהונאד, טויש, טורדא, אלוינץ, דיווא, קרונשטדט, שפשי סנט גורג, (מארוש)־הויז מארוש־אויוואר, סאסרגן, מדיאש, הרמנשטדט, אדאמוש, סט. מאדארוש, ביסטריץ, ווארהיל, דובוק (?).

המספרים המובאים לעיל נראים כמדויקים היות והסקר נערך על־ידי היהודים עצמם בכדי לבחור בנציגי קהלות לכנס שהתקיים בקולוז'וואר בשנת 1866.

לא כן הנתונים הסטאטיסטיים (מתקופות מאוחרות יותר) הנזכרים בסקר שנערך בשנות 1910, 1930 ובשנת 1939 ע"י השלטונות ההונגריים והרומניים אשר מעוניינים היו להתאים את מספר היהודים לחישוביהם הפוליטיים. הרומנים רצו להקטין את מספר היהודים ומאידך גיסא, שאפו ההונגרים להרבות מספר תושביהם ה„הונגריים" בטרנסילווניה. אי־לכך בססו ההונגרים את הסקר שלהם על שפת המיעוטים שבטרנסילווניה. יהודים — רובם ככולם — דוברי הונגרית היו (אחוז מסויים היה דובר יידיש, בעיקר בפלך מאראמורש וסאטמאר), לפיכך ראו בהם אלמנט הונגרי. לא כן הרומנים שהגדילו את מספר דוברי השפה האידית וצרפום למיעוט הגרמני שבטרנסילווניה בכדי להקטין בדרך זו את מספר ההונגרים.[37])

על־פי סקר אחר מסתכם מספר היהודים בטרנסילווניה, בשנת 1910, (הכוונה לשטח שהשתייך להונגריה לפני מלחמת העולם הראשונה כולל באנאט) ב־182,000, מהם 82,500 בערים הגדולות ו־99,500 בערי השדה. הסקר נערך עפ"י השתייכותו הדתית של התושב.

הסקר ההונגרי משנת 1930 מעריך את מספר היהודים ב־192,000[38]) (או 192,800), עפ"י מקור רומני בשנת 1930 היה מספרם 178,699[39]) ויש שהעמידו את מספר היהודים בטרנסילווניה (כולל קארפאטו־רוס) 220,070 (מהם 71,782 בקארפאטו־רוס).[40]) עם ספוחה של צפון טרנסילווניה להונגריה בשנת 1940 — עפ"י חישובם של הרומנים — חזרו 148,620 יהודים להונגריה.[41])

לגרמנים סטטיסטיקה משלהם ולפיה — לאור החלטת ווינה — קבלה הונגריה

37 Aloys Kovács, Les Hongrois de Transylvanie et la statistique roumaine (Journal de la Societe Hongroise de Statistique) Vol. XVIII (1940), No. 1, p. 15-36.
38 Ibid. p. 33.
39 Ibid. p. 255.
40 Ludwig Thirring, Die Bevölkerung des vergrösserten Ungarn (Journal de la Societe Hongroise de Statistique) Vol. VIII (1940), No. 2-3, p. 109-130.
41 Aloys Kovács, Les Hongrois de Transylvanie. p. 344-345.

בחזרה בס״ה שנים וחצי מיליון תושבים, בתוכם 1,116,000 רומנים, כמיליון הונגרים, 100,000 יהודים ו־72,000 גרמנים.[42])

חלוקת יהודי טרנסילווניה ובאנאט עפ״י הסקר הרומני משנת 1930: [43])

פלך	מספר היהודים בעיר	בערי השדה	ס״ה	באחוזים
אלבא יוליא	2,188	1,015	3,203	1.4%
אראד	7,057	1,973	9,030	2.1%
ביהור	15,731	8,130	23,861	4.3%
בראשוב	2,267	86	2,353	1.5%
סברין	2,249	507	2,756	0.6%
צ׳יוק	846	1,789	2,635	1.6%
קלוז׳	14,080	3,110	17,190	5.1%
פאגאראש	388	69	457	0.5%
הונידוארא	2,735	1,927	4,662	1.4%
מאראמורש	10,526	23,302	33,828	20.9%
מורש	6,384	3,208	9,592	3.4%
נאסאוד	2,596	3,632	6,228	4.4%
אודורהי	283	752	1,035	1.0%
סאטומארה	15,282	11,057	26,339	8.1%
סאלאג׳	1,937	6,404	8,341	3.9%
סיביו	1,425	68	1,493	0.7%
סומש	4,365	7,398	11,763	4.8%
טארנאוא מארה	848	196	1,044	0.7%
טארנאוא מיקא	621	798	1,419	1.1%
טימיש	7,382	1,142	8,524	1.7%
טריי סקאונה	371	402	773	0.5%
טורדא	852	1,432	2,284	1.2%
	100,413	78,397	178,810	

בשנות 1919 — 1936 ארבעת אלפים עשרים ושמונה ילדים יהודיים נולדו בעיר קולוז׳וואר וכאלפיים ארבע מאות עשרים ואחד יהודים נפטרו.[44])

מספר החתונות בקרב הציבור היהודי היה הגדול ביותר בשנות 1934 — 1936 (25.8%) בהשוואה עם יתר התושבים. המספרים מורים על 89 (8־9%) נשואי תערובת בשנות 1934 — 1936. מתוך 455 חתונות שנרשמו בעירית קולוז׳וואר 320

[42] Andreas Hillgruber, Hitler, Kőnig Carol und Marschall Antonescu (Die Deutsch- Rumaenischen Beziehungen 1938-1944) Wiesbaden, 1954, p. 108.

[43] Dr. Sabin Manuila, Aspects Demographiques de la Transylvanie (Extrait de "La Transylvanie"), Bucarest, 1938, p. 27.

[44] Dr. Weinberger Mózes, A hitéleti statisztika fontosságáról. Raport Lunar, Cluj, III. Évf. (1938). No. 11, p. 97-99; 113-115; IV. Évf. (1939), No. 1-2, p. 4-6; 24-24; Lásd Emlékkönyvünk 105-113 oldalait. עיין ספר זכרון זה עמ׳ 105־113.

סדרו גם חופה־וקידושין בעיר. יש להניח שהיתר ערך חופה־וקידושין במקום אחר. בשנות 1901 — 1937 מאתים עשרים ותשעה יהודים המירו את דתם (מהם 77 מהקהלה האורתודוכסית בשנות 1933 — 1937 ו־152 מהקהלה הניאולוגית בשנות 1907 — 1937). בשנות 1920 — 1931 חזרו שבע נפשות אל חיק היהדות. בשנות 1919 — 1937 התגירו 32 איש (13 מהדת הקאתולית, 10 מהרפורמאטים, 3 מהאוונ־גלים, 1 מהאונטאריים וחמשה מהגריקו־אורתודוכסים), מהם 17 נשים ו־15 גברים.[45]

לאור הסטטיסטיקה הרומנית מספר היהודים בקולוז׳וואר בשנת 1931 : 13,545 ובשנת 1936 : 13,732 וגדול התושבים היהודיים בקולוז׳וואר בשנות 1919 — 1936 היה 1,447 נפשות.

לפי הנתונים ההונגריים מספר היהודים בקולוז׳וואר בשנת 1941 היה : 16,736 ובפלך קולוז׳וואר : 2,337.[46]

45 Ibid.

46 Béla Vágó, The destruction of the Jews of Transylvania. (Hungarian-Jewish Studies. Vol. I., 181-182.) Ernő László, Hungary's Jewry: A demographic overview, 1918--1945. (Hungarian-Jewish Studies. Vol. II. 164-167).

הקהלות

הקהלה האורתודוכסית

בשנת 1846 רכשה הקהלה היהודית האורתודוכסית מגרש ברחוב קול־מאד׳אר על גדות הנהר סאמוש הקטן, עבור 1850 פלורינט כסף בכדי לבנות בית כנסת. החתומים על מסמך הקניה היו: מיהאל הרמן ועמנואל היימן.

בשנת 1852 הוקם בית הכנסת ונחנך ברוב פאר.[1] בחנוכת בית הכנסת השתתפו נציגי הציבור והדתות; בינם החשמן הקאתולי מי שהיה ממונה על יהודי טרנסילווניה ומתפקידו היה לאשר את בחירת הרב.[2] הנואם הראשי בחגיגה היה הרב ר׳ אברהם פרידמן, רבה הכולל של טרנסילווניה, שמקום ישיבתו היה בד׳ולאפהרוואר.

בשנת 1851 נבחר ר׳ הלל ליכטנשטיין ממארגיטא, למשרת הרבנות בקהלה. לפניו כהנו כרבנים בקולח׳וואר: ר׳ אפרים (או ר׳ פרץ) אבעל (1812), ר׳ יוסף קיין (1816), ר׳ משה נש ור׳ יוסף רוזנפלד (1837).[3] בחירתו של ר׳ הלל ליכטנשטיין לא אושרה ע״י הרב הכולל של טרנסילווניה, ר׳ אברהם פרידמן, לפיכך נאלץ היה ר׳ הלל ליכטנשטיין לעזוב את קולוז׳וואר בשנת 1854. כס הרבנות היה ריק עד שנת 1861 (תרכ״א), כאשר הרב ר׳ שרגא פייש פישמן מטלגד נבחר לתפקיד הרבנות. הוא שימש בתפקידו רק כשנתיים היות ובשנת 1863 הוזמן לפרסבורג.

ב־10 באוגוסט 1863 הוכתר ר׳ אברהם גלזנר מליפטו־סנט־מיקלוש, כרבה של הקהלה. הוא הניח את היסוד לשלשלת רבנים בקהלתו.

אהרן צבי הירש קורלנדר (נולד בקלמי, 1816)[4] תוך כהונתו כמורה בקולוז׳וואר חיבר שני שירים לכבוד הרב שרגא פייש פישמן והרב אברהם גלזנר כאשר הוכתרו כרבני הקהלה. והרי שני השירים בשלמותם:[5]

1) בית הכנסת הזה הפך בתקופת כיבוש הנאצים למחסן. עם סיום מלחמת העולם השניה לבית חרושת ליצור מצות.

2) „פשטי נאפלו" מ־21 בינואר 1852.

3) עיין ש. זמרוני־יהודה שורץ, לזכר יהדות קולוז׳וואר. (בהוצאת חוג יוצאי קולוז׳וואר בישראל), תל־אביב, תשכ״ח, עמ׳ 2־8.

4) על תולדות חייו ויצירותיו עיין מאמרי: „משוררים עבריים בטראנסילוואניה" (סיני, סיון תשכ״ה, כרך נ״ז, עמ׳ קמח־קנד).

5) שם, קן־קנג.

א. "Glückwunsch"
an Herrn Föbus Fischmann beim Rabbinats-Antritte Klausenburg
Nov. 1861

הארץ הזאת מקור הברכה
בהודה ובעשרה רב ערכה,
אבל יושביה חשך חתולתם
ואפלה פרושה על מעגלותם.
נבואי שוא, טופלי שקר,
נפשות עניים צודים,
אשר לתרמיתם אין חקר
ומלבם נשגבות בודים,
ריק יהגו בחלקת לשונם
ומחזה שוא יכחש גרונם.

משפל מצבם מרומים ישקיפו,
עם מלאכי מעל ברית כרתו
וחיל בבערים כצמים ישאפו
ובעד אגורה נפלאות יעשו.
מורדי אור בחשך מעשיהם,
כל פתי כל בער יסעו לדגליהם,
לחנות חֲביבות נביאי הבעל
וה׳ עזבם, בו מעלו מעל.

ותהי האמת נעדרת
והמדע ממארת
ודורשיה לאלה
ואוהביה לקללה.
כאלה היום צאן מרעיתך,
יפנו לקדושים עליהם ינהרו,
הבט נא עמך וראה עדתך,
לאמונת שקר בארץ גברו.

ועתה לחשך קץ קראת,
כגבור אזרת חרב,
לבני אמת תושיה הבאת
ולחסידה מדקרות־חרב;
לבנות תבונה השביות,
ממאסר לילדי השנואות
קראת דרור:
יהי אור!

כתם אופיר,
ברקת וספיר,
בחלמיש צורים
הנמו סגורים.
ומלב האבן מצוק כנחשה!
גזרת אומר, — וזהב יאתה!

כחוצב בהרים וגבעות,
לפלח בטנם ירד תחתיות,
בגיא צלמות ארח בל סללה
יעל הון בערכו בעל יסלה.
כי משן סלע לכסף מוצא
ומשפתי חכם השכל ועצה.
כי לעדור תלמיה
ולחצוב בהרריה
עפרות זהביה
מבור תחתיות;
להוליכם קוממיות
בניב שפתיך
הטית שכמך.

הן אמנם כי רבה מלאכתך,
אכן יש תקוה ושכר לפעולתך,
אלקים עמך, אל תרף ידך!
ועתה חזק, הי׳ דשן ורענן,
מנוחתך כבוד, ונוך שאנן.
כימי הארץ יהי׳ ימיך
ועל עמך — סלה ברכתך.

ב. "Begrüssung"
an Herrn Rabbiner Abr. Glasner beim Rabbinatsantritte
10. August 1863, in Klausenburg

אגיל לקראת בואך איש גבור החיל!
לאור נוגה כי תהפוך חשכת הליל;
פרעות בישראל, יחשכו המאורות,
מטעי האופל הבשילו אשכלות מרורות.
לאור יומם תהפוך החשכה,
יצו ה׳ אתך את הברכה!

ממרחק פעמיך הרימות למסעות,
מכר נרחב לארץ סלעים וגבעות,
מאין פנות אל התלאה שמה ימצאוך,
באורח לא דרכו אתה ואבותיך.
להשיב שבות הנדחה
יצו ה׳ אתך את הברכה!

הנה לשתי מחנות היו אנשי מרעיתך:
אלה ממעין נרפש ישאבון, ישתו דלוחים
מי אכזב מרגל התבונה נשכחים,
ואלה פנו עורף לסורי גפן נכריה
ובנתיבות האמת והזמן יבקשו תושיה.
לקשרם יחד תהי׳ תפארתך,
יצו ה׳ אתך את הברכה!

זרע עם קודש, לבושת ולכלימה
נאנחים תחת יד האולת,
הביאם אל הקודש פנימה,
הסר מכשול ונטע שורק תוחלת
בלב נבוב, והבאים יכבדוך
ויצו ה׳ אתך את הברכה!

הבת קלויזענבורג שישי ושמחי!
בא עדנך, עוד שמשך תזרחי,
כלה ענן וילך, תמו משכני אופל,
נביאיך שקר חזו התולים ותפל.
הופר עצתם, בא רופאך,
יפקח ה׳ את ארבות עיניך!

הלא כאש דבריך
חוצבי להבות.
הצק חן בשפתיך
כגשם נדבות.
היה מנהלם בקסם לשונך
לבנות חרבות
וכבחורב הרם קולך,
כלפיד תלהט לבבות,
ועל אמונת שוא שפוך זעמך.
מקור כל מדון ואם לקרבות
לטוש ברק חציך
רמחים וגם חרבות.
ולשבר עמך תעלה ארוכה
ויצו ה׳ אתך את הברכה!

שירתי גם אם רזה היא ודלה,
ברכת הדיוט אל תהי׳ בעיניך קלה,
נובעת ממקור לב איש

עבדו ומכבדו
א. ק. (= אהרן קורלנדר)

בשיר שהוקדש לר׳ אברהם גלזנר, מתמרמר המחבר על הקרע שבקהלה ורומז על התרחקותם של כמה מחברי הקהלה שבנו לעצמם בית כנסת נפרד בשם „בית אברהם". על־פי התערבותם של רבני נאדוואראד, פרסבורג, סיקסו, דורוג, ודיש שהיו מעונינים באחדות הקהלה לא ניתקו את חברותם בקהלה, אולם את תפילתם נהלו בבית הכנסת „בית אברהם".

בשנת 1871 הוחלט על הקמת תלמוד־תורה. בית־הספר נפתח ובו ארבעים ילדים ושני מורים.

בשנת 1877 מוכן הרב אברהם גלזנר לוותר על עשרים וחמשה אחוזים ממשכורתו כדי שלא יפטרו אדם מתפקידי הקהלה. מכאן אנו למדים שהמצב הכספי של הקהלה אינו מזהיר.

ב־18 בנובמבר 1877 נפטר הרב אברהם גלזנר. הספידוהו רבני פרסבורג, קראקו, נאד׳־וואראד, דיש, באנפיהונאד, סאסראגן, סילאד־קראסנא, סילאד־שומלו, טורדא, קישמארטון, מישקולץ.

הר׳ משה שמואל גלזנר נבחר למלא את מקום אביו, והוא אז כבן שמונה־עשרה, תלמיד חכם מופלג, מחבר ספרי הלכה: קונטרס אור בהיר (סיגט, תרס״ח); הלכה למשה (קלאוזנבורג, תרע״ב); חקור דבר (מונקץ, תרס״א); קונטרס משנה לשחיטה (וויטצען, תרס״ו); קונטרס מצה שמורה (פרסבורג, תר״ע); כמו כן ספר „שביבי אש״ (דעש, תרס״ג) המכיל דברי אגדה. ספרו „דור רביעי״ (קלאוזנבורג, תרפ״א) על מסכת חולין נחשב בחוג הרבני כספר רב ערך. לזכותו תכתב עמדתו החד־משמעית ומלחמתו המפוארת בשאלת הציונות. הרב משה שמואל גלזנר היה אחד מגדולי התורה בהונגריה אשר העיז להשמיע קולו למען ארץ ישראל למרות הבקורת הקשה שכוונה נגדו מצד הרבנים. בשנת תר״ף (1920) הוציא לאור חוברת שנכתבה בגרמנית באותיות עברית בשם: דער ציאָניזמוס אונד זיינע נעבענערשיינונגען אים ליכטע דער רעליגיאָן (קלאוזנבורג, תר״ף — 1920).[6]

הרב משה שמואל גלזנר היה חבר ההנהלה העולמית של המזרחי. חלק ארי יש לו בהתפתחות הרעיון הציוני בטרנסילווניה.

קהלתו הושפעה מהשקפת עולמו. כראיה נביא כאן את החלטת מועצת הקהלה: הקהלה מקבלת עובדת היות שיהדות טרנסילווניה היא חלק בלתי נפרד של יהדות התפוצות, ושהיא יחידה לאומית־דתית אחת. אי־לכך מעונינת הקהלה בארגון המאחד את כל יהדות טרנסילווניה מבלי לוותר על תקנות הקהלה שעל־פיהן היא תחליט גם להבא בעניני דת וכל הכרוך בה. בשאלת הארגון: הקהלה מוכנה לנהל משא ומתן עם יתר הקהלות.

ב־15 ביולי 1919 הודיע הרב משה שמואל גלזנר לקהלתו שברצונו לעלות ארצה בלווית אשתו. בשנת 1923 הגשים את רצונו. לאחר ארבעים וארבע שנות עבודה רבנית, עזב את קולוזוואר ועלה לירושלים. שם נפטר בשנת 1925 ונקבר בהר הזיתים.

את כס הרבנות ירש בנו הרב עקיבא גלזנר, מחבר הספרים: „ספר דור דורים״ (קלוז׳, תרצ״ג), „עקבי הצאן״. הוא יסד ישיבה ע״ש החתם סופר. היה בין נצולי ברגן־בלזן. הרב עקיבא גלזנר נפטר בשוויצריה, משם הועבר ארונו לארץ ישראל ונקבר בבית הקברות „סנהדריה״ בירושלים.

רשימת הרבנים

ר׳ אפרים (פרץ) אבעל	(1816 — 1812)
ר׳ יוסף קיין	(1816)
ר׳ משה נש ור׳ יוסף רוזנפלד	(1837)
ר׳ הלל ליכטנשטיין	(1854 — 1851)
אין רב נבחר	(1861 — 1854)
ר׳ שרגא פייביש פישמן	(1863 — 1861)

6) תורגם לעברית ע״י נ. בן־מנחם, הציונות באור האמונה. (תורה ומלוכה, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ״א, 63־82).

ר׳ אברהם גלזנר (1877 — 1863)
ר׳ משה שמואל גלזנר (1923 — 1877)
ר׳ עקיבא גלזנר (1944 — 1923)
ר׳ יהודה הגר; ר׳ אברהם שלמה כ״ץ (1946 — 1945)
ר׳ אברהם שנפלד (1959 — 1946)

ראשי הקהלה

ואלה הם ראשי הקהלה, פרנסיה וגבאיה אשר עמלו לטובת הציבור היהודי: ראש הקהל: עו״ד שלמה נתן (1888); דר. אלברט ברנט מד׳אלו (1889). סגנים: שלמה פניכל ויוסף בוסקוביץ (1889); מבקר: נתן טאוב (1889); ראש הקהל: יוסף בוסקוביץ (1890); שלמה פניכל (1891); סגן ראש הקהלה: שלמה פולאק (1891); גבאים: הרמן פרנץ ויצחק ברונר (1891); גזבר: זיגמונד כהן (1891). מפנה חל בחיי הקהלה עם הבחרו של דוד שבשטין בשנת 1891, הוא דאג לחינוך הילדים העניים. צרף את הקהלה הקטנה שבאזור מונושטור אל הקהלה הגדולה. בתקופת כהונתו של דוד שבשטין נוסדה חברת ש״ס (1896). בשנת 1899 נבחר כמזכיר הקהלה וילמוש לופלר. לפניו מלא את התפקיד הנ״ל פרנץ רוזנברג. בשנת 1901 עומד בראש הקהל יוסף שוורץ. ובשנת 1903 שוב עומד בראש הקהל דר. אלברט ברנט. נפטר בהיותו בארה״ב, בעת נסיעה ברכבת, ב־14 באוגוסט 1904. במקומו נבחר אדולף הירש. בשנת 1907 עומד בראש הקהל דוד שבשטין. בשנת 1908: מור טישלר. ב־25 באפריל 1911 דוד שבשטין נבחר שלישית לתפקיד הנהלת הקהלה. תקנון חדש עובד. הנשיאות עוברת לידי יעקב שוורץ (1919). סגנו: לזר לאס (1919). בשנת 1921 מברך מור ברגנר בשם הקהלה האורתודוכסית את הרב דר. מתתיהו איזלר, רבה הראשי של הקהלה הקונגרסאית (ניאולוגית) במלאות שלושים שנה לעבודתו בעיר. בשנת 1922 שוב מנהיג מור טישלר את הקהלה. היה בעל יערות ואחוזות רבות. עם סיפוחה של צפון טרנסילווניה לרומניה בשנת 1918 האלימו השלטונות הרומניים חלק מיערותיו. הוא לחם בהחלטה זו, ושלם בחייו. נרצח ב־11 ביוני 1933 בידי רומני קיצוני, קצין לשעבר, בעת דיון משפטו בבית המשפט העליון. שמואל אדלר ניהל את עניני הקהלה בשנות 1923 — 1928. בתקופת כהונתו הונהגה השפה העברית בבתי־הספר התיכוניים. ניתנה לתלמידים אפשרות בחירה בין לימוד אידית או עברית. בשנת 1928 אוחז דר. יוסף שבשטין, בנו של דוד שבשטין, בהגה הקהלה לזמן קצר. אחריו שוב מכהן שמואל אדלר. בחודש מאי 1929 נבחר יעקב שוורץ כנשיא. אחריו מכהן שוב שמואל אדלר. הנשיאים הבאים: אנדור בירו (1931); יוליוס ווייס (1935); ינו לאסלו (1939). סגניו: יוסף גולדשטיין ומיקלוש שוורץ (1939); זיגמונד ליב (1941); ודר. וילמוש שטרן כיהן בתפקידו עד השואה.

מספר חברי הקהלה בשנת 1944: 1,600.

הקהלה הקונגרסאית

בכל תולדות ישראל לא ידוע לנו על פילוג הדומה לזה של יהדות הונגריה. סיבת הפילוג — יהדות הונגריה אינה מורכבת ממקשה אחת. יהודים בעלי השקפות שונות, שבאו משלושה כיוונים, השתקעו כאן. היהדות הספרדית, לאחר גרוש הטורקים מהונגריה (בשנת 1686), הלכה והתנוונה. בשלוש, ארבע ערים עוד נמשכו חיי הקהלה הספרדית עד סוף המאה התשע־עשרה. מעידים על כך שרידי הקהלות הללו בבודא, אלבא־יוליא וטימישוארא.[7]

עיקר מנינה ובנינה של יהדות הונגריה היה מושתת על יהודים יוצאי מזרח־אירופה, וכן מבוהמיה ומורביה, ובמידה מסוימת גם מגרמניה. יהודים אלה הביאו אתם את תרבותם והשקפת עולמם המיוחדת. כך התישבו בהונגריה יהודים חרדים, חסידים (מזרח־אירופה); ויהודים בעלי נטיה מובהקת להשכלה ולתיקוני דת. הבדלי דעות אלו התבלטו בחיי יהדות הונגריה, ובפרט בקונגרס היהודי שהתקיים בבודפשט ב־10 בדצמבר 1868, בו דנו בסדרים ובתקנון להתארגנות הקהלות בהונגריה. צירים אחדים בקונגרס נטו לתיקונים בחינוך ובסדרי תפילה. החרדים התנגדו וכמחאה עזבו את הקונגרס. בכך סמנו את תחילת הקרע ביהדות הונגריה.[8]

שלוש קהלות התארגנו בהונגריה כתוצאה מן הפילוג: א) הקהלה האורתודוכסית; ב) הקהלה הקונגרסאית, או הניאולוגית; ג) הקהלה בשם סטאטוס־קוו־אנטה (בראשיתה לא הצטרפה לשום פלג ולאחר מכן התאגדה עם ארגון הקהלות הניאולוגיות).

ישראל גרין, נציג קולוז׳וואר בקונגרס, הצטרף לזרם האורתודוכסי. אולם, קבוצת יהודים בראשותו של העו״ד לאיוש פישר יצאה את הקהלה האורתודוכסית בקולוז׳־וואר, ובשנת 1868 יסדה קהלה נפרדת בעיר. בשנת 1881, וילמוש פארקאשהאזי־פישר בשיתוף עם מור וויס, ליפוט הונוואלד, שמואל הורוביץ, המהנדס שאמו קאופמן, לאזאר אלנברג, ברטאלאן שטרן ודר. מיקשה וויס ביססו את הקהלה אשר הצטרפה אל זרם הסטאטוס־קוו־אנטה.

על הקהלה החדשה הוטלו איסורים ובשנת תרמ״ב פורסמה חוברת בשם „אָפפע־נעס זענדשרייבען דער שטאטוס קוואָ־געמיינדער [!] קלויזנבורג (זיעבענבירגען) אן זאמטליכע גלויבענס גענאָססען אין־אונד אויסלאַנדעס אין אַנגעלעגענהייט דעס געגען זיע פעראפפענטליכטען ׳איסורים׳״ (מכתב גלוי של הקהלה סטאטוס־קוו־אנטה בעיר קלויזענבורג (טרנסילווניה) לכל בני ישראל בארץ ומחוצה לה בדבר האיסורים שהוכרזו עליה). מתוך חוברת זו מתגלים הנימוקים לפירוד: „פרנסי הקהלה היו — לדעת הפורשים — גורמים אנטידמוקרטיים אשר השתלטו עליה באמצעי אלימות. הפרנסים העלו את מכס הבשר בשיעור גדול. אי־סדרים ובזבוז כספי שלט בקהלה... והרב משה שמואל גלזנר שנבחר לכהן כרב הינו עול ימים מכדי לכהן

7) Dr. Moshe Carmilly, Sephardic Jews in the Development of Transylvania, (The American Sephardi. Vol. I No. 2, June 1967, pp. 39-44).

8) נתנאל קצבורג, הקונגרס היהודי בהונגריה בשנת תרכ״ט (רשימה של מקורות). ארשת, כרך ד׳, 322־367.
Nathaniel Katzburg, The Jewish Congress of Hungary, 1868-1869. Hungarian-Jewish Studies. Vol. II. 1-33.

בקהלה גדולה". החוברת הנ"ל מוסיפה ומדגישה כי הקהלה תתנהל בהתאם להלכה ועפ"י דיני „שולחן ערוך".[9]) בשנת 1884 שנתה הקהלה את שמה מסטאטוס־קוו־אנטה לקונגרסאית. וילמוש פארקאשהאזי־פישר, מי שהיה חתנו של ישראל גרין, בנה את בית הכנסת המפואר ברחובה הראשי (פרנץ יוז'ף) של העיר. בשנת 1927 נהרס בית הכנסת מבפנים בידי הסטודנטים הרומניים האנטישמיים.[10]) באוקטובר 1944 הופצץ בית הכנסת ע"י הנאצים ונבנה מחדש בשנת 1946 בהדרכתו של המהנדס שאמו לנד'ל. ב־13 בדצמבר 1936 חגגה הקהלה את חג היובל להקמת בית הכנסת, שהוקם ב־24 באוקטובר 1886.[11]) ר' יצחק קונשטדט, רבה של הקהלה בנאד'־ווארד, שהיתה גם היא סטאטוס־קוו־אנטה בתחילתה, שימש כרבה הראשון של הקהלה החדשה בקולוז'וואר. בתוקף תפקידו ביקר הרב בקולוז'וואר אחת לחודש, בדק את עבודת השוחטים, נשא נאום ועבור טרחתו קיבל עשרים זהובים. בשנת 1883 נבחר ר' יצחק קונשטדט להיות רבה של קהלת ראדאוץ בבוקובינה. ר' יצחק קונשטדט היה, מקודם, רב באבון'.

מכלל פרי עטו של ר' יצחק קונשטדט ידועים החיבורים:[12])

1) „שלוש רגלים", ראדאוץ, 1883;

2) „לוח ארז" חלק א' (פירושים לתורה, עם נאומים והספדים). קראקא, תרמ"ו; חלק ב', צ'רנוביץ, תרמ"ז;

3) „במשוך היובל". נאום שנשא הרב בשבת חנוכה, תרמ"ט, לרגל שנת הארבעים למלכותו של פראנץ יוסף הראשון, ראדאוץ, 1888.

החל מספטמבר 1883 עד יולי 1884, עומדת הקהלה ללא מנהיג רוחני. פנקסי הקהלה מנוהלים היו בידי העו"ד דר. מיקשה וויס.

כאשר נבחר דר. אלכסנדר קוהוט לרב בנאד'־ווארד פנתה נשיאות קהלת קולוז'וואר אל הקהלה בנאד'־ווארד בבקשה שיאפשרו לדר. א. קוהוט לכהן בתור רב גם בקהלה זו, כהמשך לתקופת כהונתו של ר' יצחק קונשטדט. החל מן ה־14 בספטמבר 1884 מכהן דר. א. קוהוט כרב גם בקולוז'וואר.

כך עונה, בין היתר, דר. א. קוהוט, על בחירתו כרב, במכתבו אל נשיאות הקהלה: „בענין מכתבכם מתאריך ה־15 בספטמבר (1884), הנני מתכבד להודיעכם כי מקבל אני על עצמי בשמחה ובכבוד את משרת הרבנות של הקהלה בקולוז'וואר על־פי התנאים שצוינו בהחלטת הקהלה... בגמר חתימה טובה. דר. א. קוהוט רב הקהלות נאד'־ווארד וקולוז'וואר".[13]) הוא ממלא תפקידו זה עד ליום הבחרו כרב בבית הכנסת „אהבת חסד" שבניו־יורק, בשנת 1885. מקודם היה רב בטארנוב, בסקשפהרוואר, בפץ'.

9) י. י. כהן, הדפוס העברי בטרנסילבניה: קלוזש. קרית ספר, כרך ל"ז (אדר ב' תשכ"ב), חוברת ב', 251.

10) Dr. Eisler Mátyás, Isten fájdalma. Cluj, 1927.
באותו פרק זמן ניזוקו בידי הפורעים בתי הכנסת גם בערי טרנסילווניה האחרות: באוראדיא־מארא, בהואדין.

11) Dr. Weinberger Mózes, A templomos lelkek. A cluji congr. izr. hitközség templomának fèlèvszázados jubileumán, 1936. december 13-án elmondott beszèd. (Különlenyomat a cluji Izr. Hitk. Havi Jelentésének 1937. januári számából) Cluj, 1937.

12 Ch. D. Lippe, Bibliographisches Lexicon, Wien, 1887, p. 152-153.

13 Havi Jelentés Vol. II. (1937-5697) No. 2, p. 10.

אחדות מתוך יצירותיו של דר. א. קוהוט:

1) הערוך השלם (וינה־ניו־יורק, 1878 — 1892), המהדורה השניה (וינה, 1926;
2) Angelologie and Dämonologie, Leipzig, 1866; 1919 (מלאכים ושדים)
3) Kritische Beleuchtung der Persischen Pentateuch-Übersetzung des Jakob ben Joseph Tavus, Leipzig, 1871. (על התרגום הפרסי של התורה ע"י יעקב בן יוסף טאוס).
4) Etwas über die Moral und Abfassung Zeit des Buches Tobias. I. Band, 1872. (תורת המוסר וזמן חבורו של הספר טוביה)
5) The Ethics of the Fathers. I. Band, New-York, 1885; 1920.

המאמר הראשון שניכתב על ידו בהונגרית הוא: A Rómában élö zsidók polgári és társadalmi viszonyairól. Magyar Izraelita, 1863. (המצב החברותי וסוציאלי של יהודי רומי); בשנת 1880 תרגם את התנ"ך להונגרית אבל העבודה לא נתפרסמה. בשנת 1881 הכין ספר למוד להוראת תולדות עם ישראל (A zsidók története a biblia befejezésétöl a jelenkorig) בבתי הספר היהודיים. השתתף בירחונים: בן חנניה, המגיד, המביט, השחר, וברבעונים — עתונים גרמניים, אנגליים והונגריים.

על עבודתו המדעית ועל תולדות חייו פורסמו מספר ספרים,[14] רק רשימה ביבליוגרפית נבחרת נתפרסמה מכתביו.

משנת 1885 עד שנת 1887, ר' שלמה ראוסניץ, ממלא מקום הרב. אחריו כיהן במשרה זו דר. שאנדור רוזנשפיץ, שזנח משרתו ביולי 1888. באותה שנה פרסמה הקהלה מודעה בעתונות, בה היא מבקשת מועמדים למשרת הרבנות הראשית. אחד־עשר רבנים הגישו מועמדותם למשרה. בינם, דר. מרטין שריינער (צ'ורגו), דר. מארק שבוק (ברסלאו), הר' מייר שטיין (ט. סנט מיקלוש), דר. אהרן גונס (פץ'), שנדור יורדן (מישקולץ).[15] הקהלה היתה מעונינת בדר. אהרן גונס. אולם, בשל מצב בריאותו לא נענה להזמנת הקהלה ודר. אהרן שריינר לא היה מוכן להופיע ולשאת נאום לפני הבחרו לרב. הקהלה בחרה בדר. יעקב קליין מזואלא־סנט־גרוט למלא משרת הרבנות. דר. יעקב קליין סיים חוק לימודיו בברלין ובהאלה. היה רב בזואלא־סנט־גרוט (הונגריה) במשך שנה אחת. בקולוז'וואר עשה שנתיים 1888 — 1890. תוך תקופת כהונתו הניח את היסוד לחינוך ילדי ישראל.[16] בצער רב קיבלה הקהלה את הודעת התפטרותו. ב־29 ליולי 1890 נפרד הרב דר. יעקב קליין מקהלתו בקולוז'וואר ועבר לסנטש.

שוב עומדת קולוז'וואר בפני בעיה חמורה בשאלת בחירת מנהיג רוחני מתאים, שיקשור עתידו בעתיד הקהלה הצעירה. הנשיאות שוב הציעה את כס הרבנות לדר.

14 Dr. Julius Fischer, Dr. Alexander Kohut (Ein Lebensbild. Sonderabdruck aus "Festschrift zum 50-jaehrigen Bestehen der Franz Josef Landes-rabbinerschule in Budapest) 1927.

G. A. Kohut, Concerning Alexander Kohut. A tentative Bibliography. (Festschrift zum 50-jaehrigen Bestehen der Franz Josef Landes-rabbiner-schule. pp. 200).

15 status quo ante כהן כרב בעיר סאטמר בקהלת ה־.

16 A zsidó meg a jótékonyság, Egyszersmind válasz Bartha Miklós Országos képviselőnek az "Ellenzék" 154. számában megjelent "Zsidó Nőegylet" cimű vezércikkére, Kolozsvár, 1889. (Ch. D. Lippe, Bibliographisches Lexicon, Wien, I. (1899) p. 206). (ידוע לנו מאמר אחד בשם „היהודי וצדקה").

אהרן גונס, אולם, הלה כיהן אז כבר בוורוץ. לכבוד חג הפסח 1891 הוזמנו שני מועמדים: לימי החג הראשונים — הרב דר. מתתיהו אייזלר, מורה בבית המדרש למורים יהודיים בבודפשט; ולימי החג האחרונים — הרב דר. אמיל הופמן. ב־19 ליולי 1891 נבחר הרב דר. מתתיהו אייזלר. את נאום הבכורה נשא ב־16 לאוגוסט 1891. וכך ירדה מעל סדר היום שאלת בחירת רב לתקופה של ארבעים שנה. הוא נשא כהונתו ביד רמה.

הרב דר. מתתיהו אייזלר נולד בפאט שבפלך פשט, בשנת 1865. הוסמך לרבנות בבית המדרש לרבנים שבבודפשט; הוכתר בתואר „דוקטור" לפילולוגיה בשפות שמיות באוניברסיטה שבבודפשט. זמן מה למד בבית המדרש לרבנים של הילדס־היימר בברלין. עם תום חוק לימודיו, נתמנה, בשנת 1889, כמורה לעברית בבית המדרש למורים יהודיים בבודפשט. במשך ארבעים שנה (1891 — 1930) שרת הרב את קהלתו ואף את עניני הקהלות הקונגרסאיות שבטרנסילווניה ובאנאט. היה אחד ממיסדיו של הארגון הארצי של קהלות קונגרסאיות בטרנסילווניה ובאנאט. בשנת 1922 נבחר כמנהל בפועל של הארגון הארצי.

עד שנת 1918 השתייכו הקהלות הקונגרסאיות בטרנסילווניה ובאנאט למסגרת הכלל־ארצית. עם סיפות שטחים מהונגריה לרומניה (1918), נשארו הקהלות הקונגר־סאיות ללא מסגרת כל־שהיא. התארגנות הקהלות הקונגרסאיות והסטאטוס־קוו־אנטה בשנת 1922, באה לתקן את המעוות. במשך שמונה־עשרה שנה רכז דר. מתתיהו אייזלר, ואף ניהל את פעולות הארגון. באותו פרק זמן הוקמה בנשיאותו גם הסתדרות רבני טרנסילווניה ובאנאט.

פעליו של דר. מתתיהו אייזלר היו מכוונות: לחינוך ילדי ישראל; להקמת מוסדות סוציאליים; לחיזוק התנועה הציונית. פעיל היה הרב בהקמת בתי־ספר תיכוניים יהודיים בקולוז'וואר; יסד גן־ילדים עברי בקהלתו. בשנת 1905 יסד את ארגון ה„עזרא" לסטודנטים יהודיים באוניברסיטת קולוז'וואר. בשנת 1900 הקים את החברה התרבותית Kolozsvári Izraelita Felolvasó Egyesület (KIFE) חוג תרבותי ליהודי קולוז'וואר. החוג פעל עד 1906. החברה פרסמה שנתון בו נדפסו הרצאות הישיבות הפומביות. רבות פעל הרב לביסוס המוסד למען ילדים עניים, וכן למען מושב הזקנות. השתתף ביסוד הארגון להושטת עזרה כספית לסטודנטים היהודיים שבאוניברסיטה בקולוז'וואר. הרעיון הציוני קרוב היה ללבו. דן בשאלת המיעוטים ופרסם מאמרים בנידון; ראה והבין את חשיבות ארץ ישראל בחיי העם, טרח ופעל למענה. זמן מה היה נשיאה של הסוכנות היהודית בטרנסילווניה. בשנת 1913 נתמנה כמרצה, שלא מן המניין, לשפות שמיות באוניברסיטה המקומית.[17] מאמריו נדפסו בעתונים ובירחונים מדעיים בהונגריה ומחוצה לה.[18]

הרב דר. מתתיהו אייזלר היה הראשון שפרסם מאמרי ערך על תולדות יהדות טרנסילווניה. מכלל עבודתו המדעית־ספרותית עלינו להזכיר:[19]

1) התלמוד, קולוז'וואר (1893, תחת השם: Enyedi Mátyás[20])

17 הרצאתו הראשונה באוניברסיטה היתה על התלמוד.

18 Hitközségi Értesitő. Cluj Vol. I. (1936) No. 4, p. 3-5; No. 5-6, p. 4-6; No. 7, p. 3-5 (Dr. Eisler Mátyás irodalmi működése).

19 Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez: (Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann ed. by Samuel Lőwinger Ph. D. Budapest, 1946, p. 283. Note: 1).

20 השתמש גם בשם ספרותי: Veridicus.

2) מעברה של יהדות טרנסילווניה (Az erdélyi zsidók multjából)
3) הרבנים הראשיים בטרנסילווניה (Az erdélyi országos förabbik)
4) בעקבות יהדות טרנסילווניה (A zsidók legrégibb nyomai Erdélyben)
5) דפים מתולדות יהדות קולוז׳וואר (Képek a kolozsvári zsidók multjából)

מאמרים נוספים: „הרמב״ם והאגדה״ (בודפשט, 1905; Maimonides és az Agáda)
„הים בשירת התנ״ך״ (A tenger a biblia költészetében)
נאומים: „בתעתועי הזמן״ (Im Wandel der Zeiten) „צער ד׳״ (Isten fájdalma)
„דור המדבר״ (Pusztai nemzedék)

את נאומו „צער ד׳״ נשא באסיפת אבל בשל ההרס שנגרם לבית הכנסת מידי הפורעים האנטישמיים הרומניים, בשנת 1927.

ב־13 בדצמבר 1930 נפטר הרב דר. מתתיהו אייזלר. השאיר אחריו שתי בנות: הבכירה — הגב׳ דר. לילי אייזלר, אשת דר. פרדינגד זונוירט, נספתה יחד עם בעלה ושני בניהם באושוויץ. ואחותה — הגב׳ קלרה לורנט, חייה נסתיימו בצורה טראגית בחיפה, בשנת 1966. אשת הרב דר. מתתיהו אייזלר ז״ל נפטרה בקולוז׳וואר בשנת 1923.

החל משנת 1930 עד שנת 1934, ממלא הרב אליהו קליין את מקום הרב. תלמידו של הרב משה שמואל גלזנר ז״ל; אחד ממנהיגי התנועה הציונית הדתית שבטרנ־סילווניה. היה מורה ללימודי קודש ולעברית בבתי־הספר היסודיים והתיכוניים במקום. הגיע עם „קבוצת ברגן בלזן״ לשויצריה ומשם עלה, הרב אליהו קליין, ארצה ושימש כמזכיר בית הדין הרבני האיזורי בחיפה. כיום, עם יציאתו לגמלה, מתגורר הרב בבאר־שבע.

בשנת 1934 נבחר הרב דר. משה וינברגר (כרמלי) לתפקיד הרבנות בקהלת קולוז׳וואר. עם תום לימודיו בישיבות ובבתי־ספר תיכוניים בנאד־וואראד ובסאט־מאר, נתקבל לבית המדרש לרבנים שבבודפשט, בשנת 1924. הוסמך לרבנות בשנת 1934. בה בשנה הוכתר בתואר „דוקטור״ לפילוסופיה באוניברסיטה שבבודפשט בהצטיינות. בשנים 1930 — 1931 למד בבית המדרש לרבנים, מיסודו של זכריה פרנקל, בברסלאו (אז בגרמניה).

בספטמבר 1934, נבחר — מתוך אחד־עשר מועמדים — כרב הקהלה; בה כיהן עד חודש מאי 1944, כאשר נתבקש על־ידי מנהיג יהודי טרנסילווניה, יו״ר היודנ־ראט, ציר הפרלמנט הרומני, נשיא הקהלה הקונגרסאית, דר. יוסף פישר, למלא שליחות כרוכה בסכנות: לעבור את הגבול ההונגרי־רומני ולהזעיק את מצפון העולם. הרב דר. משה וינברגר (כרמלי) חצה את הגבול באישון לילה, על מנת להביא עזרה לאלפי יהודים הכלואים בגטו.

מתוך פעליו בעיר קולוז׳וואר:

א) ארגן מחדש את חינוך ילדי ישראל, בפרט, בבתי־ספר תיכוניים ממשלתיים ועדתיים; גייס כספים הדרושים להקמת בית תרבות עברי. הקהלה רכשה מגרש מתאים למטרה זו ברחוב טלקי.

ב) בשטח הסוציאלי: השתתף בחיזוק מוסדות הצדקה היהודיים: המוסד ליתומים, המוסד לילדים עניים, מושב הזקנות ועוד.

בשנות השואה (1939 — 1944) התמסר להושטת עזרה למאות הפליטים היהודיים

אשר ניצלו מצפורני הנאצים ועברו דרך העיר בנסותם למצוא מקום מקלט. בשנת 1939 ארגן את הועד הארצי לעזרת הפליטים מטעם הארגון הכללי של הקהלות האורתודוכסיות והקונגרסאיות בטרנסילווניה ובאנאט.[21] בשל עבודת מחתרת זו, למען הפליטים, נאסר על־ידי המשטרה החשאית הרומנית ורק לאחר מאמצים רבים הצליחה הקהלה לשחררו.

בשנת 1940 עם חילוף השלטון בטרנסילווניה, כאשר חלקה הצפוני סופח שוב להונגריה — הונהגו בה החוקים האנטישמיים. דלתות בתי־הספר נסגרו בפני אלפי תלמידים יהודיים. אז יזם הרב הקמת בתי־ספר תיכוניים־יהודיים לבנים ובנות. בתי־הספר פתחו דלתותיהם בנובמבר 1940 ופעלו עד אפריל 1944, היא שנת הגירוש. הרב לימד וגם פיקח על בתי־ספר אלו.

לביסוס חיי הקהלה: הוציא לאור, בשנת 1936, ירחון שהופיע עד שנת 1942.[22]

עם מותו של הרב דר. יעקב נימרוב בבוקרשט, בשנת 1939, היה הרב דר. משה וינברגר מועמד למשרת הרבנות הראשית ברומניה.

ב־12 ביולי 1944 הגיע הרב ארצה לאחר טילטולים רבים. שם ניהל בתי ספר יסודיים ותיכוניים. עם קום מדינת ישראל, מונה כראש המדור לעניני הונגריה, רומניה ופינלנד במשרד החוץ. בשנים 1948־1950 שרת כקצין עליה ונספח לעניני תרבות בצירות ישראל בבודפשט. בשנת 1957 הוזמן ע״י הישיבה אוניברסיטה בניו־יורק, כפרופסור למדעי הרוח היהודיים. (על עבודתו הספרותית עיין הרשימה הביבליוגרפית שבספר זה).[23]

רשימת רבני הקהלה הקונגרסאית

אפריל 1882	—	ספטמבר 1883	הרב יצחק קונשטדט (בשיתוף עם נאד׳־ווארד)
ספטמבר 1883	—	ספטמבר 1884	——
ספטמבר 1884	—	אפריל 1885	הרב דר. אלכסנדר קוהוט (בשיתוף עם נאד׳־ווארד)
אפריל 1885	—	אוקטובר 1887	הרב ר׳ שלמה ראוסניץ
נובמבר 1887	—	יולי 1888	דר. שאנדור רוזנשפיץ
אוגוסט 1888	—	יולי 1890	הרב דר. יעקב קליין
יולי 1890	—	יולי 1891	——
יולי 1891	—	דצמבר 1930	הרב דר. מתתיהו אייזלר
דצמבר 1930	—	ספטמבר 1934	——
ספטמבר 1934	—	מאי 1944	הרב דר. משה וינברגר (כרמלי)

מבין נשיאי הקהילה עלינו להזכיר מלבד הנשיא המייסד: וילמוש פארקאש־האזי־פישר, בעל בית חרושת ליצור קרמיקה, בעיר הרנד, גם את זיגמונד

21 Hitközségi Értesitő Vol. V. (1940), No. 1, p. 6-7; Uj Kelet, Cluj, 1939. szeptember.

22 Hitközségi Értesitő (1936); Havi Jelentés (1937); Raport Lunar (1938-1939); Havi Jelentés (1940); Jelentés (1941-42).

23 ראה להלן עמוד מ־מו.

נייברגר, דר. מאיר ווייס, פריד״ש גרוס, יעקב מולנאר, ואת דר. יוסף פישר שעמד בראש הקהילה החל משנת 1919 עד שנת 1944.

חברי הנשיאות האחרונה 21 במרץ 1942 — 2 במאי 1944

נשיא: דר. יוסף פישר (נפטר בתל־אביב בשנת 1952); סגנים: דר. אוסקר ציטרון (בקלוז׳), דר. לאסלו האלאס (נפטר בפריז 1954), ד׳ולא קליין הי״ד; גזבר: גזא גרינוואלד הי״ד; מבקר: ברנאט קלמן הי״ד; פרנסים: שאנדור בנדק הי״ד, גזא בושאן (נפטר בפילדלפיה, 1954), דר. איוגן קרטס הי״ד, המהנדס וילמוש הווש הי״ד, מור ברנט הי״ד, ברנט בורוש הי״ד.

ועד בית הכנסת: יו״ר: איגנאץ כץ (נפטר בקלוז׳, 1948); חברים: שאנדור בלאו הי״ד, לאיוש פריי הי״ד, אקוש קורושי הי״ד, שמואל שטרן הי״ד, שמעון רוזנטל הי״ד. ועד החינוך: יו״ר: אימרה בושקוביץ הי״ד; חברים: בילא ליב הי״ד, ארפד ברגר הי״ד, ינו רוסמן הי״ד, דר. אישטואן זאלצר הי״ד, דר. לאיוש אברהם (נפטר בארה״ב, 1967), אישטואן מיהאל הרטמן הי״ד, אקוש שפיגל (בפילדלפיה), אודון הידו הי״ד. ועד המשק: יו״ר: המהנדס אלברט פריטש הי״ד; מנהל המשק: ברנט קרמר (בלונדון). ועד חוק ומשפט: יו״ר: דר. יוסף שפיצר הי״ד; חברים: דר. ינו ארדוש הי״ד, דר. פרנץ קארף (בקלוז׳), דר. ינו קרטס הי״ד, דר. הוגו רוט (נפטר בתל־אביב, 1952), דר. שאנדור וויס הי״ד, דר. אימרה קפץ׳ הי״ד, דר. ינו וויס (בירושלים). ועד לענינים סוציאליים: יו״ר: ינו מושקוביץ (בחיפה); חברים: מור רוז׳א (בתל־אביב), דר. מיקלוש אלקש (נפטר בקלוז׳, 1948), אימרה בושקוביץ הי״ד, ארנו פארקאש הי״ד, אנטאל פינקלר הי״ד, זולטן טורי הי״ד. ועד תרבות: יו״ר: דר. שאנדור וויס הי״ד; חברים: דז׳ו דארי (נפטר בתל־אביב, 1964), דר. אנדרה בך (בגבעת עדה), דר. לאסלו קנופפלר (בבודפשט), דז׳ו ד׳ארפאש הי״ד.

מספר חברי הקהלה בשנת 1912: 216; 1934: 495; 1935: 509; 1936: 529; 1938: 530; 1939: 548; 1940: 641 (1500 נפשות).

מבנה הקהלה על־פי אומנותם של חבריה: תעשיינים: 7; סוחרים: 139; מהנדסים: 33; רופאים: 48; רוקחים: 18; מורים: 5; פקידים: 149; סוכנים: 36; עורכי־דין: 33; בגמלה: 25; בעלי מקצוע: 42; אחרים: 106. בס״ה: 641.

תקציב הקהלה. בשנת 1942 הסתכם התקציב במאתיים חמישים אלף פלורינט. (בשנת 1941 הסתכם התקציב ב־90.000 פלורינט). סכום של 120.000 פלורינט הוקצב לבעיות סוציאליות. 50.000 פלורינט — לעניני חינוך. 20.000 פלורינט — לעניני צדקה. שארית התקציב — הוצאות מנהליות: משכורת פקידי הקהלה, החזקת מקהלה, קרן פנסיה וגו׳.

מוסדות הקהלה. בתי ספר: הקהלה הקונגרסאית הקימה גן ילדים עברי, בשנת 1928, ובו שתי כתות. הגננת הראשית הראשונה היתה אנטה דראהליא (משנת 1928 עד 1932). לאחר מכן קיבלו את תפקיד הגננת: יוהנה איז׳אק לבית מוזס ואילנה רוזנטל. הן נספו עם תלמידיהן באושוויץ, ביוני 1944. מספר התלמידים בשנת 4־1943: בערך 100. (בשנת 1־1940 היה מספרם 93). בית ספר יסודי נפתח בשנת 1904, ובו 32 תלמידים. בית הספר היה מוכר ע״י

השלטונות ההונגריים והרומניים. נוסף למקצועות החלוניים היתה בו תכנית ללמודי קודש ולשפה העברית. מנהלו הראשון של בית הספר היה בנימין זאדור, שבא מאירשקאויוואר. בנימין זאדור כהן במשרתו זו עד שנת 1927 כאשר יצא לגמלה. אחריו קבל לידו את הנהלת בית הספר לאיוש פריי הי״ד, מת מות קדושים באושוויץ.

המורים היו: בלה אויש הי״ד. יצאה לגמלה ב־1918; דוד בריף, משנת 1920 — 1944 (היום בבראשו, רומניה); לנקה זאדור (בתו של בנימין זאדור), משנת 1918 — 1935 (היום בירושלים); אמיליא גוירץ לבית גולדשטיין, משנת 1927 — 1944, נספתה באושוויץ; ארז׳יבט סילאדי, משנת 1935 — 1944. בחזרה ממחנה ההשמדה, לימדה בבית ספר ממשלתי בקלוז׳ עד שנת 1964 כאשר עזבה לארגנטינה (בואינס אירס); הרב אליהו קליין, לימד לימודי קודש ועברית עד שנת 1944; יחזקאל גרוס לימד בשנים 1918־1920. היגר לארה״ב. מספר התלמידים: בשנת 1936־7 — 162; בשנת 1937־8 — 155; בשנת 1939־40 — 160; בשנת 1940־1: כתה א׳: 65; כתה ב׳: 45; כתה ג׳: 47; כתה ד׳: 38; בס״ה: 195 תלמידים. גן הילדים ובית הספר שוכנו בבנינים מתאימים, אשר הוקמו למטרה זו, בחצר בית הכנסת. שם עמד גם בנין הקהלה הראשי ובו משרדי הקהלה וכן דירת הרב ומזכיר הקהלה. רופאי בית הספר: דר. שאנדור מזאי (1904־1920); דר. אלאדאר שימון הי״ד (1920־1944); דר. אדולף ראביץ, מת מיתה טראגית בשנת 1942, בן 28 במותו. (היה בן החזן בנימין ראביץ). יו״ר ועד החינוך היו: ברטאלאן סאנטו, ויקטור סיקלי, דר. יוסף שפיצר הי״ד, דר. אנדרה באלאז׳, ד׳ולא קליין הי״ד, אימרה בושקוביץ הי״ד. הקהלה תמכה בבתי ספר תיכוניים יהודיים בשיתוף עם הקהלה האורתודוכסית החל משנת 1921 עד שנת 1927 ומשנת 1940 עד שנת 1944.

מאורעות בחיי הקהילה בעשור האחרון לקיומה

1936: ב־13 בדצמבר חגגה הקהילה את יובל החמישים לבנית בית הכנסת. תפילה חגיגית נערכה בבית הכנסת המעוטר והרב העלה את זכרם של הנשיאים והרבנים שפעלו בקהילה והניחו את היסוד לביסוסה.

בחודש מאי הוציאה הקהילה את „ידיעון" הקהילה למען חיזוק הקשר בין חברי הקהילה ולשם קירוב בין קהילות טרנסילווניה לקהילות באנט. ה„ידיעון" תיאר, במידת האפשר, את המצב הטראגי של יהדות גרמניה הנאצית. בדומה לקהילה הניאולוגית, פרסמה הקהילה האורתודוכסית בקולוז׳וואר וכן קהילות אראד, נאד־ווארד ובראשו „ידיעון" משלהן. „ידיעון" הקהילה נתקל בקשיים היות והופעתו בשפה ההונגרית לא נשאה חן מלפני השלטונות הרומניים, אי־לכך הופיע בכותרות שונות. עם הכנסם של ההונגרים לטרנסילווניה הופיע ה„ידיעון" לסרוגין החל מחודש ספטמבר 1940 עד אפריל 1942 עת נאסר ע״י המשטר ההונגרי.

בחורף חגגה הקהילה את שנת השלושים לעבודתו החינוכית של לאיוש פריי הי״ד.

במסגרת הקהילה אורגנו שעורים בשפה העברית, האנגלית והצרפתית שמטרתם עידוד עליה.

1937: נעשו צעדים ראשוניים להקמת בית תרבות אשר בו ישוכנו כל המוסדות היהודיים. נרכש מגרש ברח׳ דצבאל מס׳ 17. חברי הקהילה דר. מ. פארקאש — בעל בית חרושת ליצור דברי עור, „דרמאטה". א. פארקאש ואיוגין לוסטיג תרמו מכספם ובכך אפשרו את רכישת המגרש.

אסיפת אזכרה נערכה מידי שנה לזכרם של בנימין זאב הרצל וחיים נחמן ביאליק. במלאות ארבע מאות שנה להולדתו של דון יצחק אברבנאל התאספה הקהילה בכדי לחוג מאורע זה. באותה שנה ביקר זאב ז׳בוטינסקי בעיר ובנאום בלתי נשכח הזהיר את היהודים מפני הסכנה המאיימת. אולם, מי שת ליבו לדבריו?

נתן ביסטריצקי־אגמון, הסופר העברי, ביקר בבתי הספר הקהילתיים ורבה היתה התרשמותו מבקיאות התלמידים בשפה העברית ובתרבות היהודית. ב־13 ביוני השתפה משלחת הקהילה בהכתרת המלך הרומני קארול השני, בתואר דוקטור.

1938: הקהילה עמדה בפני סכנת ביטול השחיטה.

1939: מחמירות והולכות השאלות הסוציאליות הדורשות פתרון מידי. בחודש דצמבר הוקם — ביזמת כותב שורות אלה — ועד מרכזי כלל־ארצי לעזרת הפליטים בחסותם של הארגונים הארציים של הקהילות האורתודוכסיות והניאולוגיות. נציגי הארגון הארצי של הקהילות האורתודוכסיות: בנימין ציטרון, יוסף פרוינד, א. אולמן, יוסף רייך ואויגן לאסלו. נציגי הקהילות הניאולוגיות: הרב דר. משה וינברגר, משה רוז׳א, דר. ב. קונראד, אלאדאר לאקאטוש וס. א. לאכס. בתחילת שנת 1940 הקימה נשיאות הקהילה את הלשכה הסוציאלית בחסותן של שתי הקהילות המקומיות. באותה שנה חגגה הקהילה את שנת העשרים לנשיאותו של דר. יוסף פישר וכן את יום הולדתו ה־80 של פריד׳ש גרוס — נשיאה לשעבר של הקהילה. רב הקהילה ברך את יצחק גרינבאום, מי שהיה שר הפנים הראשון למדינת ישראל, ואת מלך רומניה קארול השני שביקר בעיר ב־25 בדצמבר.

1940: יוסף פישר ומשה רוז׳א ביקרו בארץ ישראל. בחזרם מסרו דו״ח על המצב הכלכלי והתרבותי. ב־31 במארס סדרה הקהילה אספה תרבותית מגוונת במלאות 800 שנה להולדתו של רש״י. הרב הרצה על תקופתו של רש״י; דר. יצחק גלזנר — על ערך פרשנותו של רש״י; הרב אליהו קליין — על הבדלי שיטת פרשנותם של רש״י ורמב״ן; הסופר א. סאבו קרא קטע מתוך ספרו ההיסטורי על רש״י (הספר הופיע בהוצאת הקהילה). דר. נחום מ. גלבר, ההיסטוריון הירושלמי, ביקר באותה שנה בקולוז׳ואר והרצה בסדרת ההרצאות של הקהילה — על הרגעים שהוחמצו בהיסטוריה היהודית. בספטמבר חל מפנה טראגי בתולדות יהדות טרנסילווניה ובחיי הקהילה: המשטר הועבר מידי הרומנים לידי ההונגרים ובכך סימן את תחילת הקץ.

כתבי דר. משה כרמלי-וינברגר

ביבליוגרפיה

1934

A szegénység fogalma a Talmudban (Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve, Budapest ,1934) (The definition of poverty in the Talmud). 1

A zsidóság szociális helyzete a Talmudban, Budapest, 1934, p. 1-24. (The Socio-economic Life of the Jews as reflected in the Talmud). 2

Istenért-Emberért. Beszéd 5695-1934 Rosh Hashana első napján. Cluj, 1934. (A kolozsvári Izraelita Hitközség kiadványa, p. 1-15) (God and Man. Sermon delivered on the first day of Rosh Hashana 5695-1934. Published by the Jewish Community of Cluj). 3

1935

Monitorul Comunitatii - Hitközségi Értesitő. I. Évfolyam. Cluj 1935. (Bulletin of the Jewish Community in Cluj). 4

Dr. Eisler Mátyás főrabbi irodalmi működése. (Hitközségi Értesitő. I. Évfolyam, 1 szám; II. Évfolyam, 1 szám). (The Bibliography of Chief Rabbi Dr. Matias Eisler). 5

Könyvismertetés. (Bookreview) (Hitközségi Értesitő, I. 1). 6

A halotthamvasztásról. (About the Cremation). Zsidó Naptár, Cluj-Oradea, 1935-36. p. 128-132. 7

1936

Hitközségi Értesitő II. Évfolyam Cluj, 1936. (Bulletin of the Jewish Community, II Vol.). 8

TRANSLATION:

A húsvéti fáklya. (I. Caragiala: "O Faclie de Pasti") (The Torch of Easter). Mult és Jövő, Budapest, 1936, Vol. XXVI. p. 140-143. 9

Dr. Blau Lajos. Uj Kelet, Cluj, 1936. 10

1937

Hitközségi Értesitő. (Havi Jelentés néven) II. Évfolyam, 1937. (Bulletin of the Jewish Community by the name "Monthly Review" II. Vol.). 11

A templomos lelkek. A cluji congr. izr. Hitközség templomának félévszázados jubileumán, 1936. december 13-án. Különlenyomat a cluji izr. Hitk. Havi Jelentésének 1937. januári számából. (The Soul of the Synagogues. Sermon delivered on the half-century jubilee of the Synagogue in Cluj, December 13, 1936.) (Reprint), Cluj, 1937. p. 1-8. 12

A jámborok könyvéről. (The Sepher Hassidim) (Az Erdély-Bánáti Izraelita Országos Iroda Évkönyve, 1934-35.) 13

Hitközségi Lapok. (The Jewish Community-Bulletins). Havi Jelentés II. Évf. (1937), No. 1, p. 9-12. 14

Hitközségünk multjából. (From the Past of Our Community). Havi Jelentés II. Vol. (1937), No. 2, p. 9-11; No. 5-6, p. 13-15. 15

Az Aranyhid. (The Golden Bridge). Havi Jelentés, Vol. II. (5698-1937), No. 7-8. p. 1-3. 16

Zece Mai. (The 10th of May) Sermon in Rumanian language Havi Jelentés, Vol. II. (1937), No. 7-8 p. 3-4. 17

A Megtérésről. (The penitence). Havi Jelentés. Vol. II. (1937), No. 9-10. p. 5-7. 18

T. G. Masaryk. Havi Jelentés. Vol. II. (1937), No. 9-10. 19

Telket vásároltunk. (We bought a Lot). Havi Jelentés, Vol. II. (1937). No. 11-12. p. 1-2. 20

Maimonides mint Codificator. (Maimonides the Codificator). Bnai Brith Bulletin, Cluj, 1937. 21

A cluji izraelita hitközség rabbijai. (The Rabbis of the Jewish Community of Cluj-Kolozsvár), Zsidó Naptár, Cluj-Oradea, Vol. III. (1937-38), p. 105-112. 22

1938

Havi Jelentés. (Raport Lunar) Cluj. Vol. III. (1938). 23

Peace. (Peace. Sermon in Rumanian language on the occasion of the new Constitution promulgated on III. 13. 1938) Raport Lunar, Vol. III. No. 1, p. 12. 24

Dr. Adorján Ármin. (Dr. Ármin Adorján, President of the Federation of Jewish Communities (congr.) in Transylvania and Banat). Raport Lunar, Vol. III. No. 1-2, p. 12. 25

Egy vizcsepp az olajban. (One drop of water in oil). Raport Lunar, Vol. III. No. 3-4, p. 28-29. 26

Fényjel az éjszakában. (Light in the Night; Rosh Hashana, 5699) Raport Lunar, Vol. III. No. 9-10, p. 73-74. 27

A németországi zsidó menekültekért. (Help for the Jewish Refugees from Germany). Raport Lunar, Vol. III. No. 9-10, p. 76. 28

Bűn és Megtérés. (Sins and Atonement). Raport Lunar, Vol. III. No. 9-10, p. 83-84. 29

Hitközségek és azoknak Szervezete Németországban. (The Jewish Communities and their Organization in Germany). Raport Lunar, Vol. III. No. 9-10, p. 86-89. 30

A hitéleti statisztika fontosságáról. (The importance of Statistics in Religious Life). Raport Lunar, Vol. III. No. 11, p. 97-99. 31

BOOK REVIEW:

Ifjainkkal és öregeinkkel. Zsidó Imakönyv. Magyarra korszerűen átültette és magyar alkalmi imákkal bővitette: Dr. Fényes Mór. Budapest, 1936. (With our Youth and Elders.) Zsidó Naptár. Vol. IV. (1938-39), p. 121-127. 32

A hitéleti statisztika fontosságáról (The importance of Statistics in Religious Life). Raport Lunar Vol. III. No. 12, p. 113-115. 33

1939

ספר היובל לכבוד הרבנים דר. פנחס לוי (טאגו מורש), ראש אגודת הרבנים שבטרנסילווניה; דר. מנחם לנקה (לוגוז'); דר. יעקב סינגר (טימישוארא) ליום מלאות להם שבעים שנה לחייהם. נאסף ויצא לאור על ידי דר. משה מרדכי וויינברגר, קלוז, 1939. 34
(Jubilee Volume honoring Dr. Pinhas Lőwy, Marosvásárhely, President of the Union of Rabbis in Transylvania, Dr. Menahem Lenke, Lugos and Dr. Jacob Singer, Timisoara, on their seventieth birthday). Cluj, 1939. p. 1-23 (Hebrew); p. 1-107 (Hungarian, Rumanian and German).

A sirfeliratok szövegéről. (About the Epitaphs.) Dr. P. Lőwy Jubilee Volume, p. 31-39. 35

Erő és Szellem. (Physical and Spiritual Power. Sermon on Shavout, 5699). Cluj. 1939. p. 1-8. 36

Raport Lunar. Cluj, Vol. IV. (5699-1939). 37

A hitéleti statisztika fontosságáról. (The Importance of Statistics in Religious Life). Raport Lunar. Vol. IV. (1939), No. 1. p. 4-6; No. 3-4. p. 20-24. 38

Predica ocazionala tinuta de Dr. Weinberger Moise, primrabin, la (27. II. 1939) *aniversarea constitutiunei noui.* (Sermon in Rumanian language on the anniversary of the new Constitution. Raport Lunar, Vol. IV. No. 3-4 p. 17-18. 39

Isten a hegyek felett. (God upon the Mountains; Sermon on Shavuot, 5699). Raport Lunar, Vol. IV. No. 5. p. 33-35. 40

Porszemek futása. (The Waves of Sand. Rosh Hashana, 5700). Raport Lunar, Vol. IV. No. 7-8. p. 81-82. 41

Kulturális élet Hitközségünkben. (The Cultural Life in our Community). Raport Lunar. Vol. IV. No. 9-10. p. 105-106. 42

A Menekültekért. (For the Refugees). Uj Kelet, Cluj, 1939. September. 43

Menekültek segélyezése. (The Help of Refugees). Raport Lunar, Vol. IV. No. 9-10. p. 111. 44

Búcsu Dr. Kecskeméti Lipót, nagyváradi főrabbitól (Eulogie of Dr. Leopold Kecskeméti, Chief Rabbi of Nagyvárad). Emlékkönyv Kecskeméti Lipót temetéséről (Nagyvárad) (n. d.) p. 29-30. 45

1940

Havi Jelentés. Vol. V. (1940). 46

II Carol Király látogatása Cluj városában. (King Carol II. in the city of Cluj). Raport Lunar, Vol. V. (1940), No. 1. p. 1-2. 47

Historia Sef-Rabinatului. (The History of the Chief-Rabbinat). Curierul Israelit. Bucuresti, 1940. Febr. 48

II. Carol királyt üdvözlő beszéd. (Greeting King Carol II. on his visit in Cluj). Printed in the Newspaper: Universul, Curentul, Viitorul, Curierul Israelit; Bucuresti, December, 26. 1939 . 49

Olvassuk a Megillat. (We should read the Megillah). Raport Lunar Vol. V. No. 2-3. p. 17-18. 50

Győzelmek az éjszakában. (Victories in Dark Time). Pesach, 5700. Raport Lunar, Vol. V. No. 4. p. 41-43. 51

Mózes. (Sevuausz, 5700. Moshe. Shavuot, 5700). Raport Lunar, Vol. V. No. 5. p. 61-62. 52

Dr. Lenke Manó, főrabbi (Rabbi Dr. Emanuel Lenke). Raport Lunar, Vol. V. No. 6-7. p. 95. 53

Az Istenkereső ember. (A Man searching God). Eulogy of Dr. Leopold Kecskeméti, Chief Rabbi of Nagyvárad, on his first Jahrzeit; (May 30, 1937), in the Synagogue of his Community. Reprint from: Erdélyi Zsidó Évkönyv, Vol. V. (1940-41-5701) p. 40-44. 54

Ezekiél látomása. (The Vision of Ezekiel) Uj Kelet, 1940 Sept. 14. 55

Beteljesült a prófétai látomás. (The Vision of Ezekiel). A kolozsvári zsidó gimnáziumok Évkönyve az 1940-41 iskolai évről. Kolozsvár, 1941. p. 5-6; Jelentés az 1940 Szeptember-December hónapokról. Kiadja a kolozsvári kongresszusi izraelita hitközség, Kolozsvár, 1940. p. 1-3. 56

Mit csinál a hitközség? (What is happening in the Community?) Raport Lunar, Vol. V. No. 6-7 57

1941

Peszáchi Jelentés. (The Pesach Bulletin) Kolozsvár, 1941. 58

A győzelmi dal, Peszach 5701.(The Song of Triumph, Pesach 5701). Peszachi Jelentés, 1941. p. 1-2. 59

Gróf Teleki Pál miniszterelnök. (The Premier: Count Paul Teleki). Peszáchi Jelentés, 1941. p. 10. 60

Kulturelőadások. (The Cultural Lecture Series) Peszáchi Jelentés, 1941. p. 13. 61

A zsidó gimnáziumokért. (For the Sake of the Jewish High Schools). A kolozsvári kongresszusi izraelita Hitközség Jelentése az 1941. májusjunius hónapokról, p. 1-3. 62

Imádkozzunk! (Let's Pray!) Értesités és Tudnivalók az őszi ünnepekkel kapcsolatban a hitközség tagjai számára. Kolozsvár, 1941. p. 1-2. 63

A halálszekér. (The Carriage of Death . Eulogy at the funeral of Dr. Béla Konrád, President of the Jewish Community of Nagyvárad). Dr. Konrád Béla Emlékkönyv, Nagyvárad, 1941. 64

Az Erdély-Bánát területén kötött zsidó vegyes-házasságok a számok tükrében. (Mixed-marriages in the light of statistics in Transylvania and Bánát). Kolozsvár, 1941. (Reprint from: Az Erdélyi Zsidó Évkönyv 1940-41). p. 92-98. 65

1 9 4 2

Peszáchi Jelentés. (Pesach-Bulletin) (Kiadja a kolozsvári kongresszusi izraeli Hitközség), Kolozsvár, 1942. p. 3-32. 66

A zsidó ifjúság kivándorlásáról. (About the Emigration of the Jewish Youth). Képes Családi Lapok. Budapest. Vol. LXIII. (Apr. 26. 1942). No. 16. 67

BOOK REVIEW:

Mannheim Mór héber nyelvkönyv magántanulók, tanfolyamok és középiskolák részére I-II Debrecen, 1941-42 . (Mult és Jövő, Budapest, Vol. XXXII. (July 1942) p. 111). 68

Jirmijáhu világnézete. (The Philosophy of Jeremia). Speech delivered to the graduating Class of 1942 at the Jewish High School in Kolozsvár (A kolozsvári izraelita koedukációs gimnázium Évkönyve. Az iskola fennállásának XXII. évében). Kolozsvár, 1942. p. 3-5. 69

1 9 4 3

Chananja, Misael és Azarja. (A kolozsvári kongresszusi izraelita hitközség Jelentése az 1943 május-augusztus hónapokról). Kolozsvár, 1943. 70

Antal Márk. Izraelita Tanügyi Értesitő, Budapest, 1942. December. 71

Antal Márk Emlékkönyv. (The Antal Márk Memorial Volume), Kolozsvár 1943. I-XIII (Hebrew); p. 1-287 (Hungarian). 72

Fejével emelkedett ki. (The Man of Brain). Eulogy at the funeral of Antal Márk. Antal Márk Emlékkönyv, p. 41-44. 73

Indexre tett héber könyvek. (Prohibited Hebrew Books) Antal Márk Emlékkönyv. Kolozsvár, 1943. p. 166-188. 74

Fél-lábon álló zsidóság. (The Jewish People standing on one foot). Zsidó Diák Naptár. Szerkesztette: Dr. Fried Dezső — Gábor Béla, Kolozsvár, 1942-43. 75

1 9 4 6

Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez. (Sources to the History of the Jews in Transylvania). Jewish Studies in Memory of Michael Guttman. Edited by Samuel Loewinger, Budapest, 1946. p. 283-296. 76

1 9 4 7

ביל״ו. גליון להורים ולתלמידים יוצא לאור ע״י ועד ההורים וחבר המורים של בית הספר „בילו״, תל־אביב, שנה ראשונה (ניסן, תש״ז), חבר המערכת: דר. וינברגר משה. (Bilu. The Bulletin of Parents and Students, edited by the Parents Associations and Teachers of the School "Bilu", Tel-Aviv.) 77

הגורמים בחינוך. ביל״ו. ניסן תש״ז (Decisive Factors in Education). 78

ביל״ו. חוברת א־ג. סיון תש״ז (Bilu). 79

החנוך בדברי חז״ל. ביל״ו, שנה ראשונה, חוברת ב־ג (The Education In The Literature Of Our Sages). 80

ביקורת על: יצחק ארי גור, אדם בישראל במשפט ובתולדה. החנוך, תל־אביב, תש״ז. „הצופה״, תל־אביב, שבט, תש״ז. (Book review: Izhak Ary-Gur, The Man's Position In Israel And its Jurisprudence). 81

1948

82 החנוך בדברי חז״ל. ביל״ו שנה שניה, חוברת א־ב. (The Education in the Literature of our Sages)

83 תפקידנו. ביל״ו. גליון להורים ולתל־מידים, שנה שניה, חוברת ב־ג (Our Duty).

84 מטרתנו. ביל״ו. שנה שניה, חוברת ג־ד (Our Goal).

1954

85 *A Középiskolai nevelés Izraelben.* (High School Education in Israel.) Az Idö. Tel-Aviv. 1954, Feb. 25.

1962

86 מלחמת קיום. ניר (בטאון תלמידי בית המדרש למורים ע״י הישיבה אוני־ברסיטה) ניו־יורק, תשכ״א, עמ׳ 14־16, (The Struggle for Life).

87 גשרים. (שיר), גליונית. בטאון בית הספר התיכון „טשרניחובסקי" נתניה. שנה אחת עשרה (סיון, תשכ״ב־יוני 1962), מס׳ 2־3, עמ׳ 12. ("Bridges" Poem).

1964

88 צפון טראנסילוואניה בימי השואה ונסיונות להצלה. ידיעות יד ושם, ירושלים (ניסן, תשכ״ד־מארס־אפריל 1964) מס׳32, עמ׳ 8־19 (See next entry).

89 *The Tragedy of Transylvanian Jewry*. (Yad Vashem Bulletin) Jerusalem, (August, 1964-Elul 5724) No. 15, p. 12-27.

1965

90 אהבת הספר בספר חסידים וב־פילוביבלון. סיני, ירושלים, כרך נו׳, חוברת ג׳ (של״ט), כסלו, תשכ״ה, קנט־קעה. (Booklore in Sepher Chassidim and Philobiblon).

91 משוררים עבריים בטרנסילבניה, סיני, ירושלים, כרך נז׳, חוברת ג׳ (שמ״ה), סיון תשכ״ה, קמ׳־קנט׳ (Hebrew Poets in Transylvania).

92 הוראה מה היא? „ניר" (בטאון תלמידי ־ביה״מ למורים ע״י ישיבה אוניברסיטה), תשכ״ד־ה, 69. (What is Education?)

1966

93 אהבת ציון ושפתה בשירה העב־רית בהונגריה. בצרון, ניו־יורק שנה כז׳, כרך ג׳ (טבת־שבט, תשכ״ו), חוברת ג׳, 119־128. (The Love of Zion and the Hebrew Language in Hebrew Poetry in Hungary).

94 התפתחות השירה העברית בהונ־גריה. ארשת, ירושלים, כרך ד׳ (תשכ״ו), 368-417. (The Development of Hebrew Poetry in Hungary).

95 על ספרים מוחרמים במשך הדו־רות. פרקים, ניו־יורק, תשכ״ו, 223־241. (Confiscated Books through the Ages).

96 *Book Review:* Solomon Kolodner, Jewish Education in Germany under the Nazis. New York, 1965. בצרון, ניו־יורק, כרך גד׳ (שנה כז׳), אייר תשכ״ו. חוברת ח׳ (258), 44־45.

97 ספר וסייף. חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל. ניו־יורק תשכ״ז־1966, 328 עמ׳ (הוצאת מכון סורא ע״י ישיבה אוניברסיטה) דברי פתיחה מאת דר. יצחק ריבקינד.

(Book and Sword. Freedom of Expression and Thought among the Jewish People) New York, 1966.

ביקורת על הספר: הדאר, כרך מו׳, גליון א׳ (תשכ״ז, כא׳ מרחשון) 8־9; הצופה, תל־אביב, כא׳ חשון תשכ״ז, 4; דבר, תל־אביב, 3 בפברואר 1967, 8 (י. זמורה, חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל); פארווערטס, ניו־יורק, 3 בינואר 1967, 2 (הרב אהרון בנציון שורין, אידעו האבן אמאל געשאפען אן „איי־גענע צענזור" אויף ספרים); בצרון, שנה כח׳ (כרך נה׳), ניסן תשכ״ז, חוברת ד׳ (264), עמ׳ 247־248 (דר. גרשון חורגין, המאבק על חופש הבטוי והמחשבה בישראל). יד לקורא, ירושלים, אדר תשכ״ח, כרך ט׳, חוברת א־ב (שלמה שונמי); כמו כן שלמה שונמי, על ספ־ריות וספרנות, ירושלים, תשכ״ט, 39; קרית ספר, אדר תשכ״ח, כרך מג׳, חוברת ב׳ 226 (ג. י. אורמן); בשדה

חמד, תל־אביב, שבט תשכ"ט, כרך ה' 317־316 (דר. בנציון מלמד, על חופש הבטוי בספרות ישראל). ניר, ניו יורק, תשכ"ז־1967 (חיים פישגרונד, ספר וסייף ומחברו); הדאר, כרך מט', גליון ה' (תש"ל, כה' בכסלו), 78־76 (פלטיאל בירגבוים, שני חיבורים על צנזורה יהודית ונוצרית).

Yeshiva Scholar Explores Jewish permissiveness to Self-Criticism. (Rhode Island Herald, Providence, R. I. Oct. 14, 1966); Carmilly finds Jews tolerant. (The Commentator, New York, N. Y. Oct. 20 1966); Why Jews Banned Literature. (Jewish News, Newark, N. J. Oct. 21, 1966); From the Editor's Desk. (Jewish Post, Winnipeg, Canada, Oct. 27, 1966); Censorship of Hebrew Books. (American Post, Paterson, N. J. Oct. 28, 1966); Scholar explores Censorship of Jewish Works by Jews; Finds amazing Freedom. (Jewish Record, Atlantic City, N. J. Oct. 28, 1966); The Jewish "Blue Pencil" (Jewish Advocate, Boston, Mass. Dec. 1, 1966); Book Explores Self Censorship. (The Jewish Chronicle, Dec. 9, 1966); Jewish Censorship revealed in Book (Jewish Exponent, Philadelphia, Pa. January, 6, 1967). Censorship among the Jewish People (Jewish Chronicle, Montreal, Canada, Jan. 20, 1967); Uj Kelet, Tel-Aviv, Feb. 3, 1967; p. 4. Internal Censorship sometimes necessary, by Prof. Sidney B. Hoenig. (Jewish Book and Booklore, June, 1967. p. 3); Fairly permissive attitude though Jewish Censorship. (Jewish Post, Indianapolis, Ind. July 14, .1967)

98 *Hebrew Poetry in Hungary* (R.L. Braham — Hungarian-Jewish Studies. World Federation of Hungarian Jews) .N. Y. 1966 pp. 295-312

1967

99 חלקה נשכחת. (על ספרות וסופרים עבריים בהונגריה. הדאר, (שנה מו'), ז' אדר, תשכ"ז, (A Forgotten Contribution. Hebrew Literature and Writers in Hungary) Hadoar, Vol. .XLVII, No. 15, 293-294

100 *Sephardic Jews in the Development of Transylvania.* The American Sephardi. New York, Vol. I. No. 2. (Sivan 5727 — June 1967) No. .39-44

Book Review:

101 Weliczker-Wells Leon, The Janowska Road. New York, 1963. Jewish Social Studies, Vol. XXIX, April, 1967, No. .2, pp. 135-136

102 ספר ספר וגורלו. (ספרים שהושמדו בידי מחבריהם) הדאר, (שנה מז') יד' חשון, תשכ"ז־1967, 17 בנובמבר (Bibliophagia by the Jews. Hadoar, .Vol. XLVIII. No. 3, pp. 49-51

103 חנוך יהודי בטראנסילוואניה במי השואה. ידיעות יד ושם, ירושלים (אב תשכ"ז — אוגוסט 1967) מס' 38, עמ' .21־16

104 *Jewish Education in Transylvania in the Days of the Holocaust.* Bulletin Yad Vashem. (Nov. 1967 — Heshvan .5728) No. 21, pp. 21-27

1968

105 הטרגדיה של יהודי טרנסילבניה. ספר זכרון, לזכר קהלת קולוז'וואר — קלוזנבורג — קלוז'. בהוצאת חוג יוצאי קולוז'וואר בישראל, בית ספר ממלכתי דתי „יבנה", גבעת־אולגה, חדרה, תשכ"ח־1968. עמ' 94־72. (The Tragedy of the Jews in Transylvania).

1969

106 גורמי ההתבוללות בדורנו. הדאר, כו' שבט תשכ"ט) כרך מח', גליון טז', 246־245; המשקיף (בטאון תלמידי המכללה ע"ש אלישבע מיכאל שע"י הישיבה אוניברסיטה); ניו־יורק, כרך ב', גליון 2, (ערב פסח תשכ"ט), עמ' 2-4. (The Cause of Assimilation in .Our Time)

107 *In memory of Dr. Isaak Rivkind:* הפילאנטרופ והפילוביבלון היהודי. דברים שנאמרו לזכרו של דר. יצחק ריבקינד ז"ל. הדאר, ג' אדר תשכ"ט, כרך מח', גליון יז', 265־264.

108 *Censorship and Jewish Writers.* An Introduction to "The Censorship and Hebrew Books" by William Popper (Reprinted by Ktav Publishing House, Inc.) New York, 1969. I — .XXXI

109 הגדה מעוטרת מבורגנלנד. מוקדש לזכרו של דר. יצחק ריבקינד ז"ל. הדאר, שנה מח' (ט' ניסן תשכ"ט), גליון כב', 342-343. (An Illustrated Haggadah from Burgenland.)

110 *Sirt az Isten. Emlékbeszéd.* 1969, május 25én, a Park East Synagogue-ban, a magyarországi zsidóság tragédiájának huszonötéves fordulóján megtartott Emlékistentiszteleten. *(Tears of God.* Speech delivered at the Memorial Service held in New York, May 25, 1969 — twenty-fifth Anniversary of the Catastrophe of the Hungarian Jewry); (Published by the World Federation of Hungarian Jews) New York, 1969.

111 *The Life of Spanish Jews in the Balkans — In Light of Documents.* The American Sephardi. New York, Vol. III. No. 1-2, pp. 113-115, (Elul 5729, Sept. 1969).

112 תכנית הלמודים החדשה. המשקיף, כרך ג' (ג' כסלו, תש"ל), גליון ג', מס' ו', עמ' ג'. (The new curriculum of Erna Michael College — Yeshiva University.)

1970

Book Review:

113 כתבי יד עבריים בכריכות ספרים לועזיים.

Scheiber Sándor (Héber Kódexmaradványok magyarországi Kötéstáblákban. A Középkori magyar zsidóság könyvkultúrája Budapest, 1969.) הדאר, שנה מט' (טו' בשבט תש"ל), גליון יא', 170-171.

(Alexander Scheiber, Books Bound in Hebrew Manuscripts in Hungary.)

IN PRINT בהדפסה

114 צנזורה ושריפת ספרים Censorship and Bookburning (Encyclopaedia Judaica).

115 שריפת התלמוד Talmud Burning (Encyclopaedia Judaica).

116 רשימת הספרים המוחרמים ע"י הכנסיה Index Librorum Prohibitorum (Encyclopaedia Judaica).

117 הסכמות Haskamot (Encyclopaedia Judaica).

118 הצנזורה הלא־יהודית והיהודית External and Internal Censorship in the Jewish Book Annual Vol. 28.

119 השירה העברית באונגריה (חלק ב') ב„ארשת" (ירושלים) כרך ה'. Hebrew Poetry in Hungary Part II.

120 שירת יהדות הונגריה ב„חבצלת" (ירושלים) ב„תלפיות" (ניו־יורק). The Work of Hebrew Poets from Hungary in the Periodical "Havazelet" (Jerusalem).

הקהלה הספרדית

לאחר מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1918-19, נפרדו מהקהלה האורתודוכסית כמאה יהודים בעלי נטיה לחסידות והתארגנו בקהלה נפרדת שהיתה ידועה בשם „הקהלה הספרדית". בשנת 1921 בחרה הקהלה הספרדית בר' יואל טייטלבוים, שהתגורר אז בסאטמאר, כרבם. אולם, הרב טייטלבוים לא התחיל בכהונתו היות ובינתיים ביטל השלטון הרומני את הרשיון שניתן לקהלה זה מכבר, כי הקהלה האורתודוכסית פנתה אל השלטונות הרומניים בקובלנה שבאם תוקם קהלה כזו תפסיד הקהלה האורתודוכסית את המקורות הכספיים שלה, בפרט מדמי השחיטה. לאחר דיונים ממושכים שעלו בכסף רב, התארגנה הקהלה החדשה, למרות הכל, בקראה לעצמה: „קהל אורתודוכסי ספרדי על־פי התורה הקדושה". בשם זה אושרה הקהלה החדשה בשנת 1921 ע"י אוקטאביאן גוגא, שר הדתות הרומני, כי בשם „קהלה ספרדית" לא היתה קיימת עוד קהלה אוטונומית (בלתי תלויה) בעיר. לחברי הקהלה אין שום קשר עם יהדות ספרד. התפילה התנהלה על־פי נוסח ספרד כי רובם ככולם חסידים היו.

„הקהלה הספרדית" לא ראתה בעין יפה הקמת בתי ספר תיכוניים. רוח הציונות שהחלה לפעום בעיר קולוז'וואר, ובמידה מסוימת בקהלה — למורת רוחם. וכן סרבו להכיר במרותו של ר' שמואל גלזנר, שהיה לוחם למען התנועה הציונית. בענין הפרישה התדיינו הצדדים. רבנים אחדים אשרו ואחדים התנגדו לפלוג.[24]

בראש המחנה החסידי עמד שמואל מרמלשטיין. בשנת 1919 הקימה „הקהלה הספרדית" בית כנסת ברחוב דוגארילור. בית הכנסת נהרס לפני שנים ספורות, בשל סלילת רחוב באותו איזור. ע"י בית הכנסת הוקם תלמוד תורה ונבנה גם „מקוה". לקהלה דיינים ושוחטים משלהם. ר' זלמן הלברשטם נבחר כרב הקהלה הספרדית וכהן במשרתו עד גרוש יהדות קולוז'וואר לאושוויץ במאי 1944. הרב הלברשטם היה חתנו של ר' חיים צבי טייטלבוים ז"ל מסיגט. לאחר שיחרורו מאושוויץ התישב בארה"ב. לפני מספר שנים עלה ר' זלמן ליב הלברשטם לארץ ישראל והקים שם את קרית סאנץ בעיר נתניה. מחבר ספר שו"ת דברי חיים, (ניו־יורק, תשכ"ז).

מבין ראשי הקהלה הספרדית עלינו להזכיר את הנשיאים: ר' אפרים הלמן ובנו ר' יעקב הלמן, ר' צבי ליברמן, י. טסלר ויצחק שמידט. גבאים: משה הרשקוביץ, צבי פרידמן ונתן בוימהפט, שמואל קראוס, לאיוש לאזאר. פעילים בעניני תלמוד תורה היו: אנטאל רוזנצוויג ופנקס פרידמן.

24) קונטרס ישוב משפט, פסק בי"ד של ועד הרבנים מווארשא ושל גאוני עולם מירושלים, לעמבערג, פרעמישלא, ליטא עצט. נגד הפס"ד הידוע שיצא בענין התפרדות עדת הספרדים מקהלתנו קהל אורתודוכסים קלויזענבורג, תרפ"ב; משפט צדק, דברי ריבות שבין קהל אורטה. ובין קהל אָרטה. ספרד פה קלוז, תרפ"ב.

לשיטתו התורנית והלאומית של הרב מ. ש. גלזנר

מאת נ. קצבורג

בשני תחומים קבוע ועומד מקומו של הגאון ר' משה שמואל גלזנר זצ"ל: עולמה של הרבנות והלמדנות התלמודית, ועולמה של הציונות והזרם הדתי שבה. כחכם תלמודי ורב קהילה תופס הרב גלזנר מקום בראש כאחד הרבנים המובהקים בתקופת הדור השלישי שלאחר החת"ם סופר. סמכותו נשענת על המסורת ועל הערכים שהנחיל בית מדרשה של פרסבורג לעולם הרבנות, והוא טיפח וחיזק מסורת זו מכוח עצמו כאחד מגאוני הדור בהלכה העיונית והמעשית, כפוסק וכרב וכמנהיג ציבורי. מכוח סמכות זו אף נקבע מקומו בעולמה של הציונות הדתית כאחד ממנהיגיה הרבניים ברבע הראשון של המאה הנוכחית. מאמר זה בא להעלות קוים אחדים לתולדות חייו ולשיטתו של הרב גלזנר, בלא כוונה לתיאור ביוגרפי־היסטורי כולל.

א

הרב משה שמואל גלזנר היה מיוצאי חלציו של החת"ם סופר. בתו הבכירה מנישואיו השניים, הינדל, נישאה לר' דוד צבי ארנפלד, בעל בית תורני בפרסבורג, ובתם רייזל נישאה לאחד מטובי התלמידים של הרב אברהם שמואל בנימין סופר, בעל ה„כתב סופר" — אברהם גלזנר, אביו של משה שמואל. על תולדות חייו של ר' אברהם מספר בנו בהקדמת חיבורו „דור רביעי": „אאמו"ר זצ"ל נולד בשנת תקפ"ה [1825] בכפר קטן סמוך לראזענבערג[1]) (בסלאוואקיע), אביו מה"ו יקותיאל ואמו מרת אידל ע"ה. שניהם היו צדיקים וישרים, תמימי דרך, וגידלו את בניהם בעושר וכבוד, על ברכי התורה והיראה". ההורים היו, כפי שנראה מכאן, מן היהודים הכפריים האמידים, שהיו מצויים אז בכפרי סלובקיה ובוודאי עסקו בחכירה, כמרבית היהודים בכפרים באותה עת כשהגיעו לאמידות. מהמשך התיאור שם עולה דמותו של אברהם גלזנר כבעל מידות, מצוין בתורה וביראה. רבו הראשון היה הרב ישכר בער, רבה של ליפטו־סנט־מיקלוש, תלמידו של החת"ם סופר, ולאחר זמן בא לישיבת פרסבורג, שבראשה עמד אז בעל ה„כתב סופר". ר' אברהם היה מהמעולים שבין התלמידים ומהמקורבים לרבו. לימים נתקרבו התלמיד והרב גם קרבת משפחה, משנשא אברהם גלזנר את אחות רבו לו לאשה.

בשנת 1852 נתקבל הרב אברהם גלזנר כרבה של קהילת יינק (כך היא נכתבת במקורות העבריים)[2]), על־פי המלצת בעל ה„כתב סופר"[3]), וכיהן בה אחת־עשרה שנים. ב־1863 בא כרב לקלאוזנבורג[4]), שם קדמו לו ברבנות שני

1) Rózsahegy, (מחוז Liptó בהונגריה הצפונית).

2) Gyönk (מחוז Tolna על הגדה המערבית של הדאנובה). היתה זו אחת מאותן קהילות חרדיות קטנות באיזור זה, שהיוו מעין אי בתוך סביבה שבה ניכרת היתה התרחקות מהמסורת. הקהילה החרדית החשובה באיזור זה היתה פאקש, וכן בונהאד; ראה ש"ב דוד סופר, מזכרת פאקש, כרך ראשון, ירושלים תשכ"ב, עמ' 1, 95 (הערה 9).

3) מכתבי ההמלצה באו ב„אגרות סופרים" (תרפ"ט), כתבי הרב אש"ב סופר, עמ' 15־17.

4) בפנקס החברה קדישא בקלאוזנבורג הוקדש דף לכבוד הרב החדש, ובאותו דף נרשם כי בנו, הנער משה שמואל, נתקבל אל החברה ביום ז' באדר תרכ"ג; ראה Mózes E. Szabó I., Száz év a kegyelet és jótékonyság szolgálatában. A Cluji Ort. Chevra Kadisa, szál éve Cluj 1936, עמ' 24.

רבנים ידועי־שם: הרב הלל ליכטנשטיין, שהיה אחר־כך רב בקולומיאה, והרב פייש פישמן, שהיה מגיד־מישרים בפרסבורג.

תקופת שנות השישים של המאה הי"ט עומדת בחיי היהודים בהונגריה בסימן שינויים רוחניים וחברתיים, על רקע ההתקרבות אל החברה הלא־יהודית. אחד הסימנים האפייניים לשינויים אלה הן השאיפות שנתעוררו בתוך הקהילות, בקרב המעמד הבינוני היהודי וחוגי אמידים ונוטים להשכלה — להנהיג שינויים בסדרי הקהילה לפי רוח הזמן. מגמות אלה ניכרות גם בקלאוזנבורג. לאחר מתן השויון ליהודי הונגריה (1867) קמה קבוצה של בעלי בתים משכילים בתוך הקהילה, פרשה ממנה והקימה קהילה נפרדת. אולם הפירוד לא נתקיים לזמן מרובה, ולאחר כשתי שנים חזרו הפורשים לחיק הקהילה שממנה פרשו. לדעת חוקר תולדות היהודים בטרנסילווניה, מתיאס איזלר, היה בכך חלק לאישיותו של הרב אברהם גלזנר "שבו נתמזגו דתיות עמוקה עם מחשבה נאורה וסובלנית. הוא הצליח לזכות גם בהערכתם של אלה אשר דעותיהם היו שונות מדעותיו בשאלות דת"[5]). ביום כ"ב בכסלו תרל"ח (1877) הלך הרב אברהם גלזנר לעולמו ובערב חנוכה בה בשנה נבחר בנו משה שמואל למלא מקומו, והוא בן כ"א שנים.

ב

משה שמואל גלזנר נולד בפרסבורג[6]) בכ"א באדר א תרט"ז (1856). בנעוריו למד מפי אביו, וממנו קיבל עיקר תורתו. חדשים אחדים למד בפרסבורג, בסוף ימיו של ה"כתב סופר", ואחר פטירתו עזב את הישיבה ושב לבית אביו.

בחירתו לרבנות לא נתקבלה על דעת המשכילים שבעיר, והם מצאו עתה שעת כושר לחדש את הניסיון שנעשה כעשר שנים קודם להקים קהילה נפרדת, וכך הוקמה ב־1881 קהילה נפרדת על בסיס "סטטוס קוו", היינו קהילה שאינה נימנית על הארגון הארצי האורתודוכסי ואף לא על זה הניאולוגי. כעבור שלוש שנים קבלה על עצמה קהילה זו את תקנות הקונגרס משנת 1868 (שהחרדים דחו אותן), ובזאת היא נעשתה קהילה ניאולוגית. בכך נתיצבו הגבולות בין שני המחנות והתחומים נעשו מוגדרים.

לעומת זאת היתה נטושה מלחמה פנימית בתוך המחנה החרדי, בין חסידים לבין מתנגדיהם. מלחמה זו היתה חריפה בייחוד בקהילות טרנסילווניה והמחוזות הסמוכים, שבהם התרכזו עדות החסידים, שנשענו במידה רבה על חצרות ה"צדיקים" שבגליציה. אמנם בקלאוזנבורג לא היו החסידים מרובים כמו בקהילות אחרות שבאיזור, אבל גם כאן לא נמנעה המחלוקת, והיא נתעוררה מפעם לפעם. עוד בטרם בא הרב אברהם גלזנר לקלאוזנבורג נכווה מגחלתו של הרב הלל ליכטנשטיין, שכיהן בעיר זו שנים אחדות לפניו והשפעתו היתה ניכרת שם. הרב שמואל ארנפלד, גיסו של הרב גלזנר, ביקש מהרב ליכטנשטיין להמליץ עליו לפני אנשי הקהילה, אולם "כשנודע לו [להרב ליכטנשטיין] שהג"ר

5) Eisler Mátyás, Képek a kolozsvári zsidók multjából Reprinted from "Zsidó Családi Naptár", vol. I, 1924), p. 10.

6) בהקדמה ל"דור רביעי", דף ו ע"ב נאמר "ואני נולדתי בב"פ", אולם ברור כי טעות כאן, וצריך להיות פ"ב, היינו פרסבורג.

אברהם גלזנר דורש בלע״ז, שפך חמתו עליו, וגם על מרן הכתב סופר כתב מרורות, לפי שהיה לו למליץ״ [7]). הלע״ז שמדובר עליו היא כמובן אותה אידית הקרובה לגרמנית, שהיתה שגורה בפי יושבי גלילות סלובקיה המערבית. טענה כיוצא בזו נטענה גם נגד הרב פייש פישמן, קודמו של הרב גלזנר בקלאוזנבורג, מגיד־מישרים בפרסבורג. ענין לשון הדרשה היה שנוי במחלוקת בין החסידים לבין בית המדרש של פרסבורג, שבו הבינו לדעת כי ההקפדה על הניב האידי ה„מקורי״ בדרשה אינה מציאותית בתנאי הזמן והמקום [8]). בתקופת כהונתו הארוכה של הרב משה שמואל גלזנר כרבה של קלאוזנבורג גברה חדירתם של החסידים ונתרבו מעשי התערבותם בעניני הקהילות ובכך גברה המחלוקת. על שתי מחלוקות ממין זה — והן בוודאי אינן יחידות — למדים אנו מכתבי הלכה של הרב מ״ש גלזנר.

האחד מתייחס למקוה טהרה חדש שנבנה בקלאוזנבורג בתרס״ז (1907) בהשתדלות הרב, וחסידים בקשו לפסול כשרותו. מצד ההלכה נסבו הדברים על מחלוקת של הלכה בין האדמו״ר הרב חיים מצאנז בעל „דברי־חיים״, לבין החת״ם סופר [9]). המחלוקת השניה נוגעת לאותו מנהג נפסד (שהיה כנראה רווח בקהילות טרנסילווניה, אבל לא היה בגדר דבר נדיר גם במקומות אחרים), שרב או חכם שלא מאנשי המקום פוסל את השחיטה בטענה שסכינו של השוחט פגומה.

מחלוקות אלה וכיוצא בהן היו אפייניות למריבות שהיו נטושות בקהילות בין חסידים למתנגדיהם, תוך כדי התערבות אנשים מבחוץ ופגיעה בסמכותו של הרב מרא דאתרא. במקרים רבים היו הרבנים נרתעים מפני החסידים, שהיו נוקטים דרכי מלחמה תוקפניים. הרב גלזנר לא נרתע, כי היה תקיף בדעתו המיוסדת על בסיס הלכתי איתן. בשני ענינים אלה בירר דעתו בחקירת שרשי הדינים והשיטות ההלכתיות — „אור בהיר״ בעניני מקואות ו„הלכה למשה״ בעניני שחיטה. הכרעתו בענין הראשון קבלה הסכמתם של גדולי הדור בגליציה — הרב שלום מרדכי הכהן מברזאן, הרב אריה ליבוש הלוי איש הורוויץ אב״ד סטאניסלאב והרב מאיר הכהן רפאפורט אב״ד קראקא. בחיבורו „הלכה למשה״ הוא עומד גם על הצד הציבורי של הריבות בעניני שחיטה: „מאוד מאוד היה נחוץ לתקן בענין זה תקנות קבועות למען לא יוכל לבא איש זר וישחית ויחבל כרצונו באין מפריע וירבה מחלוקות בישראל. והמחמיר על עם קדוש יאמר לו אם לא יאכל בשר רק בביתו ולא יפריע שוחטים דכולא עלמא״.[10])

אחרי מלחמת העולם הראשונה, בתקופת חילופי המשטר בטרנסילווניה, נראתה השעה כשרה לחסידים, שבינתיים נתרבה מספרם בקלאוזנבורג, לפרוש מהקהילה. גרמו לכך אותן הסיבות שהביאו בדרך כלל לפרישתם של חסידים, שלא היו נוחים לדור בכפיפה אחת עם „אשכנזים״, וסדרי הקהילה המקובלים לא היו לפי טעמם. בקלאוזנבורג היו סיבות נוספות שהצדיקו בעיניהם את הפרישה: בתוך הקהילה

7) צבי יעקב אברהאם, לקורות היהדות בטרנסילבניא, ניו־יורק תשי״א, עמ׳ 84.

8) ובוודאי זה אחד הטעמים לכך, כי „הכתב סופר״, וכן כמה וכמה מתלמידיו לא חתמו על „פסק בית דין״ הידוע ממיכאלוביץ (תרכ״ו — 1865), שבו נאסרה, בין השאר, דרשה בלעז.

9) קונטרס „אור בהיר״, דף א ע״ב.

10) קונטרס „הלכה למשה״, דף טו ע״ב, וראה כל הקטע, שם (ד״ה ואספרה, עד סופו).

היה יסוד ניכר של אורתודוכסיה מודרנית, והיתה מערכת חינוך כללית. בייחוד עוררה התנגדותם אישיותו של הרב, שהשקפותיו בדרך כלל ודעותיו הציוניות בייחוד לא היו לפי רוח החסידים.

ג

בהשקפותיו הציבוריות והלאומיות נקט הרב גלזנר עמדה עצמאית, העומדת בניגוד אל ההשקפות שהיו רווחות בקרב רובם של רבני הונגריה בזמנו. וכדי להבין עמדה זו, יש לשים לב לכך, שרבני הונגריה נמנעו בדרך כלל מלהתערב בענינים ציבוריים ופוליטיים שלא היתה להם נגיעה ישירה לעניני היהדות החרדית. עמדה פסיבית זו מתבארת בוודאי על רקע הרתיעה הטבעית מפני כל שינוי ותמורה במצב הדברים הקיים — והתנועות הציבוריות של הזמן הרי מכוונות לשינוי המצב הקיים. כך, למשל, היתה התנגדות בין החרדים למערכה הציבורית והפוליטית שהתנהלה בשלהי המאה הי״ט בעד שויון זכויות דתי לעדה היהודית (השויון האזרחי ב־1867 ניתן ליחידים; העדה היהודית בתור כזו לא הושוותה בזכויותיה ליתר העדות הדתיות במדינה). היה טעם להתנגדות זו בכך, שהשויון הדתי יתן גושפנקא חוקית להמרת דת (החוק חייב הדדיות בענין זה בין העדות) ולנישואין מעורבים, ובדרך כלל יקל על השתלבות היהודים בחברה הלא יהודית.

דעתו של הרב גלזנר בענין זה היתה, כי גם אם טומן השויון, האזרחי והדתי, סכנות מסוימות לאמונה השלמה, אין להסיק מכך כי העם היהודי ויתר על זכויות שהן מעצם טיבן זכויות טבעיות של עם. בחיבורו „הציונות באור האמונה" הוא מבאר דעתו, כי כשם שאין היהדות פוסלת את שאיפת ההצלחה בתחום האישי, כך אין לפסול את המשאלה הטבעית של הקיבוץ לזכות בזכויות. וכן הוא אומר:

> גם אם תורתנו הקדושה מבקשת לא לסור מדרכיה, לא על ידי רדיפות ולא על ידי פיתויי הנכרים, גם אם היא דורשת ממנו למסור על קיומה של תורה את כל היקר לנו, אף את עצמנו אנו — הן לא תדרוש את הבלתי טבעי: לדחות מפחד מעצמנו הזכויות והיתרונות שאפשר להשיגם. הדרישה הראשונה היא אנושית וטבעית, ואילו השניה היא על אנושית ובלתי טבעית.[11])

למעשה, כאשר עמדה על הפרק שאלת ההכרה בדת היהודית, בעשור האחרון של המאה הי״ט, היה הרב גלזנר בין יוזמיה של פניה אל מועמדים של מפלגת הממשלה בבחירות הכלליות להבטיח את ההכרה.[12]) הוא לא היה

11) הציונות באור האמונה, בתוך: שמעון פדרבוש (עורך), תורה ומלוכה, עמ׳ 75.

12) זו עובדה היסטורית שעד עתה לא שמו לב אליה. וכן כותב הרב גלזנר בחיבורו הנזכר בהערה הקודמת:

> אני עם שנים מחשובי האזרחים היהודים שבעיר [קלאוזנבורג] הסברנו לשנים ממועמדי מפלגת טיסה [ראש הממשלה], שבקשו להבטיח לעצמם את קולות הבוחרים היהודים, שהממשלה אינה יכולה לסמוך על הבוחרים היהודים, אלא אם ראש הממשלה יצהיר פומבית ובצורה הנאותה, שבדעת הממשלה להציע בעתיד הקרוב הצעת חוק בדבר ההכרה של הדת היהודית. אכן, סמוך לאחר מכן, ניתנה הצהרה כזו על ידי ראש הממשלה, ולאחר זמן מה נתקבל חוק ההכרה בפרלמנט. פעולתי זו לא נתקבלה בעין יפה בחוגינו וחני סר מעיני מנהיגי האורתודוכסים שלנו (עמ׳ 74).

יחיד בדעתו זו. אחד מחשובי הרבנים שבדור, הרב שלמה זלמן שפיצר, גיסו של בעל ה„כתב סופר" ורבה של העדה החרדית בוינה, תמך גם הוא במאבק להכרה; אמנם הוא ביטל דעתו לאחר מכן, נוכח התנגדותם של רוב הרבנים.

באותו ענין של זכויות הקיבוץ היהודי, אמנם בנסיבות היסטוריות אחרות, נתגלו שוב ניגודים בין הרב גלזנר לבין רבנים, וכן פרנסים של האורתודוכסיה. הדברים אמורים לגבי זכות ההגדרה העצמית של היהודים אחרי מלחמת העולם הראשונה בצ׳כוסלובקיה וברומניה. שתי הארצות האלה זכו בשטחים נרחבים מממלכת הונגריה לשעבר, ובהם אוכלוסיה יהודית ניכרת, שרובה ככולה נחשבה בעת השלטון הקודם כנמנית על הלאום המדיארי. השלטון החדש בשתי הארצות היה מעונין להקטין מספרם של בני המיעוט המדיארי ועל כן נתן ליהודים את הזכות להגדיר עצמם כבני המיעוט הלאומי היהודי.

בטרנסילווניה החלה בשלהי שנת 1918 תנועה ציבורית רחבה בקרב היהודים לשם הגדרה עצמית על בסיס לאומי. המנהיג הרוחני של תנועה זו היה הרב גלזנר. הוא השתתף באסיפת היסוד של „הברית הלאומית היהודית", שנערכה בקלאוזנבורג בנובמבר אותה שנה, ומנהיגיה של ה„ברית" שאבו ממנו השראה מרובה.

האורתודוכסיה הקיצונית בטרנסילווניה, שעמדה תחת השפעת החסידים, התנגדה לארגון הלאומי. העמדה הרשמית של הלשכה האורתודוכסית היתה, כי יש לתמוך במשטר הקיים ובממשלה השולטת בכל עת, והיא לא גרסה פעולה מדינית נמרצת בבית המחוקקים, כפי שעשו זאת נציגי המפלגה הלאומית היהודית[13]). שיטה זו היתה מנוגדת בכל מהותה להשקפותיו של הרב גלזנר. בחיבורו „הציונות באור האמונה" הוא עומד על שיטתם של האורתודוכסים בצ׳כוסלובקיה, שבקשו להתחמק מהגדרת לאומיותם — צ׳כית או הונגרית — ובכך גילו, לדעתו, שויון נפש לגבי עצם ענין הזיקה הלאומית. „מה תאמר עתה ממשלת צ׳כיה, ומה תאמר ממשלת הונגריה, נוכח משחק זה ברגשות המקודשים ביותר במחשבת עם?"[14]).

ד

עם הופעתת של תנועת המזרחי היה הרב גלזנר כמעט יחיד בין הרבנים החרדים בהונגריה שנתן ידו לתנועה[15]). בעת הפולמוס שנתעורר בין הרבנים האלה בשנת תרס"ד (1904), בפרוס הועידה העולמית הראשונה של המזרחי שנועדה לפרסבורג[16]), יצא הרב גלזנר בדברים נמרצים נגד אלה שבקשו לאסור

13) ראה צ"י אברהאם, לקורות היהדות בטרנסילבניא, עמ׳ 134.

14) „הציונות באור האמונה", שם, עמ׳ 66.

15) בין הרבנים האלה יש להזכיר את הרב משה אריה רוט מפאפא; ראה עליו מאמרו של כותב הטורים האלה ב„סיני", כרך י"ח (תש"ו). הרב דוד צבי קצבורג, עורך כתב העת הרבני „תל תלפיות" פרסם אף הוא מאמרים בזכות המזרחי בתרס"ד; ראה לענין זה נ׳ בן מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, ירושלים תשי"ח, עמ׳ 64 ואילך.

16) ראה נ׳ בן מנחם, שם, שם.

את התנועה החדשה[17]). הוא השתתף בועידה בפרסבורג[18]), ולפי דברי הרב מימון היה מראשי המשפיעים בה[19]).

השינויים הפוליטיים אחרי מלחמת העולם הראשונה, ובייחוד ההכרה בזכותו של עם ישראל על ארץ ישראל (שבה הוא ראה „מצות ההשגחה העליונה"[20]) — נתנו מימד חדש לתפיסתו הלאומית ולעבודתו הציבורית. על השפעתו בהתארגנות הלאומית של יהודי טרנסילווניה כבר דובר. באותה עת מפתח הרב גלזנר פעולה רחבה לשם הפצת הרעיון הדתי לאומי, תוך מאבק עם חוגי החסידים והאורתודוכסיה המתבדלת. פעולתו חרגה אל מעבר לגבולות ארץ מושבו; הוא השתתף בקונגרס הציוני הי"ב בקארלסבד ב־1921 כאחד מצירי המזרחי, וערך מסעות מטעמו בגרמניה.

בשנת תרפ"ב (1922), לאחר שכיהן ארבעים וארבע שנים כרבה של קלאוזנבורג, התפטר הרב גלזנר מהרבנות ובנו הרב עקיבא נתמנה במקומו. בניסן תרפ"ג עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים. כאן נתקרב אל הרב הראשי לא"י הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ויחסי ידידות קרובים היו בינו לבין הרב יהודה ליב הכהן מימון.

בתקופת ישיבתו הקצרה בארץ נתוודע הרב גלזנר אל החיים החדשים המתהוים בה, וחיבה יתירה היתה נודעת ממנו אל מפעל ההתישבות הדתית, שהיה אז בראשית התהוותו. יחד עם הרב מימון ביקר בישובים החקלאיים, ובהם פגש טיפוס חדש של יהודים המחוברים אל הקרקע וחיים חיים טבעיים, והתרשם עמוקות מתופעה זו[21]).

שנה ומחצית השנה בלבד ארכו ימי שבתו של הרב משה שמואל גלזנר בארץ ישראל. בליל שמחת תורה תרפ"ה נפטר בירושלים.

ה

מצד דרך הלימוד התלמודי ושיטתו בהלכה קבע הרב גלזנר את מקומו במסגרת האסכולה התלמודית שנתגבשה באירופה המרכזית במאות הי"ח והי"ט. נציגיה המובהקים של אסכולה זו היו הרב יחזקאל לנדא מפראג, בעל ה„נודע ביהודה", בעל ה„חת"ם סופר" והרב משה שיק בעל ה„מהר"ם שיק"[22]). כאחד מסימני השיטה שנתגבשה בבית מדרשם של החכמים האלה הוא ראה את

17) בראש האוסרים עמד הרב ישעיה זילברשטיין מוויצען; למכתבו של הרב גלזנר אליו ראה הביבליוגרפיה שבסוף מאמר זה, מס' 17.

18) בפרוטוקול המקוצר של הועידה, שפורסם על ידי הרב י"ל פישמן (מימון) בתוך חיבורו „תולדות המזרחי", ירושלים תרפ"ז, אין הרב גלזנר נזכר אלא אך בין הנבחרים אל הועד הפועל של התנועה. אולם בחיבורו „תולדות המזרחי והתפתחותו" בתוך „ספר המזרחי", ירושלים תש"ו, עמ' קל"ו מזכיר הרב מימון את הרב גלזנר כאחד ממשתתפי הועידה, שאף נטל חלק בדיונים; והשווה סוף מאמר זה.

19) הרב י"ל פישמן (מימון), ארבעים שנה להסתדרות המזרחי העולמית, בתוך „במישור", שנה ה (תש"ד), גליון ריט.

20) „הציונות באור האמונה", שם, עמ' 76.

21) הרב פישמן (מימון), ב„ספר המזרחי", עמ' קל"ב.

22) ראה הקדמה לקונטרס „אור בהיר", ד"ה ומעתה.

ההשענות הבלעדית על שיקול הדעת ההלכתי ועל העיון ההגיוני, ללא תערובת של יסודות העומדים למעלה מהשכל.

עיקר גדול במשנתו ההלכית של הרב גלזנר היא סמכותם העצמאית של בעלי ההלכה, לפרשה לפי הבנתם. הוא בא למסקנה זו תוך ההבחנה בין מהות התורה שבכתב והתורה שבעל פה. „תורה שבכתב נמסרה למשה מלה במלה, מ„בראשית" עד „לעיני כל ישראל", והתורה שבעל פה נמסר לו הענין ולא המלות... והנה כל ענין הנמסר על פה, בטבעו מונח שישונה בהבנתו מאיש לאיש, דכל אחד מכניס בו מעט מהשגתו והבנתו הפרטית"[23]). מכאן, כי סמכות נתונה לחכמי הדור לפסוק על פי שיקול דעתם העצמי, בהתאם אל כללי ההלכה המקובלים.

וכן הוא אומר:

ומעתה מי שאינו רוצה לעקם האמת, יגיע להחלטה, שמה שנמסר פירוש התורה על פה ונאסר לכותבה, הוא כדי שלא לעשותה קיום לדור דורות ושלא לקשור ידי חכמי דור ודור לפרש הכתובים כפי הבנתם. כי רק על אופן זה נבין נצחיות התורה, כי שינוי הדורות ודעותיהם, מצבם ומעמדם הגשמי והמוסרי, דורשות שינוי דיניהם, תקנות ותיקונים...[24]) האמת היא, שהיא חכמה נפלאה מחכמת התורה, שמסרה לחכמי כל דור ודור פירוש התורה, כדי שתהיה התורה חיה עם האומה ומתפתחת עמה, והיא היא נצחיותה.[25])

שיטתו של הרב גלזנר מצויה בחיבורו הראשי „דור רביעי", שבו הוא בא להתוות שיטה בחקר ההלכה — „איך צריך לבקר ולחקור ולדרוש בדברי חז"ל הקדושים כדי למצוא את האמת"[26]). עיקרי שיטתו מיוסדים על הבנה מדוקדקת בדברי הרמב"ם, המפרש את הסוגיה התלמודית על פי הרוב בדרך שונה מזה של חכמי צרפת רש"י ותוספות (שהחילוקים שביניהם אף הם מקורם בפירוש שונה של הסוגיה), ומכאן הקושי בהבנת פסקי הרמב"ם.

ואני משכנתי נפשאי בעיון אחר עיון עד שאדמה שבעזה"י כוונתי לאותה הדרך, וממילא פסקי הרמב"ם מוכרחים. והרבה פעמים נראה לפום ריהטא כי פסקי הרמב"ם מכוונים עם פסק חכמי צרפת ז"ל, ועל ידי זה נתקשו פסקיו מכאן למקום אחר, עד שגם ה„כסף משנה" לא ידע פשר דבר. והאחרונים אחריו זה אומר בכה וזה בכה, ממציאים סברות ומוציאים דינים חדשים. ואני הראיתי, כי מעיקרא אין התחלה לשום קושי, כי פסק הרמב"ם בדינא וטעמא, חלוק מפסק יתר הראשונים.[27])

יסודי שיטתו של הרב גלזנר היה בהם משום חידוש עקרוני, ואף עמדו

23) הקדמה ל„דור רביעי", דף ב ע"ב, ד"ה אבל.

24) כאן בא ויכוח עם בעל „הכתב והקבלה" בענין ההבדל שבין תורה שבכתב ותורה שבעל פה, שלדעתו „הוא כדי לנסות את האדם אם יקבל פירוש האמת של חז"ל". הרב גלזנר דוחה דעה זו בתוקף.

25) הקדמה ל„דור רביעי", דף ג ע"א ד"ה ומעתה; והשווה הקדמה ל„אור בהיר", ד"ה ובאמת.

26) הקדמה ל„דור רביעי", דף ה ע"א, ד"ה ועיקר.

27) שם, שם.

על כך כי יש בה מיסוד השיטה המדעית. וכן כותב הרב משה אוסטרובסקי בביקורת על „דור רביעי": „מהלך מחשבה מיוחד בפלפול, בזה שהוא מתבל פלפולו עם יסודות מדעיים על השתלשלות המשנה וסידורה. ומכירים שמהלך מחשבה זה לא בא לו ע"י שעסק בחקירות על המשנה והתלמוד... אלא מתוך כשרונו הגאוני, עיונו העמוק ועינו החדה. בהתעמקותו בהלכה שבמשנה והתלמוד מצא גם את הדרך החדשה הישנה והיא: שהמשנה הראשונה היתה קבועה בנוסחתה, והיא שקועה ומשובצת בתוך המשנה האחרונה, „משנה לא זזה ממקומה", ובמהלכו זה כיוון אל המסקנות האחרונות שנאמרו בחקירת המשנה[28]).

כאחרים מגדולי ההלכה בדורות האחרונים, היה גם הרב גלזנר מתנגד לשיטת הפלפול. הוא קבל על היעדר כושר הניתוח והביקורת ושלל את הסטייה מדרך ההגיון הישר. תופעות אלה בדרך הלימוד הוא ראה כתוצאה של הגלות:

אחרי שעברו עלינו אלפי שנות גלות ונידודים, המית בתוכנו את ההגיון הישר וכוח הביקור, והוליד דרך פלפול הרחוק מדרך החכמה כרחוק מזרח ממערב. וכבר צווחו על זה רבותינו גדולי האחרונים אשר ראו בשבר בת עמנו, איך היינו לבוז וקלון בעיני כל בעל דעה ישרה.[29])

בהתנגדותו לפלפול הוא הולך בעקבות החת"ם סופר, אשר „בחלה נפשו הטהורה בהאי דרך עקלתון, שכדי לקיים דברי אחרונים נעקם הדרך לפרש דברי הראשונים באופן רחוק מן השכל הפשוט, ונאמר על ימין שהוא שמאל"[30]).

הכרעותיו של הרב גלזנר בהלכה למעשה מיוסדות על השקפתו העקרונית בדבר סמכותם של חכמי הדור; אמנם להלכה ולמעשה „ודאי דאין לזוז מדברי והסכמות הפוסקים המקובלים אצלנו מדור דור, אף שלפי ביאורנו והבנתנו יש לפקפק בדבריהם"[31]). הוא ראה צורך לברר, בייחוד בהוראת ענייני איסור והיתר, מקור ההלכה אם היא מדאורייתא או מדרבנן — „ובדבר זה נסתם כל חזון ונתערבו הפרשיות והתחומין, עד שקשה מאוד לידע, עד היכן הוא דאורייתא ומתי מתחיל הדרבנן"[32]).

כאחרים מגדולי חכמים שבדור, נזקק הרב גלזנר לשאלות הלכה שהזמן גרמן. אחת מאלה היתה שאלת נישואי תערובת על־פי הנישואין האזרחיים, שהונהגו בהונגריה ב־1895. את דעתו של הרב בשאלה זו מסכם החוקר הידוע של המשפט העברי, ד"ר א"ח פריימן (הי"ד), ונביא דבריו כלשונם:

„דעה מקורית השמיע הר' משה שמואל גלזנר, הרב בקלויזנבורג, שהוציא אף הוא קונטרס מיוחד על שאלת נישואי תערובת על פי נישואין אזרחיים (חקור דבר, מונקאטש, תרס"ח): כבכל קידושין כך גם לענין קידושי ביאה צריכה גם האשה להיות מרוצה להתקדש, והרי בנישואי

28) „התור", שנה חמישית (תרפ"ה), גליון ה.
29) הקדמה ל„דור רביעי", דף ד ע"ב, ד"ה אבל.
30) שם, שם, סוף ד"ה אבל.
31) שם, שם דף ה ע"ב, ד"ה אמנם.
32) שם, שם.
32*) אברהם חיים פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ה (דפוס צילום תשכ"ה), עמ' שס"ז.

הערכאות אנן סהדי דיותר ניחא לה שלא תתקדש לו כדת משה וישראל, כי כל הזכויות שיש לה אחר קידושי תורה יש לה גם עתה ויכולה לכופו לאלה בדיניהם, ונוסף לזה אם תרצה להתגרש שניהם שוים בדינם ותוכל להפטר ממנו בנקל, ואילו קידושי תורה אף לאבן נגף לה בעת חשש עיגון או כשלא ירצה לגרשה כדת משה וישראל, ואם כן מהיכי תיתי שתתרצה לקידושי תורה, והרי אנן סהדי שאינה חפצה אלא בנישואין אזרחיים בלבד, ולכן אין לחוש לקידושין ואין להצריכה גט („תל תלפיות", עיתון רבני, שנה ה, תרנ"ו, ע' 17) [ראה רשימה ביבליוגרפית, מס' 6]. כאן משמשת שאיפת הנשים לשווי זכויות נימוק לפסק הלכה!"[32]).

אגב בירור הלכות מקוואות (על הפולמוס בענין זה ראה סעיף ב למעלה) בא הרב גלזנר לבירור היחס שבין הנגלה והנסתר בפסק ההלכה. חכם אחד, ששמו לא פורש, כתב אליו, כי „מי שרוח הקודש עליו ופסקי הלכותיו כתובים על פי רוח הקודש וגם מכוונים לחכמת הקבלה... אין לחלוק עליו"[33]). הרב גלזנר דוחה דעה זו לחלוטין, ומברר דעתו כי הנגלה והנסתר תחומים נבדלים הם — „רוח הקודש לחוד והלכה ואורייתא לחוד"[34]). דרך החשיבה בתורת הסוד וההתבוננות המיסטית שונים מעיקרם מדרך העיון ושיטת הניתוח של ההלכה, ומי אשר עיונו בתורת הסוד אינו יכול להגביל עצמו בעניני ההלכה: „המציץ במרכבה... אינו מוכשר להצטמצם על הווית דאביי ורבא ובנקל יכשל לכוון הלכה לאמיתה של תורה"[35]). הרב דוחה את עירוב התחומים שבין הנסתר והנגלה ומציין כי אלה העוסקים בתורת הסוד לא הרבו לעסוק בעיון התלמודי וההלכתי: „ועד היום הזה הנסיון מורה, שאותם הקדושים שכל עסקם בענינים גבוהים ונסתרים הנאצלים מחכמת הקבלה, מן האר"י הקדוש עד דור האחרון הזה, לא חברו חיבורים על פלפול הש"ס ופסקי הלכות, רק מעט מזעיר"[36]).

הגישה השונה לענין היחס בין הנגלה והנסתר, והיחס בין הקבלה להלכה ולפסק הלכה — הוא לדעת הרב גלזנר הבדל עקרוני בין חסידים למתנגדים[37]).

ז

דעותיו הלאומיות של הרב גלזנר מיוסדות על השקפת עולם הרואה בחיים של עם בארצו את המצב הטבעי בחיי עם ישראל; „כי רק שם [בארץ־ישראל], בתור עם חפשי יושבי הארץ, נוכל להתפתח ולהיות לעם חכם ונבון ולעם ממלכת כהנים וגוי קדוש"[38]). לפי הכרתו, התורה אינה רק אמונה או חוקה דתית; „התורה היא חוקת מדינה וביסודה ההנחה של קיום עם במדינתו"[39]). את דעתו

33) דבריו של אותו חכם מוסבים על ה„דברי חיים"; מכתבו נדפס בתוך ההקדמה לקונטרס „אור בהיר".

34) שם, ד"ה את.

35) שם, שם.

36) שם, שם.

37) שם, ד"ה והארכתי.

38) „הציונות באור האמונה", עמ' 67.

39) שם, עמ' 66.

הוא מנמק בטיבה האכסקלוזיבי של דת ישראל, אשר בניגוד לדתות אחרות אינה שואפת לכלול בתוכה בני לאומים אחרים, וזאת בגלל עצם מהותה כ„חוקת מדינה לאומית":

„אין לראות את התורה כהוראה דתית פשוטה מטעם זה: כל הדתות החיוביות עומדות על הבסיס, שהן בלבד מזכות את האדם באושר והילכך שואפות הן להסב אל עצמן את לב כל בני המין האנושי, בעוד שתורת ישראל, חוקת מדינה לאומית, מוציאה את בני הלאומים האחרים מכלל מקיימי חוקיה הדתיים ויחד עם זה מודה, שלא היא בלבד נותנת אושר, אלא שכל אדם המאמין ברבון העולמים ומקיים „שבע מצוות" יכול להיות מאושר"[40]).

והואיל והתורה היא חוקת מדינה, אין הרב גלזנר רואה מניעה לחיים ממלכתיים על־פי התורה, דבר אשר מתנגדי הציונים בין החרדים הטילו בו ספק. ברור לו „שהתורה הקדושה לא תוכל לשים על דרכנו מכשולים שאין להתגבר עליהם, שלא נוכל לקיים את חיינו הלאומיים בארצנו אנו ושנצטרך להשאר בגלות... יכולים אנו להיות בטוחים שאם נחזור עתה, לאחר אלפיים שנות גלות, לחיות את חיינו הלאומיים בארצנו, יתן הקדוש ברוך הוא ומקרב העם יקומו מנהיגים ראויים לתפקידם הגדול, שידעו להביא את החיים ואת חוקי התורה לידי תיאום"[41]).

עמדה עקרונית במשנתו הלאומית של הרב גלזנר היא הזיקה ההדדית שבין דת ולאומיות בישראל, זיקה שאינה ניתנת להפרדה, ומי שהוא בן דת ישראל אינו יכול להיות בן לאום אחר. „דעתי... שההצהרה על השתייכות לעדת דת ישראל ויחד עם זה על לאומיות הונגרית, גרמנית או סלאווית — כמוה ככפירה גמורה ואסורה בגדר ייהרג ואל יעבור"[42]). דברים אלה יכלו להאמר רק בנסיבות הפוליטיות ששררו אותה עת בטרנסילווניה, שבה ניתנה ליהודים זכות ההגדרה הלאומית. ואמנם עומדים דברי הרב גלזנר בניגוד אל ההשקפה המקובלת מתקופת האמנציפציה ואילך, לפיה חדלה היהדות להיות קיבוץ לאומי והיא מהווה אך עדה דתית; אבל באמת עומדים דבריו בהתאמה אל השקפותיהם של החרדים בראשית תקופת האמנצפציה, שהם (ובייחוד החת"ם סופר) לא ראוה בעין יפה, כי הכירו שהשויון מחייב הזדהות לאומית עם ארץ המושב.

מצד השקפתו הציונית היה הרב גלזנר ציוני מדיני. לפי עדותו[43]) השפיעה עליו השפעה עמוקה „מדינת היהודים" של הרצל. אבל לא מכאן הוא בא אל

40) שם, עמ' 68.
41) שם, עמ' 73.
41) שם, עמ' 73.
42) שם, עמ' 67־68; הדברים נאמרו בויכוח עם חרדי הונגריה, שהצהירו שהם „מחזיקים ביהדות כעדה דתית ושדבר אין להם עם היהדות כאומה, שהם רואים עצמם כאונגרים ממעלה ראשונה ואינם מרגישים ההבדל בינם לבין האונגרים השרשיים אלא בדת לבדה (עמ' 68). הרב גלזנר מוקיע הצהרה זו „ככתם מחפיר, בל ימחה, על האורתודוכסיה האונגרית" (שם).
43) שם, עמ' 76.

הרעיון הציוני. כפי שראינו, היא מושרשת עמוק בעצם השקפת עולמו התורנית, ובוודאי הוא קלט מחיבת ארץ־ישראל שבתורת זקנו החת"ם סופר. בציונות הוא ראה את הדרך לגאולתו המדינית ולהבראתו הכלכלית־חברתית של העם.

בדומה לעמדתו בעניני הלכה, כן גם בענינים ציבוריים וציוניים היתה לו להרב גלזנר עמדה עצמאית. כך, הוא לא שלל את „עבודת התרבות" בתנועה הציונית, שהציונים הדתיים התנגדו לה. שאלה זו נידונה בועידה העולמית הראשונה של המזרחי, ובניגוד לדעת רבים שהתנגדו להכללת עניני תרבות וחינוך בעבודה הציונית, סבר הרב גלזנר שאין להוציא ענין זה ממסגרת הפעולה הלאומית. וכן הוא אמר בועידה:

„כמה לא מרגישים הם [המתנגדים לעבודת התרבות], שבשעה שהם עושים את הציונות תנועה חומרית בלבד, הרי הם מוציאים ממנה את תוכה, את נשמתה, ומשאירים רק את קליפתה החיצונית. כמובן... שהמזרחי צריך ומחויב להשתדל, שתרבות זו תהיה לפי רוחנו, לפי רוח המסורת הישראלית; המזרחי צריך לעורר את ההתלהבות על ידי חיזוק ההכרה הדתית, על ידי הדגשת היסוד המסורתי בתוך הציונות. אבל להוציא לגמרי את העבודה הרוחנית... מתוך הציונות — הרי זה בבחינת „שריפת נשמה וגוף קיים". בלי רגש אמונה חזקה, בלי עבודה רוחנית נמרצה — אי אפשר לבנות את ארץ־ישראל. הרוח השופע מאהלי שם ועבר הרחוקים מאתנו, יחד עם רוחם של יהושע בן נון וכלב בן יפונה, זוהי הציונות האמיתית וכך היא צריכה להיות" [44].

השקפה זו לא היתה מקובלת בתוך המזרחי, אשר דרש להפקיע את עבודת התרבות, אך לאו דווקא מתוך התנגדות לעצם הדבר אלא מתוך החשש שהיא תיעשה לא ברוח הדת והמסורת. אולם הרב גלזנר הבין, כי העמדת הציונות על היסוד המדיני בלבד עלולה לערער את עצם מהותה, בנטלה ממנה את היסוד הרוחני. ובאמת נתברר כעבור זמן לא רב, כי העומדים באופן עקבי על הבסיס המדיני הבלעדי, ללא המהות הרוחנית־היסטורית שבציונות, הגיעו אל הטריטוריאליזם כתחליף לציונות. קו אפייני בהשקפתו הציבורית של הרב גלזנר היא תחושתו לתמורות העתים וההתחשבות במציאות זמנו. בכך היה שונה ממרבית הרבנים בהונגריה ובטרנסילווניה, שהיתה בהם שמרנות מופלגת, בעניני דת והלכה כמו בענינים ציבוריים ומדיניים.

בויכוח עם חבריו הרבנים הוא עומד על משמעות התמורה שחלה אחרי מלחמת העולם הראשונה מבחינה ציונית, לעומת תקופתה הראשונה, בעת שנאסרה ע"י הרבנים:

„אם האידיאה הציונית נחשבה אז [בתקופת ראשיתה] אוטופיה, כלום יש להמשיך בשלילתה גם היום, לאחר שמלחמת העולם וועידת השלום שלאחריה הפכוה עובדה? — כלום יוסיפו ויתמידו החרדים שלנו, הרואים בכל מאורע של מה בכך נסים ונפלאות, לראות דווקא במאורע זה, שהפליא

44) מובא ע"י הרב פישמן (מימון), במאמרו ב„ספר המזרחי", עמ' קל"ג. במאמרו „ארבעים שנה..." (ראה הערה 19 למעלה) מציין הרב מימון, כי דברי הרב גלזנר השפיעו על צירי הועידה. אולם בעיקרו של דבר עמד המזרחי בהתנגדותו ל„עבודת התרבות".

את העולם, צירוף מקרי של מומנטים בלתי חשובים? אינני יכול וכלל אינני רוצה להאמין בדבר ורצוני לקוות, שעוד בשעה השתים עשרה יחול מפנה מכריע בתפיסתם של האישים המנהיגים שלנו״ [45].

אולם מפנה כזה לא חל, כידוע. ההנהגה הרבנית של יהדות הונגריה והארצות הסמוכות לה, ובדומה להם הפרנסים, הוסיפו להחזיק בעמדתם נגד הציונות.

כי כן היה הרב משה שמואל גלזנר יחיד כמעט בזמנו ובמקומו בין האישים התורניים משיעור קומתו, שהיה בעל השקפת עולם דתית־לאומית.

45) „הציונות באור האמונה״, עמ׳ 76.

כתבי הרב משה שמואל גלזנר

1. ריסק ט׳ נמלים (מכות ט״ז קו׳ תוס׳), בתוך: תל תלפיות א (תרנ״ב־ג), 39, 49.
2. החורש את הקבר (רמב״ם טו״מ, פ״י ה״ה), שם ב (תרנ״ד), 82.
3. טריפה בסתר אי נקרא אונס או שוגג, שם, שם, 132, 142.
4. סוגית מבריח, שם ג (תרנ״ה), 56, 78.
5. כרת דיומא היכא משכחת (הערה), שם ד (תרנ״ו), 8.
6. נישואין אזרחיים (הערה), שם, שם, 17, 41, 47.
7. יונים וצפרים קטנים אין לשחוט אחד לבד (הערה), שם, שם, 107.
8. מנין לטריפה ששחיטתו מטהרתו מידי נבילה (הערה), שם ה (תרנ״ז), 53.
9. מי שתופס מגילה שאינה כשרה לא יקרא עם השליח ציבור (או״ח תר״צ), שם, שם, 85.
10. סוגית מצוה הבאה בעבירה, שם ו (תרנ״ח), 21, 23.
11. קבלת גרים בזמן הזה, לאחר שנישאו בנישואין אזרחיים (הערה), שם ט (תרס״א), 235, 251, 261, 271.
12. קונטרס חקור דבר, ע״ד הגירות והנישואין של נכרי או נכרית שנתקשרו עם ישראל או ישראלית ע״פ חוקי המדינה בקשר נישואין „ציווילעהע״ ובאים אח״כ להתגייר ולהינשא ע״פ דתוה״ק, מונקאטש תרס״א.
13. הערה לס׳ חקור דבר, בתוך: „תל תלפיות״ י (תרס״ב), 119, 146.
14. שאלה בהקדש (נדרים, ר״ן ג׳ ע״א), שם, שם, 58.
15. שביבי אש, דעש תרס״ג [דרשות על התורה ולמועדים, וכן חידושי הלכות].
16. סוגיית מצוות צריכות כוונה וסוגיית בל תוסיף, בתוך: „תל תלפיות״ יא (תרס״ג), 4, 11, 18, 26.
17. Ein Brief des Oberrabbiners von Klausenburg an den Oberrabbiner von Waitzen, in: Die Welt 1904, No. 35. נדפס שנית: Misrachi, Festschrift . . . des 25 Jährigen Jubiläums der Misrachi-Weltorganisation, Berlin 5687 (1927), S. 42-46.

18. נקיבת הוושט ופסוקת הגרגרת (חולין לב), בתוך: „תל תלפיות״ יד (תרס״ו), 83.

19. קונטרס אור בהיר המפיץ אור בהיר על עניני זחילה ומעמיד בדבר המקבל טומאה ויתר הדינים המסתעפים מזה, מארמורוש סיגט תרס״ח.

20. דין מקוה מים (הערה), בתוך: „תל תלפיות״ טז (תרס״ח), קעז.

21. אי שונא מותר להספידו (הערה), שם יז (תרס״ט), רב.

22. קונטרס מצה שמורה, כולל ביאור רחב על שיטות הפוסקים בדין שימור מצה לשמה ושאר ענינים השייכים לזה, ונלוה לזה קונטרס בסוגיה דחמץ נוקשה, פרסבורג תר״ע.

23. קונטרס הלכה למשה, כולל ביאור רחב של חמשה [כך] הלכות שחיטה שנאמרו למשה מסיני ובפרט ביאור וסידור שיטות הראשונים והפוסקים בדיני בדיקת הסכין ופגימותיו ושאר דינים המסתעפים מזה להלכות טרפות... קלאוזנבורג תרע״ב.

24. אפיית מצה על ידי מכונה חשמלית, בתוך: „תל תלפיות״, כ (תרע״ב), קכח, קמו, קנו.

25. מצוה למרק משום דלדם הוא צריך (יומא לג, רש״י), שם כא (תרע״ג), יב, כט.

26. אפיית מצה על ידי תנור חשמלי (הערה), שם, שם, רטו.

27. בירור הלכה דינא דמלכותא דינא, שם כד (תרע״ו), רמז.

28. דער ציאניסמוס אונד זיינע נעבענערשיינונגען אים ליכטע דער רעליגיאן, קלאחנבורג תר״פ.

בתרגום עברי, עם הערות, מאת נפתלי בן מנחם: הציונות באור האמונה, בתוך: תורה ומלוכה, על מקום המדינה ביהדות, בעריכת שמעון פדרבוש, ירושלים תשכ״א.

תרגום הונגרי: Glázner Mózes, A cionizmus a vallás tükrében. Jiddis eredetiböl forditotta Klein Károly, Miskolc 1940. (על פי: Kolosváry-Borcsa Mihály, A zsidókérdés magyarországi irodalma Budapest (1943).)

29. ספר דור רביעי, ביאור רחב על מסכת חולין מרישא ועד גמירא ואור חדש על פסקי הרמב״ם ז״ל שאינם מתאימים עם דעת יתר ראשונים טעמו ונימוקו על פי דרכו שדרך בהבנת המשנה והגמרא... קלאוזנבורג תרפ״א.

30. תשובה אל בנו עקיבא, בתוך: עקיבא גלזנר, דור דורים, חלק ראשון, קלוז׳ תרצ״ד.

בתי כנסת ובתי מדרש

בית כנסת מונושטור

מלבד שני בתי הכנסת הגדולים והמרכזיים היו בעיר בתי כנסת ובתי מדרש רבים. בינם, הותיק ביותר, בית הכנסת בפרברי העיר במונושטור. היהודים שרק באמצע המאה ה־18 הורשו להתגורר בעיר גופא, התישבו בכפרים הסמוכים לעיר. כן גם בפלך קולוז׳וואר. יש לשער שבסוף המאה השבע־עשרה התישבו יהודים במונושטור. התפללו בבתים פרטיים עד להקמת בית כנסת ברחוב אוצטולוי מס׳ 5, בשנת 1906.

בשנים האחרונות היה יו״ר הקהלה: משה קליין, הודות לו נבנה בית הכנסת במונושטור על מגרש שקנה מהכנסיה הקאתולית.

בית אברהם

בית הכנסת נשא את השם הרב אברהם שמואל בנימין סופר ז״ל (כתב סופר) שהיה דוד אשת הרב ר׳ אברהם גלזנר. נוסד בשנת 1872. כן מתברר מהפרטי־כל שנרשמו ביידיש־דייטש ע״י ר׳ הירש שטיין, שוחט שעלה ארצה ונפטר בירושלים בגיל מאה.

לחברת „בית אברהם״ בית כנסת בנפרד ואף מוסדות צדקה. הקהלה תמכה בחולים עניים, העסיקה רופא מיוחד בשם דר. דמטר. שכר טרחתו — 12 טאלר־זהב לשנה. בתחילה התפללו חברי „בית אברהם״ במקומות שונים בעיר: בבית המלון „נשר הזהב״, בקומת בית חרושת במקום שעליו נבנה לאחר מכן בית הכנסת „פועלי צדק״. בימים נוראים — באולמות ציבוריים עד ליום בנית בית כנסת ברחוב „מאלום״. ב־26 בפברואר 1876 התארגנה החברה בתור קהלה אוטונומית בראשותו של שמואל שימל. מספר חברי הקהלה היה אז כארבעים וארבעה, בינם: יעקב הלמן, יונתן בנימין כהן — תלמיד חכם מופלג, ליאופולד והרמן באקוש, יוסף ליב, משה מנחם ווייס, משה יוסף בוסקוביץ, שמשון וורטהיימר, אלימלך בוימצווייג, מרדכי אויש, יוסף צבי ווינשטיין, אברהם יוסף ארנסטר, יואל קפש, שלמה פניכל, אברהם הירש מאיקלוד, ויאנוש סוץ׳ שהתגייר. בשנת 1878 בחרה קהלת „בית אברהם״ בר׳ משה שמואל גלזנר כחבר כבוד של החברה. ראשון הרבנים היה ר׳ דוד לנגפלדר, שתוארו היה „חכם״. החברה קראה לעצמה בשם „חברה ספרדית״ ללא שייכות למוצא ספרדי. יתר הרבנים: ר׳ ישראל בער קליין, ר׳ הירש שוורצברגר, ר׳ בן־ציון ווינשטיין. החל משנת 1905 כהן במשרת הרבנות ר׳ משה לוי, חתנו של הר׳ משה שמואל גלזנר. היה נואם ידוע, ושפת דיבורו: יידיש־דייטש. נשיאי הקהלה: הנשיא הראשון, דוב בער בוכוואלד. משנת 1894 שימשו בנשיאות: יוסף בוסקוביץ, שלמה הרמן, שלמה פניכל, משה חיים ווייס, שלמה פולאק, אברהם הירש, ארמין גרונוואלד (נפטר בא״י), שמעון ווינשטיין. אדולף פיש, מיהאל לובלי, שאנדור ליברמן, משה שוורץ, ויצחק לוי. בשנות השלושים מנה בית הכנסת „בית אברהם״ 150 חברים. לקהלה קופת „גמילות

חסד" לשם הלוואת כסף ללא ריבית לחבריה. כמו כן, חלקה הקהלה עצי הסקה לעניי העיר; בחסות קהלת „בית אברהם" שבתו בעיר עניים, עוברי אורח, וניתן להם מקום ללון ומזון. המוסד „עוזר דלים", בראשותו של משה שוורץ, ניסה לפתור את שאלת העניים שפשטו בעיר, בימים מסוימים, בכדי לקבץ נדבות. בראש קופת „גמילות חסד" עמדו, בשנים האחרונות: י. רובין, פולופ ישראל, מארטון לנגפלדר מארטון רוזנברג. בחברת ש"ס ע"ש ר' משה ש. גלזנר למדו תנ"ך וגמרא באופן סדיר בהדרכתו של הרב ר' משה לוי.

פועלי צדק

בית הכנסת „פועלי צדק" ריכז בקרבו בעלי מלאכה יהודיים. בינם: נגרים, חייטים, סנדלרים. ובכך הגשימו את הסיסמה „תורה ועבודה". מיסדי הקהלה היו: יעקב קליין (מסגר) ויצחק שוורץ (סדרן בבית דפוס) שבשנת 1914 הניח את היסוד להקמת ארגון הפועלים. נשיא הקהלה הראשון היה: דר. פרנץ דיאק (רופא שיניים). אחריו שימש בנשיאות: יצחק שוורץ שנודע שמו כנואם וכמארגן. יצחק שוורץ רכש בנין לארגון, הודות לו נבנה בית הכנסת „פועלי צדק" ברחוב באריציו. הארגון דאג לחבריו במקרה של מחלה או של איבוד כושר עבודה באסון. בשנת 1928 פתחה הקהלה מושב זקנים ובו התאכסנו כ־30 איש. בשנת 1922 נבחר כנשיא: גרשון (גיזא) יאנוביץ (בעל בית מסחר לבגדים). בתקופת כהונתו נהרס בית הכנסת והבנינים שלידו שנבנו על שפת הנהר סאמוש, על־ידי שטפון. הודות למסירותו של גרשון יאנוביץ נבנה בית הכנסת מחדש. בשנת 1926 נבחר רודולף פישר (בעל בית חרושת לרהיטים) כנשיא בית הכנסת „פועלי צדק". תוך תקופת כהונתו ניזוק בית הכנסת על־ידי הפורעים האנטישמיים הרומנים שבמסעי ההרס שלהם פקדו מספר ערים גדולות בטרנסילווניה, הרסו בהן בתי כנסת והתנפלו על תושביה היהודיים. כן נפל קרבן, בין יתר בתי כנסת בעיר, גם בית התפילה „פועלי צדק". בשנת 1929 ניהל קאלמן גולדברגר את הארגון. אחריו שימשו בתפקיד הנהלת הארגון: רודולף פישר (1935), שאנדור לילינטל (1936), רודולף פישר (1937). לעניני „מושב זקנים" מונו: משה אינדיג, יעקב וינקלר, ד. סנש, מ. נוסבוים, ד. בלוי, משה וולף והגבירות: א. דוד, ש. לילינטל, ש. לנדסמן, ש. שוורץ וד. סנש. בין חברי הנהלת הארגון היו: מזכיר: ינו ארוש; גזבר: הרמן הירש; מפקחים: דוד קאופמן, נאנדור אלברט, מ. רוזנפלד. יועצים: הרמן צרייק, אהרון דוד, אלאדאר גוטליב, יעקב גרונוואלד, שאנדור הולנדר, יצחק קסלר, ינו קון, שאנדור לילינטל, שאנדור מוזס, שאנדור שוורץ, יעקב וולף. ועד בית הכנסת: משה איזאק, שאמו שאלאמון, שמואל וולף. גבאים: מור אברהם, לאיוש וויס. עם חדוש החיים היהודיים בעיר אחרי השואה בראש בית הכנסת עמד ישראל יעקב פולאק (כעת בניו־יורק).

בית אהרן

בית הכנסת שימש כבית תפילה ליהודים שהתגוררו בסביבת הרחוב פאטא. בית הכנסת נקרא על שמו של אהרן מאטיאס, אביהם של מיסדי בית הכנסת איגנץ

ומור מאטיאס. בית הכנסת שוכן ברחוב ציפאריו מס׳ 11. קופת גמילות חסד עמדה לרשות חברי בית הכנסת. תקנון בית הכנסת הוכן ע״י ירמיהו קליין. בין מיסדי בית הכנסת, מלבד האחים מאטיאס, היו: לאיוש פריד, ברנט פרידמן, יצחק פיירמן, בנו פולופ, אלק הירש, דניאל לובלי, יצחק סאטמארי, יצחק היימליך, יוסף רייטר, יצחק ארמער, יחזקאל שמואל.

ש״ס חברה

בית הכנסת נוסד בשנת 1898. נשיאו הראשון היה: שלמה פולאק. ע״י פעלו: שמעון סולה, איזידור איזן, יחזקאל מיהאל, פארקאש דוידוביץ, הרמן שיינברון, מור אויש, אדולף פרידמן, זיגמונד כהן, יוסף פיש, מארטון גאל, גרשון (גיזא) יאנוביץ, יצחק קאסטנר, יוסף יודוביץ, שמעון נירנפלד, אלק לנדסמן, הרמן שאלאמון, יצחק ראפאפורט, פארקאש יאקובי, הרמן קליין, יוסף רוט, אנשיל גרינפלד, אדולף פלר, ליופולד פאל, שאמו זליג, אנטאל רוזנצוויג, מאיר ליבוביץ. בשנת 1906 הונהג בבית הכנסת מנהג „הדף היומי״ בלימוד הגמרא כשחברי בית הכנסת קבלו על עצמם לימוד מסכת מסוימת. בית הכנסת ש״ס חברה פתחה גם היא קופת גמילות חסד בראשותו של בלא לב, מרטון וויג, ויצחק מיהאל, לשם הלוואות לנזקקים.

בית הכנסת שוכן בבנין ישן בשוק העירוני סיצ׳יני. בשנת 1922 נבנה בית כנסת מפואר ברחוב מיקש קלמן על־פי תכניתו של המהנדס וילמוש הוש ובפיקוחו של המהנדס משה נוסין. מנהיגה הרוחני של הש״ס חברה היה הרב שמעון בלוכסנ־היים, מי שהיה חתנו של ר׳ יעקב וואלד ראש בית דין הקהלה האורתודוכסית. בית הכנסת ש״ס חברה משמש כיום כבית כנסת רשמי של הקהילה בעיר קלוז׳ היות ובנין בית הכנסת הגדול הפך לאחר השואה לבית חרושת ליצור מצות.

אוהל משה

בית הכנסת הוקם בשנת 1910 ע״י יהודים ממארמארוש שנטו בדעותיהם לתנועת החסידות. המייסדים היו צאצאי רבנים, כגון: ר׳ אהרון שטרנהל — נכדו של הרבי מווישו, יחזקאל פאנט — נין הרב הראשי של טרנסילווניה, שמקום ישיבתו היה באלבא־יוליא, עמנואל פרנקל — נכדו של הרבי מברגסאס. ניהול בית הכנסת, בתקופה הראשונה, היה בידי שמואל וואהל ובעיקר בידי בן ציון וויינשטיין שלהרצאותיו באו גם יהודים „מתנגדים״. בן ציון וויינשטיין הוציא לאור את הירחונים „השחר״ (בעברית) ו„קול מבשר״ (ביידיש). היה שוחט בהידאלמאש בטרנסילווניה; אירגן את הסתדרות השוחטים בשם „אגודת הזובחים״. בירחוניו הרים בן ציון וויינשטיין את קולו למען השוחטים ויתר פקידי הקהלה. כתוצאה הוכרח להתפטר ממשרתו ועבר לגור בקולוז׳וואר ושם יסד בית דפוס עברי שהתנהל לאחר מכן ע״י בנו ר׳ משה חיים וויינשטיין וחתנו ר׳ שלמה שבתאי פרידמן. בין המתפללים בבית הכנסת היו: ר׳ משה שפיטר, צבי שטרן, ר׳ מנלי רוזנצוויג, ר׳ יעקב קליין — תלמיד חכם, מחבר ספרים, ציוני נלהב. עם תום מלחמת העולם השניה עלה ארצה. חתנו, המהנדס אהרן אלבאום, גר בתל־אביב.

בית יעקב

בית הכנסת הוקם בשנת 1917 על־ידי יעקב שוורץ, לראשונה ברחוב וואשוט מס׳ 4. בשנת 1934 שוכן ברחוב קיש מס׳ 20, ובו כשמונים חברים. הנשיא בשנות השלושים היה יצחק שוורץ, אחיו של המייסד: יעקב שוורץ. הסגנים: אדולף וולף ומאנו מיהאל. בכל ערב נלמד „שולחן ערוך" וספר תהילים נקרא בכל ערב ובוקר.

אוהל יהודה

בית הכנסת נוסד בסוף מלחמת העולם הראשונה, בשנת 9־1918. מיסדו היה: לאיוש גולדשטיין, סגן נשיא הקהלה האורתודוכסית הגדולה. מנין המתפללים בו כחמישים במספר, בינם רוכלים, פועלים, סוחרים קטנים. בית הכנסת שוכן בביתו של המייסד מול בית המטבחים. רב הקהלה היה: ר׳ הלל ליכטנשטיין, נכד של ה„רבי מקולומיאה". לפני התפילה, מידי יום ביומו, למדו גמרא בהדרכתם של החברים: נתן נייפלד, מארקוס ליב ויעקב מנדל. בשבתות לימד ר׳ אדולף אויסלנדר פרשת השבוע עם פרוש רש"י. לאיוש גולדשטיין ממן את בית הכנסת מכספו, נבחר לנשיא כבוד. הנשיא היה ויקטור קראוס, סוחר עצים. גבאים: יוסף הירש, אדולף צימנט. חברי הועד: מארטון גולדשטיין, יעקב מנדל, יוסף שמואל, מנדל שמעון.

בתי מדרש ובתי תפילה קטנים, חצרות אדמו"רים נוסדו, בעיקר, לאחר מלחמת העולם הראשונה:

עזרת ישראל

ברחוב מלך פרדינאנד 82. יו"ר: שמואל יאנוביץ. מספר החברים היה כ־40־50. בין מנחה ומעריב שמעו שעור בגמרא מפי ר׳ הירש גרוס — תלמיד חכם מופלג.

עבודת כהונה, בית הכנסת של ר׳ ליב כאהאן מאפאהידא, נוסד בשנת 1918; **בית המדרש צ׳חוב** של ר׳ יעקב שמשון קאנר. היה קיים משנת 1918 על המגרש של בית הכנסת „אוהל משה"; בית הלל, הוקם על שמו של ר׳ הלל ליכטנשטיין מקולומיאה; בית לוי, נוסד ע"י ר׳ משה לוי יהודה, הרבי מברוד; בית מאיר, שמש כבית תפילה למשפחת מאיר וורטהיימר, בביתו הפרטי ברחוב טראיאן; בית תפילה ע"ש יצחק נפתח בביתו הפרטי של יצחק שמעון, בשנת 1928; בית המדרש עולה למלך, החל משנת 1921, שימש כבית המדרש של ר׳ שמעון שיף, הצדיק מליזאנסק; כנסת יחזקאל היה בית מדרשו של יחזקאל רוטר, מגיד הקהלה „הספרדית", החל משנת 1906.

בית הכנסת של פועלי הדתי המזרחי

בו התכנסו לתפילה וללימוד הפועלים הדתיים שבעיר. בהנהלת בית הכנסת היו: הר׳ אליהו קליין, נאנדור אלברט, אהרון דוד, יוסף האמלט, וילמוש הירש, משה הירש, שאנדור יודוביץ, יוסף מארושי, יעקב שוורץ ודוד כהן.

מוסדות צדקה

החברה קדישא האורתודוכסית

„בית החיים" הראשון היה במונושטור (מקום מושבם של היהודים הראשונים), בפרברי העיר קולוז'וואר. „בית חיים" זה שמש את הקהלה היהודית עד שנת 1905, כאשר השלטונות דרשו את פינוי הקברים משום סדורי השטח. עם גדול האוכלוסיה היהודית בקולוז'וואר, מוטלת על הקהלה הדאגה לקבורת המתים. ה„חברה קדישא" נוסדה ביום א' דחוה"מ סוכות תקצ"ז — 1836. ר' דוד וועליש הציע הקמת „חברה דגמילת חסדים" שמתפקידה, בין היתר, לתמוך בעניים ובחולים. כך רשום בפנקסה הראשון של ה„חברה" הכתוב בעברית וביידיש. והרי סעיפי התקנון כפי שנחקקו בפנקסה של החברה קדישא: החברה קדישא מתאספת מדי שנה בשנה לישיבה מיוחדת אשר בה יבחר ועד בן שבעה חברים אשר מתפקידו למנות גבאים. בישיבה זו ידונו גם על קבלת חברים חדשים; כל חבר חייב לתרום שלושה „קרייצער" (פרוטה) לגמ"ח מדי שבוע בשבוע; הגבאים וגם חברים אחרים חייבים בביקור חולים לכה"פ בשבתות; חובה על חברי ה„חברה קדישא" לטפל בטהרת המת ובפרט בחפירת קבר וכל הכרוך בו; במקרה של חולה אנוש: יש להנהיג אצלו שמירה על־פי הפלת גורל. אחד או שנים מהחברים חייבים להמצא בקרבת החולה. בשעת הגסיסה אחד מהם יזעיק את יתר החברים, לבל ימות חו"ח עזוב לנפשו; באם חלה אחד מן החברים ואין ידו משגת טפול רפואי, על ה„חברה" לדאוג לצרכיו הרפואיים; אם, חו"ח, נפטר אחד מחברי החברה קדישא: יש לקיים מנין בבית האבל, ורצוי גם במשך ה„שלושים"; אחת לארבע שנים יש לסדר „סעודת החברה". השתתפות — חובה; קנס כספי יוטל על כל הלועג והמשמיץ את ה„חברה". באם יסרב לשלמו — יגורש, וילדיו לא יתקבלו אל ה„חברה"; בסעיף האחרון: החתומים על הפרטי־כל מתחייבים בקידום ה„חברה קדישא" ע"י גמילות חסדים וקיום מצוות. בין החתומים: דוד וועליש „גבה (גבאי) ראשון", ר' יוסף בן־חיים, ישראל כץ, ר' משה נאש, משה מרדכי, חותנו של פייבל פרידמן, שמואל פרידמן, בער קורשנר, ועוד כחמשים ושמונה שמות. הפנקס השני של ה„חברה", משנת 1847 — 1877, מכיל מוסף לתקנון הראשון, ובו סעיפים חדשים: יש לבקר חולה אפילו אם לא מתושבי העיר הוא. יש לשער שהמדובר הוא ביהודים שחיפשו תרופה למחלתם בבתי החולים שבעיר. כמו כן, על גבאי ה„חברה" לדאוג לכך שלכה"פ עשרה יהודים ישתתפו בהלוית המת. קנס כספי יוטל על כל המסרב. שלושים יום הוקצבו לתשלום הנדבות לטובת ה„חברה". המאחר בתשלום יוסר מתוך פנקס ה„חברה" וחברותו תפסק. קנס כספי הוטל גם על אלה שלא מלאו תפקידם במצוות ביקור חולים ושמירת המת. הקנס הראשון היה „חי פיאגים" כפול, היינו, 36 גאראש. אם זלזל בשנית הוכפל הסכום בארבע. ובשלישית בוטלה חברותו ולא נתקבל לתוך החברה עוד. פנקס החברה (עמ' 136) מכיל דו"ח לפיו באה החברה לעזרת העיר בהלוואת כסף — אלף פלורינט, ללא ריבית ולתקופה של שלוש שנים, בראותם את המצוקה הכספית של העיר. הפנקס הרביעי של ה„חברה",

משנת 1901-2, נכתב גם בהונגרית. שמות החברים רשומים בעברית ובהונגרית. הוחלט על הדפסת תקנון החברה שאושר בינתיים ע"י משרד הפנים ההונגרי. התקנון נכתב בגרמנית ובאותיות עבריות. בפרטי־כל מיום ה־27 בספטמבר 1882 מובאים הסימנים הראשונים המורים על היחסים המתוחים בין שתי הקהלות בעיר: נשיא הקהלה שהצטרפה לראשונה לזרם הסטאטוס־קוו־אנטה, ווילמוש פארקאש האזי־פישר, סרב להתיר לחזן הקהלה האורתודוכסית להשתתף בחנוכת המצבה של חותנו ישראל גרון — אחד מנכבדי הקהלה האורתודוכסית. התפילות נאמרו ע"י השוחט בן קהלתו של הנשיא. באותו זמן השתמשו הקהלות בבית־עלמין משותף. וו. פארקאש האזי־פישר וחברו ליאופולד הונוואלד התנצלו בישיבת ה„חברה" על התנהגותם בבית הקברות; אך התוצאה היתה שלהבא גם חזן הקהלה הקונגרסאית אינו רשאי לאמור תפילת „א־ל מלא רחמים" בבית הקברות. בשנת 1882-3 התעוררו שאלות שהזמן גרמן: אחדים מעונינים היו — בתוכם גם בני משפחת רופא ה„חברה קדישא" שנפטר — להשתמש בשפה ההונגרית בנוסח המצבות, נוסף לעברית. בשנת 1899 נוסח גרמני שנחרט על המצבה — נמחק.[25] הנהלת החברה קדישא דחתה את בקשתם, ואף התנגדה לשימוש במרכבת פאר ובארונות מתכת שקבוצת אנשים, בראשותו של דר. ריטי, פרופסור באוניברסיטה המקומית, דרשה להנהיגם. החל משנת 1890 פעלו שני ארגונים במסגרתה של ה„חברה קדישא": מלביש ערומים וביקור חולים.

בשנת 1892 רכשה ה„חברה קדישא" חלקת אדמה למטרת בית עלמין. העבודה הסוציאלית בתקופה זו מתרכזת סביב הספקת מזון כשר למאתיים יהודים שאושפזו בבית החולים הממשלתי. בשנת 1906 הציע הרב משה גלזנר על הקמת בית חולים יהודי בעיר. הרעיון החל להתגשם בחודש מאי 1928 וכשלב ראשון נפתחה „המרפאה" ובה קבלו, בשנתה הראשונה, 1639 חולים טיפול רפואי. בית החולים הוקם על המגרש שנתרם ע"י דוד שבשטין ומשפחתו. בשנת 1907 הנהיגה ה„חברה קדישא" את המנהג החשוב והידוע בהנחת קופסת צדקה בבית האבל ובתוכה סכום של שני פלורינטים. מפתח הקופסא נמסר לידי ראש המשפחה. המבקרים בבית האבל שלשלו תרומותיהם לתוך הקופסא. באם ראש המשפחה היה זקוק לכסף זה, רשאי היה לפתוח את הקופסא ולהשתמש בכסף שבה. בשנות העשרים דאגה ה„חברה קדישא" ליהודים אסירים בשל עבירות פוליטיות או בשל חצית הגבול באופן בלתי חוקי.

בספטמבר 1921 נבחר כמזכיר ה„חברה" ר' מרדכי אשר מוזס, ועם בחירתו חל מפנה חשוב בעבודת ה„חברה". ה„חברה קדישא" ראתה לנכון לברך את הרב דר. מתתיהו אייזלר רבה של הקהלה הניאולוגית לרגל ארבעים שנות עבודתו בעיר. ובשנת 1931 מיוצגת ה„חברה" ע"י משלחת מיוחדת בהסרת הלוט מעל דיוקנו (ה„פורטרי") של הרב דר. מתתיהו אייזלר. נציגי ה„חברה": מיקשה ליב והמזכיר ר' מרדכי אשר מוזס. החל משנת 1921 נקראת ה„חברה": „החברה קדישא

(25 Dr. Weinberger Mózes, A sirfeliratok szövegéröl. (Dr. Lövy Ferenc Emlékkönyv, Cluj, 1939. 31-39;

ספר היובל לכבוד הרבנים דר. פנחס לווי, דר. מנחם לענקע, דר. יעקב זינגער ליום מלאות להם שבעים שנה לחייהם. נאסף ויצא לאור ע"י דר. משה מרדכי וויינבערגער, קלוז, תרצ"ט, הוצאת אגודת הרבנים בטרנסילווניה ובנאט).

האורתודוכסית". באותה שנה ייסדה הקהלה הקונגרסאית חברה קדישא משלה. החל משנת 1924 נכתבים פרטי־כל ה„חברה" שוב ביידיש. הפרטי־כל מיום ה־9 בספטמבר 1924 כולל גם דברי אזכרה בעברית לזכר הרב משה גלזנר ז"ל שנפטר בירושלים. המחבר: יחזקאל רוזנברג תלמידו של הרב הנפטר. הקהלה שהיתה, לא אחת, במצב כספי קשה, נעזרה בהלוואות שקבלה מה„חברה". גם מוסדות אחרים פנו אל ה„חברה" במצוקתם הכספית וה„חברה קדישא" נענתה לבקשתם. בשנת 1925 הוציאה ה„חברה קדישא" 76.000 לירות רומניות (ל"ר) עבור הוצאות הקשורות בהלוויות מתים, 100.000 ל"ר — תרופות לעניים, 35.000 ל"ר — לבוש ערומים, 25.000 ל"ר — תמיכת חולים, 80.000 ל"ר — לצדקה. וכל זה למרות שהמצב הכספי של ה„חברה" גם הוא אינו משביע רצון. אופינית היא, למשל, ההצעה שהועלתה באחת הישיבות: יש לפנות אל הרופאים המקומיים לבל ישתמשו בתרופות יקרות ומיוחדות בטיפול החולים העניים היות ואין באפשרות של ה„חברה" לכסות הוצאות אלו. בשנת 1927 רכשה ה„חברה קדישא" מגרש למטרת בית קברות. בית העלמין החדש נחנך ב־12 בספטמבר 1928. באותה שנה נאלצה ה„חברה" לפנות את הקברים ברחוב אברם יאנקו לפי החלטת השלטונות על סלילת כבישים ורחובות בסביבת בית הקברות. וכל המאמצים לבטל את הגזירה עלו בתוהו. פינוי הקברים נעשה ברוב צער ובתענית צבור. והרי נוסח המצבה שהוקמה בבית העלמין החדש: „פ"נ העצמות היבשות אשר הוכרחנו למרות רצונינו, לגודל צערינו ולשברון רוחנו ולבנו ע"י פקידי הרשות בעירנו, לאחר הרבה התפעלות והוצאות ממון לבטל הגזרה, להקיצם מתרדמתם להפריעם ממנוחתם ולפנות קבריהם מבית החיים הראשון ברחוב אברם יאנקו והובאו הנה ונקברו פה בשבעה קברים עצמות זקנים ונערים אשר עליהם עלתה הגזרה. עצמות כל אחד במקום מיוחד בכבוד גדול וגזרת תענית או פדיון נפש, בשנת תרצ"א אבל ונהי נשאו עליהם כל בני חברתנו ועדתנו, נפשם בטוב תלין ובצל שדי יתלוננו".

בשנת 1933 הקציבה ה„חברה קדישא" סכום כסף לתקופה של שנתיים להכשרת חלוצי ה„מזרחי" לפני עליתם ארצה. באותה שנה יצאה ההחלטה לבחור בועד שיטפל בהוצאת ספר היובל של ה„חברה" לרגל מלאות מאה שנה להוסדה. חברי הועד: יעקב רימוצי, לאיוש לנדסמן, לאיוש לאזאר, מור שוורץ ואיז'ו ויגדורוביץ. הספר הוצא לאור בעריכתם של המזכיר — ר' מרדכי אשר מוזס, והעתונאי — הסופר אימרה סאבו.[26]

החברה קדישא הניאולוגית

ה„חברה קדישא" של הקהלה הניאולוגית נוסדה בדצמבר 1921. במשך ארבעים שנה היתה קיימת בקהלה רק מחלקה לעניני קבורה. בשנה הראשונה מספר החברים בה היה חמשים, בשנת 1944 — כשש מאות. בית העלמין הראשון ברחוב האז'ונגארד נתמלא סביב שנת 1927 כאשר הקהלה קבלה לידה חלקת אדמה ברחוב ראדיו למטרת בית קברות חדש. נבנו עליו שני בנינים והשטח הוגדר בקיר בטון שהבדילו מבית הקברות הצבורי־נוצרי שגבל בו. פעולותיה העקריות של ה„חברה

(26 Mózes Elek—Szabó Imre, Száz év a kegyelet és jótékonyság szolgálatában (A cluji ort. Chevra Kadisa száz éve: *5597-5697/1836-1936*). Cluj. (n.d.) 1-139+1-16.

קדישא״: עזרה לחולים ולעניים שבעיר, תמיכה כספית בבית החולים היהודי, עזרה לתנועת ״ידידי החלוץ״. חמשים משפחות קבלו עזרה סדירה מדי חודש בחודשו. ה״חברה״ דאגה להלבשת תלמידים עניים, חלקה עץ להסקה בימי חורף לאלה אשר ידם אינה משגת לרכשו. סכום של כ־60.000 ל״ר — היה מיועד לצדקה. בשנת 1939 הוקם ״מוסד למושב זקנים״ מתרומתם של משה מסטיץ ואשתו, שהעמידו לרשות ה״חברה״ את ביתם ברחוב הוריא. מדי שנה בשנה בז׳ אדר חברי הקהלה וה״חברה קדישא״ התאספו בבית הכנסת ורב של הקהלה העלה את זכרם של הנפטרים באותה שנה, הן בעיר והן מחוצה לה. הסעודה המסורתית של ה״חברה״ התקימה כמעט בכל שנה.

צעד מהפכני הונהג בשנת 1937 כאשר על־פי הצעתו של הרב דר. משה וינברגר בוטל המנהג של ״רח״ש״ (הענקות לרב, חזן, שמש) והסתפקו במשכורת שנתית מוגדלת מטעם ה״חברה״. ראשי ה״חברה קדישא״: ברטלן פינטר (1921 — 1924), וילמוש הווש (1924 — 1926), מקשה שומודי (1926 — 1941), ודז׳ו ד׳ארפאש הי״ד (1941 — 1944).

ארגון נשים יהודיות

בשנת 1889 נעשה נסיון ראשון לייסד ארגון של נשים יהודיות בעיר, אולם, הצבור הלא־יהודי לא ראה בעין טובה התארגנות כזאת. התכנית הותקפה בעתונות ההונגרית ע״י מיקלוש בארטא, מי שהיה אנטישמי ידוע. דר. לאיוש פישר הגן על התארגנות זו מעל דפי העתון ״קולוז׳ואר״. בשנת 1891 העלה הרב דר. מתתיהו אייזלר את רעיון התארגנות הנשים, מחדש. בשנת 1895 הוקם ארגון הנשים היהודיות בקולוז׳ואר במגמה להקל על מצוקת המשפחות היהודיות בעיר. בחמשת השנים הראשונות עמדה בראש הארגון הגב׳ פארקאשהאזי־פישר. בשנת 1900 נבחרה הגב׳ ב. סאנטו שנהלה את הפעולה הסוציאלית של הארגון עד שנת 1903. אולם, המוסד קשור, לאמיתו של דבר, עם שמה של הגב׳ ז׳יגמונד נייברגר שהקדישה את כספה וחייה למען הארגון הזה החל משנת 1903 עד שנת 1944 כאשר נספתה גם היא, בכבשני האש של אושוויץ בהיות בת שמונים. בהנהלתה של הגב׳ ז׳יגמונד נייברגר הקים הארגון, בשנת 1931 ״מושב זקנות״ לנשים גלמודות. בשנת 1918 הוקם מעון למאה ועשרים ילדים אביונים. לראשונה שוכן המעון באחד החדרים של בית הספר היהודי של שתי הקהלות ובשנת 1921 מצא את שכונו בבנין משלו. שמה של הגב׳ נייברגר הפך לשם דבר. היא היתה הרוח החיה לא רק במוסדות הסוציאליים שהקימה, כי אם ניתן היה לראותה בביקורה בבתי משפחות נזקקות. היא עמדה בתחנת הרכבת, במלחמת העולם הראשונה, בכדי להציע מאכל חם לפליטים, היא דאגה לעצי הסקה בימות חורף, לבגד חם לכל דצריך, היא חפשה הורים מאמצים ליתומים ומקום תעסוקה לבני נוער עזובים. בכל מקום שהיה צורך בתמיכה, היתה יושבת ראש הארגון — במשך ארבעים שנה — שם. לא אחת, מכספה פתרה את הבעיה הדחופה. בשנת 1936 עבר משבר חמור על הארגון, היות ומשטר העיר האלים את המגרש שברחוב פאפ על בניניו. הצבור היהודי עמד לצד הארגון שהצליח להקים מחדש את

מוסדותיו ברחוב פאריס שפעלו לברכה בעיר עד הגרוש. משך שנים עזרו הרב דר. מתתיהו אייזלר וב. זאדור, מנהל בית הספר היהודי, לגב׳ נייברגר בנהול הארגון. החל משנת 1935 עזר להנהלת הארגון הרב דר. משה וינברגר. בשנות השלושים קבל על עצמו העו״ד דר. שפיצר, הי״ד, את העבודה המנהלית של הארגון.[27] במשך חמשים שנות קיומו של הארגון, תרמו משפחות אחדות סכומים נכרים לטובת הארגון. בשנת 1939, מספר החברות היה 713. תקציבו השנתי של הארגון הסתכם ב־400.000 ל״ר. בשנת 1939 התארגנה במסגרת הארגון „קבוצת הצעירים" שמתפקידה היה לבקר בפרברי העיר, אצל יהודים עניים שהתבישו לפנות למוסדות, עבור עזרה. כמו כן בקרו הצעירים בביתם של הורי הילדים שמצאו קלט לכמה שעות ביום ב„מעון" הארגון. כחמשים צעירים נתנו שעורים פרטיים לילדים אלה בכדי לעזור להם בלמודיהם. הרופאים שבקבוצה הדריכו את הנשים ההרות או המטופלות בילדים, והושיטו להן עזרה רפואית ותרופות. כמו כן, דאגו לכך שרופא מקצועי יעמוד לרשותם, חינם אין כסף.

בית מושב זקנים

בשנת 1928 הוקם בחצר בית הכנסת „פועלי צדק", ברחוב באריציו — „בית מושב זקנים".

מוסד לטפול ביתומים יהודיים

המוסד לטפול בילדים יתומים נוסד עם תום מלחמת העולם הראשונה, בכדי לדאוג ליתומי המלחמה. בתקופה מאוחרת יותר טפל המוסד גם בילדים שהוריהם חסרי היכולת לא יכלו לדאוג לחנוכם. המוסד התפתח עד כדי כך שבמרוצת הזמן, בארבע עשרה ערי טרנסילווניה הוקם מוסד לטפול בילדים יתומים או עניים. מוסדות אלה היו מסונפים לזה שבקולוז׳וואר שהיווה מרכז לכולם. כאשר הג׳וינט מארה״ב התחיל להתענין בפעולות מוסדות אלה ותמך בהם בכסף, הרחיב המוסד את פעולותיו והתמסר לשקום הנוער הנ״ל והקנה להם השכלה מקצועית. מטרתו היתה להכין צעירים אלה לעליה לארץ ישראל כשידיעות לרכישת מקצוע בידם. מספר התלמידים בו היה בסביבת 65, אך 5 תלמידים, בלבד, מהעיר גופא. מדי שנה בשנה הקים המוסד מחנה קיץ בטיהוצה שבהרי הקארפאטים שבו בילו קרוב לארבע מאות ילדים את חדשי הקיץ. התקציב השנתי של המוסד הסתכם בסכום של 460.000 ל״ר שבו השתתפה יהדות קולוז׳וואר בסכום של 135.000 ל״ר לשנה.

עוזר דלים

שאלה סוציאלית חשובה פתר המוסד לצדקה „עוזר דלים". מראה רגיל היה בערים הגדולות וכן גם בקולוז׳וואר — יהודים עניים פושטי יד דפקו על דלתות

27) Dr. Eisler Mátyás, A Kolozsvári Izraelita Nöegylet Tizéves Története, Kolozsvár, 1906; Dr. Eisler Mátyás, Emléklapok a Kolozsvári Izr. Nöegylet Negyedszázados Jubileuma Alkalmából, Kolozsvár, 1921; Dr. Weinberger Mózes, A Cluji Izraelita Jótékony Nöegylet (1895-1935). (Zsidó Naptár 5696-1936. Kiadja az Erdély-Bánáti Országos Izraelita Iroda, Cluj—Oradea, Lax A. Salvator szerkesztésében. Oradea (n.d.) p. 52-55.)

החנויות ובתים פרטיים בכל יום ששי עבור נדבה. „עוזר דלים" בראשותו של משה שוורץ, ר' בנימין גלזנר, פיליפ רגר, דוד גרינפלד, יעקב הוכמן, ווילמוש שטרן, הגב' דר. י. נייפלד (נציגת ארגון נשים יהודיות) רכז בידו את חלוקת הנדבות בין עניי העיר. בעלי חנויות ואנשים פרטיים, ברצון רב, מסרו את נדבותיהם לידי המוסד „עוזר דלים". בשנת 1939, לדוגמא, כשלוש מאות עשרים ושנים יהודים תרמו 670.000 ל"ר למוסד. המוסד בדק כל מקרה ומקרה ואם הוברר שאין באפשרותו של הקבצן לעבוד, הוקצב לו סכום כסף שהיה רגיל לקבץ מדי שבוע בשבוע, בהיותו מכתת את רגליו מבית לבית. בתחילה התנגדו העניים לסדור מאורגן בצורה זו בחשבם שיקופחו ע"י הנהלת המוסד. אולם, כאשר התברר להם שקבלו לידם, לפעמים, יותר ממה שהצליחו לקבץ ביגיעה רבה ובצורה משפילה שמחו גם הם לפתרון, שלא לדבר על שביעות רצונם של בעלי הבתים בעיר. קופות „גמילות חסד" פעלו ע"י מרבית בתי־הכנסת, כמו כן היתה קיימת במסגרתה של הקהלה הקונגרסאית הספרדית, וע"י בית הכנסת „בית אברהם". הקהלות הקציבו הלוואות לנזקקים, ללא ריבית. בית הכנסת „בית אברהם" דאג לכך שעניים עוברי אורח יוזמנו לארוחות שבת.

מרפא לנפש

חברה זו נוסדה בשנת 1921, לראשונה במסגרתה של ה„חברה קדישא האור־תודוכסית". מאוחר יותר הפכה לחברה עצמאית. מטרת החברה: לדאוג למזון כשר לחולים היהודיים שאושפזו בבתי החולים שבעיר. חברת „מרפא לנפש" הקימה מטבח כשר בבית החולים המסונף לאוניברסיטה המקומית. כארבעים־חמשים יהודים נהנו מהמאכלים הכשרים מדי יום ביומו. קבוצה של נשים מסורות עמדה בראש הפעולה הזאת. נזכיר אחדות: יו"ר: הגב' דר. ש. רוזנפלד, ע. רוזנ־צווייג, ש. גרין, פריי, בודנר, ברנט, צודיק, פלסנר, גולדמן, גרינוואלד, הירש, הוכמן, קאפל, קנדה, מרמורשטיין, פאל, רביץ, שוורצברגר, שפיטר, שוורץ, טסלר, ווייס.

בית חולים יהודי

הרעיון להקמת בית חולים יהודי בקולוז'וואר העסיק את יהדות העיר לפני מלחמת העולם הראשונה, אך, הצעדים הראשונים נעשו בשנת 1921; הוקמה „חברה למען בית החולים היהודי". מ. וורטהיימר, נשיא ה„חברה קדישא האור־תודוכסית", דר. שאנדור בלומנפלד ודר. פאל שטיינר החלו בהפצת הרעיון ועשו תעמולה למען הקמתו. בשנת 1927 ענין בית החולים החל להתגשם, עם תרומתה הגדולה של משפחת דוד שבשטין. המשפחה העמידה לרשות החברה מגרש במרכז העיר לשם בנית בית החולים. המגרש השתרע מרחוב טודור ולדימירסקו עד הרחוב נאד' סאמוש. כמו כן, תרמה משפחת שבשטין, במרוצת הזמן, עוד מיליון ל"ר לטובת בית החולים. החברה בחרה בנשיא והוא בנו של הנדבן, דר. יוסף שבשטין. תפקיד מזכירות החברה הוטל על דר. יוסף האמבורג, רופא עניים (כיום בניו־יורק). תחת הנהלתו של דר. האמבורג הצליחה החברה להניח את היסוד

לבית החולים היהודי, בכל המובנים. על ידו עבדו: משה (מור) רוז׳א (כיום בתל אביב) כיו״ר ועד התעמולה, פרופ׳ דר. פאל שטיינר ודר. שאנדור מזאי — בענין גיוס רופאים. המהנדס וילמוש הוש היה יועץ לענינים טכניים וכספיים. קהלות טרנסילווניה תמכו, גם הן, בהקמת בית החולים ובהחזקתו. בשנת 1928 נפתחה ה„מרפאה" ובה צוות של שלושים ושנים רופאים שטפלו ב־1639 חולים בשנה הראשונה. ארבעים אחוז מבין החולים לא יהודים היו ושלושים וחמשה אחוזים — מאחינו בני ישראל שבאו מחוץ לגבולה של קולוז׳וואר. בית החולים נפתח ב־10 בנובמבר 1929 ובו פעלו המחלקות לנשים (ראש המחלקה: דר. ד. בוכלר), לעיניים (דר. יוסף האמבורג), המחלקה לרנטגן (דר. י. הרשקוביץ). הבנין הראשון שנבנה על־פי תכניתו של המהנדס אמיל דבצ׳רי היה צר מלהכיל את הפונים אל בית החולים היהודי, לפיכך, הוסיפו אגף חדש שבניתו בוצעה ע״י המהנדסים אלבוים ושטרסר. האגף נחנך ב־6 בספטמבר 1931 ברוב פאר. המחלקות החדשות ששוכנו בו היו: המחלקה למחלות פנימיות (דר. בילא דורי, יותר מאוחר: דר. א. וורטש), המחלקה למחלות ילדים (דר. י. קאפל), מחלקת ניתוחים (דר. מרצל האס), המחלקה האורטופדית (דר. ז׳יגמונד וינברגר), המחלקה למחלות אף, אוזן וגרון (דר. הנריק בושקוביץ, ואחריו: דר. הנריק גולדגלנץ), המחלקה למחלות עור (דר. א. גולדברגר ובשנים מאוחרות יותר: דר. אדולף לובל), מחלקת שניים (דר. זולטאן וואש), מחלקה לניאורולוגיה (דר. מקלוש אלקש). בבית החולים הוקמה מעבדה ובה ציוד חדיש ביותר, מתרומתו ובהנהלתו של דר. וילמוש שטרן. המחלקה לאלקטרוקרדיה היתה בידי דר. אימרה פארקאש. נוסף לרופאים אלה פעלו בבית החולים: דר. יוסף יעקובי, דר. ינו נייפלד, דר. לאסלו סינטר (מחלקה למחלות פנימיות), דר. ארוין פארטוש, דר. טיבור פארקאש (מחלקה גיניקולוגית), דר. ארפאד קיש (מחלות ילדים), דר. ד׳ולא לאס (מנתח). כמו כן, דר. לאסלו אונגר, דר. יוסף וולהיימר, דר. אנדור וואינא, דר. ליאו וואלטר. על־יד בית החולים הוקם בית כנסת. בית החולים טיפל ביותר משבעת אלפים חולים מיום פתיחתו בנובמבר 1929 עד יוני 1935, נוסף ל־31.496 חולים שקבלו טפול רפואי ב„מרפאה" באותו פרק זמן. בשנת 1936 מספר החולים היה: 2200 ו־503 ילדים נולדו בבית החולים. 1901 נתוחים רציניים בוצעו בתקופה זו. שבעים אחוזים של החולים שלמו רק חלק מההוצאות וחמשים אחוזים קבלו טפול רפואי ללא תשלום כלשהוא. הטפול בחולים אלה עלה להנהלת בית החולים כחמשה מיליון ל״ר. הכספים גויסו בצבור היהודי בטרנסילווניה. כדי לטפל ב־30 חולים לחודש היה דרוש סכום של 50.000 ל״ר.

לצערינו הרב אין בידינו פרטים על פעולות בית החולים היהודי בקולוז׳וואר החל מיוני 1935 עד 1944. בית החולים מלא תפקיד סוציאלי השוב ורב ערך במשך כל שנות קיומו. לאחר השואה הולאם בית החולים ע״י השלטונות העירוניים הרומניים וממשיך לשרת את חולי העיר וסביבתה. על־יד בית החולים הוקם מדור בשם „מסדר אסתר" ובו למדו בנות ישראל את מקצוע ה„אחות", וכן קבלו בו השכלה כללית. בהקמת המדור עסקו: הפרופ׳ דר. מרצל רוט והרב דר. משה וינברגר.

הלשכה הסוציאלית

בשנת 1938 התארגנו הקהלות בקולוז'וואר בכדי לעשות את הצעדים הראשונים לפתירת הבעיות הסוציאליות, שהלכו והחמירו מיום ליום, באופן מאורגן ויוצר. המטרה היתה לרכז את הטפול בשאלות הסוציאליות במחלקה מיוחדת בחסותן של קהלות העיר. מוסדות וארגונים שונים שהתמסרו לשאלות אלו עבדו ופעלו ללא תאום כלשהוא בינם. אי־לכך, העזרה שהושיטו הגיעה רק לחלק מסוים של הנזקקים. היו גם עניים שנמנעו מלבקש עזרה וסבלו חרפת רעב. בכנס הקהלות הקונ־גרסאיות, נובמבר 1938 בטימישוארא, קבלו הקהלות על עצמן לטפל, בראש וראשונה, בהבטחת פרנסה ליהודים מחוסרי יכולת, להקים מחלקה סוציאלית מיוחדת שבידה תרוכזנה כל השאלות הסוציאליות, להקים בנק של גמילות חסד שיעמיד לרשות הנצרכים הלוואות ללא ריבית, לדאוג לכך שהנוער היהודי יפנה לחקלאות ובזאת להכינם לעליה לארץ. הקהלה הקונגרסאית בקולוז'וואר שינתה את תקנון הקהלה בכדי להבטיח יסוד חוקי לפעולות הנ"ל. התקנון החדש אושר ע"י משרד החינוך והתרבות הרומני (מס' 19.668/1939) בשנת 1939. על סמך התקנון החדש נגשו הקהלות לפתור את הבעיות הכלכליות והסוציאליות בצורה שיטתית ומרוכזת.

את פעולות הלשכה הסוציאלית ניתן לחלק לשתי תקופות. האחת: החל משנת 1938 עד אוגוסט 1940, והשניה: מספטמבר 1940 עד מאי 1944. בתקופה הראשונה התנהלה העבודה בכבדות. חוקים אנטי־יהודיים פורסמו בתקופת שלטונו של ראש הממשלה הרומני, ג'יגורטו. ב־8 באוגוסט 1940 חולקו התושבים היהודיים לשלושה סוגים בהתאם להתישבותם ברומניה. תקציב הלשכה הסוציאלית הסתכם במאתיים שלושים וחמשה אלף ל"ר, סכום שהוצא להקמת קרן לקופת גמילות חסד, תמיכה לתלמידי האוניברסיטה, למוסד יתומים, להקמת בית מלאכה בבית הספר היסודי שליד הקהלה האורתודוכסית, כמו כן, להגנה משפטית ליהודים שעלולים היו לאבד את נתינותם הרומנית. עם חלוף השלטון בטרנסילווניה בספטמבר 1940 לאור ההחלטה הווינאית חל שינוי יסודי גם בפעולות הלשכה. ורק אז ניתן היה להווכח מה רבה היתה חשיבות הטפול בענינים סוציאליים כשהם מרוכזים במדור אחד בחסותן של הקהלות המקומיות. עם כניסתו של השלטון ההונגרי לטרנסילווניה הוכרזו חוקים אנטי־יהודיים שהונהגו זה מכבר בהונגריה גופא. גם שם הוקם ארגון כלל ארצי בשם Országos Magyar Zsidó Segitö Akció (OMZSA) שמטרתו היתה לפתור את הבעיות שהתעוררו עקב המדיניות העוינת של הממשלה ההונגרית. לאור הנסיבות החדשות התכנסו מנהלי הלשכות הסוציאליות שבערי טרנסילווניה בתחילת 1941 בעיר דיש בכדי לדון במצב החדש ולתאם את עבודתם למשרדי בודפשט המרכזיים: OMZSA, ו־Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (Mipi).

הנהלות קהלות קולוז'וואר החליטו בישיבה משותפת על צרוף הלשכה הסו־ציאלית לארגון הארצי של Mipi כמשרד מרכזי באזור קולוז'וואר.

החוקים האנטי־יהודיים שברו את מטה לחמם של אלפי יהודים בכל שטחי

המחיה. החוק הראשון (מס׳ XV/1938) שאושר ב־29 במאי 1938 הגביל את השתתפות היהודים בעתונות ובתאטרון. החוק השני (מס׳ IV/1939) הגביל את השתתפותם בחיי הצבור והכלכלה בהונגריה. החוק השלישי (מס׳ XV/1941) הנהיג את חוקי נירנברג של גרמניה הנאצית: כל מי שסבו או סבתו היו יהודים הוכר כיהודי. החוק הרביעי (מס׳ VIII/1942) שלל מן הקהלות את מעמדן הצבורי שהקנו להן בשנת 1867 לאחר מלחמה קשה וממושכת. יהודים הוצאו מתוך המסגרת הפארא־מיליטארית ומשרות צבאי (חוק מס׳ XIV/1942) וגויסו לעבודת כפיה. חוק מס׳ XV/1942 הלאים חוות ויערות מבעלות יהודית.

החוקים הכתובים והבלתי כתובים שמטרתם היתה „האריזציה" (הוצאת היהודים מחיי הכלכלה) הביאו משבר כלכלי כבד על יהדות טרנסילווניה. אלפי משפחות הפסידו את מקור פרנסתם. מפעלים יהודיים הולאמו ויהודים אף אולצו להעסיק גויים כמנהלי עסק שבסוף דבר הפכו להיות בעליו.[28]) דלתות בתי הספר הצבוריים והממשלתיים בקולוז׳וואר נסגרו בפני שש מאות תלמידים יהודיים ויותר. על הקהלות הוטל התפקיד לדאוג, תוך זמן קצר, (כניסת הצבא ההונגרי ועמו השלטון העוין לשטח טרנסילווניה בוצעה בספטמבר 1940) לחנוך ילדי ישראל. אלפי יהודים גורשו מערי השדה ומכפרי טרנסילווניה ע״י הצבא ההונגרי, ורבים נהרו אל הערים הגדולות וכן גם לקולוז׳וואר. הקהלות עמדו, איפוא, בפני בעיה חמורה — שכון הפליטים והדאגה לצרכיהם. דרך הלשכה הסוציאלית פעלו הקהלות בכדי להקל על מצוקת האוכלוסיה היהודית.

והרי אחדות מפעולות הלשכה הסוציאלית — לאור דו״ח שנדפס בירחון הקהלה, שנת 1941:[29])

פליטים: בחדשי השנה הראשונים, שנת 1941, הגיעו לעיר יותר מאלף פליטים. דאגו לשיכונם, למזונותיהם וכן הושיטו להם עזרה כספית. הוגשו יותר מחמש עשרה אלף ארוחות במטבח הצבורי היהודי. כמו כן, חלקו בינם 11.250.76 פנגו.

עובדי כפיה: יהודים לא שרתו בצבא סדיר, אך גויסו לעבודות כפיה. יהודים שגילם בין השנים 18 — 48 רוכזו במחנות עבודה ונשלחו, רובם ככולם, אל מחוץ לגבולות הונגריה, אל שדות הקרב שבמזרח אירופה. שם עונו והומתו בתנאים בלתי אנושיים בידי החיילים ההונגריים.[30]) חלק מצומצם מהם הועסק בתוך הונגריה בבנית כבישים, מבצרים ושדות תעופה. הקהלות ציידו אותם בבגדי עבודה, בשמיכות ובתרופות. יהודים ששרתו במקומות עבודה סמוכים לעיר נעזרו גם במזון ובתמיכה כספית.

יהודים מחוסרי עבודה ונתינות: מיום שסופחה צפון טרנסילווניה להונגריה, גדל מספר עוברי האורח בעיר קולוז׳וואר. רובם יהודים מובטלים שחיפשו מקור פרנסה בעיר, או, שנשללה מהם זכות הישיבה במקום מגוריהם הקודם. נעזרו

28) Randolph L. Braham, The Hungarian Jewish Catastrophe. (A selected and Annotated Bibliography) New York, 1962. pp. 8-14.

29) Peszachi Jelentés. Kiadja a Kolozsvári Kongresszusi Izraelita Hitközség. Kolozsvár, 1941. pp.14-16.

30) Karsái Elek, Fegyvertelen álltak az aknamezökön. Budapest, 1962.

בקנית כרטיס נסיעה ובאש״ל בעת שהותם בעיר. בדיקת נתינותם של יהודים החלה בשנת 1938, בתקופת השלטון הרומני. על היהודים היה להביא מסמכים המעידים על נתינותם הרומנית לפני שנת 1921 או שאבותיהם גרו ברומניה לפני שנת 1851.

עניי העיר: בחדשי ינואר־פברואר 1941 נמנו, עפ״י סקר, 930 משפחות עניות. חברות ארגון נשים יהודיות בקרו משפחות שקבלו תמיכה כספית מדי חודש בחדשו, ולפני החגים תוספת מיוחדת להוצאת החג. בחדשי החורף חולקו 86.000 ק״ג עצי הסקה בין 654 משפחות. כמו כן, קבלו המשפחות הללו תמיכה בסכום של 5 — 20 פנגו לחודש כעזרה בדמי שכר דירה. אותם עניים שלא היתה באפשרותם להתרחץ בדירתם היו יכולים להשתמש בשרות מקוה הקהלה ע״ח הלשכה הסוציאלית.

תרופות: בוטלה השטה שעל־פיה היו עניים הזקוקים לתרופות פונים אל ה„חברה קדישא" שכסתה 20% — 30% מן המחיר, או, שדפקו על דלתות יהודים בכדי לגייס את הסכום הדרוש. הלשכה הסוציאלית בצרוף עם ה„חברה קדישא" קבלה על עצמה לכסות את מחיר התרופה.

לשכת עבודה: תפקיד ראשוני היה בעיני הלשכה להשיג מקום עבודה ליהודים מובטלים. מאות אנשים קבלו, דרך הלשכה הסוציאלית, תעסוקה. מספר ניכר של נשים מצא אפשרות לעבוד כמשרתות בבתים פרטיים.

שוליות: בעיר התגוררו צעירים שלמדו מקצועות בעוד הוריהם גרים מחוץ לגבולות העיר בטרנסילווניה הרומנית והיו מנותקים מהוריהם, אלה אכלו במטבח הצבורי היהודי והועמדו תחת פקוחו וחסותו של „המוסד ליותמים" ע״ח הלשכה הסוציאלית.

המטבח הצבורי: המטבח הוחזק בשלמותו ע״י הלשכה הסוציאלית. בששת החודשים הראשונים של שנת 1941, 24.198 ארוחות חולקו חנם או במחיר מוזל. תשלום מינימלי עבור ארוחה היה 20 פילר, בעוד ש־50 פילר הוא המחיר המקובל. חולים וילדים שידם לא היתה משגת סכום זה אכלו ללא תשלום. כ־350 — 400 מנות מזון חולקו מדי יום במטבח זה שהיה צר מלהכיל את כל הפונים אליו. אי־לכך נקטה, הלשכה הסוציאלית, בצעדים על מנת להבטיח מקום וציוד מתאים. מטבח צבורי הוקם כבר בשנת 1937 ע״י משה רוז׳א ברחוב פרדינאנד. כמאה אנשים אכלו יום־יום במטבח צבורי זה שאחרי כן נסגר.

הגנה משפטית: מחלקה מיוחדת בהשתתפות עורכי דין יהודיים נתנה הדרכה משפטית לעניי העיר חנם אין כסף. היא באה לעזרתם גם בהשגת מסמכים רשמיים שלהם נזקקו.

נוסף לכל הפעולות הנ״ל נתמכו ע״י הלשכה הסוציאלית: מוסדות יהודיים שהוקמו ע״י הקהלות, כגון: בתי ספר תיכוניים, מעון לילדים, בית חולים יהודי, מטבח לתלמידי האוניברסיטה ועוד. קרן קופת גמילות חסד הוגדל ממאה אלף ל״ר לשלוש מאות אלף ל״ר, השוה ל־10.000 פנגו הונגרי. במסגרת הלשכה הוקמה מחלקה מיוחדת שטפלה בבעיות בעלי המלאכה. הרי תקציבה של הלשכה החל מיום ה־9 באוגוסט 1940 עד ה־31 בינואר 1942:

הכנסה: העברה מהלשכה הסוציאלית 2.399 פנגו; מהקהלות 150.799 פ׳; מהועד הארצי לתמיכת הפליטים 6.735 פ׳; מהועד המקומי לתמיכת הפליטים

1.400 פ׳; תרומות 5.686 פ׳; ממקורות שונים 3.165 פ׳; בס״ה: 170.184 פנגו.
הוצאה: להחזקת הפליטים 11.251 פנגו; למוסדות, כפדיון דמי חברות 27.559 פ׳; להחזקת המוסדות 26.134 פ׳; עזרה בשכר דירה, עצי הסקה, דמי נסיעה, עזרה למחוסרי נתינות 41.297 פ׳; למטבח הצבורי, למוסד היתומים 35.947 פ׳; תרופות 2.478 פ׳; להגנה משפטית 7.125 פ׳; לבנק היהודי 2.708 פ׳; עזרה לעולים לארץ ישראל 1.500 פ׳; לפעולות תרבות 1.000 פ׳; בטוח 454.— פ׳; מחנות עבודה 2.290 פ׳; תיווך עבודה 703.— פ׳; הוצאות שונות 3.165 פ׳; הוצאות מנהליות 18.513 פ׳; בס״ה: 176.124 פנגו.

הוצאה: 176.124 פנגו; הכנסה 170.184 פנגו; גרעון 5.940 פנגו.

התקציב הנ״ל משקף את עבודתה הרב־גוונית של הלשכה ומעיד על הבעיות של יהדות העיר קולוז׳ואר שהלכו והחמירו, כי כבדה יד השלטון ההונגרי. במאי 1944 הניף השלטון ההונגרי את גרזנו בהכריתו את הגזע לחלוטין.

ארגוני תרבות וספורט

חיי תרבות יהודיים התנהלו בצורה מאורגנת עוד בסוף המאה התשע־עשרה, כאשר הרב דר. מתתיהו אייזלר יסד את חברת התרבות היהודית בשם: Kolozsvári Izraelita Felolvasó Egyesület (KIFE) — החברה היהודית להרצאות בקולוז׳וואר. החברה ארגנה סדרת הרצאות על נושאים ספרותיים שהתקיימו באולם העיריה. החברה הוציאה לאור שנתון שהכיל את הרצאות אותה שנה.

חיי תרבות תוססים שקקו בעיר עם צרופה של טרנסילווניה לרומניה בשנת 1918. התנועה הציונית בקולוז׳וואר החלה את דרכה. הארגונים הציוניים השונים החלו בפעולה תרבותית יהודית חזקה ובמשך עשרים, עשרים וחמש שנה חזקו את רוח ישראל בקרב הצבור גם ע״י הרצאות. בין המרצים נמנו, לעתים, מנהיגי התנועה הציונית ואנשי רוח מארץ ישראל. קהל יהודי רב נהר לשמוע את אשר בפי המרצים האורחים. הכרח היה בבנית בית תרבות מתאים על מנת להרחיב את פעולות התרבות למען הציבור היהודי בקולוז׳וואר. הרעיון החל להתגשם כאשר הרב דר. משה וינברגר איחד את כל המוסדות היהודיים בעיר לקראת מטרה זו ולגיוס כמיליון ל״ר להקמת בנין מתאים ל„בית התרבות״. מהכסף שגויס רכשה הקהלה הקונגרסאית מגרש ברחוב רודולף מס׳ 17. ברם, התוכנית התמוטטה כבנין קלפים במאי 1944.

בשנת 1939, ביזמתו ובהנהלתו של הרב דר. משה וינברגר ארגנה הקהלה הקונגרסאית סדרת הרצאות בשיתוף פעולה עם ההסתדרות הציונית. והרי רשימת ההרצאות שהתקימו מנובמבר 1939 עד ה־26 במרץ 1940:

דר. משה וינברגר — השפעת ספר התנ״ך על התפתחות חיי האדם; מיקלוש ספיר — התנ״ך באומנות ובציור; דר. שאנדור פולאק — האשה בתנ״ך; הרב אליהו קליין — הערכת העבודה בתנ״ך; דר. שאנדור פולאק — ספרים חיצוניים (ספר חשמונאים); דר. יוסף פישר — יוסף בן מתתיהו כמדינאי; יצחק בושקוביץ — תולדות הציונות עד הרצל; פרנץ יאמבור — הגיוגרפיה של ארץ ישראל ותולדותיה; הלל דנציג — התפתחות הרעיון הציוני; ארפאד ביהארי — בית הספר היהודי וההורים היהודיים; דר. לאיוש מארטון — שאלת היהודים בקונגרס הברלינאי והפריזאי; ליפוט קינץ — עקרונותיה של התנועה הציונית והשגיה; לאסלו שאלאמון — משה מנדלסזון; דר. אמרה ליגטי — הסופר והקהל; דר. לאיוש מארטון — בית נכות יהודי בטרנסילווניה; ינו לנדאו — תפקידי החינוך היהודי; דר. רז׳ו קסטנר — דיזראלי; מרצה אורח מישראל דר. נ. מ. גלבר — הרגעים הבלתי מנוצלים בתולדות עם ישראל.

סדרת הרצאות אלו נסתימה ב־31 במרץ 1940 בחגיגת מלאות תשע מאות שנה להולדתו של רש״י. בתכנית: פיוט: מקהלת בית הכנסת הקונגרסאי; הרב דר. משה וינברגר, תקופת רש״י; דר. יצחק גלזנר, חשיבות רש״י בתרבות היהודית; קטע מתוך הרומן שנכתב ע״י אימרה סאבו על רש״י; הרב אליהו קליין — רש״י כפרשן.

עם סיפוחה של צפון טרנסילווניה להונגריה בספטמבר 1940 חל שינוי גם בפעולותיה התרבותיות של הקהלה הקונגרסאית. לראשונה, עם פתיחת בתי ספר תיכוניים יהודיים בעיר הצטרפו כוחות חדשים על חבר המרצים מבין חבר המורים. נוסף לכך פתחה החברה הספרותית היהודית־הונגרית Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) את סניפה בעיר והחלה בפעולות תרבות.

תכניתה התרבותית הראשונה של החברה התקיימה ב־25 במרץ 1941 בהשתתפות הבלשן המפורסם דר. יוסף באלאשא שדבר על מטרות החברה. דר. שאמו סמרה, מנהל בית המדרש למורים יהודיים (בבודפשט), הרצה על הנושא „משפינוזא עד ברגסון". האמנית ארז'י פאלוטאי דקלמה משיריו של לאיוש פאלאדי, אמיל מאקאי, יוסף קיש וזולטאן שומלו. עונת ההרצאות השניה החלה ב־18 בפברואר 1941 ובה השתתפו: דר. ג. גויטיין, הסופר ההונגרי פרנץ מורא והיהדות; דר. לנקה שטיינר, חלקם של הקוראים היהודיים בספרות; דר. אנדרה בך, הדרך השניה; דר. לאסלו קנופפלר, היהדות והשפה ההונגרית; שאנדור אורנשטיין, וילמוש וואז'וני; דר. מגדה באנקי, חשיבות אהבת הילד בחינוך; הלל דנציג, יהודי — מה טיבו? דר. מגדה גונצי, השפעת ההיסטוריונים היהודיים בהיסטוריציזם ההונגרי; דז'ו לאזאר, תורת איינשטיין; וילמוש פישר, התפתחות המוסיקה היהודית; דר. גיזי דייטש־מארטון, פרוסט היהודי; דר. דוד פריד, תנועת החסידות; דר. לאיוש מארטון, גלגולו של ספור בתולדות יהדות טרנסילווניה; יאנקה רוזנפלד־וינקלר, בתי ספר בארץ ישראל. עבודת תרבות ספרותית זו הופסקה עם כניסתו של קצין הונגרי לתוך אולם ההרצאות, ב־10 בדצמבר 1941, בעת הרצאתו של דר. ארנסט מארטון, עורכו הראשי של העתון „אוי קלט", שנשא דברו על מצבם של היהודים במאה השמונה עשרה. ללא הסבר כלשהו פיזר, הקצין, את קהל המאזינים בשימו קץ לפעולות התרבות המאורגנת.

פעולות התרבות התנהלו גם בלשכת בני ברית „שלום", במועדון „קונקורדיה", כמו כן ע"י ארגון נשים ציוניות „ויצו".

קורסים לשפות

הקהלה הקונגרסאית ארגנה, משך שנים וביחוד בשנות 1938 — 1940, קורסים למתחילים ולמתקדמים, פעמיים בשבוע, בכדי להקנות להם ידיעות בשפה העברית בהדרכתו של הרב אליהו קליין; צרפתית לימדה הגב' קאטו שמלין; אנגלית בניהולו של מיקלוש סאפיר. מטרת הקורסים — הכנת הציבור היהודי לעליה לארץ ישראל.

תזמורת פילהרמונית „גולדמרק"

התזמורת היהודית מנתה חמשים חברים מבני הקהלות המקומיות. התזמורת התארגנה בשנת 1934 כשלפניה שתי מטרות. האחת: חינוכית, ומאידך: להופיע בתכניות מוסיקליות בעלות רמה גבוהה בפני הקהל הרחב בעיר. לאחר עבודה מאומצת, לראשונה תחת שרביטו של שאנדור בוסקוביץ, המלחין הנודע שנפטר בארץ, ולאחר מכן בהדרכתו של המנצח וילמוש פישר (כיום מנצח האופרה בקלוז'־

קולוז'וואר). התזמורת הגיעה להישגים נעלים בעולם המוסיקלי בעיר. ברוניסלב הוברמן הופיע אתה בראשית דרכה.

משנת 1937 עד שנת 1940 הופיעה התזמורת „גולדמארק" בפני הציבור בתכניות מגוונות ועשירות, כשתאטרון „דאוילא" מלא מפה לפה. בכל הופעותיה זכתה התזמורת בדברי שבח.

והרי ארבע התכניות האחרונות של התזמורת על־פי סדר כרונולוגי. ב־16 בדצמבר 1937: קרוביני, הפתיחה לאנאקריון; ברוך: כל נדרי; מוצארט, סימפוניה ב־ג' מול. המנצח: וילמוש פישר. הכנר הראשי: שאנדור פהר; ב־19 במאי 1938: התכנית היתה מורכבת מסרנדה של א. בנה, מנהל האקדמיה למוסיקה במקום; סרנדה של מוצרט וסרנדה של צאיקובסקי; ב־24 בנובמבר 1938: וובר, הפתיחה לאוברון; ג. פאול, רפסודית הבאנאט; מנדלסזון, הקונצ'רטו לפסנתר; בטהובן, ארואיקה, בניצוחו של גורג פאול, מורה באקדמיה למוסיקה בקלוז' ומנצח האופרה המקומית; ליד הפסנתר — וילמוש פישר, שהתעלה גם כפסנתרן מעולה.

ב־7 במרץ 1940 ארגנה התזמורת קונצרט לתמיכת הפליטים היהודיים שעברו דרך רומניה בדרכם לארץ ישראל. בתכנית: גלוק, הפתיחה לאיפיגניה באוליס; מוצארט, סימפוניה ס־דור; מנדלסון, ההיבריד; וילמוש פישר, פרילודיום ופוגה. הבקורת בעתונות היתה לשבחה של התזמורת ומנצחה. העתונות אף הביעה צערה על כך שאין התזמורת מופיעה לעתים תכופות יותר.

התזמורת הפילהרמונית „גולדמארק" שפעלה תחת חסותה של הקהלה הקונגרס־אית, הקימה מקהלה ולימדה (על חשבונה) כעשרים בני נוער המנגנים בכלי־נשיפה.

תקציב התזמורת בשנת 1940:

הכנסה:		הוצאה:	
דמי חברות:	55,500 ל"ר	משכורת, הנהלה:	67,000 ל"ר
תרומות:	30,000 ל"ר	דמי לימוד לתלמידים:	8,100 ל"ר
הכנסה מקונצרטים:	15,000 ל"ר	קנית תווים:	5,000 ל"ר
		הוצאות שונות:	18,250 ל"ר
	100,000 ל"ר		98,350 ל"ר

חברי ועד התזמורת: יו"ר: ז'יגמונד אדלר; סגנים: דר. לאיוש אברהם, אנדרה איכנר, איגנאץ פרידמן; מזכיר ראשי: דוד בריף; גזבר סאלואטור א. לכס. חברים פעילים: דר. לאסלו פארקאש ודר. טיבור פארקאש, דר. זולטאן וואש, אישטואן בארזילאי, פרנץ יאמבור, דר. רז'ו קאסטנר, עמנואל הרשמן, דר. לאיוש הרמן, יוסף פריש, דר. אדה גולדברגר; נשיא כבוד: דר. יוסף פישר, נשיא הקהלה הקונגרסאית.

חברי התזמורת: כנרים ראשיים: שאנדור פהר ואיגנאץ פרידמן. כנרים: דר. לאיוש אברהם, קארול בירמן, אילונקה צריק, הגב' צינצאר, אילונקה אהרנוואלד, דר. יוסף אלמן, ארנו פאראגו, דר. טיבור פארקאש, לאסלו פנדריך, טיבור פרידלר, הגב' פריש, המהנדס אלברט פריטש, הגב' פרישמן, פרנץ הלמן, רודולף הוכטייל, דר. בלה איהאס, בלה קליין, ינו לוי, אישטוואן לובלי, מיקלוש מארטון, הגב' מולנאר, דר. ארוין פארטוש, המהנדס יוסף רוזנברג, רוז'י רוזנצוויג, אטלקה שולומון, יוסף שכטר, אישטוואן סנש, רובין וורטש, דר. שאנדור ווייס, דר. פרנץ קארפף, דר.

לאסלו קארפף. בראצ׳א: זיגמונד אדלר, בורישקה בודא, דר. אנדרה הולו, אנדרה קלמן, פאל ווידא, לאסלו וסרשטרום, אנדור בנצל, פרנץ פריטש. צ׳ליסט: ארנו אדלר, עמנואל בר, אנדור איכנר, לאסלו פלסנר, דר. אדה גולדברגר. טימפניסט: דר. טיבור פארקאש, דר. זולטאן וואש. כלי נשיפה: דר. שאנדור בוקור, מיקלוש פלסנר, מארטון פרוכט, שאנדור לאנג, טיבור איראני, טיבור לאסלו, מיקלוש רונאי, שלמה בלסמבוים, ארנולד גידאלי, אנדרה סיקלי, אודון פאנט, וילמוש רוזנצוויג, שאנדור רוזנטל, אנדרה גרין, המהנדס זולטאן דמין, ארנו לוי, מארטון רוזנטאל, יוסף שטרוהלי, דר. טיבור פארקאש, שאנדור גרין. חברי התזמורת הקמרית: שאנדור פייר, איגנאץ פרידמן, דר. אנדרה הולו, אנדור אייכנר.

המוסיקה הליטורגית־דתית היתה גם היא ברמה מוסיקלית גבוהה. בבית־הכנסת הקונגרסאי, בהדרכתו של החזן בנימין רביץ הי״ד ובניצוחו של מיהאל רוזנטל, פעלה מקהלה מעולה. חזנים מפורסמים יצאו מחברי מקהלה זו, כמו, החזן אברהם דוד פוקס שהנעים את קהל שומעיו בערי אירופה, וכיום מכהן כחזן ראשי בביל הארבור, נ. י. (ארה״ב). בבית־הכנסת האורתודוכסי כיהן, בשנים האחרונות, החזן, המוכשר, איזידור ווייס והמקהלה — תחת שרביטו של המנצח לאיוש רוסלר. קולה של התזמורת היהודית „גולדמארק״ נדם במאי 1944.

ארגון הרופאים „פאול ארליך״

בשנת 1930 התארגנו הרופאים היהודיים בעיר כשלפניהם שתי מטרות:

א) להגן על האינטרסים המקצועיים שלהם לאור החוקים שיצאו מעם השלטונות וסכנו את מעמדם של הרופאים היהודיים. ב) לארגן הרצאות מדעיות. נשיא החברה ייצג את הרופאים היהודיים בארגון הכללי של הרופאים. החברה בנשיאותו של דר. אדה גולדברגר, רופא מומחה למחלות עור, רכשה לעצמה ולחבריה שם דבר ליחס של כבוד הדדי בינם ובין הרופאים הלא יהודיים, כמו כן, בין חברי הפקולטה הרפואית שליד האוניברסיטה. יותר ממאה הרצאות אורגנו החל משנת הוסדה של החברה עד שנת 1937. בהרצאות הופיעו רופאים־פרופסורים בעלי שם עולמי (ינו רוזנטל, אשנר, קורנל פרייסיך, שטרסר, ארטור הזנפלד, קארול אנגל, בלומנטל, פול׳א). בהרצאות אלו השתתפו כאורחים גם חברי הפקולטה לרפואה שבאוניברסיטה, כגון: פרופ׳ האציגאן, גריגוריו, טאטאר, שטורדזא, בולוגא, פופביצ׳יו ואחרים. ביום הולדתו של פאול אהרליך ארגנה החברה מסיבה חגיגית. מדי שנה בשנה חלקה החברה פרסים לחמשת התלמידים המצטיינים שלמדו רפואה באוניברסיטה המקומית. בשנת 1937, חברי הנהלת החברה: נשיא: דר. א. גולדברגר. סגנים: דר. איזידור הרשקוביץ, דר. אימרה פארקאש, דר. יוסף יעקובי, דר. וילמוש טראוב; מזכיר ראשי: דר. שאנדור אורנשטיין; מזכיר: דר. יוסף האוואש; גזבר: דר. ד׳ולא לאס; מפקחים: דר. מנדל וורטהיימר, דר. דעז׳ו שאמו; רושמי הפרטי־כל: דר. לאיוש אברהם ודר. אודון קצר; ספרנים: דר. זולטאן וואש, דר. ליו וואלטר; חברי הועד: דר. אדולף לובל, דר. א. רוזנברג, פרופ׳ דר. פאל שטיינר, דר. מטיאס מטיאס, דר. מור פניכל, דר. מרצל רוט, דר. מיקלוש לנד׳ל, דר. מוריץ לנד׳ל, דר. וילמוש שטרן, דר. הנריק גולדגלנץ, דר. פרדינאנד זוננווירט, דר. וילמוש סינאשי, דר. איזידור קאפל, דר. ארתור רייטר, דר. ז׳יגמונד וויינברגר,

ד"ר. פולוף ווייס, דר. יוסף רוזנברגר, דר. ארנו גרינוואלד, דר. יצחק מנדלוביץ׳, דר. אימרה ארדוש, דר. ינו נייפלד ודר. זולטאן בלאו.

ארגון הספורט — „הגבור"

בתקופת ההתעוררות הלאומית היהודית בטרנסילווניה דאגו, מנהיגי התנועה, גם לכושרם הגופני של בני הנוער היהודי. דר. חיים ווייסבורג, יוצר התנועה הציונית בטרנסילווניה, בשיתוף עם חבריו י. גיסקאלאי, הסופר והמשורר הציוני, המהנדס משה נוסין, דר. ארמין קרימר, דר. ברנט קנופפלר, הקים רשת ספורטיבית בערי טרנסילווניה: בסיגט, במארוש־וואשאר־הלי וכן גם בקולוז׳וואר.

בשנת 1920 התארגנה המסגרת הספורטיבית „הגבור". בתקופה הראשונה בנשיאותו של אלאדאר שטוטר. עיקר הפעולה היה משחק הכדור־רגל. קבוצת הכדור־רגל השיגה השגים מופלאים בענף ספורט זה. בשנת 1920 זכתה הקבוצה ב„גביע" הארגון הארצי. בשנת 1921 היתה בין ראשוני קבוצות הכדור־רגל בחבל זה של רומניה.

חברי הקבוצה: שוגאר, וויזל, פולאק, ג׳וא, בראון, דודי יעקובי (נפטר בפת־אומיות בשנת 1924), רוזנברג, בורנשטיין, פארקאש, רמיני, ג׳ול, לאזארוביץ, פארקאש, ויראג, רייטר, י. קליין, רוזנפעלד, ויינטרויב, שימי דייטש.

טרנסילווניה: בסיגט, במארושוואשארהלי וכן גם בקולוז׳וואר.

הצליחה הקבוצה לזכות בפרסום רב בשדה הספורט.

בהדרגתיות פתחה, הנהלת קבוצת „הגבור", את יתר ענפי הספורט. במדור לטניס, בהנהלתו של ארנו ראדו, התבלטו אנצי דבצ׳רי, שזכתה ב„גביע" העיר קולוז׳וואר, לילי ארדוש, קלרי שוורץ, אנדרה שימון, גורג ראדו, גיזא ארוש, מקשה ווייס.

בסיוף הראו כוחם: טיוואדאר הרצג שהשתתף ב„מכביה" שהתקיימה בפראג ובתל־אביב; ארפאד זאדור, ינו מוזס, ארנו מייסטר (כעת בטורונטו), אנדרה אלטמן, פרנץ שפיצר, גיזא ארוש, לאסלו ארוש, אנדרה שמשון, דר. אנדרה קליין.

בטניס־שולחן השתתפו, מבין חברי ה„גבור": ארנו דיאמאנטשטיין, וילמוש פאנט, לאסלו גולדברגר, גיזא ארוש זכו ב„גביע" ארצי. ספורטאים אחרים במדור זה: אימרה קסלר, בלה קליין, מאריאנה הווש. בראש המדור עמדו: ארנו הירש, ארנו דיאמאנטשטיין ויוסף דייטש.

במחלקה לשחיה פעלה קבוצת כדור־מים בראשותם של לאסלו ארוש, זולטאן הרשקוביץ. מחלקה מיוחדת ארגנה טיולים למאות יהודים. בראש המחלקה עמד שאמו שאנדור. לידו עבדו לאסלו ארדוש, אישטוואן שוימר, לאיוש קרמר, שומא רוזנברג, גורג נויפילד, דוד מוזס, הרמן הרצג.

נשיאי קבוצת „הגבור": דר. יוסף פישר, אלאדאר שטוטר ופרנץ יאמבור, שבתקופת נשיאותו נסה להגשים את מטרות ה„מכבי" ולהפוך את הספורט למפעל גדול בקרב התושבים היהודיים, כמו כן לחנכם להיות ציונים הלכה למעשה. ארגון הספורט „הגבור" רכש לעצמו מגרש למטרות משחק הכדור־רגל. להסתדרות הארצית־רומנית של ה„מכבי" היה מרכז בקולוז׳וואר בהנהלתו של איגנאץ ווייס (כיום בארץ) שפעל רבות למען ארגון הספורט „הגבור".

שאלת הפליטים בטרנסילווניה

שאלת הפליטים בטרנסילווניה העסיקה את נשיאות יהדות טרנסילווניה ובאנאט עוד בשנת 1933. עם עלייתו של השלטון הנאצי בגרמניה הופיעו הפליטים הראשונים במדינות השכנות לה. כך הגיעו הפליטים הראשונים לטרנסילווניה בשנת 1933.[1]

נשיאות הארגון הארצי של הקהלות הקונגרסאיות בישיבתה מיום ה־30 באוק־טובר 1933 בנאד־וואראד החליטה על גיוס כספים לעזרת הפליטים וליסוד משרד מיוחד בעיר אראד בחסותה של הקהלה הקונגרסאית במקום.[2] זרם הפליטים מגרמניה הלך וגבר. בשנות 1933 — 1937 כ־140,000 עזבו את גרמניה ועם כבוש ארצות אירופה (אוסטריה, צ׳כיה, פולין ועוד) בידי הנאצים גבר גל הפליטים גם מארצות אלו. ועידת שלושים ושתים מדינות, שנציגיהן התאספו ב־6 ביולי 1938 באביאן, לא נכונו לפתוח דלתותיהן בפני הנרדפים שסובבו בכבישי אירופה ללא תקוה. כעשרים אלף פליטים הגיעו בשנת 1939 להונגריה. כ־3,000 מגרמניה; 3,000 מפולין; כ־6־8,000 מסלובקיה; 3־4,00 מאוסטריה; 500 — 300 מיוגוסלביה וכ־500 מצ׳כיה.[3]

בטיפול הפליטים שבטרנסילווניה שתי תקופות: משנת 1933 עד שנת 1940 ומספטמבר 1940 (ספוח צפון טרנסילווניה להונגריה) עד מאי 1944 (גרוש יהדות טרנסילווניה).

בתחילתה היתה העבודה למען הפליטים קלה, יחסית, כי השלטונות הרומניים גילו מידת אנושיות רבה יותר מההונגרים אשר לא רק אסרו כל עזרה לטובת הפליטים, כי אם בעצמם החלו בגרוש היהודים ובהשמדתם. ביולי 1941 נאסרו מאות משפחות יהודיות בצפון טרנסילווניה באמתלא שאין הם אזרחים הונגריים, משם נלקחו המשפחות לקאמיניץ־פודולסק ושם רצחום בדם קר.

תחת השלטון הרומני בקולוז׳וואר־קלוז׳ טיפל ועד מקומי בפליטים שהצליחו להגיע לעיר מכיוון צ׳כיה, הונגריה ופולין.[4] חברי הועד היו: משה רוז׳א, הגבירות דר. ליגטי, קאסטנר, ב. הללר, ברגר, פריש, הירש, שרה וינברגר (אשת הרב וינברגר), כמו כן מר סאלואטור, א. לקס, מזכיר הקהלה הקונגרסאית והרב דר. משה וינברגר. תפקיד הועד היה בראשונה, לדאוג למקום מגורים בטוח וכן לצורכי הלבשה, מזון וגו׳. ולעתים הצ־ליחו, חברי הועד, למצוא תעסוקה, בפרט לאלה שאומנתם בידם. לרוע מזלם נאסרו אחדים מהפליטים בתחנת הרכבת או ברחובות העיר והוחזקו במעצר. שם ביקרום חברי

1) על נושא זה עיין מאמרי בספר זה: שואת יהודי צפון טרנסילווניה, עמ׳ קלד־ה.

2) Uniunea Comunitatilor Evreesti de Rit occidental din Ardeal si Banat (Oradea) (n.d.) No. 8. pp. 23, 51. Proces Verbal dresat despre Congresul jubilar tinut in zilel 2-3 maiu-Jegyzökönyv az Oradean 1937 évi május 2-3 megtartott XIII-ik és egyben jubiláris Kongresszusról.

3) Erica Mann—Eric Estorick, Private and Governmental Aid of Refugees, The Annals of the American Academy of Political and Social Science, May 1939. p. 144; Aryeh Tartakower-Kurt R. Grossmann, The Jewish Refugee, New York, 1944. p. 32; Der Kastner Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn. (Mit einem Vorwort von Professor Dr. Carlo Schmid) München, 1961. pp. 41-42; 45.

4) עיין מאמרי: שואת יהודי צפון טרנסילוניה. ידיעות יד ושם, ירושלים, ניסן תשכ״ד, מארץ־אפריל 1964, מס׳ 32, עמ׳ 12־13, ולהלן עמ׳ קלה.

הועד ודאגו לצורכיהם המידיים עד שהוכנסו ל„שיירה" שעשתה דרכה לערי הנמל הרומניות: קונסטנצה, סולינא ומשם הועלו ארצה. היו מן הפליטים שיצאו את העיר קולוז'וואר באופן אינדיווידואלי ולא אבו לחכות עד להתארגנות ה„שיירה" והעדיפו לנסוע לבדם לבוקרשט. ובמקרים אלו רכש להם הועד כרטיס־נסיעה ויצאו לדרכם ברכבת. הרגול הגרמני־הנאצי הגניב סוכנים משלו אל בין הפליטים. בשנת 1939 שני „פליטים" בשם בוק ומילר הערימו על הועד וקבלו את תמיכתו וכרטיס־נסיעה לבוקרשט. שם נתפסו ע"י המשטרה הרומנית והוברר שהיו מבין סוכני הרגול הגרמניים. היות וקבלו עזרה מועד ההצלה שבקולוז'וואר נעצר הרב וינברגר ע"י המשטרה הרומנית לחקירה ורק לאחר מאמצים רבים הצליחה הקהלה לשחררו. עבודת העזרה למען הפליטים לא הופסקה, אך הועד הוזהר על יתר זהירות. מחנות פליטים היו בקרמן סילוואו, בקונסטנצה ולהחזקתם דרושים היו סכומי כסף ניכרים.

פליטים אשר יצאו בצורה מאורגנת ממרכזי אירופה וניסו להגיע לארץ באניות, דרך הדנובא, נתקלו בקשיים עצומים. אניה שניסתה לעשות דרכה לארץ ובה 2,200 פליטים נתקעה בנהר הדנובא הקפוא לזמן ממושך ונצטרכו לעזרה.[5]

הדאגה לפליטים בקולוז'וואר, בערי הנמל ובמקומות אחרים דרשה פעולה נמרצת ונרחבת. לפיכך, היה צורך בהקמת ארגון כל־ארצי שבו ישתתפו כל קהלות טרנסילווניה ובאנאט. מסיבה זו ארגן, כותב שורות אלה, בשנת 1939 את הועד הארצי־מרכזי לטובת הפליטים, בו השתתפו נציגי הקהלות האורתודוכסיות והקונגרסאיות. מעל דפי העתון „אוי קלט" ובטאון הקהלה פנה הועד אל יהדות טרנסילווניה ובאנאט למען עזרת הפליטים. הרי נוסח הפניה שפורסמה בשעתה בשתי שפות, רומנית והונגרית:

מכתב גלוי לאחינו בני־ישראל בטרנסילווניה בדבר העזרה לפליטים

אחינו!

עקב המאורעות הבינלאומיים עומדת יהדות טרנסילווניה בפני דאגות ותפקידים המחמירים מידי יום. לחובות הסוציאליות הנוכחיות מתווספים תפקידים חדשים הכרוכים בהוצאות כספיות גדולות. חובה דחופה מוטלת על יהדות טרנסילווניה והיא: העזרה לפליטים. בשאלה זו אין מקום להיסוסים, יש להושיט יד לעזרה מידית. יש לתת ללא פניה מיוחדת ובלי שאלות כי המגורשים העוברים דרך העיר מבקשים עזרה על־מנת להקל מצוקתם ולשכנם במקום מבטחים. אחינו בני־ישראל עזרו לפליטים!

הנהגת הקהלות שבטרנסילווניה ארגנה מפעל כל־ארצי לטובת הפליטים האלה. המשרדים המרכזיים של ארגון הקהלות האורתודוכסיות והניאולוגיות פרסמו מודעה, במשותף, בדבר העזרה הדחופה.

אלפי לירות אין בהם די! במיליונים יש צורך!

אחינו הפליטים זקוקים למזון, בגד, קורת־גג ועזרה כדי שיוכלו להמשיך את דרכם. התפקידים בענינים סוציאליים נתרבו לאין־ערוך. נעזור ככל שנוכל!

בשם האחוה חובה על כל אחד מאתנו — אפילו העניים שבתוכנו —

5) Isaac Zaar, Rescue and Liberation, New York, 1954. pp. 7, 11-12.

להשתתף בתרומותיהם במפעל צדקה גדול זה. יפשפש כל אחד מאתנו במעשיו ויבדוק את מצפונו.

יהודי — אינו יכול שלא למלא את תפקידו ועליו לשלם נדבת לבו. חייב כל אחד מאתנו להקריב כי אין איש בינינו בטוח, שמא, מחר, יהיה הוא בין הנזקקים. יש לתת ברחבה ולא בידים קמוצות. רק הקרבה גדולה יכולה להקל על עמנו בזמנים כה קשים.

לא אחת שימש העם היהודי דוגמא לסולידריות מפליאה בגלותו בת האלפיים שנה.

פקודת השעה חמורה מתמיד!

אל תמתינו שנבקר אצלכם ונבקש תרומותיכם. יקריב, נא, כל אחד חלק ניכר מהונו לקופת הקהלה לקרן העזרה לפליטים ולפתרון שאלות סוציאליות.

פתחו לבכם וכיסכם! כל תרומה היא הצלת חיי יהודי אחד!

קלוז׳, דצמבר 1939 בברכת אחים נאמנה,

בשם הועד המרכזי שבטרנסילווניה:

הארגון הארצי האורתודוכסי:	הארגון הארצי הניאולוגי:
בנימין ציטרון, סגן נשיא הלשכה,	הרב דר. משה וינברגר, משה רוז׳א,
ישראל אולמן, סגן נשיא הלשכה,	בלא קונראד, אלאדאר לאקאטוש,
יוסף פריינד, יוסף רייך, י. לאסלו.	סאלוואטור א. לכס, מזכיר

בפניה זו הורגש הרמז לסכנה המרחפת גם מעל ראש יהדות טרנסילווניה ובאנאט. נשיאות הקהלות מדגישה בפניה זו שעל יהדות טרנסילווניה ובאנאט מוטלת חובת העזרה לפליטים כי מי יודע אם מחר לא יהיו הם בכלל מבקשי העזרה.

לדאבוננו לא שת איש לבו לאזהרה זו. עבודת העזרה לטובת הפליטים התנהלה בצורה מאורגנת ומסודרת עד ספטמבר 1940. עם סיפוחה של צפון טרנסילווניה להונגריה בספטמבר 1940 חל שינוי יסודי בטיפול הפליטים. הועד לא מסוגל היה להמשיך עוד בעבודתו. השלטונות ההונגריים לא נאותו לעצום עין בפני שאלת הפליטים ועונש חמור הוטל על כל המטפלים בהם. העבודה נאסרה, אולם זרם הפליטים גבר היות והעיר קולוז׳וואר שוכנת מספר ק״מ מהגבול ההונגרי־רומני ומהווה מקום מעבר לרומניה. הפליטים עשו דרכם מהונגריה לרומניה דרך הכפר איטון׳ בין גבעות „פלק״. ועד ההצלה מהר לעזרת הפליטים במחתרת. חברי ועד ההצלה היו: דר. ארנסט מארטון, יו״ר ההסתדרות הציונית בטרנסילווניה, חבר הפרלמנט הרומני, עורך העתון „אוי קלט״, הלל דנציג, חבר מערכת „אוי קלט״ (כיום חבר מערכת „דבר״), יאנוש גוטפריד (כיום אצל העתון „אוי קלט״ בתל־אביב) וארנו הטסגי (נפטר בארץ). ועד זה טיפל בפליטים שעשו דרכם לקולוז׳וואר ועזר להם בעזרת חלוצים, בהגנבת הגבול ע״י איטון׳. צעירים בלבד מסוגלים היו לעשות דרך זו שהיתה הררית וכרוכה בסכנות. קטע מסוים של הדרך השתרע על־יד הקסרקטנים ההונגריים. מאות יהודים ניסו כוחם ומזלם. רובם ככולם פליטים, שרידי חרב ההשמדה מאוסטריה, מצ׳כיה, פולין וסלובקיה. בעברם את הגבול ההונגרי־הרומני הגיעו לעיר טורדה שברומניה. שם טיפל בהם הועד המקומי לפליטים והושיט להם יד עוזרת בהמשכת דרכם לבוקרשט. מבין חברי הועד עלינו להזכיר את מסירותו של מר אריה הירש ומר מוזס שציידו את הפליטים בתעודות מזויפות.

הארגונים הארציים של הקהלות

הארגון הארצי של הקהלות האורתודוכסיות בטרנסילווניה ובאנאט (1920 — 1940)

הקהלות האורתודוכסיות הפזורות ברחבי טרנסילווניה ובאנאט חסרו כוח מארגן, אם כי רבו הארגונים והאיגודים הקטנים. עם חילופי המשטר, עת עברה טרנסילווניה לרשות שלטונה של רומניה, החליטו גם הקהלות האורתודוכסיות על יסוד ארגונן הכלל־ארצי, שהפך להיות בר־קיימא ביום ה־4 ביוני שנת 1920 בעיר נאד׳וואראד. אספת הארגון הראשונה התקיימה ב־10 — 12 באוגוסט אותה שנה ובה נבחר ועד בן ששה עשר חברים: חמשה רבנים ושני סגנים נבחרו על מנת לדון בשאלות דת ועל־פיהם ישק דבר. כנשיא הארגון נבחר ר׳ שלמה זלמן אולמן מנאד׳וואראד ומושבו של הארגון נקבע בביסטריץ. האספה השניה התקיימה גם היא בנאד׳וואראד ב־11 — 12 בדצמבר שנת 1923 בה נבחרה נציגות חדשה. הר׳ שלמה זלמן אולמן נבחר שנית לתפקיד הנשיאות.

בשנת 1920 הועלתה הצעת ההסתדרות הציונית בטרנסילווניה לאיחוד הקהלות האורתודוכסיות והניאולוגיות, אולם ההצעה נדחתה ע״י הארגון האורתודוכסי. שנים רבות התנהל הארגון ללא אישור ממשלתי רשמי, דבר שהקשה על פעולתו לאין ערוך. ביום ה־18 במארס שנת 1927 נתקבל האישור המיוחל. הארגון שימש גוף מרכז בין הקהלות האורתודוכסיות בטרנסילווניה ובבאנאט ותפקידים רבים עמדו לפניו, בכללם: פיקוח בעניני דת, תיווך בין הקהלות ורבניהן וגישור בינן לבין המימשל. גל הפרעות האנטישמיות באוקראינא בשנת 1920 דחף, בעוצמה רבה, יהודים משם לרומניה, אולם בנובמבר 1921 תבעה ממשלת רומניה מן הפליטים לעזוב את המדינה; על־פי פנייתו של הרב צירלסון מקישינוב, נמנעה הממשלה הרומנית מתביעתה ונתנה לפליטים זכות השארות במדינה עד קבלת אישור מעבר אל מעבר לים. ארגון הקהלות האורתודוכסיות פעל רבות לשם הקמת ישיבות בערים: ווישו, מ. סיגט, האלמי, סאטמר ואחרות. הג׳וינט תמך במוסדות טרנסילווניה בשנים שבין שתי מלחמות העולם, בכללם: בית היתומים הכללי שנוסד בשנת 1922 ובו כ־3,000־2 יתומים. בתמיכת הג׳וינט ניתנו שעורים לשם הכנת היתומים לרכישת אומנות, כמו כן נהנו תלמידים חלושי־גוף מחופשה במושבות הקיץ, בהשגחה רפואית. עקב התפשטות הרעיון הציוני התארגנו חרדי טרנסילווניה ב„אגודת ישראל״ מיסודו של ר׳ בנימין פוכס מנאד׳וואראד.

בימי כ״ג — כ״ה בחודש אדר א׳ תרצ״ב התאסף הארגון על מנת לבחור בנשיא ובהנהלה חדשה. אולם, חילוקי דעות סימנו אספה זו. בעוד האשכנזים תומכים בר׳ בנימין פוכס, התרכזו החסידים סביב רבי יואל טייטלבוים מסאטמר. בסופו של דבר נבחר, ברוב קולות, לתפקיד הנשיאות ר׳ בן־ציון ווייזל מטורדא וסגנו: ר׳ חיים פריינד מסאטמר. תקופת השנים 1932 — 1940 נחשבת כתקופת פריחת היהדות

האורתודוכסיות בטרנסילווניה ובבאנאט וארגונה הארצי. אלפי תלמידים מלאו את חדרי בתי־הספר והישיבות. רבו בתי־הכנסת, בתי־המדרש, מוסדות ציבור ומוסדות סוציאליים. בשנת 1933 יסד הרב צבי יעקב אברהם, חתנו של הנשיא, את שבועון הארגון „האמת". ביום ה־28 בדצמבר שנת 1939 עם תום תקופת שרותם של חברי הארגון התכנסה הנציגות לאספת בחירות.

הרכב הארגון בשנים 1932 — 1940: נשיא: הרב בן־ציון ווייזל (טורדא); סגנים: ר' חיים פריינד (סאטמר), אחריו: בנו יוסף פריינד, ישראל אולמן (נאד־וואראד), בנימין ציטרון (מדיאש); יעצים: משה לוי (קולוז'וואר), סיני זייף (קולוז'וואר); מנהל: צבי יעקב אברהם (טורדא); מזכיר ראשי: יוסף רזנר (קולוז־וואר); מזכיר: יצחק גליק (ביסטריץ).

אספת הארגון האחרונה התקיימה ביום ה־8 בפברואר 1939 בקולוז'וואר בדבר תמיכת יהודים מהגרים מאוסטריה, כולל בורגנלנד. באותה אספה נבחר ועד הגירה והוחלט על הקמת סניף מרכזי של הארגון בבוקרשט בהנהלתו של בנימין ציטרון. לסניף הארגון בבוקרשט ניתנה סמכות להספקת מזון כשר עבור מאה וחמשים פליטי בורגנלנד ווינה ועבור ארבע מאות פליטי צ'כוסלובקיה שהיו בדרכם לא"י. עם גירוש על כארבעים אלף יהודים אזרחי חוץ ולביצועה נקבעו חמשה עשר יום. הארגון לרומניה וטרנסילווניה. ארגוני הקהלות האורתודוכסיות והניאולוגיות פנו בקריאה משותפת אל הציבור היהודי לשם הושטת עזרה לפליטים.

ביום כ"ד לחודש אדר א' תרח"ץ נפטר נשיא הארגון הרב בן־ציון ווייזל.

מפעולות הארגון: חופשה לחיילים יהודיים בחגי ישראל; אישור תקנות הקהלות והגשתן לפני שר הדתות; סידור תעודותיהם של הרבנים; שיחרור תלמידי בתי־הספר מכתיבה בשבתות; הארגון בשיתוף עם ארגוני קהלה אחרים השתדל לשם השגת תמיכה ממשלתית ברבנים ובקהלות; תיווך בין הרבנים לבין המשטר בענין בחינות במקצועות חילוניים בהם חויבו הרבנים; פניה אל משרד החינוך לטובת מורים יהודיים שעמדו בפני סכנת פיטורין.

בשנת 1935 נתקל בית־הספר העממי העתיק בד'ולא־פהרוואר בקשיים, היות ורוב המורים עמדו בפני סכנת פיטורין מאת משרד החינוך. פנייתן של הקהלות המקומיות עלו בתוהו, זעקת בית־הספר לעזרה הגיעה לאזני הארגון ולאחר מאמצים פתח בית הספר שעריו בפני תלמידיו. ביום צום גדליה ת"ש (1939) הוטלה גזירת גירוש על כארבעים אלף יהודים אזרחי חוץ ולביצועה נקבעו חמשה עשר יום. הארגון היה הראשון בפנייתו לבוקרשט לשם ביטול הגזירה.

עפ"י החלטת וינה מיום הראשון לחודש ספטמבר 1940 נחלקה טרנסילווניה לשניים. מכלל מאה חמשים ושלושה הקהלות האורתודוכסיות סופחו מאה וששה להונגריה, בכללם: קולח'וואר, נאד'וואראד, סאטמר, מ. סיגט, דעש והערים הסמו־כות להן. בטרנסילווניה הרומנית נותרו ארבעים ושבע קהלות אורתודוכסיות. בכך הקיץ הקץ גם על ארגון הקהלות האורתודוכסיות *).

*) על הקהלות האורתודוכסיות ועל ארגונן הארצי בטרנסילווניה עיין: צבי יעקב אבראהאם, לקורות היהדות בטרנסילבניא, ניו־יורק, תשי"א.

הארגון הארצי של הקהלות הניאולוגיות והסטאטוס־קוו־אנטה בטרנסילווניה ובבאנאט

לאחר מלחמת העולם הראשונה כאשר סופחה צפון טרנסילווניה לרומניה, ב־22 ביוני 1922, התאספו נציגי הקהלות הניאולוגיות וקהלות הסטאטוס־קוו־אנטה בעיר אראד והניחו את היסוד לארגונם הארצי החדש. לנשיאות נבחרו: רבה הראשי של קהלת קולוז׳וואר, הרב דר. מתתיהו אייזלר; כמו כן: דר. יוסף פישר, נשיא קהלת קולוז׳וואר, דר. ארמין אדוריאן (נאד׳וואראד), דר. הנריק שוץ (אראד), ואנטאל שוורץ (מ. וואשארהלי).

בישיבה שהתקיימה בנאד׳וואראד, ב־31 באוגוסט אותה שנה, נבחרו לנשיא הארגון הארצי: דר. ארמין אדוריאן; סגנים: דר. הנריק שוץ ודר. אדולף וורטש (טמשוואר); כנשיא בפועל נבחר הרב דר. מתתיהו אייזלר. טרנסילווניה ובאנאט חולקו לארבעה מחוזים ומרכזים: בקולוז׳וואר (בראשותו של דר. יוסף פישר), בנאד־וואראד (דר. ארמין אדוריאן), בבראשו (דר. זיגמונד קצ׳קמטי), בטמשוואר (דר. אדולף וורטש). הארגון הארצי יצג את הקהלות בפני השלטונות הרומניים. ב־17 בנובמבר 1924 התקיים הכנס הראשון של נציגי הקהלות בטרנסילווניה ובבאנאט. השאלות שהעסיקו את נשיאות הארגון, בין היתר, היו: שימוש בשפה ההונגרית בבתי־ספר יהודיים־תיכוניים שהתקיימו בקולוז׳וואר, נאד׳וואראד וטמשוואר; השגת תמיכה כספית ממשלתית למוסדות החינוך היהודיים, ולדאוג לכוחות הוראה מתאימים. בשנת 1927 הוקם קורס במ. וואשארהלי בהנהלתו של הרב דר. פנחס לוי בכדי להכשיר פקידים ושוחטים לקהלות. שנת 1927 היתה שנת נהי ואבל לקהלות טרנסילווניה כי פורעים אנטישמיים הרסו בתי־כנסת בעריה (נאד׳וואראד, באנפי־הונאד, קולוז׳וואר), ספרי־תורה נקרעו ונשרפו והוכרז יום תענית ואבל. בשנים שלאחר מכן מטפלת נשיאות הארגון בתחוקת הארגון שאושרה ב־12 בינואר 1933. בשנת 1930 זכו הקהלות בתמיכה כספית מטעם הממשלה. התמיכה הסתכמה ב־680,000 ל״ר. הנשיאות פנתה אל השלטונות בענין זכות התלמידים היהודיים להשתחרר מכתיבה בבתי־הספר ומלבקר בהם בשבת ובימות־חג יהודיים. בשנת 1934 הורשו מורי־דת יהודיים ללמד את תלמידיהם בבניני בתי־ספר ממשלתיים. הוקמה הסתדרות המורים היהודיים בטרנסילווניה ובבאנאט. בשנת 1934 פירסם הארגון פרס למחקר מדעי בו זכה אחד מתלמידי בית־המדרש לרבנים או מורים בבודפשט. בשנת 1935 החל הארגון הארצי לפרסם שנתון שהכיל מאמרים מדעיים נוסף למדורי הארגון הרשמיים. בשנה זו עוסקים בהקמת בית־מדרש למורים כמו כן בהכנת תכנית לימודים אחידה להוראת היהדות בבתי־ספר. הושמעו הצעות להכוונת הנוער היהודי להכשרה חקלאית. בשנת 1935 התאסף הארגון הארצי בעיר סאטמר אשר חלק כבוד לנשיא הקהלה: ארמין פרינץ שכיהן חמש עשרה שנה בתפקידו. בכנס הרצה דר. משה וינברגר, רבה הראשי של קהלת קולוז׳וואר, על הנושא: „יום אחד בחיי היהודי בתקופת התלמוד״.

בשנת 1936 התקיים הכנס בעיר לוגוש שבה חגגו את ארבעים השנה לכהונתו של דר. עמנואל לנקה כרבה הראשי של קהלת לוגוש. הכנס טיפל בשאלת הגימלא למורים ולפקידי הקהלות. אושרה תכנית לימודים להוראת היהדות בבתי־הספר.

קהלות קולוז׳וואר וסאלונטה חגגו את יובל החמשים לבניית בתי־הכנסת בעירן. בשנת 1937 התכנס הארגון בנאד׳וואראד בו סיכם דר. יוסף פישר את פעולות הארגון הארצי של הקהלות בחמש־עשרה השנים האחרונות.

בשנת 1938 נפטר דר. ארמין אדוריאן, נשיאו הראשון של הארגון. במקומו נבחר דר. יוסף פישר בכנס שהתקיים ב־20 — 21 בנובמבר 1938 בטמשוואר.

הארגון הארצי החליט על הקמת לשכות סוציאליות בכל קהלה ועל הקמת קופת גמילות חסד לאור המצב הקשה בקרב הציבור היהודי. לראשונה מאז פילוג יהדות הונגריה לשלושה זרמים, בשנת 1867, נכון היה הארגון הארצי של הקהלות האורתודוכסיות להושיט יד עוזרת לפעול במשותף עם הארגון הארצי של הקהלות הניאולוגיות בשאלות חיוניות שהטרידו את מנהיגי יהדות טרנסילווניה ובאנאט. בנובמבר 1939 נפגשו שני הארגונים על מנת לטפל בשאלות השעה.

הקהלות אראד, נאד׳וואראד, בראשו, מארוש־וואשרהלי הוציאו לאור את „ידיעות הקהלה" שראה אור לראשונה בעריכתו של הרב דר. משה וינברגר בקולוז׳וואר, כי ראו בכתב־עת זה אמצעי מועיל להדוק הקשרים בין חברי הקהלה ובין הקהלות עצמן. בשנת 1940 דאג הארגון למשלוח מצות ומזון לאחינו הנצרכים מחוץ לגבולות רומניה. עם חלופי השלטון חדל הארגון הארצי של טרנסילווניה ובאנאט בדצמבר 1940 מפעליו. בהתכנסו בדצמבר 1940 בנאד׳וואראד התאחד ארגון טרנסילווניה ובאנאט עם הארגון הכלל־ארצי של הונגריה ושני מרכזים הוקמו: האחד בקולוז׳וואר (ה־22) והשני בנאד׳וואראד (ה־21). לסניף הארגון בקולוז׳וואר השתייכו פלך קולוז׳וואר ויתר קהלות טרנסילווניה. לסניף נאד׳וואראד צורפו קהלות סאלונטא, בקשצ׳אבא, בקש, מזוברין, ד׳ומא, ד׳ולא, אורושהאזא, סארוואש וסגהאלום.

ארכיב הארגון הארצי של קהלות הניאולוגיות והסטאטוס־קוו־אנטה בטרנסילווניה ובאנאט הופקד בסניף קולוז׳וואר. הארכיב אבד עם גרוש יהדות צפון טרנסילווניה בחדשי מאי־יוני 1944.

התנועה הציונית בטרנסילווניה

עם תום מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1918, התפוררה המונרכיה האוסטרו־הונגרית וחלקה הטרנסילווני סופח לרומניה. בראשון לדצמבר שנת 1918 הכריזו הרומנים רשמית, בעיר ד׳ולא־פהרוואר (אלבא־יוליא), על איחוד טרנסילווניה ורומניה. הורכבה מועצה עליונה בראשותו של יוליו מאניו שהיה יליד טרנסילווניה ומנהיג רומני נודע. הגרמנים יושבי טרנסילווניה התאספו אף הם ביום ה־8 בחודש ינואר 1919 בעיר מדיאש והכריזו כי מיעוט הינם וחלק בלתי נפרד מן העם הגרמני (הגרמנים בהונגריה גופא יסדו מפלגה פוליטית: פולקסבונד — דער דייטשען אין אונגאַרן, בהנהגתו של דר. פרנץ באש ב־30 במארס 1939, שנידון למות ב־26 באפריל 1946 בגלל פשעיו נגד היהודים).

היהודים, כמאתיים אלף מספרם, ראו לנכון להניף את דגלם הלאומי־יהודי ביום ה־20 בנובמבר 1918, טרם הועבר המשטר מידיו של ראש העיר גאבור האלר לידי הגנרל הרומני ניקולציא, והכריזו קבל עם ועדה כי אינם נמנים עם העם ההונגרי והרומני, יהודים הם. התארגנות מיעוטי טרנסילווניה נשאה חן מלפני המשטר הרומני אשר שאף להתשת כוחם של ההונגרים. התנועה הציונית החלה דרכה בטרנסילווניה עם פעולותיו של העו״ד דר. יאנוש רונאי אשר השתתף בקונגרס הציוני הראשון ולחם למען רעיון שיבת ציון. כמו כן החליף, דר. רונאי, מכתבים עם בנימין זאב הרצל, מקס נורדאו ומרטין בובר ואף פירסם שתי חוברות בשפה ההונגרית הנוגעות לשאלת הציונות.[1] אולם קולו נדם בהדרגתיות כי ההתבוללות פשתה גם בקרב יהדות טרנ־סילווניה.

בשנת 1918 הפנו מיעוטי טרנסילווניה פניהם לקראת פעילות פוליטית. מאורעות אותה שנה נתנו דחיפה אדירה גם לתנועה הציונית. מנהיגיה היו הרב שמואל גלזנר ז״ל, דר. טיוואדר פישר ודר. חייםווייסבורג שהיה בשבי הרוסים ושם בפגישותיו עם יהודים בעלי הכרה ציונית החליט על בניית המוסדות הנחוצים לביסוס הרעיון הציוני בטרנסילווניה.

מפעולותיה של ההסתדרות הציונית: א) הגנת חייהם הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים של יהודי טרנסילווניה. ב) הקמת רשת החינוך „תרבות". ג) הוצא לאור עתון ציוני יומי („אוי קלט")[2] שבתחילתו היה שבועון. ד) הוקמו ארגונים לספורט, לזמרה ולמוסיקה ברחבי טרנסילווניה. ה) נוסדה המפלגה הפוליטית־יהודית ונציגיה נשלחו לפרלמנט הרומני: טיוואדר פישר נציג יהודי פלך ביהור; דר. יוסף פישר נציג יהודי מאראמורש; דר. יחזקאל־ארנסט מרטון נציג יהודי סטורוז׳ינץ (בוקווינא). ארנסט מרטון שימש בתפקיד סגן ראש העיר קלוז׳ בשנת 1930.

החל משנת 1918 עד שנת 1940, תקופה של עשרים ושתים שנה, הצליחה ההסתדרות הציונית, שמרכזה היה לראשונה בקלוז׳ ולאחר מכן בטימישוארא, להחדיר

1) Kozmopolitizmus és Nationalizmus. Különös tekintettel a zsidóság jelenkori állá-. sára. Budapest, 1875; Zion und Ungarn, Balázsfalva, 1897.

2) בעריכתו של דר. ארנסט (יחזקאל) מרטון, העתון חידש הופעתו בארץ ישראל.

את הרעיון הציוני ללבותיהם של תושבי טרנסילווניה. רוב מנינה ובנינה התארגן בתנועות הציוניות השונות: „מפלגת ציונים כלליים", „המזרחי", „ברית קבוצית" ושלוחותיה „השומר הצעיר", „דור חדש", „בני עבודה", „המפלגה הרביזיוניסטית" (בראשותו של ז'בוטינסקי), „חלוץ בעל מלאכה" (ארגון פועלים בעלי השקפה כלל־ציונית). לכל מפלגה ארגון נוער משלה: „הנוער הציוני", „צעירי מזרחי", „הבונה", „באריסיה", „בני ישראל" (ארגון תלמידי האוניברסיטה). מטעם הארגונים הוצאו לאור כתבי־עת: „נוער" (באריסיה), „יצירה ושלום" (חלוץ בעל מלאכה), „דרך יהודית" (ברית קבוצית).

„הקרן הקימת", „קרן היסוד" ו„ארגון נשים ציוניות" — „ויצו" (1927) החלו פעולותיהם הנרחבות. הודות לפעולה הציונית חלק מהנוער היהודי עלו ארצה טרם הונף הגרזן שכרת את גזע יהדות טרנסילווניה.

ד"ר חייםווייסבורג

מאת שלמה זמרוני

יוצר התנועה הציונית על כל אביזריה בטרנסילווניה אחרי מהפיכת 1918 בהונגריה, היוזם והמבצע של הקמת כל המפעלים ומוסדות תנועת התחיה הלאומית: קרן קימת לישראל, קרן היסוד, משרד הארצישראלי, חוות הכשרה, עתון יומי ציוני, גן ילדים עברי, אולפן לעברית, הגמנסיה העברית „תרבות", קבוצת ספורט „הגבור", „השומר" ועוד.

בן־יחיד להורים עתירי־נכסים. גמר משפטים באוניברסיטת בודאפשט, קצין בצבא המונרכיה האוסטרו־הונגרית. היה יכול בקלות לעלות בסולם החברה של הימים ההם, אך הצעיר החולם־ולוחם הטיל עצמו לתוך הציבוריות הציונית, ועל אף גילו הצעיר נעשה לראש המדברים והעושים.

בעודו סטודנט בשנת 1914 התחיל להטיף לציונות ובקר בארץ־ישראל. בשובו מביקורו פרצה מלחמת העולם הראשונה, גויס לצבא כקצין, נשלח לחזית ונפל בשבי הרוסי. בשורת הצהרת בלפור השיגה אותו במחנה־שבויים בערבות סיביר. הידיעה חשמלה אותו וברח מהשבי. אחרי בריחה הרפתקנית ברכב וברגל לאורך עשרת אלפים קילומטר הגיע עם פרוץ המהפכה לבירת טרנסילווניה קלויזנבורג. שבור ורצוץ בגופו, אך מלא מרץ־נעורים ותום ילדות, העמיס על עצמו את העבודה. בימי המהפכה ארגן בערי השדה גדודי נוער יהודי להגנה עצמית וכשוך המהומות נגש מלא רעיונות לארגון העבודה הציונית.

הציבור היהודי ההונגרי, אדיש מטבעו, הססן לחידושים, הביט בעין לא טובה על הצעיר המשונה בעל שער השיבה. בן עשירים זה, במקום שיעסוק ב„תכלית", מקהיל קהילות למען שיבת־ציון. בתחילה רק בודדים שמעו לו, בתוכם אחד ומיוחד, נכד ה„חת"ם סופר", הגאון הרב משה שמואל גלזנר ז"ל, רבה של קלויזנבורג, אשר ציוניותו התחילה עוד הרבה לפני כן.

ד״ר ווייסבורג אמר פעם: עשיתי שותפות עם הרב גלזנר. אני נותן את העמל והעבודה והוא את גדלותו בתורה ונאומיו חוצבים אש למען ציון.

כן בן־עשירים היה. הוריו הורישו לו נכסים רבים, אך הצליח תוך זמן קצר לפזר את הונו על העבודה הציונית. נגש לארגן את התנועה הציונית מכספו הפרטי וכיסה את ההוצאות ביד רחבה. שכר אולמות לאספות, הדפיס כרוזים, שכר משרדים, ביקר בערי טרנסילווניה, הקים מוסדות, הכל על חשבונו, „חשבון הגביר״.

בהגיע היום הגדול של הכרזה על הקמת ההסתדרות הציונית בטרנסילווניה פתח את אספות היסוד, בה הוכרז על הקמת התנועה הציונית ומסר את רשות הדיבור לנאום הפרוגרמטי להרב משה שמואל גלזנר ז״ל.

נובמבר 1918, נער בן עשר הייתי. בית מסחרו של אבי ז״ל היה בבית השכן בו התקיימה אספת־העם להקמת התנועה הציונית בטרנסילווניה. הנני זוכר כמו היום, התגנבתי לאספה וראיתי על הבמה ע״י הרב גלזנר ז״ל עומד צעיר יפה־תואר, כולו להט, מנופף בידו ונואם. בגמר האספה שרו את „התקוה״ ויצאה התהלוכה ובראשה דגל תכול־לבן.

החליט ליסד עתון ציוני „אוי־קלט״. כשחסרו לו מושכי־עט מהמחנה הציוני, נסע לגייס סופרים ועתונאים והביאם לקלויזנבורג. הקים את הגימנסיה העברית „תרבות״ וכשחסרו לו כוחות הוראה, נסע לוינה ולבודאפשט, הביא מורים והבטיח את משכורתם לתקופה הראשונה. הקים גני־ילדים עבריים ונסע לקישינב וצ׳רנוביץ לגייס מורים וגננות עבריות.

בועידת השלום בפריז אחרי מלחמת העולם הראשונה השתתף, על אף גילו הצעיר, כנציג היהדות בטרנסילווניה והיה ציר בכמה קונגרסים ציוניים.

היה קרוב לכל חוג ונתן יד לכל ארגון ציוני. כל חוג חשב אותו לאחד משלנו. בזמנו הביא לקלויזנבורג את ר׳ שמואל אלטמן ז״ל לארגן את הציונות הדתית בעיר.

גולת הכותרת של עבודתו היתה ארגון העליה של המעמד הבינוני מטרנסיל־וניה בשנת 1923־4 והקמת המושב הדתי „כפר גדעון״ בשערי העמק. אחר כך גאולת אדמת „צור־שלום״ במפרץ עכו. מיום יסוד פתח־תקוה היו חלוצי „כפר גדעון״ היהודים הדתיים הראשונים מיוצאי הונגריה אשר עלו להתישבות חקלאית.

עלה ארצה בשנת 1925. בשנותיו הראשונות בארץ קיבל על עצמו מספר פעמים שליחות ציונית לגולה. אחרי המאורעות בשנת תרפ״ט יצא שוב לחצי שנה לטרנסילווניה וארגן בהצלחה בלתי משוערת את מגבית „תשובתנו״ למען קרן קימת לישראל וקרן היסוד.

עם הרעת מצב יהודי טרנסילווניה בתקופת ממשלת גוגה האנטישמית הקים בארץ את התאחדות עולי טרנסילווניה אשר בתקופת המלחמה קיבל את השם התאחדות עולי הונגריה.

כל ימיו התהלך בציונות בהתלהבות „בראשית״ ועשה את העבודה שלא על־מנת לקבל פרס. לפני שנים הורע מצבו הכלכלי, החליטה חברת „צור שלום״ להחזיר לד״ר ווייסבורג ז״ל את השקעות היסוד ופצוי־מה תמורת

עבודתו הכבירה לגאולת אדמת „צור שלום" והקציבה לו סכום כסף גדול. כשהודיעו לו את ההחלטה, נעלב עד עומק נפשו, כי רוצים לקנות בכסף את עבודתו הציונית, ודחה בתוקף את ההצעה הנדיבה, דבר אשר הביא את מעריציו וידידיו הרבים במבוכה ותמהון. לאחר מותו הוחלט לקרוא רחוב ב„צור שלום" על שמו, וגם בעוד כמה מערי הארץ.

בהתמדה עשה את המלאכה, אך את הכיבודים חלק לאחרים. כשהציעו לו ידידיו לעמוד בראש, להיות מנהיג או נשיא, היה רגיל להסביר להם: אתם לא מבינים, יש ליצור משרות־כבוד ולחלקם לאחרים ועי"ז לרתום אותם לעבודה, לעומת זאת, אותי אין צורך לרכוש, אני הלא מושבע ועומד.

בארץ היה חבר במוסדות שונים. במלחמת העולם השניה היה חבר בועדת ההצלה של הסוכנות היהודית. שמו של דר. חיים ווייסבורג ז"ל שזור בתולדות הציונות בטרנסילווניה.

ד"ר יחזקאל (ארנסט) מרטון

(1896 — 1960)

בכלל המנהיגים הציוניים בטרנסילווניה היה דר. יחזקאל מרטון הבולט שבהם. בן עשרים ושבע שנים היה כשמונה לתפקיד העורך הראשי של העתון הציוני „אוי קלט" (בהונגרית) שהתחיל הופעתו בקולוז'וואר באוקטובר שנת 1918. בכשרון רב ובחוש פוליטי בריא ערך את העתון היומי היחידי אשר מעל דפיו הדהדו קולות התנועה הציונית שהחלה ללבוש צורה ריאלית עם תום מלחמת העולם הראשונה. בהגיון חד ובסגנון בהיר נכתבו מאמריו הראשיים על מנת להנחות את קוראי העתון במערבולת הפוליטית של תקופתו.

ד"ר יחזקאל (ארנסט) מרטון יצר אסכולה בעתונות היהודית־ציונית, ורבים מכלל העתונאים במערכות עתוני הארץ, תלמידיו הם.

אף בזירה הפוליטית הציונית לא נפקד מקומו. כשנה (31־1930) כהן כסגן ראש העיר קלוז' ולאחר מכן נבחר כנציג המפלגה היהודית של קהלת סטורוז'ינץ (בוקובינה) בפרלמנט הרומני. עשרים שנה נאבק לצד רעיו דר. יוסף פישר ז"ל ודר. תיאודור פישר למען האינטרסים היהודיים ברומניה.

עפ"י החלטת וינה בשנת 1940, סופחה צפון טרנסילווניה להונגריה. עם חילופי המשטר נדם קול העתון „אוי קלט" ודר. יחזקאל מרטון המשיך בפעליו במסגרת ההסתדרות הציונית בהונגריה. בסוף חודש מאי 1944 הצליח לחצות את הגבול ההונגרי רומני ולהגיע לבוקרשט.

עם תום מלחמת העולם השניה נרתם לעבודת עזרה והצלה למען שארית הפליטה בצפון טרנסילווניה. נבחר ליו"ר המועצה היהודית. ביזמתו של יחזקאל מרטון החל ה„צלב האדום" פעולותיו הקונסטרוקטיביות לטובת פליטי חרב המלחמה והשואה.

בשנת 1946 הופיע דר. יחזקאל מרטון כנציג יהדות הונגריה־רומניה לפני

הועד האנגלו־אמריקאי בוינה ונאומו הכה גלי רושם עזים בקרב חברי הועד. עם הקמת המדינה עלה ארצה וחידש בה את הופעת העתון „אוי קלט" יחד עם דוד שן.

עם פטירתו של דר. יחזקאל מרטון בשנת 1960 ממשיכה רעיתו גיזלה מרטון את ניהול העתון. בשנת 1969 חגג העתון את יובלו החמישים.

מכלל חברי מערכת העתון „אוי קלט" מתקופת קולוז'ואר נמצאים כיום בארץ: דוד שן, עורכו האחראי של העתון „אוי קלט" בישראל; הלל דנציג (חבר מערכת „דבר") ורעיתו הגב' אלישבע דנציג (עורכת השבועון ההונגרי „השבוע"); אליעזר ברזילי־קוגל (חבר מערכת „אוי קלט"); הסופר והמשורר צבי ברמאיר (מנהל מחלקת התרבות לנוער שע"י הסוכנות); משה גרטנר (מנהל בית ספר בכפר גליקסון); מיקשה פריד (מנהל חברת עמידר); יוסף ימבור, מי שהיה עורכו האחראי של העתון בתקופת קולוז'ואר ועלה ארצה בשנת 1941, כתב מאמריו מידי פעם ב„אוי קלט" התל־אביבי, נפטר בשנת 1964. היה חבר מערכת „על המשמר".

חברי מערכת העתון האחרים היו: דר. ישראל קסטנר, ארנסט הטסגי (צוקרמנדל) ואלמר דיאמנט, שנפטרו בישראל.

מתוך חבוריו של יחזקאל (ארנסט) מרטון: A magyar zsidóság családfája, Kolozsvár, 1941. (The Family Tree of Hungarian Jewry. Hungarian Jewish Studies. Ed. by R. L. Braham, New York, 1966, pp. 1-59.)

חנוך יהודי בטרנסילווניה *)

מאת מ. כרמלי־וינברגר

חינוך יהודי מאורגן קיים היה בטרנסילווניה החל מאמצע המאה התשע־עשרה, עת קבלו היהודים זכות התיישבות גם בכרכים. מלבד העיר אלבא־יוליא בה היה קיים ישוב יהודי (ממוצא ספרדי) כבר במאה השבע־עשרה.[1] עד אז הורשו יהודים להתגורר בערי השדה בלבד. ההתארגנות הקהלתית היתה תהליך איטי ורק בתחילת המאה התשע־עשרה החלו יהודי טרנסילווניה לבנות חייהם במסגרת של קהלה גם בערים. עם התבססות החיים הקהלתיים עמדה בראש דאגתם בניית בית־כנסת ולידו תלמוד־תורה, בתקופה מאוחרת יותר גם בית־ספר יסודי ותיכוני. ידוע לנו למשל על פעולות מורים יהודיים שהוזמנו מרוסיה ומפולין לשם הפצת תורה ולימוד השפה העברית בטרנסילווניה באמצע המאה התשע־עשרה.[2] ניתן להבחין בשלוש תקופות בתולדות החינוך היהודי בטרנסילווניה: א) עד שנת 1919. ב) משנת 1919 עד שנת 1940. ג) משנת 1940 עד שנת 1944 (היא שנת הגרוש).[3]

א. עד שנת 1919

בתי־ספר יסודיים (יהודיים־פרטיים) נפתחו בשנת 1870 לערך. (עד אז קיימים היו בתי תלמוד־תורה). מספרם הלך ורב משנה לשנה.[4] הסיבה לכך נעוצה, בין היתר, בעובדה שבבתי־ספר ממשלתיים נאלצו התלמידים היהודיים לכתוב בשבת. לפיכך החליטו קהלות רבות להקים מוסדות־חינוך משלהן. תלמידים מעוטי יכולת שוחררו מתשלום שכר לימוד. בשנת 1888־1889 נוסד בית־ספר על־יסודי (Polgári) באוראדיא־מארה. אולם הנוער המשיך את לימודיו לרוב בבתי־ספר תיכוניים־ממשלתיים ובמידה מסויימת גם בבתי־ספר פרטיים (שחלקם הגדול היה בידי הכנסיות הנוצריות השונות). הקהלות תמכו בבתי־ספר יסודיים ובתלמודי־תורה

*) המאמר נדפס ב„ידיעות יד ושם", ירושלים, תשכ"ז, מס' 38, עמ' 16—22.

1) M. Carmilly-Weinberger, Sephardic Jews in the Development of Transylvania. The American Sephardi. New York. Vol. I, No. 2 (Sivan 5727-June 1967) pp. 39-44; The Life of Spanish Jews in the Balkans—in the Light of Documents. Ibid. Vol. III. No. 1-2 (Elul 5729-Sept. 1969), pp. 113-115; See: English section p. 263.

2) משה כרמלי, משוררים עבריים בטרנסילווניה, סיני, כרך נז (סיון תשכ"ה), חוברת ג (שמה), קמ־קנט; גם בספר זכרון זה, עמ' קיב־קכח.

3) עיין עבודתי ב„ידיעות יד ושם", ירושלים, ניסן תשכ"ד, מס' 32, עמ' 8 — 19; כמו כן ב־ Yad Vashem Bulletin, No. 15 (August, 1964, p. 12). Béla Vágó, The Destruction of the Jews of Transylvania. (Hungarian-Jewish Studies, Edited by R. L. Braham). New York, 1966. Vol. I. pp 171-221

4) בתי ספר יסודיים־יהודיים היו במקומות הבאים: אראד, אוראדיא מארה, אלבה יוליא, איוד, בקליאן, בראשוב, טורדא, טימישוארא, טארגו־מורש, מדיאש, סאטו מארה, סאלונטה, קלוז׳.
תלמוד תורה היה קיים, בין היתר, בערים: אראד, בקליאן, דיווא, הואדין, ואליא־לוי־מיהאי, טורדא, טימישוארא, טארגו־מורש, סאטו מארה, קלוז׳.
ישיבות היו בערים: אוראדיא מארה, טארגו־מורש, סאקואני, סאטו מארה, מארגיטה, קלוז׳, שימליאול סלוניאי, קארולי, טאשנאד, האלמין, הונאד, סיגט, נאד׳באניא.

מכספי המסים שהטילו על חברי הקהלה ממסי השחיטה ובסוף המאה התשע־עשרה גם מ„קרן החינוך", שהיתה בידי „האיגוד הכלל־ארצי של הקהלות בהונגריה".[5] התקופה נסתיימה עם תום מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1918. עפ״י חוזה השלום בוורסאי וטריאנון סופחה טרנסילווניה לרומניה ואז חל שינוי יסודי במצבם של היהודים.

ב. 1919 — 1940

עם התעוררות התנועה הציונית בטרנסילווניה[6] חל מפנה בשטח החינוך — הוחלט על פתיחת בתי־ספר יהודיים, שבהם יחונכו ילדי ישראל ברוח ציונית־לאומית. המשטר הרומני, שראה בעין טובה את התארגנותם הפוליטית הנפרדת של היהודים ברומניה, לא התנגד גם להקמת מוסדות חינוך יהודיים; ברצונו היה להחליש את התרבות ההונגרית שנושאי כליה היו, במידה רבה, היהודים ששלטו היטב בשפה ההונגרית וידעו את תרבותה. על כן לא התנגד המשטר הרומני לשפה העברית כשפת ההוראה בבתי־ספר יהודיים. בשאלת שפת ההוראה בבתי־ספר נטוש היה מאבק בקרב הציבור היהודי. היו כאלה שקשה היה להם להשלים עם ניתוק מן התרבות ההונגרית, שברוחה חונכו במשך דורות. הרומנים, בראותם כי המוסדות היהודיים החדשים משתמשים בשפה ההונגרית, לחמו בהם וניסו להשתיקם. אפשר לומר, איפוא, כי תקופה זו מסמנת את המאבק על שאלת שפת ההוראה במוסדות חינוך יהודיים ובשאלת מתן או שלילת זכות „הכרה רשמית" לבתי־ספר פרטיים.

למוסדות החינוך היהודיים הקיימים התווספו חמשה בתי־ספר תיכוניים חדשים: בטימישוארא (טמשוואר) הוקם „ליציאום" (בית־ספר תיכון לבנים ולבנות, כל אחד בן שמונה כיתות ובית־ספר גבוה למסחר ובו ארבע כיתות). מוסדות חינוך אלו הקימו גם פנימייה.

באוראדיא־מארה קיים היה בית־ספר תיכון (פולגארי) ובו ארבע כיתות בחסותה של הקהלה האורתודוכסית, החל משנת 1888/89. עם חילופי המשטר, בשנת 1918, החליטה גם הקהלה הניאולוגית, בהנהגתו הרוחנית של הרב דר. ליפוט קצ׳קמיטי,[7] על הקמת מוסד חינוכי תיכוני ושפת ההוראה בו תהיה הונגרית, דווקא. מסיבה זו הביטו השלטונות הרומניים בעין רעה על המוסד הנ״ל, במשך כל זמן קיומו. בתי־הספר התיכוניים האחרים (בתי־ספר „תרבות") שנפתחו בקולוז׳וואר בשנות העשרים ע״י שתי הקהלות המקומיות, לא יכלו להמשיך בפעולתם החינוכית ללא הפרעה מצד השלטונות, על־אף שכאן הושם הדגש על השפה העברית והרומנית, ההונגרית שימשה כשפת עזר בלבד. לעתים מצאו דופי בבנין. היו מקרים של פסילת מורים

5) "Országos Iskola-alap".

6) הראשון מבין יהדות טרנסילווניה שלחם בעד הציונות בתקופת הרצל היה העו״ד ד״ר י. רונאי, אשר פרסם עוד בשנת 1875 חוברת בשם: „קוסמופוליטיות ולאומיות במצב הנוכחי של היהודים"; כמו כן „ציון והונגריה". הוא התכתב גם עם הרצל, נורדאו ומרטין בובר. מקום מגוריו של ד״ר י. רונאי היה בלאז׳. עיין מאמר על עמוד 277 בספר זכרון זה.

7) כיהן כרב העיר אוראדיא־מארה במשך ארבעים שנה. מת בשנת 1936. מחבר ספרי מחקר במקרא, תרגם משירי יהודה הלוי להונגארית.

בשל „הכשרה בלתי מספקת" או ידיעה רופפת בשפה הרומנית. נשללה זכות ההוראה ממורים בעלי נתינות זרה. היה זה הקו הרשמי של משרד החינוך הרומני, לא רק לגבי בתי־ספר יהודיים, כי אם לגבי מוסדות החינוך הפרטיים בחסותן של הכנסיות השונות.

עם סיפוחה של טרנסילווניה לרומניה היו בה כארבעת אלפים מוסדות חינוך הונגריים (יסודיים ותיכוניים). בשנות 1920 — 1939 נסגרו כ־363 בתי־ספר תיכוניים.[8] מבין בתי־הספר התיכוניים נסגרו שנים בקולוז'וואר, בשנת 1927. המורים התפזרו ורוב התלמידים נאלצים היו להמשיך לימודיהם בבתי־ספר ממשלתיים־רומניים. במוסדות־חינוך כנסתיים לא נתקבלו. מוסד קאתולי, למשל, לא היה רשאי לקבל תלמיד בן דת רפורמטית או אוניטרית, שלא לדבר על תלמיד יהודי, שגם בלי איסור מפורש מטעם השלטונות לא היה מתקבל בו. בתי־ספר יסודיים יהודיים נתקשו בגיוס מורים חדשים, היות ובבתי־מדרש למורים ממשלתיים לא נתקבלו תלמידים יהודיים והיו יכולים רק להשלים ידיעותיהם בלימודי קודש ובמקצועות עבריים באופן פרטי וכך להכשיר עצמם להוראה בבתי־ספר יהודיים. השלטונות גם לא נאותו להצעת איגוד קהלות טרנסילווניה כי בית־המדרש למורים בקולוז'וואר יקבל מספר יהודים ויסדיר למענם תכנית מיוחדת למקצועות היהדות. כעשרים בתי־ספר יסודיים פעלו במחסור מורים מתאימים. לצערנו הרב אין ברשותנו נתונים על מספר התלמידים המדויק בבתי־ספר אלו.[9]

דאגתם העיקרית של מורי בתי־הספר היסודיים היהודיים אשר התארגנו בטרנ־סילווניה בפרק זמן זה היתה הוצאת ספרי לימוד מתאימים. בשל קשיים כספיים לא עלה בידם להגשים את מבוקשם.

תכנית הלימודים בבתי־הספר היסודיים היהודיים היתה אחידה לרוב.[10] לא כן בבתי־הספר התיכוניים שם ניתנה התכנית בהתאם לקו הפוליטי של הנהלת הקהלה ולפיה התנהלו לימודי הקודש. התלמידים היהודיים שנרשמו לבתי־ספר ממשלתיים־רומניים (יסודיים ותיכוניים) לא היו חייבים להשתתף ב„שעורי דת" שנתנו במסגרת הקהלות. מורים ורבנים השקיעו מאמצים רבים כדי להשפיע על התלמידים הללו למען ישתתפו בשעורים הנ"ל, שכן רק כאן יכולים היו לקבל

Dr. Andreas Rónai, Herrschaftswechsel in Siebenbürgen (Magyar Történelmi (8 Tarsulat) Budapest, 1940, p. 237.

9) בידינו מספרים בנוגע לבתי ספר יסודיים בקולוז'וואר: בית הספר היסודי של הקהלה האורתודוכסית נוסד בשנת 1875 עם 40 תלמידים ושני מורים. בשנת 1881 מועסקים בו כבר שלשה מורים; ב־1925 מספר התלמידים (רק בנים) היה כ־500, בשמונה כתות. בשנת 1908—1909 הוקם גם בית ספר יסודי לבנות. מנהל בתי הספר האלה היה ר' שמואל בנימין בוקסבוים ואחריו א. ביהורי. המורים היו: ר' יוסף ארברמן, ר' יצחק מנדולה, ר' שלום מנדל, מ. בינדר, הגב' רוז' הוניג, ברטה הרטמן, בורבלה רוזנברג, ומרגיט רוזנברג.

הקהלה האורתודוכסית החזיקה גם בבית ספר „חצי תיכוני" (פולגארי) ובראשו עמד ר' משה לוי. חבר המורים היה מורכב מלא יהודים, המורה היהודי היחידי היה ר' יוסף גוטאהרר.

הקהלה הניאולוגית החזיקה בית ספר יסודי לבנים ולבנות משנת 1903 עד שנת הגרוש (1944). מספר התלמידים בשנת היווסדו היה 32 ובשנ! 1944: 250 בארבע כתות.

10) הבדלים היו רק במספר השעות שנקבעו להוראת השפה העברית. בבתי ספר אחדים היו כתות שבהן שפת ההוראה היתה רק עברית.

חינוך יהודי כלשהו.[11]) כך התנהל חינוך הנוער היהודי במשך עשרים שנה בחבל ארץ זה.

ג. 1940 — 1944

לפי ההחלטה שנתקבלה בוינה ע״י צ׳יאנו שר החוץ האיטלקי וריבנטרופ, שר החוץ הגרמני, חולקה טרנסילווניה לשנים. חלקה הדרומי נשאר בידי הרומנים. עם כניסת ההונגרים לצפון טרנסילווניה בשנת 1940 חל מפנה טראגי בתולדות יהדות טרנסילווניה. הראשונים אשר הרגישו במדיניות האנטישמיות של ההונגרים היו התלמידים. (בתי־הספר היהודיים בערים: טימישוארא ואראד, שנשארו תחת שלטון רומני, המשיכו בעבודתם החינוכית עד שנסגרו ע״י המשטר החדש ברומניה).

הסיפוח בוצע בחודש ספטמבר 1940, עת פתיחת בתי־הספר ברחבי הארץ. בין המודעות הראשונות שהופיעו בערי צפון טרנסילווניה יצאה הגזירה: מבין ילדי ישראל יתקבלו רק שלושה אחוזים למוסדות חינוך על־יסודיים ממשלתיים (בבתי־ספר יסודיים לא היתה הגבלה, אבל מספר התלמידים במוסדות חינוך יהודיים גדל באופן ניכר, היות וחוק חינוך חובה חל בהונגריה גם על גילאי שש, על־פי החוק הרומני על גילאי שבע). בזמן ההוא רק באורדיאה מארה קיים היה בית־ספר תיכון (ע״ש דר. ל. קצ׳קמיטי), כמו״כ בית־ספר ע״י הקהלה האורתודוכסית. כאן לא גרמה, איפוא, הגזירה לזעזועים. לא כן ביתר הערים, שבהן לא היו קיימים מוסדות חינוך על־יסודיים. אלפי תלמידים הוצאו מתוך המסגרת החינוכית, לפתע, בתוכם מאות תלמידים שעמדו לסיים חוק לימודיהם באותה שנה.

ביזמת כותב שורות אלו גויסו כל הכוחות בקולוז׳וואר, כדי לפתור את הבעיה החינוכית ולהקמת בתי־ספר תיכונים לבנים ולבנות. „אדריכל" המדיניות האנטי־שמית בחינוך באותה תקופה, היה שר החינוך: באלינט הומאן ,אשר הצהיר, לא אחת בפומבי, כי היהודים מהווים מכשול בשיפור חיי האיכר ההונגרי, לפיכך, יש לעכב את התקדמותם התרבותית.[12]) יש להרחיב את החוק numerus clausus („מספר מוגבל") שהונהג בשנת 1920 באוניברסיטאות בהונגריה גם בבתי־ספר תיכוניים: אין לקבל תלמידים יהודיים מעל שלושת האחוזים שהופקד להם. באלינט הומאן הגיע לקולוז׳וואר ב־8 באוקטובר 1940 ונכון היה לקבל משלחת מורכבת מנציגי הקהלות המקומיות.[13]) כותב שורות אלה הצביע לפניו על המצב שנוצר עקב ה„חוק" והזכירו שיהודי טרנסילווניה הם אשר הפיצו את התרבות ההונגרית והיו נושאי דגלה במשך דורות — והנה באו כעת על „שכרם": ילדיהם הוצאו ממוסדות חינוך הונגריים. דרישתנו היתה שנקבל רשיון להקים בתי־ספר תיכוניים לבנים ולבנות בהם יחונכו ילדי ישראל ע״י מורים יהודיים. לעומת זאת, הציע הוא שנקבל את

11) שעורים אלה היו מתנהלים ברומנית בהתאם להוראות השלטונות הרומניים.

12) עיין: Király István, A magyar reakció iskolapolitikája. "Társadalmi Szemle." Budapest, 1946. Apr. Pp. 280-286. Randolph L. Braham, The Hungarian Jewish Catastrophe, New York, 1962, Pp. 49. No. 582.

13) חברי המשלחת היו: הרב ד״ר משה וינברגר (כותב שורות אלו); ד״ר יוסף פישר, נשיא הקהלה; אנטאל מארק, לשעבר מנהל בית הספר „תרבות"; ושני יו״ר של ועדי חינוך בשתי הקהלות: דיולא קליין (הי״ד) ויעקב סולומון.

תכניתו לפתוח „כיתות מקבילות" מעין „כיתות גטו" בבתי־ספר ממשלתיים עם כניסה נפרדת אל הבנינים. המשלחת דחתה את ההצעה.[14]) הרשיון לפתיחת מוסדות חינוך יהודיים מוכרים ע"י השלטונות ההונגריים — נתקבל.

לאחר הכנות של ארבעה שבועות בלבד, ב־3 בנובמבר 1940, נפתחו שני בתי־ספר תיכוניים בקולוז'וואר, האחד לבנים והשני לבנות, בהנהלתו של אנטאל מארק והגב' י. וינקלר, בידיהם היתה הנהלת מוסדות החינוך התיכוניים שנסגרו בשנת 1927 ע"י השלטונות הרומניים. יותר ממאתים מורים יהודיים הגישו את בקשותיהם להורות במוסדות החינוך שעמדנו להקים. הדבר מעיד על המצב הקשה שבו היו נתונים מורים יהודיים בהונגריה, אשר לא נתקבלו אז להוראה בשל המדיניות העוינת של השלטונות ההונגריים.[15]) שני בתי־הספר החדשים קלטו תלמידים מקרב תושבי קולוז'וואר וכן ממושבות טרנסילווניה האחרות. על התפתחותם של בתי־הספר הללו מעידים המספרים הבאים:

ש נ ה	מספר התלמידים בנים	בנות	בס"ה
1940/41	335	297	632
1941/42	407	378	785
1942/43	446	428	874

(הנתונים משנת הלימודים האחרונה, 1943/44, חסרים)

חמשה־עשר אחוזים מכלל התלמידים הנ"ל באו מחוץ לגבולות פלך קולוז'וואר. תכנית הלימודים כללה: ספרות (הונגרית), היסטוריה כללית, תולדות ישראל, עברית, לאטינית, צרפתית, גרמנית, סוציולוגיה, פילוסופיה, כימיה, פיסיקה, מתמטיקה, טבע. ליד בתי־הספר פעלו חוגים: חוג ע"ש „חיים נחמן ביאליק" ו„החוג העברי" בהם הרחיבו התלמידים ידיעותיהם בתולדות עמנו, בספרות ובשפה העברית.

בתי הספר על תלמידיהם ומוריהם השתתפו בתפילות מידי שבת, שהתנהלו על־ידי התלמידים עצמם בשני בתי־כנסת הגדולים שבעיר. תפילה בציבור נערכה מידי בוקר בבית־הספר גופא. הוצא לאור „לוח התלמיד", בעריכתם של שני מורי המוסד ובו תוכן ספרותי אשר הופץ בין התלמידים היהודיים בהונגריה כולה.[16]) הישגי התלמידים היו נעלים בשנת 1943/42 — מתוך 874 תלמידים הצטיינו 149 בכל המקצועות, 356 תלמידים רכשו ציון „טוב". בתי־הספר היו לשם דבר גם בקרב הציבור הלא־יהודי. הפיקוח הרשמי (שהיה חמור וקפדני מאד) לא מצא דופי כלשהו בעבודה החינוכית. אף על פי כן הציק ונטפל לענינים הנוגעים לשיכונו וציודו של בית־הספר. קשיים נוספים נוצרו עם גיוסם של מורים ל„עבודת כפיה", והיו

14) על תולדות בתי־הספר התיכוניים בקולוז'וואר ראה: Weinberger Mózes: Antal Márk Emlékkönyv, Kolozsvár, 1943, p. 32. A kolozsvári zsidó gímnáziumok Évkönyve az 1940-41. iskolai évröl, Kolozsvár, p. 9; A kolozsvári izraelita koedukaciós Gimnázium Évkönyve az 1941-42, 1942-43. tanévröl, Kolozsvár, 1942, 1943.

15) Szombatfalvi György, Judengesetz und Schulwesen in Ungarn (Journal de la Société Hongroise de Statistique, Budapest), Vol. 17. No. 4. p. 387.

16) העורכים היו: הרב ד"ר דוד פריד הי"ד והמורה בילא גאבור (כעת בהונגריה).

מהם שלא חזרו עוד.[17] בשנת 1942 נפטר המנהל א. מארק, אחד מטובי הפדגוגים בהונגריה. במקומו נתמנה א. בך.[18] כסגן מנהל שימש דר. ג. גויטין שמת מות קדושים באושוויץ. נוסף על שני מוסדות חינוך אלה בקולוז׳וואר הוקם בית־ספר תיכוני (בן ארבע כיתות) בעיר סאטמר ובמארוש־וואשארהלי. על אף התנאים הקשים בהם התנהלו חיי יהודי טרנסילווניה — תחת המשטר האנטישמי ההונגרי — לא נרתעו הקהלות מלהבטיח חינוך מתאים לאלפי ילדים. כל זה נסתיים עם חיסולה הטראגי של יהדות טרנסילווניה. כל שהוקם במשך שנים (מוסדות חינוך ומוסדות סוציאליים, בתי־ספר וישיבות, בתי־חולים ומוסדות כספיים) — חרב ונעלם תוך חודש ימים.

בחודש אפריל 1944 נבחנו תלמידי כיתה ח׳ בחינות בגרות בבתי־הספר התיכו־ניים; התלמידים והמורים נשאו על חזיהם את „המגן־דוד הצהוב" בכבוד ובתקווה שיהיה ביכולתם להשתמש בתעודות הבגרות שלהם. ברם, התעודות והתקוות אבדו יחד עם התלמידים והמורים במחנות ההשמדה של אירופה. אחוז קטן, בלבד, נותר בחיים ורובם של שרידים אלה חיים במדינת ישראל ובארה"ב.

ישיבות ותלמודי־תורה

באוקטובר 1934 נפתחה הישיבה בקולוז׳וואר שנקראה ע"ש „החתם סופר" ובראשה עמד הרב עקיבא גלזנר. ע"י הישיבה היתה פנימיה ברחוב גינירל פויטאס שבו גרו כארבעים מבחורי הישיבה. בשנת 1937 הוקם גם בנין נאה לישיבה. מלבד הרב עקיבא גלזנר לימדו בישיבה ר׳ שמעון בלוכסנהיים ור׳ יהודה גלזנר.

בישיבה לימדו על־פי שיטה שהונהגה בישיבות אשכנז, בהדגש על לימוד שטחי וללא פילפול. בישיבה שהוקמה ע"י הרב יקותיאל הלברשטם, בקהלה הספרדית, הושם הדגש על לימוד מוסר.

ישיבות היו בעיר גם בהדרכתם של ר׳ פרץ שטרוהלי ור׳ דוד הרפנס. ב„מחזיקי תורה" שהתארגן עוד בשנת 1905 במסגרת הקהלה האורתודוכסית למדו בעלי־בתים צעירים. אלה התאספו בשבתות ובימי ראשון כאשר שעורים בגמרא נשמעו מפי ב. גולדמן, ש. פיש, משה וויס, פישל האלפרט ויעקב רוטר. תלמוד־התורה הראשון הוקם בשנת 1871.

בשנת 1932, הורחב רשת תלמוד־התורה בשם „סיני", ביזמתם של הרב עקיבא

17) ואלה הם המורים אשר עבדו במסירות ובהתלהבות בחנוך הדור הצעיר בשני מוסדות החנוך: ד"ר א. בך (אח"כ מנהל), ינקה וינקלר־רוזנפלד (הי"ד), ד"ר גורג׳ גויטיין, סגן מנהל (הי"ד), שרה בלום־ליברמן (הי"ד), שמואל ברוור, ד"ר מגדה בנקי־פרקש, מגדה ברכר־פרדיננד (הי"ד), אננה שטיינר־פישהוף, הרב ד"ר דוד פריד (הי"ד), ב. גאבור, ד"ר מגדה גוגצי (הי"ד), ד"ר אנדרש גראף (הי"ד), אנדור גרוס, י. גימאנט, אנדרש הירש, הרב הרמן הירש (בארץ), הרב אליהו קליין (בארץ), אננה זור־קליין (הי"ד), ד"ר ל. קנופפלר, י. לנדאו (נפטר בארץ), יוסף לובל, דז׳ו לאזאר (הי"ד), סלוטור א. לקס (בארץ), ד"ר גיזי דייטש־מארטון (בארץ), שאנדור אורנשטיין, מגדה הלמן־אוהלמכר, קאטו גרגיל־שמלין (הי"ד), אנדרה רוברט, ד"ר לנקה שטיינר (הי"ד), וילמה מרקוביץ־סאבו, בלה וואלד (הי"ד), הרב ד"ר משה וייגברגר (בארה"ב), לנקס וויס (הי"ד), מאטילד ויזל (בקלוז׳), קורנליה וויס־צוקרמנדל, וילמוש פישר (בקלוז׳), הרופאה ד"ר בלה קראוס־ברודי (הי"ד), הרופא ד"ר ארטור רייטר (הי"ד), ד"ר אויגן וויס וד"ר לאיוש מארטון, המזכירים של בתי הספר (שניהם בארץ).

18) בזמן המעבר היתה הנהלת בתי הספר בידי בעל המאמר הזה.

גלזנר ומארטון וויג. כחמשה־עשר מורים הפיצו תורה לילדי ישראל והכינו אותם ללימודים בישיבות.

יעקב רוטר פעל רבות למען חידוש העבודה החינוכית לבנות ישראל בבית־הספר „בית יעקב”.

אלפי תלמידים שלמדו בבתי־ספר יסודיים ותיכוניים ממשלתיים עד שנת 1940 קבלו חינוך יהודי במסגרת השעורים שנקבעו בתכנית הלימודים הממשלתית (אחת לשבוע) ע״י רבני העיר ומורים מיוחדים שנתמנו לתפקיד זה ע״י הקהלות הגדולות.

DISPUTATIO THEOLOGICA
DE PERSEVERANTIA
SANCTORUM
SECUNDA.
Quam
Auxilio DEI OPT. MAX.
Sub Præsidio
CLARISSIMI VIRI
MICHAELIS TOUFÆI SS. THEOL.
Doctoris, ac in Celeberrima Schola Varadiensi Rectoris,
Publico examini subjicit
STEPHANUS SZEKELYHIDI.
Ad diem 26. Maji, hora 9.

VARADINI,
Apud ABRAHAMUM K. SZENCIENSEM.

Ex donatione Fratris sui D. S. K. Sz. accepit
Paulus Embei Debrecinus. Anno
Die 14 Aprilis.

שער הספר שבו נדפסו שירים עבריים
באותיות רומיות (נאד׳ווארד, 1651)

Az 1651-ben, Nagyváradon nyomott,
héber verseket tartalmazó könyv fedölapja

Lomed atta lenephscka.
Jitten hu sekvi, shellemalakim.
Stephanus Becskehazi.

1. *Tittor bakketavot*
Baser tesâot
Jesb-lann batsachot
Vesachatta lôlam:
Gregorius Makai.

2. *Lâson bilmaâta,*
Kados veasreka
Asher hoczieka
Hassamains âtkckim.
Thomas F. Patai.

MEéen hammaim veorim
Meod berurim noveim
Cob Elohim middeverim
Colemuna vajjeor.
Johannes Püspöki.

1. *Ichje Adonaj basckschamajim.*
Chi nathan eth chochmach lecha.
Hu jerabbeb eth chephtzecha.
Thetzaph imrathbecha cöc majim.
2. *Aditha bethun adim tebim.*
Hodaththa balleschon moil.
Goel eth schem ha El jachil.
Ascher thephillah leolamim.
Michael Jenei.

ÆL HAMMETARECZ.

ÆT ruach chacham lecha Jitten na elohecha
hammalachotecha Jitztach hu adonecha
dabber at czedakah ve kadessa amunah
tach El gibbor picha lebabin bekirbecha
channun Elohim: Tob dobere tamim.
Bejado rabbim ammim.
Amen veamen.
Semuel Kölesei.

)(o)(

עמוד אחד מתוך הספר
A könyv egy oldala

מטאמורפוזה אקטיבית שסירבה ליהפך לפאסיבית

מאת **י. אידלשטיין**

בשורות דלהלן ידובר בגלגולי גורלה של הגימנסיה „תרבות" בראשית שנות ה־20 בקלאוזנבורג, ששמה יצא לברכה במגמה יהודית־לאומית ברורה ומוחלטת למדי, וכיצד עמלו נושאי מגמה זו להמשיך בה אף אחרי שכוח נכרי החל להטותה באונס למגמה אחרת.

בראשית בראו אידיאולוגים אסכולות תיכוניות במגמה אידיאלית מוחלטת, לחנך דור־המשך מוחדר ברוח שהמחנכים התמסרו לטיפוחה ולהשרשתה לפריון בחיי העתיד. ההורים תמימי־דעים עם אנשי־רוח אלה ספקו להם בנים להוראה וחינוך מאחר שהחינוך התיכון נתן את הכושר להגיע לעיסוקים מנחילי עושר, כבוד ושררה, נענו גם הורים אדישים לאידיאולוגיות למסור בנים לחינוכם של אנשי הרוח כדי שיגיעו לקאריירה הגונה בחיים. עקב אדישותם הרעיונית לא היה איכפת להם ששתילי הקארייריזם יודבקו ממוריהם גם באידיאולוגיות משום שהללו בהיותם בתחום משב הרוח השורר בחברה ובמדינה, משמשות תוספת כוח במאבק על תפיסת מעמד איתן יותר גם בקאריירה.

פתלתולת־מגמות זו מתערבלת גם בזרם החינוך העל־יסודי היהודי המסורתי. תיאורטית היתה מגמתו של הרב, המחזיק ישיבה, — לתת, ושל הנערים והבחורים שהלכו ללמוד בישיבתו — לקבל, חינוך לתורה וליראת שמים, כדי להכין חומר אנושי להמשכת קיומה של היהדות השורשית. אך, לימודים תיכוניים אלה הביאו ברוב המקרים גם טובת־הנאה אישית למשתבחים בהם, קאריירה, לא באותם ממדים כמו באומות העולם שבמלכויות, שכן במושבות הארעיות והפזורות של ירושלים לא היה יער של כסאות־שררה כמו במדינות של הגויים, אבל היו פונקציות ריטואליות בשרותי המדינה היהודית הניידת, וגם עמדות שבהנהגה ציבורית, שבלי השכלה תיכונית בחוק ובתרבות של היהדות בלתי אפשרי היה להגיע אליהן ואף לא למנת הכבוד שאיש משכיל זוכה לה בחברה. הואיל ולא כל מי שבא ללמוד תורה שלא־לשמה הפך להיות לומד לשמה. על־כל־פנים הספיקו העיוותים שבחינוך התיכון הזה שלנו להקים דורות של סוגדים לקדושתם המדומה של אותם מתחזים כצדיקים.

עם פתיחת דלתות הקאריירות ההשכלתיות ליהודים, החלה הזרמה גוברת והולכת של בני יהודים לבתי־ספר תיכוניים ממלכתיים וכנסיתיים תוך הזנחה מודרגת של החינוך התיכון היהודי. המגמה ההתחלתית היתה לימוד „תורה לשמה": מתוך שנתעיפנו מנשיאת עול גלות, הננו מבקשים לא רק זכויות אזרח בתור מתת שויון לזרים כתוספת טבעית לזכות האדם שלהם, אלא גם החלפת לאומיותנו הבלתי טריטוריאלית בהשתרשות בלאום בעל קרקע ומדינה, ולשם כך עלינו להתערות בשפתו, בספרותו ובתרבותו, שנהיה באמת בני הלאום המאמץ אותנו במשפחתו. באומות שיצרן הלאומי הגיע מכבר למלוא סיפוקו ושאיפת השאיפות חתרה להעלאת רמת החיים, שם היתה השתלבותו של היהודי קלה ופשוטה בתכלית, שכן לא נדרש

ממנו שום ויתור על עצמאותו, שממילא ניטשטשה והלכה בגלל חוסר ענין בה, רק לשחות עם הזרם הכללי ולהידמות לכלל בלשון, בלבוש ובאורח החיים. גדולה מכן היתה הדרישה מצד האומות שתיאבונן הלאומי היה עדיין ער ותובעני בכיוון הוספת חופש וריבונות לעצמו וגריעתם מזולתו, החי בתוך מרחב תאות שלטונו. בנסיבות כאלה נדרש היהודי להצטרף ללאום השליט ולהגדיל את יתרת משקלו כדי לעזור לו בהכרעת המיעוטים ובטימועם המודרג.

כזה היה מצב היהודים בארצות־האם של כוללות אונגארן וזיבנבירגן שבמחיר האמנציפציה נדרש מהם להיות מאדיארים, כדי לבסס את הרוב המאדיארי בתוך הגבולות ההיסטוריים של ממלכתן. אמנם החיבה שב„אימוץ" זה לא האריכה ימים. אך התחילו „המאדיארים החדשים" להרחיב את משלח־ידם בענפי הכלכלה והתרבות ולמלא כליהם פירות־קטיף בשפע וכבר הורמו קולות־נגד אנטישמיים בטרם יעברו ימי דור אחד מאז אישור השיוון, שכן הישות היהודית לא נעלמה מן המציאות ולמרות כל התחפושות נשארה ניכרת למדי. אך הצד המאדיארי, שהיה זקוק בחיוניות משוועת לתוספת סטאטיסטית זו, שתגדילינו ממיעוט לרוב בממלכתו, שמרה רשמית על מידת הסובלנות, ואף יהודים אורתודוכסים המתפללים שלוש פעמים ביום להחזרת פזורי ישראל לארץ עברם ועתידם ואפילו המקיימים יחודם בלבוש ובלשון ואינם יודעים מאדיארית, נחשבו בנים מאומצים לאומה ההונגרית, שסוף־סוף יתערו בה יותר ויותר עד שהשייכות הפיקטיבית אליה תוחלף בשייכות אפקטיבית.

זוכרני תופעה מאלפת לעכלנות בלתי־בררנית של הקיבה הלאומית ההונגרית בימים ההם. כשנערך מיפקד־האוכלוסיה בשנת 1910, ואני אז תלמיד הקולג' התיכון למדעי היהדות (הישיבה) של רבי משה שמואל גלזנר זצ"ל, בקלאוזנבורג, ותלמיד תיכון אכסטרני, ברשיון מהרב, התנדבתי לעזור לפוקד במילוי שאלוני המפקד של דיירי הבית שהתגוררתי בו, וקיבלתי ממנו חוברת הוראות לצורך זה. בנוגע למדור שפת־האם נאמר בהוראות, שאין צורך להקפיד ולרשום דוקא את השפה שהנפקד למד מאמו, אלא השפה החביבה עליו ביותר, שבאמצעותה רכש לו בעיקר את תרבותו. זאת אומרת: שבן עם־המיעוט, שרכש לו בבית־הספר חלק בשפה ובתרבות המאדיארית, אינו חוטא בכיזוב אם ירשום שפה זו כשפת אמו, אפילו כשאמו אינה יודעת בה אף מלה. בהיתר זה השתמשתי גם לצורך עצמי וכשמילאתי את הטופס שלי, פרחח בן שש־עשרה, רשמתי לי את העברית לשפת־אמי, אף כי לא מאמי, אלא מאבי קיבלתי את היכולת והרגילות לדבר בשטף „בלשון הקודש" (היינו: במבטא אשכנזי). שתים עשרה־שלוש עשרה שנה קודם לכן ,אם גם ללא כוונה להטותני לדרך הציונות, שאולי אף לא ידע על קיומה (והראיה, שלא ידע לשמרני מפניה), אלא כמו שאמר חכם המשלים (משלי טז, ט) „לב אדם יחשב דרכו, וה' יכין צעדו".

אף כי נכללתי בין אותם „המתנכרים למולדת", הציונים, כפי שהשמיצם שבועון „השויון" (בהונגרית) של סאבולצ'י האב והבן, הרגשתי גם חובה פטריוטית יהודית־לאומית בכל מילוי חובת אזרח מתוך נאמנות למלכותא ד'סטפאנוס קדישא, כדי להתאמן לאזרחות טובה גם במלכות ישראל לעתיד לבוא. כמו שהורה רבי יוחנן (ברכות ט, ב): „שאם יזכה יבחין בין מלכות אומות העולם למלכות ישראל". כך נתתי במלחמת העולם ארבע שנות שרות נאמן בחזיתות ובעורף, ואף בשנה האחרונה כשכבר העיקה העייפות כללית ממיהוי המדים, עד כדי חוסר כוח לצהול להצהרה

הברלינית להרחבת זכויות היהודים לקימום מולדת אבותיהם (ולהצהרה הלונדונית, שבשורתה הגיעתני בנתיב מחתרת פרטי), שמרתי אמונים למלכות הונגריה יותר מלמונארכיה הדו־ארצית, ובלילה הראשון שבמוצאי יום הכרזת ניתוק הונגריה מקשריה עם אוסטריה (ב־31 באוקטובר 1918) עוד הספקתי, בתוקף תפקיד בשרות הצבאי, לעכב רכבת חיילים שלוחה לחזית הבלקאנית מהמשכת דרכה לגשר שעל נהר דראווה ליד העיר אוסייק, לבל תיפול בידי היוגוסלאווים ה„מורדים".

מסירותינו לממלכת הונגריה לא הועילה להציל את גבולותיה ההיסטוריים. ערב חג המולד 1918 (לפי הלוח הגרגוריאני) נכנס צבא ממלכת רומניה לקרית „קולוז־וואר האוצרנית", הנהיג זמנית מינהל רומני אוטונומי לטרנסילווניה ואח"כ שילב במינהל הכל־רומני, והאוכלוסיה ההונגרית הפכה מחלק של רוב פיקטיבי שליט למיעוט ריאלי בעל זכויות לאומיות יותר להלכה מאשר למעשה. חילוף־משמרות היסטורי זה שלף במחי־יד אחת את קרקע הלאומיות ההונגרית מתחת רגלי היהודים שבטרנסילווניה כמו ביתר השטחים שסופחו לארצות השכנות ולמעשה אף בהונגריה עצמה. רק הלשון ההונגרית נשארה בפי רובם. כמו הגרמנית העילית התיכונה בפי אחינו האשכנזים והקאסטילית הנושנה בפי אחינו הספרדים, בלי זיקה ממשית לאומות בעלות הלשונות ההן.

חילוף המשמרות מצא את הנוער הלומד היהודי במדרשות התיכוניות של הכנסיות הקתוליות, הפרוטסטנטיות והאוניטאריות, שלושתן הונגריות בלשונן וברוחן ובשלושתן שחרור מחובת כתיבה בשבתות לבני משפחות יהודיות העומדות על כך. השלטון החדש השאיר מדרשות אלו במקומן באין לו מה לתת לנוער תמורתן. רק הפעילו עליהן את ריבונותו בהטלת חובה ללמוד את שפת המדינה הרומנית ואת חובות האזרח כלפיה. ואגב נרמז להן, מגבוה, שבתור מוסדות חינוך עדתיים, שצידוק קיומם ביהודם הדתי, לא רצוי שיקבלו תלמידים בני דתות אחרות. הכוונה היתה גלויה: לעקור את הנוער היהודי מנתיב ההתמאדיארות. בו בזמן קם כוח דוחה גם מבפנים: תנועת „היקיצה המאדיארית" שקמה ב„מולדת המקוצצת" במגמה אנטישמית אטרוציטאטיבית, שגילה במעשים את האיבה האכזרית ליהודונים הללו „המעוותים את פרצופה של האומה וזוללים את משמני ארצה". האזרחים שהתרגלו לסובלנות כלפי „אחינו המאדיארים שדתם ישראלית" התייחסו בסובלנות גם למעללי „הטרור הלבן" שבעקבות „הטרור האדום" של המהפכה הקומוניסטית קצרת־הימים שברודנותו של היהודי הביאולוגי קון בלה ולתחוקה האנטי־יהודית שהונהגה אחרי שוך הטרור בשני צבעיו, שכן מאחר והונגריה נעשתה מדינה לאומית טהורה, בחוסר של כמחצית האוכלוסיה של מיעוטים, חדל הצורך הסטאטיסטי ביהודים להשלמת הרוב המאדיארי והמדינה המכווצת היתה קטנה מדי בשביל תעסוקת יהודים במספרם הגדול כמלפנים. הרי יחס זה ליהודים במולדת המוקטנת הסתנן גם למאדיארים שב„תחום הקצוצים" ולנוער היהודי בקלאוזנבורג נעשה צר המקום בגימנסיות הונג־ריות. צרת הנוער הלומד היתה חלק ממצוקת קהל המבוגרים, שהחילוף שלל מהם את הקשר לאנושות באמצעות שילובם בגוף לאומי, שכן להיות אונגרים לא ניתן להם ולהשתלב מהיום למחר באומה הרומנית אינם יכולים, ואף לא להתחזות כמשתלבים, כשאינם יודעים אפילו לפצות פה בלשונה. נצנוץ־הצלה נראה להם בראשית המהפכה עוד לפני כניסת הצבא הרומני, בי"ד הסעיפים שהנשיא האמריקאי ווילסון הכריז עליהם כתכנית לכינון העולם מחדש אחרי המלחמה. סעיפים אלה

הציעו תיקוני גבולות בהתאם ללאומיותם של התושבים והבטחת זכויות אוטונומיות ולשוניות במינהל ובחינוך לבני העממים שלרגל שינוי גבולות „הפכו למיעוטים במדינות של עמים אחרים". מעודדים מהסעיפים הללו שנחשבו אז כחלקים מחוקת־היסוד למדינה העולמית של חבורת העמים כולם, יצרו להם התושבים בני העמים השונים כל אחד „מועצה לאומית" משלו, שתעמוד על משמר זכויותיו ביום שידובר בהן.

ההתכנסויות והתהלוכות בהמונים העמידו את היהודי במצב מביך. זה עשרות שנים מחנכים אותו לתודעה דתית, לדעת שאין הוא שייך לעם מיוחד, אלא לעדה דתית וכעת עם מי יפגין? למזלו נמצאו בעיר האוניברסיטאית קלאוזנבורג כמה צעירים בעלי תודעה ציונית־לאומית והמון בעלי מלאכה, מאוגדים בחברה ובבית־הכנסת „פועלי צדק" שנתחנכו מילדותם לתודה אתנית, שהם וכל המתפללים עמהם או בבתי־כנסיות אחרים כולם שייכים לעם אחד, יהודים מבטן ומלידה ולכל ימי חייהם, ויש להם גם חלק בלתי מבורר בירושלים עיר הקודש, שבכל ליל פסח ומוצאי יום כיפור מבטיחים לה מרחוק לבוא אליה בשנה הבאה. הללו צירפו יחד בד לבן ובד תכול ומקל והזעיקו במהרה גם המוני יהודים בעלי עיסוקים אחרים, וקרית־התפארת קולוז׳וואר זו חוילת־הזוהר בשררת ההדר המאדיארי, שבאותם ימים טרופים שבין הסרת עטרת המלכות ובין הכיבוש הזר אחרי שכבר ראתה תהלוכות מיפגן של וואלאכים (כפי שנקראו הרומנים בניב וואלגארי לציון וולגאריותם) ושל זאכסים בין טורי בתיה נושמי זוקן היסטורי, הוכרחה לשפשף עיניה הרדומות בישישותן ולהיות מופתעים ממראה תהלוכת האיזראליטים, שלפתע־פתאום נעשו אומה גם הם ואפילו דגל יש להם, ותוך המהומה שכחו להיעלב מהכינוי „ז׳ידו" שטפלו על עצמם. בו ביום התארגנה גם ליהודים מועצה לאומית בעיר ובצירוף עם מועצות שבמקומות אחרים נוסד האיגוד הלאומי ליהודי טרנסילווניה, שנטל על עצמו לייצג את יהודי החבל כולו על בסיס יהודי לאומי.

מהכתוב „זכר צדיק לברכה" (משלי י, ז) למדו רבותינו (יומא לח, ב) שצדיק שנזדמן להזכיר את שמו צריך לספר בשבחו ובכן, מאחר שנזדמן להזכיר אותם „פועלי צדק", כדאי וראוי להעלות זכרו של מעלל־גבורה נוסף שלהם מאותם ימים גדולים. כשמונה חדשים לאחר המעשה בתהלוכה המדוגלת, כשרוב יהודי העיר כבר נעשו ציונים באורח פלא שיתואר להלן, צץ אי־משם הרעיון, שביום כ׳ בתמוז, תרע"ט, צריך לערוך אזכרה להרצל בבית־הכנסת הגדול של הקהלה האורתודוכסית. מצד הרב הראשי ר׳ משה שמואל גלזנר היתה צפויה יותר השתתפות פעילה מאשר התנגדות, שכן היה ידוע כהרב האורתודוכסי היחיד כמעט ברבני אונגארן שהעיז להתייצב בגלוי לימין הציונות ואם ה„מרא דאתרא" השליט הריבוני של בית־הכנסת, אינו מתנגד, הרי הרשיון כמונח בכיס. אך כשבא הקהל בשעה היעודה והנה פתח השער של בית־הכנסת נעול בפניו. השמש דר בחצר והמפתח אצלו, אבל חזקה עליו פקודת נשיא הקהלה לנעול ולא לפתוח. אך בין בעלי־המלאכה שבאו לאזכרה ודאי היה גם מסגר אומן „בחכמה פותח שערים", ושער בית־הכנסת נפתח בכבוד, בלי כל פגיעה במנעולו, וההזכרה נערכה כסדרה.

עם ההתאגדות הלאומית של היהודים בטרנסילווניה וביתר השטחים שנספחו מהונגריה החוצה, החזירו היהודים לעצמם במקום הזהות האתנית הקודמת שאבדה להם, זהות אחרת, אטריבוטי־סטאטיסטי שהאזרח זקוק לו בכל מדינה שהיא. מחילוף זה

יצא היהודי בהפסד־מה, שכן מקודם נחשב בן לאומה בעלת מדינה ריבונית וכעת ירד לדרגת מיעוט חסר קרקע, נסבל במדינתה של אומה אחרת. רק בטרנסילווניה ניצל היהודי במידת־מה מהפסד זה הודות להעזותו של חיים וייסבורג, שביחד עם אינטלקטואלים צעירים אחרים, חניכי ה„מכביאה" הבודפשטית לציונות הצליחו בהשפעתם הנמרצת על הקונסטיטואנטים הכבדים והנכבדים של האיגוד העולמי, שגוף זה, המיועד לפונקציה פוליטית פנימית של מיעוט לאומי במלכות רומניה, יפעל גם באגף ארצי של ההסתדרות הציונית העולמית לבניית הבית הלאומי לעם ישראל בארץ־ישראל, בהתאם להצהרת בלפור, העומדת לקבל אישור בינלאומי, ולהתחייבות האומה לבניית הבית בחומר וברוח. בכך אמנם לא ניתנה ליהודי תחושת בעלות על מדינה, אבל ניתנה לו תודעת בעלות על מגרש, שעליו עמד ביתו לפני שנשרף, וזכות אקטיבית לבנותו עליו מחדש, ומתוך כך הנו נחשב כבר עתה בעל־בית בין בעלי־בתים.

וייסבורג זה, שבתור סטודנט למשפטים ומדעי המדינה באוניברסיטת בודפשט השתלם באידיאולוגיה ציונית באגודת „מכביאה" שם, ובקיץ 1913 ביקר בארץ בחבורת סטודנטים מאוסטריה ומגרמניה, למד להכיר התחלות של הגשמה בבנין עם עברי ותרבות עברית בארץ העברים מחומר אנושי שגדל ונתחנך בנסיבות אחרות. במלחמת העולם שירת כקצין בחזית נגד רוסיה עד שנפל בשבי ובמחנה הקצינים השבויים הוסיף ללמוד מחבריו הגליצאים איך עושים ציונות בפועל. לאחר מהפכת פברואר 1917 ברוסיה, כשבתור שבוי מופקר לחירות השתרך בנדודיו הביתה בעברו בקהלות ישראל שברוסיה ובאוקראינה וראה בהן התעוררות אדירה לבנין חיי חברה ותרבות באוטונומיה לאומית־דמוקרטית וכוננות ציונית להשתלב במפעל תחיית העם בארצו ובלשונו ולבנות מערכת חינוך עברי בכל השלבים באמצעות הסתדרות „תרבות".

כשהגיע הביתה מלא וגדוש לקח דוגמאות מעודדות וממריצות התמסר למלא תוכן חי את עמדת־הזינוק הטרנסילוונית של בוני „מדינת היהודים" שלפי חזון הרצל, ולכונן במידת האפשר ואף למעלה ממנה את כל ענפי הפעולה הדרושים לבנין עם וארץ, ומובן מאליו, שחינוך עברי לאומי היה אחד מהענפים העיקריים. כך הרה הרעיון ונולד המעשה להעביר את החינוך היסודי והתת־יסודי (גני ילדים) של הקהלות מהונגרית לעברית ולכונן חינוך תיכון עברי מסוג „תרבות", כמו ברוסיה ובפולין ואגפיה. תחילה בקלאוזנבורג ואח"כ גם בערים אחרות. זה היה החזון שבשאיפה, אבל בגישה להגשמה בפועל היתה בהכרח התחשבות במציאות. בהעדר מורים ותלמידים דוברי עברית נערכו שיעורי־קיץ ללימוד ודיבור עברי למורים ולגננות בעזרת כוחות מקומיים, וכבר בקיץ הראשון (תרע"ט) השגנו תוצאות ניכרות, הודות לידיעות קודמות של המורים בלימודי היהדות. משימה קשה הרבה יותר היתה בכינון בית־הספר התיכון „תרבות". ללימודים הכלליים הובאו מורות ומורים בני העדה היהודית ובעלי הכשרה אוניברסיטאית הונגרית במקצועותיהם שבהתחלה עברו קורסים מזורזים בשפה העברית ובאידיאולוגיה יהודית־לאומית, כמו נכרי שבא להתגייר, וללימודים העבריים הובאה תגבורת של בוגרי הפדגוגיון העברי מווינה בתוספת כוחות מקומיים. בכיתות העליונות למדו הכל בהונגרית, בהסכמתה של רשות החינוך הממשלתית, שהתחשבה במיגבלות הטבעיות והסתפקה בהשגת מגמתה העיקרית — לנתק את התלמידים ממקורות התרבות הלאומית של המאדיא־

רים. על־כל־פנים, אותם שלמדו אצלינו שנה או שנתיים אחרונות עד לבחינות הבגרות, עוד הספיקו לקבל ידיעת־מה בדיבור ובכתב בעברית וידיעת כל־שהיא בהיסטוריה של עם ישראל, ברמה של סמינר למורים יהודים, אבל בהונגרית. בכיתות הנמוכות החלה רשמית הוראת המקצועות בעברית, אבל למעשה עמלו מורי המקצועות בניסוח תמציות קצרות בלשונם, בה הסבירו בהרחבה, ואנחנו, מורי העברית המקומיים ,שידענו גם הונגרית, עזרנו להם לתרגמן לעברית קלה. היו לנו גם מורים־אורחים רומניים, שלימדו שפת המדינה וספרותה.

תעודות הבגרות, בשנה הראשונה, נדפסו בארבע שפות: עברית, אנגלית, רומנית והונגרית, להיותן כשרות לשימוש גם בארץ־ישראל. בראותינו את עצמנו מחנכים דור לחיי עילית אינטלקטואלית במדינה העברית שמתחילים לבנות, השתדלנו להפנות גם את היצרים הקאריירסיטים לאותו כיוון, כמו כן, היו לנו תפקידים מיוחדים בעבודה החינוכית הלאומית: להסביר בכיתות משמעותם של חגים ומאורעות במהלך התקומה הישראלית, בהסברה עברית, ובמקרים נדירים היתה היעזרות גם במלה הונגרית. ועם התקדמות חבל הארץ ממינהל זמני למינהל רומני־ממלכתי קבוע, הוטל על בית־ספרנו לדעת ולהודיע גם על חגים לאומיים רומניים, שבאו לידי ביטוי בהנפת דגל המדינה ובנאום מלהיב את עצמו, שנשא מורה־אורח רומני לפני כיתה או כיתות בלשון המדינה והתלמידים כבר ידעו לשבת בשקט ולהעמיד פנים כקולטים את תשפוכת הדיבור.

כאמור, התייחסה רשות החינוך הממשלתית למוסדנו בסובלנות ידידותית ולתעודותיו היה תוקף רשמי כמו לשל בית־ספר ציבורי שבפיקוח המימשל. עם הרחבה נומינאלית של שפת־ההוראה העברית במקצועות נצטמצם תחום הפיקוח המימשלי לפיקוח על התקדמות ההוראה למקצועות הרומניים, הצרפתית והמתי־מטיקה, שבה במיוחד הצטיין בית־הספר ברמה גבוהה. מבחינה פוליטית היה רצוי לאנשי הרשות המעבר לעברית, שגם לו חלק בהשתקת ההונגרית. ואילו מצד אותם ההורים, שעדיין לא יכלו להשתחרר לגמרי מהנוסטאלגיה המאדיארית, נסבלה העברית בתור הגנה מפני הרחבת תחום הרומנית. ומאידך, נהגו בדרך כלל מהחלפת הגרמנית בצרפתית בתור שפה עולמית. אכן, היו גם הורים בעלי ענין ביהדות ובארץ־ישראל בתור ארץ־עתיד של כלל האומה ושלהם עצמם בתור סיכוי אם גם לא מוחלט אבל אפשרי. כזה היה גם הלך־הרוח הכללי שמורי העברית הצליחו לנטוע בקרב התלמידים, וכך ניתנה לנו הרגשת הסיפוק שאנו עוסקים במטאמורפוזה אקטיבית, בשינוי הדמות הרוחנית של הדור הצעיר מגלותית לגאולתית.

והנה פעלה על כולנו כמו הלם הודעת רשות החינוך, שמבית־ספרנו נשללת הסמכות של בית־ספר ציבורי, ותלמידיו יצטרכו לעמוד כאכסטרנים בבחינה בבית־ספר תיכון ממשלתי בכל המקצועות ברומנית כדי לקבל תעודות בעלות תוקף. המנהל, איש־משמעת מטבעו, התאושש במהרה ונטל על עצמו להתאים את אופיו של בית־הספר למשב־הרוחות מהחלונות הגבוהים, וגם מורי המקצועות החלו חושבים ברצינות להשתלם בשפה הרומנית עד כדי כושר להורות בה את מקצו־עותיהם. ואילו אותם הורים שרק מתוך אלרגיה אנטי־רומנית הסכימו להבליע לבניהם את העברית התרגזו מאד למציאות המדינית החדשה והשלימו עם הסיכוי, שבניהם כבר יוכלו להשתלב בהווי של החברה העילית הרומנית. בינתיים, בראשית

שנת־הלימודים 1924/25, היא השנה החמישית לקיומה של „תרבות", נתמלא בית־ספרינו בשני חלקיו, לבנים ולבנות, מורים־אורחים רומניים מטיפוס חדש, סטודנטים באוניברסיטה המקומית, המכשירה אותם להוראה תיכונית, שהמפקח האזורי המליץ עליהם שנכשרו להכין בסיטונות תלמידים (־דות) לבחינות אכסטרניות. הלימודים העבריים שלא היו בתכנית הממשלתית, לא היו כפופים לפיקוחים ולבחינות. ומאידך, היה עלינו, המורים ללימודי עברית ויהדות, להתחשב במצבם הקשה של התלמידים ולא להעמיס עליהם יותר מדי.

ואכן, הצלחנו לשכנע את קהל התלמידים, שמעתה לומדים הם עברית ויהדות לא על מנת להשיג ציונים וקאריירות, אלא לעצמם ולעתידם בארץ עתידנו, ובינתיים עליהם להשתדל להגיע להישגים נכבדים גם בלימודים הכלליים להרגעת הוריהם והנהלת בית־ספרנו ולהפעיל ברצון איתן את יתרון־הכושר הלימודי, שתלמידים יהודים הצטיינו בו יותר מאחרים. ואם השתתפותם בשיעורים תהיה מלווה הקשבה מתוך רצון להשיג ידיעה, יצליחו להשיג הרבה בזמן מועט ובעמל מועט. ואילו למנהל דר. קוהאני נטפלה אמביציה אחרת: להתנהג, לדבר ואפילו לחשוב בנוכחותם של המורים־האורחים הללו כאילו היו כולם סוכני ה„סיגוראנצה" (הבולשת המדינית) לבל ירשם אי־שם שהגימנסיה „תרבות" היא קן של עויני הממלכה הרומנית, ולהדריך את המורים היהודיים שיתנהגו גם הם כך.

עברו כמה חדשים ולא הגעתי לידי נסיון, בהרהורי־עבירה, עד שהתקרב מועד ט"ו בשבט. יומיים קודם לכן הזכרתי לדר. קוהאני, שאשתקד הבאנו מלשכת הקרן הקימת שקדים מפרי הארץ לחלוקה לתלמידים בשיעור עברית או מקרא ולדבר אליהם מענינא דיומא, וכעת הגיע הזמן להכין את הטכס למחרתיים. והמנהל, שנטל על עצמו לעשות בנו מטאמורפוזה פאסיבית לשינוי האופי לפי טעמם של אחרים, פסק „לא" בלמד רבתי, שכן אותם הבחורים שמי ומי מהם נמצאים כאן כל שעה, יחשבו שאנו נושאים עיניים לארץ אחרת שמחוץ למולדת הרומנית. ניסיתי לטעון משהו להצטדקות מאשמת ה„בגידה", אבל הוא הפסיקני בכל האדיבות, שכבר מכיר את השקפתי ואינו רואה שיהא לי לחדש דבר שכדאי לבזבז את זמנו. חסתי על הזמן שלו ושלי וממחרת סרתי למערכת העתון היומי הציוני „אוי קלט" וכתבתי בשביל גליון ט"ו בשבט רשימה רפורטז'ית קטנה, בעילום שם, בה הזכרתי את טכס חלוקת השקדים דאשתקד, בצירוף ההסבר הדתי לברכת „פרי העץ" בר"ה לאילנות, ואגב כתבתי, בביטחה גמורה, שהשנה חל תאריכו של טכס זה היום ובוודאי ייערך, אולי ביתר הידור מאשתקד. הרשימה שהופיעה בבוקר בידי קוראי העתון מנעה כל אפשרות להתעלם מהחג. כשהגעתי לבית־הספר פקד עלי המנהל לתפוס כרכרה בתחנה שברחוב, למהר ללשכת הקרן הקימת ולהביא את השקדים...

לאחר כחודש וחצי הטרדתיו בעסק חדש. בשבוע הבא בח' בניסן יחוגו בירושלים ברוב פאר את פתיחת האוניברסיטה העברית והואיל וסוף גימנזיסטים לאוניברסיטה לא יתכן שיום זה יעבור עלינו בשתיקה. גם הפעם הזדקף החשש מפני „מה יאמרו הגויים", אבל אוניברסיטה אינה קומץ שקדים ואינה ניתנת לדחייה בקלות־יד. המנהל הראשי הוטרח להתייעצות ובסוף החליט לערוך בבית־הכנסת של „פועלי צדק" בעשר לפני הצהריים תפילת הודייה על חנוכת האוניברסיטה בעיר הקודש בפתיחת פקולטה לחקר כתבי הקודש. עריכת טכס דתי אינה גוררת לא חשש ולא חשד, כמו שנאמר: „שומר מצווה לא ידע דבר רע". לחומר ליטורגי הצעתי

תהילים פרק פ״ה, ברציטאטיב נאה של הכשרון החזני. אקשטיין מכיתה ז׳ שהחברייא היו קוראים לו בתרגיל דקדוקי „אקשטיין־תקשטיין־יקשטיין״, ובשירת מקהלה, ועלי הוטל לחבר ולקרוא תפילת הודייה ובקשה מעין המאורע. בהיותי עומד עטוף בטלית לפני ארון הקודש הפתוח תפילה שלמעלה ודאי עשתה רושם כתפילה זכה יוצאת מהלב ולמטה כנאום חגיגי מרומם רוח.

עברו עוד כמה שבועות והגיע יום ה־10 במאי, יום החג הלאומי של רומניה, בו היה בית־ספרנו חייב להשתתף במצעד חגיגי של כל בתי־הספר התיכוניים שבעיר ואני כמחנך־מפקד בצד אחת הכיתות. לפי ההוראה הקדמתי לבוא לבית־הספר שעה לפני היציאה למצעד, כשאני לבוש בגדי שבת. המנהל סקר אותי ופקד בכל תוקף שאמהר חזרה הביתה ללבוש חליפת יום־טוב. לשאלתי, מפני מה לא יספיקו בגדי שבת, וכי קהל המדרכות יחשיב אותי במיוחד לדקדק עמי בלבושי? השיב שהקוליגים הרומניים ודאי עודם זוכרים, כיצד התלבשתי ביום האוניברסיטה, ולא נאה שלעיניהם אחשיב פחות מכן את ה־10 במאי.

צייתתי לפקודה, אבל לשנה שלאחריה כבר לא היו לי שום עסקים עם חג זה, שכן אז כבר הייתי מורה עממי בכפר שבשרון ושמה הגיעתני הידיעה של חיסול המכינה „תרבות״ — כביכול לאכסטרניות — ברומנית, וברבות הימים זכיתי לפגוש מתלמידיי בשארית הפליטה ואף בין העולים שהשכילו להקדים לבוא, וזכיתי למצוא בסגל ההוראה של האוניברסיטה תלמידיי לשעבר מ„תרבות״ הקלוזנבורגית, ואף להיות לעת זקנה תלמיד מן המנין ומקבל תואר אקדמאי באוניברסיטה שהתפללתי להצלחתה ב„פועלי צדק״ שברחוב מאלום בקלאוזנבורג.

החנוך היהודי בקלוז׳ אחרי השואה

מאת יהודה שוורץ

כמו בתקופה הקודמת, כאשר קלוז׳ היתה עוד שייכת לרומניה, מכיוון שקשה היה ליהודים להשלים עם ניתוקם מהתרבות ההונגרית שברוחה חונכו במשך דורות — התנכלו השלטונות הרומניים למוסדות החינוך היהודיים, ניסו להשתיקם ונמנעו מלתת להם זכות „הכרה רשמית״, כך גם בתקופה ההונגרית שאחרי הסיפוח בספטמבר 1940 — בין המודעות הראשונות היתה הגזירה, שמבין ילדי ישראל יתקבלו למוסדות החינוך העל־יסודיים הממשלתיים רק שלושה אחוזים, שכל מגמתם היתה לעכב את התקדמותם התרבותית של היהודים. לא כן היה המצב בתקופה שלאחר השואה, כשהשלטונות הרומניים, אליהם חזרה העיר, הסכימו לתת רשיונות לפתיחת מוסדות חינוך יהודיים, רק אז לא היה עבור מי לבקש פתיחת בתי״ס, כי מספר היהודים שניצלו מהתופת הנאצית וחזרו לעיר היה זעום ביותר ומספר הילדים היה אפסי. מה שהביא לשינוי המצב בשטח זה היה — בתום מלחמת העולם השניה, אחרי תבוסת גייסותיו של היטלר והעברת העיר לרומניה, עברו לקולוז׳וואר מספר ניכר של יהודים מהסביבה הקרובה בדרום טרנסילווניה, שהיתה שייכת לפני כן לרומניה, כדי להשתקע בה במטרה לעקוב אחרי ניצולים מקרובי המשפחה, או לדרוש את „הירושה״ שהשאירו וגם לחפש אחרי מקורות פרנסה חדשים. כך היתה אקטואלית מחדש פתיחת שערי ביה״ס מרח׳ אטבש עבור ילדי היהודים שהגיעו לכאן מהפרברים. ומאחר שהנהלת הקהלה התארגנה במשרדי הקהלה האור־תודוכסית ברח׳ טימאר, בהנהלתם של לב אדלברט, גלזר ישראל, ביקסנשפנר וקלמן — נפתח ביזמתם בראש וראשונה ב־1945 בי״ס הקהלתי אחרי הכנות של כמה שבועות.

מבין המורים המעטים שחזרו ממחנות ההשמדה היה כותב השורות הללו, שקיבל מינוי להוראת המקצועות העבריים והדתיים, ואילו סילאג׳י ארז׳בט (לשעבר מורה בביה״ס הניאולוגי) להוראת המקצועות הכלליים והוראת השפה הרומנית. לחבר המורים זה הצטרף כעבור זמן מה גם מנהל ביה״ס לשעבר ביהארי ארפד, אשר בינתיים שב משוייץ, לשם יצא — עד תקופת המעבר — עם קבוצתו של ד״ר קסטנר. יש לציין לשבח, שבין הניצולים המעטים שחזרו בדרך נס ובחמלת ה׳ — שררה רוח אחוה, רצון לאחדות לעזרה והבנה הדדית ללא שמץ של הרגשה לפירוד מתקופה שלפני המלחמה, כשפעלו שלוש קהלות נפרדות והעסקנים הספורים משלושת הזרמים התאחדו והשתדלו במיטב יכולתם לשקם את חיי הקהלה ולשחזר את מוסדותיה. בין היתר הוחלט גם על פתיחת ביה״ס התיכון היהודי מחדש בבניני הקהלה שברחוב אטבש, בהם גם ביה״ס היסודי.

אך המורים אשר נשאו באפריל 1944 על חזיהם את „המגן־דוד הצהוב״ בכבוד ובתקווה — אבדו במחנות ההשמדה של אירופה. לכן קשה היה להשלים עם האבידה הכבדה הזאת ולמצוא תחליף מתאים, מורים בעלי השכלה אקדמאית שיהיו מסוגלים ומוכשרים להמשיך לחנך את הדור הצעיר בתקופה קשה זו באותה התלהבות שהיינו

רגילים לה לפני כן. חלק קטן מצוות מורי ביה״ס התיכון היהודי חזר והיו מוכנים לקבל עליהם המשך עול עבודת החינוך, אשר שימשו דוגמא אישית במסירותם ובעזרתם הצליחו להתגבר על ההתחלה הקשה, היו: בראוור (שמואל) שאמו, גאבור אלברט, דר. אורנשטין אלכסנדר, ויזל מאטילד, צוקרמן קורנליה ופישהוף־שטינר חנה, דר. אוסלנדר אגנטה. לחבר מורים מנוסה ותיק זה התוספו גם מורים בעלי שם טוב כדלהלן: בנדר ויקטור, דיטרוי ארוין, הבשי חוה (בת האדריכל), הופמן אברהם, ואגו אדלברט, ויס טיבריו, ויניגר קלרה ,טרוצר ש., יעקב מרים, יהודה (זיגמונד) שוורץ, מייסטר ארנסט, ניכטבורג אליזבט, נוסבאום (אשתו של שמוליק האחראי ל„החלוץ" בטרנסילווניה), ניפלד אג׳י, דר. ספיר ניקולאי, פוקס נורברט, פוקס אני, פרנצי נעמי, קאופמן יוסף, קלמן אילונה, רוזנר פרי, ריכטר אלפרד, שאנהים יואן, מזכירת ביה״ס לב ברטה והגזברים לקס טיבי ואוטו.

למרות התנאים הקשים — מבנים לא מתאימים, מחסור בציוד לימודי, חומר דידקטי והמחשה — השיגו את הרמה הדרושה בהתלהבותם ובמסירותם של המורים והתלמידים גם יחד ובמאמץ ההנהלה הפעילה, כדי להבטיח את החינוך הכללי היהודי המתאים. מלבד הלימודים התיכוניים הכלליים פעלו במסגרת ביה״ס חוגים לתולדות ישראל ולספרות עברית. התלמידים השתתפו בהצלחה בתחרות הארצית שהתקיימה לעתים מזומנות בין תלמידי התיכון היהודיים ביזמת מרכז הקהלות בבוקרשט. מדי שבת בשבתו התקיים מנין התלמידים בהשתתפות חבר המורים. כחזנים שימשו התלמידים עצמם. הקוראטוריום ראה לנכון להמשיך במסורת היפה של ביה״ס התיכון „תרבות" ובין היתר שמו את הדגש על הוראת השפה העברית. בהתחלה לא ראו בכך סטיה גם היהודים הקומוניסטים וגם השלטונות לא מנעו זאת. כותב שורות אלו — כמורה לעברית — השתדל למלא תפקיד חשוב זה באחריות. בחגיגת חנוכה של ביה״ס, שנערכה בשנת 1947 באולם הקהלה הניאולוגית בהשתתפות המפקחים ושלטונות החינוך, ניתנה כמעט כל התכנית בעברית ברוח דתית־לאומית טהורה — כמו: לסביבון, נרות חנוכה, דמי חנוכה, על הר הצופים, נס חנוכה, אגדת מודיעין, שבי ציון, מעט שמן, ישנה ארץ, נרותי הזעירים וסיום ב„התקוה", שנתקבלה בתשואות ובהתלהבות בלתי רגילה של כל המשתתפים, ביניהם גם של ראשי החינוך הרומנים.

הגישה הליברלית הזאת של השלטונות השתנתה אח״כ עם הלחץ הפוליטי הגובר והולך. למעשה נפתח ביה״ס התיכון היהודי רק בחודש אפריל 1946, אבל מאחר שראו את התקדמות התלמידים הכירו השלטונות החינוך במספר חדשים אלה כבשנת לימודים שלימה. הדבר מוכיח מצד אחד רצונם הטוב של הפיקוח והשלטונות לעידוד מוסדות החינוך היהודיים, ומצד השני — בהתאם לדרישת המשטר הקומו־ניסטי — השגיחו כאמור בקפדנות יתירה על גישתם של המורים לחינוך הרעיוני הפועלי הסוציאליסטי בביה״ס. בשטח זה הסיקו מסקנות מרחיקות לכת ואם מחנך השמינית — ריכטר אלפרד — השמיע בכיתה דבר שהיה בניגוד לתפיסת הרוח הקומוניסטית, מה שהעביר לועד היהודי של המפלגה תלמיד — אתו הסתכסך — נאלץ המורה למכור מיד את עיסקו, ביתו ומטלטליו ולברוח בין לילה דרך בודפשט בעזרת תעודות מזויפות ועליה ב׳, שלא יצטרך לתת את הדין על פליטת הפה. מקרה זה לימד אח״כ את המורים והתלמידים לקח ונכנסה לתודעתם האמרה: שומר פיו ולשונו — שומר מצרות נפשו. מה שהגביל אח״כ באופן טבעי לא רק את הוראת

השפה העברית ואת הוראת הספרות העברית, אלא גם מנע מהמורים ומהתלמידים כל פעולה תרבותית־דתית־ציונית בביה״ס, מחוץ לכתלי ביה״ס ובעיר, במיוחד מאחר וגם מספר ניכר של תלמידים עזב ועלה ארצה ישראל באמצע שנה״ל ראו בזאת תוצאת פעולה ציונית־סודית בביה״ס. מה שהעלה את כעסם וחרון אפם של הועד הקומוניסטי היהודי ולעתים קרובות סיכן את מעמדו וחירותו של כותב השורות. הדברים הגיעו לידי כך שחלק מהמחנכים אסרו על התלמידים לברך את מוריהם בברכת „שלום״ שהיתה מקובלת עד אז. בעמדה עיקשת זאת חל שינוי מה, כשהאו״ם הכריז על ישראל כמדינה יהודית עצמאית ומכיוון שרוסיה היתה בין המצביעים לחיוב היה הועד היהודי הקומוניסטי מעוניין לנצל זאת לתעמולה בין הקהל היהודי הרחב וארגן עצרת עם גדולה בהשתתפות מעל לחמשת אלפים איש בתיאטרון ההונגרי, בה זכה כותב הטורים להיות בין המברכים ולברך בפומבי ובקול רם „שהחיינו״ בשם ומלכות יחד עם אלפי משתתפים יהודים, כשדמעות של גיל בעיניהם, בראותם גם שלצדו של הדגל האדום ישנו מלבד הדגל הרומני גם הדגל העברי.

בניהול ביה״ס חלו מדי שנה בשנה חילופי גברא בין בראוור שמואל והגב׳ ניכטבורג אליזבט. פוקס נורברט, שהיה מורה בעל שיעור קומה, שימש מאז 1947 מנהל אדמיניסטרטיבי ומנהל התיכון המקצועי למכניקה אשר נפתח בעזרת הג׳וינט בבניני הקהלה הניאולוגית, בו פעל כמדריך מקצועי — בנדר ויקטור ומפאת המספר הקטן של התלמידים החזיק מעמד שנה אחת בלבד. לעידוד לימוד מקצוע למבוגרים ונוער נפתח כמו״כ באותו בנין מטעם „אורט״ בי״ס מקצועי (לנשים ובנות: תפירה) בצירוף לימודים כלליים. כמנהל ביה״ס פעלו קודם המהנדס פניקל פרנץ ואחריו המהנדס רימוצי. חברי ועד ההנהלה של הקוראטוריום היו: ארדוש לדיסלאו, יו״ר; ריגלר (מטעם ג׳וינט), ויס דורי, ביקסנשפנר, ליב אלברט, וינשטין שמעון, ירמיה טסלר, דר. בוגדן, שריבר, ישראלי — הצייר, גולדשטין, שטסל ולקס סלווטור.

בסוף 1948, עם הכנסת החוק של הלאמת בתי־חרושת ומפעלים כלכליים גדולים, הלאימו גם את מוסדות החינוך הקהלתיים והפרטיים. המורים מבתי״ס אלה עברו אוטומטית עם כל זכויותיהם לממשלה ותלמידים סודרו בבתי״ס ממשלתיים, פרט למורי דת ועברית שמקצועותיהם נפסלו והוצאו מתכנית הלימודים. מורים אלה הוכנסו לתקן המורים, רק אחרי שעברו השתלמות אינטנסיבית של שלושה חדשים באידיאולוגיה הקומוניסטית ובשפה האידית, כדי להכשירם להוראה בבתי״ס ממשלתיים של הרפובליקה העממית ולהוציא מלבם רעיונות ריאקציונריים, כביכול.

באותן הערים, שהאוכלוסיה היהודית דרשה זאת ומספר התלמידים היה מספיק פתחו בתי״ס ממשלתיים בשפת הוראה יידיש, ואילו במקומות אחרים, בהתאם לדרישת ההורים, הנהיגו שיעורים בשפה האידית במקום שיעורי דת ועברית, כי השלטונות ראו בכך ביטוי לפאשיזם ומטרה ללאומיות קיצונית — כך נאלצו המורים לדת ולעברית להיות למורי יידיש. היו גם מורים שעם שינוי המצב נתקבלו כמרצים באוניברסיטאות, ביניהם קלמן אילונקה היתה מרצה לצרפתית באוניברסיטה ההונ־גרית ע״ש „בויה״ ואילו ויס טיבריו באוניברסיטה הרומנית ע״ש „באבש״ מרצה להיסטוריה וללטינית כמו״כ וואגו אדלברט והמורים למתמטיקה קאופמן ושאנהים.

על ארכיב ביה״ס, שהועבר למשרד הקהלה הניאולוגית, היה האחראי המנהל האדמיניסטרטיבי — פוקס נורברט עד ל־1961, שנת עלייתו ארצה ישראל.

חלק ממורי התיכון מתקופה שלפני השואה לא יכלו לשאת את הסבל הנפשי

ולהמשיך להיות בעיר, בה יקיריהם ותלמידיהם הובלו להשמדה, חיפשו דרך לעלות מיד לישראל וזכו להיות לבעלי עמדה בארץ בשטח התרבות והחינוך — אלה הם: הרב דר. וינברגר (כרמלי) משה, מנהל בתי־ספר, וחבר בצירות ישראל בבודפשט (כעת פרופ׳ בישיבה אוניברסיטה בניו־יורק); הרב אליהו קליין, חבר הרבנות בחיפה; גיזלה דייטש־מארטון, עורכת העתון „אוי קלט" בת״א; דר. (יהודה) מרטון לאיוש, עורך „קול ישראל" בירושלים; דר. אויגן וויס, עו״ד, ת״א; הרב צבי הרמן הירש, מנהל בי״ס מ״ד, בת־ים; לנדאו ז״ל, שהיה מנהל בי״ס מ״מ, נהריה.

ויתרם של המורים, אשר עם חידוש חיי הקהלה בעיר, למרות שהרגישו עצמם כאבלים — החליטו לעמוד על משמר החינוך בעיר בתקופת המעבר ולעלות לישראל לבנות ולהבנות בה יחד עם שארית הפליטה שהיו בעיר, והם: יהודה (זיגמונד) שורץ, מנהל בי״ס מ״ד בחדרה; וואגו אדלברט, פרופ׳ להיסטוריה, חיפה; פוקס נורברט, עלה עם בתו אני שהיא מורה לאנגלית בת״א; קאופמן ושאנהים, מרצים באוניברסיטה בירושלים, ולקס סלווטור ובניו — באר־שבע.

כשנתיים לפני עלייתם של הנ״ל לישראל, עם פתיחת בתי״ס מקצועיים ממשלתיים מיוחדים לדפוס, למוצרי חלב וכו׳, פתחו בעיר בי״ס מקצועי־טכני לעובדי רכבת אשר תפס את מקומם של ביה״ס התיכון היהודי וביה״ס היסודי ברח׳ אטבש ושם קץ לפעולה תרבותית דתית וציונית מפוארת מדורי דורות.

משוררים עבריים בטרנסילווניה[1]

מאת מ. כרמלי־וינברגר

מעט ידוע לנו על ההיסטוריה של היהודים בטרנסילווניה ופחות אודות תרבותם. זה מכבר נעשו צעדים כדי לחקור את חיי העם היהודי בחלק זה של העולם ולתאר את הישגיהם גם בשטח התרבות העברית בהונגריה בכלל ובטרנסילווניה בפרט.[2] ברצוננו, איפוא, להציג פה ארבעה משוררים עבריים אשר השמיעו את קולם, „קול יעקב", במאה התשע־עשרה, בטרנסילווניה ואף זכו להוציא לאור את יצירותיהם.

המשוררים הם: א) יהודה ליב בן צבי הירש ווינקלר. ב) אהרן צבי הירש קורלנדר. ג) אהרן בן אברהם יואל דורנצוויג. ד) שלמה אהרנקרנץ.

שלושת האחרונים מורים היו שהתגלגלו מרוסיה ומפולין לטרנסילווניה על־מנת להפיץ תורה בקהלות שונות ולהורות עברית לבני ישראל.[3] אודות דרכם, טלטוליהם ונסיונותיהם מספרים הם עצמם (ביחוד קורלנדר ואהרנקרנץ) בהקדמות לקובץ פיוטיהם. בכלל הנושאים השונים הרקומים בשיריהם הרינו מוצאים: תיאור גורלו של המורה היהודי במאה התשע־עשרה, האהבה לציון והדאגה לשפה העברית, פיוטים אודות שאלות התקופה: שויון זכויות, התבוללות, תנועת הריפורם, אנטי־שמיות וכו'; פיוטים המתארים את טרדות אנשי הקהלות שם עסקו המשוררים בהוראה, שירים לירים מקוריים ומוצלחים (בשטח זה מתבלט ביחוד א. דורנצוויג, הצעיר שבהם) וכן תרגומי שירה גרמנית וצרפתית.

מלבד שלמה אהרנקרנץ פרסמו כולם מיצירותיהם ב„כוכבי יצחק" בעריכתו של מ. שטרן.[4] אהרן דורנצוויג שלח מיצירותיו לירושלים אל הירחון „חבצלת"[5], כן פרסם בירחונים „השחר", „הכרמל", „המגיד" ו„המליץ". שלמה אהרנקרנץ השתתף ב„זיבנבירגישר איזראעליט".[6] משנת תרל"ג — 1873 (שנת הדפסת הספר העברי הראשון בטרנסילווניה: „נבל וכנור" המכיל שיריו של א. דורנצוויג [7]) עד

1) המאמר הזה נדפס לראשונה ב„סיני", ירחון לתורה ולמדעי היהדות, ירושלים, סיון תשכ"ה, כרך נז, קמ־קנט. אנו מביאים אותו בעבוד חדש.

2) על הנושא הנ"ל עיין יתר עבודתי: התפתחות השירה העברית באונגריה (ארשת, כרך ד, ירושלים, תשכ"ו, 368—417; אהבת ציון ושפתה בשירה העברית בהונגריה (בצרון, כרך נג, חוברת ג, ניו־יורק, טבת־שבט תשכ"ו, 119—128; חלקה נשכחת (על ספרות וסופרים עבריים בהונגריה), הדואר, כרך מז, מס' 15, ניו־יורק, ז' באדר תשכ"ז, 293—294. Hebrew Poetry in Hungary; (R. L. Braham, Hungarian Jewish Studies, New York, 1966. Vol. I. 295-342).

3) אחרים שבאו להונגריה לשמש בתור מורים: ד"ר ה. בירקנטל, שלום כהן, צבי בוס, ועוד. על פעולתם הספרותית של המורים, ביניהם גם על אלה שאנו דנים במאמרנו זה, אדון במאמרי „התפתחות השירה העברית באונגריה", חלק ב', שעומד להופיע ב„ארשת", כרך ה.

4) בהמשך מאמרנו נציין ע"י כל אחד השתתפותם ב„כוכבי יצחק".

5) מלבד א. דורנצווייג כתבו ב„חבצלת": שמעון בכר־בכרך, ובנו בנימין זאב בכר, ר' חיים יוסף פולאק (מפרשבורג) ושלום בר"ש הכהן, שמוצאו מוורשא וכיהן כמורה בבודפשט משנת 1852.

6) שלמה אהרנקרנץ, „צרור פרחים", בראדי, 1878, עמ' X.

7) י. יוסף כהן (הדפוס העברי בטרנסילווניה, „קרית ספר", כרך לג, עמ' 386—403) רואה

גירוש יהודי טרנסילווניה ע״י הנאצים בשנת 1944, נדפסו בחלק זה של הונגריה — כאשר המשטר עבר מידי ההונגרים לידי הרומנים ולהיפך [8] — קרוב לאלף ספר וכשלושים ושנים כתבי־עת תורניים בעברית.[9] המשוררים, שעל עבודתם נעמוד במאמרינו זה, הפיצו וחיזקו את התרבות העברית ושפתה בטרנסילווניה החל משנת 1865 עד שנת 1877. מלבד הנ״ל בידינו ידיעות גם על משוררים אחרים אשר שוררו בעברית בחבל ארץ זה. אחדים שחיו ופעלו בטרנסילווניה בין מלחמת העולם הראשונה והשניה שוררו לרוב בהונגרית או ביידיש.[10] לפיכך, מן הראוי להעלות מן הנשיה אותם המעטים שלחמו למען שפתנו ותרבותנו במאה התשע־עשרה.

משוררים לא־יהודיים ניסו אף הם כוחם בשירה עברית, ברם ללא הצלחה רבה. הרפורמציה שפילסה לה דרך לטרנסילווניה, נתנה דחיפה ללימוד השפה העברית, בחבל ארץ זה, בקרב אנשי כמורה והוגי דעות הונגריים. בכללם: שמעון פצ׳י, אפאצאי צ׳רי יאנוש, וורשגי פרנץ.

בבית הדפוס שהוקם באותה תקופה בקולוז׳וואר נדפסו שירים באותיות עבריות. מחברם — קאפושי שמואל, מורה באלבא־יוליא. בספר שראה אור בנאד׳־וואראד בשנת 1651 נדפסו שירים עבריים באותיות רומיות מפרי עטם של משוררים לא־יהודיים.

בתחילת המאה התשע־עשרה מוצאים אנו יהודים ששוררו עברית: הרב אהרון חורין (חארינר 1766 — 1844) מ־אראד שנתפרסם בשל פעולותיו למען תקונים בדת ובשל מאבק הלכתי (האם מותר הדג שטיר״ל תי״ק לאכילה? האם בעל סנפיר וקשקשת הוא הנבדלים מגופו? דעתו של הרב היתה כי הדג מותר לאכילה). הרב חורין חיבר ופרסם שירים בעברית. בשנת תקע״ט — 1819 (מהדורה שניה בשנת תרכ״ח — 1868) הוציא לאור בבודפשט „סדר לערב ראש חודש אדר — יום ענות בצום נפש בני אחות מרעים...״ ובו סליחות שחוברו על־ידו לראש חודש אדר. החוברת „עט סופר״, שהכילה ארבעים ושלושה שירים, היתה בשעתו בבעלותו של הרב ליבוש (ליאופולד) לעף בעיר סגד הכותב בזו הלשון: „חורין רשם במו ידיו ארבעים ושלושה שירים בעברית בתוך חוברת בשם ׳עט סופר׳ שהיא ברשותי״. שירים בודדים כתובים בידי חורין מצויים בספר „עמק השוה״ (פראג, תקס״ג — 1803) ו„שרין קשקשים״ (פראג, תק״ס — 1799). כמו כן נדפסו שיריו בספרו של אליעזר ליברמן „נוגה הצדק״ (דסאו, 1818) ובספריו של א. דוידסון „להקת נביאים״ (וילנא, 1889) וב„שחוק פינו״ (תל־אביב, 1955). קולות הריפורם מתהדהדים בשיריו של חורין הדורש הנהגת תפילות בבתי הכנסת גם בלועזית, דבר הנשמע

בספר „נבל וכנור״ של דורנצוויג את הספר העברי הראשון שנדפס בטרנסילווניה. א. פריימן (ב־ (A Gazetteer of Hebrew Printing, New York Public Library, New York, 1946, p. 70 רושם ספר בשם „מלחמת חובה״ מר׳ זאב ראזנבלוי, שנדפס גם הוא בשנת 1873 וכמקום הדפסה ציין כפר קטן בטרנסילווניה Macskás Szent Márton. זוהי טעות, כי הספר „מלחמת חובה״ נדפס בבראדי, והרב זאב ראזנבלוי היה רב במ. ס. מארטון. הספר נמצא בספריית בית המדרש לרבנים ע״ש שכטר בניו־יורק.

8) עי׳ מאמרי: „שואת יהודי צפון טרנסילווניה״ ב„יד ושם״ מס׳ 32 (ירושלים, ניסן תשכ״ד — מארס־אפריל 1964), עמ׳ 8—19; כמו״כ במהדורה האנגלית מס׳ 15, אוגוסט 1964 (אלול תשכ״ד), עמ׳ 12—27.

9) י. יוסף כהן, שבעים שנה כתבי עת תורניים..., עמ׳ 301.

10) התבלט בפרט י. גיסקאלאי (=גוש חלב) עם שיריו הציוניים בהונגרית.

תמוהה קמעה בשיר עברי דווקא. מכל מקום, בספרו „עמק השוה" (דף ו' עמוד א'), שהותקף בשל תוכנו הבקורתי לגבי הקבלה, מתפאר המשורר על כשרונותיו הפיוטיים: „והנה מאז זכיתי לטעם טעם מעט מחכמת התורה ודרכי ית' נשאתי את ידי לשורה לאבינו ית' שמו שורות ותהילות חדשות כפי השגת ידי רעיוני ולשוני על חסדו ואמתו אשר הגדיל לעשות עמדי דבר דבר בעיתו, אולם על הכלל ראיתי לעצמי תועלת הרבה ליסד אמון עיקרי הדת בליבי לחדש שיר חדש על עיקרי ויסודי התורה עפ"י הנחות מארינו ומורינו הרמב"ם זוהה"ו וחיברתי לשיר זהב אור חרוזיו להתאים לי ולבני גילי מה שנכלל במליצת השיר בדרך קצרה ב'בעור נכתב'".

בשנת תרמ"ה — 1885 הופיעה בבודפשט חוברת בשם „דברי שלום ואמת", מחברה — יצחק אייזיק פרידמן שהתגורר באלמושד שבפלך ביהאר (טרנסילווניה); החוברת הכילה שני שירים. האחד „האלף והיוד" ובו מעובד נושא מדרשי (בראשית רבה מ"ז, א'). הפיוט משקף את המאבק שהתנהל באותם ימים בקהלות הונגריה בין הזרם האורתודוכסי לבין זה הניאולוגי. המשורר ניסה לפשר ביניהם. שירו השני „אלפון", בו מעלה המחבר את חשיבות האמת.

סופר פורה היה אברהם מאיר מונק (1830 — 1907), אביו של המחנך היהודי דר. ברנאט מונקאצ'י. א. מ. מונק חיבר סיפורים הדנים בשאלות בנות זמנו. משפט דרייפוס משמש נושא לסיפור „אין כל חדש תחת השמש". תמצית הסיפור הופיעה בתרגום הונגרי. תאור תולדות חייו העלה המחבר על שלוש מאות תשעים ושלושה עמודים ובהם הווי החיים בישיבות: נייטרא, לאקומפך, קאבולד, גאלגוץ, פרסבורג. חיבר קינות לאחר מותם של גאמביטא, לאיוש קושוט.

ש. זיסקינד־שוורץ מסאמוש־איפאלו פרסם משיריו ב„כבבי יצחק" ותרגם מרומית משיריהם של הורציוס וציצרו.

הרב אברהם צבי פרלס (נאד-קארול) פרסם שיר אחד ב„בית ועד לחכמים" שהוצא לאור בנאד'־וואראד.

אלה נשאו קולם בחרוזי שירה עברית במאה התשע־עשרה.

יהודה ליב ווינקלר

היה הראשון שהופיע על בימת הספרות העברית עם קובץ שיריו: „בית יהודה" (וין תרט"ז — 1856). מילא תפקיד ציבורי. חתם את אחד משיריו: „אנוכי הצעיר פה רעטטעג בטו"ב לחודש העשירי שנת ברכות שמים מעל, יהודה ליב ווינקלער, ראש קהל עדת ישורון בגליל דעעש אשר בארץ באר שבע זיבענבירגען המדינה".[11] מקום מגוריו מלבד דעעש, רעטטעג גם ביסטריץ ולאפוש[12] הסמוכים לבירת טרנסילווניה, קולוז'וואר.

מ. שטרן, עורכו של הירחון „כוכבי יצחק" בווינה, כתב הקדמה לספר „בית יהודה" בה הוא מתאר את י"ל ווינקלר כלקמן: „אשר בצלו התורה מתלוננת, והחכמה לו סוכנת, נוגה התבונה לו לאורה, ולחדרי המחקר יורד, אזור המליצה לו לחגורה, ועל פי הנבל פורט, במתק שפה יוסף לקח, וחכו כיין הרקח, ה"ה המליץ הנכבד

11) „כוכבי יצחק", כרך לה, עמ' 69; כרך יט, עמ' 26; כרך כ, עמ' 38.

12) שם, כרך יא, 83—106; יט, 26—30.

החכם החוקר השלם...״.[13]) צעדיו הראשונים בשירה העברית עשה הוא ורבים כמותו על דפי הירחון „כוכבי יצחק״.[14])

אלחנן צבי בן שלמה מעודדו בשיר „מהלל אוהב״, שנדפס בספר :בית יהודה״ :[15])

„הייטב בעיני ? אותי שאלת,
אך למה זה תשאל לי והוא פלאי
— — — — — — — — — — — —
לכן הקם את ביתך אשר בנית
וגם את המגדל אשר כוננו ידיך
יבואו רחוקים וראו אשר עשית
ויאמרו : יהודה אתה יודוך אחיך״.

ידידו משולם שמואל קאוולער ממאראמורעש שביקר אצלו, ניסה גם הוא בחיבור שירים, בראותו את יצירותיו של ווינקלר פנה אליו : „הרם את ידיך לחזק את בדק הבית אשר בנית...״[16]) אפשר שהיה קיים קשר ידידותי בין אלה אשר שוררו בעברית בשנות הששים של המאה התשע־עשרה בטרנסילווניה. בין אלחנן צבי בן שלמה, שהיה גר בגליל סוינוק הפנימי[17]) בחלקה הדרומי של טרנסילווניה, ובין משולם שמואל קאוולער, שהתגורר בצפונה של טרנסילווניה היה אולי יהודה ליב ווינקלר, במרכזה של טרנסילווניה, המקשר בין שניהם ; ברם, התומך, היועץ העיקרי היה מ. שטרן מווינה אשר הושיט לו יד עוזרת, כתב לו מכתב עידוד והמריצו לפרסם את שיריו : „בשבטי ישראל״ — כותב מ. שטרן בין היתר — „אודיע נאמנה כי יקרת נכבדת, וזאת ליהודה : ספרך היקר ׳בית יהודה׳ מלא חן ונועם מן הקצה אל הקצה, וכל באי שעריו יאמרו : חמונו ראינו אור !״

ווינקלר היה זקוק לעידוד כי היסס לפרסם ברבים את שיריו שמא שגיאות בהם. אותות לחששותיו אלה מצאנו גם בשיר שפירסם ב„כוכבי יצחק״.[18]) אולם, התנחם בעובדה שב„בכורי העתים״ הודפסו שירים שאינם כה מושלמים, לפיכך החליט גם הוא להוציא לאור את ספרו „בית יהודה״. אחת ידע המשורר : אין להשתמש במלים לועזיות לצורך פיוטיו :

„רבים שחתו לשונם למען ישבחו
כי בלשונות רבות ידם משלה
— — — — — — — — — — — —
ההמיר גוי לשון אבותיו בלשון זרה

13) „בית יהודה״, וין, תרט״ז=1856, עמ׳ V.

14) מלבד המוזכרים למעלה גם כרך יח, 61—62 („הזקן״) ; כ, 38—39 („התחיה״) ; כא, 43 („מכתמים״) ; כב, 66—68 („שלום ואמת...״) ; כג, 24 („מכתם לרחל מארפורגא״) ; כד, 92—93 („תהלה לרחל [מארפורגא]״) ; לג, 68—71 ; לד, 82—86 ; לה, 34—36 ; שם, 66—69 („שיר למעלות״ ומאמר בשם „שנת הדרור״) ; לז, 24—26 („השכל והאמונה״).

15) ראה למעלה, הערה 13. אולי הוא זהה עם „צבי הירש בן המנוח מו״ה שלמה זלמן הכהן יצ״ו״, שלו הוקדש השיר „לישרים נאוה תהלה״ ב„בית יהודה״, עמ׳ 78—79.

16) „כוכבי יצחק״, יא, 84.

17) „בית יהודה״ (להלן : בי״), עמ׳ 79. טרנסילווניה=זיבענבירגען מקבל כינוי „באר שבע״ (שבע=זיבען, באר [=בור] „גען״).

18) „כוס נחמה״ ב„כוכבי יצחק״ (להלן : יצ׳), יא, 84—85. גם בבי״, 42.

כבני ציון מיום רחקו מגבולה?!
עדי נכרי ילבשו על חלקת צווארה
נשחתה, ופניה לא היו לה
— — — — — — — — — — —
ועוד רבים רעות מאלה אהבו
כי מזבח קדש באש זרה ישיקו
ישלחו מלים מרעיהם גנבו
כקורא דגר בילדי נכרים ישפיקו
— — — — — — — — — — — —
אך בביתי לא ימצאו ולא יראו
פגול הוא כאלה יזבחו לשעירים
לכן את ביתי זה: יהודה אכנה
(אף כי מגרעות בו רבות מי מנה)
כי רק לשון יהודה ירחם, עבורה יקנא
וגם שמי בקרבו גם זאת תדעו נאמנה".[19]

במכתבו אל מ. שטרן מדגיש ווינקלר את חשיבות השפה העברית, שלמענה מוכן הוא לעבוד ולפיכך את שיריו חיבר על טהרת השפה העברית, ובאם ימצאם, עורך הירחון „כוכבי יצחק", ראוים לפרסום — ידפיסם. „קנאת לשון עמי אכלתני, ובהגיגי תבער אש בעצמותי, כי ראיתי חמס וריב בעיר אלקים, שפת אמת, לשון חמודות, איך היתה לבוז?".

כל עם ועם שמר על שפתו „אך אנחנו זרע אברהם העברי, אך אנחנו מכל משפחות האדמה ירוד ירדנו, לשוננו שכחנו ונפרוש כפינו לעם זר, לשונם גנוב הוא אתנו, וגם אותה בללנו, ואויבינו ילעגו לנו, שנות אלפים עברו על ראשנו, ואין איש שם על לב! גם בבני עמי חרה אפי אשר באלקי אברהם יתהללו כל היום והמצפים ליום גואל, מה יעשו ליום פקודה? אם יפקוד ה' את שארית יעקב להושיבם על אדמתם כימי קדם, ועשה אותם גוי אחד בארץ אבותם, ולשונם אין אתם, פה להם ולא ידברו, איך יקוו לשמוע עוד את דברי אלקים חיים, אשר ידבר עמם כאשר ידבר איש אל רעהו, והם את לשון קדשו לא יבינו! הכי בלשון אשכנז ותוגרמה ובלשון אחרת ידבר אל העם הזה?"

ישראל בגולה דעתם נתונה לדברים שונים; דאגת פרנסה על שכמם ואין להם פנאי, כביכול, לטפל בשאלה כה רצינית כלשון עמנו „ולשונו לא ידע אם הוא בלשון אבותיו ידבר או בלשון עם ועם". לפיכך, רצה המשורר לבנות בית („בית יהודה") על־מנת לשמור על גחלת לשוננו: „ואמרתי, עיני תחס עליה ואנכי אבנה בית לה סביב, כסוכה בכרם... ובניתי לה בית מלונה, עד אשר יאיר גם אליה הבוקר אור, ואז תחיה לנצח".[20]

לפיכך, אין תימה שחיבר שיר בה הילל את רחל מורפורגו „האשה הנפלאה", אשר השמיעה קולה בעברית: „ואתה בית יעקב, לכו נא הגברים, מה לכם לשתות

19) בי', 43—44.
20) שם, 101.

מבורות נשברים, שתו מבאר שפת עבר, באר יד אשה חפרה" („תהלה לרחל").[21]) המשורר הוסיף והעשיר את השפה במלים שיצר בעצמו,[22]) תרגם משפות אחרות,[23]) ברם, רוב יצירותיו מקוריות הן, ואלה נאספו בספרו הרפרזנטטיבי: „בית יהודה".

הנושאים בשיריו מגוונים הם. שאלות תקופתו בהם. שאלת השלום בין עמים ודתות,[24]) רעיון של אחוה ורעות; ברבים משיריו הדגיש את כוח האחדות. בשירו „הסתערות הנפש" מתאר ווינקלר את רשעותו, התנהגותו הפרועה של האדם ומביע את עזות רצונו לברוח אל ההרים ולהתרחק הימנו:

„אעזבה את ביתי אשר בניתי
ואלכה לי ההרים לחבק סלעים,
אעזבה בני איש אשר בם שגיתי,
פניהם פני אדם ולבם כפראים".

כוח המשיכה שולט בכוכבים, ברגבי האדמה, לפיכך קיים הוא גם באדם („האהבה").[25]) תקוה, רעות ואהבה הם עידוד לאדם בחיי היום יום.[26])

שיר בן אחד־עשר בתים מבוסס על רעיון המלחמה ותוצאותיה. רעיון מיטולוגי־יווני מעובד בו. בני יופיטר („מחלון וכליון") התחתנו עם „קנאה ונקמה" והם הולידו את „המלחמה" האומרת:

„אני אני היא בין ארמונות מלכים, הם ילדוני,
ורוזני ארץ מחלב שדיהם היניקוני
וביום הגמלי באתי שדי המערכה;
כצאתי את העיר אבי אותי השביע
לבל ארה פניו עדי נפשו נקמות אשביע
עדי אוריד כל היקום עמק הבכה".[27])

לפני מאה שנה ידע ווינקלר, שהאדם מסוגל להחריב את עולמו ובתוכו גם את עצמו:

„ויקנאו בו בני אלקים ואפם מאד חרה,
ויתאספו יחד ועצתם השלימו
את כל אשר אלקים החרם יחרימו
וגם את האדם בן יקירו אשר ברא".[27*])

הקנאה היא הגורם להריסת היסודות בעולם, בחברה ובחיי המשפחה. גאוה, בצע, ניאוף הם ילודי הקנאה. המשורר אשר דתיותו ואמונתו בבורא מתגלים בשירין — מתרחק מן היצר הרע ומוצא ערך החיים באהבת האדם ומשפחתו. לא צבירת

21) יצ', לד, 93.
22) למשל: „חץ קשת" (="Sagitta Amoris". בי', 93); „תלמיה" (="Gottesacker") יצ', יא, 104.
23) בפרט מגרמנית (שילר, קוצבו).
24) „אמת ואמונה" (בי', 74—78); „שלום ואמת" (בי', כב, 66—68).
25) שם, 69—71.
26) בשיר „בן פורת עלי יין" (שם, 59—61) מציע המשורר, באם רעות, אהבה ותקוה אינן עוזרות בשעת מצוקתו של האדם, יפנה אל זמרה. „אכן אם גם בכל אלה לא מצא מנוח, אזי דם ענבים וכוס ישועות יסירו כל מכאובו" (שם).
27) „המלחמה", בי', 71—74.
27*) „המלחמה", שם.

כסף וזהב, אף לא קנאה ושנאה הם הכוח הבונה, כי אם אחוה ורעות ואהבת משפחה. ואם פה ושם מכסה ענן את בית המשורר מגלה הוא קרני שמש בעיני אשתו ובעיני בניו ומוצא עידוד בשיריו העבריים:

„וארצנו תתן יבולה, עצמה וברכה,
ארץ אבותי טוב לי מכל ארצות תבל,
פה אשיר שיר עמי ואפרוט עלי נבל
כנשף בערב יום, ונס יגון ואנחה״.[28])

שאלות פילוסופיות מעסיקות אותו. שאלת „צדיק ורע לו, רשע וטוב לו״ נמצאת ב„למנצח על שושנים״ ולשאלה זו הקדיש גם מסה קצרה („מגדול עוז שם ה׳, בו ירוץ צדיק ונשגב״) ובה שלוש תשובות.[29]) הרמב״ם ור׳ יוסף אלבו הם מורי־הדרך שלו.

שאלת השארות הנפש ותכלית החיים, הם הרעיונות היסודיים בשיר ארוך: „חזות קשה״. הוא כתב מעין הקדמה לשירו זה ורואה בו: „הקשה מכל השירים אשר כתבתי עד הנה, כי הוא לא יחוש ולא יבוש ולא ישום לפניו מחסום, ישאל וידרוש אחר תכלית בריאת האדם ועל תכלית הבריאה בכללה״.[30]) היסס לפרסם את השיר, אולם הואיל וגם אחרים, כמו איתן האזרחי, ניסו כוחם בניתוח שאלה זו, החליט גם הוא לטפל בה ולחפש מענה „ואם שגיתי אתי תלין משוגתי״.[31]) התשובה על שאלה זו ניתנת בשיר אחר („התחיה״)[32]) ולא ב„חזות קשה״ המסתיים ללא פתרון:

„אשליך עטי כי יתחמץ לבבי,
נחמה בקשתי ולא מצאתי,
אסגיר פי עדי שובי אל משכבי,
אחסום שפתי פן אראה ברעתי״.[33])

ווינקלר מצא דרך לבטא את רעיונותיו בשירים הבנוים בצורת דו־שיח[34]) ו„בלדה״. נזכיר, לדוגמא, את השיר „היער והקרדומות״, כמו״כ „משפט צדק״ בו מתואר יהודי שמצא צרור כסף השייך לנסיך קלינסקי, אשר דרש אח״כ להחזיר יותר ממה שהיה בארנקו האבוד:

„ועתה יהודי השב לי את כל האבדה
אשר מצאת, ואז תנקה מאלתי
ואם לא, חי נפשי, כי לעיני כל העדה
איסרך ואקחה ממך את נקמתי.
כאבן דומם עמד אז הישראלי
ועיניו ולבו נשא אל השמים״.

28) „השמח בחלקו״, שם, 52—53.
29) שם, 36—37.
30) שם, 86.
31) שם, 87.
32) יצ׳, כ, 38—39.
33) „חזות קשה״, בי׳, 95.
34) בייחוד מורכב החלק השלישי של „בית יהודה״ משירים בנויים בצורת דו־שיח; לדוגמה: „ידעוני ומי זהב״ (בי׳, 109—112); „האב והבן״ (שם, 112—113); „אהבה ויופי״ (שם, 113—115).

לבסוף הצדיקו השופטים את היהודי.[35]

סבלו של העם היהודי מוצג ב„שיר למעלות", שחיבר המשורר לרגל קבלת שויון הזכויות באוסטריה־הונגריה בשנת 1867. „לבי סחרחר בזכרי ימים עברו" כותב המחבר.[36] בתקופתו, באמצע המאה התשע־עשרה, לא יכול היה יהודי לרכוש בית בעיר, ואם כן הצליח נרשם הבית על־שם גוי, וזכות ההתיישבות בכל מקום שיחפץ לא ניתנה לו.

„בני ציון בעיני עמים כקוץ ודרדר צמחו
הבפרזים ובכפרים באהלי קדר גרו
ומעיר וקריה כצרוע וזב נדחו
— — — — — — — — — — —
על פני חוץ נחלת שדה וכרם
לא נתן לו לקנותו לנחלה,
כי לישראל היתה כל הארץ חרם
והוא בתוכה כנגע ומחלה".[37]

מסים כבדים הוטלו עליהם. בצבא אין יהודי רשאי לעלות בדרגה. את ידיעותיהם ניצלו „בכל זאת מדעם לא עשה להם פרי תבואה". גם בשיר אחר מדבר המשורר על שנאה כלפי ישראל, שכן קל מאד להכיר יהודי בסימן זקנו:

„ולמען הכות אותו כל מוצאהו
ולמען בין רבבות עם חיש יכירהו,
שם שם לו הא־להים אות ושם נסהו,
גדל פרע שער זקנו בפניו יענה
כי הוא איש יהודי לשבוע מי לענה
וישראל שמר חק כאשר צוהו".[38]

בשל זקנו קללו וגדפו את היהודי והנה „רוח עועים מסך אל לב מחרפינו ויעשו גם הם כאשר נצטווינו ותער לא יניפו על פאת זקנימו" ולועגים לאלה אשר זקן אין להם.

ווינקלר קיבל בשמחה רבה את חוק שויון הזכויות; על בני ישראל לומר הלל לא־להים. תקותו, שכעת צדק ומשפט ישלטו בחיי העם בהונגריה ועם ישראל בשקט יחיה ויעבוד, הדגיש שאין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות. הם משועבדים כעת למלכותו של יוסף (=פרנץ יוסף), לו הקדיש את התרגום העברי של ההמנון האוסטרי בשם: „מכתם ליוסף". כן חיבר המשורר שיר תהלה לכבוד „קארל פירשט פאן שווארצענבערג, לאנדעס גופערנעור אין זיבענבירגען" שמתפקידו היה להגן על בני ישראל:[39]

„קארפאט וכל גבעותיו יצהלו נגדך,

35) „היער והקרדומות" (בי', 115); „משפט צדק" (שם, 82—86. נדפס גם ביצ', יט, 26—30).
36) יצ', לה, 66—69.
37) שם.
38) „הזקן", בי', 79—80 (גם ביצ', יח, 61—62).
39) בי', עמ' XI—XII.

מאראש וסאמאש בהוד שמך ירננו סלה,
לולא פרשת עליהם אור דגלך
עוד היום נגשש כעורים באפלה".[40]

לאחר שני שירי תהלה אלה מיהר ווינקלר לחבר שיר גם לכבודו של א. רוטשילד „לאיש אשר נתן לו א־להי שמים עושר ויקר וסגולת מלכי אדמה".[41]

מלבד שירים ליריים, פילוסופיים ושירים שהזמן גרמם, מוצאים אנו שתי קינות בספר „בית יהודה" שנתחברו בשל מות אביו של המשורר ושל ר' צבי חריף. אביו התכונן לבקרו, אולם בדרך אליו נפטר.[42]

ב„עין בוכים" מבכה המשורר את מותו של ר' צבי חריף, ראש ישיבת ברודי ואח"כ רב בעיר אונגוואר (כעת בברית המועצות) ובונהארד (בונהאד?), „עד כי לסוף התנשא עשר מעלות ומלא מקום צדיק וישר כמוהו בעיר אובן ישן, עיר גבורים",[43] אולם, עוד באותה שנה „מעם מזבח א־להיו לקחו ואיננו" (שנת פטירתו תקצ"ה). מתוך אחד הבתים שבקינה מתברר שווינקלר היה תלמידו:

„אל תתמהו עמי לקול שועי ונאקתי
פן תדמו בנפשכם כי לא הכרתיהו
— — — — — — — — — — —
עוד תורת א־ל חי אשמע לשונו תביע
כרוח צח עלי לבי עוד היום מרחפת".[44]

ווינקלר תירגם משיריהם של שילר וקוצבו,[45] וכן שיר אחד שחיבר ידידו הרופא היהודי מבודפשט: הילברג.[46]

חלק הארי של יצירותיו נתון בספר „בית יהודה". לאחר הדפסת הספר (בשנת 1856 — תרט"ז) המשיך לפרסם משיריו ב„כוכבי יצחק". השיר בשם „השכל והאמונה", שהופיע בהמשכים, הוא האחרון שנדפס מפרי עטו ב„כוכבי יצחק", בו התחיל צעדיו כמשורר עברי בעם ישראל.[47] מ. שטרן, עורכו של הירחון „כוכבי יצחק" שתמך בווינקלר, כותב בסוף ההקדמה שלו לקובץ „בית יהודה": „יהודה רד עם א־ל ונאמן עם קדושים, עמודיו משש התבונה, ועל פתחיו כל מגדים, כולו מחמדים, כולו ממתקים, גדול כבוד הבית הזה, בנוי לתלפיות הנהו, ובהיכלו כבוד אומר כלו למחברו".

אהרן צבי הירש קורלנדר

פרטים על תולדות חייו מצויים בהקדמת ספרו „דברי אגרת ודברי שיר"

40) שם.
41) שם.
42) בשנת 1837 — בי', 97—99.
43) שם, 80 ; Ó Buda (חלק מבודפסט) ; בונהד (Bonyhád), ערים באונגריה.
44) שם, 81.
45) בי', 50—51 („התשוקה" : תרגום השיר "Die Sehnsucht" משילר ; „רגשות הנפש" A. Kotzebue, "Ausbruch der Verzweiflung" (יצ', יא, 83) בבי', 62—69. נדפס בשם „הסתערת הנפש".
46) „בן פורת עלי עין" יצ', יא.
47) יצ', לג, 68—71 ; לד, 82—86 ; לה, 34—36 ; לז, 24—26.

(אופן, 1867). נולד בקעלעם (=קלמי, פלך קובנו) בשנת 1816. למד בישיבות, אך נאלץ היה להפסיק לימודיו. על הסיבה הוא מספר: „כי ספר מינים מצאו בידי... משפטי נחרץ, גרש גורשתי"[48]) (מדובר בספר „עט סופר החדש" של צמח סגל לנדא, וילנא, תק"ץ, המכיל אגרות, שירים ומליצות ותרגומים ממשלי לפונטיין). עזב את ליטא ועבר לפולין וגם שם לא מצא מקומו. והוא ממשיך וכותב: „ואפן ואבוא אחר תלאות אין מספר אל ארץ אונגרין ורוח לי מעט כי להם עלה השחר ושמש מרפא בכנפיה".[49]) בשנת 1846 התגורר באפרייס. משם הרים קולו כנגד אלה אשר רצו לעכב הופעת הירחון „כוכבי יצחק".[50]) בשנות 1861 — 1867 היה מורה בקולוזוואר, מקודם בערים: טמשוואר, פוגאראש, ויש לשער שאת שנותיו האחרונות עשה בווינה.[51])

שיריו הראשונים נדפסו ב„כוכבי יצחק" (בשנת 1846), עוד בהיותו בעיר אפרייס.[52]) יתר יצירותיו — בחלק השני של הספר „דברי אגרת ודברי שיר". כשלושים שירים מודפסים בו, בתוכם ששה תרגומים מגרמנית.[53])

הוא איננו עשיר בנושאים וברעיונות כקודמו וינקלר, או דורנצוויג, אולם בכוח הביטוי גדול הוא כמותם. ביחוד מוצלחים השירים: „שיר היין"[54]) ו„רעיוני לילה".[55]) חיי האדם בכפר מתוארים בשיר: „חיי בכפרים ואנשי האכרים".[56]) בתור מורה תיאר גם את תפקידו ואחריותו של המלמד; מתח ביקורת קטלנית על אלה שאינם ממלאים את תפקידם על הצד הטוב ביותר:

„המורים הזקינו,
המלמדים הלבינו
ואור לא ראו
בגיא שמנים,
אך אבנים
כי זרעו".[57])

בשיר קצר „פורים" מברך המשורר את ריעיו, המורים בטרנסילווניה.[58]) השיר

48) „דברי אגרת ודברי שיר", אופן, 1867 (ב„פתח דבר"), עמ' I.
49) שם, עמ' II.
50) "Antikritik" („נגד המקנאים אשר שננו לשונם על הוצאות לאור מחברת הככבי יצחק"), שם, עמ' 22—23.
51) Ch. D. Lippe, Bibliographisches Lexicon, Wien 1881, Vol. I. p. 260.
52) „ראשית בכורים" ו„כסיל מתחכם" (יצ', ג, 80—81) וגם ב„דברי אגרת"..., עמ' 33—34.
53) „שנת 1831" (מ־Anastasius Grün) ב„דברי אגרת"...", עמ' 40—41; „הליכות האסון", שם, 41—43; „התקוה" (לשילר) שם, 43—44; „תחת הבושם" ("La tabatière") מתוך תרגום גרמני של השיר) שם, 49—51; „תורת אמונה לאיש שוחר אמת" (מ־Blumauer) שם, 51—57.
54) שם, 34—36.
55) שם, 28—30.
56) שם, 27—28.
57) „מלמדי שוא", שם, 44—45. על מצבו של המורה כותב הוא גם בסוף „פתח דבר" (עמ' III—IV): „ואם זה עשרים שנה לי היום מאז אשר מורה ומחנך לבית יעקב אני, עם כל זה לא עלתה בידי לעשות פרי תבואה לזקנתי וטרף לימי שיבתי... לימים אשר לדאבון נפש מורה עברי הוא נתעב ונאלח ככלי אין חפץ, באין גג, במצור ומצוק... ותחת עבודתו ויגיעתו בשני עלומיו רעבון ומחסור שכרו לעת זקנתו... עודו באבו הוא מטרה לכל חץ"...
58) שם, 57—58.

מעיד על קשר שהיה קיים בין המורים העבריים בטרנסילווניה. בשירים אחדים מתוארים ענינים מקומיים, אשר זעזעו את דעת הקהל היהודי. כך, למשל, המקרה שיהודי נקבר בבית הקברות הנוצרי ונציגי הקהלה הצליחו אח"כ להעבירו ל„בית החיים" היהודי — מהלל המשורר מעשה זה בשיר „עטרה לראש גבר".[59]

גם בקולוז'וואר לא היו חייו של המשורר קלים. רדפו אותו והוציאו עליו לעז. הד לדבר בשיר „המקנאים ללחם":

„עת ללחם נדו ונעו
שונאי חנם לחמי ראו,
אנה ואנה יחפשו עולות,
זממו ימצא דברי עללות.
— — — — — — — — —
זאת ארחות נושאי שם ה' בפיהם,
הולכי רכיל ודבה, חמס מעשיהם,
ועל דעתי
כי לא רשעתי,
חף אני מפשע
וחלילה מרשע
ומאום אין בידי
במרומים סהדי".[60]

בשני שירים מברך קורלנדר את הרבנים שנבחרו בקולוז'וואר. האחד נכתב לרגל בחירתו של הרב פייבוש פישמן (נובמבר 1861); והשני לתחילת כהונתו של הרב אברהם גלזנר (10 באוגוסט 1863). בשני השירים (הנושאים כותרות גרמניות) משתקף המצב התרבותי והרוחני בקהלת קולוז'וואר. השקפת עולמו של המשורר מתגלית מתוך השורות האחרונות שהוסיף לברכתו את הרב אברהם גלזנר.[61]

בשתי קינות מבכה אהרון קורלנדר שני צעירים. האחד ידידו היה (אפשר שהיה מורה בטמשוואר), שאיבד עצמו לדעת חודש ימים לאחר נשואיו.[62] והשני, צעיר מקולוז'וואר.

רבים הם השירים בהם מתבלטת תשוקתו של המשורר לרעות,[63] ואזהרתו מפני אדם לא־כנה:

„אחי השמרו,
ממנה מנעו רגליכם,
אחריה בל תסורו,
פן כמוני אחריתכם!

59) שם, 48—49.
60) שם, 47—48.
61) שם, 59, „אשר חפץ ביקר התפשטות אור חדש וכורע ברך לכל אשר לקול הזמן יטה אוזן שומעת, ויפקח עין על כל דבר מצלח ומועיל".
62) שם, 62 (שמו של הידיד באקרוסטיכון של הקינה („אבן לזכרון") הוא: לודויג שטרויס, „אשר ארבעה שבועות אחר חתונתו רצץ בקנה השרפה את מוחו וימת ביום העשירי לחודש מאי 1861 למספרם").
63) „הרעות", שם, 39—40.

תחת יין שמנים
ודבש לשונה,
חמת פתנים
לכם תתנה".[64]

„דברי אגרת ודברי שיר", המכיל, מלבד שירים, גם דוגמאות מכתבים (עמ' 9־24, נתקבל באהדה על ידי רבני הונגריה.[65]) במיוחד המליץ עליו שלום בר"ש הכהן „מורה דת ישורון בעיר פעסטה".[66]) ואלה הם דברי המשורר: „רבים מקרב אחינו יהללו אותך בשערים, ויתנו לך פאר ושבח על אשר לא מנעת להפיץ מעינותיך חוצה, ולהראות כי חלקך בין האנשים ההוגים בלשון אשר דבר ה' עם עבדיו ונביאיו הקדושים. יאשרך ויחזקך ויאמצך נא תמיד השוכן מרומים".[67])

בשנת 1878 הופיע ספרו על תולדות חייו של ש"ל רפפורט, הרב מפראג, שנדפס בווינה.[68] אפשר שזוהי ראיה להנחה, שסוף ימיו עשה המשורר בווינה כמורה, ושם נפטר.

אהרן דורנצוויג

על אף גילו הצעיר וחייו הקצרים (נפטר בגיל עשרים ושש) זכה להוציא לאור שני קובצי שירה. האחד „נבל וכנור" (הערמאנשטאדט, תרל"ג — 1873), שהוא הספר העברי הראשון שנדפס בטרנסילווניה. והשני, „שירי תהלה" (למברג, 1868).[69]) יצירותיו (שירים וספורים) הופיעו כתובות בירחונים עבריים, כגון: „כוכבי יצחק", „השחר", „הכרמל", „המליץ", „חבצלת" ו„המגיד".[70])

תכניתו היתה לכתוב דראמה בשם „תשועת היהודים"[71]) וכן להכין רשימה ביבליוגרפית של דברי דפוס עבריים, החל מתקופתו של מ. מנדלסזון,[72]) אולם המוות הפתאומי ביטל תכניות אלה.

64) „המסוה", שם, 30—31.
65) המליצים על הספר הם: ר' עזרי' עהרליך, רב בק"ק פינפקירכען (=Pécs); ד"ר מייזל וד"ר שמואל כהן, רבנים בבודפסט; י. אונגאר, רב בפאקש (=Paks) והרב כהן בפאלדוואר (=Duna-Földvár) — ערים באונגריה.
66) אותו אנו פוגשים ב„חבצלת", „בכורי העתים החדשים". הוא כתב הקדמה לספר „אגודת שושנים" של יעקב ביברינג [חלק ראשון, וויען תרל"ו]. שמעון בכר מברך אותו בשיר [„ברכה ותהלה"; „חבצלת", תרמ"ב, גליון 27, עמ' 213]: „למלאות לו שלושים שנה בעמדו על משמרתו 'משמרת הקודש' בתור מורה בעיר פעסטה". מוצאו מווארשא.
67) בהקדמת הקובץ דברי אגרת...".
68) Biographie S. L. Rapaports Oberrabbiner zu Prag, Wien 1878. 8⁰ (זוהי המהדורה השלישית).
69) עי' הערה 7.
70) ב„המגיד" [שנה שניה, 1868, עמ' 143] נדפסה גם בקורת, לאו דוקא חיובית, על „שירי תהלה" בעילום שם. בקורת של „שירי תהלה" (המה תהלת ישרים (שירים?) שונים למיניהם, הושרו בעתם ובזמניהם, חוברו יחד מאת אהרן דורנצוויג מלבוב, לעמבערג 1868). שירים ממנו, ב„המגיד", שנה טו, גליונות 16, 20, 22, 24—27; שנה יח, גליון 26; ב„השחר" [שנה ב, עמ' 59—61]; „כוכבי יצחק" [חוברת לו, עמ' 57]; ב„הכרמל השבועי" [שנה ח, עמ' 151, 165].
71) „המגיד", 1868, עמ' 143.
72) „המזכיר" בעריכת מ. שטיינשניידר, 1875, מס' 90, עמ' 135 (שם בטעות: יום פטירתו של דורנצוויג: י"ט אייר).

כקודמיו, א"צ קורלנדר ושלמה אהרנקרנץ, הגיע גם הוא מפולין לטרנסילווניה על מנת להפיץ תורה ותרבות עברית במושבות הרי הקארפאטים. נולד בלבוב (לעמברג) בשנת 1849 ונפטר שם בז' אייר תרל"ה (1875). אביו, אברהם יואל דורנצווייג, היה נכדו של הרב צבי חריף, מחבר הספר „אור יקרות". דורנצווייג פרסם את הקובץ „שירי תהלה" בהיותו בן שבע עשרה.[73]

אנו מניחים שבשנת 1870, לערך, עזב דורנצווייג את פולין והתישב בעיר פוגאראש. בשירו „ההולך מארץ מולדתו"[74] מתאר המשורר מפנה זה בחייו:

„מעיר חמדתי אפרד לארץ נכריה,
למקום תוהו ארץ אפלה".

לא הרבה זמן עשה בטרנסילווניה, שלוש־ארבע שנים, לערך. בשנת 1873 הדפיס את הקובץ השני „נבל וכנור" בעיר הסמוכה לפוגאראש: הערמאנשטאדט. אפשר שמחמת חוליו חזר ללמברג עיר מולדתו, ושם נפטר. היה נשוי ואב לשתי בנות. גיסו של המשורר ר' יוסף גרוס, חיבר ניקרולוג, שנדפס ב„השחר" (שנה ו', עמ' 708—709):

„וכקול בוכים לי הכנור והנבל
ושירי תהלה אשר כוננת,
בהגיגי במו, לבי יהגה אבל
בשכבר מת, עוד טרם זקנת".

רק הקובץ „נבל וכנור" הוא בידינו.[75] „שירי תהלה" רשום אצל ו. צייטלין.[76] ב„נבל וכנור" (שיר לדוגמא: „הגות לבי", נדפס ב„חבצלת"),[77] מצויים שירים ליריים, שירי ציון, שירי תהלה, קינות וכן כחמישה תרגומים (שנושאם המשותף הוא אהבת ציון). דורנצווייג היה הראשון, בכלל משוררי טרנסילווניה, אשר השמיע רעיונות ציוניים בשיריו. התקוה שעם ישראל ישוב לארצו מובעת בשיר „הנודד מירושלים":

„עדי ירחם אל שה פזורה,
הנדח הנפוץ בארצות נכריות,
ישיבך ירושלים בתרועה ובשירה
יבנה היכלך היכל תלפיות".[78]

וב„ירושלים":

„תבנה ציון בעפר מתבוססת,
המקדש על תלו בהיכל משכיות,

73) רשום אצל ו. צייטלין, Bibliotheca Hebr. Post-Mendelssohniana, Leipzig, 1891-1895, עמ' 68.

74) „נבל וכנור" (להלן: „נכ"), עמ' 1; „חבצלת", תרל"ד, גליון 32, עמ' 245—246.

75) נמצא בספריית בית המדרש לרבנים ע"ש שכטר בניו־יורק ובספריה הציבורית של ניו־יורק, במחלקה היהודית.

76) עי' הערה 73; מוזכר גם השיר: „אל אהרן" ע"י זליג הכהן לאויטרבך וב„נקרולוג" שחובר ע"י גיסו.

77) תרל"ד, גליון 9, עמ' 60—61; בקורת על „נבל וכנור" ב„הכרמל החדשי", שנה ב, עמ' 537.

78) „נכ", 43.

נס לעמים שלם כדגל מתנוססת
וישראל יבאו ברנה וקוממיות״.[79])

אהרון דורנצוויג מברך את הירחון „המגיד״ לרגל שנת החמש עשרה להופעתו, וכן את ה„חבצלת״.[80])

שיריו הליריים: „היונה״, „עת הזמיר״. המשורר רואה לנכון לחבר שיר „תשועת עולמים״, לרגל הנתן שויון זכויות לעם ישראל „בחודש דעצעמבער אחד ועשרים בו משנת 1867״.[81]) ב„אזכרת נפש״ ו„תאניה ואניה״ הוא מבכה את מות אביו וב„נחמת אח לצרה״ מנחם „ידיד יקר״ במות עליו אביו.[82]) הוא קיבל את פני מונטיפיורי בשיר תהלה בחזרו מביקורו בפטרסבורג ובבוקרשט, מקום שם פעל למען אחיו היהודיים.[83])

הספר „נבל וכנור״ נדפס — לצערינו הרב — עם טעויות דפוס רבות (התקונים בעמ׳ VIII—IV). שני סופרים מברכים אותו לרגל הופעת הקובץ „נבל וכנור״, והם: זליג הכהן לאויטרבך מדרוהוביץ, מעודד את המשורר הצעיר בשיר „אל אהרן״; ואברהם בער הכהן גוטלובר מז׳יטומיר, הכותב, בין היתר (בשיר: „שיר למעלות״), שאל ישית לבו לבקורת כי „יבער הגלל והסנה איננו אכל״[84]) (הכוונה לבקורת החריפה שהופיעה ב„המגיד״).

מלבד שירים, כתב דורנצוויג גם ספורים. „המחול ומות״, נדפס ב„חבצלת״ בהמשכים.[85]) כאלו הרגיש במותו הקרוב, רעיון המות מובע ביצירה זו שנכבתה כשנה וחצי לפני הסתלקותו מן החיים.

על אף הטלטולים ולמרות מחלתו הצליח, במשך עשר שנים, להעשיר את התרבות העברית ע״י שני קובצי שיריו הנ״ל וע״י יצירותיו הספרותיות, הפזורות בירחונים עבריים בני זמנו.

שלמה אהרנקרנץ

הוא השלישי בחבורה שעזב את פולין וחיפש אפשרות להורות תורה ולשון עברית לבני ישראל בטרנסילווניה. גם הוא, כקורלנדר, מוסר פרטי חייו בפתח דבר לספרו „צרור פרחים מהגיוני אדם״ (בראדי, 1878, °8, I—VIII, 1—50 עמ׳).[86]) נולד בשנת 1853. ילדות קשה היתה לו. הוריו נתגרשו בהיותו בן שנה.[87]) למד בבית ספר ממשלתי ואביו למדו לשון הקודש. בגיל שבע עשרה החל לעסוק

79) „ירושלים״, „חבצלת״, תרל״ב, גליון 45, עמ׳ 358.
80) „נכ״, 74—76; „חבצלת״, תרל״ג, גליון 1, עמ׳ 1—2.
81) „נכ״, 29—33.
82) שם, 29—33; גם ב„כוכבי יצחק״, לד, עמ׳ 64—67.
83) „נכ״, 66—73.
84) „והסנה״ רמז לשמו של המשורר „דורנצוויג״. שני השירים מודפסים בהתחלת הספר „נבל וכנור״.
85) „החבצלת״, תרל״ג, גליון 1, עמ׳ 2—4; 12—13; גליון 3, עמ׳ 20—22; גליון 4, עמ׳ 28—29; גליון 5, עמ׳ 36—38; גליון 6, עמ׳ 44—46; גליון 7, עמ׳ 53—54; גליון 8, עמ׳ 54—55.
86) ח. ליפה (כרך א, עמ׳ 88) רושם בטעות: „קרונשטדט״ כמקום ההדפסה של הספר.
87) „צרור פרחים״, עמ׳ VIII: „בעודני בן שנה התפרדו אבותי זה מזה... ונשלחתי אל תוך מי מריבה... הייתי בבית אבי באין אם ובבית אמי באין אב ותידד מנוחה ממני״.

בהוראה: „ואף אמנם שבעתי מרורים, כי גם לי לא חלקה הטבע גורל יותר טוב מכל החוסים בצל כנפי הלמוד".[88])

מבין שלושת המורים־משוררים הצליח שלמה אהרנקרנץ לתת תמונה ברורה אודות מצבו של המורה היהודי בתקופתו. לימד בערים ובכפרים בפולין: „הוריתי להם דרך ילכו באור, ועל נתיבות נכוחות ולא עקלקלות הדרכתים, הייתי להם מורה שפות החיות וגם לשפה העברית נתתי לב לאהבה ולכבדה, כי היא אם הלשונות, בצילה אנו חיים, והיא תפארת בעליה".[89])

בגיל עשרים — עשרים ושתים, לערך, עזב את ארץ מולדתו ושם פעמיו לטרנסילווניה „ופתאום קול שמעתי ממחנה העברים בזיעבענבירגען לאמר: קראנ־שטאדט, צא והיה שמה מורה שפת עבר... ובחרתי בזה לבוא הנה".[90])

בקראנשטאדט, כפי הנראה, היתה קהלה די גדולה, דומה לזו שבפוגאראש ובקולוז'וואר ובה החל אהרנקרנץ להפיץ בהתלהבות תורה ברבים, אולם לא שבע נחת מן המצב התרבותי במקום. „ב"י (=בני ישראל) שובב ילכו, לא ידעו מקור מחצבתם באשר הם יהודים, ולדאבון כל אוהב עמו ושפתו אין איש ישים לבו אל העבריה".*[90]) אולם המשורר לא אמר נואש, פנה אליהם מעל דפי העתון „זיעבענבירגישער איזראַעליט", אשר יצא לאור באותה שנה (1877), פירסם בו מאמרים ביידיש ובעברית וכנראה גם שירים. על כל זה הוא מספר בהקדמה לספרו ומציין בין היתר: „חברתי איזה שירים כפי חלש תבונתי, ותהי ראשית מלאכתי לתאר תמונת „מורה שפת עבר" ואח"כ עוד אחדים הנקובים בשמותם במחברתי — ובראותי, כי צפצוף זבוב קטן כמוני מצא חן בעיני אנשים אשר לא טחו עינם מראות, נעתרתי לדבריהם, להוציא גם יתר הגיוני חוצה".[91])

הקובץ „צרור פרחים" מכיל פרי עטו של המשורר במשך שש־שבע שנים: משנת 1870 עד שנת 1877. המשורר הוציא לאור קובץ נוסף: „משכיות לבב" („תכיל מכתמים ומכתבים שונים אשר חברתי ותרגמתי וכו' לאוהבי שפת עבר שי אותם הובלתי". באנהארד (?), תרנ"ה).[92]) אולם לדאבוננו טרם הצלחנו להשיגו ולעמוד על תוכנו וטיבו.

הקובץ „צרור פרחים" מעיד על כשרון. בו השקפת עולמו ואהבתו העזה של המשורר אל השפה העברית. הקובץ הוקדש לבארון שמעון וואלף פאן ראטשילד („לכבוד הגבר הנעלה, חונן ונותן, אוהב עמו ושפתו"). הספר מחולק לשני חלקים. בחלק הראשון (I—X, 26 עמ') נמצאים (מלבד „ראשית דבר") שירים מקוריים ותרגומים (מגרמנית) ובחלק השני (23 עמודים) מודפסים מאמרים, מכתבים (גם מכתבי המלצה) ומכתמים קצרים (תרגומים מצרפתית?). נוסף לכך פרסם בספרו גם משיריו של ידידו המורה צבי ברגר, אשר כתב „שיר לכבוד המחבר...".[93])

88) שם, IX.
89) שם.
90) שם.
90*) שם.
91) שם, X.
92) עי' ח. ליפה, כרך ג, עמ' 94 (בשנת 1895 נמצא עהרנקרנץ בעיר שפשיסנטג'ורג' (=Sepsiszentgyörgy שבטרנסילווניה). אצל פרידברג: „גוניהאד", וצ"ל: בונהאד (=Bonyhád).
93) „צרור פרחים", עמ' VI—VII; יתר השירים של צבי ברגר מודפסים בעמ' 24—25 („האדם

השירים המקוריים מגוונים הם. יש בהם שירים ליריים („צפור נודדת")[94] ופיוטים המטפלים בשאלות הזמן, כמו: „עת חדשה", בו תוהה המשורר על הפרוד ביהדות הונגריה, ושואל:

„האם לא יותר טוב לבת יהודה
להיות עם אחד שומרי דתיהם
מהיות כעקרה נעזבה ברורה
אין להם נחלה בתוך אחיהם?
— — — — — — — — —
הלא עצב לאב, אם בניו יתגרו.
אבינו יוצרנו יאיר אור פנים
וברכה ישלח אם יחד יתחברו
וישמח, בהצמד לב בנים אל בנים".[95]

בשיר מיוחד („דבר ליהודים בקראנשטאדט") פונה המשורר אל יהודי קראנ־שטאדט ומורה אותם כי עליהם לשמור תורתנו ולכבד את „שפתנו הנעימה".[96] השיר „מורה שפת עבר" הינו קריאה נהדרת אל בני ישראל לתמוך במורה העברי ובעבודתו הקשה. בחלק הראשון של השיר מתאר המשורר את חיי האיכר, הסוחר וחוצב האבנים. לדעת המשורר טובים חייהם מחייו של המורה. אחר עובר המשורר לתאור גורלו המר של המורה העברי:

„המורה להחריש איך יעצור כח
ללמדם חודש ימים וברגע שכוח — —
הונגריש או רומית ילמוד מלה במלה,
זר מוסר פורע בשעת התפילה
— — — — — — — — —
הנשמע כזאת בימי קדמונים
ואות היא לדורות האחרונים
ילד היודע לחשוב בתשבורת
בל ידע לקרא בסדר הקטורת!"

איננו מאשים את כל ישראל, רק את אלה המזלזלים בהוראת לשון הקודש, ושופכים את זעמם, דווקא, על המורה המסכן:

„ומה זה חטא המורה חטא
כי ירד עשר מעלות מטה?
יען נפשו, להורותם דרך החיים
וללמדם שפת ודת אל שמים?
וזה שכרו מכל עמלו,
רעב ולחץ זה מנת גורלו,

והיוצר", „תפלה לעני"). ואולי גם ארבעת הבתים הראשונים של השיר „חזיון החולה על ערש דוי" (עמ' 8) הם שלו.

94) שם, 6—8.
95) שם, 11.
96) שם, 18.

מימינו אורך ימים בורח,
בשמאלו ריש וקלון לוקח".[97]

שמחת חג הפורים מעודדת אותו לחבר שיר („שמחת פורים" ו„מליצה לפורים").[98] רעיונותיו ודאגותיו בשל המגיפה אשר פקדה את רוסיה ואוסטריה מובעים בשיר „אל החולי רע".[99]

תרגומיו הם משילר („ההצלחה והחכמה"),[100] סאפיר („לספרי"),[101] ט. אלשקי („המחלה"),[102] וכן מצרפתית („קני בושם, פרחים נוטפים מגן שפת צרפת").[103] כותרת הקובץ לקוחה מאחד הבתים הללו:

„הנה! צרור פרחים
על תלמי שפת צרפת נתנה ריח
בין ערוגת בושם נקטפם
תוכם רצוף מוסר מתוך לחך".[104]

בשיר „תיו לזכרון" חולק המשורר כבוד לדודו וואלף אהרנקרנץ (הנודע בשם „וועלויל זבארזער, פאלקסדיכטער") משורר וסופר.[105]

קובץ שיריו „צרור פרחים" מפיץ אור על המצב התרבותי של יהדות טרנסילווניה, וההקדמה שבו — גם על המצב בפולין. אהרנקרנץ משלים את התמונה המתוארת ביצירות חבריו.

ארבעה משוררים, שחיו ופעלו בתקופה אחת ובאזור אחד, דברו אלינו. לארבעתם ארבע דרכים שונות של ביטוי, אולם המכנה המשותף: האדרת התורה וחיזוק תרבותנו ושפתנו ביהדות טרנסילוונית בשלהי המאה התשע־עשרה.

97) שם, 3—4.
98) שם, 22—26.
99) שם, 12—13.
100) שם, 6.
101) שם, 14.
102) שם, 20—21. Alsci, Die Krankheit.
103) שם.
104) שם.
105) שם, עמ' V (בנימין וואלף עהרנקרנץ, חיבר את הס' „שפתי ישנה", פרזעמישל 1874; „מקל נועם" כרך א־ג, יאסי, 1865—1873; „מקל חובלים", פרזעמישל, 1869.

יהודי טרנסילווניה בתרבות ההונגרית

יצירותיהם של יהודים הופיעו כתובות בשפה ההונגרית בשנות ה־20 של המאה שעברה, כאשר הסופרים ההונגריים בטרנסילווניה פלסו לעצמם דרך הנקראת „טרנסילווניזם". הסופרים שהתארגנו בחוג התרבותי „הליקון" — בתוכם גם היהודי ארנו ליגטי, אסקר בארד — היו נציגי הזרם הספרותי הזה.

יהודים שהתבלטו עם יצירותיהם בספרות ההונגרית־טרנסילוונית הם:

ארנו ליגטי (1891—1944), סופר ועתונאי מוכשר. השתתף במרץ רב בחיים הספרותיים והתרבותיים ההונגריים בטרנסילווניה. נרצח ע"י ההונגרים ב־1944; גורג סאנטו (1898—1961), התעוור במלחמת העולם הראשונה. היה נציג האכספרסיוניזם ולמענו לחם גם מעל דפי ירחונו (פריסקופ); רודיון מרקוביץ (1888—1948), עו"ד מסטמאר. זכה לפרסום עולמי בשל ספרו ה„גארניזון מסיביר", בו תיאר את אורח חייהם של השבויים ברוסיה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. הספר נדפס בשנת 1927 ותורגם לשפות שונות. המחבר כתב גם על קורות חייהם של היהודים בקארפאטו־רוס (ספורים אודות ר' אנשל ויהודים מכפרי אוואש).

בכלל הסופרים שמקום נכבד להם בספרות היפה בהונגריה נזכיר שמותיהם של אחדים: בנו קאראצ'וני (ד"ר ברנט קלרמן, 1888—1944); ד"ר מיקשה קופפר, (חתום בשם: „ראפי אדם", רופא, 1898—1961), שיצאו לו מוניטין בשל הרומאנים ההיסטוריים שלו על חיי ג'ורדאנו ברונו, ד"ר מסמר, פאראצלזוס. כמו כן: אוטו אינדיג, אסקר בארד ואחרים שנתפרסמו עם יצירותיהם בספרות ההונגרית.

קולות ראדיקליים־סוציאליסטיים השמיעו: משה כהנא („תחת הרי הקארפאטים", „ששה ימים והשביעי"); ד"ר אנדראש סילאד'י („הרועה החדש", נדפס בפריז בשנת 1930; „חיילי הזמן", קולוז'ואר, 1931). המשטר החרים את היצירות הנ"ל וד"ר אנדראש סילאד'י נאסר בשנת 1932.

בעיר קולוז'וואר התגוררו המשוררים: לאסלו שאלאמון והגב' אירן בצ'קי. היהודי (שהתנצר) ינו יאנוביץ (1872—1945) מנהל התיאטרון ההונגרי בקולוז'וואר החל משנת 1923 עד שנת 1930 עשה מאמצים נואשים בכדי לשמור על התיאטרון מצפרני המשטר הרומני שהיה מעונין להשתיק את חיי התרבות ההונגריים. יהודים מקולוז'וואר מלאו תפקיד בחיים הפוליטיים ההונגריים: העו"ד ד"ר הוגו רוט (היה בין מניחי היסוד למסגרת פוליטית הונגרית); ד"ר שאנדור ווייס (נבחר לפרלמנט הרומני כנציג העיר נאד־וואראד יחד עם נאנדור הגדוש); בנו גומבוש (סגן יו"ר המפלגה ההונגרית בקולוז'וואר). הרב ד"ר ליפוט קצ'קמטי, רבה הראשי של הקהלה הניאולוגית בנאד־וואראד, שלחם בעד התרבות ההונגרית ושפתה, שימש במשך שנים רבות כחבר ועד המפלגה ההונגרית בעירו וכחבר החברה התרבותית „סיגליגטי". יהודים השתתפו גם ביסוד וביסוס העתונות ההונגרית, בתוכם: ארנו ליגטי שהוציא לאור שבועון (Független Ujság); דר. שאנדור ווייס (Keleti Ujság); דז'ו פהר (Nagyváradi Napló); אדה פאסטור (Estilap) וברנאט כהנא "Brassói Lapok" הנפוץ ביותר ברומניה ביסודו של חתנו יוסף גרינפלד.

שואת יהודי צפון טרנסילווניה

מאת מ. כרמלי־וינברגר

בדברי ימי טרנסילווניה חלו לא פעם שינויים וחילופי משמרות, אולם אלה אשר התרחשו בשנות 1918 ו־1940 היו גורליים בחיי היהודים בחבל זה.*)

שנת 1918, תום מלחמת העולם הראשונה, מסמלת התחדשות בחיי היהודים בטרנסילווניה, שראשית התישבותם שם היתה במאה השש עשרה.[1]) יהדות זו הצהירה ב־1918 על לאומיותה, התארגנה כ„מיעוט לאומי יהודי", ובצורה זו ניסתה לבסס את חייה תחת השלטון הרומני החדש. השלטון הרומני קיבל ברצון את ההתארגנות הזאת — מתוך שנאה להונגרים שאת כוחם רצו להחליש.

אם שנת 1918 היתה שנת מפנה מבחינה פוליטית בתולדות יהודי טרנסילווניה, הרי שנת 1940 היתה להם שנה גורלית, כי היא פתחה את תקופת השואה, שפקדה גם את יהודי ארץ זו, בין שאר ארצות אירופה.

החלטת וינה (30 באוגוסט 1940)

התביעות הטריטוריאליות של ברית המועצות מרומניה (26 ליוני 1940) שימשו פתיחה למאורעות שהתרחשו בחלק זה של העולם. ברית המועצות תבעה מרומניה, שתוותר למענה על בסראביה ובוקובינה הצפונית. קארול השני, מלך רומניה, נכנע לאולטימטום של סטאלין והעביר את השטחים האלה לברית המועצות. אבל גם להונגרים ולבולגרים היו תביעות טריטוריאליות מרומניה, בעקבות חוזי השלום שנחתמו בתום מלחמת העולם הראשונה. במיוחד לחצו ההונגרים בתביעו־תיהם, כי הם הפסידו עם התפוררות המונארכיה האוסטרו־הונגרית בשנת 1918, את השטחים הגדולים ביותר, בתוכם טרנסילווניה, שהיתה זה דורות סלע־מחלוקת בין הונגריה ורומניה. לפי ההכרעה הווינאית מ־30.8.1940, חולקה טרנסילווניה לשתים: חלקה הצפוני הוחזר להונגריה עם שנים וחצי מיליון תושבים. העיר קולוז'וואר צורפה לשטח שהוחזר להונגריה, ואילו טורדא נשארה בידי הרומנים. בקרבת הגבול החדש ההונגרי־הרומני היו בשטח ההונגרי הערים הגדולות: אורדיא־מארא, קלוז' (קולוז'וואר), טרגו־מורש.

הכרעת וינה גרמה להדחתו של קארול השני מכסא המלוכה והעברת השלטון לידי אנטונסקו. כתוצאה מהכרעת וינה עברו כמאה וחמשים אלף יהודים מידי השלטון הרומני לידי שלטון ההונגרים.

תחת השלטון ההונגרי (1940—1944)

כבר בימים הראשונים אחר סיפוח החבל הבהירו ההונגרים ליהודים, ששחרורו

*) המאמר נדפס בידיעות יד ושם (ירושלים, ניסן תשכ"ד — מארס־אפריל 1964), מס' 32, עמ' 8—19 ; כמו כן בתרגום אנגלי בבולטין יד ושם (אוגוסט 1964), מס. 15, עמ' 12—27.

1) ראה מאמרי בספר מחקרים בחכמת ישראל לזכרונו של פרופ' יחיאל מיכל הכהן גוטמן, בודפשט, תש"ו, (עמ' 283—296).

של צפון טרנסילווניה פירושו שיעבוד מוחלט של היהודים. כדי להמחיש זאת, תלו הם יהודי אחד ורומני אחד בעיר קולוז'וואר בפומבי, בהאשימם אותם בריגול לטובת רומניה.[2] בסוף 1940 החלו בצפון טרנסילווניה בבדיקת האזרחות של היהודים. היה עלינו להוכיח, שהשגנו אותה לפני שנת 1921, או שאבותינו גרו לפני שנת 1851 בהונגריה. לילה אחד ביולי 1941 נאספו מאות משפחות יהודיות מבתיהן והובלו „כנתינים זרים" מצפון טרנסילווניה לקאמיניץ־פודולסק. שם נרצחו ללא רחמים.

החוקים האנטי־יהודיים, אשר היו בתוקפם בהונגריה כה מכבר, הונהגו מיד גם בצפון טרנסילווניה. התוצאה היתה, שמפעלים שהיו בבעלות יהודית הולאמו, או שבעליהם נאלצו להעסיק לא־יהודי כ„ממונה על המפעל", שכעבור זמן־מה הועבר לבעלותו הבלעדית.[3] אלפי משפחות הפסידו כך את הונם ואת לחמם. פקידים יהודיים ממשרות ממשלתיות וצבוריות פוטרו.

ההונגרים נכנסו לצפון טרנסילווניה בחודש ספטמבר, בעת פתיחת בתי הספר ברחבי הארץ. תלמידים יהודיים לא נתקבלו לבתי ספר תיכוניים־הונגריים. מסיבה זו נפתחו מחדש בתי הספר התיכוניים היהודיים לבנים ולבנות בקולוז'וואר, והוקמו חדשים בערים אחרות.[4] יהדות טרנסילווניה, אשר הצהירה מעל דפי העתון „אוי־קלט" (עתון יהודי בשפה ההונגרית) ביום כניסת ההונגרים לקולוז'וואר, „שהיינו ונישאר יהודים גם להבא!",[5] התחילה להרגיש את ידו האכזרית של השלטון ההונגרי בכל שטחי החיים. כל בעלי החנויות היהודיים הוכרחו לפתוח עסקיהם בשבתות ובחגים, ורק לאחר מאמצים רבים בוטלה הגזרה.[6] השלטונות הפריעו לפעולות התרבותיות של הקהלות ולבסוף הפסיקו אותן כליל.

בעקבות החוק על „עבודת כפייה" גויסו קרוב לעשרים אלף יהודים, בני 18—48, והוצאו מטרנסילווניה אל החזית הרוסית־גרמנית (רק חלק קטן מהם נשאר בתוך הונגריה, לעבודות ביצורים ולבניית שדות תעופה).[7]

הישובים היהודיים

הקהלות הטרנסילווניות היו מאורגנות במסגרת כלל־אריצת. היו שני ארגונים

2) שמו של היהודי: וורצל. אחר איזה זמן דנו למוות עוד שלושה יהודים: רוזנפלד, בן שלושים מקולוז'וואר; פיש, כבן עשרים ושש מטצ'ה. שמו של היהודי הנרצח השלישי לא ידוע לי. אשמתם היתה, שברחו ממחנה־עבודה.

3) Szombatfalvy George, Le bilan social de la loi sur les juifs, "Társadalomtudomány", Budapest, Vol. XX, 1940, No. 1. — Az 1938. évi tc. 1939; Az 1939. évi IV. tc.

4) שר החנוך ההונגרי ב. הומאן קיבל משלחת של הקהלות שבקולוז'וואר, ב־8 באוקטובר 1940, ונתן רשות לפתוח בתי ספר תיכוניים יהודיים במקום. כשבע מאות תלמידים חונכו בהם. בחינות בגרות התקיימו בהם עוד בחודש אפריל 1944, ימים אחדים לפני הגרוש.

5) *Uj Kelet*, 14.IX.1940.

6) המפקד הצבאי של העיר, גנרל נובאקוביץ', נענה לבקשת כותב שורות אלו וביטל את הגזרה.

7) Karsai Elek, Fegyvertelen álltak az aknamezökön. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Budapest, 1962, Vol. I — II. (II, pp. 268—269). Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter visszaemlékezései. Piliscsaba, 1957. (Karsai, op. cit., Vol. I., XVIII). יש להזכיר גם את הקולונל אלברט רוויצקי שעמד בראש הגיוס בעיר נאד'באנ'א והראה יחס אנושי כלפי היהודים וע"י זה רכש לעצמו שם טוב בינם.

ארציים:[8]) איגוד קהלות לפי „נוסח מערבי" [אשכנזי־ניאולוגי] ואיגוד קהלות עם משרדים מרכזיים בעיר קולוז'וואר, אשר מצאו, לא פעם, שפה משותפת, כדי להתיצב לפני השלטונות ולהגן על קיום הקהלות ועל מוסדותיהן בטרנסילווניה.

כדי לקבל מושג־מה על החיים של יהודי טרנסילווניה הצפונית, נציג בתור דוגמא את המוסדות והארגונים שפעלו בעיר קולוז'וואר.

בתי־כנסת: מלבד שתי הקהלות הגדולות ובתי הכנסת המרכזיים שלהן, היו קיימים עוד כעשרים בתי־כנסת ובתי תפילה.[9]) על יד שתי הקהלות הגדולות פעלו „חברות קדישות",[10]) שעסקו, מלבד בתפקידיהן המסורתיים, גם בפעולות סוציאליות. „ארגון נשים יהודיות" תמך במועדון יומי לילדים נזקקים, כמו כן ב„מושב זקנות". התקיים גם „מושב זקנים" ליד בית־הכנסת „פועלי צדק". החברה „מרפא לנפש" דאגה למזון כשר בבתי חולים המקומיים הלא־יהודיים, משנת 1921.

מוסדות תורה וחנוך: הקהלות הגדולות החזיקו, כל אחת בנפרד, בית ספר יסודי[11]) ובמשותף פתחו בתי־ספר תיכוניים לבנים ולבנות;[12]) מאות תלמידים ביקרו ב„תלמוד תורה" של הקהלה האורתודוכסית. החברות „מחזיקי תורה" ו„סיני" דאגו ללימוד התורה בקרב צעירים ובוגרים. בשנת 1934 נוסדה הישיבה, על שם „חת"ם סופר".

מוסדות תרבות וספורט: בעיר פעלה תזמורת פילהרמונית יהודית ע"ש „גולד־מארק"; הונח היסוד לבית תרבות גדול; הארגון לספורט „הגיבור" דאג לחנוך הגופני של הנוער היהודי.

מוסדות פילאנטרופיים: בשנת 1939, עוד לפני סיפוח העיר להונגריה, הוקמה ע"י שתי הקהלות הגדולות „לשכה סוציאלית", שמתפקידה היה לרכז ולפתור בצורה מאורגנת את הבעיות הסוציאליות של התושבים היהודיים בעיר קולוז'וואר. משנת 1927 פעל בעיר „בית חולים יהודי", והרופאים היהודים התארגנו בחברה ע"ש „פאול ארליך".

8) האוכלוסיה של צפון טרנסילווניה ב־1930: 146,093; ב־1941: 149,751. (Congresul Mondial Evreiesc, Sectiunea din Romania. Asezarile Evreilor din Romania. [Memento statistic], Bucuresti, 1947, pp. 159—210).

9) בתי כנסת: „בית אברהם" (ברחוב מונושטור); „בית יעקב" (ברחוב קיש); „בית אהרן" (ברחוב הלטאי); „עזרת ישראל" (ברחוב פרדיננד); „אוהל משה" של החסידים ממאראמורש־סיגט; „אוהל יהודה" שנוסד בסוף מלחמת העולם הראשונה; „חברת ע"ס" שהוקם בשנת 1898; „עבודת כהונה" שנוסד בשנת 1918; „בית המדרש" צ'כוב; „בית הלל" ע"ש ר' הלל מקולומיא; „בית מאיר" (ברחוב טראיאן); „פועלי צדק" (ברחוב באריציו) של הפועלים היהודיים אשר לידו היו קיימים „מושב זקנים" וקופת מלווה לחברים; בית הכנסת הגדול של הקהלה „הספרדית" (הכינוי „ספרדי" איננו אומר שהמתפללים בו היו ממוצא ספרדי, כי אם רק בדרך זו היתה אפשרות לארגן קהלה נוספת במקום ע"י יהודים שנפרדו מהקהלה הגדולה האורתודוכסית. רבה של אותה קהלה היה ר' יקותיאל יהודה האלברשטם, מייסד „קרית סאנדז" שליד נתניה, במדינת ישראל); בתי תפלה: „יצחק"; „בית לוי"; „כנסת יחזקאל"; „עולה למלך"; בית כנסת של „הפועל הדתי".

10) Mózes Elek és Szabó Imre: Száz év a kegyelet és jótékonyság szolgálatában Cluj, 1936. — Dr. Eisler Mátyás, Képek a kolozsvári zsidók multjából, Kolozsvár, 1924.

11) בקהלה לפי „נוסח מערב" היה קיים גם גן ילדים עברי.

12) בית הספר נפתח ב־6 לספטמבר 1920 ונסגר ע"י השלטונות הרומניים בשנת 1927. הוא נפתח מחדש בשנת 1940 ומילא את תפקידו עד הגרוש, בשנת 1944.

באנק יהודי פעל בעזרת הג׳וינט.

עבודה מבורכת נעשתה ע״י המוסד Arvagondozó בשטח החינוך המקצועי ובהכנת הנוער לחיים בארץ ישראל.

מוסדות וארגונים ציוניים: ההסתדרות הציונית הלאומית החלה בפעולתה ב־20 בנובמבר 1918. ביזמתה הוקמו בתי־ספר תיכוניים, הופיע העתון „אוי־קלט" בעריכתו של ד״ר א. מרטון ז״ל. המפלגות הציוניות וארגוני הנוער הציוניים היו פעילים.[13] „הקרן הקיימת", „קרן היסוד", „ויצ״ו" פתחו את משרדיהם הארציים בעיר. נוסדה לשכה של מסדר „בני ברית" בעיר בשם „שלום" והיא הוציאה ירחון בשם „בני ברית".[14] התלמידים היהודיים שלמדו באוניברסיטה שבעיר התארגנו ב„הוועד לעזרת תלמידי האוניברסיטה". ה„וועד" השתדל לפתור את הבעיות הכספיות של הסטודנטים לא רק בעיר קולוז׳וואר כי אם בטרנסילווניה כולה.[15]

בית־דפוס עברי במקום עזר להפצת תורת ישראל והשפה העברית ותרבותה בין תושבי העיר וגם מחוץ לגבולותיה.[16] בעריכת כותב שורות אלו הופיע „ידיעון הקהלה" מדי חודש.[17]

כל זה התמוטט ב־14 לספטמבר 1940, כאשר מיקלוש הורטי, העוצר ההונגרי, נכנס לקולוז׳וואר, בירת טרנסילווניה, בהתאם להחלטת וינה.

הקהלות ניסו לפתור את הבעיות החמורות, שהתעוררו אז בשל החוקים האנטי־יהודיים של השלטונות ההונגריים. בכל עיר ועיר הפסידו מאות משפחות מקום עבודתן, פרנסתן; משפחות המגויסים „למחנה עבודה" נשארו ללא תומך; פליטים אשר המשיכו להגיע מהארצות הכבושות בידי הנאצים וגם יהודים שגורשו ממקומות שונים שבטרנסילווניה גופא, התרכזו בערים הגדולות והדאגה להם הוטלה על ועדת הקהלות. הלשכה הסוציאלית, שהוקמה בסוף שנת 1939 ע״י שתי הקהלות הגדולות שבקולוז׳וואר, הרחיבה אפוא את פעולתה וריכזה בידיה את העבודה לטובת אלפי היהודים הנצרכים.[18] מנהלי „הלשכות הסוציאליות" מצפון־טרנסילווניה התאספו ביוני 1941 בעיר דיש (Dés), כדי לתאם בינם לבין עצמם את העבודה, כמו כן להשתלב בפעולה הסוציאלית של הארגון הטרנסילווני, של "Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája", "Országos Magyar Zsidó Segitö Akció" (OMZSA)

13) המפלגות והארגונים הציוניים היו: „ציונים כלליים", „איחוד", „חרות", „המזרחי", „הפועל הדתי", „חלוץ בעל מלאכה". ארגוני נוער: „הנוער הציוני", „צעירי מזרחי", „בני ישראל", „ברית קבוצית", „שומר הצעיר", „דור חדש", „בני עבודה", „באריסיה", „הבונה".

14) לשכות של „בני ברית" היו גם בערים: סאטמר, בראשו, טמשוואר, אראד, נאד־ווארד, נאד־סאלונטה, מארוש־וושרהלי. כולן נוסדו אחרי מלחמת העולם הראשונה ונסגרו ע״י ההונגרים ב־1940.

15) Kelet és Nyugat Között (Az erdélyi zsidó Diaksegélyzö kiadványa, Cluj) (1936?) מכיל עבודות, מסות, ציורים, כולם פרי עבודתו של הסטודנטים היהודים באוניברסיטה שבעיר.

16) ראה את המאמרים: י. יוסף כהן, שבעים שנה כתבי־עת תורניים בטרנסילווניה (תרל״ד — תש״ד), „ארשת", כרך א׳ עמ׳ 299—326; נתנאל קצבורג, כתבי־עת עבריים בהונגריה, „ארשת", כרך א׳ עמ׳ 279—298; י. יוסף כהן, הדפוס העברי בטרנסילווניה, „קרית־ספר" (סיון תשי״ח) כרך ל״ג, חוברת ג׳, עמ׳ 386—403; ל״ד, עמ׳ 399—512; ל״ה, עמ׳ 98—108, „יידישע דרוקן אין טראַנסילוואַניע (1876 — 1948), ייוואָ בלעטער, 1962, כרך 42, 265—277.

17) „ידיעות הקהילה" הופיעו בשמות שונים: "Hitközségi Ertesitö" (מאי 1935 — פברואר 1937), "A cluji Izr. Hitk. Havi Jelentése" (פברואר 1937 — ינואר 1938); "Raport Lunar" (ינואר 1938 — דצמבר 1939); "Jelentés" (דצמבר 1939 — אפריל 1942).

18) A Kolozsvári Izraelita Hitközség "Peszachi Jelentése", Kolozsvár, 1942, pp. 22-23.

אשר עם מרכזם בבודפשט עשו מאמצים כבירים כדי להקל על מצוקת היהודים בחלקים אחרים של הונגריה, בעיקר בבודפשט.[19]

העזרה לפליטים

בין השאלות והדאגות, אשר הטרידו את יהדות טרנסילווניה לפני החלטת וינה ואחריה, היתה העזרה למאות הפליטים אשר הצליחו להמלט מצפורני הנאצים ולהגיע דרך מדינות עוינות אל ערי טרנסילווניה, בעיקר לקולוז׳וואר, שנמצאה בצומת דרכים בחלק זה של אירופה. ראשוני הפליטים הופיעו בשנת 1933, ומספרם הלך וגדל ככל שהיטלר התקדם בכיבושיו. עד לפני סיפוחה של טרנסילווניה הצפונית להונגריה (1940) היה הטיפול בפליטים קל יחסית, כי עמדתם של הרומנים בשאלת הפליטים היתה גמישה, בהתאם לקו הפוליטי הבינלאומי שלהם. גם אחרי החלטת וינה נמשכה העליה של פליטים דרך ערי הנמל הרומניות, למרות מחאתם של נציגי גרמניה בבוקארשט.[20]

עד שנת 1939 ניתנה עזרה וטיפול לפליטים בדרך פרטיזאנית. אח״כ הוקם ביזמת כותב שורות אלו „ועד לעזרת הפליטים בטרנסילווניה ובאנאט״, בחסותם של שני הארגונים הכלל־ארציים של הקהלות, אשר מתפקידו היה לפתור את הבעיות הכספיות והמעשיות, שהתעוררו עם גידול מספר הפליטים, שרובם ככולם עברו דרך העיר קולוז׳וואר.

ה„וועד לעזרת הפליטים״ פנה מעל דפי העתון „אוי־קלט״ (ספטמבר 1939) אל הציבור היהודי לא רק בתביעה לגייס את הכספים הדרושים להחזקת הפליטים ולהעלאתם ארצה, כי אם גם הפנה את תשומת לב הקהל היהודי אל הסכנה הגדולה המרחפת מעל ראשי היהודים בטרנסילווניה. ה„וועד״ המחיש לפני הציבור את המצב הטראגי שבו נמצאים כולנו, והודגש גם שנזדרז לתמוך בפליטים למען תהיה זכות מוסרית גם ליהודי טרנסילווניה לבקש עזרה, כשגם הם יהיו בסכנה. בפניה זו של ה„וועד לעזרת הפליטים״ שהודפסה בהונגרית וברומנית והיתה חתומה בידי ראשי הארגונים הכלל־ארציים של קהלות בטרנסילווניה ובאנאט, היה משום אזעקה אל היהודים בחלק זה של אירופה. יהודים מהמקומות המרוחקים והנדחים ביותר, מכפרים קטנים, שלחו כסף וחבילות בגדים אל ה„וועד לעזרת הפליטים״.

בעבודה זו למען הפליטים היתה הבעיה הרצינית והמסוכנת ביותר, כיצד להשיג עבורם מקום מגורים בטוח, עד שיוכלו להמשיך בדרכם לבוקרשט. רובם

19) A Kolozsvári Kongresszusi Izraelita Hitközség jelentése az 1941. május—junius hónapokról. Kolozsvár, 1941, p. 17.

20) באותו זמן, כאשר היטלר דרש מאנטונסקו לגרש את יהודי אראד, טמשוואר, טורדא וסביבתן (10 ספטמבר 1942), נודע לקילינגר, ציר גרמניה בבוקרשט (1941—1944), כי אנטונסקו נתן רשיון ל־75.000—80.000 יהודים לצאת לא״י. מארטין לוטר, מנהל המחלקה דייטשלנד במשרד החוץ הגרמני, דרש מקילינגר, שיפעל לביטול התכנית הזאת, שעמדה בניגוד להסכם גרמניה עם המופתי הירושלמי ועם ראש ממשלת עיראק גאילאני. בעת ביקורו ב־12—13 באפריל 1943 בקלס־היים, ביקש אנטונסקו את הסכמתו של ריבנטרופ לעליית 7000 ילדים עד גיל שמונה. אייכמן הביע חוות דעת שלילית בענין זה. יותר מאוחר הודיע קילינגר, שאנטונסקו נתן רשיון ל„צלב האדום״ להעלות יהודים מטרנסילווניה, בתנאי שה„צלב האדום״ יעמיד את האניות לרשותם. (מסמכי נירנברג NG-3987, NG-5049, NG-1780, C-144, NG-2200, NG-2354).

כבולם באו מכיוון קושיצה עייפים בגוף ובנפש. היו ביניהם חולים ולפעמים ילדים עם מחלות מידבקות, שמן ההכרח היה לאשפזם בבית חולים במקום. ציידנו אותם בתעודות לידה מזויפות, כדי להקל על קבלתם לבית חולים. במקרים בודדים הצלחנו לסדר פליטים בעבודה אצל יהודים, שהיו מוכנים לסכן את עצמם למענם. והיו כאלה. ועד מקומי מצומצם קיבל על עצמו את העבודה העילאית הזאת והוא מילא את תפקידו במסירות נפש.

הפקידים הרומנים, בדרך כלל, הושיטו יד. הם איפשרו לנו לבקר אצל אותם הפליטים, אשר לרוע מזלם נאסרו בדרך ונכלאו בבתי סוהר בעיר.[21]) הוועד המקומי סיפק להם מזון כשר, תרופות ובגדים וכו׳. אח״כ הועברו, לפי בקשתנו, בלווית שוטרים רומניים, בקבוצות מאורגנות לערי הנמל שברומניה.

עם כניסת ההונגרים לצפון טרנסילווניה (ספטמבר 1940) נאלץ „הוועד״ לשנות את דרך עבודתו, אך לא הפסיק את פעולתו. ההונגרים לא היו סובלניים כמו הרומנים. לראשונה קיבל על עצמו „המוסד הסוציאלי״ את התפקיד, אח״כ המשיך „ועד ההצלה״ בפעולה, כי זרם הפליטים לא הופסק לרגע. אפילו מוורשה המופצצת,[22]) הגיעו דרך ארצות בוערות, צעירים יהודיים לקולוז׳וואר. המעבר ליד קולוז׳וואר לשטח רומני היה דרך איטון. הגישה אליו היתה בין גבעות „פלק״. היה זה שטח הררי, קרוב מאוד אל הקסרקטנים של משמר הגבול ההונגרי. רק אנשים בגיל צעיר היו מסוגלים לעבור בדרך הזאת ולנסות את מזלם, בעזרת מדריכים לא־יהודיים, אשר כנגד תשלום הבריחו יהודים אל מעבר לגבול, לטורדא.

מקום מעבר אחר היה ליד בלנייש ואראד. יהודי המקומות האלה קיבלו את הפליטים, אשר הצליחו להגניב את הגבול, ועזרו להם במסירות נפש להמשיך בדרכם.

מאות יהודים עברו בכיוון איטון מספטמבר 1940 עד מאי 1944, הודות לפעולות „הוועד לעזרת הפליטים״, ויותר מאוחר ע״י „ועד ההצלה״.[23]) רובם ככולם שרידי החרב וההשמדה מפולניה, צ׳כיה, סלובאקיה. מבין אנשי המקום, יהודי טרנסילווניה, רק מעטים ניסו את מזלם כשנכנסו הנאצים להונגריה.

הנאצים בצפון טרנסילווניה (27 במרץ 1944)

„מבצע מארגאריטה 1״ היה הצופן של כיבוש הונגריה ע״י היטלר. ביום 19 במרץ 1944 נכנסו הנאצים להונגריה. בראשות סטויאי דומה, ציר הונגריה לשעבר בגרמניה, הורכבה ב־23 במרץ ממשלה חדשה מאנשי הימין הקיצוני אנדור יארוש, לאסלו אנדרה, „האייכמן ההונגרי״, ואחרים. בימים הראשונים לכניסת הנאצים

21) בעבודה זו למען הפליטים נאסרתי פעם ע״י המשטרה החשאית הרומנית, ורק אחרי השתדלויות רבות של קהלתי בקולוז׳וואר שוחררתי.

22) בין הפליטים מוורשה נזכיר את הגב׳ חוה יונגר, אשר הצליחה לבוא אחרי בעלה, זיגפריד יונגר, חשמלאי מוורשה. הלה נפל בשבי לידי הגרמנים, כחייל פולני, והגיע דרך קושיצה לקולוז׳וואר; העברנו אותו ואח״כ את אשתו לרומניה.

23) חברי הוועד היו: ד״ר ארנסט מרטון, יו״ר ההסתדרות הציונית בטרנסילווניה, הילל דנציג, יאנוש גוטפריד, ארנו הטסגי.

להונגריה נודעו לנו בקולוז׳וואר על הפעולות של הנאצים ועוזריהם ההונגריים: על מאסרם של מדינאים בעלי הכרה דימוקראטית ויהודים אמידים, על תפיסת יהודים בתחנות הרכבת וכליאתם במחנה „קישטארצ׳א״ ליד בודפשט.

בקולוז׳וואר היו מרחפות באוויר דעות אופטימיות: „הנאצים לא יכנסו לטרנ־סילווניה״, „יתקדמו רק עד הנהר טיסא״, „הגשר שמעל הנהר, בקרבת העיר סולנוק, פוצץ״, „הגרמנים מאיימים על ההונגרים, שאם לא ישתפו פעולה אתם, יבטלו את ׳הכרעת וינה׳ וצפון טרנסילווניה תוחזר לרומניה״. בקולוז׳וואר כבר „ידעו״ על ריכוז צבא רומני לאורך הגבול.

על כל הניחושים האלה, שהיו פרי דמיונם של אנשים שסרבו להאמין שגם עליהם יהיה לשתות את כוס התרעלה, באה תשובה ברורה ביום 27 במרץ 1944. באותו יום הגיע הגסטאפו גם לצפון טרנסילווניה והחל בעבודתו לפי השיטה הבדוקה ביתר הארצות הכבושות בידי הנאצים. בקולוז׳וואר הוקמה המפקדה לראשונה בבית המלון „ניו־יורק״, ואח״כ בחווילה של משפחה יהודית במקום.

ב־28 במרץ 1944, בשעות הלילה, נאסרו חברי הנשיאות של הקהלות בעיר, כמו״כ כמאה וחמשים משפחות יהודיות, רובן ככולן אמידות. תושבים גרמניים במקום (מנהיגם היה קוק) הדריכו את הנאצים, לפי רשימה מוכנה מראש, אל דירות היהודים, אשר נשדדו אח״כ ע״י הנאצים בלווית שוטרים הונגריים.

הקולונל סנטאיוואני, ראש שירות הריגול הנגדי ההונגרי, הזמין אותי אליו ודרש ממני רשימה מדויקת של הרכוש הנשדד ע״י הנאצים, באמרו ש„זהו הון לאומי הונגרי״ ואין הגרמנים רשאים לקחתו לעצמם. הוא חשב, שלגזול את הונם של יהודים בהונגריה היא זכות בלעדית של ההונגרים ולא של „הכובשים הנאצים״.[24] תחרות כזו בין שני הרוצחים היתה קיימת גם במקומות אחרים של הונגריה.[25]

ב־29 במרץ 1944 התאספה ביזמת כותב שורות אלו בבית החולים היהודי במקום קבוצת אנשים,[26] כדי לדון בצעדים הדחופים ביותר שיש לנקטם. בין השאר הוחלט אז: א) על גיוס כספים (מיליון פנגה) טרם שהנאצים יספיקו לשים יד על כספם של היהודים; ב) להשיג רשיון מהנציב ההונגרי של פלך קולוז׳וואר לשחרור היהודים שנאסרו ע״י הגסטאפו.

במשרדו של הנציב ההונגרי, שבו ביקרתי יום יום, נפגשתי עם מנהיגים מדיניים הונגריים,[27] אשר לא יכלו לענות על שאלותי. הם רק ניסו לשחרר יהודים אחדים שהיו להם קשרים אתם. ביקרתי אצל הקונסול של שוויץ, שקיבל אותי במעבדה האוניברסיטאית במקום וביקשתי את עזרתו.

עם כניסתו של הגסטאפו לצפון טרנסילווניה נותק הקשר הטלפוני בין ערי השדה ובין בודפשט, ולא ידענו אפילו מה שמתרחש בכפר או בעיירה שבשכנותנו. מסיבה זו נסעה, לפי בקשתי, הגב׳ פר. גרוס, אשה שהתגיירה לפני שנים, עם

24) תשובתי היתה, שאין בידי רשימה כזו, אבל השוטרים ההונגריים, שליוו את הנאצים אל דירות היהודים, יכולים למסור דו״ח על הגזל, כי הם היו עדים לדבר.

25) Lévai Jenö. Zsidó sors Magyarországon, Budapest, 1948, p. 248.

26) השתתפו בפגישה זו: הרב עקיבא גלזנר, הרופא הראשי של בית החולים היהודי ד״ר יוסף פניכל, המהנדס ד׳ולא קליין, יו״ר ועד החנוך של קהלתי הי״ד, וכותב השורות האלה.

27) כגון: Báró Kemény János מייסד החוג הספרותי "Erdelyi Helikon" כמו כן Gróf Bánffy Miklós המדינאי.

התעודות הנוצריות שלה לבודפשט, כדי לקבל שם איזו הדרכה וידיעות, אך לצערנו הרב חזרה ללא תשובה. אם זכרוני איננו מטעה אותי, היא עשתה את הדרך לבודפשט פעמיים.

היודנראט בקולוז׳וואר

אחרי כמה ימים שוחרר ממאסרו ד״ר יוסף פישר (הוא נאסר בין הראשונים) והוטל עליו מטעם הגסטאפו להרכיב את היודנראט במקום. הרכבו הראשון של היודנראט היה: הרב עקיבא גלזנר ז״ל, הרופא ד״ר יוסף פניכל, המהנדס דיולא קליין, הי״ד, עורך העתון „אוי־קלט״ ד״ר א. מרטון, נשיא הקהלה האורתודוכסית זיגמונד ליב, כותב שורות אלו וד״ר יוסף פישר, שהיה יו״ר היודנראט.

ד״ר י. פישר עם יתר יושבי־הראש ביודנראטים שבהונגריה הוזמנו לבודפשט, כדי להשתתף בישיבה אשר כונסה בהתאם לפקודתו של אייכמן. ד״ר פישר חזר מבודפשט ובפיו הסיסמא: „להמשיך בעבודה כרגיל!״ אולם הנאצים הוסיפו „משהו בלתי רגיל״: דרישות להעמיד לרשותם יום־יום מאות יהודים לעבודה (הם הפכו את בית הכנסת הגדול שברחוב פאריז למוסך); לספק להם סחורות, בפרט מוצרי עור ואריג, שמזמן היו מולאמות ע״י ההנוגרים וקשה היה להשיגן, וכו׳. על יו״ר היודנראט היה להתייצב יום־יום לפני מפקד הגסטאפו, תחילה ד״ר שטרושניידר, אח״כ ד״ר רדר, כדי לקבל מהם את „הוראות היום״. על ד״ר פישר אסרו אנשי הגסטאפו כל מגע עם ההונגרים.

לפי פקודה ענדו יהודי טרנסילווניה מגיל שש ומעלה על חזיהם מגן־דוד צהוב, ברוחב של עשרה סמ׳. ברחובות הערים בדקו בלשים הונגריים, אם ה„אות״ תפור היטב על בגדנו, אם לא הקנס היה אלף פנגה. לקניית המצרכים החיוניים היום־יומיים ניתנה רק שעה אחת אחה״צ, לאחר שהתושבים הלא־יהודיים הספיקו להוריק את השוק.

מודעות קיר הופיעו, חתומות בידי ראש המשטרה ההונגרית ל. הולושי־קוטי, ובהן חויבו היהודים למסור דו״חות מפורטים על הונם הפרטי (כסף, תכשיטים, מרבדים וגו׳); אסור היה להחזיק יותר מאלף וחמש מאות פנגה לגולגולת במשפחה; מלבד טבעת הנישואין נאסר על יהודי להחזיק בבעלותו תכשיטים, דברי זהב או כסף. ההונגרים, לימודי נסיון מהימים הראשונים של הכיבוש, עשו כעת הכנות, שה„הון הלאומי״ יפול לידיהם ולא לידי הגרמנים. את מכשירי הרדיו היה עלינו למסור כבר מזמן, כדי שלא תהיה באפשרותנו לשמוע על המתרחש בעולם. העתונות ההונגרית שפכה על יהדות הונגריה זעם ורעל בנוסח ה„שטורמר״ הנאצי.

קשר בין היודנראט והציבור היהודי הוקם ע״י „נציגי אזורים״. העיר חולקה בערך לארבעים אזורים. בכל אזור ואזור היה יהודי אחד אשר העביר את הידיעות מטעם היודנראט אל התושבים היהודיים.[28])

מצב הרוחות השתנה כמעט בכל יום. יום אחד עבר על הציבור גל של אופטימיות ולמחרתו תפס את מקומו גל של פסימיות. יום אחד היינו מלאי תקווה,

28) תלמידי בתי־הספר התיכוניים היהודיים הם אשר מילאו את השליחויות האלו ברוכבם על אופניים.

שהנה עוד מעט והמלחמה תיגמר, שהרי איטליה כבר שוחררה ובמארמרוש־סיגט שומעים כבר את התותחים של הצבא הרוסי. אך למחרת היום פקד ייאוש את הצבור היהודי. אבל גם במצב רוח מדוכה זה לא העלה איש על הדעת גירוש.

תכנית הצלה

באותם הימים צץ רעיון ביודנראט: לבקש שלושה אנשים, שקשרים להם עם חוגים רומניים ויהודיים ברומניה, שיעברו את הגבול וינסו להתקשר אתם כדי למצוא אפשרות של הגדלת מספר „נקודות המעבר" בגבול ההונגרי־רומני.

בתחילת חודש אפריל 1944 נבחרו שלושה אנשים לתפקיד זה, והם: ד"ר ארנסט מרטון, ציר בפרלמנט הרומני לשעבר, עורך העתון „אוי־קלט", אויגן לאסלו, בעל בית־חרושת בקולוז'וואר, וד"ר משה ויינברגר, כותב שורות אלו, שהיה מועמד לרב הראשי הכולל של רומניה בשנת 1940. על אלה הוטל התפקיד בשם היודנראט להגשים „תכנית הצלה" יותר רחבה, כלומר, להגדיל את מספר „נקודות המעבר", להבטיח מקלט בטוח לעוברים, ואולי להמציא להם אפשרות לצאת מרומניה במסגרת „העליה ב'".

אחרי הכנות של עשרה ימים בוטלה התכנית והנימוק היה: „נסכן את חיי חברי היודנראט וחיי יהודים אחרים, אם תתגלה יציאתנו!".[29]

הקמת הגיטו

בינתיים הלכו והתאמתו השמועות על הקמת הגיטו. השמועות באו ממקורות שבמקום, מהעתונות ההונגרית. היודנראט החליט להילחם בתכנית זו, אבל בו בזמן לעשות את ההכנות הדרושות להבטחת תנאים מינימאליים בגיטו. תזכירים הוגשו לראש העיר, שלא יסכים להקמת הגיטו לא רק מסיבות אנושיות, כי אם מתוך נימוקים היגייניים; ריכוז אלפי אנשים בתנאים בלתי־סניטאריים יסכן את חיי תושבי העיר הלא־יהודיים.

עלי הוטל התפקיד לבוא בדברים עם ראשי הכנסיות השונים שבעיר ולבקש את תמיכתם; לשכנע אותם שיפנו בצוותא אל ראש העיר וחברי המועצה המקומית, וישתדלו שתידחה תכנית הגיטו שעמדה על סדר היום של הישיבה הקרובה.[30]

אבל אנדרה לאסלו, „האייכמן ההונגרי", ניהל באופן אישי את ריכוז היהודים בגיטאות בהונגריה כולה, נתן הוראות להקמת הגיטו בקולוז'וואר, לא רחוק מתחנת הרכבת, והביא ממקום אחר פלוגות ז'אנדרמים, שהיו מאומנים בשיטות עינויים, כדי להגשים את תכניתו השטנית.

גם ד. ויסליצני ביקר בעיר. בהרכב היודנראט של קולוז'וואר חל שינוי. ד"ר פישר מסר לויסליצני רשימה בת מאתיים וחמשים איש. הוא רצה לקבל עליה את

29) ד"ר א. מרטון ניסה לקבל עזרתו של הקונסול הרומני קיניזיו במקום ואויגן לאסלו ניהל משא־ומתן עם קצינים גרמניים שהתאכסנו בדירתו. המטרה היתה להשיג אצלם מכונית.

30) ואלה היו ראשי הכנסיות: שאנדור אימרה, מ"מ החשמן הרומנו־קאתולי (החשמן מארטון ארון ישב בעיר אלבא־יוליא, רומניה, אבל פעם, בביקורו בקולוז'וואר, הרים את קולו לטובת היהודים); יוזאן מיקלוש, החשמן האוניטארי, חבר הפרלמנט ההונגרי; וואשארהלי יאנוש, החשמן של הכנסיה הרפורמטית (רק בחשכת לילה היה מוכן לקבל אותי!).

הסכמת הגסטאפו. ויסליצני לא היה מוכן לאשר רשימה כה גדולה, אבל חתם על רשימה אחרת, שבה הופיעו השמות האלה: יוסף פישר — יו״ר היודנראט, ארנסט מרטון, ז׳יגמונד ליב, ארנו קסטנר, פאל קליין, וד״ר אויגן וייס, כמזכירו האישי של יו״ר היודנראט. מתוך הרשימה הושמטו שני הרבנים: הרב עקיבא גלזנר ז״ל וכותב המאמר הזה. הנימוק היה, שהגרמנים אינם אוהבים „להתעסק עם רבנים!״

היודנראט החדש הודיע ע״י „הנציגים האזוריים״ על סכנת הקמת הגיטו, ושעל היהודים להצטייד בדברים הנחוצים ביותר, כדי שיוכלו להתקיים בגיטו.

היהודים לא קיבלו את ההודעה הזאת ברצינות הדרושה, כי לא האמינו בדבר.[31] העתונות האנטישמית ההונגרית כבר הודיעה כמה ימים לפני־כן בתרועת שמחה על ריכוז היהודים בגיטאות בקרפאטורוס, במארמרוש וסביבתה; אולם יהודי קולוז׳וואר רחוקים היו מלהשלים עם המצב הטראגי. רק הפליטים הצעירים מפולניה, שהמשיכו להגיע אל המקום, מיהרו לעזוב את הונגריה בעזרת „ועד ההצלה״ שבקולוז׳וואר ליד איטון, בכיוון לטורדה.

מעיר קולוז׳וואר גופא וגם מיתר המקומות שבטרנסילווניה לא זזו היהודים. אפילו אלה אשר טעמו את טעם עבודת הכפייה וראו במו עיניהם את הסבל והענויים של היהודים במזרח אירופה והודות להוראותיו של שר הבטחון ההונגרי נאד׳באצוני נאד׳ וילמוש, הוחלפו ונשארו בחיים, לא היו מוכנים מסיבות שונות לעבור את הגבול הקרוב; יהודים שהיו להם קרובים ברומניה, בעיר טורדא הסמוכה, והללו קראו להם לארוז את חפציהם ולהגניב את הגבול, לא שמעו בקול קרוביהם. צעירים שפנינו אליהם עוד בשנת 1942, שיעזבו את הונגריה ויעלו ארצה,[32] רק מספר קטן מהם יצא לדרך, כי ההורים לא רצו להיפרד מילדיהם: אולי ישתנה המצב... אולי יחול מפנה... אולי יתרחש נס... ה„אולי״ הזה היה מקור אסוננו גם בטרנסילווניה.

בסוף חודש אפריל 1944 עוד התקיימו בחינות בגרות בבתי הספר התיכוניים היהודיים, בפיקוח נציגי השלטונות; יהדות טרנסילווניה התכוננה לחוג את חג הפסח כדין וכדת. אבל התליינים לא כן חשבו. כפי שהתברר אח״כ מהמסמכים, עשו הם את ההכנות הדרושות במחנות השמדה אושוויץ ובירקנאו, כדי לחסל את יהדות הונגריה בקצב מסחרר, שלא היה כדוגמתו בתולדות השואה. פקידי משרדו של אייכמן נפגשו עם נציגי הונגריה בווינה וקבעו את לוח הזמנים של הרכבות, וכו׳. בראשון למאי בא ויסליצני שוב לקולוז׳וואר, כדי לבדוק אם הכל מוכן לריכוז היהודים בגיטאות, כי זה היה השלב הראשון לגירושם ולהשמדתם.

התחלת הגיטואיזציה נקבעה לבוקר יום 2 במאי 1944. במודעות קיר הודיעו

31) עדיין מצלצלות באזני המלים של ר׳ אנשיל גרינפלד, אחד מעסקני בית הכנסת „בית יעקב״ שבקולוז׳וואר, אשר נכנס למשרדי הקהלה וגער בחברי היודנראט לאמור: „איר מאַכט משוגע די גאַנצע וועלט! עס וועט גארנישט זיין״ (אתם משגעים את העולם כולו — לא יקרה שום דבר!).

32) בחודש אפריל 1942 הרצאתי בפני תלמידים יהודיים של האוניברסיטה בבודפשט וקראתי לנוער לעזוב את הונגריה בהקדם ולעלות לא״י. אני מזכיר את הרצאה זו מבין המאות שהשמעתי ובכולן דרבנתי את יהודי הונגריה, טרנסילווניה לצאת את אירופה ולעלות לא״י. תמצית הנאום הזה הופיעה בדפוס.

ההונגרים, שליהודים אסור להימצא אחרי שעה 6 אחה"צ מחוץ לדירתם. שוטרים הועמדו לפני משרדי הקהלה, כדי לשמור על צעדי חברי היודנראט.

מירוץ עם המוות (2 במאי 1944)

ביום 2 במאי 1944, בשעה 4 אחה"צ, שעתיים לפני ה"עוצר בית" שהוטל על יהודי המקום, פנה אלי ד"ר יוסף פישר, נשיא קהלתנו ויו"ר היודנראט, שאנסה באותו ערב לחצות את הגבול ההונגרי־רומני ולמלא את השליחות, שעליה דובר עוד בהתחלת חודש אפריל, אך בוטלה באמצע ההכנות. הרגשתי שאלה הם הרגעים האחרונים לנסיון כזה, וללא היסוסים קיבלתי על עצמי את התפקיד המסוכן. תוך שעתיים שעמדו לרשותי נפגשתי עם חברי היודנראט, מסרתי אינפורמאציה על המקומות שבהם החבאנו את ספרי התורה ופנקסי הקהלה; נפרדתי מהורי ז"ל,[33] ובאותו לילה יצאתי לדרך יחד עם אשתי ובחברת תשעה בחורים ובחורות, כולם מפולניה, ועם אחד מתלמידי, כדי לחצות את הגבול.

חצינו את הגבול. דרכנו לטורדא היא פרשה בפני עצמה, ואנו מתארים אותה במאמר נפרד. פה עלי רק לציין לשבח את עבודתם הנהדרת של החלוצים בקולוז׳־וואר ושל אלה שבטורדא, שציידו אותנו בתעודות מזויפות, שבעזרתן יכולנו להמשיך דרכנו הדחופה. אחרי עשרים וארבע שעות של שיהות בטורדא יצאנו לבוקרשט.[34]

הפעולות ברומניה (7 במאי 1944 — 7 ביולי 1944)

עם בואי לבוקרשט, התקשרתי עוד באותו לילה עם הד"ר אלכסנדר שפרן, הרב הכולל של רומניה, מסרתי לו על המאורעות שהתרחשו בטרנסילווניה ובקשתיו לנקוט בצעדים הדחופים ביותר: להעביר ידיעות לשוויץ ולשוודיה ולגייס את כל הכוחות כדי להושיט עזרה ליהודי הונגריה. למחרת היום ביקר הרב ד"ר א. שפרן אצל הנונציוס מונסניור קאסולו,[35] שאתו היו לו קשרים ושפעל לא פעם לטובת יהודי רומניה. הידיעות על ריכוז יהודי טרנסילווניה בגיטאות הועברו לרומא אל האפיפיור, פיוס ה־12, דרך בוקרשט. בין הקריאות להצלה שהגיעו אליו מצדדים שונים, היה גם קולם של יהודי טרנסילווניה.

פנייה אל מעצמות המערב

ביום שדרכה רגלנו על אדמת רומניה, פרסם אנטונסקו את הפקודה מס׳ 205396/M.2, שלפיה כל העובר את הגבול ההונגרי־רומני בן־מוות הוא, והוסיף הערה אישית אל הפקודה: ..."יהודים שהתגנבו לתוך הארץ יירו הם וגם מחביאיהם שלא גילו אותם... ביצוע החוק במשך 24 שעות... ביקשתי מאת האדון פון

33) שם אבי: מוה"ר ר׳ שלמה בן ר׳ יצחק צבי ויינברגר ז"ל, תלמידו של "שבט סופר" בפרסבורג ושל ר׳ שמואל גלזנר ז"ל בקולוז׳וואר. שם אמי: מרת רייזל בת ר׳ שמואל ליב לבית שפיצר ז"ל. אביה היה שו"ב בסילאד־קראסנא, טרנסילווניה. שניהם מתו מות קדושים עם גרוש יהודי קולוז׳וואר.

34) שם החלוצים: חנה גאנץ, טסלר מקולוז׳וואר ואריה הירש מטורדא.

35) תיאודור לביא, פעילות הוותיקן לטובת יהודי רומניה בימי מלחמת העולם השנייה. "יד ושם", קובץ מחקרים ה׳, עמ׳ 341—351.

קילינגר,[36]) שימנה בנקודת הגבול מפקחים גרמניים, שיערכו יחד עם המפקחים שלנו בקורת על כל העוברים את הגבול... יש לשמור שמירה מעולה על כל הגבול... יש לערוך חיפושים מזמן לזמן במדינה...".[37]) אולם ד"ר ו. פילדרמן, המנהיג הנודע של יהודי רומניה העביר מכתב נרגש אל הנסיך בארבו שטירביי, ששהה אז בקהיר בשליחות סודית וניסה שם אצל נציגי מעצמות המערב, להשיג תנאים, שלפיהם תעזוב רומניה את הקו „היטלר־מוסוליני" ותצטרף אל המערב. פילדרמן ביקש את עזרתו של הנסיך לטובת היהודים. לא מקרה הוא, שבעשירי למאי, יומיים אחרי ביקורי אצל ד"ר פילדרמן, שקיבל ממני תיאור מלא על מצב יהודי טרנסילווניה, פנה הוא אל השגרירים של ארה"ב, ברית המועצות ואנגליה בקושטא, הפנה את תשומת לבם אל המאורעות שבהונגריה וביקש עזרה מידית. בין היתר ביקש: „כי כבר עתה תינתן חסות של מעצמה זרה לפליטים היהודיים מהונגריה ומפולין שעברו את הגבול באורח בלתי חוקי וצפוי להם עונש מוות, בין אם ישארו ברומניה ובין אם יוחזרו להונגריה".[38])

בצדק קובע ת. לביא־לוונשטיין במאמרו: „תעודות על מאבק יהודי רומניה למען זכויותיהם בימי מלחמת העולם השניה: „זוהי הפעם הראשונה שקריאה כזאת הופנתה ישר לאומות הגדולות...",[39]) כי ד"ר פילדרמן התחיל בפעולה לטובת הפליטים מהונגריה אחרי הפגישה הראשונה שהיתה לי אתו.

ד"ר פילדרמן ביקש גם מממשלת רומניה לתת מקלט זמני לפליטים אלה, עד אשר יוכלו לצאת באניות של העליה ב.[40]) ד"ר פילדרמן ביקר אצל מיכאל אנטונסקו בענין פליטי הונגריה, אשר הצליחו להימלט על נפשם לרומניה, וקיבל הבטחה שלא יוחזרו, וגם הצליח להבטיח, שבאניות אשר יפליגו מערי הנמל הרומניות לא"י, יהיו עשרה אחוזים של המקומות הנועדים לפליטי הונגריה.

אצל יוליו מאניו

יוליו מאניו, מנהיג מפלגת האיכרים הלאומית וראש ממשלת רומניה לשעבר, היה מאלה שעזרו לנו בפעולות ההצלה.

בזמן שבתו ב„מאסר בית" בימי אנטונסקו, הצלחתי לבקר אצלו בעזרתו של ראול שורבאן, המזכיר לשעבר של הנציב טאטארו קוריולן בקלוז' (ראול שורבאן היה אחד המעטים בין הלא־יהודים, אשר הושיט לנו יד, למרות כל הסכנות). כוונתו של מאניו היתה להוכיח לעולם, שהעם הרומני הוא יותר אנושי מאשר העם ההונגרי.

אחרי שד"ר פילדרמן השיג הבטחות, שהפליטים לא יוחזרו להונגריה וגם פנה אל נציגי מעצמות המערב בדבר קבלת חסות בין־לאומית למענם, ניגשנו למימוש האפשרויות של הגדלת מספר „נקודות המעבר" בגבול ההונגרי־רומני.

36) השגריר הגרמני בבוקרשט.

37) „קובץ מחקרים יד ושם", כרך ד', עמ' 296—297; העתק הפקודה בארכיון „יד ושם", 2—12, 352.

38) ראה מאמרו של ת. לביא „יד ושם", קובץ ד'.

39) שם.

40) שם.

אך לדאבוננו היו כבר הצעדים האלה מיותרים, כי בהתחלת יוני 1944 כבר לא היו יהודים בעיר.

הגרוש

אעפ״י שהחזית הרוסית כבר היתה קרובה לגבולות הונגריה־רומניה, ולמרות המצב המיואש של המלחמה, ריכזו הגרמנים וההונגרים את כל כוחם להשמדת יהודי הונגריה. ההונגרים גם התלוננו לפני הגרמנים, שהרומנים נותנים ליהודים מקלט וגם מאפשרים להם לעלות לא״י.[41]) קילינגר מאשר זאת למשרד החוץ הגרמני בדו״ח שלו בתאריך 26 ליולי 1944 „בהסכמת המרשאל יצאו בזמן האחרון אניות שונות עם יהודים מרומניה לטורקיה תמורת תשלומים גבוהים״.[42])

בהתאם להחלטות שנתקבלו בווינה ב־4 במאי 1944, ביצע לאסלו אנדרה את גירושם והשמדתם של יהודי צפון טרנסילווניה וקארפאטו־רוס. בין חודש ימים שולחו מלבד מאה וחמשים אלף יהודי טרנסילווניה כארבע מאות אלף יהודים מהונגריה.

ואלה היו מקומות הריכוז בצפון טרנסילווניה: מארמארוש־סיגט, פלשו־וישו, נאד׳־באניא, בסטרצה, סאטמר־נימטי, נאד׳־קארול, נאד־ווארד, קולוז׳ואר, מארוש־ווששרהלי, דיש, סילאד׳־שומלו, סאסריגן, שפשי־סנט־ד׳רד׳. נוסף למקומות הנ״ל רוכזו יהודים בערים: אירמיהאליפאלווא, האלמי.

ב־25 במאי 1944 הבריק וזנמייר לברלין, שעד התאריך ההוא גורשו מאה וחמשים אלף יהודים מקארפאטו־רוס וצפון טרנסילווניה, ועד 7 ביוני 1944 יסתיים הגרוש.

בדו״ח שלו מ־7 ליוני 1944 מוסר לאסלו אנדרה, שמספר המגורשים מהמחוז השמיני (קאשא) והתשיעי (קולוז׳ואר) הוא: 275.415 נפש.

כל המאמצים שנעשו בין 2 במאי 1944 ובין 2 ביוני 1944, כל ההישגים שהושגו במשך חודש ימים בעזרת אישים ברומניה: הרב הראשי ד״ר אלכסנדר שפרן, ד״ר ו. פילדרמן, ל. זיסו, יוליו מאניו וגו׳ — כל הצעדים שנעשו ברומניה היו לשוא.

יהדות הונגריה, שהיתה האחרונה בתכנית ההשמדה הטוטאלית של הנאצים, תוסלה. נסיון הצלה מצדנו היה ממש מרוץ עם המות, שבו ידנו היתה על התחתונה.

ההונגרים הספיקו לרצוח יהודים גם בדרום טרנסילווניה, כלומר, בחלק אשר נשאר בידי הרומנים לפי החלטת וינה. בהתחלת ספטמבר 1944 לחמו ההונגרים נגד הצבא הרומני בין הערים נאד׳ווארד — קולוז׳ואר. הם הצליחו בעזרת הגרמנים לחדור לדרום טרנסילווניה ושם — לא שכחו את היהודים. את התושבים היהודיים של העיר שארמאש, למשל, רצחו עד הנפש האחרונה.[43])

הפעולות בארץ ישראל

על גורלם הסופי של יהודי טרנסילווניה לא היה ידוע לנו דבר. שמעתי רק,

41) מסמך נירנברג: NG-5586.
42) NG-5630.
43) דו״ח של קהל עדת אויט. ארט. קלוזש, על פעולות ועד מנהלי העדה בשנה שניה לחרותנו תש״ה—תש״ו לפ״ק. קלוזש עמ׳ 11.

שהרכבות יצאו לכיוון העיר צ׳אפ. מסיבה זו לא ראיתי שום צורך להשאר ברומניה והחלטתי להמשיך בדרכי לקושטא, שהיה המרכז ל„ועד ההצלה״ הארצישראלי.

בשביעי ביולי 1944 הצלחתי לעלות על אחת האניות של העליה ב, על „קזבק״, אשר הפליגה באותו יום עם 712 יהודים,[44] ביניהם כמאה יתומי טרנס־ניסטריה, תחת הדגל של הצלב האדום הבינלאומי. ב־9 ביולי הגענו לקושטא.

הנאצים אשר התנגדו ליציאת אניות עם יהודים לא״י ומחו נגד זה לפני אנטונסקו, הטביעו שתי אניות (מפקור, בולבול), שהפליגו אחרינו עם כמה מאות פליטים לא רחוק מבורגס.

הטורקים לא הרשו ליהודים לרדת בקושטא, לפיכך מסרתי בנוכחות קצינים טורקיים דו״ח למר ברלס, מנהל „ועד ההצלה״ בקושטא, על ספינת מוטור בלב הים. ב־12 ביולי 1944 הגעתי לחיפה דרך סוריה ולבנון. כעולה „בלתי ליגאלי״ הוכנסתי למחנה „עתלית״. עוד בהיותי שם נפגשתי עם מר יצחק גרינבוים, שהיה אז יו״ר „ועד ההצלה״ בארץ ישראל, והוא שמע מפי על המאורעות שפקדו את יהדות הונגריה.

עם שחרורי מעתלית, ב־20 ביולי 1944, עליתי לירושלים ומסרתי דו״ח בישיבת ההנהלה של „ועד ההצלה״. בנוכחות חברי הנשיאות של התאחדות עולי הונגריה. פניתי אל הרב הראשי ד״ר י. ל. הרצוג ז״ל, שעמדתו בענין מתבררת מהמכתב שנתן לידי:

המשרד הפרטי של הרב הראשי לארץ ישראל

ב״ה, ירושלים, ר״ח אלול תש״ד.

ידידי היקר ד״ר מגנס הי״ו,

אני מזועזע עד שהכתיבה קשה לי. בודאי קרא כבודו היום בפלסטיין־פאסט בנוגע לאונגריא. גם אני קבלתי אתמול טלגרמא מועד ההצלה של רבני שויציירה שהמצב באונגריה נורא למרות כל ההבטחות. את הטלגרמה העברתי ע״י בני למר שפירא למסור לועד הצלה, ואמרו שידוע להם. כמו כן שלחתי עפ״י עצתו מברק לותיקן בשבוע העבר. כשיבוא בני אסדר על ידו העתקות ואשלח לכבודו. הרב ד״ר משה ויינברגר, רב ראשי בקלויזנבורג יבקר אצלו וימסור לו פתקא זאת. עוצה עצה מה לעשות? אולי ע״י קושטא — הדרך היחידה, כנראה, היא לפעול על בריטניא להסכים למספר גדול של חליפין עם המלכות הרשעה ימ״ש. אפשר שגם הותיקן עוד לא עשה כל מה שבידו לעשות. אני אבד עצות!

ידידו הכותב בלב שבור ורצוץ, המצפה לישועה י״א הלוי הרצוג

ב־29 ביולי 1944 הבאתי לידיעת הציבור היהודי בארץ את המאורעות שעברו על יהדות הונגריה ב„עתון העתונאים״, באולם „אהל״.

תוך חדשיים הצלחתי בע״ה להגיע בעצם ימי מלחמה לירושלים. מלאתי את השליחות אשר הוטלה עלי ממש ברגעים האחרונים.

מאות ספרים ומאמרים מספרים על השואה ועל ההשמדה. רק מספר קטן מאוד מספר על צעדים נואשים, שמטרתם היתה לעכב את תהליך הכליון וההרס ולהביא עזרה. לפיכך יש מקום להנציח את הנסיון הזה אשר בוצע בחדשי מאי — יולי 1944.

44) הנתונים לגבי האניה „קזבק״ בספרו של חיים לזר־ליטאי („אף על פי״, עמ׳ 494) הם מוטעים; מספר העולים ב„קזבק״ היה 712 ולא 400, כמו״כ זמן ההפלגה היה ב־7 ביולי 1944.

מרוץ עם המות

לזכר הוריי הקדושים: מוה״ר ר׳ שלמה
בן יצחק צבי וינברגר ז״ל ואמי מרת
ריזל בת שמואל לב (לבית שפיצר) ז״ל,
שהובלו מקולוז׳וואר למשרפות אושוויץ
בחודש סיון תש״ד, הי״ד.

אפריל 1944. כמעט חודש שהנאצים שולטים בעיר. בחינות הבגרות מתנהלות בבתי הספר התיכוניים היהודיים בפיקוחם ובנוכחותם של נציגי משרד החינוך ההונגרי. בית החרושת ליצור מצות, של וואלד מכין מצות ליהודי קולוז׳וואר וליתר קהילות הונגריה. התכוננו לחוג את חג החרות. הכנות נעשות גם בווינה: איכמן ושותפיו ההונגריים מתכננים את השמדת יהדות הונגריה, קובעים גם לוח נסיעות לאושוויץ. דיטר ויסליצני, יד ימינו של אייכמן, חבר הזונדרקומנדו בהונגריה, ביקר בראשון במאי בקולוז׳וואר כדי לבדוק אישית האם ננקטו הצעדים הדרושים לרכוז היהודים בגטו — צעד ראשון לחיסולם. מודעות קיר הודיעו ליהודים כי עליהם להמצא בדירותיהם לאחר השעה שש בערב. שוטר הוצב לפני בנין הקהילה בו גרתי. ב־2 במאי 1944 בשעה ארבע אחה״צ שעתיים לפני העוצר פנה אלי דר. יוסף פישר, יושב ראש ה„יודנראט״: עלי לעבור הלילה לרומניה ולבצע את התכנית שעליה ידובר להלן. הרגשתי בדבריו של הנשיא את הרצינות שבדבר וללא היסוסים קבלתי על עצמי את התפקיד הכרוך בסכנת מוות. בשעתיים הנותרות הודעתי לחברי הנהלת הקהילה על המקומות בהם הסתרתי ספרי תורה ופנקסי הקהילה. ביקרתי אצל הורי על מנת להפרד מהם. אולם, רק אבא ז״ל היה בבית. אמא באה אלי על־אף העוצר. נפרדנו בתקוה שעוד נתראה, אך התקוה הפכה לחלום שוא, כי נשרפו גם הם בכבשני אושוויץ.

מארגני ה„טיול״: החלוץ טסלר והחלוצה חנה גאנץ הודיעו לי על מקום המפגש — רחוב מאדאר 24; בשעה: 8:45 בערב. הוצאנו חפצים אחדים, מזון ותרופות מן החבילות שהכנו לקראת חיינו בגטו ושמנום במזוודה קטנה. השעה היא 8:00 בערב. התעטפתי בגלימתי שבה שרתתי בקודש, בכדי להקל על תנועתי ברחוב על מנת להשיג מטרתי ולהביא עזרה לאחי. מבתינו לא יכולנו לצאת, כי בפתח הועמד שוטר הונגרי ושמר עלינו. איחרנו, השבתי. מחלונות דירתי שבקומה השניה עוקב אני אחר תנועותיו של השוטר. שעת הפגישה קריבה, כבר 8:30 והנה נפתח שער החצר האמצעי ודרכו נכנסה עגלת מטבח נייד. הביאו את ארוחת הערב לעובדי הכפיה היהודיים שמצאו מקום מגורים בבניני בית הספר של הקהילה. היהודים החלו מתאספים סביב העגלה וגם השוטר עזב את עמדתו והתערב בין המחכים לארוחת הערב. ניצלנו את הרגעים האלה ומהרנו לעזוב את הבית ויצאנו לרחוב מבלי שהשוטר הבחין

בנו. השעה היא 8:45 ונחוצים עוד כ־15 דקות בכדי להגיע למקום המפגש. אשתי ואני ממהרים אך איננו רצים. אין נפש חיה, הפחד בפני הגרמנים הבריח גם את הנוצרים לבתיהם. הגענו למקום המפגש. מבחין אני בצעירים המטיילים בזוגות. מפליט אני „שלום" חרישי ונעניתי ב„שלום". בין המטיילים שם גם תלמידי משה שאמשון ובקשה בפיו: קחני עמך! האם בהסכמת ההורים? שאלתיו. דודתי גרה בקרבת מקום, ענה לי. נכנסנו לביתה, ואחר שקבלנו הסכמתה לקחנו אותו אתנו. בחבורה אחת־עשרה נפשות: קרמר (אחיו של ברנט קרמר) ואשתו, משה שאמשון וששה פליטים מפולין שראו לנכון לעזוב את הונגריה, אשתי ואנוכי.

דלת בית מרזח נפתחה ולקראתינו יוצאים שני בחורים הונגריים „עליזים" ומקלות בידיהם והוראות בפיהם. עלינו לחקותם בכל תנועותיהם. אחד הלך לפנינו והשני מאחרינו ואנו בזוגות, במרחק מה, מתקדמים בקצב הניתן ע"י המדריך. השעה 9:30 אנו צועדים ברחוב קובשפאטא וד'ורד'פאלוי בכיוון מעלה הגבעה פלק. השמים מעוננים. אנו מתקדמים ללא הגה. פה ושם אור בוקע מבעד חלונות שלא היו מואפלים כדת. אין אנו נפגשים עם איש, אולם, כלבים נובחים באכזריות. לפתע מזדקרת לפנינו יחידת חיילים. אנחנו אבודים! חולפת המחשבה האיומה במוחנו. גלימתי הצילה אותנו! חשבוני ל„כומר רומני" ההולך למסיבה משפחתית. היחידה עברה על פנינו ללא מלה, רק צעדי החיילים התהדהדו נוראות על אבני הכביש בלילה העוור.

אנו מתרחקים מן העיר. עוברים על פני שדה פתוח. במרחק של כ־200־300 מט' מעמדת תותחים אנטי־אוויריים. המדריך השתטח לפתע על־פני האדמה ואנחנו אחריו. אנו חשים בקור הנובע מאדמת השדה ולבינו בגרוננו. הרגעים נראים כנצח. אין אות לקום ולהתקדם, התנועה קשה. מנסים ל„הסתדר" קמעה. מנסה אני להרים את ראשי ולהתבונן סביבי. ראיתי את אשתי במרחק של כ־5־10 מטר. כמחצית השעה שכבנו שם. הנה הירח מציץ גם הוא מבעד לעננים ומציץ את אורו הכספי על גבעת פלק וסביבותיה. האם גם מן השמים נלחמים בנו?! האם עזובים אנו לנפשינו?! אין תנודה כלשהיא, כאילו נעצר הזמן. אברי הגוף כואבים ובמוחי חולפת המחשבה אודות הפליטים אשר עשו דרך זו בשנים האחרונות. לאחר כ־45 דקות קבלנו אות לתזוזה. קמנו והמשכנו בדרכנו בשקט מוחלט. אנו נמצאים בקרבת הגבול. צועדים בתעלה שגובהה מכסה אותנו. הירח ממשיך להאיר את השטח, אין אנו מוצאים שמחה בדבר. קשה לנוע. נוצרים רווחים בין הצועדים, אף אני מסרך דרכי בקושי. „היכן הגבול"? מעיז אני לפנות בשאלה אל המדריך. תשובתו מחוכמת: עוד מעט יהיה מאחורנו. נראה לי שהוא מאומן בתפקידו. בדיוק בחצות הליל חצינו את הגבול. רגעים ספורים נמצאנו בשטח מופקר. הדרך ברקנית. בגדינו נאחזים בסבך וגורמים רחש. מכיוון הגבעה נשמעות נביחות כלבים. במוחי חולפת המחשבה המפחידה אודות כלבי גישוש. דומני שגם חברי כך חושבים. איננו יכולים להחליף רשמים. בקצה היער קבלנו רשות למנוחה קצרה. המדריך מחזק את כוחו במשקה שבכיסו. המנוחה הקצרה ריעננה את גופנו העייף ואת נשמתנו התשושה עד מוות. המדריך, שעון סטופר בידו, נותן הוראות להליכה מהירה.

נראה שעלינו לעבור קטע מסויים בזמן מדויק. אפשר שעלינו לנצל חילופי משמרות. אנו ממהרים. נחל ומפל מים בדרכנו. סרכנו דרכנו בכבדות באדמה הביצתית. גבעות מתרוממות לנגד עינינו. טרם הגענו למטרתנו, רק התרחקנו קמעה מן השטח שעמד תחת משמר מוגבר. השעה 2:00 אחרי חצות. שוב מנוחה קצרה. המדריכים שוב מרטיבים גרונם. מצב רוחם העליז מעיד כי עברנו את הסכנה. מטפסים אנו במעלה ובמורד הגבעות האין־סופיות. האויר ההררי הצח מכביד על נשימתנו.

ב־4:00 לפנות בוקר מתקרבים אנו אל הכפר איטון' שהוא הראשון בשטח הרומני. המדריכים הם בני הכפר. אנו יורדים במורד הגבעה אל העמק בו ניצב ביתם. קל להם להשתיק את כלביהם שקבלו אותנו בנביחה. עם שתיקתם פג קמעה הפחד בקרבנו. הובלנו לרפת. טיפסנו במעלה הסולם אל עלית הרפת ונפלנו אל תוך משטח הקש. כל מאווינו אמרו — לישון.

השעה היא 5:00 לפנות בוקר, אך שנתינו נדדה, אנו נרעדים, איננו מנוסים. פשטנו מעלינו את בגדינו הרטובים וכך נרדמנו. התחלנו להכיר איש את רעהו. היו בתוכם לוחמי המחתרת היהודית בפולין. שנה שהו בהונגריה אולם הרגישו שעליהם לנטשה.

על המדריכים לשוב לקולוז'ואר בו בלילה. עלי לכתוב שורות מספר לחברי ה„יודנראט" ולהודיעם כי הצלחנו לעבור את הגבול, ולפי דעתי יש להמשיך בהעברת יהודים בדרך זו.

עצבינו מתוחים. ערב בא; הלילה כיסה את הכפר ופרש כנפיו עלינו. בין סדקי הקרשים ראינו כוכבים מחייכים. רק בזהירות יכולנו לנוע כי העליה היתה מבנה רפה. אנו מכינים את מקום משכבינו, אמש היה די כפי שמצאנו. אנו מישרים את משטח הקש שמתחתינו, גם בגדינו יבשו. בן הבית הצעיר התענין בתוכניתנו לעתיד, כי מתפקידו להעביר את הפליטים מהכפר והלאה. שני אחיו הם עריקי הצבא הרומני ומסיבה זו הם שוהים בקולוז'וואר ורק בהזדמנויות אלה הם חוזרים לכפרם ליום אחד. החלטנו שעם בוקר בין השעה 3:00 ו־4:00 אשתי ותלמידי משה שאמשון וחלוצה אחת נכנס לטורדה. יתר הקבוצה יבואו אחרינו. המדריך הובילנו לבית מלון קטן, אריה הירש, שעשה עבודה עילאית בפעולה לטובת הפליטים בעיר בא לבקרני. הוא אשר צייד את עוברי הגבול בתעודות מזויפות בכדי להקל את דרכם לבוקרשט. הוא הבטיח לעזור גם לנו. שמחתי לשמועה שנפוצה בטורדה כי עברתי כאן זה מכבר. למחרת היום הושיט אריה הירש לידי תעודות מזויפות. נצרכנו גם לתעודת נסיעה שגם נוצרים היו זקוקים לה.

ב־6 במאי עלינו על הרכבת בכיוון בוקרשט. הנוסעים רומניים הם, עפ"י רוב. לידי ישב גרמני מברלין המתגורר ברומניה זה עשרים שנה. לאחר רגעים ספורים של נסיעה נשמעה אזעקה. הרכבת האטה ואחר נעצרה. נוסעיה התפזרו על פני השדה הפתוח. אנו נותרנו יושבים, זו היתה שגיאה.

הרכבת החלה לנוע. חיכינו לרדת הערב, כי פחדנו להתערב בשיחה שהתנהלה בתא ואנו חלק בה לא נטלנו על־אף שהשפה הרומנית שגורה בפינו. הגרמני גידף את עם ישראל. אני מעמיד פנים כישן. ביקורת הכרטיסים

והתעודות עברה בשלום. יושבי התא התחלפו במרוצת הנסיעה. חיילים וקצינים רומניים עלו והתערבו ביתר נוסעי הרכבת. התקרבנו לבראשו. עם בוקר נמצאנו בסביבת פרידיאל. כאן נפל מורא על יושבי התא מפני התקפה אווירית. אנשים מצביעים על עקבות ההרס ומגדפים את צבאות הברית. בארות הנפט בבראז׳א בוערות.

השעה היא 12:00, צהרי היום. מתקרבים אנו לעיר פלוישט. משטרה צבאית בודקת את ניירות הנוסעים. נפעמנו. עזרנו בא כאשר מבקר הכרטיסים החל לתת הוראות לאלה אשר פניהם מועדות לבוקרשט. יש להחליף רכבת בבראז׳. עלינו ללכת ברגל כברת דרך לתחנת הרכבת שהיא במרחק של כמחצית הק״מ. נשאנו איש חפציו ושמנו פעמינו לעבר בראז. בחום כבד מפלסים אנו דרכנו על פני שדות פתוחים, עוברים ע״י עמדות אנטי־אוויריות גרמניות, פה ושם בורות פעורי פה, פסי הרכבת שסועים. בתי הזיקוק בעיר פלוישט בוערים. אזעקה. תותחים אנטי־אוויריים רועמים. תושבי העיר נסים לכל עבר. העיר פלוישט הופצצה שנית ב־6 במאי ב־12:00 בצהריים (יותר מאוחר קראתי אודות ההפצצה הזאת, בין היתר, בספרו של James Dugan and Caroll Stewart, Ploesti. New York, 1962, pp. 252). אין מקום להסתתר. קרב אווירי עז מתנהל במשך חמש־עשרה דקות. רגעים מלאי חרדה. אנו נושמים אויר שחור ומפויח. תוך מחצית השעה הגענו לבראז. בתחנה — רכבת בת קרון אחד, חלונותיו מנופצים: עובדי התחנה מנסים לעלות על הרכבת ולהמלט, אף אנו בתוכם. הרכבת נעצרה בקינטילא, שם שהינו עד השעה 4:00 אחה״צ, כאשר הועמסנו על רכבת אחרת בדרכה לבוקרשט. עם ערב הגענו לתחנת הרכבת בבוקרשט ההרוסה בחלקה. הגענו לרחוב ואקרשטי מס׳ 14 — משרד התירות הרומני — כתובת שקבלנו מאריה הירש בטורדא. הבנין רעוע והמדרגות רופפות. חדרי המשרדים צרים מלהכיל את מאות האנשים שהצטופפו שם.

בו בלילה מסרתי דו״ח לרב הראשי דר. שפרן על המצב בהונגריה. מעט ידעו הם על המתרחש בארץ הסמוכה. עפ״י בקשתי פנה הרב הראשי אל נציגות שבדיה, שוויצריה ודרך נציג הוותיקן בבוקרשט שלח מברק לאפיפיור ברומי בדבר מצב יהדות הונגריה. למחרת היום בקרתי במקום מחבואו של דר. פילדרמן, מנהיג נודע של יהדות רומניה. הלה רשם לפניו את האינפורמציה שמסרתי, הקשיב לבקשותי ולקחני אל נציגות הצלב האדום בבוקרשט. נהלתי שיחה עם זיסו, מנהיג ציוני נודע. דר. פילדרמן, יומיים לאחר ביקורי אצלו, הריץ מכתב מזעזע אל הנסיך בארבו סטירביי ששהה אז בקהיר וניהל משא־ומתן סודי עם נציגויות מדינות הברית בדבר הצטרפותה של רומניה. רומניה היתה מוכנה לנטוש את הציר היטלר־מוסליני על פי תנאים מסוימים. פילדרמן פנה אז לנציגי אמריקה, רוסיה ואנגליה בקרשטא והפנה את תשומת ליבם למתרחש בהונגריה. בין היתר ביקש שהפליטים שהצליחו להמלט מהונגריה ומפולין לרומניה יועמדו תחת חסותן של הנציגויות הזרות, כי עונש מוות הוטל על כל מגניבי הגבול ההונגרי־רומני. בו ביום כאשר עברנו לרומניה ב־3 במאי 1944, פורסמה פקודת ראש ממשלת רומניה אנטונסקו (מס׳ 2 .M/205396) לפיה: „יהודים שהגניבו את הגבול יירו וכל המסתירים אותם... את הפקודה

יש לבצע תוך עשרים וארבע שעות. פניתי אל פון קלינגר, ציר גרמניה בבוקרשט שיפקיד מפקחים גרמניים בנקודות מעבר שונות בכדי לפקח יחד עם אנשינו... כי יש לשמור בקפדנות על הגבול ועל המדינה גופא. יש לבצע ביקורת פתע מפקידה לפקידה". אי־לכך חשיבות רבה נודעת לפניתו של דר. פילדרמן שהיתה הראשונה בענין הגנת חיי הפליטים ובענין מתן מקלט ארעי לפליטים ברומניה עד שיפליגו הימנה. כן פנה פילדרמן אל אנטונסקו למען לא יוחזרו הפליטים להונגריה ושיובטח להם מקום באוניות בהקף של עשרה אחוזים מכלל הנוסעים. ראול שורבן, מזכירו לשעבר של טאטר קוריולן' הנציב הרומני בקלוז', סידר לי פגישה עם יוליו מאניו, מנהיג מפלגת האיכרים הרומנית, מי שהיה ראש הממשלה, לא אחת. הוא קיבלנו בביתו למרות מעצרו הביתי והיה מוכן להעמיד לרשותנו טפסים ריקים של מפלגתו, בעזרתם נצליח לשכן ביתר קלות פליטים ברומניה.

ראול שורבן ביקר בקולוז'וואר בתחילת יוני וחזר משם ובשורת איוב בפיו: אין יהודים בעיר והרס רב נגרם ע"י הפצצה אווירית. נדהמתי לשמוע שבעיר קולוז'וואר, שעזבתיה כלפני חודש, אין יהודים. לאן לוקחו, לאן נעלמו? מפי דר. ארנסט מארטון, שבינתיים הצליח להגניב את הגבול ולהגיע לבוקרשט, שמעתי אחר מכן שיהודים הוסעו ברכבות דרך העיר צאפ לאושוויץ. ניסיתי למצוא על המפה את המקום אושוויץ. רק עם תום המלחמה נתגלתה האמת הטראגית. לפי ההסכם עם דר. מארטון נשאר הוא בבוקרשט ועלי היה לצאת לקושטא, שם מרכז ועד ההצלה.

מנסה אני למצוא מקום באחת האניות המפליגות במסגרת „עליה ב'" מרומניה לא"י. לאחר מאמצים כבירים הצלחתי להכלל ברשימת נוסעי האניה „קאסבק". ב־4 ביולי 1944 כשבע מאות איש, בתוכם כמאתיים יתומים מטרנס־ניסטריא, יצאנו את בוקרשט לעבר הנמל קונסטנצא; רוכזנו בבנין המכס ולמחרת היום הועמסו העולים על האניה שנטלטלה כקליפת האגוז על פני הים השחור. בשביעי ביולי 1944 עלינו על האניה שהיתה מיועדת להובלת פחם. גם מקום עמידה — אין. בו ביום הפליגה „קאסבק" לארץ ישראל. ערב בא. עלטה על פני הים. דומה שהבחנו במטוסים שחגו מעל ה„אגוז". המלחים הטורקיים שודדי ים היו ובכוונתם להסגיר את האניה לידי הגרמנים בעיר הנמל בורגוס, ורק הודות לעירנותו של אחד העולים, ברקוביץ, מי שהיה מלח בצי המסחרי הרומני, ניצלנו. הוא שם לב לכך שהאניה חגה זה עשרים וארבע שעות במעגלים רחבים על פני הים ואינה מתקדמת. חשוד היה הדבר בעיניו ובעזרת חלוצים תפסו את קברניט האניה שהודה כי אמנם יש לו הסכם סודי עם הגרמנים, אולם כנגד תשלום של 1500 לירות אנגליות מוכן הוא להפר את ההסכם. הכסף נאסף בין נוסעי האניה האמידים. ניצלנו. בשבת אחה"צ עגנה האניה באיסטמבול בנמל בוספורוס. לא הורשנו לרדת אל החוף. נהלתי שיחה עם מר ברלס, חבר ועד ההצלה בקושטא בסירת מנוע בנוכחות קצינים טורקיים ומסרתי לו דו"ח על המצב שבהונגריה. ביום שני הועברנו מן האניה אל רכבת שהובילה אותנו לחלב (אליפו), שם הועברנו לקרונות משא.

ב־12 ביולי, ערב שבת, הגענו לחיפה. נאסרנו ע"י האנגלים ורוכזנו

במחנה „עתלית". יצחק גרינבאום, יושב־ראש ועד ההצלה בא"י, ביקר במחנה. שוחחנו ארוכות אודות מצב יהדות הונגריה.

עם שחרורי מ„עתלית" ב־29 ביולי בלווית נשיאות התאחדות עולי הונגריה, מסרתי דו"ח על המאורעות שפקדו את יהדות זו בישיבת הנשיאות של חברי ועד ההצלה.

ביקרתי אצל דר. יצחק הרצוג ז"ל, הרב הראשי לא"י, שהפנה אותי לדר. יהודה מגנס, נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים, בכדי לטכס עצה בשאלת יהדות הונגריה. אולם, הכל לשווא היה! הרוצחים ההונגריים ביצעו את החלטותיהם. במרוץ עם המות — ידי היתה על התחתונה!

המשרד הפרטי של הרב הראשי לארץ־ישראל
PRIVATE OFFICE OF THE CHIEF RABBI OF THE HOLY LAND

JERUSALEM ירושלם
P. O. Box 1102 ת. ד.
PHONE 2361 טלפון

ב"ה

[illegible]

ירושלם ת. ד. 1102

[illegible]

מכתבו של הרב הראשי ר' א. הלוי הרצוג ז"ל אל דר. י. מגנס

AUFMACHEN!*)

מאת א. פיירליכט

ב־31 במרץ 1944 בעיר קולוז׳וואר הגסטפו אסר כמאה יהודים (ונוצרים אחדים שהיו חשודים כקומוניסטים) ושמום בבית הסוהר. דירותיהם הוחרמו ונשדדו. ויהודים אלה הוחזקו כבני ערובות. אני שמשתי כמתורגמן בין קציני הגסטפו לבין היהודים שנחקרו. סתירת־לחי היתה „שכר עבודתי". האסירים בחרו בי כ„נציגיהם" (כ„דבר"). בני הערובות הועברו לאחר שבועות מספר לגיטו שהוקם „בבית־חרושת ללבנים" שבקרבת תחנת הרכבת. אין לתאר את הענויים שדרכם ניסו הרוצחים ההונגרים להוציא מפי היהודים את מקום מחבואי כספם ורכושם כי נחשבו בעיניהם — ע״ס הלשנה — לעשירים. כמו כן קשה לתאר את התנאים הבלתי־אנושיים ששררו בגיטו שבו רוכזו כ־18.000 יהודים. ב־4 ביוני 1944 הפציצו מטוסים אנגליים את מסילת הברזל שבין הערים נאד׳־וואראד, קולוז׳וואר, טוויש, אראד וטמשוואר. פצצות אחדות נפלו בקרבת הגיטו. השוטרים ההונגריים שהיו ממונים עליו נטשו את מקומותיהם והסתתרו. היתה זאת שעת כושר להמלט מהגיטו, אך איש לא ניסה מזלו היות והופצו שמועות שהיהודים יועברו לקנ׳ירמזו ששמש בשעתו מחנה לשבויים רוסיים. אף אני עצמי, שסבלתי את עבודות הכפיה באוקרינה, האמנתי לשמועות אלו וחשבתי שאני ומשפחתי נשאר בחיים. רק דבר אחד הפריע לי ששוטר הונגרי זקן שליווה את השיירה השניה של המגורשים בדרכם לאושוויץ בשתיקה מוזרה הקשיב לדיבורים על השמועות בדבר קנ׳ירמזו כאילו היה אומר בלבו „מסכנים, מסכנים!" היטב ידע הוא כי הרכבות עם המגורשים עוברות לידי הגרמנים־הנאצים בתחנת הרכבת של קאשא. חמש רכבות נושאות מטען אדם הגיעו כולן לאושוויץ לאחר נסיעה של ששה ימים (ואיזו נסיעה — מוטב שלא לכתוב עליה!) מלבד קבוצת אנשים „מיוחדים" (הכוונה לקבוצת קאסטנר). גם על „קבלת הפנים" באושוויץ ע״י מנגלה ועוזרו קאפיסיוס לא אדבר ועל אושוויץ גופא לא אספר! מאה שמונים ואחד יום חייתי בגיהנום הזה. הועסקתי בניקוז, בריסוס, בנגריה, בנפחות וגו׳. בתחילת דצמבר 1944, בהתקרב הצבא הרוסי, הועברתי בחברת שלוש מאות איש למחנה עבודה שבקרבת העיר מייזלוויץ, בטורינגיה. הועסקנו בבית חרושת ליצור תחמושת. ההפצצות היומיומיות היו נוראות. בסוף חודש אפריל 1945 החלה הנסיגה מלפני הצבא האמריקאי וב־8 במאי 1945 שוחררתי. ההליכה האחרונה היתה כברת־דרך מלייפציג־פראג, פרסבורג, בודפשט, נאד׳־וואראד. „טיול נאה", שאליו עלי לצרף גם את אלפי הקילומטרים שעשיתי בשדה הקטל הרוסי.

וכל זה התחיל במלה „אופמאכן!" („פתח הדלת!"), שהושמעה על ידי קלגסי הנאצים שדפקו על דלת דירתי ב־31 במרץ 1944.

*) פתח הדלת! תמצית המאמר שנכתב בהונגרית ע״י א. פיירליכט (כיום בא״י).

דרכנו לאושוויץ

מאת ש. שמואל ז״ל

ב־3 במאי 1944 הודיעו לי כי „הנגר אנדרה שמשון תלה את עצמו בכדי לחסוך לעצמו את הגיטו״. הלכתי אל ה„יודנראט״ בכדי לקבל רשיון קבורה. אך למי היה פנאי, במשרדי הקהלה, לטפל בעניני מתים, בשעה שעסוקים ביהודים החיים שרוכזו בו ביום בגיטו שהוקם בבית־החרושת ללבנים שע״י תחנת הרכבת.

בבוקר ה־4 במאי הופיעו השוטרים ההונגרים גם בביתנו והוציאונו אל הרחוב, שם חנה ה„אוטו־משא לאשפה״ של העיר, שבו הובילו גם אותנו אל הגיטו. השוטרים שדדו את בתינו ובגיטו נלקח מאתנו שארית כספנו ורכושנו. עשירים עונו בעינויים בלתי־אנושיים על־מנת לסחוט מהם את כספם ולגלות את מקום המחבואים שבו הסתירו חפצי ערך. במחנה הוקצב לנו, ארבע נפשות, שטח של כשמונה מטרים מרובעים. בל־יתואר הוא המצב הסניטארי במקום שבו רוכזו 18.000 נפש. בימים הראשונים אכלנו את מלאי המזון שהבאנו אתנו. אח״כ קבלנו 12 דק״ג מרק שעועית אשר בושל ב„דודי אמבטיה״ שהוכנסו לגיטו. מדי יום בשעה שש היה על הגברים להתיצב לעבודה: חפירת בורות ששמשו לאחר מכן כבתי־שימוש. בבוקר ה־23 במאי נוכחנו לדעת שהבלוקים מס׳ 5—7 סגורים ומסוגרים. בשעה שש בבוקר הוציאונו, בגשם שוטף, אל משטח רחב והמפקד היהודי, של הגיטו, ד״ר אנדרה באלאז׳, הכריז בפנינו, בנוכחות נציב הונגרי: „אחי! הממשלה פנתה את העיר קנ׳יר־מזו ויהודי הונגריה ירוכזו בה עד תום המלחמה. התנאים יהיו נוחים יותר שם וכך נהיה עם בני משפחתנו יחדיו, אם כי תחת פקוח משטרתי״. בו ביום, אחה״צ, החלו יהודי בלוקים מס׳ 5—7 לארוז חפציהם. מה שלא יכולנו לשאת בידינו שמנו בחבילות, בתקווה שתשלחנה אלינו לקנ׳יר־מזו. עכ״פ כך הובטח לנו. עם ערב החילונו לזוז. כשלושת אלפים יהודים, גברים ונשים, זקנים וילדים, מטלטליהם בידיהם, הועמסו על קרונות בהמות בלווית מכותיהם וקללותיהם של השוטרים. ששים ושש נפש דחוסות בקרון אחד שלא היה בו מקום ישיבה ואף לא מקום עמידה. בהחזיקנו את נכדינו בידינו, אתי היתה אשתי ובתי שרה ובנה אפרים, כמו כן גיסתי הגב׳ שונפלד עם ארבע בנותיה ובנה. הרכבת עברה בתחנות: צ׳וצ׳א, נאד׳־וואראד, פושפוק־לאדאנ׳י, דברצן, אויפהרטו, טגלאש, סרנץ, אולם את „קנ׳יר־מזו״ לא ראינו. בתחנת הרכבת קאשא הופיעו שני קצינים, האחד הונגרי והשני גרמני, והחלו לצעוק כי עלינו למסור את כל כספינו, תכשיטינו, דברי ערך, עט־נובע, שעונים וכו׳, „באם ימצא אצל מישהו דבר — יהרג״.

אחר הדברים האלה נסגרה דלת הקרון וזזנו אל הבלתי נודע... בקאשא

*) תמצית המאמר שנכתב בהונגרית ע״י שמואל שמואל ז״ל, גבאי ראשי של החברה קדישא האורתודוכסית בקלוז׳.

הוחלפו השוטרים ההונגריים בקלגסי „אס־אס", שהיו מוכנים לתת מים ולחם תמורת דברי ערך, בהדגישם שבין כה וכה ילקח הכל מאתנו. ביום ששי, אחה"צ, בעברינו בתחנת הרכבת שבנוימנדס, ראינו חייל גרמני בעודו עומד על רכבת ממולנו, משך ידו על צווארו ברומזו שאנו נלקח אל „בית המטבחיים". נדהמתי, אך לא גיליתי לאיש את הרגשתי. בשבת בבוקר נעצרה הרכבת לפני מחנה מוקף גדר תייל ובו מגדל גבוה. בקרבת המחנה צריפי עץ ושברי מטוסים. במחנה הסתובבו אנשים לבושים בגדי אסירים. קנאתם בהם שהם מטיילים שם ואינם נמצאים בקרונות. גם אני חכיתי בכליון עיניים שנרד מהרכבת. מבוקשי נתגשם. דלתות הקרונות נפתחו ועל־פי פקודה: „האסירים החוצה!" תוך חמש דקות התרוקנו הקרונות כשכל אחד מאתנו הזדרז להרים את מטלטליו. בין רגע נפרדו בני המשפחות. משפחתי נלקחה שמאלה ואני — ימינה. עוד הספקתי לקרוא לעברם: „שמרו על הילד ועל אמי — עוד מעט ואבוא!" ומאז לא ראיתים עוד. הדבר קרה באושוויץ־בירקנאו, ב־27 במאי 1944, שבת, ערב שבועות. הורכבו קבוצות בנות חמשים איש והוכנסו לתוך בלוק אחד מלא בגדים. בדרכנו ראינו טליתות ותפילין פזורים בצידי הדרך. היה עלינו להתפשט ולא נשאר בידינו אלא הנעלים, חגורה, משקפיים ושניים תותבות. מישהו התחנן לבל יקחו ממנו את הדיפלומה שלו, שכן אין לו העתק ממנה. הממונה, היהודי, נחם אותו שלא יהיה לו צורך בה. לא ירדנו לעומק משמעות דבריו. התחלתי לשוחח עמו. שמו היה שוורץ מוורשה. התרעם עלי באומרו: „חזירים הונגריים! היה לכם זמן להמלט במשך חמש שנים. אותנו, יהודי פולין, השמידו תוך ימים ספורים, מדוע לא נסתם?" לאחר מכן התרחצנו. היה מרענן לרחוץ במים פושרים אחר זמן כה רב. קבלנו חולצה, בגדים תחתוניים, מכנסיים, כובע, סוודר ובגד „האסירים" עשוי בד פסים לבנים וכחולים. הכל התקדם עפ"י שיטה גרמנית. יקירינו אף הורעלו בדייקנות גרמנית. בכל שעתיים הגיעה רכבת ובה 3.000 נפש. ועד שרכבת אחרת הגיעה נשרף „המטען היקר" של הרכבת הקודמת. בני אדם בעלי כח ניצלו והיתר הומתו. אנו הועברנו לידי „זקן הבלוק" שלימד אותנו הצדעה בפני חיילי ה„אס־אס". בבלוק, שבו היה מקום ל־350 איש, הוכנסו כאלף. ארוחת הבוקר בשבוע הראשון: תה מר ששתינו כולנו מדלי אחד. שמחנו גם לזה כי היה חם ונוזל; ארוחת הצהריים — מרק גזר שהוגש גם הוא בכלי משותף; ולעת ערב — לחם ובשר, שהרגשתי היתה שבשר אדם הוא, ולא יכולתי לאכלו. הממונה נתן לנו עצה „טובה" באם רצוננו להשאר בחיים: לשכוח הורים, אשה וילד ולרכז כל מחשבה על עצמנו. אולם, את עצתו הבנתי רק כאשר הגעתי לוורשה ב־31 במאי 1944, כי הועברתי שמה יחד עם כמה מאות יהודים. יצאנו מאותה תחנה שאליה הגענו ב־27 במאי 1944 ולא שערנו את גודל האסון המתרחש בה, לתהילת המאה העשרים!

שיקום החיים היהודיים בעיר קולוז׳וואר־קלוז׳ לאחר השואה

מתוך 18.000 נפשות, תושבי העיר קולוז׳וואר, שגורשו במאי־יוני 1944 למחנות ההשמדה, כעשרה אחוזים בלבד חזרו באוקטובר 1945, בתוכם רק 5־4 זוגות ילדים תאומים. כידוע ביצעו בהם הנאצים נסויים, וכך נותרו בחיים. בעיר מצאו חורבן והרס. בתי כנסת, מוסדות צדקה וחנוך הושמדו. עפ״י דו״ח הקהלה האורתודוכסית בעיר: „דער פיינד האָט היער אין קלוזש מיט איין באַרבאַריזמוס אונד וואַנדאַליטעט איינע גרינדליכע אַרבייט געמאַכט. אין אונזערער שטאָדט וואַרען דיע יודישע אינשטיטוציאָנען שווערער געשעדיגט, פאַסט וויא אין אַללען שטעדטען נאָרדזיעבענבירגענס״ (האויב עשה שמות באכזריות ובוואנדליזם פה בקלוז׳. הנזק אשר נגרם בעירנו למוסדות היהודיים עולה על מידת הנזקים בכל עיר אחרת בצפון טרנסילווניה).

בחודש פברואר 1945 החלו יהודים יוצאי מחנות ההשמדה ועבודות הכפיה לחדש את חיי הקהלות ומוסדותיהן בעיר. בתוכם ר׳ זכריה מנדל ביקסנשפנר, ר׳ שלמה זלמן פיליף, ר׳ יחזקאל גוטאהרר, ר׳ שמחה בונם ארנסטר ור׳ ישראל גלזר. בקהלה הניאולוגית היתה היוזמה בידי קומץ אנשים, בתוכם: מייר קלמן, יצחק ווייס, לאסלו ארדוש, ד״ר א. שטריקר, עמנואל ויינברגר, ינו מנדולא, ד״ר ננדור הרץ, הרמן פארקש, יצחק (ארנסט) ויינברגר (אחי הרב ויינברגר), א. לובל, מ. ניימן, א. זיילר, ד״ר יוסף שבשטין, שאמו לנדל, א. גומבוש, מ. ברקוביץ, ל. גרינפלד ד״ר ש. פודור, א. כ״ץ, סלוטור לכס ובניו.

תחת השלטון הסוציאליסטי־הקומוניסטי, מכשולים רבים, שאין להם שיעור, עמדו בפני יהודים מסורים אלה, שהיו מעונינים לחדש את חיי הקהלות בעיר, אשר בינתיים מצאו בה משכן יהודים ממקומות טרנסילווניה האחרים. ב־18 במרץ 1945 נבחר ועד בן חמשה אנשים, בראשותו של העסקן הותיק שניצל בנס ונשאר בעיר גופא ר׳ שמואל זנוויל אדלר, שכיהן לא אחת כנשיא הקהלה האורתודוכסית.

לראשונה דאג הועד לעניני שחיטה על־מנת להרגיל את האנשים מחדש, למאכל כשר. השאלה נפתרה בהשגחת הרב ר׳ נפתלי הירצקא הוניג. מכל קהלתו בשארמאש (טרנסילווניה) שהושמדה כולה מנער עד זקן בידי הצבא ההונגרי, נשאר אך הוא לבדו.

בית הכנסת שברחוב קאדאר ובית הכנסת „פועלי צדק״ שוקמו מהריסותיהם ולקראת חג הפסח תש״ה נאפו מצות ונפתח מטבח צבורי.

בבית הכנסת שברחוב אטווש — הודות למסירותו של ר׳ צבי פרידמן, סעדו פת לחם מאות יהודים שכולים. החברה קדישא נתארגנה מחדש, כי קצר המות בפליטי החרב תשושי הכח. רבות פעלו, במסגרת החברה קדישא, אברהם דוד הלוי רוזמן, ר׳ אהרן דב פרידמן, ובתקופה מאוחרת יותר ר׳ מנחם האוואש (נשיא), ר׳ בנימין זאב לב (סגן נשיא), ר׳ משה חיים פרידמן וישראל הכהן ביין (מזכיר).

הקהלה חידשה ימיה המנהליים בהנהלתו של מר שמעון וויינשטיין. ה־3 במאי 1945 — יום מלאות שנה לרכוז יהודי העיר וסביבתה בגיטו — הוכרז צום ותענית. שרידי חרב מחנות ההשמדה צעדו בצוותא, כשספרי תורה עטופי שחורים בידיהם אל הגיטו, שממנו הובלו ב־6־5 רכבות משא למחנות ההשמדה באושוויץ כ־18.000 נפשות זקנים ונשים, ילדים וחולים בלווית קללותיהם ומכותיהם של השוטרים ההונגרים. הרב ר׳ אשר שמואל כץ מז׳יבו נשא את נאום האזכרה שהרשים את הנאספים. ער״ח אלול תש״ה נחנך בית הכנסת ש״ס חברה לזכרם הברוך של קרבנות הקדושים, הודות למסירותו של ר׳ בנימין זאב לב. עם נצחון צבאות הברית על גרמניה הנאצית הוברר גם לפליטי החרב היהודיים שבקלוז׳ כי לשווא היתה תקוותם לראות את יקיריהם שבים אליהם. מעטים שבו, ואלה שבורים ורצוצים בגוף וברוח. על הקהלה הוטלה הדאגה לשיקומם. בעזרת כספי הג׳וינט הצליחו להפיח רוח חיים בחיי הקהלה.

בית מגורים לכמאה בנות פתח דלתיו. חלק ניכר מבנות אלו הוצאו מתחת כנפי המיסיון. פעוטים בני 3—10 שניצלו בבתי נוצרים, שם הוסתרו בעת הגרוש, שוכנו בבית היתומים יחד עם עשרת ניצולי המוות באושוויץ. בבית היתומים קבלו חנוך יהודי מסורתי. בית ספר יסודי בן ארבע כתות ובו 135 תלמידים (ילדי יהודים שבאו ממקומות שונים שברומניה) נפתח בהנהלתו של ארפאד ביהארי ובו חמשה מורים (ארבעה למקצועות חלוניים ואחד לעברית). בית הספר התיכוני שנוסד בשנת 1940 פתח דלתותיו מחדש בחסותן של שתי הקהלות, כבשעת הווסדו. בשיתוף פעולה מלא נפתח גן־ילדים. בתלמוד־תורה כבמוסדות חינוך אחרים, למדו בעיקר ילדי היהודים שהשתקעו בעיר לאחר השואה, בבואם מחלקי טרנסילווניה המערבית שהיו תחת שלטונם של הרומנים וכך ניצלו מהשמדה.

„נשי אגודת ישראל״ שהתארגנו בעיר דאגו ליתומים ולמאכל כשר בבתי החולים. כמו כן דאגתן היתה נתונה ליהודים שנאסרו ע״י המשטרה באשמת הגנבת גבולות בדרכם „הביתה״. ימים רבים שהו בבתי הסוהר המקומיים עד שהנהלת הקהלות הצליחה לשחררם הודות לפעלו של ר׳ אברהם יוסף ציק. בשנת 1946 החלו החיים הקהלתיים להתבסס הודות לתמיכה הכספית של הג׳וינט שנציגיו היו: ש. ברטרנד, יקובזון וד״ר ע. קסטינר. ב־12 בפברואר 1946 התקיימו בחירות. כנשיא נבחר: ר׳ זכריה מנדל ביקסשפנר. סגנים: ר׳ ירמיהו טסלר, ר׳ מנחם האוואש. גבאים: ר׳ הלל לב, ר׳ משה חיים פרידמן, ר׳ זאב מושקוביץ. ועד הפועל בן 70 איש עזר לנשיאות בעבודתו. הנשיאות החדשה המשיכה בבסוס המוסדות הסוציאליים והחינוכיים בשיתוף פעולה עם הקהלה הניאולוגית. ועד משותף נבחר מחברי שתי הקהלות ומתפקידו לדאוג לחלוקה צודקת של הכספים שנתקבלו מהג׳וינט. חברי הועד היו כנציגי הקהלה האורתודוכסית: ר׳ זכריה מ. ביקסנשפנר, ר׳ שלמה זלמן פיליף ר׳ ירמיהו טסלר וד״ר רז״ו שבשטין; וקלמן מייר ולאסלו ארדוש מטעם הקהלה הניאולוגית. בית הכנסת הניאולוגי (ברחוב הראשי) נבנה מחדש בפקוחו של המהנדס שאמו לנד׳ל. בית הכנסת האורתודוכסי שברחוב פאריז, שנהרס והפך למוסך מכוניות, שימש ביזמת חברי הועד כמושב זקנים וחלקו השני — כאכסניה לישיבה ובית המדרש.

מקווה ובית מרחץ נפתח מחדש. בית הספר התיכון הפך לבית ספר תיכון

מקצועי. מושב זקנים הוקם למען היהודים יוצאי בוקובינה וטרנסניסטריה, מקום שם עברו את כל מדורי הגיהנום. הונחה אבן היסוד לישיבה בשם „מוצל מאש". בקיץ 1946 עשו היתומים ששה שבועות חופשת קיץ במקום הבראה בורסיק הודות לפעולתם של ירמיהו טסלר ורעיתו בתמיכתם של הירש וד״ר טישלר מטופליצה־בורסיק. ב־3 במאי 1946 ביום הזכרון השני לקדושי העיר הובאו לקבורה סבוני ה„רי״ף", שהרוצחים הכינו מעפר עצמותיהם של בני ישראל הקדושים. לאחר תפלת שחרית בבית הכנסת נערך כנס גדול במחנה הרכוז שבבית חרושת ללבנים. אלפי אנשים פנו אל בית הקברות שם הוטמנו סבוני ה„רי״ף" בצער רב וביגון. בתי העסק בעיר נסגרו ובתהלוכה השתתפו גם נציגי השלטונות האזרחיים והצבאיים. לראשונה עמדה הקהלה תחת הנהגתו הרוחנית של ר׳ יהודה הגר שנמלט לרומניה בעת הגרוש, חזר לקלוז׳ ושמש בתפקידו יחד עם ר׳ אשר שמואל כ״ץ. לאחר עלייתו של ר׳ יהודה הגר לארץ ישראל נבחר ר׳ אברהם שלמה כ״ץ כאב בית דין של הקהלה בקלוז׳. הארגון הארצי האורתודוכסי, גם הוא התארגן מחדש בר״ח תמוז תש״ה, בהנהלתו של ר׳ יוסף אדלר אבדק״ק טורדא ור׳ אברהם שלמה כץ אבדק״ק ריסקווא כנשיא ועד הפועל.

בשנים האחרונות עלה וירד לסרוגין מספר התושבים היהודיים בעיר קלוז׳. חלקם עשה דרכו למדינת ישראל ואחרים היגרו לארה״ב.

6 weeks; Thorn—2 weeks; Magdeburg—until liberation.

The above-mentioned reports the following:

Many families were living in Marosvásárhely. Merchants, intellectuals mostly in favourable financial conditions. My husband was a tailor, and lived fairly well from his income.

After the German occupation, the synagogue was destroyed. The licenses were withdrawn. The different official organizations carried out the different orders. We could not do anything to prevent the coming events. We had nothing to say against the Jewish council. I do not know the names of the members.

On the 13th of May police fetched us, and drove us to the Brick-factory. We could take everything we pleased there. The ghetto was surrounded with machine-guns, it was guarded inside and outside by gendarmes. Jews were also watching over us but without rifles. We were jammed in a small room. Men worked, women did not. The rich were especially beaten, to make them confess their hidden values. Dr. Schwartz, gynecologyst, and his wife were so severely beaten, that they were obliged to lie one week with swollen feet. There was no possibility of escaping.

One day the gendarmes came, made us pack, and we were driven to the station. We did not know where our journey would lead, they did not tell us, we could not speak with them, for they never answered us, besides, the gendarmes were always rude to us. We could not take anything with us. We left our clothes, provision, and bed-linen in the brick-factory. The set-of cars started to Kassa. I do not know where it stopped for the first time. Sometimes we got water. At the Polish frontier the German took our guarding, they immediately threatened us with a bullet. After 3 days travelling we reached Auschwitz. German and Polish Häftlings met us at the station. I was separated from my husband, after some minutes from my sister and little daughter. I was shorn, in the bath, my dress was also confiscated there. I had several on, for I thought I could save those. I got a pair of wooden shoes and rags. Later I was driven to a barrack consisting of 400 people. 12 persons slept on a wooden bed. We had very little to eat. It was little and unedible.

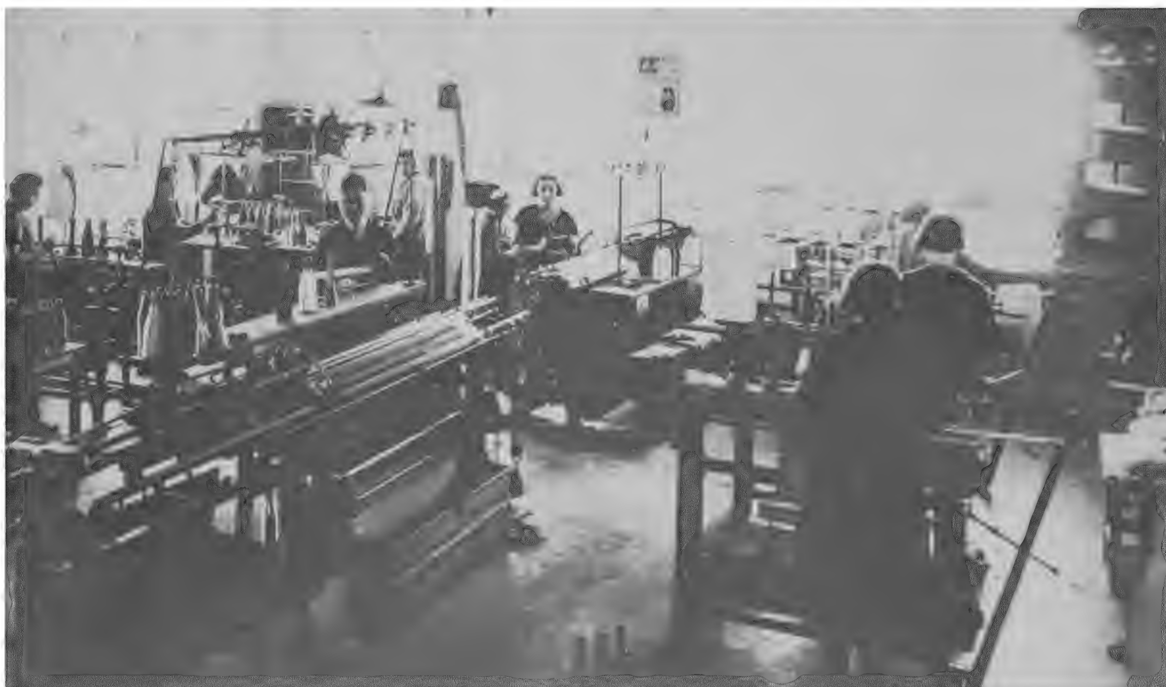

הרב הראשי דר. י. נימירובר מברך את הילדים במחנה נופש (טיהוצה)

Dr. I. Niemirower förabbi látogatása az Árvagondozó tihucai üdülötelepén

A Kolozsvári zsidó kórház — בית החולים היהודי

A "Trikotage" üzem — בית מלאכה „טריקוטאג'"

A "Wald" pászkagyár — בית חרושת למצות „וואלד"

ארגון הספורט „הגבור" (סייפים)
A "Haggibbor" vivószakosztálya (1940)

קבוצת כדור רגל „הגבור" (ניו־יורק)
A "Haggibbor" (New York) senior csapata

קבוצת כדור רגל „הגבור" (ניו־יורק)
A "Haggibbor" (New York) junior csapata

כתת תלמידים עם מוריהם (תרבות, 1924)

A "Tarbut" gimn. tanárainak és tanulóinak egy csoportja (1924)

Antal Márk a kvári zsidó gimn. igazgatója és Winkler Janka h. igazgatónö
אנטל מארק והגב׳ ינקה וינקלר
מנהלי ביה״ס התיכון היהודי

פגישת מורים ותלמידים של ביה״ס
התיכון לאחר השואה
A zsidó gimn. tanárainak és tanulóinak találkozója 1958-ban

IZRAELITA KOEDUKÁCIÓS GIMNÁZIUM

1942 1952

כתת תלמידות של ביה"ס התיכון היהודי (? 1942)
A leánygimnázium egyik osztálya

כתת תלמידים של ביה"ס התיכון היהודי
A fiugimnázium egyik osztálya

A KOLOZSVÁRI ZSIDÓ GIMNÁZIUMOK TANTESTÜLETE

1940 1941

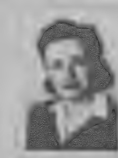

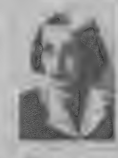

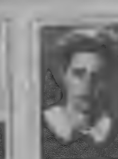

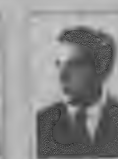

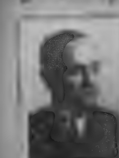

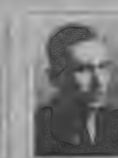

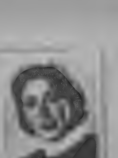

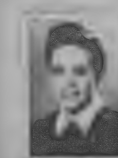

funerals daily. The wealthier Jews were taken to the brewery, where they were throughly beaten, and tortured in order to make them confess their hidden values. My sister-in-law had been so much whipped on the soles that she could hardly go. Electric current was led to the womb of the women. A certain merchant Motz who was extraordinarily rich, was so much tormented that he was brought out on a stretcher. These tortures were executed by strangers. Once there was plunder in the Ghetto when the gendarme had taken all our values, watches, provision etc. We could only take a knapsack into the wagon and we were threatened, if money were found with anybody, all Jews would be shot. 80 persons were driven into the wagons. A small jug of water and a bucket served the W.C. We arrived on the 5th of June in Auschwitz after 5 days of dreadful travelling. While on the journey we got water in Debrecen and Kassa, but we were not allowed to get off. In Kassa the Hungarian gendarmes searched us and what was left they had taken from us: money, shoes, dresses, rags and so on. S.S. soldiers took the guarding from the gendarmes and one of those delivered a speech saying that if we shall work we will get food. The arrival at Auschwitz was terrible. It was pouring in the late evening when we arrived. They made us leave the wagon very quickly even politely told to leave the luggage in, it will be brought later to our places. At the station we were selected immediately: in one group were the old, children and weak, in the other one those who were able to work. Until midnight we were standing hungry and feeble and tired out from the gruesome journey. Now we were led into the bath, where we undressed and our last rags were taken. We bathed in hot water and the only thing we got was a ragged, tattered dress without any underwear. We were shorn completely . . .

5.

PROTOCOL, was put down, on 18th June 1945 in the National Relief Committee's Home for Deported (Budapest, Ajtósi Dürer-sor 37).

Name: Mrs. M. Grün; *born*: Köfarka, 15th March 1895; *occupation*: household; *last residence*: Marosvásârhely; *Ghetto*: Marosvâsârhely; *Number*: 39.021; *Camps*: Auschwitz—May-August 1945; Stutthof—

offered old people first aid in front of this room. They had fainted owing to the tortures suffered.

At last we were put into trucks and left for Germany. The ride lasted 11 days; we were escorted by local gendarmerie. The doors not being opened on the way, men and women being crowded together, bare of any possibility to ease themselves in a decent manner was what was the worst about it. We suffered terribly from want of water. Men thumped the door like madmen; but it was unlocked only in Auschwitz . . .

4.

PROTOCOL, was taken 18th June 1945 at the Deported Home (Budapest, Ajtósi Dürer-sor 37).

Name: Mrs. B. Eisenberg (M. Steiner); *born*: 14 of August 1914; *birthplace*: Nagyvárad; *occupation*: cabinet-maker's wife; *Ghetto*: Nagyvárad; *first station*: Auschwitz, 5. June 1944; *Camps*: Riga—from 14th of June-end of August; Magdeburg—beginning of September-until 13th of April 1945

The above-mentioned states the following:

There lived 25-30,000 Jews in Nagyvárad, mostly merchants, but many physicians, lawyers and tradesmen as well, mostly well-to-do people.

My husband was a cabinet-maker, he did good business and in the time of deportation his store was 30,000 Pengös worth. We had our own lodging, furniture which was 100,000 Pengös worth too.

According to the general bills, we moved into the Ghetto on the 5th of April 1944. A part of the town, 25 streets were designed for the purpose of the Ghetto, and we were driven by the gendarmes there. We took everything we wanted to the Ghetto with us. We were not permitted to leave our houses. In one room, there were placed about 12-14 persons, owing to the lack of space, everybody had to sleep on the floor. Provision was sent by the city. Some worked in the kitchens of the city, but most of us did not work anything. Gendarmes were watching over us .They told us, we shall work on the fields of Hungary and shall not be taken to Germany. Some even tried to escape through a canal and some succeeded. Many committed suicide in the Ghetto as Dr. R. Gals, Mrs. S. Klein, Dr. Pollacsek with his family. Many people died in the Ghetto, there were 10-12

felt dreadfully cold and hungry, and our mood was in accordance with that state of matters.

In Grossrosen things were equally lamentable. Again 1500 men were crammed into one barrack, so we hardly could stir and not sleep at all. It goes without saying that our rage about our helplessness resulted in ugly quarreling, which rendered our position and existence still more wretched.

No productive occupation was given us here, only tasks lacking all sense; it was just to amuse the SS-men who enjoyed us being absolutely at their mercy.

3.

PROTOCOL, put down at the office of the DEGOB, National Relief Committee for Deportees (Budapest VII., 2, Bethlen Gábor tér), on September 11, 1945.

Name: Dr. Joseph Szerényi; *born*: at Edelény, February 18, 1900; *occupation*: physician; *last residence*: Szamosudvarhely; *Ghetto*: Szilágysomlyô; *Number*: 44573; *Camps*: Auschwitz—June 8-29, 1944; Wüstegiersdorf—July 2, 1944-February 6, 1945; Hildesheim—February 11-March 10, 1945; Hannover—March 14-22, 1945; Bergenbelsen—March 26-April 15, 1945.

The above-named reports the following:

I acted as a district-physician at Szamosudvarhely. The Jews domiciliated there were gathered and taken away on May 1. I, as a physician, remained there for further three weeks and then was taken to the ghetto of Szilágysomlyó. There we were stripped of everything and starved from the first day on. The chief-judge (sheriff) was the commander of the ghetto. Everyday he visited the camp, escorted by an SS soldier speaking Hungarian, tied and tortured the people in different ways. The most shameful thing was the latrine. It was frequented by men and women alike. There being no walls, only a thin hedge leaving everything visible marked its limits. The sheriff would come here and take snapshots of the people being in the latrine. Can a regime supporting on such clerks, such executive officials, be good?

In the camp there was a room for trials to be held there; people taken there were beaten and tortured, thus confessions being wrung out of them as to where they had hidden their valuables. I very often

The first thing they did with us was to separate us. Families were dragged apart, men and women had to stand in special groups, within of which again the fit and the unfit-looking elderly people were picked out. Our parcels had to be left in the train. I wanted to step back just to let our child have a bit to eat, but I was not permitted to do so; I was told to go bathing, and meet my child afterwards. And we believed it, too. Our train had brought on 3500 persons. Later on a train reached the station, coming from Nagyvárad, and when I turned back to our wagon I saw not one living soul anymore. I wondered where the whole of our group could have been taken to without any selection. I started running to find my wife, but as the SS kicked me to the right or to the left I failed to meet my people.

I went to the bath, was shorn all over, disinfected and given a striped coat. Then I got directed to a barrack; about 1500 people having been huddled together in it, we passed the night sitting in one another's lap, it was the only position to be in.

Alimentation was next to nothing: beet-soup every day, to be eaten by groups of five out of washing-basins or other vessels not at all made for such purpose.

I was put to work in a garage for tractors and in a repair shop for agricultural implements. This meant that at least we were given 20 dekagrams of bread and one litre of soup every day. Working hours were from 5 a.m. to 6 p.m.; we had to remain on our feet 16 hours out of 24. And when we got home, we had to stand about 3 hours at roll-call, or even to 11 p.m., when somebody was missing.

Selections were very frequent, and when in the evening we reached the camp, our first question invariably was: is the selection terminated or not? In September they once arranged one selection at midnight. 17,000 people were looked over: each barrack's inhabitants were taken to the bath-building, where they had to strip naked completely and the SS-officer Kaduk, the selector of that occasion, pointed out the men whose faces happened to displease him, and that man did not go to work, but a motor-car fetched him, and he finished in the gas-chamber.

A selection in January was to furnish workers for Grossrosen. We were transported in trucks—70 to 80 in each—and almost frozen to death. There was not a wagon without 5-15 corpses in it; we piled them up to have more space, and even lay on them if necessary. We

The above named deposes as follows:

At my place, persecution of Jews set in already in 1940, when the Hungarians came in. At that time I was employed as locksmith-master by the Transylvanian Textile Industries, Ltd., and on the 1st of November, 1940, I was dismissed for being an "unreliable Jew." Our governmental commissioner, spinning-mill-owner Edmond Vajda, turned out all Jews of that firm. Subsequently I worked with a private firm.

In March, 1944, the Germans came to Hungary, and from that time on every day brought its anti-Jewish measure. One day we had to fasten a yellow star on our coats, the next our shops were closed, then our radio-sets had to be turned over, and thus it went on no end.

On the 15th of May we were driven into the ghetto of Szatmárnémeti. Our gold-wares, our watches, money, bicycles, all, all was robbed while one was beating us up mercilessly.

The time passed in the ghetto was a kind of precursory training for the nuisances of camp existence. Beside humiliation we were tortured by constant sorrows in regard to our future; we had to endure without resistance all that was inflicted on us, and, at that, could not help our old people and youth being maltreated in the coarsest manner. I often had doubts as to whether these creatures have families of their own; otherwise I am utterly unable to imagine men and women 80-85 years of age being beaten. The Hungarian gendarmes beat them.

On the 1st of June we went into a train, about 80 persons in one wagon for cattle, without food or water. During the travel many of us did not feel well, the children cried and wanted water; but the reply always given by the gendarmes and other Hungarians was: "Go to hell, dirty Jews!" At every station the doors of our wagons were thrown open, and we were shouted at: "Jews, hand up your money, gold, jewels, clothes, leather articles! The Germans have a machine that makes them see through anything, even shoes!" Thus they tried to frighten us out of our wits, and when they saw that none of us made haste they attacked women and men and boxed them on the ears, though they should have known by that time that we had nothing in our keeping to hand over. But these brutalities repeated themselves at every station.

In Kassa we were delivered up to the Germans, who shipped us on to Auschwitz, where we arrived on the 4th June.

Selection was followed by bath, removal of our hair and our placement in timber barracks where 1500 of us were huddled together in a space calculated for 500.

I was sent to the Gipsies' camp, and the barrack I went into was, then, quite unoccupied. The barrack-senior was a German Gipsy who did not stop beating his inferiors. Another German was camp-senior. At that time the Gipsies' camp had about 45,000 inhabitants.

We had no work to do, and had to stay about in the blazing sun, for the barracks were only to go into in the evening. At 5 a.m. there was roll-call already which lasted for hours, sometimes even for days.

Alimentation comprised the strictly necessary, perhaps less: one-fourth of a loaf of bread, and one litre of soup. Hunger was a dreadful torment, the most of us lost all our forces.

There was an infirmary; but we preferred not present ourselves there, knowing that the patients were systematically selected and promptly sent to the gas-chamber.

Cleaning was possible here; we were even regularly given soap and towels.

After four days in Auschwitz I left with a 2000-people group in the direction of Warsaw; our closed wagon held 45 persons, and the situation was the more passable because we had been given a sufficient amount of food for the journey.

One day's travel brought us to Warsaw. We were lodged in barracks of bricks, with a plank-bed for each of us. We numbered about 4500, Hungarians and Poles in the main.

We had to clear bricks in Warsaw Ghetto, a gigantic heap of debris after the Germans had shelled that quarter.

2.

PROTOCOL, taken down on the 13th August, 1945, at the office of the National Relief Committee of Deportees (Budapest, 2, Bethlen-tér).

Name: Béla Rosenberg; *born*: 27.4.1909 at Avasujváros; smith and locksmith; *last residence*: Szatmárnémeti; *Ghetto*: Szatmárnémeti; *Camps*: Auschwitz—4.6.1944-18.1.1945; Grossrosen—23.1.-15.2.1945; Buchenwald—21.2-6.4.1945; Bissing—7-21.4.1945; Ostrau—22.4.1945.

sylvanian Army Corps issued an order, according to which military labourers were not allowed to walk about, unless escorted by a soldier. But the same Corps let me have a certificate, running to the 19th May, by virtue of which I was allowed to move freely at a time when all Jews were already in the Ghetto. But on the 19th of May a detective took me also to the Ghetto.

There were about 18,000 Jews in the Ghetto, constantly beaten by the gendarmes. When the Jews were proceeding through the streets to the Ghetto the onlookers had loud fits of laughter. We had been quartered in an open shed, having only a roof; we lay on the ground, in a terrible situation. Alimentation was the task of the Jewish Council. Police and gendarmes were at work jointly to spoliate us with the utmost thoroughness: no money and valuables were left in our keeping. And all the robbing was done with accompaniment of thrashings and kickings. Some of us were brought back half dead, on stretchers after these "searches," but cases of death also occurred.

The men were taken to work at buildings; the woman did charing for SS-soldiery.

I spent about 3 days in the Ghetto, after which I was put on a train. It was the first one to leave Kolozsvár, holding about 300 men and women. Departure took place in the evening hours, and we were escorted by Hungarian gendarmes who gravely maltreated us all the time. We were promised that families would not be disunited and that they could keep together under any circumstances.

We travelled in closed wagons, 75-80 people crowded together in one; we could hardly sit or stand, and lying down was not to be thought of. The provisions meted out to us for the journey consisted of half a kilogram of bread, nothing else was given; and we had to go without water till Kosice was reached after four days. The Germans, to whom we were delivered, let us have some water to drink, but nothing whatever to eat.

Another four days of travel with full unspeakable suffering landed us in Auschwitz.

We alighted, abandoning all that we still had of packages, and filed out in five rows between bayonet-holding SS-soldiers, before Camp-physician Dr. Mengele, who sent the old ones and the children to the left and the fit ones to the right.

The crematorium smoked all day and night. As we were told at some later date, the unfit and the children were sent on the very day of arrival to the gas-chamber, to be cremated afterwards.

FIVE PROTOCOLS

THE following few pages contain the accounts of five Jews who were concentrated in the ghettos of North-Transylvania: Kolozsvár, Szatmárnémeti, Szilágysomlyó, Nagyvárad and Marosvásárhely and were deported to Auschwitz.

We are indebted to the Documentation Department of the YIVO Institute for Jewish Research (New York) for allowing us to publish these Documents, which we present with some stylistic corrections.*

1.

PROTOCOL, put down on the 13th September, 1945, in Budapest, at the office of the National Relief Committee of Deportees (2, Bethlen-tér).

> *Name*: Ferdinand Salamon; *born*: 4.11.1921 at Dés; workman; *last domicile*: Dés; *Ghetto*: Kolozsvár; *Camps*: Auschwitz—27-31.5.1944; Warsaw—1.6-1.8.1944; Dachau—3.8-10.8.1944; Kaufering—11.8.1944-26.4.1945; Dachau—26-29.4.1945.

The above named reports the following:

Summoned to do labourer service I joined the 13th battalion, 3rd Comp., at Bereck. The commander, Lieutenant Junig and Ensign Boldizsár treated us cruelly. We had to work 15-16 hours a day and our belongings were seized. We had to dig trenches. Binding-up were every-day occurrences, there were days when 10-12 men were hoisted up for trifles.

Up to January the 20th, 1944, we did work in Háromszék County digging trenches, and undergoing the worst treatment thinkable. Owing to indequate alimentation, a great many of my comrades fell ill and into a state of perfect exhaustion. A comrade of mine had his left arm amputated, because a piece of rock had hit it.

Until March 1, 1944, I was in the province of Kárpátalja; treatment on the part of the Company-commander was rather humane. We spent 8 hours daily on trench-digging.

Then I was claimed as a skilled worker by the "Vitéz" house of Kolozsvár, to work up textile-waste. On the third of May, the Tran-

* File: W.J.C.A. 3DC and J. A. f. P. No. 2872; 2716; 772; 776.

In Eretz Israel

We knew nothing of the fate of the Jews of Transylvania. I knew only that the trains had left in the direction of the town of Csap. Thus I saw no reason for remaining in Rumania and continued my journey to Turkey, then the centre of the Rescue Committee.

On July 7 I succeeded in boarding the Kasbek, an illegal immigration vessel upon which were 712 Jews,[44] including a hundred orphans from Transnystria. The vessel flew the flag of the International Red Cross. Two days later we reached Constantinople.

The Nazis, who, of course, were strongly opposed to the departure of vessels carrying Jews to Palestine, and had protested to Antonescu against this, some time afterwards sank the Mefkure and Bulbul, on board which there were hundreds of refugees.

The Turks refused to allow the Jews to land at Constantinople, and I reported to Mr. Barlas, Director of the Rescue Committee, in the presence of Turkish officers, on a motor boat at sea. On July 12 I reached Haifa via Syria and Lebanon as an illegal immigrant and was detained in the Athlit Camp. There I met Mr. Yitzchak Gruenbaum, then head of the Rescue Committee in Israel, to whom I reported on the catastrophe that had overtaken the Jews of Hungary.

After my release from Athlit, on about July 20, I travelled to Jerusalem, where I submitted a report to the Executive of the Rescue Committee, in the presence of the Presidium of the Hungarian Immigrants Association. I addressed myself to Chief Rabbi I.L. Herzog, whose views are reflected in a letter he handed me (and which is printed here on pp. 234-5). On July 29 I informed the Jews of Eretz Israel about what had befallen Hungarian Jewry, at a meeting of the "Vocal Newspaper" in the Ohel Hall.

Within a matter of two months I had succeeded in reaching Jerusalem, in time of war, after carrying out the mission with which I had been entrusted at the very last moment.

Hundreds of articles and books dealing with the European Catastrophe have been published. Very little had been told of the despairing measures, the goal of which was delaying the process of annihilation and destruction and bringing help. Therefore it is necessary to perpetuate the memory of this attempt, which was made in the months May-July 1944.

44. Information given in Haim Lazar-Litai's book (*Af-al-pi* p. 494) in regard to the Kasbek, is erroneus. The vessel carried 712 immigrants—and not 400 —and left on July 7.

to Palestine.[41] This is confirmed by Killinger's report to the German Foreign Office, dated July 26, 1944: "With the agreement of the Marchal various ships have recently left Rumania for Turkey, carrying Jews in return for very high payment."[42]

In keeping with decisions taken on May 4, 1944 in Vienna, László Endre carried out the expulsion and slaughter of the Jews of North Transylvania and Carpatho-Russia. Within a month about four hundred thousand Jews of Hungary were deported, besides the hundred fifty thousand Transylvanian Jews.

Jews were concentrated in the following areas of North Transylvania: Máramaros-Sziget, Felsö-Visó, Nagybánya, Beszterce, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Dés, Szilágysomlyó, Szászrégen, Sepsiszentgyörgy, Érmihályfalva and Halmi.

On May Veesenmayer cabled Berlin that up to that date 150,000 Jews had been deported from Carpatho-Russia and North Transylvania and that the entire operation would be concluded by June 7.

In his report—dated June 1—László Endre stated that the number of deportees from the eighth district (Kassa) and the ninth (Kolozsvár) totalled 275,415.

All the effort put forth between May 2 and June 2, all that had been achieved with the aid of leading dignitaries in Rumania (the Chief Rabbi, Dr. Alexander Safran, Dr. W. Filderman, L. Zissu, Iuliu Maniu and others), had been in vain.

Hungarian Jewry, last in the extermination plans of the Nazis, had been liquidated. Our own efforts had literally been a race with death, a race which we had lost.

The Hungarians also succeeded in murdering Jews in South Transylvania, in that territory which had remained under Rumanian control under the Vienna Decision. In September 1944 the Hungarians fought the Rumanians in the district between the towns of Nagyvárad and Kolozsvár, and aided by the Germans, succeeded in penetrating South Transylvania, where they did not forget the Jews. For example, they massacred the Jewish inhabitants of the town of Sármás, to the last man, woman and child.[43]

41. Nuremberg Document NG 5586.
42. NG 5630.
43. "*Report of the Kolozsvár Orth. Community on the Activities of Its Executive, in the Year 5705/6,*" p. 11.

porary asylum to the refugees who could not leave the country in the ships of Aliyah Beth.[40]

Dr. Filderman called on Mihai Antonescu on behalf of the refugees from Hungary who had succeeded in reaching Rumanian territory, obtaining assurances they would not be extradicted. He also obtained a promise that in all vessels leaving Rumanian ports for Eretz Israel ten per cent of the accommodation would be reserved for the refugees.

Talks with Iuliu Maniu

Iuliu Maniu, leader of the National Peasants Party and a former Prime Minister of Rumania, was one of those who assisted us in our rescue work.

While he was under house arrest, under the Antonescu regime, I succeeded in visiting him with the aid of Raoul Sorban, former secretary to the Commissar Tataru Coriolan of Cluj-Kolozsvár. (Raoul Sorban, it must be noted here, was one of the few non-Jews who extended a helping hand to the Jews notwithstanding the dangers involved.) Maniu wished to prove to the world that the Rumanians were a more humanitarian people than the Hungarians.

Once Filderman had obtained a promise that the refugees would not be returned to Hungary and had appealed to the Western Powers to extend international protection to them, we embarked upon increasing the number of transit points on the Hungarian-Rumanian border. To our deep sorrow, these measures were no longer necessary, as from the beginning of June 1944 there were no longer any Jews in Kolozsvár. This information was transmitted to us by R. Sorban who had visited the town.

The Deportation

Notwithstanding the proximity of the Russian front to the Hungarian-Rumanian border and the hopless war situation, the German and Hungarians made a supreme effort to destroy the Jews of Hungary.

The Hungarians complained to the Germans that the Rumanians were giving Jews asylum and enabling them to continue their journey

40. *Ibid.*

Appeal to the Western Powers

On the day we reached Rumanian soil, Antonescu published his order No. 2, M/205396 threatening with death all those crossing the Rumanian border. He added a personal note: "Jews who have smuggled themselves into the country, together with those who have hidden them and have not given them up, will be shot . . . This order is to be carried out within twenty-four hours . . . I have asked Herr von Killinger[36] to station German inspectors, who, together with our own inspectors, will supervise all those crossing the border . . . All frontiers must be kept under careful observation . . . Searches must be carried out from time to time within the country."[37] Dr. Filderman, the well-known leader of Rumanian Jewry, transmitted a letter to Prince Barbu Stirbey, then in Cairo on a secret mission. (He was trying to determine, with the representatives of the Allies, the conditions under which Rumania would leave the Hitler-Mussolini Axis and join the West.) Filderman asked the Prince to intervene on behalf of the Jews. It was not a coincidence that on May 10, two days after I called on Dr. Filderman, to whom I rendered a full report on the position of Transylvanian Jewry, he appealed to the Ambassadors of the United States, Soviet Russia and England in Constantinople, calling their attention to developments in Hungary and pleading for their aid to the Jews. He asked, *inter alia,* that "the protection of a foreign power be extended immediately to the Jewish refugees from Hungary and Poland who have crossed the border illegaly and who are threatened with death if they remain in Rumania or return to Hungary.[38]

As T. Lavie-Löwenstein correctly states in his article[39] "Documents on the Struggle of the Jews of Rumania for Their Rights during the Second World War": "This was the first occasion upon which such an appeal had been addressed directly to the Great Powers . . ." Dr. Filderman embarked upon activities on behalf of the refugees after my first meeting with him.

Dr. Filderman asked the Rumanian Government to grant tem-

35. Theodor Lavie, "Activities of the Vatican on Behalf of the Jews of Rumania during the Second World War," *Yad Vashem Studies,* Vol. V, pp. 341-351.

36. German Ambassador in Bucharest.

37. *Yad Vashem Studies,* Vol. IV, pp. 296-297. A copy of the order is preserved in the Yad Vashem Archives 2-12, 352.

38. See article by T. Lavie, *Yad Vashem Studies,* Vol. IV.

39. *Ibid.*

The Race with Death (May 2, 1944)

On May 2, at four o'clock in the afternoon, two hours before the daily curfew came into force, Dr. Joseph Fischer, President of our community and Chairman of the Judenrat, asked me to try and cross the border, i.e., to carry out the mission we had spoken about at the beginning of April. I felt that this was our last chance and without hesitation I agreed to undertake the dangerous task. Within the two hours still at my disposal I met with the members of the Judenrat and revealed where we had hidden the Sifrei Torah and the communal registers. I took my leave of my parents[33] and that same night, together with my wife and in the company of nine young men and women, all from Poland, and one of my pupils, we set out for the frontier.

The crossing of the frontier and our journey to Torda constitutes a chapter in itself, which I describe in a Hebrew and Hungarian article printed in this volume. I have to mention the exemplary work done by the *chalutzim* in Kolozsvár and in Torda, who equipped us with false documents to enable us to cross the frontier. After twenty four hours in Torda we left for Bucharest.[34]

My Mission in Rumania (May 7—July 7)

On the evening of the day I arrived in Bucharest I immediately contacted Dr. Alexander Safran, Chief Rabbi of Rumania, to whom I reported on what was happening in Transylvania, and asked him to act without delay—to transmit information to Sweden, Switzerland and to do everything possible to help the Jews of Hungary. On the following day Dr. Safran called upon the Papal Nuncio, Monsignor Cassulo,[35] with whom he had contacts and who on more than one occasion had acted in behalf of the Jews. A report on the concentration of the Jews of Transylvania in ghettoes was transmitted to Pope Pius XII in Rome via Bucharest. Among the appeals for aid which reached him from various sources was also that of Transylvanian Jewry.

33. My father: Rabbi Salamon Weinberger, a pupil of the Sheiwet Sofer in Pressburg and of Rabbi Shmuel Glasner of Kolozsvár. My mother—Reizel, daughter of Rabbi Shmuel Leib Spiczer (Szilágykraszna). Both suffered a martyr's death in the deportation of the Jews of Kolozsvár.

34. The names of the *chalutzim:* Chana Ganz, Teszler of Kolozsvár and Aryeh Hirsch of Torda.

Russia, Máramaros and the surrounding districts. But the Jews of Kolozsvár refused to accept the truth of the tragic situation. Only the young refugees who continued to arrive from Poland left Hungary hurriedly with the aid of the Rescue Committee in Kolozsvár.

The Jews of Kolozsvár and other towns in Transylvania refused to move. Even those who had already experiences forced labour, who had witnessed the suffering and torment of the Jews in Eastern Europe, and who had survived and returned to Hungary thanks to the instructions of the Hungarian Minister of Defence, nagybaczoni Nagy Vilmos, were not prepared, for a variety of reasons, to cross the nearby border. Jews who had relatives in the neighbouring Rumanian town of Torda refused to listen to the exhortations to pack up and go. Of the young people whom we had advised in 1942 to leave Hungary and emigrate to Israel, only a few followed our instructions, as parents were unwilling to be separated from their children.[32] The situation might change, they said. They hoped for a miracle. This mood was the reason for the calamity which overwhelmed the Jews of Transylvania.

In April 1944 final examinations were still held in the Jewish high schools, under the supervision of the authorities. Transylvanian Jewry prepared to celebrate the Passover as it was wont to do. The murderers, however, had other plans. Documents reveal that at this time the necessary preparations were being made in the Auschwitz and Birkenau camps for the complete annihilation of Hungarian Jewry with a dispatch unparalleled during the European catastrophe. Officials of Eichmann's office met with Hungarian representatives in Vienna to determine the timetables of the railways, etc. On May 1, Wisliczeny paid another visit to Kolozsvár to make sure that everything was ready for the concentration of the Jews in ghettoes. This was the first phase in the process of expullsion and destruction.

The beginning of the ghettoization was set for May 2. In bills posted on the walls the Hungarians announced that Jews were forbidden to be outside their homes after six o'clock. Policemen were placed on guard in front of the community offices, to keep the members of the Judenrat under surveillance.

32. In April 1942 I addressed the Jewish students of Budapest University and called upon the youth to leave the country as soon as possible and emigrate to Israel. I mention only this one address of the many I delivered, in all of which I urged the Jews of Hungary and Transylvania to leave Europe for Eretz Israel. An account of this address was printed (Képes Családi Lapok, Budapest, 1942).

for the humanitarian reasons but for sanitary reasons too. The concentration of thousands of people under unhygienic conditions would endanger the health and lives of all the inhabitants of the city.

I was entrusted with the task of contacting spiritual leaders of the churches in the city and of securing their aid. I was to persuade them to call jointly upon the mayor and the town council to postpone discussion of the establishment of the ghetto which had been placed on the agenda of the forthcoming council meeting.[30]

But László Endre, the "Hungarian Eichmann," personally directed the concentration of Jews in ghettoes in all parts of Hungary and issued instructions for the establishment of the Kolozsvár Ghetto not far from the railway station. Units of gendarmerie trained in various methods of torture were brought to assist in the implementation of the plan.

D. Wisliczeny also visited the town. The membership of the Kolozsvár Judenrat was changed. Dr. Fischer handed Wisliczeny a list of 250 names, for which he wished to receive the approval of the Gestapo. Wisliczeny was not prepared to confirm such a long list, but signed another in which the following names appeared: Dr. Joseph Fischer, Chairman of the Judenrat, Ernst Marton, Zsigmond Léb, Ernö Kastner, Pál Klein and Jenö Weiss as Chief Secretary to the Chairman. The names of the two rabbis, Rabbi Akiva Glasner and Dr. Mózes Weinberger, were dropped from the list, the reason being given that the German did not like to deal with rabbis.

Through the district Representatives the Judenrat informed the Jews of the imminent danger of the establishment of a ghetto, advising them to equip themselves with whatever they found necessary.

The Jews, however, did not regard the reports very seriously.[31] The Hungarian anti-Semitic press had already reported with great glee a few days previously the establishment of ghettoes in Carpatho-

consul, while Jenö László conducted negotiations with German officers billeted in his apartment, with a view to obtaining a car.

30. The following were the church leaders: Sándor Imre, the deputy of the Roman Catholic Bishop, (the seat of the Bishop himself, Márton Aron, was in the town of Alba Julia, in Rumania; upon one occasion, during a visit to Kolozsvár, he spoke out in favour of the Jews); Józan Miklós, the Unitarian Bishop, a Member of the Hungarian Parliament; and Vásárhelyi János, Bishop of the Reform Church (who was willing to receive me only in the darkness of night).

31. The words of one of the leaders of Beth Yaacov synagogue in Kolozsvár, still ring in my ears. He came into the offices of the Judenrat and remonstrated with the members there, saying in Yiddish, "*Ihr macht meshuge di ganze Welt. Es wet gohrnisht zain.*" (You are driving everybody insane. No evil will befall).

been divided up into forty districts. Each district had a Jew who transmitted instructions from the Judenrat to the Jews.[28]

The mood of the public changed from day to day. One day a spirit of optimism would be extant and the next day one of the blackest pessimism. One day we were full of hope that soon the war would come to an end, as Italy had already been liberated and in Máramaros-Sziget the sound of Russian artillery could clearly be heard. But then on the following day the Jews were in despair; but even in the darkest moments none of the Jews conceived of the possibility of mass expulsion.

Rescue Plans

At the time an idea was discussed by the Judenrat—to send three Jews with contacts among Rumanians and Jews across the border to seek to increase the number of "transit points."

The three were selected in April 1944. They were Dr. Ernst Marton, a former Deputy in the Rumanian Parliament and editor of *Uj Kelet;* Jenö Lâszlô, a Kolozsvár industrialist, and the present writer, who had been a candidate for the position of Chief Rabbi of Rumania in 1940. These delegates were required, in addition to increasing the number of transit points, to find secure shelter for the refugees and to enable them to continue their journey via Aliyah Beth.*

After ten days of preparation the plan was called off, as it was said that it would endanger lives of the members of the Judenrat and other Jews if the departure of the delegates was revealed.[29]

The Establishment of the Ghetto

In the meantime the rumours of the establishment of a ghetto were verified. The source of these rumours had been the Hungarian press. The Judenrat resolved to combat the proposal, but at the same time to do everything to ensure minimum conditions in the ghetto if it should be set up. Memoranda were submitted to the mayor, asking him not to consent to the establishment of a Ghetto, not only

28. High school pupils undertook this function on their bicycles.

* Illegal emigration of Jews to Palestine.

29. Dr. Marton endeavoured to secure the aid of Chineziu, the local Rumanian

Orthodox Congregation, and the present writer. Dr. Fischer was chairman.

Dr. Fischer, together with other chairmen of the Judenrats in Hungary, was called to Budapest to take part in a meeting convened at the behest of Eichmann. Upon his return Dr. Fischer declared that we must carry on as usual. But the Nazis added something very unusual. They insisted that we supply hundreds of Jews daily for work. They had converted the Great Synagogue in Paris Street into a garage. We were to supply them with goods, especially leather goods and textiles, which had been nationalized by the Hungarians long before, and which were difficult to obtain. The chairman of the Judenrat was required to present himself daily to the Gestapo Commander (at first Dr. Strohschneider and then Dr. Roeder) to receive instructions. Dr. Fischer was forbidden to have any contacts with the Hungarians.

All Jews of Transylvania over the age of six were ordered to wear a yellow Magen David ten centimeters wide on their breasts. In the streets Hungarian detectives stopped us to see if the patches were securely sewn on to our garments. The penalty, if they were not, was one thousand pengös. Commodities could be purchased for only one hour each day, in the afternoon, when the non-Jews had already succeeded in emptying the market.

Bills posted on the walls and signed by L. Hollósy-Kúthy, Commander of the Hungarian Police, required the Jews to submit detailed reports of their property (money, jewelry carpets, etc.). It was forbidden to keep more than 1,500 pengö per person in any family. Jews were forbidden to have in their possession any gold or silver jewelry, with the exception of marriage rings. The Hungarians, wiser from experience, now made preparations to ensure that "the national property" fell into their hands and not into those of the Germans. We had already previously been required to hand over our radio sets, to prevent us from obtaining information on what was happening in the outside world. The Hungarian press continued its uninterrupted outpourings of anti-Semitic poison, in the style of the notorious *Der Stuermer*.

Contacts between the Judenrat and the Jewish community were maintained through the "District Representatives," the town having

Jews of their possessions.[24] Similar rivalry between the murderers existed in other parts of Hungary too.[25]

On the following day, upon the initiative of the present writer, a group of Jews met in the Jewish hospital[26] to discuss the urgent steps that needed to be taken. It was resolved *inter alia:* a. to raise funds (one million pengö) before the Nazis succeeded in plundering all Jewish assets; b. to obtain permission from the Hungarian Commissar of the Kolozsvár district (Inczédy Jocksman Ödön föispán), releasing the Jews who had been arrested by the Gestapo.

In the office of the Hungarian Commissar, which I visited daily, I met Hungarian political leaders,[27] who had no answer to the questions I put to them. They confined themselves to trying to secure the release of Jews with whom they had contacts. I visited the Swiss Consul who received me in the University laboratory, and asked for his aid.

Following the entry of the Gestapo into North Transylvania, telephone communication between the provincial towns and Budapest was severed and we had no information as to what was happening in the towns and villages close to us. For this reason, Mrs. Gross, who had become converted to Judaism a few years previously, went to Budapest, with her Christian documents, in order to receive instructions and information. Unfortunately she returned empty-handed. If my memory does not deceive me she went to Budapest twice.

The Judenrat in Kolozsvár

After a few days Dr. Joseph Fischer, who had been among the first to be arrested, was released and instructed by the Gestapo to form a Judenrat. The following were the initial members of this body: The late Rabbi Akiva Glasner, Dr. Joseph Fenichel, Engineer Gyula Klein, Dr. E. Marton, and Zsigmond Leb, President of the

24. I replied that I did not have such a list at my disposal, but the Hungarian police who accompanied the Nazis to the apartments of the Jews could testify to the plunder which they themselves had witnessed.

25. *Lévai Jenö: Zsidó Sors Magyarországon,* Budapest, 1948, p. 248.

26. The following were present at the meeting: Rabbi Akiba Glasner, Dr. Joseph Fenichel, Chief Physician of the Jewish Hospital, Engineer Gyula Klein, Chairman of the Education Committee of the Community and the writer of the present article.

27. Such as the founder of the Literary Circle, "Erdélyi Helikon" Báró Kemény János and Gróf Bánffy Miklós, a politician and writer named Kisbán Miklós.

The Nazis Enter North Transylvania, March 27, 1944

Operation Margarete 1 was the code name Hitler gave to the occupation of Hungary. On March 19, 1944 the Nazis entered Hungary. A new Government headed by Sztójai Döme, former Hungarian Ambassador to Germany, was formed on March 23. This Government of the Extreme Right included Jaross Andor and Endre László (the "Hungarian Eichmann"). In the first few days following the entry of the Nazis, reports of their activities, in which they were assisted by their Hungarian henchmen, were received. Democratic politicians and wealthy Jews were arrested, Jews were seized in the railway stations and imprisoned in the Kistarcsa camp, near Budapest.

Kolozsvár, however, was optimistic. "The Nazis will not enter Transylvania. They will advance only to the Tisza River, as the bridge over the river, near the town of Szolnok, has been blown up." Another rumour went thusly: "The Nazis have threatened the Hungarians that if they do not collaborate North Transylvania will be restored to Rumania." In Kolozsvár some people already knew of large Rumanian Army-concentrations along the border.

But all this was the product of an imagination that refused to accept that the Jews of Transylvania, too, would have to drink the bitter cup to the dregs. The answer came on March 27, 1944. On that day the Gestapo put in its appearance in North Transylvania and began its all to familiar activities, for which it had gained such notoriety in other Nazi-occupied territories. In Kolozsvár, their headquarters were first set up in the New York Hotel and then in the villa of a local Jewish family.

On the night of March 28 members of the presidium of the Jewish congregations were arrested, in addition to about one hundred and fifty families, most of them wealthy. The local Germans, headed by one Kuk, served as guides to the invaders and directed them to the homes of the Jews, which were plundered by the Nazis, who were accompanied by Hungarian police.

Colonel Szentiványi, head of Hungarian Counter-Espionage, invited me to call upon him, and demanded an exact inventory of Jewish property plundered by the Nazis, saying, "This is Hungarian national property" which the Germans had no right to take. According to the colonel, only the Hungarians had the right to rob the

unlike the Rumanians, were not tolerant. At first the Social Bureau, then the Rescue Committee undertook the task of caring for the refugees, since the influx did not cease for a single moment. Even from bombed-out Warsaw[22] Jewish young men and women reached Kolozsvâr. From Kolozsvâr the road to Rumanian territory passed through Ajton, the approach to which was through the Feleki Tetö hills. This was a mountainous area close to the barracks of the Hungarian Frontier Guard. Only young people were capable of undertaking the ardours of such a journey, with the aid of non-Jewish guides, who, of course, were paid for their services.

Another route passed Belényes and Arad. The local Jewish population welcomed the refugees who succeeded in crossing the frontier and extended devoted aid in speeding them on their way.

Hundreds of Jews passed through Ajton from September 1940 to May 1944, thanks to the operations of the Refugee Aid Committee and later of the Rescue Committee.[23] Most of them were survivors of the catastrophe which had engulfed the Jews of Poland and Czechoslovakia. Few of the Transylvanian Jews followed the same route when the Nazis entered Hungary.

Timisoara, Turda, and the surrounding districts (September 10, 1942), Killinger, Germany's Ambassador to Bucharest (1941-1944) learnt that the Rumanian dictator had permitted 75,000-80,000 Jews to leave for Palestine. Martin Luther, Head of the *Deutschland* Department in the German Foreign Ministry instructed Killinger to block the project, which was contrary to the German agreement with the Jerusalem Grand Mufti and with Gailani, Prime Minister of Iraq. During his visit to Klessheim in 1943 Antonescu asked for Ribbentrop's consent to the emigration to Palestine of 7,000 children of under eight years of age. Eichmann expressed his opposition to the plan. Later Killinger reported that Antonescu had permitted the Red Cross to enable the emigration of Jews from Transnistria on condition that the Red Cross provide the ships. (Nuremberg documents; NG. 2354; NG. 2200; C-144, NG. 1780; NG. 5049; NG. 3987).

21. In connection with this work on behalf of the refugees I was arrested by the Siguranta (the Rumanian secret police). It was only after persistent interventions by my community in Kolozsvár that I was released.

22. Among the refugees from Warsaw mention must be made of Mrs. Hava Junger, who succeeded in following her husband, Siegfried Junger, an electrician, who had been taken prisoner while serving in the Polish Army. Junger reached Kolozsvár via Kassa, and we smugled him, and later his wife, across the border into Rumania.

23. The members were: Dr. Ernst Marton, Chairman of the Zionist Organization in Transylvania, Hilel Danzig, János Guttfried and Ernö Hátszegi.

Up to 1939 aid was extended to the refugees in a clandestine fashion. In that year, upon the initiative of the present writer, a Committee for Aid to Refugees in Transylvania and Banat, under the aegis of the two national federations of congregations, was established. The function of this committee was to find a solution to the financial and practical problems which arose as a result of the increase in the number of refugees, most of whom were passing through the town of Kolozsvár.

The Committee published an appeal in *Uj Kelet* (September 1939) calling upon the Jewish communities not only to contribute funds for the maintenance of the refugees and to finance their journey to Palestine, but also to give heed to the perils threatening Transylvanian Jewry. The Committee stressed that the aid extended to the refugees would give the Jews of Transylvania a moral right to ask for aid when they themselves might need it. This appeal, printed in both Hungarian and Rumanian over the signatures of the leaders of the national organizations in Transylvania and Banat, sounded the alarm for the Jews in this part of Europe. Jews in the remotest districts, in the most isolated villages, sent money and clothes to the Committee.

The gravest and most dangerous problem in all of this work for the refugees was that of securing some safe place where they could live until they continued their journey to Bucharest. Most of them came from the direction of Kassa and were tired and dispirited. Some of them were sick and there were among them children suffering from infectious diseases, who had to be sent to the local hospital. We equipped them with counterfeit birth certificates to facilitate acceptance in the hospital. In isolated cases we were even successful in finding employment for refugees with Jews who thereby placed themselves in great jeopardy. A small committee undertook this task which it carried out with the utmost devotion.

Generally speaking, the Rumanian officials helped. They enabled us to visit the refugees who had been unfortunate enough to be arrested and imprisoned in the town's prisons.[21] The local committee supplied them with kasher food, medicines, clothing, and other requisites. Subsequently, they were taken, accompanied by Rumanian police, in organized groups to the Rumanian ports.

When the Hungarians entered North Transylvania in September 1940 the Committee was compelled to adopt other methods of operation. However, it continued with its work. The Hungarians,

Miklós Horthy, the Hungarian Regent, entered Kolozsvár, the capital of Transylvania, under the Vienna Award.

The congregations attempted to solve the grave problems that arose as a result of the anti-Jewish legislation of the Hungarian authorities. In every town hundreds of Jewish families had lost their sources of livelihood. The dependants of those who had been despatched to the "labour camps" were left without support. Refugees continued to arrive from the countries occupied by the Nazis and also from various districts of Transylvania. The Social Welfare Bureau, which had been established towards the end of 1939 by the two large congregations in Kolozsvár, extended the scope of its activities, which now covered thousands of needy Jewish families.[18] The directors of the Social Welfare Bureaus of North Transylvania met in June 1940 in the town of Dés to coordinate their activities and fit their work into the general framework of the Magyar Izraeliták Pártfogó Irodâja, Országos Magyar Zsidó Segitö Akció (OMZSA), the centre of which was in Budapest. This organization devoted immense effort in allaying the distress of Jews in various parts of Hungary, and particularly in Budapest.[19]

Aid to the Refugees

Among the troubles and concerns of Transylvanian Jewry both before and after the Vienna Award was how to aid the succeeded in fleeing the Nazis and had reached the various towns of Transylvania—especially Kolozsvár, which was a central junction in this part of Europe—after passing through many hostile countries. The first refugees had begun to appear in 1936 and their number increased as the area occupied by Hitler expanded. But up to the time of the cession of North Transylvania to Hungary in 1940 the problem was relatively simple, for the Rumanian authorities adopted a flexible attitude towards the refugees, in keeping with their international policy. Even after the Award emigration to Israel via the Rumanian ports continued, notwithstanding the protests lodged by the German representatives in Bucharest.[20]

18. A Kolozsvári Izraelita Hitközség "Peszachi Jelentése." Kolozsvár, 1942, pp. 22-23.

19. A Kolozsvári Kongresszusi Izraelita Hitközség jelentése az 1941. Májusjunius hónapokról. Kolozsvár, 1941, p. 17.

20. While Hitler was demanding that Antonescu expel the Jews of Arad,

was established, while Jewish doctors organized themselves in the Paul Ehrlich Society.

The Jewish Bank ("Kishitel — bank") operated with the aid of the American Joint Distribution Committee.

Excellent work was done by the "*Árvagondozó (Orphanage Institution)* in providing vocational training and in preparing youth for life in Palestine.

Zionist Institutions and Other Organizations: The National Zionist Organization began its activities on November 20, 1918. It sponsored the establishment of high schools and the issue of *Uj Kelet,* edited by the late Dr. E. Marton. The Zionist parties and youth organizations were active.[13] The Keren Kayemet, Keren Hayesod and WIZO opened their national offices in Kolozsvár. A lodge of the Order of the Bnei-Brit ("Shalom") was established and issued a monthly organ called *Bnei Brith.*[14] Jewish students of the local university organized the Committee for Aid to University Students ("Erdélyi Zsidó Diáksegélyzö"), which extended financial assistance to Jewish students throughout Transylvania.[15]

A local Hebrew printing press contributed towards the diffusion of Torah, Hebrew language, and culture, not only among the local inhabitants of the city, but also in other parts of the country.[16] A congregational bulletin was edited by the present writer and was published monthly.[17]

This entire structure collapsed on September 14, 1940, when

13. The Zionist parties and organizations were as follows: the General Zionists, Ichud, Herut, Hamizrachi, Hapoel Hadati, Chalutz Baal Melacha. The youth organizations were: Hanoar Hazioni, Zeirei Hamizrachi, Bnei Yisrael, Brit Kibbuzit, Hashomer Hazair, Dor Chadash, Bnei Avoda, Barissia and Haboneh.

14. There were lodges of the Bnei-Brith in the following towns: Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad Temesvár, Brassó Marosvásárhely, Nagyszalonta,—all founded after the First World War, and shut down by the Hungarians in 1940.

15. *Kelet és Nyugat Között* (Az erdélyi zsidó Diáksegélyzö Kiadványa, Cluj) (1936?), containing articles, essays and drawings, was the work of Jewish students of the city.

16. See the articles: I. Joseph Cohen, "*Seventy Years of Religious Periodicals in Transylvania*" (Hebrew)—*Areshet,* Vol. I., pp. 299-326; Nathaniel Katzburg: "*Hebrew Periodicals in Hungary*" (Hebrew)—*Areshet,* Vol. I., pp. 279-298; I. Joseph Cohen: "*Hebrew Printing in Transylvania*" (Hebrew)—*Kiryat Sefer* (Sivan 5718), Vol. 33, No. 111, pp. 386-403; Vol. 34, pp. 399-512; Vol. 35, pp. 98-108.

17. This bulletin appeared under various names: "*Hitközségi Ertesitö,*" May 1935—February 1937); "*A Clujii Izr. Hitk. Havi Jelentése*" (February 1937—January 1938); *Raport Lunar* (January 1938—December 1939); *Jelentés* (December 1939—April 1942).

Kadisha,[10] which, in addition to their traditional function of burying the dead, engaged in social welfare activities. The Jewish Women's Organization maintained a home for needy children as well as an Aged Women's Home. An Aged Man's Home was attached to the Poalei Zedek Synagogue. The Marpeh Lanefesh made itself responsible for the supply of *kasher* food to non-Jewish hospitals from the year 1921.

Torah and Educational Institutions: Each of the larger congregations maintained a Jewish school,[11] and joined hands in the maintenance of high schools for boys and girls.[12] The Talmud Torah of the Orthodox Congregation had hundreds of pupils also. The Machzikei Torah and Sinai Societies engaged in the diffusion of religious study among young and old. In 1934 a yeshiva named in honour of the Chatam Sofer was established.

Cultural and Sporting Organizations: In Kolozsvár there was the Goldmark Philharmonic Orchestra; the foundations were laid for the construction of a large Culture House, while the Haggibbor Sporting Organization made provision for the physical education of Jewish youth.

Philanthropic Institutions: In 1940, prior to the cession of the town to Hungary the two congregations established a Social Bureau ("Szociális Ügyosztály") the function of which was to solve the social problems of the Jewish inhabitants. In 1927 a Jewish Hospital

the Máramaros-Sziget Chasidim; Ohel Yehuda, founded at the end of the First World War; Chevrat Shass, founded in 1898; Avodat Kehuna, founded in 1918; Beth Midrash Chekhov; Beth Hillel (named after Rabbi Hillel of Kolomea); Beth Meir (Traian Street); Poalei Zedek (Baritziu Street), of the Jewish labourers, to which was connected an Aged People's Home and Loan Fund; the Great Synagogue of the Sepharadi Congregation (it should be mentioned here that the name of the synagogue does not indicate that the congregants were of Sepharadic origin, but only the use of this name enabled the establishment of another synagogue by congregants who had left the Great Orthodox Congregation). The Rabbi of this Congregation was Rabbi Yekutiel Yehuda Halberstamm, later founder of Kiryat Sanz, in Natanya); prayer houses included the following: Yitzchak, Beth Levi, Knesset Yeheskel, Oleh Lamelech, and the Religious Workers Synagogue.

10. Mózes Elek és Szabó Imre: Száz év a kegyelet és jótékonyság szolgálatá ban. Cluj, 1936.—Dr. Eisler Mátyás: Képek a kolozsvári zsidók multjából. Kolozsvár, 1924.

11. The Nussach Maarav "Western Pattern" Congregation maintained a Hebrew Kindergarten.

12. The school opened its doors on September 6, 1920 and was shut down by the Rumanian authorities in 1927. It was re-opened in 1940 and was maintained until the Expulsion in 1944.

Hungarians entered Kolozsvár proclaimed in the columns of their Hungarian-language newspaper *Uj Kelet,* "We are and will remain Jews," soon began to feel the heavy hand of the Hungarians in every sphere.[5] All Jewish shopkeepers were required to open their shops on the Sabbaths and Jewish holydays and it was only after much effort that this decree was voided.[6] The authorities interfered in the cultural activities of the Jewish community and finally prohibited them entirely.

Under the Forced Labour Law, twenty thousand Jews of from eighteen to forty-eight years of age were conscripted and transported to the Russian-German front. Only a small proportion of them remained on Hungarian territory, where they were employed in the construction of fortifications and airfields.[7]

Jewish Communities

The Transylvanian Jewish communities were organized in two territorial federations,[8] one Orthodox and the other a "Western" or "German Neologist" pattern, with offices in the town of Kolozsvár (Az erdély-bánáti nyugati szert. Izr. Hitközségek Szövetsége; Az Orth izr. Hitközségek Szövetsége). Frequently those two organizations united in their relations with the authorities, and to defend their congregations and institutions in Transylvania.

To give the reader some idea of the communal life of the Jews of North Transylvania, we will enumerate the institutions and organizations operating in the town of Kolozsvár.

Synagogues: In addition to the two large communities with their central synagogues, there were twenty smaller synagogues and houses of prayer.[9] Both of the larger communities had their Chevrot

Matriculation examinations were held in April 1944, a few days before the Expulsion.

5. *Uj Kelet,* September 14, 1940.

6. The officer commanding the town, General Novakovich, at the request of the writer of this article rescinded the decree.

7. *Karsai Elek, Fegyvertelen álltak az aknamezökön.* Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Budapest, 1962, Vol. I-II (II, pp. 268-269). *Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter visszaemlékezései.* Piliscsaba, 1957 (Karsai, op. cit., Vol. I, XVIII).

8. The population of North Transylvania was 146,693 in 1930 and 149,751 in 1941.

9. Synagogues: Beth Avraham (Monostor Street); Beth Yaacov (Kiss Street); Beth Aharon (Heltai Street); Ezrat Israel (Ferdinand Street); Ohel Moshe, of

In Hungarian territory, close to the new frontier, were the towns of Nagyvárad, Kolozsvár and Maros-Vásárhely. The Vienna Award led to the abdication of Carol II and the rise of Antonescu to power. Another result was the transfer of one hundred fifty thousand Jews to Hungarian rule.

Under Hungarian Rule (1940-44)

From the very outset Hungarians made it abundantly clear to the Jews that for them the "liberation" of North Transylvania implied complete subjugation. To bring this home to the Jews in the most concrete fashion, they publicly hanged a Jew and a Rumanian in the town of Kolozsvár on charges of espionage for the Rumanians.[2] Towards the end of 1940 the citizenship of the Jews was questioned and they were required to prove that they had acquired it prior to 1921 or that their parents had lived in Hungary before 1851. One night in July 1941 hundreds of Jewish families were expelled from their homes and deported as "aliens" from North Transylvania to Kamenetz Podolsk, where they were murdered.

The anti-Jewish legislation which was already in force in Hungary was immediately applied to North Transylvania, with the result that either Jewish-owned enterprises were nationalized or the owners were required to employ a "trustee" who soon took over the business entirely.[3] Thousands of families lost their property and even their source of livelihood as a result. Jews in government and public employ were dismissed from their posts.

The Hungarians occupied Transylvania in September, the beginning of the school year throughout the country. Jewish pupils, however, were not accepted for the high schools, and as a result the Jewish high schools were re-opened for both girls and boys in the town of Kolozsvár. New schools were established in other towns (Szatmárnémeti).[4] The Jews of Transylvania, who on the day the

2. The name of the Jew was Wurczel. Some time later another three Jews, Rosenfeld, aged 30, of Kolozsvár; Fisch, aged twenty-six, of Técsö; and a third, whose name is not known to me, were executed on the charge of escaping from a labour camp.

3. Szombatfalvy, George, *Le bilan social de la loi sur les Juifs,* Társadalomtudomány, Budapest, vol. xx, 1940 No. 1. Az 1938. évi tc. Az 1939. évi tc.

4. Hóman Bálint, the Hungarian Minister of Education, received a Jewish delegation in Kolozsvár on October 8, 1940; the latter obtained from him permission to open local Jewish high schools which provided for seven hundred children.

THE TRAGEDY OF TRANSYLVANIAN JEWRY

By M. Carmilly-Weinberger

TRANSYLVANIA has known many vicissitudes in the course of its history but the events which took place during the years 1918 and 1940 were to prove fateful for the Jews living in that region.

The year 1918, in which the First World War came to an end, marks the beginning of a new period in the annals of the Jews of Transylvania, who first settled in this region in the sixteenth century.[1] In that year Transylvanian Jews declared their Jewish nationality, organized themselves as "a Jewish national minority" and as such endeavoured to develop their existence under the new Rumanian regime. The Rumanian authorities, because of their hostility towards the Hungarians, whose strength they wished to undermine, welcomed the national organization of the Jews.

The Vienna Decision: August 30, 1940

The territorial demands made by the Soviet Union upon Rumania (June 26, 1940) constituted the prelude to developments in this part of the world. Russia insisted that Rumania cede to her Bessarabia and Northern Bukowina. Carol II, King of Rumania, accepted Stalin's ultimatum and ceded these territories. But both the Bulgarians and the Hungarians also had territorial pretensions affecting Rumania, as a result of the peace treaties signed at the end of the First World War. The Hungarians were particularly insistent because of their losses as a result of the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy in 1918. These icluded Transylvania, which for many generations had been a bone of contention between Hungary and Rumania. Under the Vienna Award of August 30, 1940 Transylvania was partitioned, and the northern districts, with a population of 2.5 million, were restored to Hungary.

1. See my article in *Jewish Studies in Memory of Professor Yechiel Mikhal Hacohen Gutman,* Budapest 1946, pp. 283-296.

in the momentous task of nation-building. The first among these was Aaron Winkler, who started out on foot from Budapest immediately after the war and reached Jaffa in February 1919. There he became the manager of numerous construction projects, among them the rebuilding of the Jericho-Jerusalem road damaged by the earthquake of 1927. He was followed by the Szatmári brothers (later called Sodmoria) from the small Transylvanian town of Entradam in the early 1920's together with Béla Szívós (later Etan) and István Török; in the early 1930's they were joined by Moshe Noszin. These Transylvanian engineers began their pioneering work in Palestine as laborers in the field of terrace-construction and road-building, but in time succeeded in applying their engineering skill in every phase of land construction as planners and supervisors contributing a vitally needed commodity during that period.

These were the beginnings of the Transylvanian aliyah which gained momentum during the 1930's and reached its peak before the outbreak of World War II. With the reannexation of Transylvania to Hungary, the Transylvanian Jewish National Association ceased to exist. Zionist activities were curtailed; much of the organizational activity was carried on underground. The second World War terminated the movement engendered by the first.

While World War II, the Nazi holocaust, swept away the last vestiges of an active, vital organization, Transylvanian Zionism did not pass from the pages of Jewish history without having left an indelible positive mark. It was due to that vibrant movement that Transylvanian Jewry was reclaimed from the morass of assimilation; that via the road of a Jewish cultural renaissance effected by Zionism thousands of Transyvanian Jewish youths found the path to the Jewish Homeland foiling to some extent the Hitlerian "final solution." During the two decades of its existence, Zionism in Transylvania penetrated every facet of Jewish life reshaping, reorienting the entire structure of that Jewish community. At the conclusion of the war, the survivors from Transylvania made up a substantial part of the chalutzim who reached the shores of the new Jewish State and greatly contributed to its defense and to the establishment of its national institutions.

movement, Rabbi Glasner's eloquent voice was unique among the Orthodox in ringing out for the promotion of the idea. There were other Orthodox rabbis who supported the movement by written or spoken word, but theirs was a road of caution and often of retreat when faced with opposition from their Orthodox colleagues or constituents—a not infrequent occurence. Rabbi Glasner, however, stood firm by his ideal. In 1920, he published his views on Zionism and its reconciliation with religion in a pamphlet entitled, *Der Zionismus und seine Nebenerscheinungen im Lichte der Religion.* His outstanding personality and scholarship gained such prestige for Zionism among the Orthodox Jews of Transylvania that even his "dangerous" stand as proponent of Zionism did not diminish his stature as a religious leader, and, when the Transylvanian Jewish National Association was formed, the majority of the Orthodox Jewish congregations of Transylvania joined it under the impact of Rabbi Glasner's powerful persuasion. Since the Orthodox congregations had a dominant position in the life of Transylvanian Jewry,—cities like Kolozsvár, Temesvár, Nagyvârad, Szatmár, were important religious educational centers—this was a most significant move in enhancing the political and internal power of the Association and in assuring the success of the Zionist movement. Rabbi Glasner became one of the leaders of the Mizrachi movement, traveling extensively to gain support for it. In 1921, he was the Mizrachi delegate to the XXIIth Zionist Congress in Karlsbad. In 1923 he left Transylvania for Jerusalem where he continued his work for the Mizrachi till his death in 1925.

Dr. Nissan Kahan, the dominant figure of Hungarian Zionism, also hailed from Transylvania. Already as a secondary school student in Beszterce he founded "Ivria" student association, which had the first Zionist institution in all of Hungary. In 1904, at his initiative the Makkabea student association was founded in Budapest—the father institution of Hungarian Zionism. Similarly, the young Transylvanian Zionists—Dr. Theodor Fischer from Gyulafehévár, Dr. Chaim Weissburg, Dr. Joseph Fischer from Kolozsvár, Dr. Illés Blank from Máramarossziget, Ernö Vermes from Temesvár, and many others—who, besides their valuable work for the Transylvanian Zionist movement, were the leaders of early Hungarian Zionism.

During the early years of the Third Aliyah, when the foundations of the Jewish State were laid in Palestine, a number of young engineers from Transylvania emigrated to Palestine to participate

was established at Dr. Weissburg's initiative. During the same year, plans for the building of a garden city, called "Tzur Shalom," in the proximity of Haifa bay were drawn up and 6,000 dunam of building land was purchased for the purpose by a group of Transylvanian Zionists from the American Zion Commonwealth settlement company.

The list of names of delegates representing this region at the various Zionist Congresses, serves as additional evidence of the vigor and extent of Zionist activity in Transylvania. At some congresses no less than fourteen delegates represented the 300,000 Jews of Transylvania. The number of shekalim sold in Transylvania bears out this observation. While in the Hebrew calendar year of 5688 (1928) there were 5,719 shekalim sold in Transylvania, in Hungary (Jewish population: 500,000), in the same year there were only 3,000 shekalim sold; in the year 5697 (1937) in Transylvania 11,105 shekalim sold ,while in Hungary 6,044 and in Old Rumania 5,000 shekalim; in the year 5698 (1938) in Transylvania 10,199 shekalim sold; in Hungary—4,650 shekalim; in Old Rumania—6,500 shekalim.

The growth of Zionism in Transylvania between the two world wars was, as evidenced by the foregoing, quite phenomenal in its intensity and scope, especially in the light of Zionist activities in the region prior to World War I which consisted of not more than two youth associations—"Ezra" and "Kadima"—with a membership of less than 120 shekel-payers. Yet, the Zionist idea was not entirely un-championed in Transylvania during the years which preceded its political oragnization in the form of the Transylvanian Jewish National Association in 1918. One is only to recall that the delegate from Hungary to the first Zionist Congress in Basel in 1897 was Dr. János Rônay, a Transylvanian lawyer from Balázsfalva, who later became the first president of the Hungarian Zionist Association in Budapest. Already in 1875, in his doctoral dissertation, Dr. Rônay dealt with the problem of *Cosmopolitism and Nationalism with Special Regard to the Present Conditions of Jewry,* and after the appearance of Theodor Herzl's *Judenstaat* in 1894, Rônay began a correspondence with the great Zionist leader which culminated in Rônay's role as one of the founders of Hungarian Zionism.

One of the outstanding champions of the Zionist cause among the leaders of Orthodox Jewry was a Transylvanian religious leader, Rabbi Moshe Glasner of Kolozsvár. From the inception of the Zionist

1937 the different youth organizations set up the "Union of Jewish Youth of Transylvania," a central organization, the chief institution of which was the "Yom Hanoar" (Youth Day), convened once a year. The "Schomer" movement established a branch in Transylvania in the early 1920's which developed into the "Schomrim" and "Schomrot" during its later cycle of development. WIZO had a formidable organization established in 1927 which grew to fifty seven branches by 1938 and a membership of 5,000. It provided a considerable quota for the maintenance of the WIZO institution in Palestine.

All these different organizations were united under the central confederation of the Transylvanian Jewish National Association. In August 29, 1921 the Rumanian government granted the charter of the Association. On the basis of the charter, the Association's official functions extended, among others, to "participation in work directed to the construction of the Palestinian Jewish State and in every work connected with this general act." In addition, it strove "for the establishment of a religious modern school system in the Jewish national spirit which will enable the Jewish residents of Transylvania and Bânât, to acquire the Hebrew language as their language of communication." The charter recognized the Transylvanian Jewish National Association as the political representative of the Jewish minority; its functions, however, did no textend to Rumania proper and to Bessarabia. (In Bukovina the Jews were recognized as a national minority, besides the Germans and Rumanians, already before World War I).

On the tenth annual national conference it was decided to transfer the headquarters of the Association from Cluj to Timisoara. In 1933, at the annual conference, the Youth Department was formed under the direction of the Executive and of the "Tarbut" School Association. At this conference, a branch of the "Brit Ivrit Olamit" of Transylvania was also formed.

A Center for Culture attached to the Association began activity in 1938, publishing, in Hungarian, Dr. Alex Bein's book, *Zionism and its Work;* pamphlets by N. Bistritzky on the Youth Movement and by Dr. S. Goldenmann on Jewish Economy.

In 1924, a number of Transylvanian Zionists, under the leadership of Dr. Chaim Weissburg, set up a Transylvanian colony in the Emek, called Kfar Gideon, which was based on a individualist system; in 1925, the first Hungarian Jewish kibbutz, Kvutzat Tal,

(Nagyvárad), "Kiryat Sepher" (Lugos), "The Zionist Library" (Temesvár), publishing companies were founded to publish Zionist books and pamhplets.

These publications reflected the mood of Transylvanian Jewry during the post World War I period. The outpouring of periodical literature corresponded to the upsurge of nationalistic sentiment likewise evident in the establishment of an evergrowing number of Zionist parties and local Zionist groups. At the time of the formation of the Transylvanian Jewish National Association, a Central Office in Cluj and ten provincial offices were opened, as well as a Palestine Office and a local Office for the Jewish National Fund was established. Later fund raising for Keren Hayesod began. In 1920, the first Jewish sport association, "Hagibor," was founded in Cluj-Kolozsvár, followed by the "Hakinor" music club, "Hazamir" Hebrew song club (Timisoara), "Goldmark" (Cluj), "Kadima" boys scout divisions and "Ivria," an association for the advancement of Hebrew langugae and literature, at Oradea Mare and Bistrita (Beszterce).

Among the youth organizations, one of the oldest was "Ezra"; "Little Ezra" for the younger and "Big Ezra" for the older high school students, while "Barissia" served youth about high school age and "Aviva" was the association of young girls. Later, the younger students were organized in the "Habonim" movement. The Mizrachi movement had great importance in Transylvania because of the high concentration of religious Jews in the region. The youth branch of the Mizrachi was the "Tzeire Mizrachi," later organized in the Brit Hanoar Hamizrachi. Under the auspices of Mizrachi operated the Mizrachi workers' party "Poel Hadati." Besides the General Zionists organization, there were several Zionist workers' parties, most notable among them was the "Brit Kibbutzit" with its sudivisions of "Dor Chadash," "B'nei Avoda" and "Hashomer Hatzair." The "Chalutz Baal Melacha" was the association of craftsmen belonging to the General Zionists movement. The Revisionist movement was quite small in Transylvania; its "Brit Trumpeldor," together with "Hanoar Hatzioni," "Young WIZO," "Gordonia," "Tora Umelacha" and the "B'nei Israel" Students Union were youth associations that sprung out of the soil of intensive chalutz training and preparation for aliyah during the late 1930's prior to the outbreak of World War II. All other youth organizations maintained training centers for chalutzim under the control of the Palestine Office of Transylvania. In

vania. Within two years of its establishment, the "Tarbut-gymnasium," as it was called, combined the two original branches—a boys' and a girls' institution of four classes each—into one school of eight classes containing the two lower classes of a teachers training college. It became the Transylvanian center of Hebraization with an enrollment of 720 students who studied Talmud, Hebrew literature, Bible, Jewish history as well as the usual secular subjects—all in Hebrew. At its inception, the instruction was mainly in Hungarian, but at this school too, during a five-year transition period, Hebrew gradually replaced Hungarian. The director of the institution was Antal Mark, an outstanding educator.

In time, the Tarbut Educational Association extended its field of influence also to include the youth in trade schools. It provided for them classes in Jewish culture and Hebrew language eleven hours weekly. In addition, a business school, lower- and higher girls schools with Jewish cultural curricula were founded at Timisoara.

In order to staff the wide-ranging educational institutions rapidly springing up in the climate of Jewish national renaissance, in 1921 a Hebrew Teachers Institute was opened at Cluj. The Institute offered subjects to correspond to the various levels of instruction: besides classes in general teaching methods there was the study of Talmud, Bible, Hebrew and Arabic languages, modern- and medieval Hebrew literature. The language of instruction, with the exception of classes in natural sciences, was Hebrew.

The Zionist and pro-Zionist press was the second significant avenue in the reeducation of Transylvanian Jewry to a new awareness of Jewish values. The major Zionist organ was *Uj Kelet* (New East), a Hungarian language weekly published at Cluj under the editorship of Ernö Márton. In August 1920 it was transformed into a daily and in January 1925 began issuing an illustrated literary supplement devoted exclusively to the publication of propaganda material on behalf of Palestine funds. *Uj Kor-Neue Zeit* (New Age), a bi-lingual, Hungarian-German weekly appeared at Timisoara; *Uj Élet* (New Life) at Dés; *Mizrachi* and later *Népünk* (Our Nation), published by Mizrachi at Oradea Mare; *Ifjú Kelet* (Young East), a youth periodical edited by Oszkár Fuerst, at Timisoara. The Revisionist movement published: *Zsidó Állam* (Jewish State), Aviva-Barissia—*Noar* (Youth); the Shomrim—*Haderech* (The Way); Tzeire Hamizrachi—*Darkenu* (Our Way). The "Kadima," "Pharos," "Fraternitas," "Noar," (Kolozsvár), "Renaissance"

portant representative role in the Rumanian Parliament, the triple organization of Jewry became obsolete: not one of them could represent all of Transyvania's Jewry. This necessitated their representation under the auspices of the Transylvanian Jewish National Association.

This move marked a historically and ideologically significant turning point in the life of Transylvanian Jewry in particular and in the history of Zionist strivings in that area in general, since it indirectly reduced the traditional opposition to Zionism from the two extreme Jewish camps. The ultra-Orthodox Hassidim had violently opposed political Zionism as a heretic denial of Messianic hope in the ingathering of exiles and a return to Zion at a divinely appointed hour, while the Neolog "liberal" assimilationist element had fought Zionism as the enemy of their Hungary-based nationalist sentiments and aspirations. Now they were, for the first time, at least politically, united under the banner of a Jewish national organization. The leaders of this organization were primarily Zionists and immediately after its establishment undertook the task of steering the Association toward a Zionist goal. To accomplish this, a Jewish cultural reeducation of a Hungarian-culture-oriented Jewish population had to be achieved. Thus, besides serving as the representative political organ, the Transylvanian Jewish National Association accomplished a far more vital mission—by effecting their cultural reeducation it brought about the cultural renaissance of Transylvanian Jews.

The two most important instruments of this cultural renaissance were the Tarbut Educational Association and the Zionist press. The Tarbut Educational Association, founded in September 1920, set up adult education classes in Hebrew language instruction, Hebrew kindergartens and Jewish elementary schools with a standard curriculum in 32 Transylvanian towns. In order to comply with a ruling of the Rumanian Ministry of Education according to which instruction in Jewish schools had to be either in Rumanian or in Hebrew, a uniform curriculum was set up to allow for a gradual introduction of Hebrew during a period of five years entirely replacing the native Hungarian tongue of pupils. In two Jewish lyceums, one at Oradea Mare (Nagyvârad) and one at Timisoara (Temesvár) (with 960 students) Hebrew language and literature were compulsory subjects. A Hebrew secondary school at Cluj soon developed into the best and largest secondary school in all Transyl-

outside of Budapest, in all of Greater Hungary, and where the post-war political and social conditions made such an organization highly expedient.

The 300,000 Jews of Transylvania were legally and physically vulnerable in the face of revolutionary disorders during the aftermath of the war. Disillusioned peasants, unemployed factory workers, starving, demoralized soldiers returning in defeat from the battlefields—all joined in rioting directed in most places against the Jews of the provincial towns. Hungarian police power or political authority was virtually non-existent. The army was demobilized and the government in chaos after the forced abdication of the king. Into this power-vacuum marched the Rumanian army in the fall of 1918 and further contributed to the general panic and anti-Jewish resentment which culminated in the pogrom of Farkas-Asszô in which twenty-six Jews were killed. The various National Councils in operation—-Rumanian, Hungarian, Saxon—were pre-occupied with their own affairs and would furthermore not endanger their own position—losing the confidence of their constituents—by rising to the defense of the Jews. No voice was raised against the atrocities.

At the initiation of Zionist-minded Jewish youth, Jewish national guard units were formed, consisting, in most part, of armed Jewish veterans for the protection of the remaining Jewish communities. Until March of 1919, the "Zionist Guards," as they were popularly named, were the only organized police force bringing back law and order to the countryside.

The political organization of the Jews of Transylvania took place simultaneously. On November 20, 1918, a Jewish mass meeting was held at Kolozsvár (Cluj), a Jewish natitonalist demonstration. The outcome of this meeting was the formation of the Jewish National Association of Transylvania with Dr. Theodor Fischer as its president and Dr. Chaim Weissburg as its secretary. The Association set up an inner Actions Committee to draw up a program of objectives for the organization and a wider Actions Committee to shoulder the task of consolidating all Transylvanian Jewish groups into a unified active national body.

Transylvanian Jewry had been divided into three different religious congregations: Orthodox, Neolog and Status Quo. With the establishment of National Councils, and especially after the attachment of Transylvania to Old Rumania, when these assumed an im-

THE ZIONIST MOVEMENT IN TRANSYLVANIA

By Livia Bitton
Herbert Lehman College, New York

WORLD War I marked the end of an era and the birth of a new order. The collapse of the Austro-Hungarian Monarchy stirred to life the aspirations of national minorities and resulted in the recognition of their claim to self-determination. Out of the ashes of pre-war Europe's Jewish assimilation the spark of Jewish nationalism was ignited: a process of Jewish national re-identification and cultural re-orientation began—a new interest in the Zionist idea was kindled.

The end of the war, the revolutionary birth-pangs of the new order, the news of the Balfour Declaration, a new upsurge of anti-Semitism—all these were contributing factors, negative and positive, to the awakening of Jewish nationalism and the birth of an organized Zionist movement in the midst of Central European Jewry. Especially were these factors keenly felt, and therefore clearly determining, in the Succession States of the Monarchy—in Czechoslovakia, Yugoslavia and Transylvania, where the particular national minorities had rapidly organized themselves into national bodies and had formed National Councils yet prior to the termination of the war and the establishment of the Succession States. The Jews of these territories, previously listed as of Magyar nationality, faced the task of national re-identification. At this critical moment, a wave of anti-Jewish sentiment followed by attacks on Jewish life and property forced the renunciation of the assimilationist dream on one hand, and on the other, the news of the Balfour Declaration together with a Zionist revival among the home-coming Jewish prisoners of war precipitated a positive response to the Jewish national idea. Thus, instead of politically aligning themselves with the dominant majority in the occupied territories, the Jews formed their own nationality-minority associations with Jewish national aspirations, with a Jewish national program and rights of self-determination.

Nowhere was this Jewish national awakening more vigorous and more rapidly channeled into a formal political organization, than in Transylvania where there was the highest concentration of Jews,

was set up in Szatmár and one in Marosvásárhely, each with four classes.

The Jewish communities were not deflected from any effort to ensure suitable education for the thousands of children, despite all the difficulties in the life of Transylvanian Jewry under the anti-Semitic Hungarian rule.

Everything ended with the tragic liquidation of Hungarian Jewry. All that they had created over the years—educational and social institution, schools and *yeshivot,* hospitals and financial institutions—all was destroyed within one month.

During the month of April 1944 the pupils of the secondary schools (class 8) were going through their final examinations. Children and teachers wore on their breast the yellow Magen David badge. They wore it in pride and in the hope of putting their graduation certificates to good use. But certificates and hopes were lost together with children and teachers in the death camps of Europe. Only a very few remained alive, most of them now living in Israel and in the United States.

17. The following are the teachers who worked devotedly and with enthusaism for the education of the young generation in the two schools: Dr. Endre Bach, later the director; (now in Israel) Janka Winkler-Rosenfeld, martyred; Dr. György Goitein, assistant director, martyred; Sara Blum-Liebermann; Shmuel (Samu) Bráver; Dr. Magda Bánki-Farkas; Magda Brecher-Ferdinánd; Anna Steiner-Fischhoff; Rabbi Dr. Dávid (Dezsö) Fried, martyred; Béla Gábor, now in Hungary; Dr. Magda (Magdolna) Gönczi, martyred; Dr. András Gráf, martyred; Andor Grosz; János Gyémánt; András Hirsch; Rabbi Hermann Hirsch, now in Israel; Rabbi Eliahu Klein, now in Israel; Anna Sohr-Klein, martyred; Dr. Lászlo Knöpfler (now in Hungary); Jenö Landau, died in Israel; József Löbl; Dezsö Lázár, martyred; Salvator A. Lax, now in Israel; Dr. Gizella Deutsch-Marton, now in Israel; Sándor Ornstein; Magda Hellmann-Öhlmacher; Katalin Gergely-Semlyén, martyred; Endre Róbert; Dr. Lenke Steiner, martyred; Vilma Markovics-Szabó; Bella Wald, martyred; Rabbi Dr. Moshe (Mózes) Weinberger-Carmilly, now Professor at the Yeshiva University in New York; Lenke Weiss, martyred; Matild Wiesel (now in Cluj); Kornélla Weisz-Zuckermann (now in Cluj); Vilmos Fischer (now in Cluj); Dr. Bella Krausz-Bródi; Dr. Agnes Ausländer-Hirsch (now in Cluj); Dr. Arthur Reiter, martyred; Dr. Eugen (Jenö) Weisz and Dr. Lajos Márton. The last two were secretaries of the schools and are both now in Israel.

18. During the interim period the author of this article directed the schools.

hundred Jewish teachers applied for positions in the new schools, which evidences the serious position of Jewih teachers in Hungary, deprived of opportunity to work by the hostile policy of the authorities.[15] The two new schools provided places not only for children from Kolozsvár but also from other areas of Transylvania.

The following figures show how the schools developed:

Year	*Boys*	*Girls*	*Total*
1940/41	335	297	632
1941/42	407	378	785
1942/43	446	428	874

Of the above numbers, 15 percent came from outside Kolozsvár. Among main subjects in the curriculum were literature (Hungarian), general history, Jewish history, geography, Hebrew, Latin, French, German, sociology, philosophy, chemistry, physics, mathematics, biology. Attached to the schools were the Haim Nachman Bialik Club and the Hebrew Club, in which the students extended their knowledge of the history of our people, Hebrew literature and language.

All the students took part in religious services every Sabbath, the students themselves conducting the services. A "Student Calendar" was published, edited by two of the teachers, containing literary material, which was distributed to Jewish school-children all over Hungary.[16]

Examination results at the schools were satisfactory. In the year 1942-43, for example, 149 students out of the total of 874 were marked excellent in all subjects, and 356 were marked good. The schools gained high reputation also in the non-Jewish population. Official inspection (which was strict and meticulous) could find no fault in the work of these two Jewish high schools. In spite of all this they met with constant difficulties in connection with the buildings and equipment.

Further troubles resulted from the mobilization of teachers for forced labour, from which a number of them never returned.[17] The director, Antal Mark, one of the best pedagogues in Hungary, died in 1942. He was succeeded by Dr. Endre Bach.[18] The assistant director was Dr. G. Goitein, who died a martyr's death in Auschwitz.

In addition to these two secondary schools in Kolozsvár, one

15. Szombatfalvi György, "Judengesetz und Schulwesen in Ungarn," *Journal de la Société Hongroise de Statisque,* Budapest, Vol. 17, No. 4, p. 387.

16. The editors were Rabbi Dr. Dávid (Dezsö) Fried (martyred) and Béla Gábor (now in Budapest).

lem through the setting up of secondary schools for boys and girls. The architect of the Hungarian anti-Semitic policy in education was the Minister of Education, Bálint Homan, who more than once declared that the Jews constituted a stumbling-block in the path of improvement in the life of the Hungarian farmer and that it was therefore necessary to hinder the Jews' cultural development.[12] In his opinion it was necessary to extend the *numerus clausus* law, enacted in 1920 (at the universities) to secondary schools too, so as to limit the number of Jewish students in them to three percent of the non-Jewish numbers.

Bálint Homan visited Kolozsvár on October 8, 1940, and received a delegation from the two local Jewish communities, headed by the writer of this article.[13] I described to him the serious situation created by application of the law of "numerus clausus" and reminded him that the Transylvanian Jews had for generations carried the flag of Hungarian culture. And now, their recompense: their children were to be expelled from the Hungarian public schools. My request was that we should be given permission to establish two secondary schools where Jewish children (boys and girls) could be taught by Jewish teachers. He countered this by proposing that "parallel classes," a sort of "ghetto classes," should be opened in the public schools, with separate entrances to the buildings. The delegation rejected this proposal.[14] In the end, permission was given for the opening of government-recognized Jewish high schools.

After preparations that took less than four weeks, on November 3, 1940, two secondary schools were opened in Kolozsvár, one for boys and one for girls, directed respectively by Antal Mark andJanka Winkler, who had previously headed the Jewish high schools in Cluj that had been closed by the Rumanian authorities in 1927. Over two

12. See István Király, *A magyar reakció iskolapolitikája,* "Társadalmi Szemle," Budapest, Apr. 1946, pp. 280-286; Randolph L. Braham, *The Hungarian Jewish Catastrophe,* New York, 1962, p. 49, No. 582.

13. Members of the delegation were: Chief Rabbi Dr. Moshe Weinberger (Carmilly); Dr. Joseph Fisher, president of the Jewish community; Antal Mark, former director of the "Tarbut" school; and the chairmen of the education committees of the two Jewish communities, Gyula Klein (martyred) and Jacob Solomon.

14. On the history of the Jewish secondary high schools in Kolozsvár see: Mózes Weinberger, *Antal Márk, Emlékkönyv.* Kolozsvár, 1943, p. 32; A kolozsvári zsidó gimnáziumok Évkönyve az 1940-41, iskolai évröl Kolozsvár, p. 9; A kolozsvári izraelita koedukációs Gimnázium Évkönyve az 1941-42, 1942-43. tanévröl, Kolozsvár, 1942-1943.

in religious and Hebrew subjects. Jewish pupils in the public schools (elementary and secondary) were not obliged to take the "religious instruction" that was provided by the Jewish communities.

Great effort was made by rabbis and teachers to persuade these children in particular to join in the religious lessons, this being the only way they could obtain any sort of Jewish education.[11]

Such was the state of education for Jewish students during a period of twenty years in that part of the world.

(c) 1940-1944

By the Vienna agreement (in 1940) between the Italian and German Foreign Ministers, Ciano and Ribbentrop, Transylvania was divided into two. The southern part remained in the hands of the Rumanians. With the entry of the Hungarians in 1940 into the northern part a tragic turn was taken in the history of Transylvanian Jewry. The first to feel the anti-Semitic policy of Hungary were the schoolchildren. (The Jewish schools in the southern towns, Timisoara and Arad, which remained in Rumanian possession, continued in being until closed by a new regime in Rumania.)

The annexation came into effect in September 1940, when the schools in the entire country were opened. Among the first notices to appear in Northern Transylvania was the decree that only three percent of the Jewish children would be accepted in the public schools above elementary level. (No limits were placed on the elementary schools.) Nevertheless, the number of Jewish pupils increased considerably, since in Hungary schooling was compulsory beginning with the six-year olds while in Rumania it started only from the age of seven. At that time secondary schools were to be found only in Oradea Mare (Nagyvárad), the one named for Dr. L. Kecskeméti, and a junior high school belonging to the Orthodox community. In that city, therefore, no great disruption followed on the edict. It was different in the other towns, which had no institutions of higher learning. Thousands of children were suddenly left without access to secondary education, among them hundreds who were to have completed their studies that year.

On the initiative of the writer of this article, all forces in Kolozsvár were mobilized to find a solution to the grave educational prob-

11. These lessons were given in Rumanian, as required by the authorities.

1920 and 1939.[8] The two Jewish high schools in Cluj were closed in 1927. The teachers were dispersed and the pupils forced to continue their studies in Rumanian public schools. They were not accepted in the schools maintained by the Churches. A Catholic school, for instance, was not permitted to take in a pupil of the Reformed or Unitarian denomination, not to mention one who was Jewish, who even without explicit prohibition would not have been accepted. The most serious problem for the Jewish elementary schools was to find new teachers. The Public Teachers Institutions did not take in Jewish students. (These might perhaps have been able to complete their Hebrew subjects through private studies and so be trained and qualified for Jewish schools.) The Government also rejected the proposal of the Union of the Jewish Communities in Transylvania that the Teachers Institutions in Cluj (Kolozsvár) provide a special course in Jewish subjects for a certain number of Jewish students. There were about twenty Jewish elementary schools in existence in Transylvania during this period of time and they suffered severely from a lack of suitable teachers.

Regrettably, we have no data concerning the number of children in these schools.[9]

A main problem in the Jewish elementary schools established in Transylvania during this period was the lack of suitable textbooks too.

The Jewish elementary schools in general had a uniform curriculum.[10] This was not so with the secondary schools, which each had its own curriculum in accordance with the political colouring of the particular community, this determining the lines of instruction

8. Dr. Andreas Rónai, *Herrschaftswechsel in Siebenbürgen* (Magyar Történelmi Társulat), Budapest, 1940, p. 237.

9. We have data concerning the Jewish elementary schools in Kolozsvár: That of the Orthodox community was founded in 1875 with 40 pupils and two teachers; in 1881 it had three teachers; in 1925 pupils (boys only) numbered about 500, in eight classes; in the year 1908-9 an elementary school for girls was established; the director of both these schools was Benjamin Buchsbaum, succeeded by Arpád Bihari. The other community in Kolozsvár maintained a school for boys and girls from 1903 until the expulsion in 1944. It began with 32 pupils and in 1944 had 250 in four classes. Attached to it was a kindergarten of two classes. Its director was Benö Zádor, followed by Lajos Freu, who died a martyr's death.

10. The only difference was in the number of hours devoted to the Hebrew language. Some of the schools had classes in which Hebrew was the only language of instruction.

and its culture. For the same reason the Rumanian Government did not object to Hebrew as the language of instruction in Jewish schools. Controversy arose within some communities on this question of language of instruction, a section of the people finding itself unable to being cut away from the Hungarian culture in which it had for generations been raised. The new Jewish institutions of learning that used Hungarian as their language met with opposition from the Rumanians, who tried to silence them. It may be said that this period was characterized by the struggle over the question of the language of instruction in the Jewish schools and over the question of the granting or withholding of "official recognition" in connection with the private schools.

Five new secondary schools were added to the already existing Jewish educational network:In Timisoara (Temesvár) a Lyceum was established (a secondary school of eight classes for boys and eight classes for girls, and a commercial high school of four classes, each of these with dormitories). In Oradea Mare (Nagyvárad) there was already a high school of four classes that had been set up in 1888-89 under the auspices of the Orthodox Jewish community. With the change of regime in 1918, the Progressive community in that city (Congresszusi Izraelita Hitközség), under the spiritual leadership of Rabbi Dr. Lipôt Kecskeméti,[7] decided to establish a secondary school in which the language of instruction would be Hungarian, for which reason it incurred the disfavour of the Rumanian authorities during the whole time of its existence. The Jewish communities in Cluj (Kolozsvár) opened secondary schools in 1920, and these also were subjected to interference on the part of the authorities since, although their principal languages were Hebrew and Rumanian, Hungarian was kept up as an additional language. There were instances of teachers being disqualified for "inadequate training" or for weakness in the Rumanian language. People of foreign nationality were not granted licences to teach. Such difficulties were put in the way not only of Jewish schools but also of educational institutions maintained by the various Churches.

At the time of the Rumanian annexation of Transylvania there were about 4,000 Hungarian schools (elementary and secondary) in the area, of which 363 secondary schools were shut down between

7. He served as Chief Rabbi of Oradea Mare for 40 years (1896-1936). He published books in the field of Bible research.

had to write on the Sabbath. Children of limited means were exempted from paying fees.

A Jewish secondary school ("Polgári") was established in Oradea Mare in the year 1888-89. Mostly, however, the pupils continued their studies (when they did continue them) in the public secondary schools or in private establishments (which in the main belonged to the Christian denominations). The Jewish elementary and *Talmud Torah* schools were maintained from the proceeds of taxes levied by the communities, *Shehita* (ritual slaughter) fees and, as from the end of the 19th century, an Education Fund set up by the Union of the Jewish Communities in Hungary.[5] This period ended in 1918. By the Treaties of Versailles and Trianon, Transylvania was made part of Rumania, which brought about a fundamental change in all aspects of Jewish life in the area.

(b) 1919-1940

A turn in the direction of education was taken with the rise of the Zionist movement in Transylvania.[6] It was decided to establish Jewish schools in the spirit of Zionism. The Rumanian authorities, on their part, who looked favourably on the separate political organization of the Jews, made no objection to Jewish educational institutions, their motive being to disassociate the Jewish population from the Hungarians. The Rumanians wished to weaken the influence of Hungarian culture, which was carried largely by the Jews, who in the earlier period had absorbed the Hungarian language

Mare (Nagy Várad), Alba Iulia (Gyulafehérvár), Aiud (Nagy-Enyed), Beclean (Betlehen), Brasov (Brassó), Turda (Torda), Timisoara (Temesvár), Targu Mures (Maros Vásárhely), Medias (Medgyes), Satu Mare (Szatmár), Salonta (Nagy Szalonta), Cluj (Kolozsvár). In the city of Fagaras (Fogaras) , "Conzessionierte Freischule" was established in 1840. A Talmud Torah was to be found in the following places: Arad, Beclean, Déva, Huedin (Bánfi Hunyad), Valea lui Mihai (Érmihályfalva), Turda, Timisoara, Targu Mures, Satu Mare, Cluj. There were *Yeshivot* in: Oradea Mare, Targu Mures, Sacueni (Székelyhid), Satu Mare, Margitta, Cluj, Simleul Silvaniei (Szilagysomlyó), Carei-Mare (Nagy-Károly), Halmeu, (Halmi), Huedin (B. Hunyad), Sighetul-Marmatiei (M. Sziget), Baia Mare (Nagybánya).

5. "Országos Iskola-alap."

6. The first in Transylvania Jewry to support Zionism in the Herzl period was the lawyer, Dr. János Rónai, who lived in Blaj (Balázsfalva) and already in 1875 had published the pamphlet *Kozmopolitizmus és nácionálizmus a zsidóság jelenlegi állására* (Cosmopolitism and Nationalism in the Present Position of the Jews) and also *Zion und Ungarn* (Zion and Hungary) Balázsfalva, 1897. He corresponded with Th. Herzl, M. Nordau and Martin Buber.

JEWISH EDUCATION IN TRANSYLVANIA IN THE DAYS OF THE HOLOCAUST

By M. Carmilly-Weinberger

ORGANIZED Jewish education existed in Transylvania already in the middle of the 19th century, when the Jews received permission to settle also in the larger cities. Before that, apart from the city Alba Iulia (Gyulafehérvár in Hungarian) where there was already a Jewish community (of Sephardic origin) going back to the 17th century,[1] Jews had been able to live only in the country towns and villages.

Community organization proceeded very slowly, and it was only in the early years of the 19th century that the Transylvanian Jews in the cities began to organize their lives within a community framework. Their first concern then was to build a synagogue with *Talmud Torah* (religious school) attached. Later, elementary and secondary schools were added. We hear, for example, of Jewish teachers being invited from Russia and Poland in the middle of the 19th century for Bible and the Hebrew language.[2]

Three periods may be defined in the history of Jewish education in Transylvania: (a) up to 1919; (b) from 1919 to 1940; (c) from 1940 to 1944, the year of the expulsion.[3]

(a) Up to 1919

Jewish private elementary schools were opened round about the year 1840. (Before then there were only *Talmud Torah* schools.) Their numbers grew year by year.[4] Among other reasons for their establishment was the fact that Jewish pupils in the public schools

1. See my paper in *The American Sephardi.* New York, June 1961, Vol. 1, No. 2, pp. 39-44 ("Sephardic Jews in the Development of Transylvania); Ibid., Sept. 1969, Vol. 3, No. 1-2, p. 113-115 (The Life of Spanish Jews in the Balkans in the Light of Documents); and here on page 263.

2. See: "Hebrew Poets in Transylvania" (in Hebrew), *Sinai, Jerusalem,* Vol. 57 (Sivan 5725), pp. 140-159; "Hebrew Poetry in Hungary," *Hungarian Jewish Studies,* edited by R. L. Braham, New York (1966), pp. 305-309.

3. Yad Vashem *Bulletin* No. 15 (August 1964), p. 12.

4. Jewish elementary schools existed in the following places: Arad, Oradea

and the next under an Ashkenazi. In 1793, R' Moshe ben R' Lemel wanted to insure the continuity of the Sephardic community and thereby decreed excommunication upon those Sephardim worshipping in the Ashkenazic synagogue and also imposed a ban upon honoring them with an aliyah to the Torah. The ban was further enforced by threatening the Ashkenazi gabbai with excommunication if he gave any honors to a Sephardi.

The Sephardic community, which began in 1626, disintegrated by the end of the nineteenth century. The number of Sephardim diminished following a plague that struck Gyulafehérvár at the end of the eighteenth century.[16]

It was difficult to form a Minyan (quorum) in the Sephardic Synagogue. The Ashkenazim refused to worship according to the Sephardic rite. Difficulties arose regarding the children of Sephardic parents because they were forced to study with teachers and tutors who taught in the Ashkenazic dialect. For this reason, the Sephardic leaders turned to R' Shmuel Segal Landau the Rabbi of Prague, the son of "Hanoda' B'Yehuda." Similarly, they sought out R' Moshe Sofer ('Hatam Sofer') in Pressburg. The question posed to both were: Under these conditions, were they permitted to change the Sephardic Nusah for the Ashkenazic Minhag? And were Sephardic children permitted to worship in the Ashkenazic synagogue?

The reply was in the affirmative. The Rabbis allowed for the change until such time that the number of Sephardim would increase to a point when they could continue according to the Sephardic Minhag. However, the Sephardic community did not increase, for by the nineteenth century the Jewish settlers were exclusively Ashkenazim. Thus, the Sephardic community ceased to exist after a period of 150-200 years.

The Sephardic and Ashkenazic Synagogues were built opposite one another. If they still stand there perhaps they ask each other: What happened and where are the Jews who used to pray here? What happened to the two communities which extended a helping hand to rebuild and strengthen the country of Transylvania?

16. See article of Dr. M. Krausz, Gyulafehérvár zsinagógái. (Erdélyi Zsidó Évkönyv, Kolozsvár, 5701 (1940-1941). (p. 78-83.) *(The Synagogues of Gyulafehérvár.)*

ciple of "each man is punishable for his own crime" according to the law, and the Jewish community was not to be annoyed, interrogated or punished collectively.

Freedom of movement was promised to the Jewish physician. He could go at will to any part of the country without being disturbed. (Perhaps it was the Prince's intent to satisfy Abraham Sasa's desire for unlimited movement so he could minister to the Jews who have recently arrived.)

During a period of one hundred and fifty years, the Jews participated in the economic life of Transylvania and at the same time founded Sephardic congregations headed by Rabbis of Sephardic lineage. Religious questions were directed to scholars in Constantinople, Belgrade and Salonika.[13]

The Minute Book ("Hapinkas") of the Sephardic congregation of Gyulafehérvár, which is now in the possession of the Jewish Community in Bucharest, sheds light on life in that community. It was written at first in Hebrew and Ladino and later Yiddish.[14]

The Minute Book, consisting of 273 pages, contained entries beginning in the year 1736 to the years 1835. Notations were begun by Haham Abraham Russo who died in 1728. The Parnas of the congregation at that time was David ben Benjamin, a native of Gyulafehévár and of Polish extraction who dealt with imports from Turkey and Vienna. He headed the community from 1735 to 1742. After him came Yitshak Leib Kepes, also of Ashkenazic extraction. By the middle of the Eighteenth Century the Ashkenazim constituted the majority in the city and the competition for communal leadership began. The community consisted of two groups, Sephardic and Ashkenazic, with each having a separate synagogue, but functioned, however, under one administration.[15]

In 1759, the two groups agreed to administer the community seriatically; one month the leadership would be under a Sephardi

13. S. A. Rosanes, *The History of the Jews in Turkey* Vol. IV. p. 98.

14. See: Dr. Mátyás Eisler, Erdélyi Országos Förabbik. *(Chief Rabbis of Transylvania)* (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Budapest, 1901, p. 222-223). Moshe Carmilly -Weinberger, The Life of Spanish Jews in the Balkans in the Light of Documents, American-Sephardi, Vol. 3 (Sept. 1969). No. 1-2, p. 113-115.

15. In the city of Temesvár there was also a common administration for Ashkenazim and Sephardim. See: Dr. Jakab S. Singer, A temesvári Zsidók az 1848-49.—iki szabadságharcban, Temesvár, 1914, p. 22 No. 2. *(The Jews of Temesvár in the War of Liberation,* 1848-1849.)

Hence, we have, for example, merchants from Moravia organized separately, with a special judge at the head of the group.[9]

Gabriel Bethlen promised the Jews not to impose heavy taxes but would be satisfied with receiving the sum they normally paid in their countries of origin. On the other hand, he expected them to behave properly and to obey the laws of the land.

In paragraph five of the Charter, freedom of worship was assured the Jews. They were permitted to live according to their own religion provided they did not disturb others. Jews fleeing Christian lands, from Spain and other places, were assured freedom of religion and equal rights with other religious groups.

Jews were excused from wearing "Special apparel" and the "badge of shame." They were permitted to wear Christian clothing to avoid attack.[10]

Jews were allowed to withdraw funds from Transylvania, if due consideration was given to the country's interests. Various types of coinage were in circulation at that time in Transylvania, including silver and gold. As early as 1585 Italian and Greek merchants trading in Transylvania were compelled to purchase new merchandise with the money they earned because they were forbidden to remove gold and silver coins from the country. Merchants bringing in valuable coins were allowed a fifty percent discount on the import tax.[11]

In the event internal conditions worsened, and residents would be forced to leave the country, Jews could sell their property or move it to safer quarters, within a period of one year. In this, Gabriel Bethlen wanted to assure the Sephardim that they would not experience a repetition of the Spanish expulsion where they were compelled to wind up their affairs in a few days and leave the country without any valuables.[12]

In Chapter ten of the Charter, the Prince established the prin-

9. Kelemen Lajos Emlékkönyv p. 71.

10. Magyar Zsidó Szemle, X p. 373: In 1741 the city of Gyulafehérvár complained that the Jews became rich, bought houses, were selling non-Turkish merchandise (excepting swine meat), selling wine and injuring Gentile interests; the Jewish women were wearing silk dresses, and the non-Jews not only couldn't afford such luxuries but even lacked bread money. Therefore, they demanded that Jews be required to wear "national Jewish apparel" and to impose heavy taxes upon them. Gabriel Bethlen did not change his stand regarding the Jews.

11. Kelemen Lajos Emlékkönyv, p. 76.

12. See: Simon Dubnov, Weltgeschichte des jüdischen Volkes. Berlin, 1927 Vol. V. p. 402-404.

orities organized themselves into separate groups and enjoyed the privileges offered them by the Prince through these Charters. The Jews received their Charter upon the recommendation of Abraham Sasa, and this was clearly indicated in the introduction of the Charter.[6] The novelty of the event was not in the issuance of the Charter per se, but in the nature of its content, since the other minorities also received Charters. In the introduction of the Charter, Gabriel Bethlen emphasized his plans to rebuild his country which had been laid desolate by the wars. He wanted to restore Dacia (the country's ancient name) to its former glory with the aid of the minorities who have settled in this land. To achieve this end, he was ready, according to Abraham Sasa's recommendation,[7] to guarantee special privileges for the "Jewish Nation" that wished to settle in Transylvania and it was incumbent upon every resident of the country to honor these privileges.

The following were the salient points of the Charter:[8]

Special living quarters and a place to conduct business was assured the Jews, both being under the Prince's protection; Jews were permitted to conduct their business affairs freely; they were allowed to import merchandise from Turkey, to move from town to town and leave the country if they wished. The importance of this fact is that in general, foreign merchants were not allowed to sell their wares freely. They were required to display their wares at predetermined sites.

There, the commercial representatives of the government bought up their wares which they later sold in various cities. The sale of "foreign goods" in Transylvania was generally restricted even to commercial representatives and in light of this, one can appreciate the freedom of trade bestowed by this Charter upon the Jews.

The Jews were required to appoint a reliable person, one who was well versed in law, to adjudicate legal matters when necessary, and to be certain that nothing was done, overtly or covertly, against the country and government.

Internal rule was promised the Jews and to other minorities fulfilling the important functions of promoting trade and commerce.

6. Ibid.

7. (See S. Büchler p. 371.) The name may also be Salsa, Sacza. Erdélyi Zsidó Évkönyv, 1940-41, p. 125.

8. Ibid.

and develop the economy of the region by inviting Greek and Jewish merchants from Turkey. The Greeks played an important role in the Turkish economy, as did the Sephardic Jews who, after finding refuge there, began to rebuild their lives and make their contribution to Turkish economic life. Prince Bethlen's intent in inviting these immigrants was not aimed at strengthening Transylvania alone, but simultaneously was seen as a way to weaken Turkey. The Prince sought merchants who would be willing to leave Turkey, and also bring merchandise that they could freely sell in Transylvania thereafter.[3] Prince Bethlen's representatievs in Turkey gave him periodic reports on conditions in Turkey.

In 1618 he heard about the Jewish physician, Abraham Sasa, from his representative, Tamás Borsos. The Prince was interested in attracting the famous physician to Transylvania and he wrote in 1623 to his representative, Nicholas (Miklós) Toldalaghy, to obtain "new medications" with the aid of Abraham Sasa and that he should offer him one hundred ducats to cover the fare in the event he decided to leave Turkey and settle in Transylvania.[4] Abraham Sasa responded favorably to Gabriel Bethlen's proposal and he came leading a group of Sephardic Jews who subsequently settled in the city of Gyulafehérvár.

Prince Bethlen publicized a Charter of Rights (hereafter known as "Charter") specifically addressed to the Jews. The Charter, dated July 18th, 1623, was presented in the city of Kolozsvár then the Capitol of Transylvania and was confirmed in July 4-30, 1627 at a session of Transylvania's representatives in Gyulafehévár.[5] Charters of this kind were given to all minorities (Rumanian, Greek, Armenian) which offered to promote Transylvania's interest. These min-

3. Biró Vencel, Erdély XVI-XVII. század Kereskedelméröl. (Emlékkönyv Kelemen Lajos Születésének nyolcvanadik Évfordulójára. A Bólyai Tudomány Egyetem Kiadványai. I. Kolozsvár, 1957, p. 71 *(The Trade of Transylvania in the XVI-XVII Centuries)*.

4. Büchler Sándor, Zsidó letelepedésck Magyarországon a mohácsi vész után. Magyar Zsidó Szemle X, (1893) p. 371. *(Jewish Settlements in Hungary After the Mohács Disaster.)*

5. Szilágyi Sándor, Erdélyi Országgyülési emlékek, Budapest, 1876-1898 VIII. p. 143-145. Zsidó Naptár III. (1937-38), p. 130-131. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Kötet (1150-1766). Budapest, 1967, p. 153, No. 133: "1623 Julius 2, Kolozsvár. Egy meg nem nevezett zsidó doktor a fejedelem szekerezése terhére elszámolandó fuvarral Kolozsváron keresztül a Szamosujváron tartozkodó Bethlen Gáborhoz megyen."

SEPHARDIC JEWS
IN THE DEVELOPMENT OF TRANSYLVANIA

By M. Carmilly-Weinberger

SEPHARDIC Jews appeared in Hungary in recognizable numbers in the year 1526, about thirty years after their expulsion from Spain. They settled in Buda which was then the Capital of Hungary[1] and similarly in the Bânât region: Temesvár (Timisoara), Lugos (Lugoj), Pancsova (Pancevo) and Zimony (Zemun).[2] In Transylvania, they settled primarily in the city of Gyulafehérvár (Alba Iulia).

When the Turks conquered Hungary in 1526, Transylvania became autonomous, situated at the crossroads between Turkey and the Hapsburg Dynasty in Vienna. In spite of its strategic geographical position, it did not develop because of the prevailing warfare. Prince Gabriel (Gábor) Bethlen, who ruled Transylvania at the beginning of the seventeenth century made an attempt to restore

1. With the fall of the City of Buda, the Turks took all of its Jewish residents and resettled them in Sofia, Kavalla, Vidin and possibly Plevna. In the Responsa of Rabbi Moshe Isserles (ReMah) and Rabbi Joseph ben Lev, these Jews are mentioned. (See: Rosanes, Salomon A. *The History of the Jews in Turkey.* Sofia 1938, Vol. V, p. 415). The Jews that came with the Turkish army to settle in Buda left with the Turkish army in 1686. (See: *Ibid.,* Vol. IV, p. 98.)

2. On the history of the Sephardic Jews of Banat see the articles by Rabbi Dr. Jacob Singer:

a) Adatok a bánáti zsidók történetéhez a XVIII. Században, Budapest, 1905. (Sources to the History of the Jews in Banat in the XVIII Century).

b) Temesvári Rabbik a XVIII és XIX-ik században, Seini-Szinérváralja, 1928; *(Rabbis in Temesvár in the XVIII-XIX centuries).*

c) Diego d'Aguilar (Egy marranus története (Közlemények. I. Kiadja az Erdély-Bánáti Rabbiegyesület. Timisoara, 1934, p. 67-81). (Diego D'Aguilar. *A History of a Marrano).*

d) A Farchi család. (Zsidó Naptár III. Oradea, 1937-1938. p. 88-91). *(The Farhi family.)*

e) Bethlen, Gábor 1623 julius 18-iki Kiváltságlevele a zsidók számára, (Ibid., p. 130-131) *(The Charter of Gabriel Bethlen granted to the Jews on July* 18, 1623.)

f) Szefárd zsidó szokások és hagyományok (Közlemények II. Emlékkönyv Szerkesztette: Dr. Weinberger Mózes, Cluj, 1939, p. 14-18). *(Sephardic Jewish Customs and Traditions.)*

גל עד

אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי!

(תהלים מב, ה)

לנשמות קדושינו, אנשים, נשים וטף שהובלו מקולוז'וואר למחנות ההשמדה באושוויץ בירח סיון תש"ד... ושמותיהם לא ידועים לנו. ד' ינקם דמם!

Mártiromságot szenvedett zsidó anyák, apák, gyermekek emlékéűl, akiknek neveit nem ismerjük.

יתגדל ויתקדש שמה רבא,
בעלמא די ברא כרעותה וימליך
מלכותה, בחייכון וביומיכון
ובחיי דכל בית ישראל, בעגלא
ובזמן קריב ואמרו אמן!

Végezetül hálánk és köszönetünk szól Carmilly-Weinberger Mózes főrabbinak, tanárunknak, hogy időt, fáradtságot nem kímélve megszerkesztette és kiadta a Kolozsvári Zsidóság Emlékkönyvét. Ő volt az, aki 1940-ben életrehívta a kolozsvári zsidó gimnáziumokat és ő az, aki átmenti e nevelő intézmények történetét a feledésből.

Legyen ez az "Emlékkönyv" időtálló mű és hírdesse a kolozsvári zsidóság gazdag multját, történelmét egy szebb zsidó jövő reményében.

alatt semmivé válott. Elhurcolták és megölték tanárainkat, tanulótársainkat.

Mi, akik megmaradtunk elhatároztuk, hogy emléküket megőrizzük. Huszonöt éve annak, hogy újra elkezdtünk élni és megpróbáltunk újból talpraállni, dolgozni, tanulni, nevelni. Amerikába érkezvén öröm volt számomra felfedezni régi osztálytársaim közül egynéhányat és volt tanáraim közül Dr. Weinberger Mózes főrabbit. És a kör egyre bővült. Kezdtük gyűjteni az életben maradt, kolozsvári "zsid-licis"-ták neveit mig végül is 1968. január 21-én New-Yorkban, a főrabbiék lakásán találkoztunk először és megalapítottuk a "Kolozsvári Zsidó Gimnáziumok volt Tanulóinak Köré"-t (Alumni Association of Jewish High Schools in Cluj-Kolozsvár). Vezetőséget is választottunk, melynek tagjai: Dr. Weinberger Mózes főrabbin kivül, Dr. Rózsa György, Dr. Ádler Éva, Knöpfler Klára és Schwartz Tibor. A "Kör" tagjai többször találkoztak. Felelevenitettük a mult emlékeit és örömmel láttuk viszont más országból ideérkezett osztálytársainkat is. Beszámolóinkat elküldtük a világ minden részébe szétszóródott "zsid-lic"-istáknak és elhatároztuk, hogy megörökitjük mártirhalált halt tanáraink és tanulótársaink emlékét.

Verba volant, scripta manent! A szavak elröpülnek, de az írás megmarad szól egy másik latin közmondás.

Felkértük volt nevelőnket, Dr. Weinberger Mózes főrabbit, hogy vállalkozzék e feladatra. A főrabbi meghallgatta kérésünket és elkészitette a Kolozsvári Zsidóság Emlékkönyvét, melyben külön fejezet szól Alma Materunkról, annak kiváló igazgatójáról: Antal Márkról, lelkes munkatársairól és megörökitést nyert benne a kolozsvári zsidó gimnázium fiú és leánytanulóinak teljes névsora.

A "Kör" ezzel nem fejezte be munkásságát, mert tovább fog dolgozni, hogy ébren tartsa mártirjaink emlékét.

E beszámolónk azonban nem lenne teljes, ha nem sorolnánk fel mindazokat, akik elősegítették a "Kör" munkáját: *Bergfeld József, Berliner Lilly (szül. Herschkovits), Goldhammer Judit (szül. Fischbein), Krammer Lorna (szül. Kahan), Lőb Jenő, Menczel Rita (szül. Nóbel), Mihály Edith (szül. Mayer), Mund Vilmos, Rózsa Hédy (szül. Schmittländer), Rozen Jenő, Segal Judit (szül. Katz), Share Esther (szül. Kirschner), Dr. Weisz András és Weltmann Fritzi (szül. Herczeg).*

A MI ALMA MATERÜNK

Irta: Knöpfler Klára

Mit jelent a történelemben egy kis, erdélyi város ifjainak életében lezajlott sorsdöntő esemény? Futó porszem, mely nyomtalanul eltünik a viharban? Pedig azok az ifjak is éltek, dolgoztak, szerettek és martyrok halálát szenvedték meg. Mi, a kevesek, akik életben maradtunk, irnunk kell arról a zsidó ifjúságról, hogy a mi gyermekeink tudjanak róluk és emlékük fennmaradjon.

Szilágycsehben, Erdély egyik falujában, 1940. szeptemberében, elterjedt a hír, hogy Kolozsvárt zsidó gimnázium létesült Antal Márk és Weinberger Mózes főrabbi vezetése alatt. Megnyilt a lehetőség a továbbtanulásra! Mindazok a zsidó gyermekek, akik eddig magántanulóként próbálták tanulmányaikat folytatni most államilag elismert, nyilvános jogú középiskolában elégithetik ki tudásszomjukat. Ebben az iskolában nem lesz numerus clausus, vagy numerus nullus, hanem minden zsidó ifjú vagy leány számára megadatik a lehetőség, hogy zsidó nevelésben részesüljön. Sorsdöntő esemény volt ez számunkra. Szerény anyagi eszközökkel biró szülők is tanithatták gyermekeiket abban az iskolában, ahol tanár és tanuló egyet akartak: zsidó ifjúságot zsidó életre nevelni.

Visszaemlékszem Dr. Gönczi Magda tanárnőmnek egyik latin idézetére: "Non scholae sed vitae discimus" (nem az iskola, hanem az élet érdekében tanulunk) és a kolozsvári zsidó gimnázium valóban zsidó életre készitett elő bennünket. Az ország egyik legnivósabb gimnáziuma volt. Számunkra a tudás forrásán kivül "társadalmi" életünk centrumát jelentette az irodalmi —, sport —, zene —, önképző — körök működése és a vasárnap délutáni táncösszejövetelek révén. A szindarabok, amelyeket az iskola ifjúsága adott elő, felébresztették bennünk a komolyabb kultúra iránti érzékünket, mintahogy ott szereztük a zene iránt való érdeklődésünket is. A szombat délelőtti ifjúsági istentiszteletek pedig, amelyeket a gimnázium ifjúsága vezetett le saját előimádkozóival, kórusával felejthetetlen élményekké váltak számunkra. És mindez, — életünk tartalma, egy pár nap leforgása

Ez jel volt azok számára, akik menni készültek. Az ujjászervezési munka befejezést nyert, akik akartak — legálisan vagy illegálisan — korábban vagy későbben elindultak az Ős-Uj Hazába.

*

Miután felvázoltuk a kolozsvári zsidó közélet ujjászervezési munkájának részleteit, nem térhetünk ki azok nevének felsorolásától, akik ebben a kétéves munkában résztvettek.

A Neolog Hitközség vezetősége: Elnök: Májer Kálmán, alelnökök: Erdős László és Weisz Dóri; pénztáros: dr. Stricker Endre; ellenőr: Weinberger Emánuel; gazda: Mandula Jenő; a jogi bizottság elnöke: dr. Hertz Nándor; iskola és kulturbizottsági elnök: Weisz Dóri; szertartási bizottsági elnök: Weinberger Ernő (a volt kolozsvári főrabbi testvéröccse); adókivetési bizottság elnöke: Farkas Hermann; tanácstagok: Löbl Imre, Neumann Mátyás, Seiler Imre, dr. Sebestyén József, Lengyel Samu, Gombos Aladár, Berkovics Márton, Grünfeld Lajos, dr. Fodor Sándor, Katz Ignác. A főtitkári tisztséget Lax Salvator látta el.

A kolozsvári zsidóság mai helyzetére vonatkozólag kevés megbizható adat áll rendelkezésre. A zsidóság lélekszáma néhány százra tehető, a "régi" kolozsváriak száma igen alacsony. Egy Hitközség működik, amelynek tevékenysége szinte kizárólag a szerénykeretü hitéletre korlátozódik. A Zsidó Kórházat már hosszu évekkel korábban államositották, a zsidó iskolák megszüntek. Zsidó népkonyha működik, amelyet a Joint tart fenn.

ujjászervezési munka legelején világos volt azok számára, akik ebben a munkában aktiv részt vállaltak, hogy a kolozsvári zsidóság eme egykori pompás külseju temploma, amely Kolozsvár műemlékei közé tartozott és amelyet a kivonuló németek felrobbantottak és belsejét, tetejével együtt lerombolták, nem maradhat igy. Ám a vezetőség körében akadtak, akik szkeptikusan itélték meg az ujjáépités melletti kezdeményezés realitását és hajlamosak voltak az ujjáépitési terv elejtésére.

Különböző oldalakról "jótanácsok" is érkeztek, amelyek az ujjáépités ellen foglaltak állást. Ám a legsulyosabb akadályt egyenlőre az anyagi rész felhozása képezte. Lengyel Samu mérnök, aki a felszabadulás után Tordáról érkezett Kolozsvárra lelkesen támogatta az ujjáépités kezdeményezőit és a maga részéről önzetlen és nemes elhatározással segitette elő a megvalósitást. Teljesen dijtalanul vállalta az ujjáépitési terv elkészitését, valamint az ujjáépitési munka levezetését. Végülis megoldódtak az anyagi kérdések is, annak ellenére, hogy Kolozsvár városának tanácsa "sajnálattal" közölte, hogy anyagiak hijján nem nyújthat segitséget. A JOINT bukaresti kirendeltsége magára vállalta a templom ujjáépitésének *teljes* költségét. A munka megindulhatott és 1947. juliusában a templom egykori szépségében és épségében felavatásra készen állt.

A templomavatásra kiküldött meghivók tartalma sulyos konfliktus kirobbanását okozta — a kommunista párt zsidó szárnyával. A program szerint az avatási ünnepélyt a Hatikva zárja be. Ez ellen a kommunista zsidók kifogást emeltek és követelték annak kihagyását.

Ilyen előzmények után került sor augusztus 31-én a templom felavatására. Az ünnepségen képviseltették magukat az összes polgári és katonai hatóságok, a szertartást bukaresti-vendég-rabbi végezte kántor és énekkar közremüködésével. Az ünnepség végén az énekkar elénekelte a Hatikvát.

A templomavatással betelt a mérték. Már az előző hetekben a Zsidó Kórház vezetésében változások voltak, a "reakciós" vezetés megszünt, a vezetés balra tolódott. A Hatikva-kérdése csak ürügy volt. A kommunista párt valamelyik szobájában durva ököl az asztalra csapott. A kommunista sajtóban éles, helyenként személyi támadások láttak napvilágot azok ellen, akik a "reakciós nemzeti" zsidó munka élén állottak.

sem volt egységes a vezetőségek álláspontja. Mégis, ugyanazon év októberében, ugyancsak a neolog Hitközség székházában, megnyilt a román-héber ovóda, amely 35 zsidó gyermek számára nyújtott nevelési keretet. Az ovóda legmodernebb berendezéséhez a Joint nyújtott teljes anyagi segitséget. Az ovóda szervezésével párhuzamosan, még annak megnyitása előtt, ujból elindult az OSE szociális szervezet, amely segélyreszoruló zsidó anyák és csecsemők számára nyújtott orvosi és többrétü szociális segélyt.

*

A cionista szervezetek ujászervezése, mint az sejthető volt, politikai nehézségeket okozott. Főleg zsidó kommunista részről volt heves az ellenállás. Az érvek körül-belül így hangzottak: új társadalom van kialakulóban, amelyben minden ember egyforma, nemzetiségi kérdés nincs, ebben a társadalomban mindenki megtalálhatja az őt megillető helyet. Ez az átalakulás folyamatban van és ezt nem szabad cionista szervezkedéssel megzavarni.

A "jóindulatu" figyelmeztetések ellenére, mégis megalakultak Kolozsváron az összes cionista frakciók: az Aguda, a Mizrachi, a Klál, a Mapáj, valamint a Hasomer Hazair — a revizionista (Betar) mozgalmat kivéve.

A politikai helyzet helyes kiértékelése lehetővé tette a cionista tevékenység kiszélesitését és az alijára való előkészületeket. Mert: a Szovjetunió, amely évtizedek óta a cionizmussal szemben negativ álláspontot foglalt el, a zsidó állam létesitésének kérdésében váratlanul pozitiv álláspontra helyezkedett. Ez a politikai állásfoglalás pedig fékezőleg kellett hasson a zsidó kommunistákra. Emiatt tehát — legalább is egyenlőre — nem kellett tartani a zsidó kommunisták cselekvő ellenállásától.

Az alija kérdése is aktuálissá vált. 1947 elején már voltak kisebb alijázó csoportok, majd az év közepén tömeg-alija szervezésére nyilt lehetőség. Ez az alija, amely tizennyolcezer személyt foglalt magában, az év végén el is indult Bukaresten és Bulgárián keresztül. Ezzel a nagy alijával igen sok erdélyi és közöttük nagyszámu kolozsvári zsidó indult el uj életet kezdeni. A következő években is voltak aliják és ezek is ritkitották a kolozsvári zsidók sorait.

*

Utoljára maradt, pedig első helyen kellett volna emliteni a kolozsvári neolog templom kérdését. Ez nem véletlen. Már az

A Demokrata Zsidó Népközösséggel való együttmüködés egyenlőre zavarmentesnek bizonyult. A zsidó kórház ügyében azonban ellentétek merültek fel, nem sok jót igérve a jövőre. Személyi igényeket támasztottak a kórház főorvosi, osztályvezetőorvosai, valamint adminisztrativ vezetését illetően. Az ellenvélemény világos volt. Orvosi szempontból az arra legalkalmasabbak jöhetnek számitásba. A további,általános zsidó tevékenység zavartalanságának biztositására kompromisszummal végződött a viharral fenyegető vita. A főorvos személyén kivül, bele kellett egyezni uj osztályvezető orvosok kinevezésébe — amennyiben orvosi szempontból ezekre az állásokra alkalmasak. Az adminisztrativ vezetés kérdésében is engedni kellett. Ilyen adottságok mellett, a Kolozsvári Zsidó Kórház ujra a régi nivójában müködött (nélkülözve ugyan az egykori kiváló orvosokat, akik elpusztultak), azonban az orvosi személyzet az adott körülmények között, megfelelt a kórház követelményeinek. A Joint havi rendszeres segélye révén a kórház immár zavarmentesen teljesitette hivatását.

*

Zsidó gimnázium létesitése volt a következő feladat. Háromhónapos sokirányu tevékenység után, a román tanügyi hatóságok támogatása mellett, 1946. március 5-én megnyilt a román tannyelvű koedukációs zsidó gimnázium. A zsidó középiskola vezetését természetszerüleg a két hitközség közös Iskola-Bizottsága látta el. A gimnázium megnyitásával azonban még nem oldódott meg a zsidó ifjúság nevelésének kérdése. A mult tapasztalatait tekintve, valamint a Palesztina-centrikus célkitüzéseknek megfelelően szükség volt ipari középiskolára. Az akadályok egyenlőre leküzdhetetleneknek bizonyultak. A tervtől idegenkedtek a szülők, sőt a hitközségi vezető-körökben is mutatkozott némi tartózkodás. Az elvi fenntartások mellett anyagi nehézségek is voltak: az ipari középiskola gépi berendezése nagy anyagi áldozatot igényelt. Az elvi nehézségek leküzdése után, az ORT segitségével, megoldódtak az anyagi kérdések is és 1946. szeptember 1-én, a neolog Hitközség székházában megnyilt a Zsidó gépipari gimnázium ötödik osztálya.

Az elemi iskola, valamint a két gimnázium megnyitásával azonban a maroknyi kolozsvári zsidóság nevelésügyi hálózata még nem volt teljes: ovódára is szükség volt, bár ezen a téren

sült Kolozsváron. A Zsidó Világkongresszus bukaresti központja elhatározta északerdélyi kirendeltség létesitését Kolozsváron, ennek irodája a neolog hitközség székházában kapott helyet. Ez az iroda lett később a kolozsvári pozitiv zsidó közélet központja.

A neolog hitközség ujjáalakulási munkálatai már decemberben kezdődtek, azonban csak 1944 márciusában került sor az alakuló gyűlésre. Ekkor az újrairatkozottak száma 100 körül volt. Jelentősen kiterebélyesedett a hitközség tevékenysége az ujabb közgyűlés után. 1944 októberében, amikor a tagok száma már meghaladta a háromszázhuszat, amely szám kb. 1200 léleknek felel meg. (Ennél a pontnál érdemes idejegyezni, hogy a kolozsvári zsidóság lélekszáma időközben más erdélyi helységekből idetelepülőkkel, jelentősen szaporodott).

A széleskörü vezetőség nagy lendülettel inditja el a munkát. A hitélet terén a kisimaházban rendszeresiti a szertartásokat, főkántor és rabbihelyettest szerződtet, az énekkar is ujjáalakul. Már vannak esküvők, születési bejegyzések és — sajnos — halálozások is. Az orthodox hitközséggel közös szociális ügyosztály segélyeket oszt az arra rászorulók számára. Ugyancsak közösen vezetik a zsidó elemi iskolát.

*

A neolog hitközség keretei közül indul el a Zsidó Kórház ujjászervezése is. A kórház folyamatosan működött, azonban teljesen elhanyagolt állapotban. A kezdeti időkben, a felszabadulás után az ottlevő, valamint későbben hazakerülő orvosok látták el az orvosi és adminisztrációs teendőket. Ezekben az időkben a kórház dolgozói emberfeletti munkát végeztek, azonban kiderült: képtelenek megbirkózni a fokozott igények által teremtett nehézségekkel — főleg a hiányosságok miatt.

A neolog hitközség vezetőségének kezdeményezésére Időközi Bizottság alakult a kórház ügyeinek rendbehozatalára. Ennek három-három tagját a neolog hitközség, az orthodox hitközség és — akarva nem akarva — a Demokrata Zsidó Népközösség adták. A Joint nagyvonalu segitségét, személyi kapcsolatok révén, nem volt nehéz megszerezni. Megindultak a tatarozási munkálatok, a kórház új külsőt kapott, belsejét is teljesen felfrissitették, régi és új gyógyszerek is érkeztek bőven; a külső rész homlokzatára ujra odakerült a cím: Sebestyén Dávid és Neje Zsidó Közkórház.

kával inkább fékezőleg kivánt hatni, mint megakadályozni a szervezett zsidó közélet kialakulását.

Már megkezdte működését az orthodox hitközség, amelynek néhány vezetője önálló kapcsolatot létesitett a Joint-tal és hamarosan megnyitotta a zsidó elemi iskolát. Egy-két imaházat is rendbehozattak. Azonban mindez még nagyon kevés volt. Az egykori cionista vezetők érintkezésbe léptek pártjaikkal, ezek a tevékenység felujitását sürgették, korlátlan anyagi- és emberierő segitséget helyezve kilátásba.

*

Bukarestben, a Zsidó Világkongresszus keretében, bizalmas tanácskozások folytak. Az adott helyzet kiértékelése után, önként adódott a megoldás: ujjászervezni az összes zsidó intézményeket, eltakaritani a romokat, mindent visszaépiteni előbbi állapotába (ez vonatkozott a kolozsvári neolog templomra is, amely ezidőszerint romokban hevert), ujjászervezni az összes cionista frakciókat és a beszervezett zsidóságot előkésziteni a palesztinai kivándorlásra.

E sorsdöntő tervek kialakitásában kevesen, nagyon is kevesen vettek részt, igen nagy felelősség vállalása mellett. Mert a helyzet paradoxálisnak tünt. Egyrészt visszaállitani az egykori zsidó intézményeket a zsidó élet rendszeres folytatására, másrészt az elmult évek tragikus eseményei parancsolóan irták elő a gyors és tömeges kivándorlás előkészitését; hátat forditva Európának — hatmillió legyilkolt zsidó temetőjének és az akkor még útban levő zsidó államban új életet kezdeni és teljes értékű emberként élni. A zsidó intézmények ujjászervezése mellett szóllott az a valószinűség is, hogy a palesztinai kivándorlás nem lesz százszázalékos és a zsidó mult tanitásait alapul véve a zsidó élet folytonosságának szükségességét számitásba kell venni. Ezeknek az elgondolásoknak jegyében indult meg Kolozsváron a zsidó közélet uj fejezetének kezdete és kibontakozása.

*

Már emlitettük, hogy a Demokrata Zsidó Népközösségen kivül már működött az orthodox hitközség. Ez a közület azonban, különleges adottságai révén nem volt alkalmas keret a fentvázolt feladatok teljesítésére. Ez is egyik oka annak, hogy sürgősnek mutatkozott a neolog hitközség ujjászervezése.

A neolog hitközség ujjászervezése előtt uj zsidó szerv léte-

gont az orosz hadsereg, valamint a zsákmány szállitására vettek igénybe.

Gyakoriak voltak az esetek, hogy a végre útban levő zsidó deportáltak vonatját vivő mozdonyt valamelyik állomáson az ott parancsnokló szovjet tiszt "igénybe vette" és csak napokig tartó intervenciók után sikerült a vonatot továbbinditani. (Ezeknek az akadályoknak a hire eljutott Kolozsvárra is, ahol kis csoport, Szigeti Pállal az élen, merész vállalkozásra szánta el magát és meg is valósította. Inkább román, mint magyar körök segitségével sikerült egy kis vonat-szerelvényt összeállitani mozdonnyal, amely elindult egykori kolozsvári zsidók felkutatására és hazaszállitására. A dicséretreméltó vállalkozás nem volt sikertelen).

Junius végéig tartott az életbenmaradottak visszatérési folyamata. Ezután már csak elvétve került elő néhány egykori kolozsvári zsidó, akik betegség miatt voltak akadályozva, de olyanok is akadtak, akik a különböző átmeneti táborokat látogatták hozzátartozóikat keresve. Sajnos, szinte eredmény nélkül...

*

A Zsidó Világkongresszus hivatalos statisztikája szerint, a kolozsvári zsidóság lélekszáma 1942-ben 16.763 volt. Ez a szám 1944-ben, a deportálások kezdetének idején nemhivatalos becslés szerint 18.000 körül lehetett. Nos, 1945 juliusában, a kolozsvári zsidók lélekszáma nem érte el az ezret. Ha tekintetbe is vesszük azoknak az egykori kolozsvári zsidóknak számát, akik a felszabadulás után nem tértek vissza előbbi lakhelyükre, akkor sem jutunk el a tiz százalékig. Több mint 90 százalék elpusztult.

A Kolozsvárra visszatérő zsidó egyéneket — házaspárok csak elvétve akadtak — népkonyha és az egykori Péter- és Pál-villákban berendezett ideiglenes lakás várta. A népkonyhát a Bukarestben székelő Joint segitségével, a kis kolozsvári zsidó csoport frissen létesitett intézménye, az ugynevezett Demokrata Zsidó Népközösség létesitette. Ez a bizottság a kommunista párt árnyékában létesült, célkitüzéseiben erősen emlékeztetett az egykori Moszkvai Zsidó Bizottságra: nincs nemzetiségi különállás, nincs szükség zsidó intézményekre, a legfőbb cél a zsidóság bevezetése az egységes kommunista társadalomba. A kezdeti Idők-ben azonban a Demokrata Zsidó Népközösség rugalmas takti-

Goldstein Perec Marosludason született 1923. julius 14-én. Vallásos, cionista nevelést kapott a Kolozsvárt élő szülők házában. 1937-ben a "Habonim" cionista ifjusági szervezetbe lépett be. 1941 májusában alijázott és Afikim kibucban telepedett le. 1942-ben a Palmach kötelékébe lépett be és onnan jelentkezett önkéntesen ejtőernyősnek, hogy visszatérjen Magyarországra és segitséget hozzon zsidó testvérei számára. 1944. áprilisában Joel Palgival együtt leereszkedett Jugoszláviába és junius havában átszöktek Magyarországra. Julius 1-én a magyarok elfogták mindkettőjüket és kinzások között faggatták őket. 1944. november 13-án a németek mindkettőjüket Németországba szállitották. Joel Palginak sikerült utközben megmenekülnie mig Perec Goldsteinnak — sajnos — nyoma veszett Oranienburgban.

A KOLOZSVÁRI ZSIDÓSÁG A FELSZABADULÁS UTÁN

Irta: Weisz Ignác

Ezerkilencszáznegyvenöt május 15-én ért véget hivatalosan a második világháború, amely a zsidó történelem passziva oldalán hatmillió zsidóáldozattal lett feljegyezve. Minden idők e legkegyetlenebb zsidóüldözésében a kolozsvári zsidóság több mint kilencven százaléka pusztult el.

Az orosz hadsereg által üldözött németek visszavonulásával Kolozsvár már 1944. októberében felszabadult és az erdélyi területen lévő munkaszolgálatos századok, nagyrészt szökésben levő beosztottjai közül közel ötven egykori kolozsvári zsidó tért vissza előbbi lakhelyére, azonban lakásaikat — kis kivétellel — kifosztva találták. Itt-ott rejtőzködött még néhány család, ezekkel együtt, ezekben a napokban, a kolozsvári zsidók száma elérhette a nyolcvanat.

Az októbert követő hónapokban igen alacsony volt a Kolozsvárra visszatérők száma, kis fellendülés május hónap végén — majd junius elején volt észlelhető. A megsemmisitő táborokban életben maradt és felszabadult zsidók hazaszállitása igen körülményesnek bizonyult. Kelet- és Közép-Európát a szovjet hadsereg tartotta megszállva és részben objektiv, részben szubjektiv okoknál fogva nem sok hajlandóságot mutattak a felszabadult zsidó foglyok hazaszállitására. Minden mozdonyt, minden va-

הצנחן פרץ גולדשטיין
GOLDSTEIN PERETZ, az ejtöernyös

ZSIDÓ EJTŐERNYŐSÖK

A palesztinai zsidóság 1942 őszén értesült tizenhat zsidó nő személyes beszámolójából, akik Lengyelországban rekedtek a háború kellős közepén és sikerült hazatérniök, arról a tragikus helyzetről, amelyben az európai zsidóság sinylődött. Amikor a Jisuv vezetői látták, hogy a szövetséges hatalmak államfői semmit sem tesznek az európai zsidóság megmentése érdekében, javaslattal fordultak 1943-ban az angol hatóságokhoz, hogy zsidó ejtőernyősöket küldhessenek Európa egynéhány országába, hogy általuk felrázzák a zsidó lakosságot önvédelemre és ha lehet, kivándorlásra. Az angol hatóságok hosszú huza-vona után elfogadták a javasolt tervet azzal, hogy a zsidó ejtőernyősök legyenek segitségül a foglyul ejtett angol és amerikai katonáknak is és ha lehet, mentsék őket ki. Többszázan jelentkeztek a zsidó fiatalság köréből erre a hősi feladatra, akik közül csupán 240-en kaptak kiképzést. A 240 kiképzett ejtőernyős közül pedig 32-en indultak el veszélyes utjukra. Igyekeztek minden országba onnan származó, és az ország nyelvét beszélő zsidó katonát küldeni. A 32 ejtőernyős közül Romániába 8, Magyarországra 4, Bulgáriába 2, Olaszországba 3, Szlovákiába 5, Jugoszláviába 8 és Ausztriába 2 ereszkedett le.[1]

1944. márciusában a Magyarországra küldött négy ejtőernyős között Szenes Channan kivül három Kolozsvárról elszármazott zsidó katona volt: Joel Palgi (Nussbächer), Goldstein Perec és Rosen (Rosenfeld) Jóna, akit azonban visszahivtak Jugoszláviából utja közben, minthogy személyazonossága kitudódott a magyar kémelhárítónál. E veszélyes küldetésből csupán Joel Palgi maradt életben. Szenes Channa és Goldstein Perec életüket adták e mentési küzdelemben.

[1] A zsidó ejtőernyősök küldetésének történetéről az Izraeli Nevelésügyi Miniszterium kiadásában megjelent egy beszámoló: Hacanchanim Me-Erec Israel Be-Europa hakevusha bemilchemet haolam hashnia. (Tel-Aviv, 1969.) cimmel; Joel Palgi: Ruach Gedolah Baah, Korot Canchan ivri. (Magyar kiadása: És jött a fergeteg, Tel-Aviv, n. d.) cimű könyvében írja le, küldetése történetét. Szenes Channa életével és hősi halálával számos mű, szinmű foglalkozik. Magyar nyelven a budapesti Hechaluc kiadásában jelent meg egy könyv Szenes Anna küldetése és halála címmel; Goldstein Perecről Bar-Adon Dorothy and Pessah, Seven who Fell, p. 186-198 oldalán találunk beszámolót.

négy órától a block előtt órák hosszat állni vagy mozdulatlanul ülni, még rosszabb volt.

1944. május 30-án kivittek bennünket a láger végére. Ott láttam egy csoport leányt a földön ülni, egyszerre hallom, hogy valaki szólit: "Mihály bácsi"! A Singer Pinkász, vásárhelyi sógorom leányai voltak. Egy sem maradt meg.

Reggelenként láttuk, hogy a szemközti lágerből 4-5-t halottat raknak az ajtó elé. Ez egy cseh láger volt, öreg nők és férfiak voltak benne.

1944. május 31-én délután kezdtek bennünket számolni. Számoltak bennünket az SS legények rendületlenül mint értékes marhákat és kivezettek a kapun. Ott már várt bennünket két sor SS bandita, mindegyik kezében lővésre kész golyószóró felénk irányitva, 10 lépésnyi távolságra egymástól. A világ legnagyobb kincsét vagy banditáit sem kellene ilyen fedezet mellett kisérni. Utóbb kiderült, hogy tényleg nagy kincs voltunk, mert Hitler állitása szerint a munka a legjobb valuta és bennünket ingyen munkára vittek Varsóba.

A lágerből való kimenetelkor láttuk, hogy hogyan dolgoznak szegény nőtestvéreink. Talicskáztak, kövekkel megrakott csilléket hordtak. Szivfájdalom volt látni amint szegény, törékeny testük majd összeroskadt, a nehéz teher alatt, az éhségtől és megaláztatástól. Hajukat levágták. Ruhájuk mint a madárijesztőké. Ilyen emlékekkel hagytuk el Auschwitzot, melyről akkor még mindig nem tudtuk, hogy milyen tragédia zajlott le benne a XX-ik század dicsőségére.

Több órai gyaloglás után ujból elérkeztünk ugyanarra a helyre, ahová 27-én kötöttünk ki. Két láger között láttunk asszonyokat és gyerekeket. Mindenki szerette volna felfedezni köztük családját, de sajnos hiába. A vágányon volt egy marhavagonból álló hosszú vonat, amelyen 3,000 emberpária elindult rabszolga munkára, Varsóba.

*E cikk irója: a megb. Sámuel Sámuel a kolozsvári orthodox Chevra Kadisa gondnoka.

volt. Utánna elvittek egy barakba, mely tus és W. C. volt egyben. Szász ember egymás hegyén-hátán. Mindenki szerette volna dolgát végezni, mert csak reggel volt erre az egyetlen alkalom. Mielőtt szükségletünket elvégezhettük volna, megjelentek cigányok, kik a helyiséget takaritották és seprükkel meg botokkal a kezükben kivertek bennünket. A lágerben a régi heftling nagy ur volt pláne ha valami funkciója is volt. És ezek éltek is vele. Valószinű velük is ugyanezt tették.

Azután kezdödött a vadászat a jó cipőkre. Visszajövet a régiek megvizsgálták cipőinket, egyesek szépszerével kérték, hogy kenyérért cseréljük fel fatalpu, rossz cipőkre. Azt mondták, hogy ugyis elveszik tőlünk. De ha nem ment szép szóval, akkor pofonokkal, veréssel vették el. Igy cseréltek gazdát a csizmák, jégerlik, bakancsok. Nekem szerencsém volt, hogy cugos cipőt hordtam, és azt nem szerették. Volt olyan, akinek a csizma szárában dollárja volt. Másoknak meg a cipő talpa alatt, meg a sarkában volt aranyuk, pénzük. Kapott érte pár pofont és néhány rugást, de meg volt az az elégtétele, hogy a benne elrejtett kincsről nem szólt.

Ebédig gyakorlatoztunk, "Mützen ab" és "Mützen auf", taktusra, hogy visszhangozzék, amint lábunkhoz csapjuk sapkánkat. Jaj volt annak, akinek "csapása" nem tetszett a blockältesternek. Ütött, rugott, bottal, kézzel, lábbal. Magyarul beszélt, ugy látszik szlovák területről való volt. Zöld háromszögű jelvény volt mellén, ami "Berufverbrecher"-t jelentett. Folyton hangoztatta, hogy ő is zsidó és csak a javunkat akarja és ha megakarunk maradni, ne gondoljunk szülőre, feleségre, gyerekre, csak a magunk sorsával törödjünk, ez az egyedüli lehetőség megmaradásra. Sehogyan sem tudtuk megérteni: mit akar mondani és csak később Varsóban értettük meg e prédikáció értelmét. Ez volt Sevuot első napján.

Délben a kiképzőtéren leültettek a földre, lábunkat magunk alatt tartva. Reggelire egy tálban marharépából burjánokkal füszerezett levest adtak kanál nélkül. Mint a marhák, egymásután kellett elfogyasszuk ebédünket. Nagyrészt hánytunk az undortól. Egy tál öt ember számára, persze e tálakat ebéd utánig nem mosták ki. Ezer ember részére összesen tiz tál volt. Öt napig ez volt a szisztéma. Éjjel: hering módjára összepréselve; reggel: keserű tea; mosakodás és W. C. helyett: verés, de hajnali

Egyidejüleg drága hozzátartozóinkat gázositották és hamvasztották el ugyanilyen szallagrendszerrel. Két óránként érkezett egy-egy vonat, mely kb. 3.000 embert hozott. Az előbbi szerelvényen jöttek már nem léteztek.

A német gép óraszerű pontossággal müködött. A munkára alkalmas emberanyagot ki kell használni utolsó verejtékig, de a munkára alkalmatlan emberanyag csak teher. Igaz, hogy a gáz meg a szén, amivel a krematóriumot fütötték pénzbe került, de azt bőven pótolta a deportáltak holmija és a benne elrejtett érték. Minden ruhát szétszedtek és kikutattak. Arany, drágakő, élelem, gyógyszer és egyéb érték került kezeikhez.

A gáz-gép éjjel-nappal szakadatlanul dolgozott. A munkabirókkal megrakott vonatok kifutottak Németország és a protektorátus alatt álló országok lágereibe. Bennünket százas csoportokban elvittek blockok elé és átadtak heftling hóhérjainknak és a Blockältesternek. A blockältester egy budapesti Dr. Földes nevű orvost képzett ki az SS elötti tisztelgésre, ő pedig bennünket kellett kiképezzen. Nem volt nehéz megtanulni, de mégis rengeteg verést kaptunk. Sokakat véresre vert a blockältester. Közben megérkezett egy magyarul beszélő heftling mondván, hogy a németek megbecsülik a jó és szorgalmas munkást, több ennivalót kap és jobb bánásmódban is részesül. Tehát a szakemberek lépjenek ki. Kilépett Schwartz a Chevra volt soffőrje és Schönfeld unokaöcsém. Sajnos egyikük sem maradt meg.

Estefeléig étlen-szomjan a szabadban voltunk, azután bevittek egy blockba, mely 350 ember számára készült, de ezret nyomtak bele. A fekvő helyek emeletes, száraz deszkából készült pricscsek voltak. Gyakran leszakadtak és az emberek egymásra hulltak deszkástul. Vacsorára kenyeret és valami zulcos hust kaptunk és az érzésem mindig az volt, hogy ember-hus. Nem tudtam lenyelni! Szegény Dr. Brunner József (Tischler Mór veje) mind biztatott, hogy egyek, mert különben elpusztulok. Késöbb lefeküdtünk —— már akinek hely jutott. Kétoldalt voltak a priccsek, melyeken öt-öt embernek volt legfeljebb hely, de duplán préselödtek be. Néhány százan a priccsek között keskeny sávon álltak és szundikáltak. Éjjel nem volt szabad a blockból kimenni.

Reggel négy órakor ébresztő, de nem volt szabad a priccsről leszállani. Feküdve kellett megigyuk a babérlevélből főtt keserű teát. Egy tálban adták. Mindenki ivott néhány kortyot és továbbadta társának. Örvendtünk ennek is, mert meleg folyadék

litottak 50 emberből álló csoportot és bevittek a lágerbe. Utközben az útszélen eldobálva láttunk taleszokat, tefilineket és női parókákat.

Két unokaöcsém, Schwartz Jenő a Chevra soffőrje és én megállapodtunk abban, hogy nem válunk el egymástól. Betereltek egy hatalmas blockba, amely a plafonig tele volt ruhával. Egy heftling volt csak ott, előbb csendesen mondja "ausziegen" mire mi egymásra bámultunk. Erre orditani kezdett. Előbb a felsőkabátot vettük le és fogast kerestünk, hogy reáakasszuk, mire ő a ruhahegyre mutatott: oda mindent, csak cipő, nadrágtartó, szemüveg, sérvkötő és hamis fogsor maradhat. Láttuk nincs appellata, engedelmeskedtünk. Valaki könyörgött neki, hogy a diplomáját megtarthassa, mert másolatot nem kaphat, mire ő megnyugtatta, hogy nem lesz szüksége reá. Mi még mindig nem értettünk semmit az egészből. Beszédbe elegyedtem ezzel az emberrel, aki Schwartznak mondotta magát Varsóból. Megdorgált: "Ihr ungarische Schweine" volt időtök menekülni öt évig. Bennünket lengyel zsidókat napok alatt intéztek el, de nektek megvolt a lehetőség menekülni."

Akkor jöttem reá, ha mindenemet eladtam volna, kijuthattam volna Palesztinába. De hiába, mindenemtől megfosztva, meztelenre vetköztetve, cipővel lábamon, nadrágtartóval kezemben kitereltek a szabad ég alá, ahol vártuk, hogy sorra kerüljünk és testünket szőrtelenitsék. Mint birkanyáj álltunk ott dideregve.

Összetalálkoztunk több kolozsvárival: Dr. Büchler, Dr. Elekes, Dr. Weisz Fülöp, Dr. Neufeld, Dr. Lengyel Miklós kolozsvári orvosokkal.

Közben összeállitottak egy csoportot s anyaszült meztelenül vittek bennünket jó darabig, mig végül egy fürdő elé kerültünk. Sorban, kisebb csoportokban, vitték be az embereket. Mivel nem láttam az elöttem lévőket visszajönni, rosszat sejtve, nem szóltam senkinek eldaráltam a "videt". Végre reánk is sor került és egy nagy tus-terembe értünk. Tus után más kijáraton mentünk ki. Valósággal fellélegeztem, amikor láttam, hogy ruhákat kapunk. Néhány heti mosdatlanság után a meleg és hideg viz üditőleg hatott reánk.

Kaptunk inget, lábravalót, nadrágot, bluzt, kapcát és sapkát. Percek alatt, egy-egy csoport kék-fehér csikos lenvászonból készült rabruhába lett felöltöztetve. Német alapossággal ment a dolog.

Ujból lezárták a vagonokat és éjjel a vonat elindult velünk végzetes utunkra.

Amikor pénteken hajnalódott, megdöbbenve állapitottam meg, hogy az állomás nevét nem tudom kiolvasni. Tehát nem Kenyérmezőre visznek, mint ahogyan Balázs Endre mondotta. Még Kassán SS kiséret váltotta fel a kakastollas banditákat. Ezek kenyeret és vizet ajánlottak fel az ablakon keresztül ékszer és egyéb értékek ellenében, folyton hangoztatva, hogy amugyis elveszik mindenünket. Péntek reggel szegény feleségem kétszer elájult. Alig birtuk mesterséges légzéssel magához tériteni. Délután Neumandesben voltunk, lengyel földön, ahol már az állomások nevei németül voltak feltüntetve. A pályaudvaron vonatunkkal szemben egy német szerelvény állt és egy német katona jelekkel mutatta, hogy a vágóhidra visznek bennünket. (A nyakán végighúzta gyilkos kezét). A szivembe nyilalt, de nem szóltam senkinek, minek keseritsem el őket. De ez a kép állandóan a szemem előtt volt.

Hajnalban megállt vonatunk egy hatalmas őrtornyokkal szeges-dróttal bekeritett láger elött. A közelben rengeteg repülőgép-roncs, fabarakok. A lágerben nyüzsögtek rabruhás emberek. Irigyeltem őket, hogy nem marhavagonban, hanem földön és barakban lehetnek. Alig vártam, hogy bennünket is leszállitsanak.

Rövidesen megindult vonatunk és megállt két láger között. Kinyiltak a vagon-ajtók és csikos-ruhás rabok orditották "Aussteigen". Kapkodtunk csomagjainkért, nehogy chulile (Isten őrizz!), valamit otthagyjunk. Nem telt el öt perc, és az egész vonat kiürült és az emberek ott álltak csomag és hátizsák hegyek között.

Az ugynevezett "kanadaiak" osztották be az embereket. Fillanatok alatt elszakitottak családomtól. Egy SS tiszt megfogta balkaromat, amit önkéntelenül megizmositottam, mire jobbra tólt. Közben családomat balra vitték és csak annyit tudtam odakiáltani "ügyeljetek a gyerekre és az anyámra, mindjárt jövök". Ekkor láttam őket utoljára.

Ez 1944 május 27-én, szombat reggel, erev Sevuotkor volt. Auschwitzban, azaz Birkenauban voltunk. Azt hittem, hogy azért választottak el bennünket egymástól, hogy megmotozzanak. Ha tudtam volna, hogy hová vitték hozzátartozóimat, minden gondolkodás nélkül velük mentem volna. Pillanatok alatt összeál-

és akinek szerencséje volt kapott családonként egy fél kenyeret és kis sót. Mintha most is látnám szegény Weisz bácsit, a halast, és feleségét amint botjának két végét fogva cipeltek egy nehéz batyut, de nemsokára eldobták, mert nem birták cipelni. És igy görnyedve hulltak előbb a csomagok, majd az öreg, gyenge emberek, asszonyok. A hős rendőrök meg ütöttek bennünket, hogy rendben vonuljunk. A felséges magyar nép kacagva — gunyolva nézte szomorú menetünket. Velem volt feleségem, Sári leányom és hat éves kis unokám: Frajem. Szegény, drága gyermeken is hátizsák volt, egyik kezében vitt valamit és a másikkal fogta valamelyikünk ruháját. Sogornőm: Schönfeld Jenőné négy leányával és egyik fiával és egy dési unokaöcsém: Salamon Chemju is velünk volt.

Végre megérkeztünk az állomás mögötti csuzdába, ahol marha vagonokból álló vonat várt bennünket. Felszállás elött láttam a rendőrfogalmazót beszélgetni egy német tiszttel. Hegyeztem fülemet, hátha ellessek valamit beszélgetésükből, mire egy kakastollas hóhér rámkiabált: "mit figyelsz büdös zsidó, ráérkezel megtudni: hová mentek".

Nagynehezen felszálltunk a vagonokba, elhelyezkedtünk egy sarokban, csomagokon ülve, a kis ablak mellett. Éjjel, miután a vagonokat kivülről reánkzárták, elindult vonatunk. A vagonban 66-an voltunk összezsufolva heringek módjára. Elzsibbadt a lábunk, ha ültünk, de állni sem lehetett, mert a vonat lökéseitől egymásra estünk. Éjjel felváltva ölben tartottuk a gyermeket, hogy kicsit aludjon szegény. Tizünk részére volt két fél-kenyér, egy kis száraz tarhonya, kevés zsir, néhány konzerv. Nagy nélkülözés árán kihuztuk valahogy kedd estétől szombat reggelig.

Szerda reggel Csúcsán voltunk, átmentünk Nagyváradon, Püspökladány, Debrecen, Ujfehértó, Téglás, Szerencs állomásokon, de Kenyérmezőt sehol nem láttuk. Ritkán kaptunk egy kis vizet, de szükségletünk elvégzésére sem hagytak leszállani. Szerencsére magunkkal vittük a gyerek részére egy edényt, amit a vagonban lévők mind használtak. Valóságos kincs volt.

Csütörtök estefelé megérkeztünk Kassára, de még mindig nem sejtettük, hogy hová visznek bennünket. Ekkor a vonat elé jött egy magyar és egy SS tiszt és elkezdtek orditani "mindenki pénzt, ékszert, értéket, töltötollakat, órát, azonnal szolgáltasson be, mert akinél valamit találok agyonverem!" Hangsulyozva, raccsolva az "r"-t.

nap bablevest, másnap "paszuly levest". Állitólag Bikfalvi városi tanácsos 12 dkg.-ot rendelt belőle személyenként.

Reggel hatkor sorakozó volt, minden munkabiró embernek dolgoznia kellett. Nagy gödröket kellett ásni W. C.-nek; deszkával bekeritettük mérnökök irányitása mellett.

Gyakran repülőgépek keringtek a gettó felett, valószinű fényképfelvételeket készitettek. Minden este Dr. Balázs Endre táborparancsnok utasitására — emberek végig járták a blokkokat, vedrekkel kezükben és felkértek mindenkit, hogy pénzt, ékszert, értéktárgyat, alkoholt, cigarettát, gyertyát, gyufát, a vedrekbe dobják be, mert azután motozás lesz és akinél bármilyen csekély dolgot találnak tiltott dolgokból, azt főbelövik.

Közben kezdték a vagyonosabbakat vallatni rettenetes kinzások között, hogy vallják be hová rejtették el vagyonukat. Ezt látva, szóltam egyeseknek, hogy ne türjük tétlenül, mert rendre agyonvernek mindenkit. Ugyis csak kb. 20-30 rendőr ügyel reánk, törjünk ki és meneküljünk, hisz a határ közel van és ha nem is sikerül mindenkinek, legalább megpróbáltuk és nem pusztulunk el gyáván. De szavaim nem találtak meghallgatásra.

Május 23-án reggel arra ébredtünk, hogy az 5-6-7-es blokk kijáratainál rendőrök állnak. Még szükségletünk elvégzésére sem mehettünk ki. Reggel hat óra felé kitereltek bennünket zuhogó esőben, öregeket, betegeket, gyerekeket, egy üres térre. Majd megjelent Dr. Balázs Endre táborparancsnok, egy rendőrfogalmazó kiséretében és a következő beszédet intézte: "Testvéreim, a Kormány kiüritette Kenyérmező városát a lakósságtól és Magyarország összes zsidói oda lesznek internálva a háború befejezéséig. Kényelmesebben leszünk ott elhelyezve mint itt és vigasztaljon az a tudat, hogy együtt leszünk családtagjainkkal, habár rendőri felügyelet mellett".

23-ikán délután kezdték az 5-6-7-es blokkban lévő emberek összeterelését. Mindenki igyekezett lehetőleg a legtöbbet csomagolni, hisz nem tudtuk meddig tart a háború és Kenyérmezőn is szükség lesz ruhaneműre, ágyneműre. Amit nem tudtunk cipelni azt összekötöttük egy csomagban, amelyet megcimeztünk, mert azt mondták, hogy utánunk küldik. Estefelé elinditottak 3,000 embert, de a rendőrök veréssel kényszeritettek bennünket, hogy csomagjainkat hagyjuk ott, azzal a megjegyzéssel, hogy nem kell mindent a németeknek vinni, maradhat valami a magyaroknak is. De mi nem értettük beszédüket. Igy indultunk el

felügyelet alatt keseregve-várva a városi szemetes-szekerekre, melyeken kivitték őket a gettóba, ahonnan már nem volt visszatérés.

Természetesen a Zsidó Tanácsnál semmit sem lehetett intézni, hiszen élőkkel kellett tőrödni, nem pedig holtakkal.

Másnap, május 4-én hajnalban megjelentek detektivek fegyveres rendőrök kiséretében orditva, kiáltva: "Azonnal ki a lakásból". Mi felcsomagolva készen álltunk, de a "fenevadak" nem engedték meg, hogy két takarót vihessünk, pedig négyen voltunk. Azt mondták, hogy a németek ugyis mindent elvesznek és inkább maradjon a magyaroknak. Nagynehezen az egyik rendőr megkönyörült valami értékes ajándék fejében, hogy egy pokrócot és paplant vihessünk magunkkal. Közben a rendőrök kinyitották a fiókokat és a nekik tetsző dolgokat — hisz amugyis a magyaroké — bezsebelték.

Hat órára reggel kitereltek bennünket, két családot, a Chevra Kadisa épületének terraszára. Mindenki ügyelt batyujára, mintha, az lett volna a világ legnagyobb kincse. Végre megjött egy szemetes-szekér, melyre felpakoltak néhány családot. Később pedig befutott egy szemetes autó, melyre mindannyian felfértünk és örökre bucsút vettünk lakásunktól, melyben 15 évet töltöttünk.

Megérkeztünk a téglagyárba. A kapu előtt figyelmeztettek, hogy a kalapot vegyük le, mert SS előtt zsidó nem állhat fedett fővel. Betereltek egy színbe, ahol megmaradt értékeinket elszedték s csak azután motoztak meg bennünket, külön a férfiakat és speciális bábák a nőket. Végre bekerültünk a téglagyár belsejébe, ahol el kellett helyezkednünk. Mondanom sem kell, hogy amióta a gyárat felépitették az nem volt kiseperve. Évtizedek piszkát takaritottuk el. Csak nyolc négyzetméterhelyet foglalhattam el négy személy részére. A falakat lepedők képezték.

Később kimentem terepszemlére; láttam egy hosszú sort. Érdeklődésemre azt a választ kaptam, hogy a W.C.-re csak libasorban lehet járni. A gyár alapitásakor két személy részére készült, de most a közfalak és ajtók hiányoztak. Ezt tartották a magyar hatóságok megfelelőnek 18.000 ember részére.

Eleinte mindenki azt evett, amit magával hozott, de az ennivaló kezdett lassan fogyni. Kolozsvár városa nagylelkűen gondoskodott az "ellátásról". Zsidó lakásokból kihoztak néhány fürdőkádat üst helyett és abban főztek ebédet a zsidóknak: egyik

fenti mesterségekben. Alkalmam nyilt embereken némileg segiteni (a szögegyenesitésnél, szemétszortirozásnál). Megtettem.

1944. december elején az úgynevezett Leipzig-i transzporttal (háromszáz lelket) átszállitottak, az oroszok által már erősen megközelitett Auschwitz-ból a Meuselwitz (Thüringen) városka melletti Arbeitslagerbe, ahol egy hatalmas fegyvergyár működött. (Geschoss und Panzerfaust). Itt dolgoztunk. Még az éhezésnél is borzalmasabbak voltak a naponta megismétlődő angol-amerikai légitámadások.

A gyár parancsnoka egy SS alezredes (ing. Remy), a jó ég tudja miért, többször berendelt irodájába, rajzok elkészitésére és számitások elvégzésére. (Itt született meg bennem a construkcióra való átrétegeződés gondolata.)

Itt alkalmam nyilt számos ember életét könnyebbé tenni, sőt meg is menteni.

1945. április végén kezdtünk visszavonulni az amerikai "Panzerspitz"-ek elől. 1945. május 8-án szabadultunk fel. Utolsó gyalogtúrám: Leipzig — Prága — Pozsony — Budapest — Nagyvárad. Derék séta, az előző pár ezeren kivül, amelyeket az orosz harctereken tettem meg.

Nagyváradról Temesvárra jöttem. (Kolozsvárra soha többé). Temesváron kezdetben a nyolc km-re eső Freidorf-i cukorgyárban "működtem" mint répakirakó, majd később, mint répaminőség-ellenőrző. Már tudtam vásárolni egy ócska ruhát és egy rend alsóholmit, étkezni is kezdtem, egyszer naponta. És ujból elkezdtem élni. 1965. március 25-én Izraelbe érkeztem.

ÚTUNK AUSCHWITZBA*

Irta: Sámuel Sámuel

1944. május 3-án reggel jelentették nekem: "Sámson Endre asztalos felakasztotta magát, hogy elkerülje a gettóba való szállitását".

Aznap kezdődött meg Kolozsvár zsidóinak a téglagyárba való szállitása. Elmentem a neológ hitközség irodájában müködő "Zsidó Tanácshoz", hogy engedélyt szerezzek a temetésre, mert zsidóknak csak meghatározott időben volt szabad az utcán járniok. Utközben láttam az Árpád, Rudolf és a többi mellékutcákon az ottani zsidókat szegényes batyuikkal rendőri, illetve "hóhéri"

senki meg nem sérült. Ellenben a tizennégy magyar csendőr nyulakat megszégyenitő sebességgel széjjelszaladt a szélrózsa minden irányába. A gettó teljesen őrizetlenül maradt. Az út szabad volt a menekülésre, a környékbeli román falvak lakói már a magyarok elleni gyülöletből is elbujtatták volna a menekülőket. Nem kétséges, hogy a magyar lakosok közül is akadtak volna "zsidóbujtatók". Ha a menekülés megtörtént volna, a pár nyomorult csendőr a 18.000 lélek még egy százalékát sem lett volna képes összefogdosni.

"Igen ám, de ki olyan őrült, hogy a menekülés kockázatát vállalja, amikor a Zsidótanács hivatalos lapja s a gettóparancsnokság közlése szerint, a hajdani orosz-fogolytáborba: Kenyérmezőre visznek bennünket, ahol kényelmes barakkokban várjuk ki a háború végét."

Még én is, az Ukrajnát végigszenvedett munkaszolgálatos, maradéktalanul elhittem e megnyugtató közleményt s biztam benne, hogy családom és gyermekem, kis Évám megmenekül.

Csak egyetlen disszonáns körülmény zavart, de ezt elhesegettem magamtól. Egy, a második transzportot kisérő és a gettóba visszaérkezett, jóindulatú, öreg, magyar csendőrőrmester, nagyon szomorú arccal, mélyen hallgatva figyelte a szerencsétlen zsidók "örömujjongását" Kenyérmezővel kapcsolatban. Beszélnie nem volt szabad, de egy könnycseppet láttam a szemében csillogni (a magyarok Kassáig kisérték a transzportokat, ott azután a németek vették azokat át).

Röviden, körülbelül 386 kivételezett zsidó elkülönittetett, a többi pedig öt csoportban, leplombált tehervagonokban "Kenyérmező" helyett Auschwitzba került.

Étel és ital nélkül az utazás hat napig tartott a lezárt vaggonokban. Hogy mi minden játszódott le ez idő alatt, erről jobb nem irni. Az Auschwitz-i rámpáról, Dr. Mengele és a neki segédkező segesvári Dr. Capesius, jobb és bal kézlegyintéséről (élet és gázkamra) nem irok. Magáról Auschwitz-ról szintén nem.

E pokolban 181 napig (nem a szokásos 3 napig) voltam. Kiálltam a hetenkénti belső selectiókat ("Mangelnde Vitalität — Sofortige Gaskammer").

Beosztásom: Drainage, Dachdeckerei, Kompostierung, Desinfection, Tischlerei, Schlosserei. Az úgynevezett "Unterkunft" keretében, Vorarbeiter-i (előmunkás) minőségben működtem a

delte, hogy a foglyok bizalmit válasszanak, kinek feladata lesz a belső rend és a parancsnoksággal való nexus fenntartása.

Engem kényszeritettek a foglyok e hálátlan szerep elvállalására, melyhez Préhn hozzáfűzte: "mindenért az életemmel felelek, minden reggel jelentést adok le" ("Du meldest am Morgen, dass ich vom Luftdruck zurückfalle").

E "szerepben" nyolc keserves hétig működtem. Sokat vesztettem amúgy is megfogyatkozott életerőmből. Viszont senki hajaszála meg nem görbült. Az Ipar-uccai toloncházból a gettóba való kiszállitásunkkor mindenki egészségesen került családjához.

A gettó "parancsnoka" Dr. Balázs Endre ügyvéd volt. Két hétig voltunk a gettó lakói, harcteret nem járt emberek számára is, elképesztő körülmények között. De még én is, aki a flektifuszt a földön fekve a szabad ég alatt csináltam végig Ukrajnában, azt mondom: leirhatatlan volt a helyzet a téglagyári gettóban.

Ez már nem német, ez már magyar munka volt.

A magyarok a tölük megszokott hősiességgel küzdöttek a gettonizálás előtti napokban a még "elrejtett" zsidó holmik megszerzéséért (a németeket megelőzendő).

E célból a civilbe öltözött csendőrök a téglagyár kapujával szembeni irodában az inquiziciót felülmuló eszközökkel csikarták ki a szerencsétlen zsidókból a rejtekhelyeket. Nők, férfiak, öregek véresre verése a legszelidebb módszer volt. A láng fölötti pörkölés már valamivel komolyabb dolog. De volt még ennél is rosszabb.

A magyar hóhérok pontos lista alapján dolgoztak. A gettóparancsnok minden reggel listát kapott az aznap előállitandókról és ő korrektül gondoskodott hogy a kinzókamrában mindenki percnyi pontossággal előálljon. A "missing" (nem található) fogalma ismeretlen volt, hála a Parancsnokság inquiziciós ügybuzgóságának. A "gettó" irodájában közben az irógép szüntelenül kopogott. A kivételezettek (Kasztner-csoport) egyre módosuló névsorát készitették elő.

Magában a gettóban borzalmas jelenetek játszódtak le. Rettentő harc folyt az élelemért is. Tizennyolcezer ember szörnyű egészségügyi feltételek között tengette életét. Borzalom akárcsak rágondolni.

1944. junius 4-én az angolok végigbombázták a Várad-Kolozsvár-Tövis, Arad -Temesvár vasutvonalat.

A bombák a gettó veszedelmes közelségében zuhantak le, de

Tuszként beszállitottak az Ipar-utcai toloncházba. (A nőket és gyermekeket három nap mulva hazaengedték.)

A tuszok száma: 85 volt, ebből 98 százalék zsidó és 2 százalék keresztény kommunista.

A letartóztatottak között volt: Dr. Kertész Jenő, Ritók Zsigmond, Dr. Kádár Imre (kitért zsidó, most dunántuli ref. püspök) és még sok zsidó notabilitás, élükön Dr. Fischer Józseffel, akit három nap elteltével budapesti intézkedésre kiengedtek. Ő lett a helyi "Zsidótanács" elnöke. Ezen kivül öt munkaszolgálatos: Dr. Dénes László, (most Dr. Dinnay József ügyvéd Tel-Avivban), Dr. Kertész Miklós, Dr. Berger Sándor ügyvéd (most USA-ban épitési vállalkozó), Schwartz Imre és jómagam.

Tuszként bántak velünk s német alapossággal mindenkiről nyolc-tizoldalas kihallgatási jegyzőkönyvet vettek fel. A társaság alaposan meg volt félemlitve.

Közben a tusz-létszám körül-belül egyszázötvenre emelkedett. A német "törvénytiszteletre" jellemző a következő eset:

Egyetlen lévén, aki a német nyelvet s mindenek felett a német "szoldateszka" nyelvezetét perfektül birtam, egy napon a vallató szobába citáltak. Kellemetlen érzés fogott el. Tolmácsként kellett szerepelnem az alábbi ügyben:

Grün Ede vágóhidtéri pék székely szolgája, letartóztatott gazdája fehér kittlijét ellopta és az ócskapiacon értékesitette.

A német igazság és jog őrei felfedezték a büntettet s a góbét behozták "kikérdezni".

A felek kérdéseit és feleleteit hüségesen tolmácsoltam. A székely lassan vallott és a Gestapo tiszt egyre türelmetlenebb lett. Törvénytisztelete nem birta elviselni egy "vagyontárgy" elidegenitését és ezáltal a német haza megkárositását. Rablók és tolvajok igen kényesek az ilyesmire.

Türelmetlenségében a tiszt egyre aranyóráit figyelte (minden zsebében legalább egy volt), végül is vagy tiz hatalmas pofont mért le a székely arcára, aki természetesen mindent bevallott. A kihallgatás befejeztével egy kiadós pofont én is inkasszáltam. Nyilván a tolmácsolás ellenértéke fejében és ugyanakkor szolgálataimat udvariasan megköszönte.

Megjegyzem, hogy e psychopatologikus ellentmondást később mint auschwitzi belső munkás, Dr. Mengele-nél is tapasztaltam több ízben. Napok multával Sturmführer Préhn elren-

felkeresi Önt e levéllel. Tanácskozzák meg: mit lehet tenni? Talán Konstantinápoly az egyetlen ut, melyen keresztül hatni lehetne Angliára, hogy járuljon hozzá a "gonoszság birodalmával" történő csereakcióhoz. Lehetséges, hogy a Vatikán sem tett meg mindent, ami hatalmában lett volna megtenni. Én tanácstalan vagyok," — fejezi be dr. I. Herczog főrabbi levelét.

1944 julius 29-én a Tel Avivban rendezett "Ujságirók Est"-jén ("Iton Haitonaim") számoltam be a magyarországi eseményekről. A héber ujságok másnap közölték beszámolóm tartalmát. Augusztus elején pedig certifikátok százait küldtem a Szochnut által Svájcon keresztül Magyarországra.

Megpróbáltam a lehetetlent. Két hónap leforgása alatt eljutottam a nácik által elfoglalt Kolozsvárról Jeruzsálembe. A háború utolsó szakaszában, életveszélyek között versenyt futottam a halállal, hogy hirt vigyek a világba és hogy segitséget hozzak.

A magyar és német hóhérok azonban sajnos — gyorsabbak voltak mindennél és mindenkinél.

AUFMACHEN!

Irta: Feuerlicht Andor

Kolozsvárt, 1944. március 31. hajnalán az ablaktáblák döngetésére ébredtünk: "Aufmachen!"

Berobbant egy magyar rendőr és tiz Gestapo pribék. Perceken belül anyámmal, feleségemmel és az egyetlen gyermekemmel együtt feldobtak egy teherautóba. Lakásomat lepecsételték a németek, — a magyarok rablását meggátlandó — lévén ez a németek előjoga. A lakásban komoly értékek voltak. Percek alatt minden elveszett. Még letartóztatásom elötti napon hozzám is eljutott a pesti "Zsidó Tanács" hivatalos közleménye, mely a zsidóságot nyugalomra és engedelmességre inti: "Mindenki helyén fog maradni. Senkinek vallása vagy nemzetisége miatt semmi bántódása nem lesz." Evvel a "megnyugtatással" sikerült ötvenkét Erholungsheimból előcibált németnek 18.000 zsidót kézbentartani és Kolozsvárt elfoglalni.

kötőjében a németeknek. Csupán egy Berkovici nevü zsidónak köszönhető, hogy tervük nem sikerült. Berkovici, aki valamikor a román kereskedelmi tengerészetben szolgált, észrevette, hogy hajónk immár 24 órája egy helyben forog a nyilt tengeren és nem megy előre. Ezt csupán szakember veheti észre. Gyanus volt előtte e körülmény és közölte néhányunkkal. Vaskos chalucok közrefogták a hajó kapitányát, aki bevallotta megállapodását a németekkel. Hajlandó azonban 1500 angol font ellenében megszegni a megállapodást. A hajó jobbmódu utasai összeadták a pénzt s igy sikerült a veszélyt elháritani fejünk felől. Végül is julius 9-én, szombat délután kikötöttünk a Bosporusban, Istambulnál. A törökök nem engedtek leszállni. Megengedték azonban, hogy egy motorcsónakon, török tisztek jelenlétében beszélhetek Barlasszal, a konstantinápolyi "Vaad Hahacala" palesztinai megbizottjával. Ismertetem vele a magyarországi helyzetet és kérem, hogy tegye meg mindazt, amit módjában van megtenni és kérem, vegye fel a kapcsolatot dr. Marton Ernővel, aki Bukarestben maradt. Jómagam pedig együtt megyek a Kazbek utasaival, akik átszálltak Haidar Pashan vasuti szerelvényre, mely elvitt bennünket Aleppoig. Ott marhavagonba szállunk és julius 12-én megérkeztünk, a világháború utolsó hónapjaiban, Haifára. Az angolok bezártak bennünket, mint illegális allijázókat, az atliti táborba. Icchak Grünbaum, a "Vaad Hahacala" palesztinai elnöke eljött a táborba és igy sikerült vele már megérkezésem első napjaiban hosszabban tárgyalni, a zsidó mentési munka ügyében. Julius 27-én pedig, miután a cionista vezetőknek sikerült engem kiszabaditani az atliti táborból, Jeruzsálembe utaztam, a Hitachdut Olej Hungaria vezetőinek kiséretében és beszámoltam a "Vaad Hahacala" elnökségi ülésén mindarról, amiről tudomásom, és személyes információm volt. Felkerestem dr. I. Herczog országos főrabbit, aki dr. Magnes Judahoz, a héber egyetem elnökéhez irányitott és hozzá a következő levelet intézte:

> *"Meg vagyok döbbenve oly annyira, hogy az irás is nehezemre esik. Bizonyára olvasott ma a Palestine Postban Magyarországra vonatkozólag. Ma én is kaptam táviratot a svájci rabbik "Mentési Bizottságától", melyben közlik, hogy a helyzet Magyarországon keserü, minden igéret ellenére... A Vatikánhoz táviratot küldtem a mult héten, tanácsához hiven... Dr. Weinberger Moshe, kolozsvári főrabbi*

sége, volt kormányelnök, fogadott lakásán, annak ellenére, hogy házi őrizet alatt állott. Kérésem az volt hozzá, hogy bocsásson rendelkezésünkre üres, kitöltetlen, nemzeti parasztpárti igazolványokat, melyeknek segitségével gondoltunk zsidókat könnyebben "elhelyezni" majd, ha sikerült már őket áthozni a határon. Raoul Sorban junius elején átszökött Kolozsvárra és szörnyü hirrel tért vissza: Kolozsvárt nincsenek zsidók. Légitámadások nagy rombolást vittek véghez a vasuti állomás környékén. Kővé meredtem. Képtelen voltam felfogni a hirt: "Kolozsvárt nincsenek zsidók!" Hova lettek? Hova tüntek négy hét leforgása alatt? Közben megérkezett Bukarestbe dr. Marton Ernő is. Sikerült neki átjönni a határon. Rokonának, Hirsch Mártonnak lakásán találkoztunk. Dr. Marton Ernőtől hallom a hirt, hogy a kolozsvári zsidókat vasuti szerelvényeken Csap állomáson keresztül "Osviencim" felé vitték. Rejtekhelyemen, melyet Sebestyén Dezsőék jóvoltából kaptam, elővettem egy világatlaszt és próbáltam rajta "Osviencimet", melyet most hallottam életemben először, megkeresni. Érthetetlen volt előttem a gettó kiüritése és a kolozsvári zsidóknak Osviencimbe való szállitása. (Izraelben, a háború befejeztével derült ki azután és döbbentünk rá az osviencimi tragédiára. Es akkor szereztünk tudomást arról is, hogy volt egy Kasztner R. által, BergenBelsen-en át, Svájcba jutott csoport.) Marton Ernővel megállapodtunk, hogy feladatunkat megosztjuk. Ó marad Bukarestben, én pedig Konstantinápolyba megyek, ahol a palesztinai "Vaad Hahacala" (mentési bizottság) központja müködött.

1944. julius 4-én indulunk mintegy 700-an, köztük kétszáz transnistriai zsidó árva, a bukaresti déli pályaudvarról Konstancába. A kikötő vámházába terelnek bennünket s másnap megkezdik a behajózást a Kazbek nevü hajóra, melyet, mint dióhéjt dobál a vihar a kikötőben ide-oda.

A Kazbek fedélzetén helyről szó sincs. Összezsufoltan, ember ember hátán, légtornászok módjára próbálunk meg-megállni. A hajó valamikor szénszállitó dereglye lehetett. Hasában összetákolt deszkalapokon próbált többszáz ember megmaradni. Julius 7-én, csütörtökön este elindult a Kazbek Palesztina felé. Mintha német repülőgépek keringtek volna felettünk, amint a Fekete tengeren próbált a Kazbek egyensulyát fenntartva előre uszni. A hajó török kalózok kezében volt, akik hajlandók voltak — mint később kiderült — kiszolgáltatni bennünket Burgos ki-

meghallgatta. Elvezetett a genfi Vörös Kereszt bukaresti képviseletéhez. Tárgyalásokat folytatok Zisuval, a palesztinai munka vezetőjével. Dr. Filderman két nappal a nála tett látogatásom után megrázó levelet küldött Barbu Stirbey herceghez, aki Kairóban tartózkodott akkor és titkos tárgyalásokat folytatott a szövetségesek képviselőivel, Romániának a szövetségesekhez való csatlakozásáról. Románia hajlandónak mutatkozott bizonyos feltételek mellett elhagyni a Hitler-Mussolini tengelyt. Filderman kérte Barbu Stirbey segitségét a zsidó kérdésben. Ugyanakkor dr. Filderman fordult Amerika, Oroszország és Anglia konstantinápolyi követeihez és felhivta figyelmüket a magyarországi eseményekre és kérte azonnali beavatkozásukat, segitségüket. Többek között azt is, hogy adassék védelem a Magyarországról és Lengyelországból Romániába menekült zsidók részére, akik jogtalanul lépték át a román-magyar határt és halálbüntetés vár rájuk. Ugyanis aznap (május 3-án), amikor Románia területére léptünk, megjelent Antonescu kormányelnök rendelete (205396/M.2.), mely szerint minden jogtalan határátlépőre halálbüntetés vár, hozzáfüzve a rendelethez személyes intézkedéseit is: "zsidók, akik átszöktek, lelővetnek, aminthogy kivégzik mindazokat, akik elbujtatják őket és nem jelentik fel őket... A rendeletet 24 óra leforgása alatt végre kell hajtani... Felkértem Von Killingert (Németország bukaresti követe), hogy rendeljen ki német ellenőröket különböző határpontokhoz, akik a mi embereinkkel együtt ellenőrizni fogják a határátlépőket... A határt erőteljesen kell ellenőrizni... Időről-időre az országban magában is rajtaütésszerü ellenőrzést kell végrehajtani."

Fontos volt tehát biztositani a zsidó menekültek biztonságát Romániában és ezért Filderman kérésemre megtette a fenti lépéseket. Ez volt az első eset, hogy a szövetségesek képviselőihez ilyen irányu felhivást intéztek. Dr. Filderman fordult a román kormányhoz is, hogy adjon ideiglenes menedéket a zsidó menekültek számára mindaddig, amig hajóra szállhatnak. Felkereste Antonescu Mihályt, főleg a magyarországi zsidók érdekében, hogy ne tegyék vissza őket a határon és hogy a romániai kikötőkből kifutó hajókon 10%-ban biztositsanak helyet a Magyarországról Romániába menekült zsidók számára.

Raoul Sorban, aki valamikor Tatar Coriolan volt cluji-kolozsvári királyi helytartó főtitkára volt, segitségül jött abban, hogy Juliu Maniu, a román nemzeti parasztpárt vezető egyéni-

petróleum kutjai égnek. Szörnyülködnek és szidják a szövetségeseket. Déli 12 óra. Ploesti felé közeledünk. Katonai rendőrség ellenőrzi az utasokat. Nem messze vannak tőlünk. Nem nagyon tetszik a dolog. A jegyellenőr is jön. Utasitásokat ad, mert a szerelvényről át kell szállnunk. A Bukarestbe utazóknak egy a Brazi-ról induló vonatra kell átszállniok. De az utat Brazig gyalog kell megtenni, mert vonatunk fél kilométernyire állt meg az állomástól. Nagy melegben nekivágunk az utnak, mezőkön keresztül, német légvédelmi tüzérség fészkei mellett haladunk el. Imittamott nagy bombatölcsérek tátonganak, a vasuti pályatest felszakitva. Ploiesti lángokban, petroleumtartályok hatalmas lángokkal égnek. Szirénák szólalnak meg. Légvédelmi ágyuk bömbölnek. A város felői emberek rohannak. 1944 május 6-án délben valóban ujabb légitámadás volt Ploiesti ellen. (Később olvastam róla: James Dugan and Caroll Stewart által irt könyvben: Ploiesti. New York, 1962. pp. 253). Mi pedig megyünk előre Brazi felé, mert sürgős az utunk. Vadászrepülőgépek a levegőben, nagy légicsata, rémes percek, szivjuk a fekete-kormos levegőt, de elértük Brazi vasutállomását, ahol egy rozoga pullmankocsit találunk, összetört ablakokkal, de előtte mozdony prüszköl. Az állomásfőnök és személyzete menekül. Mi is felkapaszkodunk rá és megyünk. Az egyik kocsiból álló szerelvény végül is Chintilla nevü állomáson kötött ki. Innen egy Bukarestbe haladó vonaton végül is este nyolc órakor elérkeztünk Bukarest Gara de Nord félig lerombolt vasuti állomására. Az állomáson razzia. Hamis igazolványaink segitségével sikerült kijutnunk az utcára. Nagy nehezen eljutunk az Organizatiune Romana Turista (ORAT) Calea Vacaresti 14 szám alatt lévő irodájába, melynek cimét Hirsch Ari adta meg még Tordán. Rozoga, elhanyagolt épület, még rozogább falépcsővel. Szűk irodahelyiségek, amelyekben emberek százai tolongtak. Még az éjjel felkeresem dr. Alexander Safran, Románia országos főrabbiját és informálom a magyarországi helyzetről. Romániában nem tudták: mi folyik, mi történik a szomszédos országban. Pontosan ugy, ahogy Magyarországon nem tudták, mi folyik a vele szomszédos országokban. Kérésemre a főrabbi másnap felkereste a svéd, svájci követséget, az apostoli nunciust és rajta keresztül távirat megy Rómába a pápához, a magyarországi zsidóság érdekében. En meg felkerestem dr. Fildermant, a romániai zsidóság elismert vezetőjét, akivel titkos helyen találkozom. Hireimet feljegyezte, kéréseimet

lási mozgalomban, harcban vett részt. Már egy éve, hogy Magyarországon tartózkodtak, de most megérezték, hogy tovább kell állniok. Szimpatikus zsidó leányok és fiuk.

Vezetőink indulnak vissza Kolozsvárra az éjjel. Pár sort irok igazolásul, hogy a határon való átkelésünk sikerült és az ut még mindig járható. A háziak legfiatalabb tagja kuszik fel hozzánk majd és érdeklődni kezd terveink iránt. Az ő feladata a menekülteket Ajtonyból tovább szállitani. Két bátyja, akik bennünket idáig elhoztak, román katonaszökevények és ezért ők általában Kolozsvárt tartózkodnak. Csak ilyen alkalommal térnek vissza Ajtonyba egy pár órára. Ő szállitja azonban tovább a határátlépőket, 500 pengő ellenében fejenként. Megállapodunk, hogy hajnalban, három és négy óra között jómagam, feleségem, Sámson Móse meg egy chaluca bemegyünk Tordára. A többiek pedig követni fognak. Vezetőnk ismeri az utat meg a helyet: egy kis szálloda, ahova eddig is vezette a menekülteket. A szállodába eljött Hirsch Ari, aki betegsége ellenére is immár évek óta fáradhatatlanul, hősiesen dolgozott Tordán a határon átmenekült zsidók érdekében. Ő volt az, aki hamis papirokkal látta el a Tordára eljutott menekülteket. Életveszélyes munka volt. Elmondom neki, hogy Bukarestbe kell eljutnom. Meg fog tenni mindent — válaszolta. Május 6-án valóban elhagytuk Tordát vonaton, azokkal a hamis iratokkal és utazási engedéllyel, amelyeket Hirsch Ari elkészitett számunkra. Az utasok románok, csupán a mellettem ülő utas berlini német, aki már husz esztendeje él Romániában. Alig hagyta el a szerelvény Tordát: légiriadó van. A vonat megállt a nyilt pályán és az utasok szétfutottak. Mi benn maradtunk helyünkön. Nagy hiba volt, ahogy most visszagondolok reá. Várom az estét, félek a társalgástól. Feleségem meg jómagam is beszéltük ugyan a román nyelvet, de mégis, legjobb a hallgatás. Nekidülök a fülke oldalának és szinlelem az alvást. Közben a kalauz ellenőrizte jegyeinket és utazási engedélyünket. Mindent rendben talált. A fülke is elcsendesedett és vele a német utas zsidózása is, aki egy medgyesi nővel szapult bennünket. A fülke társasága sokszor cserélődött. A folyósón állok órák hosszat és szemlélem az erdélyi tájat, mely az éj sötétjében is szép. Brassóhoz közeledünk. Hideg van. Hajnalban Predeál környékén vagyunk. Az utasok eme utszakaszon félnek légitámadástól. Már Brassóban ez volt az érzésük. Mutogatják is egymásnak az utasok a vonat ablakán keresztül a légitámadások nyomait. Braza

megindult a vérkeringés és folytattuk utunkat csendben, szinte nesztelenül. A határ közvetlen közelében lehettünk. Imitt-amott az ut mentén elhuzódó árokban lépdeltünk. Néhol teljesen elfedett bennünket, másutt meg alig volt 25-30 cm magas. A hold továbbra is ránk zuditja ezüstös fényét. Ma nem örvendünk neki. Járásunk kissé megnehezült. Egy-két utitárs le-lemarad a csoporttól. Jómagam is nehezen vonszolom lábaimat. Megmerészelek egy kérdést a vezetőnél: hol a határ? Ügyesen válaszol: nemsokára elhagyjuk. Látszik gyakorlottsága, hisz nem először tette meg ezt az utat az utóbbi esztendőben. Pontosan éjfélkor haladtunk át a határon. "Spanyol lovak" jelezték a magyar-román határvonalat. Pár percig a "Senki földjén" mentünk gyors léptekkel. Az ut igen bozótos. Ruhánk meg-megakad benne. Azonkivül valahogy zajt is okozott. Ismét kutyaugatást hallunk. A határrendőrség vérebeire gondolok. Félelemérzet van bennem és ugy hiszem, mindannyiunkban. Csupán nem áruljuk el egymásnak. Nem szólhatunk egymáshoz. Erdő szélén vezetőink pihenést parancsolnak, akik rummal telt üveget huznak elő és isszák kegyetlenül. A rövid pihenés jót tett fáradt testünknek és még elfáradtabb, megkinzott lelkünknek. Tiz percnyi pihenés után gyors menetelést parancsolnak. Stopper órával a kézben vezetnek. Ugylátszik, hogy bizonyos utszakaszt meghatározott időben kell megtenni. Lehet, hogy őrségváltást kell kihasználni. Megyünk Sietünk. Vizesés, folyó akad utunkba. A szántóföld itt már agyagos. Lábainkat alig birjuk kihuzni belőle. Még nem vagyunk célban. De egyre távolodunk a veszélyes határzónától. Éjjel két óra van már. Pihenés. Nehéz talajon haladunk előre dombnak fel és dombnak le. Erős, hegyi levegő is próbára teszi tüdőnket. A domboknak pedig nincs vége. Még egy és még egy. Végül hajnali négy órakor elértük Ajtony községet, mely már Románia területén van. Idevalók a vezetők is. Irtózatos kutyaugatás köszönt bennünket, ahogy ereszkedünk le a völgybe, a vezetők házához. Ők elcsititják kutyáikat. Mennek előre és vezetnek bennünket egy istálló felé. Felkapaszkodunk padlására és szinte erőtlenül beesünk az ott felhalmozott szénába. Belébujunk. Pihenni, aludni, aludni... De az alvás nem megy. Fázunk mindannyian, még a száraz széna között is. Tapasztalatlanok vagyunk. Vizes rajtunk minden. Ruhánk, cipőnk átnedvesedett az uton.

Az ajtonyi csür tetején kezdünk összeismerkedni "utitársainkkal". Van köztük olyan, aki a lengyelországi zsidó ellenál-

ott találtuk Krémer Bernát ("Construktio" villanyvállalat tulajdonosa) öccsét és feleségét, továbbá hat lengyelországi "pálit"-ot (menekültet).

A Magyar-utcán kinyilik egy korcsma ajtaja és kilép rajta két "virágos kedvű" magyar, fütykös bottal a kezükben. Megadják az utasitásokat. Követnünk, utánoznunk kell minden mozdulatukat. Figyeljük tehát őket. Egy ment előttünk az országut közepén, társa pedig mögöttünk. Mi pedig kettesével, bizonyos ritmusban. Este fél tizre járt az idő. Neki indulunk a Feleki-tető derekának a Kövespad-utcán, fölfelé a Györgyfalvi-uton. Az ég felhős. Szótlanul lépkedünk. Imitt-amott gyenge fény szűrődik ki a nem eléggé szabályosan elsötétitett ablakokon keresztül. Emberekkel nem találkoztunk, csupán kutyák vonitanak kegyetlenül. Egyszer csak katonai őrjárat toppan elibénk az országuton. Elveszettnek hiszem az egész csoportot. Ornátusom azonban védőpalásttá változott. "Román papnak" véltek, aki valami "családi celebrációhoz" megy "hiveivel". És a katonai őrjárat szótlanul elhaladt mellettünk. Távolodó lépéseik félelmetesen viszhagzottak a macskaköveken, a néma éjtszakában.

Egyre jobban távolodtunk el a várostól. Szántóföldeken haladunk. Két-háromszáz méterre vagyunk felállitott légvédelmi tüzérség házaitól. Vezetőnk hirtelen földrevágta magát. Utánoztuk. Érezzük a szántóföld hidegségét, nedvességét. Szivünk pedik torkunkban. Az eltelt percek örökkévalóságnak tüntek. Semmi jel, hogy feltápászkodhatnánk és tovább mehetnénk. Nehéz a hasonfekvés: fekszünk, ahogy épp elterültünk a földön. Prólunk kissé "elhelyezkedni". Felemelem fejem és körültekintek. Feleségemet látom tőlem 5-10 méternyi távolságra. Már félórája annak, hogy igy elterültünk. Közben a hold is kibujt a felhők közül és végighintette fényét a Feleki-tetőn és vidékén. Még csak ez hiányzott nekünk. Hát még az égiek is ellenünk szegődtek? Mindenki elhagyott bennünket: égiek meg földiek? Végtagjaink kezdenek megmerevedni. Mozdulatlanul fekszünk ott, lélegzetünket is visszafojtva.

Azokra a zsidó menekültekre gondolok, akik ugyanezen az uton haladtak az utóbbi esztendőkben a kolozsvári Menekültügyi Bizottság segitségével és megmenekültek. Ezt az utat akarjuk most még jobban kiszélesiteni és járhatóvá tenni. Ezért érdemes szenvedni, gondolom magamban. Végül jelt kaptunk az indulásra. Feltápászkodtunk, zsibbadt végtagjainkban ujból

"zárlat" előtt fordult hozzám Dr. Fischer József, a Zsidó Tanács elnöke, hogy próbáljak még az éjjel átmenni Romániába és végrehajtani egyedül azt a feladatot, amelyről a Zsidó Tanácsban április elején döntöttek, de a fent emlitett okok miatt abbamaradt. Éreztem, hogy sorsdöntő pillanatok előtt állok. Vállaltam a nehéz és veszélyes feladat végrehajtását. Feleségem, aki mindig mellettem állott életem, papi működésem nem egy nehéz órájában, most is, minden habozás nélkül kész volt engem e veszélyes utra elkisérni. A rendelkezésemre álló két órában, hiszen hat órakor zsidó már nem mozoghatott szabadon Kolozsvár utcáin, megbeszéltem utamat a Zsidó Közösség vezető tagjaival, többek között Gottlieb Józseffel, Moskovits Józseffel, felkerestem szüleimet, hogy elbucsuzzak tőlük. Csupán édesapámat találtam otthon, édesanyám a zárlat ellenére később átjött hozzám, hogy búcsút mondjunk egymásnak abban a reményben, hogy viszont fogjuk látni egymást nemsokára. Sajnos erre többé nem került sor, mert ők is osztoztak a kolozsváriak szomorú sorsában, Auschwitzban.

Élet és halál között

A mentési munka hős chalucai: Teszler és Gancz Hanna közlik velem, hogy a találkozás helye: Magyar-utca 24. számu ház előtt lesz, este ¾9-kor. Este 8 óra. Magamra öltöm ornátusomat, hogy annak segitségével biztositsam feladatom végrehajtását és célunk elérését: segitséget hozni testvéreink számára. Lakásunkat azonban nem tudtuk elhagyni. A magyarok rendőrt állitottak ajtónk elé. Lekéstünk — gondolom. Emeleti lakásom ablakából figyelem a rendőr lépéseit, ténykedését. Már ½9 van, a találkozás időpontja közeledik. Közben kinyilik a templomudvarba vezető középső kapu és begördül rajta a tábori konyha. Vacsorát hoztak az iskolánk helyiségeiben elszállásolt zsidó munkaszolgálatosok részére. A zsidó fiuk felgyülekeztek az udvaron a tábori konyha körül és a rendőr is elhagyta őrhelyét és elvegyült a konyha körül várakozók között. E pillanatot kihasználva elhagytuk lakásunkat és kisiettünk az utcára anélkül, hogy a rendőr észrevette volna mozdulatunkat. Megérkeztünk a Magyar-utca 24 elé. Kettesével sétáló fiatalokkal találkozom. Köztük van Sámson Móse nevü tanitványom is. Kérése: vigyem magammal. Tudnak-e szülei e lépéséről, kérdezem. Közelben lakik nagynénje, mondja, bemegyünk hozzá és megbeszéljük vele Sámson Móse sorsát-utját. Velünk jön. Tizenegyen megyünk. Rajtunk kivül

zeti "képviselők" által a gettó felállításának közelgő eshetőségére és annak veszélyére és hogy készüljenek fel reá a legszükségesebb dolgokkal. A zsidó tömeg nem fogadta e hirt komolyan, nem hittek benne, pedig a magyar lapok örömujjongással közölték a gettók feállitásának hirét Kárpátalján. Kolozsvár zsidó lakossága nem volt képes lemérni a helyzet sulyosságát. Fiatal, lengyelországi menekültek azonban megérezték a veszélyt és siettek elhagyni Magyarországot, ahol rövid időre megpihentek. Ajtony község mellett lépték át a határt Torda irányába. Kolozsvárról azonban nem mozdult senki. Még azok sem voltak hajlandók elhagyni a várost és menekülni, akik megizlelték a munkaszolgálat szörnyű kinzásait és szenvedését Kelet-Európa hadszinterein és sikerült hazatérniök nagybaczoni Nagy Vilmos hadügyminiszter humanus rendelkezése folytán. Zsidók, akiknek rokonaik voltak a közelfekvő Tordán, nem siettek távozni még rokonaik hivására sem.

Sajnos, a zsidó fiatalság kis része vette kezébe a vándorbotot, mert egyrészt a szülők nem voltak hajlandók megválni gyermekeiktől, másrészt meg abban az illuzióban ringatództak, hogy a helyzet majd csak megváltozik és minden jobbra fordul. Talán csak történik majd valami csoda. Ez a "talán" szó volt a "semmittevésnek", az apathiának a forrása 1944-ben Kolozsvárt is.

1944 április végén folytak az érettségi vizsgák a helybeni zsidó középiskolákban, a nevelésügyi hatóságok jelenlétében és felügyelete alatt; a kolozsvári Wald pászkagyár pedig sütötte és szállitotta a közeledő ünnepre a "macot". Kolozsvári zsidók készülődtek a "szabadság" ünnepére.

Azonban másutt is folytak készülődések, amelyekről sajnos nem tudtunk. Bécsben összeültek Eichmann segitőtársai, németek és magyarok, hogy megbeszéljék a magyarországi zsidóság mielőbbi kiirtását és ezért megtették a szükséges előkészületeket Auschwitz-ban, Birkenauban, megállapitották a vasuti menetrendet is. Wisliczeny május elsején ujból Kolozsvárt járt, hogy személyesen ellenőrizze: vajjon megtettek-e mindent a zsidók gettóba való összegyüjtésére, amely a náci tervben az első lépést jelentette a pusztulás felé.

Falragaszok jelentek meg, melyeken a zsidó lakosság tudomására hozták, hogy délután hat óra után senki nem tartózkodhat az utcán.

1944 május 2-án délután négy órakor, tehát két órával a

ha pénz ellenében hajlandók lennének egy gépkocsin romániai "utazását" lehetővé tenni. A Zsidó Tanács tiznapos előkészület után lefújta az egész tervet azzal, hogyha "a terv kitudódna, veszélyeztetheti nemcsak a Zsidó Tanács, hanem sok zsidó életét is."

A Gettó felállitása

Közben mindinkább megerősödött a gettó felállitásának hire. Magyar ujságok közöltek hireket más városokban felállitott gettókról. A Zsidó Tanács harcolni kezdett e terv végrehajtása ellen, de ugyanakkor megtette a szükséges előkészületeket a gettó felállitásának eshetőségére is: gondoskodni kell élelemről, gyógyszerről, stb.

Memorandumot nyújtottak be a város polgármesteréhez, melyben hivatkoztak a humanitarius okokon kivül a veszélyre, mely a város összlakosságának egészségét fenyegetheti, ha többezer embert préselnek össze egy helyre, ahol a legszükségesebb egészségügyi feltételek is hiányoznak.

E sorok irójára hárult a feladat: felvenni a kapcsolatot a helybeni egyházfőkkel (Imre Sándor rom. kath. püspökhelyettes; Józan Miklós unitárius püspök, a magyar parlament tagja; Vásárhelyi János református püspök) és rábirni őket, hogy járjanak el a városi tanácsnál és akadályozzák meg a gettó felállitását.

Endre László, a "magyar Eichmann" mitsem törődött a városi hatóságok véleményével. Ő maga személyesen utazta be az országot, a városokat és gondoskodott arról, hogy a zsidók gettóba szoritása mielőbb történjék meg. Igy Kolozsvárt is kiszemelték a vasutállomáshoz közelfekvő Iris téglagyárat a gettó helyéül. Wisliczeny Dieter, a "Sonderkommando" budapesti vezetőségi tagja április végén Kolozsvárt járt. A Zsidó Tanács összetételében ekkor változás állott be. Fischer József kétszázötven nevet tartalmazó listát nyujtott be Wislicenyhez, aki azonban nem volt hajlandó azt elfogadni és helyette a következő listát hagyta jóvá: Fischer József, mint a Judenrat elnöke; tagjai: Marton Ernő, Léb Zsigmond, Kasztner Ernő, (Dr. Kasztner Rezső testvére), Klein Pál (Brand Joel sógora) és Dr. Weisz Jenő (Dr. Fischer József sógora), mint az elnök titkára.

A listából kihagyták a két főrabbit, mondván: "a németek nem szeretnek rabbikkal foglalkozni."

A Zsidó Tanács felhivta a zsidó lakosság figyelmét a kör-

szok jelentek meg a városban, amelyeken elrendelte: zsidó köteles záros határidőn belül pontos listát benyujtani magánvagyonáról; mennyi készpénzzel rendelkezik; milyen ékszerei, szőnyegei vannak? Fejenként csupán egyezerötszáz pengőt tarthat meg magának; jegygyűrűn kivül más ékszere nem lehet.

A magyarok tanultak a németek bevonulása első napjaiból és lépéseket tettek, hogy a zsidó vagyon most az ő kezükbe kerüljön.

Rádiókészüléket már régebben be kellett szolgáltatni, hogy ne legyen a zsidó lakosság módjában hireket hallani és tájékozódni. A helybeli magyar lapok pedig tele voltak "Stürmer" stilusban megirt, gyűlölettől fűtött cikkekkel.

A zsidó tanács igyekezett fenntartani a kapcsolatot a város zsidó lakosságával. A várost körzetekre osztotta be és minden körzetnek volt egy képviselője, aki naponta bejött a Zsidó Tanács irodájába, mely a neolog hitközség irodájában működött és az ott kapott hireket, utasitásokat közölte körzetével. Sok esetben zsidó diákok kerékpáron vitték a Zsidó Tanács közléseit e negyedekbe.

A hangulat a zsidó lakosság körében naponta változott. Hol optimista, hol meg pesszimista hullám futott rajta végig. Egyik nap bizakodó volt a zsidó ember, mert hallotta, hogy a szövetséges haderők Olaszországot elfoglalták. Máramarosszigeten hallották már az orosz ágyuk dörejét. Másnap meg lelohadt a reménykedés, de e reménytelenségben is soha senki nem gondolt arra, hogy el kell hagynia majd a várost, ahol született, élt és dolgozott. A gettó gondolata pedig egészen távol volt tőle.

A Zsidó Tanácsban felmerült egy szélesebb méretű mentési munka. Szóba került, hogy az Ajtony mellett lévő "átkelési" ponthoz több más utat is kell keresni a hosszú magyar-román határon. E célból a Judenrat elhatározta, hogy átküldi Romániába Dr. Marton Ernőt, akinek összeköttetése volt a román politikusokhoz; László Jenőt, az Ady harisnyagyár tulajdonosát, aki gazdasági körökben volt járatos és e sorok iróját, aki 1939-ben Románia országos főrabbi állására volt jelölve, hogy a mentési lehetőségeket épitsék, szélesitsék ki és biztositsák a határon átkelők Romániában való szabad mozgását.

Dr. Marton Ernő a helybeni román konzul (Chineziu) segitségét próbálta megszerezni a határon való átjutáshoz; László Jenő pedig a lakásán elszállásolt németeknél puhatolódzott: hát-

Frigyesné, aki ha jól emlékszem, kétizben is felutazott Budapestre, mindkét esetben üres kézzel tért vissza.

A kolozsvári zsidó tanács

Dr. Fischer József, a kolozsvári izraelita hitközség elnöke, volt román parlamenti képviselő, az erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség többszörös elnöke, pár nap multán kiszabadult az Ipar-utcai toloncházból. A Gestapó kiengedte, hogy alakitsa meg a helybeni "Judenrat-ot", melynek első összetétele a következőkből állott: Glasner Akiba főrabbi, Dr. Fenichel József kórházi főorvos, Klein Gyula iskolaszéki elnök (akikkel beinditottam az első napon a szervezési munkát), Dr. Marton Ernő, az Uj Kelet főszerkesztője, Léb Zsigmond, az orth. izr. hitk. elnöke és e sorok irója. Fischer József volt a Judenrat elnöke, aki ebbeli minőségében Eichmann rendeletére Budapestre utazott. Eichmann magához rendelte a Magyarországon felállitott "Zsidó Tanács"-ok vezetőit, hogy számukra és általuk utasitást adjon az ország zsidó lakosságának. Fischer József szavai — Budapestről visszatérve — a következők voltak: "Folytatni a munkát, mint eleddig". Azonban a németek határozták meg a "munkát", amely bizony elütött a régitől, a megszokottól. Többek között elrendelték, hogy naponta többszáz zsidó férfi jelentkezzék munkára. Velük alakitották át például a Pap-utcai orthodox zsidó templomot autogarage céljaira. Minden nap újabb és újabb követelésekkel állottak elő. Főleg nehezen beszerezhető, a magyar hatóság által már régebben ellenőrzött árucikkeket, például bőrárut követeltek.

Fischer Józsefnek nap mint nap jelentkeznie kellett a Gestapó parancsnoka előtt. Először Dr. Strohschneider előtt, majd Dr. Roedernél, hogy megkapja a "napi parancsot". Megtiltották neki, hogy a magyar hatóságokkal bármilyen kapcsolata legyen. Kötelezővé tették minden zsidó számára, hatéves kortól, tiz centiméter átmérőjű sárga csillag viselését. Az utcákon magyar közegek ellenőrizték, hogy a sárga csillag kellőképpen legyen ruhánkhoz varrva. Ezer pengőre büntették azt, akinél úgy találták, hogy a "csillag" nem volt elég szorosan a ruhához varrva. A piacon való bevásárlásra egy órát engedélyeztek, délután, amikor már mindent felvásárolt a nemzsidó lakosság.

Hollósy-Kuthy Lajos rendőrparancsnok aláírásával falraga-

Dr. Jakobi H., orvos
Judovits Géza, kereskedő
Judovits Lázár
Dr. Lebovits Miksa, ügyvéd
Dr. Weisz Béla, ügyvéd
Rosenzweig Márton, kereskedő
Grűnwald Dezső, tisztviselő
Dr. Geréb Izsák, ügyvéd
Geréb Kálmán, nyugdijas
Pintér István, malomtulajdonos
Dr. Hirsch Elemér, ügyvéd
Dr. Hirsch Eleméné, ügyvéd
Dr. Weisz Sándor, ügyvéd
Dr. Engelberg Izidor, ügyvéd
Dr. Herz Ferdinánd, ügyvéd
Gidáli Mór
Dr. Simon Aladár, orvos
Imre Lajos, tisztviselő
Grün Ede, lakatos
Friedmann Mór
Blum Lázár, kereskedő
Dr. Brunner Sándor
Sennensieb Herman, kereskedő
Farkas Ernő, kereskedő
Weinberger Herman, kereskedő
Dr. Pollák Miksa, ügyvéd
Finkelstein Alfred
Feuerlicht Antal (?) (Andor)

1944. március 29-én a kolozsvári zsidó kórház egyik szobájában kérésemre összejöttek az alábbiak: Glasner Akiba, az orth. hitközség főrabbija, Dr. Fenichel József, a zsidókórház főorvosa, Klein Gyula mérnök, a neolog hitk. iskolaszékének elnöke. Elhatároztuk, hogy egymillió pengős alapot teremtünk meg, mielőtt még a németek rátennék kezüket a zsidók vagyonára, továbbá eljárunk Inczédy Jocksman Ödön, Kolozsvármegye főispánjánál a letartóztatottak szabadonbocsájtása érdekében.

Naponként felkerestem a főispánt irodájában, aki maga is tehetetlennek mutatkozott a Gestapó intézkedéseivel és tetteivel szemben. Irodájában találkoztam a magyar politikai élet egykori vezetőivel: gróf Bánffy Miklóssal, báró Kemény Jánossal, akik feltett kérdéseimre nem tudtak kielégitő választ adni. Felkerestem a svájci konzult az egyetem egyik laboratóriumában, aki kijelentette, hogy csak svájci állampolgár érdekében tehet meg lépéseket. Feleségem mindenhová elkisért, vigyázta lépéseimet, hátha baj történik velem.

Ahogy a németek bevonultak Kolozsvárra, megszakadt a telefonkapcsolat a külvilággal. Nem volt lehetőség hireket beszerezni még a közeli városokból sem. Zsidó nem utazhatott vonaton. Ezért felkértem Grosz Frigyes, a hitközség egykori alelnökének nejét, aki zsidó hitre tért, hogy vegye elő régi keresztény papirjait és azoknak segitségével utazzon fel Budapestre és próbáljon hirt szerezni, utasitást, tanácsot kapni számunkra. Tanulja be a mondanivalókat, ne irja le, nehogy bántódás érje emiatt. Grosz

zák meg a lakásban felhalmozott értékek elidegenitését. Ezeket a lakásokat, — ha annak ideje elérkezik — az illetékes helyi hatóságok rendelkezésére bocsájtják.

A "Keleti Ujság" munkatársa időt és fáradtságot nem kimélve utána járt a Kolozsváron foganatositott intézkedések nyomán kialakult helyzetnek és összeállitotta azoknak a zsidóknak névsorát, akiket a közös harc legmagasabb szempontjainak figyelembevételével biztonsági okokból őrizetbe vettek".

Majd közli a letartóztatottak névsorát, mely hetvennyolc nevet tartalmaz csupán. A letartóztatott zsidó családok száma pedig 150 volt.

A letartóztatottak között voltak az alábbiak (a névsort az aradi "Stirea" román ujság is közölte):

Dr. Hamburg József, orvos
Dr. Roth Hugó, ügyvéd
Boskovitz Ignác, kereskedő
Schull Vilmos és György, gyártulajdonosok
Dr. Berger Sándor, ügyvéd
Dr. Kertész Miklós, ügyvéd
Dr. Lobstein Sándor, tisztviselő
Lobstein Ernő,
Kandel Ignácz, tisztviselő
Salamon László, iró
Levi Ferenc, tisztviselő
Schwartz Imre, kereskedő
Wolf Dezső, könyvelő
Guttfried Adolf, kereskedő
Dr. Farkas Ernő, ügyvéd
Dr. Schwartz Lajos, ügyvéd
Dr. Spitzer József, ügyvéd
Braunfeld Henry, ékszerész
Wasserstrom Pál,
Dr. Steiner Pál, orvos
Steiner Roland főiskolai hallgató
Dr. Szegő Imre, ügyvéd
Szegő Péter főiskolai hallgató
Ritook Lajos, bankigazgató
Diamant Izsó, gyártulajdonos
Feurman Ignác, kereskedő
Bergner Zoltán
Adler Jenő, kereskedő
Bruder Ferenc a szociál demokrata párt kolozsvári szervezetének vezetője
Adler Sámuel, kereskedő
Adler József, kereskedő
Adler Ernő, tisztviselő
Dr. Dénes László, ügyvéd
Deutsch Herman, kereskedő
Stössel József, kereskedő
Boschán Géza, kereskedő
Grünwald Lajos, bádogos
Grünwald Jakab
Dr. Stern Vilmos gyártulajdonos
Dr. Kádár Imre, volt szinházigazgató
Felsner Sámuel, kereskedő
Czódik Jenö, kereskedő
Léb Miksa, kereskedő
Dr. Edelstein Jenő
Dr. Lakatos Imre, ujságiró
Dr. Kepes Imre, ügyvéd
Kelemen Rudolf (Bernát?), tisztviselő
Löbl Jenő János
Dr. Mátyás Ákos, orvos

tük a helybeni hitközségek vezetőit is. Lakásaikat kifosztották, majd lepecsételték azokat. E műveletüket a helybeli németek által összeállitott lista alapján és a magyar rendőrség statisztálása mellett hajtották végre. Ennek ellenére Szentiványi ezredes, a magyar kémelhárító osztály helyi parancsnoka magához rendelt és követelte tőlem, hogy állitsam össze a Gestapó által elrabolt zsidó értékek listáját, mondván, hogy "az magyar nemzeti tulajdon" és nem állott a németek jogában azt eltulajdonitani. Az a magyarokat illeti meg, gondolta, de nem mondta az ezredes. Válaszom: nincs módomban ilyen listát rendelkezésére bocsátani, azonban a "művelet" mellett asszisztáló magyar rendőrök, akik elkisérték a németeket a zsidó lakásokhoz, bizonyára képet tudnak adni a rablásról. Rablási "féltékenység" fennállott a magyarok és németek között más városokban is.

A Kolozsvárt megjelenő Keleti Ujság 1944 április 20-i száma az alábbiakat közölte a kolozsvári zsidók letartóztatásáról:

"Hetvennyolc kolozsvári zsidót vettek őrizetbe eddig biztonsági okokból.

A biztonsági intézkedések elsősorban azokra vonatkoztak, akik a zsidó szellemiség és anyagi befolyás tényezői voltak.

A "Keleti Ujság" április 12-i száma közölte a német biztonsági szolgálat parancsnokságának közleményét. Ebből a nyilatkozatból a magyar közvélemény megnyugvással értesült arról, hogy német biztonsági szolgálat korrekt együtt-működésében a magyar hatóságokkal e történelmi időkben fontos és szükséges intézkedéseket hajtott végre. Az volt az irányadó szempont, hogy kiküszöböljék azokat az elemeket, akik mind a város magyar társadalma, mind a városon átvonuló német alakulatok számára akár politikai, világnézeti és gazdasági szempontból nem kívánatos befolyást gyakorolhattak. Természetes volt, hogy elsősorban azok ellen foganatositottak biztonsági rendszabályokat, akik zsidó szellemiség és anyagi befolyás tényezői voltak.

Kolozsvár magyarsága azt is megnyugvással vette tudomásul a német biztonság-szolgálat parancsnokságának hivatalos közleményéből, hogy német részről az itt foganatositott rendszabályok csak egy kis fejezetét jelentik a zsidókérdés általános európai rendezésének. A biztonsági okokból őrizetbe vett zsidók lakásait a német biztonsági szolgálat emberei a magyar rendőrség közegeinek jelenlétében pecsételték le, hogy igy akadályoz-

ben. Ez is igazolja a román hatóságok humánus gondolkodását a Románián keresztül átvonuló zsidó menekültek kérdésében.

Mindez megszünt a magyaroknak 1940 szeptemberében Erdélybe történt bevonulásával. A Menekültügyi Bizottság müködése megnehezült és a menekültekkel való törődést a "Vaad Hahacala" vette át, melynek tagjai: Dr. Marton Ernő, az erdélyi Cionista Szövetség elnöke, az Uj Kelet főszerkesztője, Danczig Hillél, Guttfried János és Hátszegi Ernő voltak.

A menekültek nem tartózkodhattak sokáig a városban, ezért a legfontosabb teendő volt, őket mielőbb áttenni a várostól nem messze lévő határon. Ajtony (román területen volt, Torda és Kolozsvár között) községben lakó földművesek hajlandók voltak pénz ellenében átvinni őket a magyar-román határon. Más átkelési helyek voltak még Arad és Belényes község mellett. Szlovák, cseh és lengyel területről menekült zsidók ezen az úton igyekeztek életüket átmenteni.

A nácik Kolozsvárt

"Margarette" volt a titkos jelszó a Magyarországra való bevonulási müveletüknek. 1944 március 19-én foglalták el a németek Magyarországot. E napon vonultak be Budapestre. Március 23-án Sztójai Döme, volt németországi követ, jobboldali emberekből álló kormányt alakitott, köztük: Jaross Andor és Endre László.

Kolozsvárra hirek futottak be a budapesti eseményekről és pedig: a demokrata vezetők, gazdag zsidók letartóztatásáról, a vasutállomáson tartózkodó zsidók elfogatásáról, kistarcsai "tábor" felállitásáról. Kolozsvárt azonban másról is beszéltek, de a szerencsétlenség az volt, hogy hittek is benne, például: a nácik nem jönnek be Erdélybe; csupán a Tiszáig vonulnak; a Szolnok melletti Tisza-hidat felrobbantották; a németek megfenyegették a magyarokat, hogyha nem működnek velük együtt, ugy hatálytalanitják a bécsi döntést és Észak-Erdélyt visszaadják a románoknak. Sőt már arról is tudtak, hogy a román hadsereg felvonult a magyar-román határ mentén.

Mindezekre a választ azonban megadta a németeknek március 27-én Kolozsvárra történt bevonulása. A Gestapó felállította főhadiszállását a "New York" szállodában, majd áttette székhelyét a "Péter Pál" villába. 1944 március 28-án éjjel összefogdosták a város gazdagabb zsidó tagjait, mintegy 150 családot, köz-

Ne várja senki, hogy felkeressék és az adakozásra felszólitsák! Hanem mindenki adja le önként jövedelmének egy részét, vagyonának egy hányadát a hitközségnél, a szociális szükségletek és a menekült-segélyezés alapjára!

Nyissuk meg sziveinket és nyissuk meg zsebeinket! Minden önkéntes adomány egy zsidó egzisztenciát, egy zsidó életet ment meg!

Cluj, 1939. december hó.

Zsidó testvéri szeretettel
az Erdélyi Központi Bizottság:

Czitrom Benjámin, Freund József, Ullmann István, Dr. Weinberger Mózes főrabbi, Rózsa Mór, Reich József, László Jenő, Dr. Konrád Béla, Lakatos Aladár, Lax A. Salvator.

1939-ben kb. huszezer zsidó menekült érkezett Magyarországra. Németországból 3000; Szlovákiából 6-8000; Lengyelországból 3000; Ausztriából 3-4000; Csehországból 500 és Jugoszláviából 3-500. Ezek közül néhány száz átvergődött az akkor még román uralom alatt álló Erdélybe.

Ezeknek sorsával, továbbutazásával foglalkozott az Aradon és Kolozsvárt müködő helyi Menekültügyi Bizottság.

A legnehezebb feladat a lakáskérdés megoldása volt. Fáradtan, betegen érkeztek. Sokszor román rendőrök kezébe estek és fogházba kerültek. A román hatóságok jóvoltából a Menekültügyi Bizottság tagjai meglátogathatták e "foglyokat" és gondoskodhattak ellátásukról, élelemről, gyógyszerről, stb. Azután csoportban folytathatták útjukat Bukarest felé, a hatóságok beleegyezésével. Román rendőrök kiséretében tették meg útjukat vonaton, hogy igy biztosabban érhessék el céljukat és ne legyenek kitéve további zaklatásoknak.

E menekültek közé a német kémszervezet becsempészte ügynökeit. Két férfi, akik német menekülteknek adták ki magukat (nevük: Miller és Block), segitséget kértek és kaptak Kolozsvárt a helyi Menekültügyi Bizottságtól. Vasutjegyet váltottak számukra Bukarestig, ahol azonban rendőrkézre kerültek. Kihallgatásuk során elmondták, hogy Kolozsvárt kapták meg a jegyet Bukarestbe való utazásukhoz. A kolozsvári sziguranca (titkos rendőrség) nyomozást inditott és ennek kapcsán a rendőrség "vendége" voltam, ahonnan csak hitközségem közbenjárására sikerült kiszabadulnom. Mindenesetre felhivták figyelmünket, hogy a jövőben legyünk óvatosabbak a menekültek megsegitésé-

zott létre e sorok irójának kezdeményezésére. A "Bizottság" az alábbi felhivással fordult az "Uj Kelet" hasábjain az erdélyi zsidósághoz:

FELHIVÁS

erdélyi hittestvéreinkhez a menekültek segélyakciója ügyében.

Zsidó testvéreink!

A világesemények következményeként egyre sulyosabb gondok és feladatok hárulnak az erdélyi zsidóságra is. A már meglévő szociális kötelességeken kivül egyre tornyosulnak az anyagi áldozatokkal járó uj feladatok. Pillanatig sem halasztható kötelesség hárul az erdélyi zsidóságra: *A menekültek segélyezése!* Ennél a kérdésnél nincs habozásnak helye, itt azonnal adni kell! Adni, külön felhivás és kérdezés nélkül, mert az otthonukból kiüldözött és itt átvonuló, vagy ideiglenesen megrekedt testvéreink felénk nyujtják könyörgő kezüket, hogy enyhitsük megrázó nyomorukat és nyugalmasabb otthonba továbbsegitsük őket.

Zsidó Testvérek! Segitsünk a menekülteken!

Az erdélyi zsidó hitközségek vezetői országos mozgalmat inditottak az átvándorló, vagy ideiglenesen ittrekedt külföldi, hontalan testvérek érdekében. Az orthodox és a nyugati szertartásu hitközségek központi irodái közös felhivást bocsátottak ki a segitő akció azonnali meginditására. Nem ezrekre, nem tizezrekre, nem százezrekre: *milliókra van szükség!* Menekült testvéreink ételt, ruhát, ideiglenes hajlékot, továbbvándoroltatást könyörögnek tőlünk!

Szociális kötelességeink ijesztő mértékben megnövekedtek! Segitsünk addig, amig tudunk; enyhitsük a szociális zsidó nyomort! A szolidaritás szent jegyében mindenkinek, még a legszegényebbnek is részt kell vennie adományával a segités nagy, közös müvében. Vizsgálja meg mindenki lelkiismeretét. Aki zsidónak vallja magát, *most nem vonhatja ki magát az önkéntes adakozásból!* Teljesitse mindenki kötelességét, *mert senki nem tudhatja, aki ma segitséget ad, hogy holnap maga is nem szorul-e segitségre.* Adjon, adjon haladéktalanul mindenki! Nem szükkeblüen és nem szükmarkuan! Népünket csak egy nagy és mindent átfogó közös áldozatkészség segitheti át a megpróbáltatásokon. Kétezeréves szétszóródottságban számtalan ragyogó példáját adta már a zsidóság a szolidaritásnak. A kötelesség most parancsolóbb, mint valaha.

Lengyelországot, ugy "gyarapodott" a kétségbe esett menekülők száma is.

A bécsi döntés előtti időkig a menekültekkel való törődés nem ütközött nagyobb akadályokba. A román hatóságok megértők voltak és hallgatólag tudomásul vették. A zsidó menekültek iránt tanusitott magatartásukban kifejezést akartak adni politikai függetlenségüknek. Ugyanakkor, amikor 1942. szeptemberében Hitler követelte Antonescutól, Románia államfőjétől Arad, Temesvár, Torda és vidékének megtisztitását a zsidó lakosságtól, Killinger, Németország bukaresti követének tudomására jutott Antonescu engedélye: 75.000-80.000 zsidó allijáztatására. Martin Luther, a német külügyminisztérium "Deutschland" osztályának vezetője felkérte Killingert, hogy igyekezzék megváltoztatni az Antonescu által kiadott engedélyt a zsidók számára, mert az ellentétben áll Németország és a jeruzsálemi főmufti, meg Gailani iraki kormányelnök között történt megegyezéssel.

Antonescu maga (aki hirhedt antiszemita hirében állott) pedig 1943 áprilisában személyesen kért hozzájárulást Németországban tett látogatásakor, Klessheimben, 7000 gyermeknek (nyolcéves koruaknak) Romániából való kiutazásához. Eichmann negativ álláspontja döntötte el a kérdést.

Történelmi tény, hogy a romániai kikötőkből még 1944 juliusában is futottak ki kisebb hajók zsidó menekültekkel, Palesztinába. E hajók ormán a nemzetközi vöröskereszt zászlója lengett.

A Kolozsváron áthaladó menekültekkel 1939-ig a hitközség kebelén belül müködő "Menekültügy Bizottság" törődött. Tagjai voltak: Dr. Weinberger Mózes főrabbi, Rózsa Mór hitközségi alelnök, Lax A Salvator, a hitközség főtitkára, Dr. Ligeti Sándorné, Heller Ferencné, Berger Árpádné, Friss Józsefné, Kasztner Rezsőné, Dr. Weinberger Mózesné és Hirsch Vilmosné.

A menekültügy kérdése foglalkoztatta az Erdély-Bánáti Izraelita Hitközségek Országos Irodájának elnökségét és már 1933. október 30-án, Nagyváradon megtartott ülésen elhatározták: felállitanak Aradon egy irodát, az ottani hitközség égisze alatt, hogy általa az ott keresztülvonuló menekültek segitséget kaphassanak.

1939 szeptemberében pedig szükség volt már erdélyrészi központi menekültügyi bizottságot létesiteni, melyet az Orthodox és Kongresszusi (neológ) Hitközségek Országos Szervezete ho-

tett meg. Nemsokára a cionista egyesületek is beszüntették munkájukat. A legsulyosabb feladatok megoldása a hitközségek vállaira hárult. Többezer zsidó gyermek máról-holnapra iskola nélkül maradt, minthogy a középiskolákba is bevezették az egyetemeken már évek óta érvényben lévő "numerus clausus"-t. Az állami középiskolákba csupán hat százalékban volt felvehető zsidó tanuló. Ezért a kolozsvári hitközségek megnyitották a nyolcosztályos fiu-- és leánygimnáziumot, a szatmári hitközség pedig négyosztályos polgári iskoláját. Nagyváradon már régebben fennállott az orth. izr. hitközség még 1888-ban alapitott négyosztályos polgári iskolája és az 1919-ben felállitott Kecskeméti Lipót nagyváradi főrabbi nevét viselő nyolcosztályos gimnázium.

Szociális problémákkal: munkanélküliséggel, bevonult munkaszolgálatosok támasz nélkül maradt családjaikkal, menekültek kérdésével Kolozsvárt (és itt nemcsak a hitlerizmus körméből kiszabadult menekültekről van szó, hanem többszáz zsidó lélekről, akik a vidékről futottak be nagyobb városokba, minthogy életük ott nem volt biztonságban, vagy a magyar hadsereg kergette el őket régi lakhelyeikről), az 1939-ben a két hitközség által közösen létesitett "Szociális Ügyosztály" próbált megbirkózni.

1941. juliusában Erdélyben is összefogtak többszáz vidéki zsidó családot a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal) parancsára és mint "idegen" állampolgárokat, Kamenetz--Podolskba vitték, ahol legyilkolták őket.

1941. juniusában Észak-Erdély egynéhány nagyobb városában müködő "Szociális Ügyosztály" vezetői Désen értekezletre gyültek össze, hogy megbeszéljék problémáikat, továbbá, hogy beilleszkedjenek a "Magyar Izraeliták Pártfogó Iroda" (MIPI) és az "Országos Magyar Zsidó Segitő Akció" (OMZSA) budapesti központja által irányitott munkába. (A "Szociális Ügyosztály" 1939-1944-es években elvégzett munkájáról az "Emlékkönyv" más helyén számolunk be.)

Menekültek kérdése

A legkomolyabb gondok egyike a menekültek megsegélyezése volt. Jóval a bécsi döntés előtt, még 1936-ban jelentek meg Kolozsvárt zsidók, akiknek sikerült a náci pokolból kimenekülniök. Számuk egyre növekedett. Ahogy Hitler hordái mentek előre és foglalták el egyre-másra: Ausztriát, Cseh-Szlovákiát,

Magyar uralom alatt

A magyar hadsereg bevonulásának első napjaiban már megnyilatkozott az Erdélyben élő kisebbségek iránti magatartásuk. Kolozsvárt nyilvánosan felakasztottak egy román és egy zsidó férfit, mondván: Románia javára kémkedtek. (A zsidó martyr neve: Wurzel.) Később még három zsidó fiatalember kivégzéséről volt tudomásunk, akiket munkaszolgálatból való szökésük miatt végeztek ki Kolozsvárt. (Kettőnek nevét ismerjük: Rosenfeld Kolozsvárról és Fisch Técsőről.)

Azonnali hatállyal életbe léptették a Magyarországon már rég érvényben lévő zsidóellenes törvényeket: az első zsidó törvényt, mely a "társadalmi és gazdasági élet egyensulyának hatályosabb biztositásáról szólt és a másodikat, amely a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozását biztositotta (1939. IV. t. c.) és amelyeknek következtében Erdélyben is államositották a zsidók kezében lévő gyárakat, üzemeket; divatba jöttek itt is a zsidó vállalatoknál az ugynevezett "nemzsidó megbizottak". Ezek a "megbizottak" azután később kezükhöz kaparintották a zsidó vagyont, tulajdont. Zsidó családok ezrei máról-holnapra elvesztették megélhetési forrásukat. A zsidó tisztviselőket állami, városi szolgálatukból azonnali hatállyal elbocsájtották.

Mintegy huszezer zsidó férfiu, 18-48 évben lévők, kényszerű munkaszolgálatra vonultak be, akiket kivittek az orosz-német hadszintérre. Nagyrészük ott veszitette el életét szörnyü körülmények és feltételek között. Ez is volt a magyar kormány célja, e munkaszolgálat bevezetésével.

1940 szeptemberében vonult be a magyar hadsereg Kolozsvárra. A város zsidósága az "Uj Kelet" első oldalán közzétett cikkel, melyet e sorok irója szerkesztett meg Marton Ernő főszerkesztő kérésére, köszöntötte — ha kényszerülten is — az uj fennhatóságot. A cikkben a következőket irtuk:

"Az eltelt huszonkét esztendő tanuságtétele annak a hűségnek, amellyel viszontagságok között megosztottuk a kisebbségi sorsot Erdély magyarságával... Zsidók voltunk és maradtunk."

Ezzel akartuk kifejezni, hogy a megváltozott körülmények között is folytatni akarjuk az önálló, zsidó, cionista politikai vonalat.

A válasz nem maradt el. Az "Uj Kelet" többé nem jelenhe-

VERSENYFUTÁS A HALÁLLAL

Édesapám: Weinberger Salamon és Édesanyám: szül. Spitzer Róza áldott emlékének, akiket Kolozsvárról hurcoltak el Auschwitz poklába 1944. május havában.

Erdély történelmében az 1918-as és az 1940-es esztendőknek sorsdöntő szerepük van. Főleg a zsidók életében. 1918-ban, az első világháború befejezésekor, amikor Erdély román uralom alá került, a zsidóság kibontotta saját "nemzetiségének" zászlóját és önálló politikai utat választott magának. A románok szivesen látták az erdélyi zsidóság nemzeti különállását, mert igy is gyöngiteni akarták a magyarok erejét. Erdély zsidó lakosságának többsége örömmel állt a zsidó politikai párt mögé, amely azután huszonkét esztendőn át harcolt pozitiv zsidó célkitüzésekért.

A bécsi döntés

Az 1940-es esztendő véget vetett azonban e történelmi fejezetnek, mert ez év augusztus 30-án hozott bécsi döntés alapján Erdély egy része ujból visszakerült a magyarokhoz. Az oroszok ugyanis 1940. julius 26-án visszakövetelték Romániától Beszarábiát és Észak-Bukovinát. II. Károly Románia királya teljesitette Stalin követelését és lemondott e területekről. Ez fellelkesitette Magyarországot, hogy visszanyerje a trianoni békeszerződések következményeként elvesztett területeket, köztük Erdélyt is.

Ciano olasz és Ribentropp német külügyminiszter 1940. augusztus 30-án Bécsben megállapodtak Erdély kettészelésében. Egyik részét, mely magába foglalta Bihar, Kolozs, Máramaros, Szatmár, Maros-Torda, Szilágy, Beszterce-Naszód, Háromszék, Csik, Szolnok-Doboka és Udvarhely megyéket, kb. 43.000 négyzetkilométer területet, visszaadták a magyaroknak, a többit a románok kezében hagyták. A határvonal, mely Arad városától huzódott le egész Zágonig, elhaladt Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely városok közelében.

A bécsi döntés következtében körülbelül 160.000 zsidó került vissza magyar fennhatóság alá. Tragikus fordulat volt ez életükben.

A VÉG

Erdélyből indult el Szép Ernő (1884-1953) és az akkori időkben még zsidó Kádár Imre irodalmi sikere is.

Kolozsvár kulturális életéhez tartozik: Salamon László költő, Lakatos Imre essay iró, Becski Irén költőnő.

Komoly vezető szerepet játszottak zsidó eredetű emberek az erdélyi szinjátszás terén is. Janovits Jenő (1872-1945) először rendezője, majd 1905-től igazgatója a kolozsvári Nemzeti Szinháznak; 1922-ben irodalmi olimpiászt rendezett Kolozsvárt; 1923--tól 1930-ig a kolozsvári Magyar Szinház igazgatója. Nehéz feltételek között igyekezett az egyetlen magyar nyelvű szinházat ébren tartani az erdélyi magyarság részére. Az utolsó években az igazgatása alatt álló szinház előadásokat rendezett Erdély más városaiban is, igy Nagyváradon, Máramarosszigeten, Temesvárt, Szatmár-Németiben, Brassóban, Nagybányán. Több mint ezer előadást rendezett meg egy esztendő (1929-30) alatt. 1932-ben, amikor Janovits Jenő visszavonult a szinháztól — egyetlen magyar lap sem tartotta érdemesnek méltatni Janovits Jenő heroikus munkáját a magyar szinjátszás terén.

Tanulmányai: *"Csiky Gergely élete és művei"* (1900-1902); *"A magyar dráma irányai"* (1908); *"A Farkas-utcai szinház"* (1911).

Ma a tehetséges Rappaport Ottó a kolozsvári Magyar Szinház főrendezője és az Opera igazgatója pedig: Szimberger Sándor.

Kolozsvár zenei életében pedig kiemelkednek: Fischer Vilmos karmester, aki tevékeny szerepet játszott a volt Goldmark Filharmonikus zenekar történetében, valamint a zsidó származású Rónai karmester.

Szinészek között ott találjuk a tehetséges Kovács György nevét és az énekesnők között ott volt a fiatalon elhunyt Lorbeer Ilona, akinek sirkövére (a Kolozsvári Izraelita Hitközség házsongárd uti sirkertjében) Ignotus a következő sorokat irta:

PICCOLA

Egy villanat, egy pillanat
A mosolyából mi maradt?
Egy zizzenet, egy rezzenet:
Szitakötő, Isten veled!

Egy lebbenés, egy jelenés,
Télnek sok és nyárnak kevés,
Szakadt sugár, amit beföd
A köd, a köd, a köd.

A Gaál Gábor szerkesztésében megjelent "*Korunk*"-nak volt munkatársa. Dachauból való felszabadulása után visszatért Kolozsvárra. Egyéb müvei: "*Hazai Képek*" (Bukarest, 1955); "*Pista és Ilie*" (Riportok, Bukarest, 1958).

Benamy Sándor (1899-) az 1920-as években erdélyi lapoknál dolgozott. Igy az "*Uj Kelet*"-nél is. Később bécsi és párisi lapok munkatársa lett, majd 1934-ben Pestre költözött.

Regényei közül megemlitjük: "*Történet három ágyról*" (Berlin, 1923); "*Válságok Évei*" (1937); "*Kalandozás a Nagyvilágban*" (1957). A magyar cenzura rácsapott két könyvére: "*Állampolgár voltam Közép-Európában*" cimű könyve második részére (1948-ban jelent meg teljes kiadása "*Forduló Világ*" cimmel), továbbá "*Szerelem albérletben*" cimű regényére. Utóbbiban támadja, kritizálja a polgári házasságot.

Szinművét: "*Vissza a háborúba?*" 1933-ban mutatták be a kolozsvári Magyar Szinház szinpadán. Kolozsvárt jelent meg 1940-ben Kahána Mózes "*Hat nap és a hetedik*" cimű regénye, amelyet elkoboztak, amint elhagyta a sajtót. Ugyanerre a sorsra jutott "*A Kárpátok Alatt*" cimű elbeszélő gyüjteménye is, melyben a romániai Kommunista Párt illegális munkáját, harcát irja meg.

Kaczér Illés (1887-)iró, aki gazdag szépirodalmi alkotásokkal örvendeztette meg a magyarul, angolul, héberül olvasó közönséget — cseh-szlovákiai és erdélyi müködése után 1938-ban Londonban, majd Izraelben telepszik le. Első nagy sikerét "*Khafrit, az egyiptomi asszony*" (1916) c. regényével érte el, majd sorra következtek "*A király aludni akar*" (1917); "*A fekete kakas*" (1918). Szindarabok: "*Megjött a Messiás*" (1921); "*Gólem ember akar lenni*" (1922); "*Tűz*" (1922); "*A vak ember tükre*" (elbeszélések, 1923); "*Ezüstfuvola*" (1923); "*Sárkányölő további kalandjai*" (szatirikus regény, 1923); "*Jancsi*" (1923); "*Zsuzsánna és a vének*" (1923); "*Az álomtelepes*" (1924); "*Dr. Hulla*" (elbeszélések, 1926); "*Három a csillag*" (Tel-Aviv, 1956). "*Ne félj szolgám Jákob*", c. regénye, Edelstein Jehuda iró héber forditásában, 1969-ben jelent meg Izraelben. "*Ikongo nem hal meg*", Aurora kiadásban megjelent regényének terjesztését (mely legutóbb megjelent héberül is) a magyar ügyészség 1944. május 1-én "*az állam fontos érdekeit érintő tartalma miatt*" eltiltotta.

"Ismét Találkozom Baltazárral" (Szatmár, 1925); *"Sánta Farsang"* (1933); *"Egy Öreg Partizán Naplója"* (Kolozsvár, 1945).

Raffi Ádám (eredeti neve: Dr. Kupfer Miksa; 1898-1961) orvos, 1925-től 1938-ig Aradon, majd Nagyváradon működött és végül 1947-ben Budapestre költözött. Művei időrendi sorrendben a következők: *"A Máglya"* (Giordano Bruno életregénye), 1936; *"A Léleklátó"* (Mesmer Doktor életregénye), 1937; *"Heródes"*, 1939; *"A Bölcsek Könyve"* (Paracelsusról szóló történelmi regény), Nagyvárad, 1941; *"Séta Bellagioban"* (?), Nagyvárad, 1941; *"Örök Szomjúság"* (Eleonora Duse olasz művésznőről irt regény), 1943; *"Kárhozottak,"* 1948; *"Erdélyi Szent Johanna"*, 1948; *"Vesalius"*, 1951; *"Wenn Erasmus ein Tagebuch geführt hätte"* (regény), 1955; *"Két Malomkő"*, 1955; *"Ha Giordano Bruno naplót irt volna"* (regény), 1957. Forditott Maurois és Lefebre műveiből. Relle Pállal közösen kiadta az *"Örök Betük"* cimű tizkötetes antológiát és az "Erdélyi Egyetemes Könyvtár"-t (1940-42).

Az erdélyi Helikon, az Erdélyi Irodalmi Társaság tagja volt Bárd Oszkár, galgói körorvos, aki a Kolozsvárt megjelent "Napkelet"-ben közölte költői alkotásait. A *"Szépmives Céh"* kiadásában jelent meg Liszt Ferencről irt drámája, a *"Minerva"* pedig Teleky Lászlóról irt művét adta ki. Szindarabjai közül Janovics Jenő szinházigazgató mutatta be *"Halál és még több"*, *"A csoda"*, *"Citera"*, *"Silvio lovag"* és *"Professor Ur"* cimű darabjait.

Dr. Szilágyi András (1904-) kolozsvári orvos *"Uj Pásztor"* cimű regényében, mely Párisban jelent meg 1930-ban a *"Monde"* könyvsorozatban, az erdélyi parasztság sanyarú helyzetét irja meg és vázolja a forradalmi hangulatot körükben. Szilágyi András a könyv előszavában a következőket irja: *"Ugy éreztem, jó könyvet csak akkor irhatok, ha elrugaszkodom az egész úri világtól, ha beléjük rugok, ha provokálom, ha harcra hivom és megtámadom őket."* Nem meglepő tehát, ha 1932-ben kommunizmus vádjával letartóztatták. Emiatt nem folytathatta *"Gyalogszerrel Erdélyben"* c. riportsorozatát sem a *"Bukaresti Lapok"*-ban. (1961-ben jelent meg teljes egészében Bukarestben).

"Uj Pásztor" c. könyvét és a hangban hozzá hasonló másik alkotását *"Az Idő Katonái"* (Kolozsvár, 1931) kitiltották Magyarországról és 1944-ben a magyar cenzura el is kobozta.

tehetségével a magyar kulturát szolgálta Erdélyben. (Lásd: Mester Sándor, A Toll Mártirjai, Budapest, 1947).

Szép alkotásokkal gazdagitották a magyarnyelvű regényirodalmat: Szántó György, Markovits Rodion, Raffy Ádám és Bárd Oszkár.

Szántó György (1893-1961) Lugoson nevelkedett. Vallásos zsidó szülők gyermeke. *"Szerettem a péntek estéket. Ünnepélyességük olyan meghitt volt, családias, derűs nyugalmú, szinte kedélyes templomi hangulat. Apám mosolyogva mondta az imákat héberül, amelyekre még gyermekkorából emlékezett és közben simogatta a nyakamat, amint előtte, vagy mellette állottam a padban aszerint, hogy volt--e a szomszéd, vagy sem"* — *irja "Lugosi Emlék" cimű visszaemlékezésében.*[8] Az első világháborúban elvesztette szemevilágát. Jónevű festő volt és így ráadta magát az írásra, mely hírnevet hozott számára.

Regényei *"Sebastianus Utja Elvégeztetett"* (Arad, 1924); *"Fekete Éveim"* (Kolozsvár, 1934); *"Ötszinű Ember"* (1960); *"Bábel Tornya"* (Brassó, 1926); *"Mata Hari"* (Kolozsvár, 1928); *"Utolsó Hajnal — Első Hajnal"* (1930); *"Stradivári"* (Kolozsvár, 1933); *"Kék Lovas"* (Arad, 1924).

Verskötete: *"Schumannal a Karneválban"* (Arad, 1925). Történeti drámáját: *"A Sátoros Király"*-t előadták, 1936-ban, a budapesti Nemzeti Szinházban.

"Periszkóp" cimmel havi folyóiratot adott ki, melyben az expresszionizmus irányzatának hódolt. Festészetében is ezt az irányt követte.

Markovits Rodion (1888-1948), aki világhirre tett szert az 1927-ben megjelent *"Szibériai Garnizon"*-jával, Szatmáron ügyvédeskedett és onnan küldte tudósitásait Kolozsvárra a *"Keleti Ujság"*-hoz. Ott jelent meg folytatásokban a szibériai hadifogságról szóló regénye is, melyet a budapesti Geniusz ujból kinyomatott, hogy azután megjelenjen német, cseh, olasz, román és más nyelvű forditásokban. Folytatása ennek az "Aranyvonat" (1929), amellyel már mérsékelt sikert ért el. Markovits Rodion végül Temesvárra költözött és a *"Temesvári Hirlap"*-nak lett a munkatársa. Zsidó témáju regénye: *"Reb Ancsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák"* (Temesvár, 1939). Egyéb művei:

8 Erdélyi Zsidó Évkönyv (5201-1940/41), Kolozsvár, p. 128.

Az erdélyi magyar regényirodalomban nem egy zsidó iró szerzett határokon túl is elismert nevet. Kolozsvárt élt Karácsony Benő (Dr. Klärman Bernát) ügyvéd (1888-1944), akinek első regénye 1927-ben jelent meg Kolozsvárt, a Szépmives Céh kiadásában, *"Pjotruska"* cimmel. További regényei: *"Napos Oldal"* (Kolozsvár, 1936.); *"Uj Élet Kapujában"* (Kolozsvár, 1932.); *"Utazás a szürke Folyón"* (Kolozsvár, 1940.); *"A megnyugvás ösvényein"(?)*

"Dickensre emlékeztető szelid humora, regény-cselekményének epikai szélessége, stilusának kristályos tisztasága, ritka bölcselmi kedélye és akaratlanul is megnyilatkozó hamisithatatlan erdélyiessége anyaországi viszonylatban is igen nagy népszerűséghez juttatták" — irja róla Ligeti Ernő.[7]

Karácsony Benő vigjátékot is irt, amely több városban került bemutatásra. A darab cime: *"Válás Után"* (1923).

Kolozsvárt írt, dolgozott Indig Ottó (1890-1969), aki visszatért Budapestről Erdélybe és az "Ellenzék"-nél helyezkedett el. Indig Ottó *"A Torockói Menyasszony"* (1931); *"Tűz a Monostoron"* (1932); *"Ember a Hid Alatt'* (1933) cimű műveivel ért el komoly szinpadi sikert.

Gazdag irodalmi működést fejtett ki Ligeti Ernő (1891-1944), aki megirta élete történetét, a Szépmives Céh kiadásában elsőnek megjelent regényében *"Föl a Bakra"* (Kolozsvár, 1925).

Ligeti Ernő a Nagyváradi Naplónál és a Kolozsvári Keleti Ujságnál volt szerkesztő, majd ő maga is kiadott az 1935-6-os években egy hetilapot *"Független Ujság"* cimmel. Résztvett Erdély majd minden magyar irodalmi megmozdulásában. Az Erdélyi Szépmives Céh egyik alapitó tagja. A *"Helikon"*, az Erdélyi Irodalmi Társaság tagja. Művei közül megemlitjük: *"Belvedere"* (Kolozsvár, 1921); *"Az Ifjitó Szűz"* (Kolozsvár, 1925); *"A Kék Barlang"* (Kolozsvár, 1927); *"A Két Böszörményi"* (Kolozsvár, 1931); *"A Kuruzsló"* (1933); *"Idegen Csillag"; "Az Ő Kis Katonája"; "Rózsaszüret"* cimű regényeit. Verskötetei: *"Az Asszony"*, *"Vonósnégyes"*. Tanulmányai: *"Erdély Vallatása"*, *"Páneurópa"* és *"Súly alatt a pálma"*.

Hálából 1944 juniusában Budapesten, a Városmajor Szanatóriumban a nyilasok agyonlőtték azt az irót, aki egész életével,

[7] Ligeti Ernő, id. mű, p. 94.

át volt választmányi tagja. Harcolt a román éra alatt a magyar nyelv használatáért a zsidó iskolákban. A magyar nyelv ragyogó művésze volt, akinek stilusát, szófüzéseit a Nagyváradon élő Ady Endre is élvezhette.[4]

1936 junius 9-én temették Dr. Kecskeméti Lipót főrabbit. A nyitott sirnál Dr. Soos István, a Magyar Párt nagyváradi tagozatának elnöke többek között ezt mondta: *"Az Országos Magyar Párt biharmegyei és nagyváradi tagozatának utolsó üdvözletét mondtam el, hogy meghajtsam az elismerés zászlóját Dr. Kecskeméti Lipót ravatalánál, aki magyar anyanyelvéhez és kulturájához hű maradt mindhaláláig. Mint az Országos Magyar Párt nagyváradi tagozatának intézőbizottsági tagja, részt vett a párt vezetésében is, ahol hűségesen, lelkiismeretesen teljesitette kötelességét. —"*

Tabéry Géza iró pedig, a Szigligeti Társaság nevében búcsúzott és így fejezte be szavait: *"Főrabbi Ur! A Szigligeti Társaság nevében eljöttem megköszönni Önnek, hogy az anyanyelv habjaiból Ön nem a Danaidak hiábavaló, feneketlen korsójával meregetett, sem pedig saját szomját e kút vizéből nem csillapitotta, hanem ehelyett a kimeritett kútvizet mint költő rápermetezte mostoha magyarságunk szikkadt növényeire. Áldja meg Isten Főrabbi Urat a túlvilágon e jó gazdálkodásáért és vigye búcsúzásul Társaságunk nevében köszönetünket, hogy megpróbáltatásos éveiben sem dobta a követ a kútba, közös anyanyelvünk vizébe, amelyből valaha ivott"*.[5]

Kérdés, hogyha megérte volna az 1944-es időket, vajjon megkimélték volna-e Auschwitztól, mert családtagjait bizony elhurcolták.[6] Élete utolsó esztendeiben kezdett közeledni a cionista gondolatvilághoz. Egyik beszélgetésünk során, amikor arra kértem álljon fel szószékére és mondja meg gyülekezete tagjainak, hogy politikai felfogását megváltoztatta, válassza a következő volt: "Sajnos nem hághatok saját lábaimmal a nyakamra".

4 Dr. Kecskeméti Lipót (1865-1936) főbb irodalmi alkotásai: A pokol a középkori zsidó költészetben, Budapest, 1888 Zsidó költőkből, Budapest, 1887; Egy zsidó vallás van-e, több-e?, Nagyvárad, 1913; Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság, Nagyvárad, 1922; Jeremiás I-III. Nagyvárad, 1930; Ezsajás I-III. Nagyvárad, 1932.

5 Emlékkönyv Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi temetéséről (1936. junius 9). Kiadja a Nyugati Szertartású Izraelita Hitközség, Oradea (n. d.) p. 31-33.

6 Fia Dr. Kecskeméti Endre, gyermekorvos, 1969-ben hunyt el Váradon, miután megjárta Auschwitzot.

Dr. Weisz Sándort később magyar párti programmal Nagyváradon parlamenti képviselőnek választották meg. Jutalmul 1944-ben deportálták és Bergen Belsenben halt el.

Gombos Benő a vallásos, templomjáró zsidó, a magyar kisebbségi élet fanatikus harcosa volt. Szerény lakásában az egyetlen kincs a kisebbségi életről szóló kivágott ujságcikkek ezrei voltak, melyeket halálakor az Erdélyi Muzeum Egyesületnek hagyott. A Kolozsvári Magyar Párt alelnöke volt.

A "Keleti Ujság" 1924-ben lehozta Budapestről a *"Nyugat"* volt főszerkesztőjét, Ignotus Pált (Feigelsberg), akinek feladata volt felvenni a harcot az 1918 decemberében megindult "Uj Kelet" zsidó napilappal, melynek élén a fiatal Dr. Marton Ernő állott, egy komoly szinvonalon álló szerkesztőségi gárdával. Köztük volt: Ujvári Péter, Kaczér Illés, Giszkalai János, Sas László, Szabó Imre, Faragó Miklós, Dr. Deszberg-Darvas Simon, Diamant Elemér, Knöpfler Bernát, Benamy Sándor.[3]

Ignotus azonban elvesztette az ideológiai harcot az *"Uj Kelet"* által hirdetett zsidó kisebbségi gondolattal szemben és elhagyta Kolozsvárt. Visszament Budapestre.

Zsidók harcoltak a magyar kulturális élet megerősitésén Erdély más városaiban is. Igy a *"Brassói Lapok"*, melyet Grünfeld József nyomdatulajdonos alapitott és amelyet később veje Kahana Bernát fejlesztett ki Erdély egyik legelterjedtebb ujságjává.

Nagyváradon Fehér Dezső szerkesztésében és tulajdonát képező *"Nagyváradi Napló"* továbbá Pásztor Ede *"Estilap"*-ja terjesztették a magyar szót és védték a magyarság érdekeit. Fehér Dezső kiadta Ady Endrének a *"Nagyváradi Napló"*-ban megjelent politikai tárgyu cikkeit: *"Ha hív az acéltollu ördög"* címmel. A "Nagyváradi Napló"-nál dolgozott egyideig Zsolt Béla, a neves iró is. Hegedüs Nándor pedig, mint magyar párti képviselő harcolt a román parlamentben a különféle sérelmek és korlátozások ellen, melyek veszélyeztették a magyarság jogait. Kiváló ujságiró volt, aki az erdélyi magyar sajtó oldalain mutatta be hatalmas tudását, ismereteit.

És nem hagyhatjuk ki Dr. Kecskeméti Lipót nagyváradi főrabbi nevét sem, hisz a Magyar Párt nagyváradi tagozatának intézőbizottsági, a Szigligeti Társaságnak pedig negyven éven

[3] Uj Kelet, 1961 február 21, p. 7b-8b.

peknek, magyaroknak, szászoknak, románoknak (de nem a zsidóknak) közös sorsközösségét.

Magyar iró a következőképen határozta meg a transzilvánizmust: "Erdély geografiailag zárt egység, ez az egység gazdaságilag is egyéniségét predesztinálja e földnek és emberi akaratok ellenére is meghatározza a föld népeinek kulturális egyéniségét, minden környező kulturától való külömbözőséget"[2]. Tehát elüt az anyaországiétól is. Ravasz László, Rákosi Jenő vették fel a harcot e "szellemi" szakadás ellen, mondván: egy magyar nyelv van nem kettő. Igy tehát egy magyar irodalom létezik. Különben is *"Erdélyben hiányzik az ősi kötőerő"* irja Ravasz László püspök.

A transzilvánizmus védelmében veszik fel a harcot az erdélyi *"Helikon"*-ban csoportosult irók. Köztük egy-két zsidó iró is. — De nem mind, mert Erdélyben beszélhetünk zsidó "transzilvánizmusról" is, mely szintén elütött a magyarországi zsidó mentalitástól mind politikai, mind pedig kulturális téren. Erdélynek Romániához való csatolása 1919-ben módot adott önálló zsidó politikai élet, cionista mozgalom beinditására, amely logikusan megkivánta a reneszánszot, az ébredést szellemi — kulturális, nevelés terén is. Ez az éles fordulat nem ment minden zökkenés nélkül. Nem minden zsidó iró, költő, ujságiró, politikus volt hajlandó felismerni e történeti igazságot. Nem akarták és nem is tudták oly könnyen tehetségüket, tollukat zsidó érdekek szolgálatába állitani, ezért továbbra is a magyarságot szolgálták.

Kolozsvár megmaradt bizonyos mértékben a politikai és kulturális élet székhelyéül. Román — magyar és zsidó politikusok, irók nagyrésze e városban élt.

A magyar orientációt követték Kolozsvárt: Dr. Roth Hugó, Dr. Weisz Sándor és Gombos Benő. Mindhárman a Kongr. izraelita hitközséghez tartoztak. Roth Hugó tagja volt ama politikai ötös-bizottságnak, mely elsőnek indult 1920-ban az erdélyi magyarság nemzeti-politikai keretét megszervezni. Ugyanakkor Dr. Weisz Sándor, a Kolozsvárt megjelenő *"Keleti Ujság"* igazgatóságát vállalta el. E lapnál működött ez időben két zsidó iró is: Ligeti Ernő a külpolitikai és Kádár Imre a belpolitikai rovat vezetőjeként. A "Keleti Ujság"-on keresztül akarták a magyar kisebbséget megszervezni Erdélyben.

[2] Kós Károly definiciója (Ligeti E. Súly alatt a pálma. Kolozsvár (n. d.), 102.

Cetli" formájában. A nyomdák államositása vetett véget e sajtótermékek megjelenésének.

1947-ben azonban a "Zsidó Demokratikus Bizottság" kiadásában pár hónapon keresztül megjelent az "Inzer Lében" (Életünk) cimű folyóirat. A ma is Szigeten élő Bruckstein Lajos iró szerkesztette. Cikkirói közül megemlitjük a szintén ott élő dr. Markus Endre főorvost, a Bizottság elnökét és dr. Guttman Ármin volt hitközségi elnököt. Ma Syracuse, N. Y.-ban él. Jómagam is a munkatársai közé tartoztam. A lap hivatalos irányzathoz volt köteles igazodni.

Az "Inzer Lében" lappal Erdély területén valószinüleg örökre megszünt a zsidó sajtó, véget ért közel egy évszázados története, melyben visszatükröződik az erdélyi zsidóság multjának egy érdekes, izgalmas hősi korszaka.

ZSIDÓK ERDÉLY MAGYAR KULTURÁJÁBAN

Erdély kulturális életében zsidó irók, költők, ujságirók, főleg a triánoni békekötés után bukkantak fel. — A tudományos életben találkozunk velük már sokkal előbb. Találunk zsidó tanárokat a Kolozsvári Egyetemen,[1] de irodalmi berkekben csupán az 1920-as években tűntek fel először nagyobb számban. Ennek oka elsősorban az, hogy akiben csak valamire való tehetség volt Budapestre költözött. A "Nyugat" köré csoportosult irók nagyrésze a vidéki városokból tevődött össze. Nagyváradon volt észlelhető valami irodalmi megmozdulás, a "Holnap" kör révén, Kolozsvárt pedig Ady Endre költészete mozgatta meg a szellemi ébredést. Kolozsvár kulturális életében fontos szerepet játszott a századfordulón Gyalui Farkas (1855-1936?), aki a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatója volt. Kitért zsidó. A Petőfi társaság tagja. Az Erdélyi Irodalmi Társulat tiszteletbeli elnöke. Irodalomtörténész.

Az 1920-as években az erdélyi irók mind erősebben hallatták egyéni hangjukat, mely zavarta az anyaországbeli irodalmi körök érdekeit. Megindult az ugynevezett "transzilvánizmus" körüli harc. Transzilvanizmuson értették az Erdélyben lakó né-

[1] Szilasi Móric, Dr. Réti Mór, Elfer Aladár, Purjesz Mór.

Figyelemre méltó kezdeményezés volt Máramarosszigeten még 1930 elején a "Barisszia" cimű hetilap megjelenése. Az erdélyi Aviva-Barisszia cionista ifjusági mozgalom (főleg egyetemistákból és ifjú értelmiségiekből kerültek ki tagjai) egyik orgánuma volt. A már Palesztinát megjárt néhai Fuchs József, Klein Simon és Danzig Hillél álltak a szerkesztőbizottság élén. E sorok irója a középiskolásokból álló Ifjú-Bariszsziát képviselte a szerkesztőségben. A lap pár hónap után megszünt.

A fejléc alatt ugyan nem szerepelt a "zsidó" megjelölés az 1934 közepétől 1938 végéig magyar nyelven megjelent "Máramarosi Hirlap" cimű napilapon, a valóságban azonban ez a szerény formátumú, minden hétköznap kora délután és vasárnap hajnalban (a szombati szám) megjelenő napilap, amelyet e sorok irója alapitott néhai Rosenthal Mór nyomdatulajdonossal közösen, zsidó sajtóorgánum volt. Pártonkivüli jellegű, cionista és melyben a Máramarosi Zsidó Nemzeti Szövetség közleményei is rendszeresen megjelentek. Tényleges katonai szolgálatom alatt (1935-1936), néhai dr. Klein-Kelen Jenő helyettesitett. A legfontosabb kül- és belföldi eseményeket Danzig Hillél telefonon közölte Kolozsvárról.

A "Máramarosi Hirlap" túlélte még a Goga-Cuza kormányt is. A román királyi diktatúra később betiltotta megjelenését. A "Máramarosi Hirlap" egyébként éles sajtópolémiát folytatott az 1935-ben létesitett "Frontul Maramuresului" c. román nyelvű napilap és egyes hetilapok előbb burkolt, aztán egyre leplezetlenebb antiszemita jellegű közleményeivel. Hasonlóképpen több uszitó fővárosi lap máramarosi tudósitójával, akik főleg a tanitóság köréből kerültek ki.

1940-ben "Der Stern", majd a következő évben "Joung Máramaros" cimen történt még kisérlet Máramarosszigeten jiddis nyelvű, baloldali tartalmú sajtótermék kiadására. Az első Schnábel Berl, az utóbbi Ring Cheszkel szerkesztésében, de egyik sem jutott túl az első számon.

*

A vészkorszak után, a "népi demokratikus rendszer" legelső éveiben a Mizrachi "Héd Hagalil" (A Környék Visszhangja), az Agudah pedig "Sabbaton" cimen adtak ki néhány lapszámot 1946-ban. A "Sabbaton" Rosenthal Áron nyomdatulajdonos szerkesztésében jelent meg, bővitett tartalmú, kétoldalas "Sabbesz

J. D. Israel, aki a vészkorszakban pusztult el, ezidőtájt alig volt 19 éves és kitünő szervezőnek is bizonyult. Ő volt az 1932-ig megjelent jiddis hetilap lelke. 1933 május havában A. M .Hirschel (ma Izraelben) együtt "Ojfgang" cimen irodalmi jellegű havi folyóiratot inditott be, szintén Máramarosszigeten. A lapot eleinte Szinérváralján nyomták, majd Szigeten, Rosenthal Mór nyomdájában. A fasiszta hatóságok által 1938 végén betiltott, Románia határain túl is elterjedt, illusztrált, irodalmi, szinházi és művészeti folyóirat egészen új jelenség volt Erdélyben. Sziget általa jiddis irodalmi központtá vált. New Yorkból és Lengyelországból, Kisenevből, Csernovitzból és Délamerikából, a világ valamennyi jiddis centrumaiból érkeztek a Káhán-udvarban lévő szerkesztőségbe a cserepéldányok a legismertebb jiddis sajtóorgánumok részéről is. Sőt, J. D. Israelnek sikerült megnyernie az "Ojfgang" részére a zsidó világ legismertebb közíróit, irodalmárait, szerkesztőit, köztük Schalom Ascht, Zálmán Reizent, Dr. S. Bikelt, Iczik Mángert, Jácob Sternberget, Sámuel Nigert. A lap megnyitotta hasábjait a helyi tehetségek előtt: Herzl Apsán, a "máramarosi Schálom Alechem", Berl Schnábel, a Ring-fivérek, Wolf Támbur, I. Feintuch szerepeltek benne. A lap közölt a régiek irásaiból is, köztük H. L. Gottlieb és dr. Grünwald Leopold műveiből.

Az "Ojfgang" szerkesztőségébe számos patinás nevü jiddis iró el is látogatott, köztük dr. S. Bikel.

Jiddis irodalmi folyóirat kiadására még az "Ojfgang"-ot megelőzően történt kisérlet Máramarosszigeten. Dr. Náftáli (Aladár) Sternberg szemorvos, Vladimir Jabotinsky revizionistacionista pártjának máramarosi vezére, irodalmár és réz-domborművész, 1931-ben a fentebb emlitett A. M. Hirsch-el, valamint dr. Jacob Dermerrel, a Bukovinából Szigetre került középiskolai tanárral együtt "Maramaroscher Blätter" cimen adott ki folyóiratot. A lap azonban két év után megszünt.

1933-ban három nyelven (héber, jiddis és magyar) jelent meg Szigeten a Brit Hanoar Hamizrachi központ kiadásában és néhai Koffler Mose (később az erdélyi Ceire Mizrachi diszelnöke, majd a deportálásig az orthodox hitközség főtitkára), Weisz Mose és a ma Brooklynban élő Ábraham (Ali) Israel (J. D. Israel fivére) szerkesztésében a "Dárkenu-Utunk". Egyik cikkirója volt Váradról: Marmorstein József (ma New Jerseyben). A lap 1934-ben megszünt.

(1924-1926), mely a következő két évben Kolozsváron "Háderech" (Az Út) címen látott napvilágot s amelyről fentebb már megemlékeztünk.

Szatmáron 1930-1940-es években "Zsidó Jövő" cimen tartalmas havi folyóirat jelent meg dr. Frischman József szerkesztésében.

Mizrachista irányzatú, vallásos cionista magyarnyelvű lappal kisérletezett Szatmáron Balkányi-Kohn Jichák is. Csak néhány szám jelent meg belőle. 1945-ben dr. Frischman "Deportált Hiradó"-t adott ki Szatmáron. A haláltáborokban felszabadult s "haza" térő, vagy a szabad világ felé útnak indult zsidókról közölt névsorokat, beszámolókat, hiradókat. Hidat vert a "Seérit Háplétá" (a megmaradottak) között.

*

Máramarosszigeten az első világháború, majd az impériumváltozás okozta kényszerszünet után új rügyek fakadtak. Alkotni vágyó, tehetséges ifjak voltak a kezdeményezők.

Dr. Blank Illés jogász, cionista élharcos és Holder József a költő, 1921 decemberében beinditották a "Jüdische Zeitung"-ot. A nagy reményekkel indult, részben magyar nyelvű hetilapból mindössze tizenkét szám jelent meg. Zalman Reisen erről a lapról, mint a román Erdély első jiddisnyelvű sajtóorgánumáról emlékezik meg. Dr. Jekutiel Jehuda Grünwald (később columbusi (USA) főrabbi) a mult századbeli szigeti vérvádról emlékezik meg egyik számában.

Pár évvel később, 1928 szeptemberében két Kolozsvárról, illetve Zsibóról Máramarosszigetre került ifjú, néhai Schwartz Slomó és Schőn Dezső szerkesztésében megjelent a "Jüdische Volkszeitung" cimű hetilap. Felelős szerkesztője a ma Izraelben élő cionista aszkan, Mordche Leichter volt. Közreműködtek Israel Ábrahám és öccse, Israel J. Dávid. A lapnak nagy szerepe volt az 1928 évi romániai parlamenti választásokban. A következő évben beszüntették, de "Jüdische Presse" cimen ujjáéledt Israel Ábrahám felelős szerkesztő keze alatt, mig szerkesztőként öccse, J. D. Israel, valamint Schwartz Slomó szerepeltek. Schön Dezső továbbra is közreműködött. A lapot Szinérváralján (Seini) nyomták. Külön kurir vitte minden héten a kéziratokat a nyomdába, aki a kész lappéldányokkal tért vissza Szigetre. Innen küldték szét a "világba". Alulirott is riportereskedett e lapnál.

tartalmánál fogva igen népszerű volt és a legtávolabbi erdélyi falvakba is eljutott. Sokan olvasták határon túl is. Wasserstrom Sándor és Leitner Zoltán voltak a "Népünk" szerkesztői. Cikkírói közé tartoztak az erdélyi Mizrachi közélet legkiválóbbjai, köztük Mittelman Jakab, a Mizrachi országos elnöke, valamint Kesztenbaum Miksa, Kauftheil Ernő.

Váradon jelent meg 1931-1932 között a Mizrachi ifjúság hivatalos szócsöve, a héber-magyar nyelvű "Dárkénu-Utunk". A Brit Hanoar Hamizráchi Központtal együtt 1932-ben Máramarosszigetre költözött.

Rövid életűek voltak Váradon: "Jövendő" (1919); "Zsidó Közlöny" (1921); "Zsidó Kisebbség" (1928-1929); "Uj Század" (1941), melyek bizonyos mértékben hozzájárultak a pozitiv zsidó közvélemény kiformálásához.

Temesváron is élénk cionista sajtóélet zajlott. A "Neue Zeit — Uj Kor" (1920-1940) Lugosról került Temesvárra, ahol már csak magyar nyelven jelent meg, mint az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség hivatalos folyóirata. Jelentős nevelő hatást gyakorolt ideológiai és társadalmi jellegű cikkeivel, melyeket a cionista közélet vezetői irtak. A lap szerkesztője Fleischer Lipót, a hires Ibn Ezra kutató, a temesvári zsidó liceum héber tanára volt.

Német-magyar nyelven jelent meg a "Jüdische Woche" (1932), mely főleg a Bánság területén igyekezett tért nyerni. Temesváron jelent meg a később (1945) Budapestre költözött és az állijá szolgálatában állott "Hecháluc Hádáti" (A vallásos chaluc), mely 1947-ben szünt meg.

Aradon a "Hitközségi Értesitőn" kivül nem jelent meg zsidó sajtóorgánum. A Kolozsvárral szomszédos Désen megjelent az "Uj Élet" c. hetilap (1919-1920) és ott 1934-1935 között "Hazatérés" címmel cionista havi folyóirattal is kisérleteztek. Brassóban két szám látott napvilágot (1935-ben) a "Hásemes" (A Nap) cimű cionista havi folyóiratból; a Máramarosmegyében lévő Felsővisón pedig a Brit Hanoar Hamizrachi kiadásában "Kolénu-Unzer Stimme" cimen héber-jiddis nyelvű lap jelent meg kéthetenként 1935-ben. Szerkesztői: Horovitz Jechiel és Móse. A lap tényleges szellemi irányitója Izrael Ábrahám (Máramarossziget), aki a Mizráchi-Ifjúság erdélyi elnöke volt. Felsővisón még egy kisérlet történt lap inditásra, a "Torah Vöávodah" mozgalom keretén belül, "Degel Hatorah" cimmel.

Marosvásárhelyen megjelent a "Sómér" c. ifjúsági lap is

ma, mely 1939 év végéig jelent meg. Vallásos jellegű lapnak indult 1930-ban Kolozsvárt a "Világ", de csak egyetlen száma látott napvilágot. 1925 december és 1938 juniusa között a budapesti "Mult és Jövő" Kolozsváron külön erdélyi kiadást jelentetett meg.

1936-ban inditotta be dr. Weinberger Mózes főrabbi a "Kolozsvári Izraelita Hitközség Értesitőjé"-t (Monitorul Comunitatii Israelite). Célja volt vele megerősiteni a kapcsolatot egyrészt a hitközség tagjai, másrészt az Erdély-bánsági hitközségek között. Megjelenését a magyar hatóságok 1942-ben betiltották. A "Kolozsvári Izr. Hitközség Értesitő"-je iskolát teremtett Erdélyben. Utána sorra jelentek meg a kolozsvári orth. izr. hitközség, az aradi, nagyváradi, brassói, marosvásárhelyi hitközségek Értesitő-i is.

A "Poalé Cédek" cimű lapból, mellyel a zsidó nemzeti érzelmű kisiparosok kisérleteztek 1931-ben, csupán egyetlen szám látott napvilágot.

A Bnai Brith páholyok sajtóorgánumai voltak a "Bnai Brith Szemle" (1926-1936) és a "B'nai Berith" (1936). Utóbbiból csak néhány szám jelent meg.

Cionista orgánum volt a "Noár" (1924-1938), az általános cionista ifjúság havi folyóirata, Rosenfeld Sándor szerkesztésében. A havi folyóirat cikkirói az erdélyi klal-cionista ifjúsági vezérek és főleg az Aviva-Barisszia legjobbjai. Köztük Nószin Mór, Mózes László, Riesel Jakab és Hirsch Simon, aki feleségével együtt egy szinházi előadáson vasgárdista bombamerénylet áldozata lett. A hatodik évfolyammal a folyóirat Marosvásárhelyre költözött. Az ifjúság széles köreire nagy befolyással birt.

Megemlitjük még a "Brit Hánoár Ezra" 1929 november és 1931 januárja között megjelent ifjúsági folyóiratot, valamint a "Hábrit Hakibucit" egyetlen számát (1935).

A zsidó cserkészek lapjaként jelent meg a "Háderech" (1926-1929). Pozitiv módon befolyásolta a sómer mozgalom és szimpatizánsainak tevékenységét, gondolkodását. Jelentős része volt a chaluci nevelés munkájában.

Nagyváradon jelent meg a főleg zsidó, vallásos körökben igen elterjedt "Népünk" c. hetilap, az 1920-21 évek közötti "Mizrachi" és "Doar Mizrachi" kisérletek után. A "Mizrachi" cionista mozgalom orgánuma 1940-ig változatos, érdekes és hasznos

marosszigeti állandó munkatársa volt. Onnan került hasonló minőségben Temesvárra. Az ő helyét foglalta el Máramarosszigeten Schőn Dezső, aki egy évtizeden keresztül töltötte be ezt a poziciót, majd Nagyváradra léptették elő. Utóbbi helyére került a laphoz annak betiltásáig e tanulmány irója. Szigetről került az "Uj Kelet"-hez Fuchs Marcell, az ujság szatmári tudósitója.

Szerencsés véletlen folytán az "Uj Kelet" szerkesztői, belső munkatársai, sőt állandó tudósitói és Schwartz Endre kiadóhivatali igazgató túlélték a vészkorszakot. A legtöbben gyakorlatilag is megvalósitották a cionizmust: allijáztak. Egyesek ma is a tel-avivi "Uj Kelet" kötelékében tevékenyek.

Mások már a független Zsidó Államban tértek örök nyugalomra: dr. Weiszburg Chájim, dr. Marton Ernő, Jámbor Ferenc, dr. Kasztner Rezső, Hátszegi Ernő.

Az "Uj Kelet"-nek nagy része van abban is, hogy többezer erdélyi zsidó család nem várta be a hitleri korszakot. Már a huszas vagy harmincas évek folyamán allijáztak. Sokan közülük részt vettek a zsidó államalapitás megvalósitásában.

Röviddel Izrael államának kikiáltása után az "Uj Kelet" ujjáéledt Tel-Avivban, dr. Marton Ernővel és Schön Dezsővel az élen. A lap átplántálásával magával vitte az erdélyi gyökereket is: a cionista hitet és a hagyományszeretetet. A lap hidat épitett, kapcsolatot teremtett a szabad világban élő magyar nyelvterületekről elszármazott zsidóság szórványai között is.

Dr. Marton Ernő korai halála után a főszerkesztői munkakört özvegye, dr. Marton Gizella irodalomtanárnő vette át.

*

A két világháború között az "Uj Kelet" mellett Kolozsváron, Nagyváradon, Temesváron, Marosvásárhelyen, Szatmáron, Máramarosszigeten és más erdélyi városokban számos zsidó sajtóorgánum jelent meg. Tulnyomó többségük pozitiv zsidó, cionista beállitottságú volt. A zsidóság népi és nemzeti ujjászületéséért, a Zsidó Államért állottak ki. Egynéhány pedig hivatalos, vagy félhivatalos cionista lapként jelentős feladatkört töltött be.

Kolozsváron, 1920-ban J. Rubin szerkesztette a kimondottan cionista ellenes, orthodox szellemű "Neue Jüdische Presse"-t. 1921-ben jelent meg dr. Blau Pál és Gabel Vilmos szerkesztésében a "Jesurun", majd 1933-tól ennek folytatása, a "Hoemesz" (Az Igazság), az erdélyi orthodox központi iroda sajtóorgánu-

fesszor szellemi gyermekei és az "Uj Kelet" faragtak cionistát a szigeti főmérnök baloldali-diákfiából.

Az "Uj Kelet" szerkesztősége a kitünő ujságiró-képző akadémia szerepét is sikeresen töltötte be.

A lassan elszállingozó élvonalbeli, fővárosi ujságirók helyét fokozatosan tehetséges erdélyi ifjak foglalják el. Igy kerültek 1927-ben az "Uj Kelet" szerkesztőségébe: Kasztner Rezső, aki előbb a "Rador" román sajtó távirati irodánál dolgozott, Barzilay-Kugel István, Hátszegi-Zuckermandel Ernő, aki Párisból tért haza. A francia fővárosban Ady Endre verseinek forditásával tünt fel. Évekig volt az "Uj Kelet" bukaresti munkatársa, ahol a belpolitikai szerkesztővé előléptetett dr. Kasztner Rezső helyét foglalta el.

Egy ideig az "Uj Kelet" munkatársa volt Hajnal László, a költő, Farkas Lajos, a debreceni "Független Ujság" későbbi szerkesztője és Tyrnauer István, aki Budapestről érkezett. Váradról került az "Uj Kelet"-hez a ma is Kolozsváron nyugdijaskodó Salamon László irodalomtanár, költő. Brassóból került vissza Kolozsvárra Pogány-Salamon Marcell, mig Máramarosszigetről Danzig Hillél — dr. Danzig Sámuel főrabbi fia. Később jutott a laphoz Halász Erzsébet (Danzig Hillél hitvese).

Az "Uj Kelet" munkatársaihoz tartozott Adler Hubert, mint ifjú költőtehetség, aki ma Izraelben Zwi Bár Méir néven alkot és nevel, továbbá Gärtner Móse, Bihari Miklós, dr. Erős Vilmos és — Karády Nagy Lajos, a lap egyetlen keresztény munkatársa.

Az "Uj Kelet" jólinformáltságával, fürgeségével, politikai birálataival és kommentáraival felülmúlta a legtöbb romániai magyarnyelvű napilapot. Nem igen maradt mögötte a fővárosi román napisajtónak sem. Irodalmi jellegű mellékletei is voltak: az "Uj Kelet Szombatja", a "Föld", "Ifju Kelet", a szatirikus "Oj Kelet", stb.

Az elsősorban zsidó próblémákban kitünően informált napilap — mely a Romániai Zsidó Párt megalakulása után annak hivatalos szócsöve is volt — nemcsak Bukarestben, de Erdély legjelentősebb zsidólakta városaiban is állandó jellegű tudósitó hálozatot épitett ki magának. Jellemző, hogy amint az erdélyi zsidó ujságirás bölcsője Máramarosszigeten ringott, az "Uj Kelet" több munkatársa is Szigetről indult el; állandó vidéki tudósitó gárdájának csaknem valamennyi tagja innen került a laphoz. Fried Miksa a huszas évek közepéig az "Uj Kelet" mára-

János, Sas László, Szabó Imre, dr. Deszberg-Darvas Simon és Faragó Miklós az ujságirás hierarchiájában már akkor komoly helyet foglaltak el.

Ben Ami (Benamy Sándor iró), a Keleti Akadémia végzettje, Nagyváradról került az "Uj Kelet"-hez. Az első gárdával bejárta az akkori Palesztinát és erről lebilincselően érdekes cikksorozatban számolt be az "Uj Kelet" hasábjain. Meglátogatta Prinkipó szigetén a Sztalin által számüzött s később legyilkoltatott Leó Trockyt. Erről is nagy feltünést keltett riportsorozatot irt.

Az "Uj Kelet" első élgárdájához tartozott még Diamant Elemér és Knöpfler Bernát. Külső munkatársak voltak: dr. Fischer József, az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség későbbi elnöke és a Zsidó Párt máramarosi képviselője a bukaresti parlamentben (dr. Fischer József Máramarosszigeti elővárosából, Szlatináról került Kolozsvárra és Trianon előtt a magyar kormánypárt erdélyi szócsövének, az "Estilap"-nak főmunkatársa volt), dr. Blau Pál, aki "Bli-Sém" néven irt, dr. Fürszt Oszkár, az erdélyi cserkészmozgalom "Csoszi — bácsija", dr. Blank Illés és dr. Fried Ábrahám Máramarosszigetről, dr. Stern Mór Szatmárról, dr. Harsányi Jenő Désről, Simon Mózes Kápolnokmonostorról, Chilewitz Herman Aradról, Löwenkopf Kálmán Orsováról, Öhlbaum Etus (Weiszburg Chaimné) és a fiatalok közül: Tisbi Illés a költő (ma a jeruzsálemi héber egyetem tanára), Márk Irén, Chilewitz Irén és mások. Glasner Akiba és dr. Eisler Mátyás akkori kolozsvári főrabbik irásai főleg a lap ünnepi számaiban jelentek meg.

A Budapestről Kolozsvárra került neves ujságirók tulajdonképpen nem voltak cionisták. De "nem tudtuk magunkat kivonni abból a minden zsidót lenyügöző eszméből, ami bennünket most, a forradalmi átalakulások idején a zsidó állam létesitésének lehetőségére buzdit" — emlékezett meg az 50 éves jubileum alkalmából közölt visszaemlékezésében az 1969 őszén Londonban elhunyt dr. Darvas Simon.

Távol állott a cionista eszméktől az "Uj Kelet" szerkesztőségébe 1923-ban bekapcsolódott Jámbor Ferenc is. Máramarossziget asszimiláns környezetéből került a kolozsvári egyetem orvosi fakultására. Később az "Uj Kelet" felelős szerkesztője és ragyogó tollu vezércikkirójává lépett elő. A hirhedt Cuza pro-

az erdélyi zsidóság teremtett a két világháború közötti korszakban, részben az "Uj Kelet" oldalairól lendültek a valóságba.

Nem egy gyilkos kisérlet, bombamerénylet történt a zsidó érdekek ezen legbátrabb, leghangosabb védőjének elnémitására. 1922 november 8-án szélsőséges román diákok lerombolták a már nagyobb terjedelemben megjelenő "Uj Kelet" napilap székházát. Pozdorjává zúzták a nyomdafelszerelést. A lap azonban túlélte, kiheverte a merényleteket s együtt haladt tovább az erdélyi zsidósággal. Csak a magyar "felszabaditást" nem élte túl.

Az erdélyi zsidóság életében, a két világháború között, az "Uj Kelet" szinte a családfő szerepét töltötte be. A gondos családapáét, akitől irányitást, védelmet, a legfőbb útbaigazitást lehet kapni.

A lap nemcsak a zsidó nemzeti ujjászületés, hanem a szabadság és a haladás érdekeit képviselte. A lap programadó cikkében ezeket irja:

"A zsidó Géniusz biztos kézzel mutat Kelet felé, hol új nap kél fel most. A nemzeti ideál, az évezredes száműzetés alatt is fáklyaként lobogott a zsidóság előtt és meleg sugárzással világitotta meg a gálut sötét, göröngyös útjait. Ennek az eszmének a szolgálatában áll az "Uj Kelet".

Az "Uj Kelet" a magyar vidékek zsidóságának progressiv, nemzeti irányú orgánuma. Zsidó érdekeket, zsidó célokat fogunk szolgálni. Az "Uj Kelet" azonban nemcsak az elnyomott zsidóság, de minden elnyomott osztály harcosa lesz. Az "Uj Kelet" hasábjain zsidó kulturát fogunk hirdetni. Fel fogjuk tárni népünk szenvedéseit a világ előtt."

Az "Uj Kelet" megteremtői: dr. Weiszburg Cháim, dr. Kohn Hillel, dr. Marton Ernő, a dicsőszentmártoni főrabbi fia és Glasner Móse kolozsvári főrabbi. Kiváló ujságirói gárda tömörült az "Uj Kelet" köré, amilyenre vidéki városban nem is volt addig példa.

A kor haladó szellemét képviselő, de a zsidó tudás forrásaiból is meritett dr. Marton Ernő lett a lap főszerkesztője, a harctérről hazaérkezett Székely Béla iróval együtt. Utóbbi, fiatal kora ellenére a lapszerkesztés terén már komoly gyakorlattal rendelkezett.

Dr. Weiszburg Cháimnak rövid idő alatt sikerült a fehér terror elől Bécsbe menekült hét neves budapesti ujságirót Kolozsvárra szerződtetni. Kaczér Illés, Ujvári Péter, Widder-Giszkalay

Az "Uj Kelet" napilap kiemelkedő fejezetet képez világviszonylatban a zsidó sajtó történetében. A lap félévszázados jubileuma alkalmából a ma már Tel-Avivban megjelenő "Uj Kelet" ünnepi számából idézzük a következő sorokat:

"1918 december 25-én, amikor képletesen átadtuk Erdély fővárosának kulcsait a bevonuló román hadseregnek, igen sok erdélyi zsidó ház asztalán ott feküdt a néhány nappal korábban, december 19-én megjelent "Uj Kelet" első száma. Huszonkét esztendővel később, 1940 szeptemberében, midőn a magyarok jöttek "Édes Erdély, itt vagyunk" induló dallamára Észak-Erdélyt "felszabaditani", többezer zsidó ház asztalán ott feküdt az "Uj Kelet" első történelmi korszakát lezáró *utolsó* száma."

Ennek az utolsó számnak a vezércikkét, dr. Marton Ernő felkérésére, dr. Weinberger Mózes, volt kolozsvári főrabbi irta. A "Beteljesül a prófétai látomás" c. búcsúcikk hivatva volt az Észak-Erdélybe bevonuló magyar hadsereget és az új kormányzatot üdvözölni.

A főrabbi cikkében tudtul adta, hogy az erdélyi zsidóság nem fogja megváltoztatni életfelfogását a megváltozott körülmények között sem. "Zsidók voltunk és maradtunk!" — irja a főrabbi. Ezekkel a szavakkal búcsúzott az "Uj Kelet" Erdély-Bánság zsidó olvasói táborától huszonkétévi bátor, harcos munkája után.

Közel két éven át mint hetilap jelent meg az "Uj Kelet", majd 1920 augusztusától napilapként. A lap első számában "Mit akarunk" cimű programadó vezércikkben többek között ezt írja:

"Mig a külföld zsidósága nemzeti mivoltának büszke tudatában évtizedek óta szervezett munkával vett részt az egyetemes zsidó törekvések megvalósitásában, a magyar zsidóság nagy része "elszáradt olajág" volt azon a fán, melyet kétezer év vihara sem tudott kiszakitani. Ez az oka, hogy a magyar zsidóságot váratlanul találták a változások s csak későn, most eszmél zsidó nemzeti mivoltára. De végre ébredt!"

Találóan jellemezte az "Uj Kelet"-et dr. Tomaschof Báruch: "Az Uj Kelet teremtette Erdélyben a cionizmust és a cionizmus teremtette az Uj Keletet."

Az "Uj Kelet" végigkisérte az erdélyi zsidóságot hányatott történelme legizgalmasabb, legmozgalmasabb korszakában. A kolozsvári "Uj Kelet" hasábjain az erdélyi zsidó népi ujjáéledés tavasza ragyogott fel. A népi, nemzeti intézmények, amelyeket

Máramarosszigetről elindult neves kulturtörténész, dr. Jekutiel Jehuda Grünwald is közremüködött, aki pár évvel ezelőtt mint columbusi (Ohio-USA) főrabbi hunyt el.

A "Jüdisches Blatt" hasábjain indult el — 1911 novemberében — a szintén Máramarosszigetről származó s Budapesten 1945 januárjában mártirhalált halt Holder József héber és jiddis költő, "Ein Himlisches Lied" cimű költeményével, amelyet Avigdor Hameiri-Feuerstein tiszteletére irt.

1910-1911 között még megjelent Máramarosszigeten a "Máramaroscher Jüdische Zeitung", valamint 1910-1914 időszakban a "Jüdische Volkszeitung" c. jiddis hetilap, magyar melléklettel. E főleg kereskedelmi jellegű lappal, melynek az első világháború vetett véget, befejeződött az erdélyi zsidó sajtó osztrák-magyar monarchiabeli korszaka.

II.

Az erdélyi zsidó sajtó történetének másik, a máramarositól lényegesen eltérő fejezete Kolozsvárra, Erdély fővárosába vezeti az olvasót.

1887-ben Wertheim Adolf "Allgemeine Jüdische Zeitung" cimen hetilappal kisérletezett, azonban nem mutatkozott életképesnek.

A leghosszabb életű kolozsvári zsidó sajtótermék a mult század végén a héber nyelvű "Kol Mövászér" (A Hirnök) volt. 1898-tól 1907-ig jelent meg rendszeresen, Weinstock Béni hitközségi alkalmazott szerkesztésében. Főképen a hitközségi alkalmazottak életnivója emelésének érdekében küzdött. Minthogy több közismert rabbit támadott — megtiltották olvasását. Hasonló szellemű volt az 1908-1912 között a "Hásáchár" (A Hajnal) fejléccel, Weinstock Izsák szerkesztésében megjelent hetilap.

1910 nyarán Krausz László és Dr. Kohn Hillel szerkesztésében, "Erdélyi Zsidó Lapok" cimen cionista hetilap indult. Hatása pozitiv volt, de mindössze nyolc szám jelent meg az igen biztatónak mutatkozó nivós lapból.

Az impérium változás után Erdély fővárosában, Cluj-Kolozsváron felvirágzik az erdélyi zsidó sajtó az "Uj Kelet" megjelenése folytán, mely gyökeresen megváltoztatta az erdélyi zsidóság gondolkodásmódját és magatartását.

*

ólomoldalak betűit. A "Cion-Zeitung"-ot anatema alá helyezték és annak következményeként megszünt.

Schőn Dezső, az "Uj Kelet" felelős szerkesztője, a "Máramarossziget" cimű, Tel Avivban megjelenő időszaki közlönyben leirja a már alig halló, vak s teljesen rokkant Hers Gottliebbal 1927 őszén folytatott beszélgetése alapján a "Cion-Zeitung" elindulásának történetét.

E sorok irója 1929 tavaszán, még mint középiskolás, felkereste a már százesztendős életkort betöltött Hers-Léb Gottliebot, aki elmondta a Herzllel való találkozását, de évszámokra képtelen volt visszaemlékezni. A Hers-Léb Gottliebbal folytatott interjum, egyik legelső riporteri ténykedésem — annak idején megjelent a kolozsvári "Uj Kelet" hasábjain és azt még felolvashattam a zsidó sajtó bátor előharcosának, akit pár hónappal később utolsó útjára kisértünk a szigeti temetőbe.

A sokat megpróbáltatott, súlyos anyagi gondokkal küzdő harcos aggastyánt még 80 éves korában sem tudták letörni a nehézségek, viszontagságok. 1908 március 15-én, amikor Máramarosszigeten már hivatalos cionista szervezet is működött, új jiddis-magyar nyelvű hetilapot inditott be, "Áhávát Cion" (Cion Szeretete) cimmel, mely a "Máramaros, Szatmár, Bereg- és Ugocsa vármegyék területén működő cionista szervezetek hivatalos közlönyé"-vé vált. A magyar rész szerkesztőjeként Blank Illés (Elijáhu) szerepelt. A későbbi dr. Blank Illés ügyvéd, majd a Szentföldön a "Jerusálajim" c. lap kiadó-szerkesztője. Az "Áhávát Cion" sem volt azonban hosszúéletű.

H. L. Gottlieb nem az egyedüli, a mult évszázad utolsó évtizedeiben Máramarosszigeten a zsidó sajtó történetében.

Zwi Hers Heller szerkesztésében "Szigeter Zeitung" fejléccel, a Wieder-féle könyvnyomdában, az 1892-1893-as években jelent meg egy hetilap. Az alapitó-szerkesztő korai elhalálozása után öccse, Léb-Zeév Hákohén Heller "Jüdische Presse" cimen inditott be jiddis nyelvű hetilapot, héber melléklettel. E lap 1896-ban szünt meg.

1910-1912 között Máramarosszigeten minden csütörtök délután Zwi Juda Leopold szerkesztésében megjelent a "Jüdisches Blatt". A jiddis nyelvű, vallásfelekezeti, kereskedelmi és társadalmi eseményekkel foglalkozó lapnak kétoldalas magyar nyelvű melléklete is volt. A lap munkatársai közé tartozott H. L. Gottlieb is. Néhány hasábos héber nyelvű rovat keretében a szintén

ban Máramarosban is kezdte bontogatni a zsidó megújhodás, a cionizmus zászlaját, megelőzve e téren Magyarország és Erdély más részeit.

Mindez túl sok volt a szigeti főrabbinak. Újból bojkottal fenyegetődzött és a "Jüdische Volkszeitung" valóban megszünt létezni. Kaufman Ábrahám, akinek nyomdájában nyomták a lapot és aki a szigeti hitközség elnöke is volt, nem kockázhatta sem pozicióját, sem nyomdáját.

A rendkivül dinamikus, bátor és szivós aggastyán kezéből azonban nem lehetett kiütni a harci tollat. 1899-ben a "Jüdische Volksblatt" cimű lappal kisérletezett. Mindössze 12 szám jelenhetett meg belőle.

Megelőzően, 1896-ban Hers-Léb Gottlieb "Die Warheit" cimen havi folyóirattal is próbálkozott. Ennek hasábjain nyiltabban igyekezett a cionista eszméket belevinni az akkori máramarosi zsidó köztudatba. E cionista folyóiratból csak két szám jelenhetett meg. A szigeti főrabbinak volt gondja rá, hogy hasonló lap nyomását egyetlen nyomda se vállalja.

A századforduló után az akkor már aggastyán Hers-Léb Gottlieb "Cion-Zeitung" cimen újabb cionista jellegű hetilapot inditott be. Célja: "ébreszteni korát cionista tevékenységre!"

Hers-Léb Gottlieb 1927-ben, halála előtt pár esztendővel, hozzátartozóinak lediktált tömör és nagyon hézagos önéletrajzában visszaemlékezik a Cion-Zeitung megalapitására. Elmondja, miként kapott Herzl Tivadartól Bécsben héber nyomdafelszerelést.

Naftali ben Menachem, a Máramarosból származó izraeli bibliografus szerint a "Cion-Zeitung" 1904-1906 között jelent meg Máramarosszigeten. Más forrásmunkákkal is egybehangzóan állitja, hogy e sajtóorgánumot Herzl Tivadar finanszirozta és a héber nyomdát a politikai cionizmus megteremtője küldte Szigetre. Ben Menachem S. I. Dorfson, a "Literarische Blätter" hasábjain Hers-Léb Gottliebről közölt méltatására támaszkodva elmondja, hogy Hers-Léb Gottlieb a saját lakásán állitotta fel a Bécsből küldött szedőszekrényeket, önmaga szedte, tördelte, sőt árusitotta a lapot. Mindezt szinte megszállottan végezte, közel 80 éves életkorban. Éjféltájt személyesen szállitotta át a közeli nyomdába a kész formákat, rettegve, nehogy a fanatikusok útközben megtámadják. Én gyermekkoromban hallottam azonban, hogy valóban meglesték az aggastyánt és szétszórták az

ráciát. Neves lembergi, kolomeai lengyel-zsidó irók közreműködése magasabb nivóra emelte Hers-Léb Gottlieb lapját.

A lap három évig jelent meg Kolomeán. Családi okok viszszakényszeritik Máramarosszigetre a szerkesztő-kiadót. Bizalmas úton arról is értesült, hogy lapját főképpen azért helyezte a szigeti rabbi chérem (anatéma) alá, mert a szent nyelvet profán célokra használta fel. Ezért elhatározta, hogy a nép nyelvén, jiddisül fog lapot inditani, hisz Máramaros-vármegye zsidó lakosságának anyanyelve főképpen a jiddis volt. Hers-Léb Gottlieb 1887-ben "Allgemeine Jüdische Zeitung" néven indit el lapot, majd 1893-ban megjelenteti ugyancsak Máramarosszigeten a "Jüdische Volkszeitung" cimű hetilapot. A lap 1897-ig rendszeresen eljutott olvasóihoz.

E szatirikus, könnyed stilusú lap már a szélesebb néprétegekre gyakorolt befolyást. Közvetlen hangja miatt könnyen hatolt be a zsidó utcába; a szerény kis zsidócskák műhelyeibe, oduiba. Eljutott a falvakba, a máramarosi zsidó földműveshez, erdőmunkáshoz, állattenyésztőhöz. Olvasgatták asszimiláns körökben is. Sőt, nemzsidók is érdeklődtek Hers-Léb Gottlieb egyes cikkei iránt.

A lap a mindennapi élet valóságát, a világ eseményeit, a bel- és külpolitika hireit hozta közelebb a zsidó utcához. A lap nevelt, tanitott, felvilágositott. Szellemes példázatokkal, zamatosan megirt adomákkal mágnesként vonzotta magához az olvasót. Módjával, lassú adagolásban az új, pozitiv zsidó törekvéseket is belevitte a nép tudatába.

Hers-Léb Gottlieb kipellengérezte a hitközségi vezetők között dúló harcokat; kifigurázta a rabbiudvarok egymásközti civakodásait.

A "Jüdische Volkszeitung" szellemességeit megtárgyalták imaházakban, a mincha-mááriv istentisztelet kezdetére várva, vagy a hajnali zsoltárok recitálása és a sachrisz ima között. Hers-Léb Gottlieb "a keleteurópai badchenok koronázatlan királya", ezidőtájt már a hetvenedik életévéhez közeledett.

A lap annál népszerűbb lett, minnél jobban óvták tőle az olvasót.

Herzl Tivadar politikai cionizmusának zászlóbontása és a "Der Judenstaat" 1896-ban való megjelenése, továbbá az első Cionista Világkongresszus (Basel, 1897) is visszhangra talált a "Jüdische Volkszeitung"-ban. Hers-Léb Gottlieb óvatos formá-

harcolt párját ritkitóan bátor, epés és sziporkázóan szellemes tollával, kora legfanatikusabb elemeinek kíméletlen gáncsvetéseivel dacolva, egy gerincesebb, felvilágosodottabb, boldogabb zsidó Holnapért. Hers-Léb Gottlieb nevéhez fűződik a felsőmagyarországi, illetve erdélyi zsidó lapkiadás hőskorszaka is.

A "Hátor", negyedik évfolyamával, a máramarosszigeti vallási légkör okozta nehézségek folytán előbb Kolomeába, majd Krakkóba kényszerült átköltözni. Güntzler egy ideig Galiciából elégitette ki nem túl nagy számú máramarosi olvasói igényeit is.

Hers-Léb Gottlieb azonban 1878 szeptember 10-ikével kezdődően Máramarosszigeten "Hásemes" (A nap) cimen saját hetilapot indit. Kitűzött célja a jesivákból kikerülő ifjúsággal, általában a héber nyelvben otthonos hitsorsosaival megismertetni a "külső világ" eseményeit. Közelebb hozni az Erdős Kárpátok területén élő zsidóságot a nyugati és keleti hittestvéreik előrehaladottabb törekvéseihez. És egy kis derűt is behozni a máramarosi és vele szomszédos helységek szerény zsidó hajlékaiba.

Másfélévi megjelenés után azonban Rabbi Chananja Jom Tov Lipa Teitelbaum szigeti főrabbi megelégelte egykori tanitványa "romboló tevékenységét". A "Hasemesnek" főleg az ifjúságra gyakorolt hatása hozta ki sodrából a magyarországi chaszidizmus legkonzervativabb vezérét. Megtiltotta a lapot előállító nyomdának a "Hasemes" kiadását. Teitelbaum főrabbi véleménye szerint a lap hittagadókká nevelte a még ki nem forrott ifjúságot.

Hers-Léb Gottliebnek nem volt más választása, mint elődje példáját követni. Hét gyermekét és feleségét ekhós szekérre ültette és Galiciába tette át székhelyét. Kolomeában telepedett le, ahol ezidőtájt már a felvilágosodásért harcoló zsidó központ müködött.

E haladó körök felkarolták a "kiátkozott" lapszerkesztőt. Erkölcsi és anyagi támogatásban részesitették, hogy lapját ujból kiadhassa. Hers-Léb Gottlieb innen küldözgeti Máramarosba és Erdély más vidékeire a "Hasemest", melyre egyre nagyobb hatást gyakorolt a szent nyelvben otthonos ifjúság gondolkodásmódjára. A Talmud lapjai közé rejtegetve, vagy elfüggönyözött szobákban olvasgatták a "Hasemest", amely "Ha-Charsa" (a Nap arameus neve) néven jelent meg. Galiciában ugyanis hetilap kiadása jelentős összegű kaucióhoz volt kötve. A lap fejlécének hetenkénti felcserélésével játszotta ki a hivatalos bürok-

Számos régi erdélyi zsidó sajtótermékből alig maradt itt-ott — muzeumokban, könyvtárakban — egy-egy elsárgult példány. Az idősebb korosztályhoz tartozó egyének, akik még saját visszaemlékezéseik, vagy a hallottak alapján adatokkal szolgálhattak volna, elpusztultak a nagy tragédiában. Megsemmisültek kulturtörténészek, memoir-irók kéziratai, kutatásaik eredményei.

Jelen tanulmányunk korántsem igényelheti a hibátlanság jellegét s azt sem kendőzhetjük el, hogy néhol az ellentmondásszerű adatok folytán csupán logikus következtetésekre vagyunk kénytelenek szoritkozni. Különösen egyes régebbi sajtótermék megjelenési évének, vagy adatoknak pontosságát illetően.

I.

Az erdélyi zsidó sajtó egy figyelemre méltó gyulafehérvári kisérlettel indult el. 1883-ban, Altman József szerkesztésében megjelent német nyelven a "Siebenbürger Israelit Organ für Synagoge, Haus und Schule", mint az "Erdélyi Zsidóság Hetilapja". A vallási, társadalmi és pedagógiai kérdésekkel foglalkozó sajtóorganum pár havi megjelenés után megszünt. Aradon pedig már 1860-ban, szintén német nyelven kinyomták a "Jahrbuch für die Israelitische Kultusgemeinden in Ungarn und seinen Nebenländern" c. évkönyvet, melyet azonban nem követtek ujabbak.

Az erdélyi zsidó sajtó bölcsője valóban a Galiciához közel fekvő Máramarosszigeten ringott. Az impériumváltozással, 1919-ben azonban a súlypont Kolozsvárra tevődött át. A mintegy harmadfélszázados zsidó multra visszatekintő Máramarossziget zsidó lakossága a XIX-ik század második felében, főleg a Galiciából való bevándorlás következtében erősen meggyarapodott. 1874-ben Güntzler Ábrahám beinditotta a "Hátor" (A Galamb) cimű héber hetilapot, mely az első erdélyi zsidó sajtóterméknek tekinthető. A szent nyelvköznapi célokra való használata már egymagában is forradalmi tettnek számitott az akkori Máramarosban. A "Hátor" programja volt: a bel- és külföldi események, a zsidó világ hireinek tárgyalása, hasznos tudnivalók közlése és — a héber nyelv ápolása.

A lap szerkesztőségébe bekapcsolódott Hers-Léb Gottlieb, az Osztrák-Magyar Monarchia határain túl is jónevű költő, kedvelt máramarosszigeti lakodalmi tréfacsináló ("marselik"). Eredetileg rabbinak készült, de mintegy negyven éven keresztül

"Egy jiddis költő" cimmel a Mult és Jövőben.[31] Holder közöl saját forditásában egynéhány szakaszt Schnabel költészetéből, melynek tárgya: fájdalom, szegénység, szerelem. E három jiddis költőn kivül müködtek még számosan, akik jiddisül daloltak, irtak és munkásságuk erdélyi jiddis lapokban jelent meg. Igy I. Feintuch, Cheskel King, Herzel Apsán, Jechiel Steinbach. Tambur Wolf elbeszélésekkel jelentkezett: Bei der Tir, Majn Hajm, Friling an Zun.

1947-ben dr. Eisikovics Miksa kolozsvári egyetemi tanár kiadta "Chassidische neginim fun Maramaros" cimmel az 1930-ban Máramaros vidékén általa összegyüjtött, megzenésitett, chaszidikus népdalokat.[32]

AZ ERDÉLYI ZSIDÓ SAJTÓ TÖRTÉNETE

Irta: Kahán Kálmán

Az egykori Nagy-Magyarország területén évtizedekkel az emancipációt megelőzően történt kisérlet zsidó jellegü lapok kiadására.

A mult század negyvenes éveire nyulik vissza a magyarországi zsidó sajtó keletkezésének időszaka: Klein Herman 1842-ben "Der Ungar" c. németnyelvű lapjával volt uttörő. Pár számnál nem birta azonban tovább a versenyt a műveltebb zsidó olvasó közönség részére külföldről hozott németnyelvű lapokkal.

A XIX-ik század derekától kezdve zsidók, számarányukat meghaladva tevékenyek a magyarországi lapok szerkesztőségeiben.

Az 1910 évből származó kimutatás szerint Magyarországon 1214 lapszerkesztő közül 516 volt zsidó.

Jelen tanulmányunk a közel százesztendős multra visszatekintő erdélyi zsidó-jellegű sajtó történetével kiván foglalkozni. Függetlenül attól, hogy milyen nyelven szóltak e lapok olvasóikhoz, megkiséreljük kidomboritani azt a hatást, amelyet az erdélyi zsidó sajtó az ott élt zsidóságra gyakorolt.

A vészkorszak sajnos a zsidó kulturértékeket sem kimélte.

31 U. o. Vol. XXVI, p. 255.

32 Máramarossziget. Kiadja: Irgun Máramarossziget B'Israel. X. Évf. (1969. Dec.); 43. szám, p. 7.

Nem édesem, nem, mit mondhatok én ott?
ott magad is tudhatod azt,
ott látni fogsz mindent s elmulik szivedből
a kérdés, mely egyre riaszt.
Oh hallgat a hullám, hogy csapkod üvöltve
— ugy félek még elnyel a hab —
Jöjj a Jordánhoz és hallgassuk együtt,
az ősi és uj dalokat.
Én megmosom szememet tiszta vizében,
hogy ne nézzen vissza soha,
s ne gyujtsa vad lángra idegen asszony
lágy, hivogató mosolya.
És megmosom ajkam is ezerszer, ezerszer
— Ne csókoljon több idegent! —
csak téged, téged, kit örökre szeretlek
tul életen, és idelent.
És csónakba ülünk, mely könnyű, iramló
— kezemben pihen a kezed —
s a Jordánnak tükrén s szemeidnek a mélyén
a szent földnek képe rezeg.
És hajtjuk a csónakot boldog örömmel,
gyorsan, hogy a sziv elalél...
— s im hallga, csak hallga! — a pálmaágak közt
dalolva süvöltöz a szél.
Mért nézel ma rám oly ámulva te édes,
mért cseng dalom idegenül?
— Én látom a földet, én látom a Jordánt,
— s a hajót, mely zengve repül.
Én látom a csónakot, mi szállunk, mi szállunk,
oh légy ma egészen enyém!
csak nem félsz talán, hogy a nap tüze pörköl,
— hisz éj ragyog szemed ivén.
Én látom a csónakot, libegve röpülünk.
vig tánccal a hab tetején,
— s ha partra szállunk majd, fejedre virágból
pompás koszorut fonok én.

Berl Schnabel a harmadik jiddis költő, aki önálló versgyüjteménnyel jelentkezett: "Millnergass", (Lieder, Farlag Scholem Alejhem, Bucarest, 1936). Holder József mutatta be Schnabelt

Dus alt neue Lied er uns singt.
Ich wasch in sein Wasser mir sein aus die Ajgen
Ich kuk nischt mehr keinmal zurück,
Ich will schojn die Frauen, die fremde nischt sehn mehr
Nischt wechseln mit sei mehr kein Blick.
Ich wasch auch die Lippen mir tausendmal rein ab
Ich küsch nischt kein fremde Frau mehr,
Ich kuk in dein Aug Dir ich küsch Dich allein nur
Un eibige Liebe Dir schwör.
Mir setzen sich beide arein in a Lodke
Un du legst Dein Hand in mein Hand,
In'm Wasser von'm Jarden, in'm Schein Deine Augens
Sich spiegelt dus heilige Land.
Mir treiben die Lodke mit Kraft un mit Szimche
Un mir schweben un fliehen geschwind,
Scha! Still! Ich hör schon wie es feift dort un singt dort
Zwischen Lulewim-Zweigen der Wind.
Wus kukstu verwundert, Geliebte, mich haint un
Sug, klingt Dir so fremd izt mein Lied?
Ja, ich seh schojn dem Jarden, ich seh schojn dus Land
Ich seh schojn die Lodke wus flieht.
Ich seh schon die Lodke, mir fliehen, mir fliehen,
Druck fest Dich, ganz fest zu mein Harz,
Du hast doch nischt mojre, die Sun is zu stark dort,
Du bist ja schojn izt asoj schwarz.
Ich seh schon die Lodke, mir schweben un schweben
Of'n Wasser a lustigen Tanz,
Un kumen mir un of der zweiter Seit Jarden
Ich flecht Dir a herrlichen Kranz.

EGY FEKETE LEÁNYHOZ

Jöjj édesem jöjj, én messze vezetlek,
a föld itten oly idegen,
itt borus az égbolt, lélekzetem elful
s vad fájdalom tépi szivem.
Azt kérdezed tőlem, mért bus a lelkem,
és dalom, mely, messzire száll,
Jöjj édesem, jöjj, ott elmondom néked,
hol örökké virul a nyár.

bocskó, 1893- Budapest, 1944). Jiddis meg héber versei, továbbá forditásai a világ különböző jiddis és nem jiddis nyelvű lapjaiban jelentek meg. Verskötete 1928-ban, Vilnában jelent meg "Oft singt sich". Már 15 éves korában közöl héber elbeszélést, mely a krakkói "Hamicpe"-ben jelent meg. Első jiddis alkotása "Jekil mit dem Huhn' a szigeti "Jiddischer Zeitung"-ban (1911. Julius 20) és a "Jiddisches Blatt"-ban (1911. november) jelent meg. Jiddisre forditotta Madách Imre: "Az ember tragédiája"-t (Die Tragedie fun Menschen), amely folytatólagosan jelent meg a "Chernowitzer Blaetter"-ben. Holder József saját maga forditott verseiből magyarra:

A rekamién; Téli dal; Dal régi módra; Lemondó levél[28]; megjelentek magyar forditások verseiből Bródy Lászlótól, Szegedi Istvántól, Lóránt Mihálytól, Vér Andortól.[29] Eredeti magyar vers is származik tőle: "Emlék"; "Dalol a vérem"; "Valahol valaki dalol"; "Negyvenöt"[30]. Mutatóul leközöljük itt egyik legsikerültebb jiddis dalát, eredetijében és annak magyar forditásában, mely Vér Andor művészi munkája:

ZU A SCHWARZ MEIDL

Kum tajere meine, ich führ aweck weit Dich
S is miess mir schon du in der Fremd,
Dus Klima dus fremde, mein Utem derstickt mir
Die Luft du mein Harz mir beklemt.
Du frägst mich varwus s'is betrübt mein Gemüt mir
Varwus s'is so traurig mein Lied,
Kum, tajere meine, ich sug es Dir dort nischt
Wou eibiger Sumer dort blüht.
Nein, tajere meine, ich sug es Dir dort nischt
Dort weiss tu schojn alles allein,
Dort weisstu ja alles, dort sehstu ja alles,
Un Du frägst mich kein Kasches mehr, nein.
Hör, wie es brumen die Wassern gur wild du
Ot, bald jede Well uns verschlingt,
Kim, lieber zum Jarden, mir hören dort beide

28 Mult és Jövő. Vol. XXVII. (1937. Apr.) p. 108.

29 U. o. Vol. XI. No. 23-24, p. 5; No. 34, p. 11; Vol. XIII, p. 151, 199, 257; Vol. XIV. p. 171, 267, 339; Vol. XV, p. 62.

30 U. o. Vol. XV. p. 378.

században, elindult jiddis nyelv elkerült Magyarországra is. A chaszidizmus előretörése csupán megerősitette azt, főleg a Felvidéken és Északerdélyben.

Hitközségek, Chevra Kadisák jegyzőkönyvei igazolják a jiddis nyelv használatát a magyarországi zsidóság körében. A XVIII. században irt Hagádák és dokumentumok szövegében előforduló jiddis-deutsch forditások szintén tanuskodnak a jiddis nyelv ismeretéről.[25] A XIX. században pedig már eredeti jiddis irodalmi alkotásokkal találkozunk. A magyarországi zsidók körében jiddis nyelvü dalok, balladák, purimra irt vidám játékok, (Purimspiel) bor- és bölcsődalok, mesék és rövid történetek, magyar népdalok jiddis forditásai mind tanuskodnak e nyelv erős használata mellett. A "Cöena Ureena", mely a bibliához irt jiddis nyelvű magyarázatokat, főleg midrasokat és agádákat tartalmaz és amelynek szerzője Rabbi Janow (XVI. század), népszerű olvasmány volt a magyarországi zsidó nők körében is. A magyarországi jiddisnek vannak dialektusai is. Másképp beszélték Burgenlandban, mint a Hegyalján, vagy a Felvidéken, valamint Erdélyben.[26] Az IVO Blätter és a Magyar Zsidó Szemle egynéhány évfolyamában gazdag anyag található e tárgykörből.[27]

Az erdélyi jiddis irodalom képviselői főleg Máramarossziget és annak vidékéről származnak. Vannak köztük olyanok, akik önálló verskötettel jelentkeztek és itt első helyen emlitjük meg: Hers Leb Gottliebet (Máramarossziget, 1844-Máramarossziget, 1931), akinek versgyüjteményét: "Lieder fun majn Leben", (Seini, 1933) cimmel unokái adták ki. Nem csoda népszerűsége a jiddisül beszélők körében, mert tehetségét apjától örökölte, rabbi Mechl Marsaliktól, aki maga is dalolt jiddisül. Tőle származik "Dusz Lied fim Kigely", mely Schiller, "Das Lied von der Glocke" paródiájaként iródott. H. L. Gottliebról szó esik Emlékkönyvünk más helyén is.

A legtehetségesebb jiddis költő Holder József volt (Nagy-

25 Magyar Zsidó Oklevéltár. X. kötet, p. 569-570. No. 675.

26 Paul L. Garvin, The Dialect Geography of Hungarian Yiddish (The Field of Yiddish. Second Collection. Ed. by Uriel Weinreich, Hague, 1965) p. 92-115); C. J. Hutterer, The Phonology of Budapest Yiddish. Ibid. p. 116-146; C. J. Hutterer, Geschichte des Vokalismus der west-jüdischen Mundart von Ofen und Pest. Acta Linguistica. Budapest, 1967 Vol. 17. No. 3-4; Bihari József, Szláv elemek a jiddisben. Az Egri tanárképző Főiskola Tudományos Közlemények. II. (1904) p. 211-256.

27 IWO Bletter. Vol. XIV. (Jan-May 1939) p. 436-452.

1960-ban. Barzilay (Kugel) István "Dalok a messzeségből" cimű verskötete Déván jelent meg 1925-ben; "Régi versek" cimű versgyüjteménye pedig Tel Avivban, 1968-ban látott napvilágot. Novellás gyüjteménye Kolozsvárt jelent meg "Még mindig" cimen, 1937-ben. Két regényét Tel Avivban adta ki: "Csillag a tábor fölött" (Tel Aviv, 1960); "Szakadék" (Tel Aviv, 1969).

Cvi bar Meir (Adler Hubert) szintén az Uj Kelet oldalain kezdte meg költői és irodalmi működését. 1936-ban alijázott és a Saar Hanegev kibuc tagja lett, majd a palesztinai zsidó brigádban szolgált. Rómában állomásozva megjelenteti ott héber verskötetét: "Sire Daagah" (Az aggodalom éneke) cimmel, 1945-ben. Izraelben irodalmi munkássága kettős irányu, egyrészt önálló munkával jelentkezik: "Chozer chajal Le-Erec Israel: (A katona visszatér Izraelbe; gyermekeknek szóló mesék, 1947); Majd forditásokkal tünik ki. Fordit németből, angolból és magyarból. Prof. Nelson Glueck két müvét: "River in the Desert" és "The other side of the Jordan" ülteti át héberre; magyarból Gervai Sándor munkáját: Magyar ugaron, 1962, (Be-talme Hagar), továbbá Heimann Éva naplóját (Jerusalem, 1964) forditja héberre. Bemutatta: "Az Uj Palesztinai Lira" cimű könyvében (Pharos Kiadvány, Cluj) az izraeli héber költészet képviselőit. 1948 óta a Jewish Agency ifjusági osztályán az irodalmi kiadványok szerkesztője. Ebben a működésében legutóbb megjelentettett egy antológiát (Jalkut Haraajon Hacijoni, Jerusalem, 1967), melyben a cionista gondolatvilág harcosainak munkáiból közöl tanulmányokat. Közli benne Herzl Tivadar "Zsidó Állam"-ának uj héber forditását. Ugyancsak ott közli Giszkalai János "A Messiás Heroldja" cimű versének héber átültetését. Közölt történelmi tárgyu elbeszéléseket izraeli folyóiratokban (Giljonot, Gazit, Davar).

V.

A magyarországi jiddis-nyelvü irodalom feldolgozójára vár. Volna munkája, mert a jiddis nyelvet beszélték Magyarországon, még mielőtt a chaszidizmus utat vágott volna magának a Kárpátokon keresztül a XIX. század második felében. Kétkedéssel fogadjuk azt a megállapitást, mintha a jiddis nyelv az erdélyi tájakon indult volna el, mint a sváb nyelv egy dialektusa, a IX. században;[24] valószinü, hogy a Rajna vidékéről, a XIII-XIV.

[24] Norman C. Gore, Tzeenah U-Reenah a Jewish Commentary on the Book of Exodus, New York, 1965. p. 13.

(u. o. 1925): A házmesterlány (u. o. 1926): A légvárak urai (u. o. 1926): Toledo (u. o. 1934): Kelet kapujában (u. o. 1937): Erdély zsidói (u. o. 1938): Simon kancellár (u. o. 1940): Babilon és Judea (u. o. 1942): Róma és Judea (u. o. 1943). A Magyar Irodalmi Lexikon (Budapest, 1965. III. kötet, 116 oldal), mely felsorolja Szabó Imre alkotásait, nem emliti a következőket: Rasi élete és kora (Kolozsvár, 1935): Mózsi és Ildikó; Utolsó Máglya"; "F 25" ujságregényét, melyben a zsidók hősiességét tárgyalja az antiszemita lapok megtámadták. Leforditotta Ossip Dymov, "Szomoruságának énekese" drámáját, melyet a kolozsvári Magyar Szinház 1926-ban bemutatott. A "Magyar Zsidó Lexicon" munkatársa volt.

Giszkalai János (Vidder, 1887-1951) irodalmi müködése külön fejezetet jelent az Erdély-bánáti zsidó irodalomban. Neve összeforrt az erdélyi cionizmus történetével. Verseit dalolták, szavalták Erdély-Bánát zsidó gyülekezeteiben, cionista összejövetelein. Nemesveretü költő volt, aki komoly hatást tett az erdélyi zsidó ifjuságra. Verseinek egy kötete 1925-ben jelent meg a Kadima kiadásában Kolozsvárt, "Gus-Chalav látomása" cimen. Versei közül kiemelkedik "Messiás heroldja", melyben dr. Herzl Tivadart, a cionizmus megálmodóját énekli meg. E versét teljes egészében leforditotta és közölte Cvi bar Meir (azelőtt Adler Hubert).[23] Giszkalai János elbeszélései közül megemlitjük "Jönni fog még egy kippur napja, én Istenem" (Cluj, 1925); Rókák a romok között. Egy jelenet a nagy regényből, melyet 1800 évvel ezelőtt kezdettek meg (Cluj, 1925); Vitéz Benája három útja. Kis emberek és nagy gyermekek számára. Rajzolta Kóra Nándor (Cluj, 1928). Ezek az elbeszélések mindannyian héber fedőlappal is jelentek meg. Giszkalai ezen kivül megirta a zsidók történetét két kötetben és Lugoson, a Kirját Széfer kiadásában jelent meg.

Kaczér Illés és Benamy Sándor irodalmi munkásságával az Emlékkönyv más helyén foglalkozunk.

Schőn Dezső, aki az Uj Kelet máramarosszigeti, majd nagyváradi tudósitója volt, az "Istenkeresők a Kárpátok alatt" cimű történeti regényével (Cluj, 1935; második kiadás: Tel Aviv, 1964), melyben a chaszidizmus erdélyi fejezetét irja meg, emelkedett ki. "Az örökség" cimű müve Tel Avivban jelent meg

[23] ילקוט הרעיון הציוני, סדרו צבי בר מאיר. ירושלים, תשכ"ז, 307-312.

lalkozik a helybeni zsidó gimnáziumok történetével. A könyvben láttak napvilágot Antal Márk dolgozata a matematika kőréből továbbá az iskola tanárainak cikkei.

IV.

A magyar nyelven irott zsidótárgyu szépirodalom és költészet Erdélyben főleg az első világháború befejezése után indult el. Művelői az Uj Kelet szerkesztőségi gárdájához tartozó irók voltak, akik munkásságukban kihangsulyozták a pozitiv zsidó gondolatvilágot. Ezek között találjuk Ujvári Pétert, Giszkalai Jánost, Szabó Imrét, Schőn Dezsőt, Kaczér Illést, Benamy Sándort, Sas Lászlót, Barzilay Istvánt (Kugel), Adler Hubertet (Cvi Bar Meir). Ujvári Péter (1869-1931) kezdetben a Szegedi Híradó munkatársa, majd helyettes szerkesztője volt. Később Magyar Szó cimmel szépirodalmi folyóiratot ad ki Szegeden, ahol szerkeszti Szeged és Vidéke cimű lapot. 1907-ben Budapesten, a Magyar Hirlapnál és az Egyenlőségnél dolgozik. Az 1920-23-as esztendőket Kolozsvárt tölti, ahol az Uj Kelet munkatársa. 1923-ban Csehszlovákiába megy, ahol a Szombat (Érsekujvár), Judea (Pozsony) és 1926-tól az Uj Judea (Kassa) szerkesztője. 1926-27--ben Budapesten az Országos Egyetértés szerkesztője. Irodalmi müvei közül megemlitjük: "Legendák és krónikák" (Szeged, 1905): "Az ujkeresztény" (1908): "A mécs mellett"(1908): "Tűz istenek" (1911): "Földanyánk lovagjai" (1914): "Astarte temploma" (1918): "A bosszuálló Isten" (1920): "A tulsó parton" (1920): "A cédrusfa daliája" (1921). Leviathán (1929) cimű szinpadi alkotásában a zsidó közösség tragédiáját irja le az ukrajnai ellenforradalom idején; a magyar hatóságok 1929-ben nem engedélyezték bemutatását. Jiddisre forditotta e művet Holder József. Szerkesztette és kiadta a "Magyar Zsidó Lexicont", mely hiányossága ellenére is ma forrásmunka a magyarországi zsidó történelem számára.

Szabó Imre (Született Érsekujvárt, 1882-ben, meghalt Kolozsvárt 1943-ban), először budapesti lapoknál dolgozik, majd lekerül Kolozsvárra, ahol élete végéig az Uj Kelet szerkesztőségi gárdájához tartozott. Művei közül megemlitjük: "Zsidócskák" (Kolozsvár, 1921): "Hulló Csillagok" (regény, u. o. 1922): Szent Eliz: egy modern leány regénye (u. o. 1923): A piros zubbony (u. o. 1924): Orrlik és hebbegő (u. o. 1924): Zsidó Komédiások

tője Kolozsvárt adta ki Abudarham egyik művét.[21] Harfenes Dávid 1928-ban Kolozsvárt héber tudományos művek kiadásával foglalkozik.[22]

III.

A magyarnyelvű zsidó tudomány művelői voltak: dr. Kecskeméti Lipót (1865-1936) nagyváradi főrabbi, aki Jesajahu és Jirmihaju prófétákról (Budapest, 1932) irt 3-3 kötetes művet, melyekben a biblia-kritika metódusát követte. Tőle származik: "Zsidó költőkből" (Budapest, 1887); "A pokol a középkori zsidó költészetben" (Budapest, 1888); "Egy zsidó vallás van-e, több-e?" (Nagyvárad, 1913); "Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság" (1922). Dr. Eisler Mátyás főrabbin kivül, akiről Emlékkönyvünk más helyén emlékszünk meg, és aki főleg az erdélyi zsidóság történetéről irt dolgozataival tünt ki, meg kell emlitenünk dr. Singer Jakab temesvári főrabbit, aki a bánáti, temesvári zsidóság és spanyol községek, meg családok történetével foglalkozott. Fleischer Jehuda Leb (1886-1955) temesvári tanár pedig gazdagitotta a zsidó tudományt héber, német és román-nyelven irt dolgozataival, melyeknek nagy része Ábrahám ibn Ezráról szólnak. (Bibliographiáját I. Kiryat Sepher, Vol. 33 p. 227-232.)

Az Erdély-bánáti nyugati szertartású izraelita hitközségek országos irodája dr. Lővy Ferenc marosvásárhelyi főrabbi és Lax A. Salvator, az iroda főtitkára szerkesztésében Évkönyveket adott ki (1935/36- 1940/41), melyek zsidó tudományos cikkeket is tartalmaznak. Az Erdély-bánáti rabbiegyesület szintén kiadott az 1930-as években "Közlemények"-et (két kötetet), melyekben közöltek tudományos értekezéseket a zsidó történelem, filozófia területéről. A "Bnai Brith" Páholy-Rend kiadásában megjelent "Bnai Brith Szemle", továbbá az erdélyi zsidó Diáksegélyző kiadványa "Kelet és Nyugat között" tartalmaztak tudományos értekezéseket magyar nyelven.

Az utolsó zsidó tudományos cikkeket tartalmazó mű, Erdély-Bánát területén 1943-ban jelent meg Kolozsvárt. Benne: Eliezer Ben Jehuda, a héber nyelvujitó héber levelezése dr. Bacher Vilmossal, a budapesti országos Rabbiképző Intézet igazgatójával. A mű: az Antal Márk Emlékkönyv (Kolozsvár 1943), mely fog-

[21] ס׳ אבודרהם מר׳ יוסף אבודרהם, קלוז׳, תרפ״ז.
[22] J. J. Cohen. Areshet Vol. I. p. 319.

ták a Kolozsvárt,[9] Máramarosszigeten,[10] Felsővisón,[11] Ungvárt,[12] Munkácson,[13] Szatmáron[14] és Szinérváralján[15] nyomott héber — jiddis nyelvü könyvek történetét. Feldolgozták az Erdély területén megjelent héber és másnyelvü folyóiratok történetét is.[16] A Keleteurópában megjelent héber folyóiratok: Hacefira, Hamagid, stb. szintén tartalmaznak anyagot az erdélyi zsidóság kulturális tevékenységéről.[17] Mindezekből a dolgozatokból kiderül, hogy az erdélyi zsidóság foglalkozott halachikus, vallási életbe vágó kérdésekkel és ennek következményeként nem egy halachikus mű jelent meg az utóbbi egyszáz esztendőben.[18] Kéziratos müvek nagyrésze az idők folyamán eltünt. Például emlitjük meg Oppenheim Dávid halachikus müveit, melyeknek nyoma veszett. Jechezkeel Landau prágai főrabbi responzumaiban Oppenheim Dávid rabbi "Almás Dávid" néven szerepel, mert valóban Almás (Erdély) községből került Temesvárra. A nagy port felvert halachikus vitának, mely a "tokhal" élvezhetősége körül dúlt Chorin Áron aradi főrabbi és Grishaber Icchak paksi rabbi között, nyoma maradt nem egy héber munkában.[19] A marosludasi rabbi: Stern Gershon kiadta a "Jalkut Hagersuni" cimű művét, mely a talmud agadikus anyagát dolgozza fel.[20] Ehrenreich Chajim Jehuda dévai rabbi az "Ocar Chajim" cimű folyóirat szerkesz-

9 J. J. Cohen (Kirjat Sepher Vol. 37 (1962), 249-266.

10 N. Ben-Menachem, Mesaphrut Israel Be-Ungaria, Jerusalajim, 1958. pp. 101

11 N. Ben-Menachem. Ibid. p. 288-294; Kirjat Sepher, Vol. 32 (1957) p. 93-96;

12 P. J. Cohen Ibid. Vol. 24 (1947-8) p. 276-280; N. Ben-Menachem, Ibid. Vol. 25 (1949) p. 231-232; Ch. Liebermann, Ibid. Vol. 27 (1951) p. 115-116;

13 P. J. Cohen. Ibid. Vol. 25 (1949) p. 206-228; N. Ben-Menachem. Ibid. Vol. 26 1950 p. 201-215; Ch. Liebermann. Ibid. Vol. 27 (1951) p. 261-279; 382-388;

14 J. J. Cohen. Ibid. Vol. 34 (1959) p. 499-512.

15 J. J. Cohen. Ibid. Vol. 33 (1958) p. 384-403.

16 Nethaniel Katzburg, Kitve Et Ivrijim Be-Ungaria (Héber Folyóiratok Magyarországon). Areshet. Vol. I. (1959), p. 279-298; J. J. Cohen, Shivim Shana Kitve et toranijim Be-Transylvania (Vallásos jellegű folyóiratok Erdélyben, az utóbbi hetven esztendőben). Ibid. p. 299-326; Scheiber Sándor, Kitve et Jehudijim belashon hungarit Be-Hungaria (Magyarnyelvű zsidó folyóiratok Magyarországon) Kirjat Sepher. Vol. 32 (1957) pp. 481.

17 Például: Hacephira, 1882. Évf. végén; 1883. No. 1, p. 6-7; No. 4, p. 31; No. 6, p. 47.

18 יחזקאל פאנעט, ספר שו״ת מראה יחזקאל, מ. סיגעט תרל״ה ; ראה כתבי משה שמואל גלזנר בספר זכרון זה (עמ׳ נט־ס).

19 lásd: Moshe Carmilly-Weinberger: 223-216 ; 192 ,ספר וסיף, ניו־יורק, תשכ״ז.

20 גרשון שטרן, ילקוט הגרשוני, מ. סיגעט, תרפ״ב ; קלוז׳, תרפ״ז.

saik megjelentek könyv alakban, szétszórtan héber könyvek oldalain, vagy folyóiratokban. Közöttük találjuk Chorin Áron (1766-1844) aradi főrabbit, aki 1819-ben Budán kiadta "Selichot"-ját, melyben imákat közölt Adar Ujholdjára. "Et Sopher" cimü költemény-füzete, melyben 43 verse volt, elveszett. Egy-egy héber versét találtuk más héber munkáiban.[6] 1885-ben Friedmann Icchak Eizik Álmosd községből (Bihar-megye) kiadta: "Divre Salom Vaemet" (A béke és igazság szavai) cimü füzetét, melyben két hosszabb költeményt közöl. Az egyikben az orthodoxia és neológia közti harcról, a másikban az igazság erejéről szól. Sajnálatos, hogy Munk Meir Ábrahám (1830-1907), dr. Munkácsi Bernát édesapjának irodalmi hagyatéka elveszett. Nemcsak héber didaktikai verseket irt, hanem elbeszéléseket is, melyekben foglalkozott korának problémáival, életrajza pedig, mely 393 oldalnyi volt, leirásokat tartalmazott a nyitrai, lakompaki, kaboldi, galgóci, leipniki, szemnici és pozsonyi jeshivákról és a benne tanuló bachurokról. Egyik elbeszélésében (En kol chadash tachat hashemesh) a Dreyfuss perrel foglalkozik. Rövid kivonata megjelent Spitz Gyula magyar forditásában is: "Jerome ezredes. Igaz történet, a XVIII. századból" (Magyar-Zsidó Évkönyv 1905).[7] Versei között találunk egy elégiát Gambetta és Kossuth Lajos halálára. Irodalmi munkásságáról fia, dr. Munkácsi Bernát tanfelügyelő közölt dolgozatot: "Egy irodalmi hagyatékról" cimmel.[8]

Schwartz Sándor Ziskind (Szamosujfaluról) a XIX. század közepén, közöl héber verseket a bécsi Kochve Icchak-ban. Fordit Horatiustól és Cicerótól. Perlesz Ábrahám Cvi nagykárolyi főrabbitól szintén találunk egy verset a Nagyváradon megjelent, de rövidéletü héber folyóiratban: a "Bet Vaad Lechachamim"-ban.

Erdély zsidó kulturális állapotára fényt vetnek azok a bibliographiák, melyek az utóbbi időben jelentek meg és feldolgoz-

6 Moshe Carmilly-Weinberger, Hebrew Poetry in Hungary (Héber Költészet Magyarországon), Hungarian Jewish Studies. Edited by Randolph L. Braham, New York, 1966, p. 321, 339. (Note: 149-151).

7 Megjelent az "Igazság diadala. Elbeszélés a 18. századból" cimen is az Izraelita Családi Könyvtár Kiadványának második részében.

8 Mult és jövő. XXV. Évf. pp. 300.

székelt. Abban az időben Retteg komoly zsidó központ volt és a zsidó közület élén Winkler Leb Jehuda állott. De ő nem elégedett meg közéleti munkássággal és komoly héber kulturális tevékenységet fejtett ki. A héber nyelv szerelmese volt. Fogadalmat tett, hogy idegen szavakat nem fog használni verseiben. Valóban, nem is találtunk költeményeiben kölcsönvett szavakat. Sokszor ő maga igyekezett héber szavakat faragni. Versei a Bécsben kiadott és a pozsonyi Stern M. által szerkesztett "Kochve Icchak" cimü héber folyóiratban jelentek meg, majd 1856-ban Stern M. buzditására kiadta Bécsben "Bet Jehuda" (Jehuda Háza) cimü verskötetét. Szoros kapcsolat állott fenn közte és a Máramarosszigeten élő Kawler Mesulam Samuel, héber költő, továbbá Elchanan Levi ben Shlomo költő között, aki viszont Szolnok-Doboka vármegyében élt. Rajtuk kivül találtunk három héberül verselő zsidót, akik Kelet-Európából indultak el Erdély városaiba, hogy ott zsidó kulturát terjesszenek. Mindhárman tanitók voltak, és mindhárman héberül daloltak. Az első köztük Kelmi községből (Kowno mellett) származott el Kolozsvárra és neve Kurlaender Aharon. Verskötete: "Divre Igeret Vedivre Shir" (Levelek és Énekek) Budán jelent meg 1867-ben. A második a legtehetségesebb közöttük, Dornzweig Áron, aki viszont Lembergből került Fogaras községbe zsidó gyermekeket tanitani. 26 éves korában hunyt el és korai halála ellenére három héber verskötetet jelentetett meg. Az egyiket: "Nevel Vakinor" (Hárfa és hegedü) cimüt Nagyszebenben nyomatta ki 1873-ban és ugy hiszik, hogy ez az első héber mü, melynek zsidó a szerzője és Erdélyben jelent meg.[4] A harmadik erdélyi héber költő neve Ehrenkrantz Slomo, aki szintén Kelet-Európából szakadt Brassóba, a XIX. század közepén. Héber verskötetét azonban Brody-ban jelentette meg 1878-ban. A kötet cime: "Ceror Perachim" (Virágcsokor). E költők irodalmi működésével külön foglalkozunk egyik héber tanulmányunkban, melyet az Emlékkönyv oldalain is leközlünk.[5]

Találunk rajtuk kivül a XIX. század közepével kezdődőleg másokat is, akik megpróbálták a héber hárfát pengetni. Alkotá-

[4] I. Hitpatchut Hashira Haivrit Be-Ungaria c. dolgozatomat, p. 384-387; 395-397; 399-401 old.

[5] Möshorerim Ivrijim Be-Transylvania (Héber költők Erdélyben), Sinaj. Vol. 57 (1965), p. 140-149; az Emlékkönyv עמ׳ קכה oldalain.

ben akarta olvasni és tanulmányozni. Szüksége volt tehát héber nyelvtankönyvre, hogy az egyetemeken és főiskolákon használhassa. Sokszor héber betü hiányában latin átirásos szöveget használtak.

I.

Az első héberbetüs nyomtatott könyv Magyarországon 1614-ben, Kassán, mig Erdélyben 1698-ban jelent meg Kolozsvárt. Kaposi Sámuel, Gyulafehérvár-i tanár a könyv szerzője.[1] A XVII. században Magyarország legjobb nyomdája Kolozsvárt működött, Misztótfalusi Kis Miklós vezetése alatt. A reformáció harca és megerősitése hozta létre e nyomdát Kolozsvárt. Rajta kivül létezett még nyomda Erdélyben: Brassó, Nagyszeben és Nagyvárad városokban. Erdély keresztény papjai, szellemi vezetői közül főleg Péchi Simon, Apácai Cseri János és Verseghy Ferenc emelkednek ki héber tudásukkal.[2] A külföldi egyetemeken tanuló magyar diákok között nem egy versel héberűl. Michael Toufaeus (Dobos), Nagyváradon, 1651-ben megjelent művében (Disputatio Theologica de Perseverantia, etc., Nagyvárad, 1651) találunk héber verseket latinbetüs átirásban. Szerzőik: Becskeházi István, Patai F. Th., Püspöki János., Jenei M., Köleseri (Kölcséri?) Sámuel. Ime, egy versszakasz a "Carmina Ebraica"-ból, mely Toufaeus művében nyomatott ki[3] és melynek szerzője Becskeházi István:

Héber átirásban igy hangzik:

"Jevarek leka Elohim	יברך לך אלהים
Makor kol tow misshamaim;	מקור כל טוב משמים
Asher leshon kedosim bechokma	אשר לשון קדושים בחכמה
Lomed atta lenaphseka,	לומד אתה לנפשך
Jitten hu sekvi, shellemalakim."	יתן הוא שכוי של מלאכים.

II.

Erdély első zsidó héber költője Winkler Leb Jehuda volt, akinek hivatalos cime "Bistritzer Districtvorsteher" és Rettegen

[1] Memoriale Hebraicum, exhibens lexici conpendium metricum. Claudiopoli, 1698; Dr. Carmilly-Weinberger Moshe, Hitpatchut Hashira Haivrit Be-Ungaria (A héber Költészet fejlődése Magyarországon), Areshet. Vol. IV. (1966), pp. 369;

[2] Ibid. p. 369. Note: 5.

[3] Michael Toufaeus, Disputatio Theologica de perseverantia Sanctorum secunda. Varadini, MDCLI, p. 39-40.

Magánhivatalnok: 182 zsidó, 13 magyar, 12 német, 3 román, 2 orosz, 1 más nemzetiségű, Összesen: 213.

Tiszt, altiszt: 2 zsidó, 1 magyar, 1 román, Összesen: 4.

Szabad foglalkozású: 194 zsidó, 20 magyar, 1 német, 4 román, 2 orosz, Összesen: 221.

Iparos: 276 zsidó, 24 magyar, 3 német, 7 román, 1 más nemzetiségű, Összesen: 311.

Földműves: 13 zsidó, 1 magyar, 1 román, Összesen: 15.

Más foglalkozású: 380 zsidó, 24 magyar, 8 német, 9 román, 1 orosz, 1 más nemzetiségű, Összesen: 423.

Összesen: 1068 zsidó, 84 magyar, 24 német, 25 román, 5 orosz, 3 más nemzetiségű, Összesen: 1209 nőtől vált el.

Zsidó nőtől vált el:

Állami hivatalnok: 3 magyar, 21 román, 1 orosz, összesen: 25. Magánhivatalnok: 7 magyar, 7 román, 7 német, 1 orosz, összesen: 22. Tiszt, altiszt: 5 román, összesen: 5. Szabad foglalkozású: 7 magyar, 3 román, 9 német, összesen: 19. Iparos: 19 magyar, 12 román, 16 német, összesen: 47. Földműves: 2 román, összesen: 2. Más foglalkozású: 13 magyar, 6 román, 9 német, 2 orosz, 2 más nemzetiségű, összesen: 32.
Összesen: 49 magyar, 56 román, 41 német, 4 orosz, 2 más nemzetiségű, Összesen: 152 férfi vált el.

Nincsenek adataink az 1937-1944-es években kötött vegyesházasságokat illetően. — Feltehető, hogy a zsidók ellen foganatositott törvények következtében azok a zsidók, akik vegyesházasságban éltek, felvették a keresztény élettárs vallását és talán akadt olyan is, aki elvált zsidó élettársától, hogy könnyitsen saját életén; de voltak keresztények, ha nem is nagy számban, akik követték zsidó élettársukat a megpróbáltatás útján — a halálba.

HÉBER KULTURA ERDÉLYBEN

A XVI. századdal kezdődőleg Erdélyben is, mint Magyarország más vidékein, a héber tudomány müvelői között zsidók mellett találunk keresztényeket is. A reformáció a katolicizmussal vivott harcában használta a héber betüt. A reneszánsz korában vagyunk, amikor a nem-zsidó világ a bibliát héber eredeti-

Főleg zsidó magánhivatalnokok, szabadfoglalkozásúak és iparosok vettek feleségül nemzsidó nőt.

Kérdés azonban az, hogy azok a zsidó férfiak és nők, akik zsidó élettársat választottak maguknak, vajjon a polgári házasságkötésen kivül kötöttek-e egyházi házasságot is, továbbá, hogy a vegyesházasságot kötött zsidó férfiak és nők közül vajjon hányan hagyták el hitüket házasságkötésük előtt, vagy utóbb.

Kétségtelen, hogy a vegyesházasságok legtöbb esetben hitehagyások felé vezettek, hiszen a vallás problémája felvetődött, ha gyermek született, vagy ha a férj vagy feleség állása forgott emiatt veszélyben. Román törvények szerint fiugyermek apja, leánygyermek pedig anyja vallását követi, ha a házasságkötéskor erre vonatkozólag nem történt külön megegyezés férj és feleség között. Megesett sokszor, hogy egy családban a gyermekek a szülők vallását követve más-más felekezetben nevelkedtek. A szülők ily esetben közös nevezőre akarták hozni gyermekeik nevelését, ezért közös hitet választottak. Ez sem volt azonban megoldás, mert ahogy nőtt a gyermek, úgy nőtt vele a probléma is. Ezért sok vegyesházasság gyermekáldás nélkül maradt.

Félix A. Teilhaber, aki több értékes munkát irt e tárgykörből, kimutatta, hogy a vegyesházasságok a legtöbb esetben meddők. (Ujabb kutatások eredményeiről olvasni lehet: Julius Berman, Jew and Intermarriage (New York, 1968) és Albert Gordon, Intermarriage (New York, 1964) c. művekben.) A németországi vegyesházasságokkal foglalkozva kimutatta, hogy az 1875-1900-as években zsidó házasságoknál gyermekáldás: 3.8%, a zsidó-keresztény házasságoknál 1.7% volt. Később ez a százalék még jobban csökkent. És gyermek hijján a szülők könnyebben el is váltak egymástól. Magyarországon keresztény férjek és zsidó nők közötti házasságok minden hetedikére, zsidó férjek és keresztény nők között kötött házasságok minden negyedik-ötödikére esett egy-egy válás. Erdély-Bánát területén az 1920-1937-es esztendőkben 293 vegyesházasság bomlott fel. 141 zsidó férfi vált el más nemzetiségű feleségétől és 152 zsidó asszony vált el más nemzetiségű férjétől.

A megkötött 16.790 vegyesházasságból: 1209 bomlott fel, mig a 15.540 zsidó házasságból 1068 volt a válások száma.

Válások foglalkozások szerint:

Állami hivatalnok: 21 zsidó, 1 magyar, Összesen: 22.

márton, Nagyenyed, Torda városokban 2-2; Székelyudvarhely, Felsőbánya, Szamosujvár, Vajdahunyad, Szilágysomlyó, Erzsébetváros, Szászváros, Balázsfalva és Lippa városokban pedig 1-1 vegyesházasság történt zsidó nő és román férfi között.

A fenti adatok azt mutatják, hogy zsidó férfiak főleg magyar nőt (1250 közül 781) és zsidó nők főleg magyar férfiakat választottak élettársul (1197 közül 558). Továbbá megállapitható az is, hogy vegyesházasságok főleg Nagyvárad, Temesvár, Arad és Kolozsvár városokban fordultak elő.

Zsidók a többi nemzetiségűekhez viszonyitva a legkisebb százalékban kötöttek vegyesházasságot Erdély-Bánát területén. A statisztika szerint: román férfiak 30.9%-ban, magyar férfiak 17.7%-ban, német férfiak 28.9%-ban, zsidó férfiak 7.4%-ban, román nők 17.6%-ban, magyar nők 28.9%-ban, német nők 29.9%-ban, míg zsidó nők 7.2%-ban kötöttek vegyesházasságot.

Zsidó férfiak 92.6%-ban zsidó nőt vettek feleségül, zsidó nők pedig 92.8%-ban kerestek és találtak maguknak zsidó férjet. A vegyesházasságok százalékban való kimutatása a zsidó nők házasodása terén a következő adatokat nyújtja: magyar férfi 3.3%, román 2.2%, német 1.3%, orosz 0.2%, más nemzetiségű 0.2%-ban vett el zsidó nőt.

Zsidó férfiak, akik vegyesházasságot kötöttek foglalkozásuk szerint csoportosítva:

Magánhivatalnok: 2368 zsidó, 158 magyar, 68 német, 29 román, 2 orosz, 4 más nemzetiségű, Összesen: 2629.

Állami hivatalnok: 250 zsidó, 17 magyar, 6 német, 8 román, Osszesen: 281.

Tiszt, altiszt: 19 zsidó, 3 magyar, 1 német, 2 román, Összesen: 25.

Szabadfoglalkozású: 2556 zsidó, 130 magyar, 30 német, 25 román, 1 orosz, 2 más nemzetiségű, Összesen: 2744.

Iparos: 4814 zsidó, 252 magyar, 56 német, 58 román, 2 orosz, 5 más nemzetiségű, Összesen: 5187.

Földműves: 225 zsidó, 7 magyar, 3 német, 1 orosz, 3 más nemzetiségű, Összeen: 239.

Más foglalkozású: 5308 zsidó, 214 magyar, 93 német, 48 román, 13 orosz, 9 más nemzetiségű, Összesen: 5685.

Összesen: 15540 zsidó, 781 magyar, 257 német, 170 román, 19 orosz, 23 más nemzetiségű, Összesen: 16790, nőt vett el.

jedő periodusban" cimmel. Buletin Eugenic si Biopolitic VIII. évf. 10-12 számában.)

Erdély-Bánát területén az 1920-1937-es esztendőkben 133.115 házasságkötés történt. E számban: 16.790 zsidó szerepel, akik közül csak 15.540 zsidó nőt vett feleségül, mig 1250 más nemzetiségüt:

és pedig 781 zsidó férfi vett el magyar, 257 német, 170 román, 19 orosz és 23 más nemzetiségű nőt.

Ugyanebben az időszakban 16.737 zsidó nő ment férjhez. Ezek közül 15.540 ment zsidó férfihez, mig 1197 más nemzetiségű férfi felesége lett, és pedig: 558 zsidó nő ment férjhez magyar, 367 román, 217 német, 33 orosz és 22 más nemzetiségű férfihez.

Huszonhárom városban nem volt vegyesházasság zsidó férfi és román nő között, és pedig: Resica, Felsőbánya, Nagyszalonta, Szamosujvár, Máramarossziget, Kézdivásárhely, Gyergyószentmiklós, Hátszeg, Déva, Dicsőszentmárton, Belényes, Csikszereda, Beszterce, Abrudbánya, Szászváros, Nagyenyed, Szilágysomlyó, Segesvár, Erzsébetváros, Naszód, Bánffyhunyad, Lippa és Kissebes városokban. A nagy számu vegyesházasság, zsidó férfi és román nő között, a következő városokban volt: Arad (19), Brassó (6), Fogaras (2), Karánsebes (2), Kolozsvár (34), Lugos (3), Marosvásárhely (4), Nagykároly (2), Nagyvárad (37), Nagyszeben (6), Oravicza (3), Orsova (2), Sepsiszentgyörgy (2), Szatmárnémeti (9), Temesvár (23), Vajdahunyad (3), Zilah (6). Szászrégen, Nagybánya, Székelyudvarhely, Dés, Torda, Gyulafehérvár és Balázsfalva városokban 1-1 vegyesházasság volt román nő és zsidó férfi között.

Nem volt vegyesházasság zsidó nő és román férfi között: Gyergyószentmiklós, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Szászrégen, Bánffyhunyad, Beszterce, Abrudbánya, Medgyes- és Kissebes városokban, mig más helyeken 367 zsidó nő kötött vegyesházasságot román férfivel: Arad (60), Belényes (5), Brassó (3), Csikszereda (5), Dés (3), Déva (6), Fogaras (6), Gyulafehérvár (4), Hátszeg (8), Karánsebes (6), Kolozsvár (49), Marosvásárhely (12), Máramarossziget (10), Nagybánya (3), Nagykároly (3), Nagyszalonta (5), Nagyszeben (9), Nagyvárad (62), Oravicza (3), Orsova (5), Segesvár (3), Szatmárnémeti (10), Temesvár (65), Zilah (3). Ezenkivül Resica, Lugos, Dicsőszent-

rabbi; 250; 1000; Chevra Kadisa, Bikur Cholim, Talmud Tóra, Elemi iskola; Szentgyörgy (Sft. Gheorghe): 1830; Montag F. Imre; Schwartz Ignátz, rabbi; 250; 1000; Marosvásárhely (Targu-Mures): 1700; Sennensieb Béla; Dr. Lőwy Ferenc,főrabbi; 600; 2400; Chevra Kadisa, Elemi iskola, Zsidó kulturház; Temesvár (Timisoara): 1700; Nyiri Jenő; Dr. Drechsler Miksa és Dr. Singer Jakab, főrabbik; 1900; 7000; Chevra Kadisa, Aggokháza, Napközi gyermekotthon, Talmud Tóra, Elemi iskola, 4 oszt. leányliceum, 8 oszt. fiuliceum, Kereskedelmi iskola és internátus, Képzőtanfolyam, Hazamir Zeneegyesület.

AZ ERDÉLY-BÁNÁT TERÜLETÉN KÖTÖTT ZSIDÓ VEGYESHÁZASSÁGOK A SZÁMOK TÜKRÉBEN

1940. augusztus 8-án Romániában törvényrendelet jelent meg, amely megtiltotta a házasságkötést zsidók és románok között, mind az ország területén, mind pedig határain kivül. Az anyakönyvvezetőt pedig, aki ilyen házasságot regisztrált felfüggesztéssel és kettőtől öt évig terjedő fogházzal, a tanut, aki ilyen házasságkötésnél segédkezett, egytől-három évig terjedő elzárással és pénzbüntetéssel és azt, aki csak kisérletet is tett vegyes házasság megkötésére, kettőtől öt évig terjedő fogházbüntetéssel sújtották.

E törvényrendelet célja: megvédeni a román nép ethnikai jellegét és faji sajátosságát. — Románia e rendeletével életbeléptette a nürnbergi törvényeket.

A lehetőség vegyesházasságok kötésére zsidók és nemzsidók között Magyarországon az 1894. évi XXXI. tc.-el, a polgári házasság bevezetésével nyilt meg és az idők folyamán nagy méreteket is öltött. A keresztény-zsidó házasságkötések száma 1919-ben elérte már az 1242-es számot. Az 1932-es évben számuk: 1016. Németországban az 1900-1927-es években 103.000 volt a zsidó házasságkötések száma mig 33.800 a vegyesházasságoké. Berlinben magában az 1881-1928-as években: 30.237 zsidó házasság mellett 16.502 vegyesházasságot regisztráltak. Ausztriában az 1926-os évben 1360 zsidó házasság és 357 vegyesházasság köttetett. (Lásd: Dr. P. Ramneantu dolgozatát: "A vegyesházasságok problémája Erdély városaiban az 1920. évtől 1937-ig ter-

Nőegylet, Goldmark Zeneegylet, Zsidó kórház, Árvagondozó, Tanonc-otthon; Kurtics (Curtici): 1901; Grünbaum Arnold; — 20; 80; Chevra Kadisa, Nőegylet; Deta (Deta): 1863; Brunner S.; Müller Bernát, rabbi; 20; 80; Facsád (Faget): 1873; Kubicsek Árpád; — 60; 240; Fogaras (Fagaras): 1820; Dr. Neumann Endre; Lőwy Josua, főrabbi; 100; 400; Chevra Kadisa, Nőegylet, Mirjam leányegylet, Zsidó kulturegylet; Halmágy (Halmagiu): 1900; Spitzer Jakab; — 20;80; Boros Jenő (Ineu): 1860; Vértes Ignác; — 60; 250; Chevra Kadisa; Zsombolya (Jimbolia): 1878; Sinberger Lajos; Fellner Manó, rabbi; 20; 80; Chevra Kadisa; Lippa (Lipova): 1860; Dr. Perlusz József; Dr. Tennen Béla, főrabbi; 115; 400; Chevra Kadisa; Lugos (Lugoj): 1780; Dr. Kirschner A.; Dr. Lenke Manó, főrabbi; 460; 1300; Chevra Kadisa, Elemi iskola, Nőegylet, Árvagyámolító egylet, Talmud Tóra, Aggokháza; Nagylak (Nadlac): 1843; Dr. Buck Gábor; — 40; 120; Chevra Kadisa, Elemi iskola, Kulturegylet; Udvarhely (Odorhei): 1904; Hirsch Hermann; — 52; 180; Talmud Tóra; Nagyvárad (Oradea): 1870; Dr. Konrád Béla; Kecskeméti L. főrabbi; 1200; 4600; Chevra Kadisa, Zsidó kórház, Nőegylet, Aggokháza, Népkonyha, Arvagondozó, Tanonc-otthon, Fiuárvaház, Elemi iskola, 8 oszt. fiuliceum; Szászváros (Orastie): 1870; Rubinstein Albert; — 50; 150; Chevra Kadisa; Oravica (Oravita): 1860; Nagel Ede; Weinberger József, rabbi; 75; 240; Orsova (Orsova): 1872; Lukács György; Löwenkopf Kálmán, főrabbi; 80; 180; Chevra Kadisa; Pankota (Pancota): 1860; Herzka Ármin; Sonnenschein Éliás, rabbi; 86; 200; Resica (Resita): 1871; Deutsch L.; — 128; 320; Chevra Kadisa, Nőegylet; Pécska (Rovine): 1810; Kuliner Dániel; Guttman Ignác, rabbi; 62; 200; Chevra Kadisa; Nagyszalonta (Salonta): 1848; id. Ellmann János; Dr. Nébel Ábrahám, főrabbi; 250; 1000; Chevra Kadisa, Nőegylet, Aggok Otthona, Elemi Iskola; Nagyszentmiklós (Sannicolaul-Mare): 1795; Singer Sándor; Dr. Feldmann Sámuel, főrabbi; 90; 300; Chevra Kadisa, Nőegylet, Elemi iskola (1915-ben megszünt); Soborsin (Savarsin): 1800; Mayer Béla; Grünglas Jakab, rabbi; 30; 80; Chevra Kadisa; Szatmár-Németi (Satu-Mare): 1898; Princz Ármin; Dr. Friedmann József, főrabbi; 350; 1800; Chevra Kadisa, Zsidó kórház, Nőegylet; Sebes (Sebis): 1780; Schwartz Emánuel; Bártfeld Leó, rabbi; 22; 80; Máramarossziget (Sigetul-Marmatiei): 1886; Dr. Klein Arthur; Dr. Danzig Sámuel, fő-

ellátására egy központi — Kolozsvárott felállítandó — jogvédelmi ügyosztály létesitését határozták el, amelynek a megalkotását azonban az időközben történt történelmi változás, Észak-Erdélynek Magyarországhoz való visszacsatolása szükségtelenné tette. Az Erdély-Bánáti Izraelita Hitközségek Szövetsége, mely 1922 óta működött, beolvadt a Magyarországi Izraeliták Országos Szervezetébe. 1940. december havában a Nagyváradon egybehivott elnöki tanácsülés kimondotta a csatlakozást a magyarországi Központi Irodához. Kolozsvári Központtal a XXII. községkerület, mig Nagyvárad székhellyel a XXI. községkerület alakult meg. Kolozsvárhoz tartoztak Kolozs és a visszacsatolt erdélyrészi vármegyék területén lévő hitközségek, mig Nagyváradhoz tartoztak a nagyváradi, szalontai, békéscsabai, békési, mezőberényi, gyomai, gyulai, orosházai, szarvasi és szeghalmi kongresszusi hitközségek.

A megszünt Erdély-Bánáti Izr. Hitközségek Szövetsége irattárát a kolozsvári központnál helyezték el, mely elpusztult a hitközségekkel együtt, 1944. május-június havában, a deportálás idején.

AZ ERDÉLY-BÁNÁTI ORSZÁGOS IZRAELI IRODA (NYUGATI SZERTARTÁSU HITKÖZSÉGEK SZÖVETSÉGE) KEBELÉBE TARTOZÓ HITKÖZSÉGEK:

Arad (Arad): Alapitási év: 1729; Elnök: Lakatos Aladár; Dr. Vágvölgyi Lajos, főrabbi; Adófizetők száma: 1370; Létszám: 5000; Intézmények: Chevra Kadisa, Nő-egylet, Elemi fiu- és leányiskola, Szeretetház, Fiu- és leányárvaház, Aggokháza, Ambulatórium, Tanoncotthon, Népkonyha; Bél (Beliu): 1861; Breuer Miksa; Kaufman Nathan, rabbi; 40; 200; Brassó (Brasov): 1826; Mátyás Ignác; Dr. Deutsch Ernő, főrabbi; 560; 2000; Chevra Kadisa, Nőegylet, Elemi iskola, Árvaház, Aggnők Otthona; Karánsebes (Caransebes): 1874; Grünberger Emánuel; Seidler Géza, rabbi; 165; 600; Chevra Kadisa, Nőegylet, Talmud Tóra; Csermei (Cermei): 1884; Holländer István; Salamon Mór, rabbi; 20; 80; Kis-Jenő (Chisineu-Cris): 1889; Dr. Goldzieher M.; Margittai Adolf, rabbi; 100; 400; Chevra Kadisa,Nőegylet; Kolozsvár (Cluj): 1881; Dr. Fischer József; Dr. Weinberger Mózes, főrabbi; 580; 2400; Elemi iskola, Ovóda, Chevra Kadisa,

A felmerült iskolakérdések rendezésénél az elnökség az orth. központi iroda vezetőségével együtt járt el. A közös szociális és segitő munka szükségessé tette, hogy mindkét erdélyi hitközségi szervezet (az orthodox és kongresszusi) együttesen vegyen részt a munka irányitásában és beinditásában és az 1867-iki kettéválás óta most esett meg először, hogy az orthodox központi iroda vezetősége közös plattformot talált együttműködésre a kongresszusi hitközségek Szövetségével. A szociális problémák kérdésében ez év november havában kétszer is (Kolozsvárt és Nagyváradon) együttes ülés volt. E közös munkának jó hatása nem is maradt el, szép és értékes eredményét élvezte igen sok sorsüldözött hittestvérünk.

A kolozsvári hitközség főrabbija, dr. Weinberger Mózes által 1935-ben beinditott Hitközségi Értesitő olyan jól bevált, hogy a többi hitközségek is (Arad, Nagyvárad, Brassó, Marosvásárhely) felbuzdultak e szép eredményen és saját hitközségeikben is beinditották a Hitközségi Értesitőt, amely a legalkalmasabb eszköz a hitközség és tagjainak egybefogására. Kiadásra került a Zsidó Naptár V. évfolyama.

1939. őszén elhunyt dr. Kabos Gyula nagyváradi elnökhelyettes, elnöki tanácstag. November havában elhunyt a temesváriak tudós főrabbija, dr. Singer Jakab, aki több, mint négy évtizeden át vezette hitközségét.

Kongresszus ez évben a nehéz viszonyok miatt nem jöhetett létre.

1940

Az Elnöki Tanács ezévben kétizben tartott ülést az időközben felmerült ügyek elintézése céljából. Február havában Nagyváradon tartott ülést, amelyen az időközben végzett szociális munkálatok eredményéről számoltak be, valamint elhatározták, hogy külföldi hittestvéreinknek pászkával és más rituális élelmicikkekkel való ellátása érdekében a Szövetség — mint az előző években — ezuttal is akciót indit be. Emlékalapitványt létesitettek dr. Adorján Ármin elnök nevének és emlékének megörökitésére. Elhatározták egy zsidó tudományos munka évenkénti kiadását. A június havában Kolozsvárott tartott tanácsülésen pedig elhatározták, hogy a változott viszonyok miatt ezévben sem rendezik meg a kongresszust, hanem annak megtartását nyugalmasabb időkre halasztják el. Az erdélyi zsidóság jogvédelmének

széde is, néhai dr. Kecskeméti Lipótról. A kongresszus elhatározta egy dr. Kecskeméti Lipót emlékalapitvány létesitését. Megjelent a Zsidó Naptár III. évfolyama. A kongresszus elhatározta az erdélyi zsidóság szociógrafiai felvételét, valamint a belmiszsziós munka kiterjesztését az összes hitközségekre.

1938

Fájdalmas megpróbáltatás érte ez év elején a Szövetséget dr. Adorján Ármin elnök váratlan elhalálozásával. Az 1938 január hó 23-án Nagyváradon megtartott elnöki tanácsülés méltó módon hódolt e nagy férfiú emlékének, aki az Iroda egyik megalapitója volt. Az elnöki tanács az elnöki tisztségre a kongreszszus választásáig dr. Fischer Józsefet kérte fel. Az elnöki tanács elhatározta egy szociális alosztály létesitését, amelynek feladata a hitközségek szociális akcióit egybefoglalni és összpontosítani. Az alapitványokra kiirt pályázatok csak részleges sikerrel jártak ez évben; csupán a dr. Vértes-alapitvány II. diját itélte oda a birálóbizottság egy tanügyi munka szerzőjének. A dr. Kecskeméti-alapitvány ezévi kamatait pedig a nagyváradi zsidó liceum legjobb hittanosztályzatot nyert tanulói kapták.

A november hó 20. és 21. napjain Temesvárott tartott XIV. kongresszus az eddigieket felülmuló látogatottságról és érdeklődésről tett bizonyságot. E kongresszus teljes anyagát magában foglaló 9. számú "Közlemény" nyomtatásban is megjelent és megörökitette az e kongresszuson elhangzott ünnepi, emlék és beszámoló beszédeket. A kongresszus kegyelettel emlékezett meg néhai nagynevű elnökéről, dr. Adorján Árminról. Ezen a kongresszuson választották meg dr. Fischer Józsefet az Iroda elnökévé.

1939

Elnöki tanácsülés volt május havában Nagyváradon, amelyen az elnökség beszámolt a nehézségekről, a rendkivüli viszonyokról, melyek megnehezitették az Iroda munkáját, megakadályozta az elnöki tanács egybehivását és ezért az elnökség felhatalmazást kapott a halasztást nem tűrő ügyek saját hatáskörében való intézésére. A szervező munka teljes lendülettel megindult, megalakultak a szociális ügyosztályok az egyes hitközségek keretein belül, Gemiluth Chessed segitő pénztárak létesültek és beindult a szociális problémák rendszeres feldolgozása és a segitő társadalmi munka.

keméti Lipót váradi főrabbi, irodai társelnök és Fuchs Benjámin váradi orth. főrabbi tragikus halála mélyen megdöbbentette Erdély zsidóságát.

Az ez évi kongresszus Lugos városában folyt le május 31 és június 1-ső napján. Dr. Lenke Manó lugosi főrabbi több, mint négyévtizedes müködését ünnepelte község és a kongresszus.

A tanitóegyesület javasolta, hogy készittessék részletes nyugdijtervezet a tanitók és hitközségi alkalmazottak nyugdijbiztositására. Az előző kongresszus által tárgyalt és birálatra kiadott hitoktatási tantervet a kongresszus elfogadta és az öszszes iskoláknak az új tanév elejétől való alkalmazásra kiadja. Ezen kongresszus jutalmazta a dr. Eisler és dr. Vértes alapokból kiirt pályázatra beérkezett pályanyertes műveket és egyuttal újabb pályázat-kiirását határozta el. Végül megválasztotta a kongresszus az új tisztikart és bizottságokat. A kongresszus lefolyását megörökitő jegyzőkönyv, valamint a jubileumon elhangzott templomi beszédeket tartalmazó kiadvány megjelent nyomtatásban, mint VII. számu "Közlemény". Az elnöki tanács november 1-én tartott ülést Nagyváradon, amelyen megemlékezett az elhunyt dr. Kecskeméti Lipót főrabbi, irodai társelnökről.

A Zsidó Naptár második évfolyama került kiadásra. Két félévszázados templomjubileum volt ez évben: november havában a szalontai, decemberben pedig a kolozsvári hitközség ünnepelte templomainak félévszázados fennállását, melyeken az Iroda képviseltette magát. Az elnöki tanács pedig ünnepelte dr. Adorján Ármin irodai elnököt 70-ik születésnapja alkalmából.

1937

A Nagyváradon megtartott kongresszus ünnepelte a Szövetség fennállásának 15 éves fordulóját. Dr. Adorján Ármin elnök részletes beszámolójában ismertette az Iroda 15 éves munkáját, küzdelmeit és eredményeit. A kongresszus magáévá tette a vezetőség javaslatait és elhatározta, hogy a nehéz idők megkövetelte nagyobb lelkesedéssel és komolyabb munkateljesitménnyel folytatják munkásságukat a zsidóság és annak intézményeinek fenntartása és megerősitése érdekében. Dr. Fischer József pedig az Iroda 15 éves multjáról, eredményeiről és a jövő útjának megjelöléséről tartott előadást. Mindkét előadás a kongresszusnak teljes anyagával együtt a Szövetség 8. számu kiadványában jelent meg. Benne dr. Vágvölgyi Lajos aradi főrabbi emlékbe-

tanfolyam eredményes és szükséges munkát végez. Támogatására a Szövetség költségvetésébe jelentős összeg vétetett fel. Foglalkozott továbbá a rabbi- és tanitóképzés kérdésével.

1934. szeptemberében a kolozsvári hitközség egyhangúlag megválasztotta dr. Weinberger Mózest, a budapesti Rabbiképző Intézet növendékét főrabbijául.

1935

1935. március 26-án elnöki tanácsülés volt Nagyváradon, amikor dr. Kecskeméti Lipót váradi főrabbit, irodai társelnököt üdvözölték 70-ik születésnapja alkalmából. A tanácsülés elhatározta, hogy a Szövetség kiadásában Évkönyvet fog megjelentetni, amely a naptári részen kivül a Szövetség szervezetét, a hozzátartozó hitközségek ismertetését és ezenkivül irodalmi és tudományos cikkeket fog tartalmazni. Az évkönyv Zsidó Naptár cimmel 1935 nyarán meg is jelent. Ez év június 23-24-ik napjain Szatmáron tartotta a Szövetség XI-ik kongresszusát, amelyen Princ Ármin szatmári hitközségi elnök, elnökségének 15-ik és születésének 60-ik évfordulóját ünnepelte. Dr. Weinberger Mózes kolozsvári főrabbi tartott előadást: "Zsidó ember huszonnégy órája a talmudi korban" cimmel. E kongresszus egyhangúlag elfogadta egy zsidó tanitóképző felállitását. Beható tanácskozás tárgyát képezte az egységes hitoktatási tanterv ügye.

E kongresszust foglalkoztatta a hitközségi tisztviselők és alkalmazottak aggkori ellátása és nyugdijbiztositása. Inditvány hangzott el a zsidó ifjúság átrétegeződési, ill. a mezőgazdasági munkára való nevelése ügyében.

Ez év decemberében Aradon rendkivüli elnöki tanácsülés volt, mely egybeesett dr. Schütz Henrik aradi elnöksége 15-ik, születésének 70-ik évfordulójával. Az elnöki ülés kijelölte a birálóbizottságokat, a dr. Eisler- és dr. Vértes alapokra beérkezett pályamunkák felülbirálására.

Október havában hunyt el a szalontai hitközség hosszú évtizedeken át volt lelkipásztora: Fried József rabbi.

1936

Meghalt Lippa fiatal papja, dr. Hoffmann Miksa. Majd Szilágyi Adolf váradi liceumi tanár és dr. Réti Ignác váradi hitközségi titkár hunytak el. Februárban pedig Marosvásárhelyt dr. Lőwy Ferenc főrabbi hitvese távozott az élők sorából. Dr. Kecs-

Sikerült a kultuszkormánynál az eddigi államsegély helyett fizetéskiegészitést kapni a hitközségek részére.

Ez évben halt el a szatmári hitközség főrabbija, dr. Jordán Sándor. Szeptember 12-én Nagyváradon tartott elnöki tanácsülés foglalkozott a zsidó iskolák részére kiadandó tankönyvszerkesztéssel és a Groszmann D. aradi tanitó szerkesztésében elkészült IV. osztályos tankönyvet a hitközségek iskoláiba való bevezetésre ajánlja. Egyben pályázatot irt ki az I. és II. osztályokban használandó tankönyvek szerkesztésére.

1933

Ez év legfontosabb eseménye a Szövetség alkotmányának miniszteri jóváhagyása. A vallásügyi miniszter 1933. január 12-i rendeletével elfogadta és jóváhagyta a Szervezet alkotmányát. Január 19-én Kolozsvárt tartott értekezlet az új kultusztörvény végrehajtásával foglalkozott. Huszonöt hitközség új alapszabályait aprobálta a vallásügyi miniszter. A Szövetséghez csatlakoztak Detta, Halmágy, Sebes és Udvarhely hitközségek. Ez évben halt el Strauszmann Jakab lippai főrabbi, aki több mint négy évtizeden át végzett eredményes lelkipásztori munkát hitközségében. Ugyancsak elhunyt Schlesinger Dávid zsombolyai hitközségi elnök is.

Az 1933. junius 1-én Aradon tartott kongresszus új tisztikart választott.

1934

A közoktatásügyi minisztérium rendeletileg szabályozta a hitoktatást (pl. középiskolákban csak rabbi tanithat hittant). Felhivta az iskolákat, hogy a zsidó hitoktatás részére az állami iskolák épületében adjanak helyet. Megalakult az Erdély-Bánáti Zsidó Tanitóegyesület. Május hó 28-án tartotta a Szövetség 10-ik kongresszusát Marosvásárhelyt, mely alkalommal dr. Lőwy Ferenc marosvásárhelyi főrabbi 40 éves szolgálatát is ünnepelték. A kongresszus a legnagyobb siker jegyében folyt le és számos határozatot hozott, amelyek hivatva voltak az Iroda fejlődését és müködését előmozditani. E kongresszuson határozták el, hogy a dr. Vértes Adolf és dr. Eisler Mátyás alapok kamataiból évről-évre egy-egy rabbinövendék, ill. tanitó vagy tanárjelölt fog pályadijat kapni.

E kongresszus behatóan foglalkozott a hitközségi tisztviselők utánképzésével és megállapitotta, hogy a marosvásárhelyi

1930

1930. április 25-én kiosztásra került az iskolai államsegély. A zsidó közélet örvendetes eseménye volt dr. Kecskeméti Lipót nagyváradi főrabbi 40 éves szolgálati jubileuma. Az ünnepi istentiszteleten a váradi Cion templomban dr. Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi mondott imát, az Iroda nevében dr. Adorján Ármin elnök üdvözölte a jubilánst.

Az Erdély-Bánáti zsidóság nagy vesztesége volt ez évben dr. Vértes Adolf irodai társelnök és temesvári hitközségi elnök, valamint dr. Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi, irodai ügyvezető elnök elhalálozása. Dr. Vértes Adolf temetésén az Országos Iroda nevében dr. Kecskeméti Lipót főrabbi mondott bucsúztatót. Dr. Eisler Mátyás főrabbi temetésén az Országos Iroda nevében dr. Adorján Ármin elnök, a kartársak és barátok nevében dr. Kecskeméti Lipót, a Rabbiegyesület nevében dr. Lőwy Ferenc főrabbi mondott beszédet.

1931

1931. február 2-án az elnöki tanács ülést tartott Váradon. Megemlékezés történt a Kolozsvárott elhunyt dr. Eisler Mátyás főrabbi, irodai ügyvezető elnök és dr. Vértes Adolf társelnökről. A két súlyos haláleset miatt elmaradt 1930. évi őszi kongresszus 1931. május havában való megtartását határozták el. Dr. Lenke Manó lugosi főrabbi 25 éves szolgálati jubileumán az Irodát dr. Sebestyén Lipót tanácstag képviselte.

Az Iroda üdvözölte a budapesti Rabbiszeminárium világhírű rektorát, dr. Blau Lajost 70-ik születésnapja alkalmából. A marosvásárhelyi zsidó iskola 50 éves fennállási jubileumán Rottmann Mór tanácstag képviselte az Irodát. Elkészült a hitközségek pontos katasztere is.

1932

A kultuszadónak közigazgatási úton való behajtása irányában tett intervencióra a pénzügyminisztérium körrendeletet bocsátott ki, hogy a hátralékos kultuszadók az állami adóbehajtási szervek támogatásával hajthatók be.

1932-ben Brassóban zajlott le a kongresszus. A kongresszus jegyzőkönyve megjelent nyomtatásban, megörökitve az ott elhangzott dr. Fischer József: "Dr. Eisler Mátyás emlékbeszéd"-ét, dr. Drechsler Miksa: "Dr. Vértes Adolf emlékbeszéd"-ét és dr. Deutsch Ernő főrabbi templomi beszédét.

hoz tartozó hitközségekre 680.000 lej jutott. Ugyanakkor készült el az új egyházügyi törvény.

Ez évben töltötte be Brassó hitközsége a megürült rabbiszéket dr. Deutsch Ernő főrabbival. Ugyancsak üdvözölte a Budapesti Országos Rabbiképző Intézetet félévszázados alapitási ünnepén, méltatva annak áldásos működését.

Ez év július 3-án Nagyváradon tartott nagygyülés egyhangúlag megválasztja elnökké: dr. Adorján Ármint (Nagyvárad), ügyvezető elnökké: dr. Eisler Mátyást (Kolozsvár); társelnökök lettek: dr. Schütz Henrik (Arad) és dr. Vértes Adolf (Temesvár), az elnöki tanácsba pedig: dr. Fischer József (Kolozsvár), dr. Kecskeméti Lipót és dr. Konrád Béla (Nagyvárad), Rottmann Mór (Marosvásárhely) és dr. Sebestyén Lipót (Lugos) választattak be. Az elnöki tanács elhatározta a szövetség alkotmányának haladéktalan elkészitését; e munkát dr. Adorján elnök vállalta.

1929

Ez évben került kifizetésre az első államsegély a hitközségek között. Az Iroda elszámolását a vallásügyi miniszter leiratban jóváhagyta. Az elnökség memorandumban kérte a szombati iráskényszer megszüntetését és az ünnepnapi látogatás alóli felmentést. Előbbit csak részben, utóbbit teljes egészében elfogadták. Az Iroda által létesitett első intézmény, a kultusztisztviselők képzését szolgáló marosvásárhelyi tanfolyam fennállása első évében derék munkát végzett, a tanfolyam növendékei szorgalmasan tanulták a vallási tárgyakat és amellett párhuzamosan a középiskola tárgyait is. A Kulturbizottság ez év folyamán hat felolvasó estélyt rendezett Nagyváradon, Aradon, Temesváron és másutt. Nagyvárad ünnepelte temploma 50 éves fennállását és dr. Jordán Sándor szatmári főrabbi szolgálata 25 éves fordulóját. Érzékeny veszteség érte az Irodát dr. Kecskeméti Zsigmond, a brassói hitközség elnökének elhunytával. Ez év nyarán, június 23-24. napján a Szövetség kongresszust tartott Kolozsvárott, ahol a kormány képviselője is megjelent. Ezen a kongresszuson öntötték végleges formába a szövetségi alkotmányt. Szóba került az államnyelv és az anyanyelv kérdése. A kormányzat felfogásával szemben a felszólalók ismételten leszögezték, hogy az erdélyi zsidóságnak magyar az anyanyelve.

Az Iroda bekérte a hitközségektől az új alapszabályokat felterjesztés és jóváhagyás végett.

munka után Fried József nagyszalontai rabbi, akinek helyét dr. Nébel Ábrahám fogarasi főrabbi töltötte be. A megürült fogarasi rabbiszékre Löwi Józsua orsovai rabbihelyettest hivták meg. Ugyanezen évben ürült meg Brassó főrabbiszéke, dr. Neumann József főrabbi Óbudára való eltávozásával.

Súlyos probléma volt az Iroda vezetőségének a diáksegélyezés, melynek ügyében Temesvárott, október 26-án tartott kongresszus hozott határozatokat. Programjába vette és intézményesen megszervezte a külföldön tanuló diákok segélyezésének ügyét.

1927

Az Országos Iroda interveniált a zsidó tanitóképzés ügyében. Ajánlotta, hogy a kolozsvári állami tanitóképzőbe vétessenek fel zsidó tanitójelöltek rendes tanulókul, hogy a zsidó tanulmányokban nagyobb kiképzést nyerhessenek és a zsidó vallás követelményeinek mindenben eleget tehessenek.

Az elnöki tanács október 9-én Nagyváradon tartott ülésén dr. Lőwy Ferenc marosvásárhelyi főrabbi előterjesztésére hozzájárult egy kultusztisztviselőket képző tanfolyam beállitásához és annak céljaira anyagi támogatását is kilátásba helyezte. A tanfolyam sikerrel és szép eredményekkel működött és hallgatói közül többen helyezkedtek el.

Az Iroda vezetősége megemlékezett a decemberi diákzavargásokról, melyek folyamán antiszemita diákok összerombolták és megszentségtelenitették egyes hitközségek templomait, meggyalázták és elrabolták a Tórákat, kegyszereket és a szent könyveket. Hitközségek rabbijai bőjtnapot rendeltek el a gyászos nap örök emlékezetére.

1928

A Szövetséghez tartozó hitközségek kongresszusa ez évben Nagyváradon zajlott le. E kongresszus feladatai közt volt a hitközségek szervezeti szabályzatának elkészitése. Az Iroda az államsegély akadálytalan kiutalása érdekében egybegyüjtötte és feldolgozta a hitközségek statisztikai adatait. A kormány tizmillió rendes és tizmillió lej rendkivüli hitelt vett fel az évi költségvetésbe a zsidó hitközségek egyházi szükségletei pótlására, amihez a törvényhozás mindkét háza hozzájárult. E tizmilliós állami egyházi segély felosztására nézve megegyezés jött létre az országrészi zsidó szervezetek között, melynek alapján az Irodá-

te és megtartotta az első kongresszust, amely minden tekintetben megfelelt a hozzáfűzött várakozásnak. Súlyos kérdések voltak napirenden: többek között határozni kellett az iskolák tanitási nyelve tekintetében, mert a román államhatalom nem akarta megengedni, hogy magyar nyelven történjék a tanitás. Az uj impérium alatt három új zsidó középiskola létesült: Kolozsvárt, Nagyváradon és Temesvárt.

1925

1925-ben a kongresszus Marosvásárhelyt folyt le. Ez évben adatott be az illetékes minisztériumnál dr. Vértes Adolf emlékirata a magánoktatásügyi törvényjavaslat tárgyában. Az emlékiratot a marosvásárhelyi nagygyülés egyhangú lelkesedéssel magáévá tette. Azonban győzött Anghelescu hirhedt magánoktatásügyi törvénye.

Hasonló sors érte az egyházi törvénytervezetre beterjesztett, alaposan és tudományos érvekkel felszerelt feliratot is. Ez évben bővitette ki magát az elnöki tanács még két hitközségi vezetővel: dr. Konrád Béla nagyváradi és dr. Fischer József kolozsvári hitközségi elnökökkel.

1926

Ez év elején a Szövetség öttagu bizottsága, élén Eisler Mátyás ügyvezető elnökkel és dr. Weisz Sándor képviselővel eljártak az akkori közoktatásügyi miniszternél a zsidó iskolák államsegélye tárgyában. A közoktatásügyi miniszter igéretet tett, hogy a költségvetési feleslegből, mely akkor jelentős összegre rugott, a zsidó iskolák is államsegélyt fognak kapni. Az iskolák részére a nyilvánossági jogot a tanév végéig automatikusan meghosszabitotta. A delegáció kérte a magyar nyelv használatát kisegitő nyelvként.

Az iroda felhívással fordult az egyes hitközségekhez, jogvédő szerv felállitása ügyében. Egy tanügyi konferencia összehivása sikerrel járt. Sok hitközség kérte az Iroda közbenjárását adóbehajtás, földigényügy, iskolaépület-megmentés, rabbisági kerület megállapitás, fiókhitközség-beosztás, valamint rabbi- és metszőállások betöltése ügyében.

1925. május 1-én hunyt el Stern Adolf szászvárosi rabbi, aki hiveinek osztatlan szeretetétől övezve, végezte évek hosszú során át áldásos működését.

Ez évben lépett nyugalomba 46 évi buzgó és eredményes

I. kerület: székhelye Kolozsvár. Elnök dr. Fischer József, helyettes elnök dr. Eisler Mátyás, jegyző dr. Jacoby Emil.

II. kerület: székhelye Nagyvárad. Elnök dr. Adorján Ármin, helyettes elnök dr. Kecskeméti Lipót, jegyző Lakatos Gyula.

III. kerület: székhelye Brassó. Elnök dr. Kecskeméti Zsigmond, helyettes elnök Deutsch Ármin, jegyző Thierfeld Gyula.

IV. kerület: székhelye Temesvár. Elnök dr. Vértes Adolf, helyettes elnök dr. Schütz Henrik, jegyző dr. Vágvölgyi Lajos.

Ezen gyülésen került ismertetésre dr. Eisler Mátyás és dr. Vértes Adolf révén a készülő új törvénytervezet, melynek tárgya a hitközségi szervezet megállapitása az egész országra nézve. Előadók részletesen ismertették a tervezetet. Ilyen előzmények után kezdte meg tényleges és jogi alapokon nyugvó müködését az Országos Iroda. Az előmunkálatoknál, szervezésnél és megalakulásnál közremüködött: dr. Vértes Adolf, dr. Eisler Mátyás, dr. Kecskeméti Zsigmond, dr. Kecskeméti Lipót és dr. Kabos Béla. Az Iroda első és legsürgősebb tevékenysége abban merült ki, hogy a hitközségek közötti összeköttetést megszilárditotta, az egymásközti érintkezést intenzivvé tette és a kormányhatóságok előtt, mint a csatlakozott hitközségek reprezentánsa emelte fel szavát a hirhedt iskolai (nyelv) rendelet ellen és védte a hitközségek és intézmények évszázados jogait.

1923

Az 1923. év a kezdet nehézségeinek, a szervezkedés akadályainak leküzdésével telt el. Az Iroda állandóan figyelemmel kisérte a zsidóság szempontjából egyre kedvezötlenebbül alakuló eseményeket s azok következményeit és minden igyekezetével azon volt, hogy minél nagyobb befolyással és hatással tudjon megtámadott jogok védelmében sikra szállni. Egymás után jelentek meg az úgynevezett nyelvrendeletek, melyek gyökerében támadták meg az iskolák létalapját és továbbműködési lehetőségeit. Banu kultuszminiszter és Anghelescu közoktatásügyi miniszter hirhedt rendeletei akkor láttak napvilágot, súlyos helyzetet teremtve. A kultuszkormány olyan egyházi törvénytervezetet készitett, melyből, ha törvény lett volna, megfojtotta volna évszázados multtal rendelkező hitközségek autonómiáját.

1924

1924. november hó 17-én Aradon egybegyült az Erdély-Bánáti kongresszusi és statusquo hitközségek egyetemes képvisele-

AZ ERDÉLY — BÁNÁTI ORSZÁGOS IZRAELITA IRODA TÖRTÉNETE (1922-1940)

Irta: Lax A. Salvator

A trianoni béke következtében beállott új földrajzi és politikai helyzet folytán Erdély-Bánát és a Körös vidékének hitközségei, melyek az Országos Szervezet 21., 23., 24., és 26. számu községkerületeit alkották, elszakadtak és magukra hagyattak.

1922

1922 június hó 22-én Kolozsvárott összegyültek Erdély-Bánát nem orthodox jellegü (kongresszusi és statusquo alapon szervezett) hitközségei és dr. Schütz Henrik, aradi hitközségi elnök kezdeményezésére egyhangúlag kimondták, hogy megalakitják az Erdély-Bánáti kongresszusi és statusquo alapon szervezett hitközségek országos szervezetét. Az értekezlet a Szervezet ideiglenes vezetésével megbizta dr. Eisler Mátyás főrabbit, dr. Fischer József kolozsvári, dr. Adorján Ármin nagyváradi, dr. Schütz Henrik aradi és Schwartz Antal marosvásárhelyi hitközségi elnököket.

1922. augusztus hó 31-én Nagyváradon egybegyültek az erdélyi községkerületek elnökei: dr. Adorján Ármin, dr. Eisler Mátyás, dr. Kecskeméti Lipót,dr. Kecskeméti Zsigmond és dr. Vértes Adolf. Elnökül dr. Adorján Ármint, helyettes elnökül dr. Kecskeméti Zsigmondot és jegyzőül dr. Eisler Mátyást választották meg. Az Erdély-Bánáti Országos Izraelita Iroda székhelye: Kolozsvár. Az iroda elnökéül dr. Adorján Ármint, társelnökül dr. Schütz Henrik és dr. Vértes Adolfot, ügyvezető elnökül pedig dr. Eisler Mátyást választották meg.

Ugyanezen napon az Erdély-Bánáti Országos Szervezethez csatlakozott kongresszusi és statusquo hitközségek delegátusai Nagyváradon országos gyülést tartottak, melyet az ideiglenes vezetőség nevében dr. Adorján Ármin nyitott meg. Az országos gyülés egyhangu lelkesedéssel az Országos Iroda elnökéül dr. Adorján Ármint választotta meg, aki bejelenti, hogy az ujjáalakitást kimondó június 12-i kolozsvári gyülés óta megalakultak az uj községkerületek és megválasztották tisztikarukat:

Jenő lisztnagykereskedő; Menetjegyirodák: Dr. Feiler Béla ("Hermes" menetjegyiroda); Preysler Hermann ("Economia" allami osztálysorsjáték fő-kollektora és hivatalos menetjegyiroda); Nyomda: Friedmann és Weinstein ("Ipuron") héber nyomdája; Olaj és termékei: Adler Samuel ("Aquilla Romana S.A."); Olajgyár: Goldstein Lajos olajgyára; Óraipar: Florenthal Móric és Ávrám ("Succ. Eugen Florenthal S.i.n.c."); Papiráru: Bernát Mór papirüzlet, könyvnyomda, üzleti könyvgyár Clujon és Bucurestiben; Boros Bernát papirkereskedés, nyomda, könyvkötészet; Ferencz Mendel papirnagykereskedő ("Folio"); Pékipar: Grün-család (Familia-kenyérgyár); Végh Márton kóser pékáru; Pósztó-áruházak: Gottlieb József és A. Geist (Schwartz Jenő utódai posztólerakat, 1902); özv. Zauderer Salamonné, Rosenfeld Izsák és Szegő Jenő (Zauderer Salamon utódai posztóáruház, 1876); Szabó-cégek: Dávid Áron; Grünbaum Miklós; Mózes Dávid; Weisz József; Női szabók: Erős Jenő (1923); Holländer Sándor; Kun Jenő; Rosenfeld Izsó (1921); Zádor Margit; Szalámi-gyár: Pál Márton kóser szalámigyár; Szesz-áru: Schwartz Miklós és Fisch László ("Astra likörgyár"); Simon Lajos ("Almon" S.A. szeszelosztó vállalat); Teszler Jenő ("Fratii Teszler szeszesitalok gyára"); Weisz Béla ("Maximilian Wertheimer S. A. Fabrica de spirt"); Szobafestő: Gratz Imre cimfestő, szobafestő és mázoló cég; Szőrmegyár: Izsák Mihály (Industria de blana); Szűcs cégek: Déri Lajosné (1913); Izrael József; Weisz Ernő; Textil-anyag: Judovits Lázár ("Bumtex" S. A.); Trikotázs: "Lady" Fabrica tricotaje; László Jenő ("Ady" harisnyagyár); Tükör és üveg: Gelb László ("Solin" üvegipar); Spitzer Jakab tükör és üvegcsiszolda; Varrógép és kerékpár: Lillienthal Sándor műszerész; Vas és fémáru cégek: Felsner Samu és Salamon Jakab ("Barzel"); Stössel Lajos fémárúlerakat; Vegyészeti ipar: Herczeg Tivadar vegyészeti gyára; Léb Miksa ("Heinrich szappangyár"); Villamos felszerelés: Léb Zsigmond ("Electrica" villanyszerelő vállalat); Gombos B. mérnök és Krämer B. ("Constructio" villamos felszerelés).

Cukorkagyár: Steuermann Zoltán ("Linda" cukorkagyár); Divatáru és textil cégek: Deutsch Lipót és Fia ("Kalapkirály férfidivatáruház"); Grünwald és Steiner női textiláru; Guttfried Adolf ("Barza" textiláruház); Heller és Molnár női textiláruház; Izsák és Salamon ("Harisnyaház"); Löbl Imre ("Hercules" babyáruház); Sipos Jenő divatáruház; Szabó Jenő textil és divatáruház; Doboz-üzem: Grün Zoltán (Transylvania és Cartonage dobozüzem, 1908); Drogeria: Rózsa Mór (Royal nagydrogéria); Edény és üvegáru: Fischer Kálmán ("Aragaz" S.A.); Moskovits és Tsa. konyhacikkek gyára és edényáruház; Fa és épületanyag: Balázs Imre tűzifa-lerakat; Friedmann Ignác (("Transylvania" épületanyagraktár); Róbert Ervin (Valea Somesului); Rosenfeld Andor ("Mercur"); Szenes István (Szenes Károly cég, 1889); Sennensieb Soma ("Lignaria"); Weisz Ernő ("Somesul Rece"); Fém és vasipar: Diamant Izsó (az "Industria Sarmei" egyik alapitója); Hirsch János vasöntöde ("Uzinele de Fier S.A."); Vadász és Rappaport ("Ravag" réz és fémárugyár); Vigdorovits Izsó ("Fermeta" vas és fémipari vállalat); Fehérnemű: Wolf Jakab ("Woja" fehérnemű üzem); Festékáru: Kalmár Mihály festék, fűszer és vegyáru kereskedés (1900); Rados és Társa festékáruház; Fodrász: Keszler Ignác ("Ideal" nőifodrász és manikür szalon); Fűszer: Léb Fivérek fűszernagykereskedés; Fürdő: Sélig József "Cristál" rituális gőz és kádfürdő; Füzőgyár: Rosenzweig Emánuel füzőgyár és kézimunka üzem; Hirdetés: Frieder Artur, Rudolf-Mosse reklám vállalat; Játék és diszműáru: Bodner Benjámin áruház (1903); Kávésipar: Hirsch Mihály és Weisz József ("Regal" volt "Metropol" kávéház, 1922); Rosenfeld Viktor ("New-York kávéház"); Késműves: Fried Jenő késműves, acéláru-szaküzlet; Konfekció: Boschán Géza (Neumann M. cég tulajdonosa); Janovitz férfiruhaáruház; Mózes Andor ("Revü" női konfekció); Rubin Jenő férfiruhanagykereskedés; Könyvkereskedők: Grünwald Ármin ("Cultura" könyv és lapterjesztő-vállalat); Rosenzweig Antal, zsidó könyvek és kegyszerek (1890); Könyvkötő: Blau Dezső diszműkönyvkötő; Lakatos: Spitz Aladár lakatosmester (1892); Látszerészek: Deutsch József okl. látszerész (Deutsch M. cég, orvosi műszerek és látszerek, 1895); Seelenfreund Sándor, az egyetem szemészeti klinikájának látszerésze ("Optica"); Lisztkereskedés és malomipar: Goldstein Márton műmalom és lisztkereskedés; Molnár és Pintér műmalom, lisztkereskedés; Traub

ZSIDÓK A VÁROS KERESKEDELMI ÉLETÉBEN

Hitközségi tagok, chevrák, a templomi és karitativ egyesületek és kulturális közületek listái alapján megállapitható, hogy az 1930-as években Kolozsvárt hozzávetőleg négyezer zsidó család lakott. Közöttük 150 jobbmódú és 800 középpolgár. A többi: nincstelen és kispolgár. Az értelmiség, épugy mint az iparosok és kereskedők, egyéniségben és teljesitményben hasznos, sok esetben példás energiát adott az országnak. Számos orvos nevét külföldön is tisztelettel ejtették ki; zsidó gyárosok termékei vetekedtek a legjobb importáruval; a kereskedelmi pályán müködő zsidók pedig korrektségükről, agilitásukról és szakmai képzettségükről voltak ismeretesek. Régi, tiszteletreméltó cégek mellett nem egy uj vállalat létesült, amely sok nemzsidó embernek is adott kenyeret és uj ritmussal élénkitették Erdély fővárosának életét.

Az épitészek számos olyan középületet és palotát terveztek, amelyek a város büszkeségei. Devecseri Emil, Heves Vilmos, Mikes Alfréd, Reich Jenő, Strasser és Ölbaum nevei fogalmak voltak a város épitészetében. A kémiai ipar müvelője volt Hexner Béla vegyész, aki a bánya és kohó-anyagok termelése körül tudományos és gyakorlati munkásságával tünt ki.

Ipari és kereskedelmi cégek közül azokat, akik teljesitményeikkel és szervezési képességükkel, valamint azoknak az iparosoknak és vállalatoknak vezetőit, akik szakmai rátermettséggel tüntek ki foglalkozási ágak szerint alább közöljük:

Autóipar: Melchner Hermann (Automobilia S.A.); Bankok: Moskovits József (Erdélyi Bank); Ritók Lajos (Leszámitoló Bank); Sebestyén család érdekeltsége (Kereskedelmi Hitelintézet). Bádogos: Ábrahám Mór (1903); Rosenfeld Ármin (1906); Schwartz Márton (1910); Bél-ipar: Bloch és Schwartz béliparüzem; Biztositók: Boros Samu (Adria); Radnai Dezső (Nationala); Bőripar: Bergner Dezső (Kolozsvári Bőrkereskedelmi Rt.); Farkas Ernő bőrgyáros és bőrnagykereskedő; dr. Farkas Mózes és Farkas József (Dermata bőrgyár és cipőüzem); Hirsch Herman cipőgyár; Butoripar: Fischer Rezső (Victoria butorgyár); Kleinberger Béla műasztalos, (1924); Cipész: Róth Herman (1912); Cipőáruházak: Hoffman Imre; Nimberger Ernő;

A Paul Ehrlich egyesület tisztikara 1936-ban a következő volt: Elnök: dr. Goldberger Ede, alelnökök: dr. Herskovits Izidor, dr. Farkas Imre, dr. Jakobi József és dr. Traub Vilmos. Főtitkár dr. Ornstein Sándor; titkár: dr. Havas József; pénztáros: dr. Lasz Gyula; ellenőrök: dr. Wertheimer Mendel és dr. Samu Dezső; jegyzők: dr. Ábrahám Lajos és dr. Katzer Ödön; könyvtáros: dr. Vass Zoltán és dr. Walter Leó; adminisztrátorok: dr. Löbl Adolf és dr. Rosenberg Ernő. A választmány tagjai: dr. Steiner Pál professzor, dr. Mátyás Mátyás, dr. Fenichel Mór, dr. Róth Marcell professzor, dr. Lengyel Miklós, dr. Lengyel Móric, dr. Stern Vilmos, dr. Goldglanz Henrik, dr. Sonnenwirth Ferdinand, dr. Szénási Vilmos, dr. Kappel Izidor, dr. Reiter Arthur, dr. Weinberger Zsigmond, dr. Weisz Fülöp, dr. Rosenberger József, dr. Grünwald Ernő, dr. Mendelovics Izsák, dr. Erdős Imre, dr. Neufeld Jenő és dr. Blau Zoltán.

Ödön, Rosenzweig Vilmos, Rosenthal Sándor, Grün Endre, Ing. Demény Zoltán, Lőwi Ernő, Rosenthal Márton, Stroli József, dr. Farkas Tibor, Grün Sándor.

A "Goldmark" kvartett tagjai: Fejér Sándor, Friedmann Ignác, dr. Holló Endre és Eichner Andor voltak.

Hat nagy szimfónikus koncert és több kamaraest dicséri az egylet teljesitményeit.

A vallási zeneélet is élénk volt. A város két hitközségében templomi Zenekar müködött. Az orthodox hitközségét Weisz Izidor főkántor mellett Röszler Lajos karvezető irányitotta, mig, a kongresszusi hitközség énnekkarát Rabetz Benjámin főkántor és Rosenthal Mihály karvezető vezette.

PAUL EHRLICH ORVOSEGYESÜLET

1930-ban, amikor az uj egészségügyi törvény életbelépett, a zsidó orvosok kari érdekeik védelmére szervezkedni kényszerültek. Ebből a szervezkedésből alakult ki a "Paul Ehrlich" egyesület, a város legtekintélyesebb intellektuális közületeinek egyike, amely ugy az orvoshatóságok, főleg a kamara felé, valamint a zsidó orvosi kar tekintélyének emelése irányában rendkivül hasznos tényezőként bizonyult. Az orvoskamara öttagu választmányában az egyesület, mint a zsidó kari érdekek képviselője mindenkori elnöke dr. Goldberger Ede az ország határain túl is neves bőrgyógyász volt. Az egyesület fennállása óta 107 tudományos szakülést tartott, közöttük néhányat zsidó vonatkozásu témákról. A zsidó orvosegyesületen keresztül szokatlanul szivélyes viszony fejlődött ki a zsidó orvosok vezető egyéniségei és a cluji egyetem orvosi fakultásának tanárai és orvosi kara között. Nemcsak belföldi, hanem a külföld orvosnagyjai is előadást tartottak a Paul Ehrlich othonában, többek között Rosenthal Jenő, Róth Miklós, Aschner, Preysich Kornél, Fischer Ernő, Strasser, Rosenthal, Érczy Miklós, Hasenfeld Artur, Engel Károly, Pólya és Blumenthal professzorok. A külföldiek tiszteletére rendezett banketteken megjelentek a cluji egyetem legkiválóbb professzorai: Hatiegan, Grigoriu, Tatar, Sturdza, Bologa, Popoviciu professzorok. Az egyesület Paul Ehrlich születésnapjának évfordulóján ünnepi összejöveteleket rendezett. Az egyesület évenként a cluji orvosi fakultás öt legjobb növendékének jutalomdijakat osztott ki.

és szervezkedési törekvések után megalakult a cluji zenebarátok egyesülete, a "Goldmark", amely rövid fennállása alatt az országrész elsőrendü zsidó művészi alakulatává fejlődött. Szimfónikus koncertjei és számos kamaraestje zeneértő körökben is nagy elismerésre tett szert. Koncertjei zsufolt házak előtt zajlottak le méltó siker kiséretében. A kritika a legtiszteletreméltóbb hangon írt a "Goldmark"-egyesület teljesitményeiről. A kezdeti szervezkedés dr. Fischer József, a kongresszusi hitközség elnökének szorgalmazására indult. A szervezés munkájának jelentős részét Brief Dávid tanitó bonyolitotta le.

Alapitók: Dr. Fischer József, dr. Neufeld Jenőné, dr. Goldberger Ede, Adler Zsigmond, Adler Ernő, Friedmann Ignác, Brief Dávid, Boskovits Gyula, Boskovics Sándor, Eichner Endre, dr. Holló Endre, Czinczár Imréné, Salamon Etelka és a város többi muzsikusai, kik e társaság köré csoportosultak.

Vezetőség: Diszelnök: Dr. Fischer József.

Elnök: Adler Zsigmond; alelnökök: dr. Ábrahám Lajos, Eichner Endre, Szenes István; főtitkár: Brief Dávid; pénztáros: Lax A. Salvator; ellenőrök: Friss József, Vajda Pál; gazdák: dr. Farkas Tibor, ing. Demény Zoltán, Biermann Károly; Karmesterek: Boskovics Sándor, Fischer Vilmos.

Aktiv tagjai: Koncertmesterek: Fehér Sándor és Friedmann Ignác. Hegedüsök: Dr. Ábrahám Lajos, Biermann Károly, Czerjék Ilonka, Czinczár Imréné, Ehrenwald Ilonka, dr. Ellmann József, Faragó Ernő, Farkas Tibor, Fendrich László, Friedler Tibor, Friss Józsefné, Ing. Fritsch Albert, Frischmann Ákosné, Hellmann Ferenc, Hochteil Rudolf, dr. Ihász Béla, Klein Béla, Léwi Jenő, Löbli István, Márton Miklós, Molnár Jenőné, dr. Pártos Ervin, ing. Rosenberg József, Rosenzweig Rózsi, Salamon Etelka, Schächter József, Szenes István, Vértes Rubin, dr. Weisz Sándor, dr. Karpf Ferenc, dr. Karpf László.

Brácsások: Adler Zsigmond, Boda Boriska, dr. Holló Endre, Kálmán Endre, Vajda Pál, Wasserstrom László.

Csellisták: Adler Ernő, Bär Emanuel, Eichner Andor, Felsner László, dr. Goldberger Ede.

Nagybőgösök: Benczel Andor, Fritsch Ferenc.

Timpanisták: Dr. Farkas Tibor, Dr. Vass Zoltán.

Fuvósok: Dr. Bokor Sándor, Felsner Miklós, Frucht Márton, Láng Sándor, Irányi Tibor, László Tibor, Rónai Miklós, Balsambaum Salamon, Gidáli Arnold, Székely Endre, Paneth

a kolozsvári Haggibbor fennállásának ötvenéves jubileumát.

A newyorki Haggibbor Sport Club főcélja: sportolási lehetőséget teremteni zsidó fiatalok számára, továbbá utbaigazitást adni nékik uj életük megalapozásában és zsidó társadalmi keretet biztositani számukra a többmilliós lakosu metropolisban.

A Haggibbor keretein belül jelenleg két football csapat működik: egy junior és egy senior csapat. Sportbeli működése mellett a Haggibbor Club minden évben megrendezi New Yorkban, a tradicionálissá vált "Haggibbor Bált", amikor a volt Haggibbor tagok és más erdélyi városból az Uj Világba került zsidók találkoznak egymással.

A new yorki Haggibbor Sport Club alapitó tagjai: Freitag Walter, (Salamon Misi), Mund Vilmos, Schwartz Tibor, Kishoni Moshe, Olmacher Joseph, Toth Elmer. A Haggibbor Club 1965-ben kezdte el sportbeli tevékenységét az Eastern District Soccer League-ben Freitag Walter elnök vezetése mellett. Az 1967-es idényben a második helyet harcolta ki magának és nagy serleggel lett kitüntetve. 1968-ban a minden évben megrendezett Columbus napi felvonuláson résztvett a Haggibbor football csapat is. A kék-fehér játszóruhában a Magen Daviddal a mellükön felvonuló Haggibbor csapat tagjait a Fifth Avenuen felsorakozott százezres közönség nagy lelkesedéssel fogadta és elismerésül megkapták az első dijat. 1968 szeptemberében bekerültek a National League-ba.

A new yorki Haggibbor mai vezetősége: tiszteletbeli elnök: Zicherman Herman; elnök: Freitag Walter; alenökök: Adler Ábrahám, Held Leslie, Mund Vilmos, Schwartz Tibor; másodalelnökök: Friedländer Ottó, Held Gabriel, Szigeti Ottó, Yarkony Fred; titkár: Freitag Janet; pénztárosok: Mund Vilmos; ellenőrök: Hant Joseph, Olmacher Joseph, Weisz Oszkár; igazgatósági tagok: Goldstein Lázár, Kastenbaum Béla, Remetier Marcel, Sárosi George, Toth Elmer; vigalmi bizottság elnöke: Savir Elmer; a vigalmi bizottság tagjai: Freitag Ibi, Held Marion, Mund Alice, Neuman Ágnes; csapat-intézők: Held Leslie, Neuman Frank, Yarkony Fred.

"GOLDMARK" FILHARMÓNIAI TÁRSASÁG

A zsidó népi mozgalmak Clujon egyuttal a zsidó művészet istápolását is célul tüzték ki. Hosszu kisérletezgetés, próbálgatás

Marton Ernő, Rózsa Mór és dr. Vass Zoltán. Elnök: Jámbor Ferenc; ügyvezető: dr. Hermann Lajos; társelnökök: Herczeg Tivadar, dr. Lusztig Jenő; alelnökök: Deutsch Fülöp, Heller Ferenc, dr. Kasztner Rezső, Schwartz Miksa, Zádor Árpád. Elnöki tanács: Deutsch József, Florenthal Ávrám, Hirsch Ernő, dr. Kepes Imre, dr. Hirsch Elemér, Léb Ödön, Rimóczi József mérnök, Rosenberg Soma, Salamon Lajos, Schwimmer István. Titkár: Fisch Zoltán; Tiszteletbeli titkárok: dr. Karpf Ferenc, Simon Endre; Jegyző: Schwartz Herman; Pénztárnok: Spiegel Ákos; Ellenőrök: Gottlieb Mendel és Schwartz Sándor; Gondnokok: Farkas Henrik, Feuermann Mór, Kővári Sándor; Szakosztályvezetők: Torna: Rosenberg Ferenc, Lauber Paula, Fuchs Ilus; Turisztika: Rosenberg Soma, Sándor Samu (örökös elnök); Ski: Krämer Lajos; Korcsolya: dr. Wartenberg György; Futball: Weintraub Márton; Tennisz: dr. Princz Ede; Ping-pong: Deutsch József; Sportambulancia: dr. Katzer Ödön, dr. Szénási Vilmos, dr. Schnabel Ede; Választmány: Baumzweig Márton, Kohn Zsigmond, Beck Lázár, Binder-Weisz Leó, dr. Blau Zoltán, Czinczár Imre, Diamantstein Ernő, Dávid Ernő, dr. Havas József, dr. Erdős Imre, Feuermann Andor, Grünberg Kálmán, Judovits Sándor, dr. Kertész Miklós, London Dezső, Mózes Andor, dr. Pistiner Ávrám, Rosenberg József, Reiter Ernő, Simon Árpád, Siovits Dezső, Weinberger Farkas és Weinberger Nándor.

Kolozsvárt működött a Romániai Makkabi Szövetség Cluj kerületének központja, amelynek élén Weisz Ignác állott és intézte a zsidó sportegyesület ügyeit. Weisz Ignác egyébként érdemeket szerzett a Haggibbor minden mozgalmánál.

A második világháború után, 1945-ben egynéhány volt Haggibbor tag, akik visszavergődtek a deportálásból, munkatáborokból Kolozsvárra, ujjászervezték a Haggibbor Sport Egyesületet. A vezetőség tagjai: Majer Kálmán, Mandula Zoltán, Mund Vilmos, Schwartz Tibor, Schwartz Herman, Wolf Zoltán voltak. Az uj nekilendülés azonban nem volt életerős, fiatal zsidó sportolók hijján és a megmaradottak közül is többen igyekeztek elhagyni Kolozsvár városát. 1946 után a Haggibbor nem is működhetett tovább mint zsidó Sportegyesület.

Izrael államának megalakulása után a Haggibbor új életre kelt az új zsidó államban meg az Egyesült Államokban (New Yorkban). 1970 márciusában mindkét helyen meg is ünnepelték

A vivó szakosztály ugyancsak sok babért szerzett a Haggibbornak. Sorozatos sikereit Herczeg Tivadarnak és Zádor Árpádnak köszönheti, akik mint aktiv versenyzők is kiválóak voltak. Herczeg Tivadar a tőrvivásban több bajnoksággal szerzett hirnevet és becsületet az egyesületnek. E szakosztálynak, amely a prágai és tel-avivi Makkabiádon is sikereket ért el, aktiv tagjai voltak; Mózes Jenő, Altmann Endre, Spitzer Ferenc, Erős Géza, Erős László, Sámson Endre és dr. Klein Endre.

Az asztali tennisz-szakosztály tagjai közül országos bajnokok voltak: Diamantstein Ernő, Paneth Vilmos, Goldberger László, Erős Géza, mig a legfiatalabbak közül sikerrel szerepeltek Keszler Imre, Klein Béla, Heves Marianne. Az asztali tennisz-szakosztály vezetését Hirsch Ernő, Diamantstein Ernő és Deutsch József látták el.

A turista szakosztály kirándulásai rendkivül népszerűek voltak; egy-egy kiránduláson százakra menő társaság vett részt. A turista szakosztály elnöke: Sándor Samu volt; mellette aktiv módon dolgoztak: Erdős László, Schwimmer István, Krämer Lajos, Rosenberg Soma, Neufeld György és Mózes Dezső.

Az uszó-szakosztály keretében működött a vizipóló alosztály, amelynek első csapata a legjobbak közül való volt. Vezetői: Erős László, Herskovits Zoltán. A futball-szakosztály a kolozsvári kerület első osztályában müködött. Tagjainak száma több, mint ötven volt. A vezetőség élén: Schwartz Tibor és Weintraub Márton állottak. Munkatársaik: Weinberger Farkas, Simon Árpád és Keszler Ignác voltak.

A sportegyesület keretei között megalakult a wolleyball csapat is.

Később Jámbor Ferenc került az elnöki székbe, aki programjának tengelyébe a Makkabi zsidó célkitüzéseit helyezte, igy mindenekelőtt a tömeg-testnevelő sportágak müvelését. A Haggibbor az új éra alatt azzal is kitünt, hogy kimélyitette keretei között a zsidó öntudatot. A Haggibbor sporttelepének felépitése érdekében, dr. Heller József, dr. Sebők Elek, dr. Kepes Imre, Rimóczi József mérnök és dr. Tyroler József dolgoztak.

A Haggibbor vezetősége az 1936-os évben:

Tiszteletbeli elnökök: dr. Fischer József, Neumann Géza; alelnökök: Ádler Zsigmond, Boschán Géza, Czódik Jenő, Gergely Dezső, Gottlieb József, Horváth Dezső, Judovits Lázár, dr.

tős irányitó munkát végzett és mint tiszteletbeli elnök a későbbi idők során is nagy érdeklődést tanusitott. Utána Stotter Aladár került az ügyek élére, aki nagy agilitásával, maga is sportember lévén, olyan gyakorlati megoldásokat talált, amelyek értékállóknak mutatkoztak az egyesület későbbi erős fejlődésében. A futball-szakosztály "klasszikus" korszaka az ő nevéhez füződik. Elnöksége idején a Haggibbor labdarugói az erdélyi zsidó sport számára döntő sikereket értek el. 1920 őszén a csapat a labdarugó szövetség serlegét nyerte el és 1921-ben a Liga bajnoki döntőjére minősitette magát. Marosvásárhelyen az akkor első vonalban álló MTK-át a Haggibbor futballcsapata 1:0-ra győzte le. Számos kedvezőtlen körülmény később nagyon legyöngitette a Haggibbort. A "klasszikus" futballcsapat tagjai voltak: Sugár, Wesel, Pollák, Noé, Braun, Jakobi Dudi, Rosenberg, Bornstein, Farkas, Reményi, Nyul, Lazarovits, Farkas I., Virág, Reiter, Klein Jóska, Rosenfeld I. és II., Weintraub és Deutsch Simi. Nagy gyásza volt 1924-ben a Haggibbornak Jakobi Dudi halálával, aki a zsidó ifjuságnak szolidságban, zsidó érzelemben és korrektségben mintaképe volt. Az első idők hatalmas sportteljesitményeinek irányitásában nagy része volt a vezető tagok közül: Tischler Elemér dr.-nak, Salamon Lajosnak és Keszler Ignácnak.

A zsidó sport azonban nem állandósulhatott az egyoldalu labdarugó játék mellett. Erős Vilmos dr. érdeme, hogy kifejlesztette a Haggibbort más, jellemfejlesztő és testnevelő ágazatra. Létrejött a tennisz-szakosztály, amelyben számos vidéki, sőt fővárosi versenyeken is sikereket értek el a haggibboristák. Devecseri Ancy Kolozsvár város bajnokságát nyerte el; Simon Endre, Radó György, Erős Géza és Weisz Miksa népszerüsitették a sportnak ezt az ágát. A tenniszversenyeken a haggibborista hölgyek közül Schwartz Klárival és Erdős Lilivel az élén számosan vettek részt. E szakosztály sikereiben döntő része volt Radó Ernőnek, aki nemcsak agilitásával és áldozatkészségével, hanem kiváló szakmai tudásával járult hozzá a zsidó sportegyesület fellenditéséhez. A Haggibbor a világ összes zsidó sportegyesületeit magában foglaló Makkabi szövetségnek Radó Ernő vándor-kupát ajánlott fel. Az első verseny 1937. juliusában volt és a vándor-kupa védelmét imponáló pontfölénnyel a Haggibbor szerezte meg.

Dr. Hamburg József, Danzig Hillel, Grün Sándor, Gottlieb József, Herczeg Tivadar, Jámbor Ferenc, dr. Kertész Jenőné, Leichtmann Andor, dr. Marton Ernő, Peller Lajos, Weinberger Nándor. Titkár: Szirmai István.

KISHITELBANK

A Kishitelbank közjóléti intézménye alapjában véve a zsidó kisipar és kiskereskedelem védekezése volt a nagytőke ellen. A zsidóságnak ez a nagy rétege kényszerülve volt a maga különleges sorsából fakadó érdekeinek védelmére. Igy jött létre 1920-ban az amerikai Joint egymillió lej körüli kölcsönének segitségével a "Kishitelbank", amelynek lendületes korszaka az 1934 utáni évekre esett. A regenerálás munkájában a város társadalmának nagy és kis egzisztenciái lelkesen vettek részt. Közel 11 millió leit helyeztek ki javarészben kisegzisztenciák között, átlagban 15 ezer lejig. A bank bevezette a kötött betét intézményét. Jellemző volt az intézet iránti bizalomra, hogy felerészben kisemberek fizették be heti vagy havi részletben, a másik felét pedig a jobban szituált polgárság, amely a bank kölcsöneit nem is vette igénybe. A kötött betét három évtől nyolc évig terjedt. A bank élén állott: Boschán Géza elnök, társelnök: Grósz Herman, alelnök: Ádler Jenő és Salamon Antal. Igazgatóság: Vigdorovits Izsó, Barabás Endre, Schwartz Sándor, Glanz Jakab, Rózsa Mór, Lusztig Nándor, Goldstein Márton, Baumzweig Márton, Schwartz Mór. Felügyelőbizottság: Kelemen Bernát, Peller Lajos, dr. Rimóczi Sándor, Rosenfeld Ármin, Fischer Mihály és Holländer Sándor. A bank igazgatója Hermann Samu volt.

A Kishitelbank az 1936-os évben 981 kölcsönt folyósitott és pedig 325 kisiparosnak, 400 kiskereskedőnek és 256 egészen apró egzisztenciáknak.

HAGGIBBOR SPORTEGYESÜLET

A Haggibbor sportegyesület történelme szorosan összefügg az erdélyi zsidó népi mozgalommal. 1920-ban Weiszburg Chaim, Giszkalay János, Nossin Mór, dr. Krämer Ármin és dr. Knöpfler Bernát szervezték meg a zsidó sportügyet, amelynek sulya a kezdeti időkben, a labdarugó sporton volt. A Haggibbor első elnöke: Fischer József dr., aki az ifjuság testfejlesztése ügyében jelen-

velési osztály elnöke: Moskovits József. A szociális ügyosztály elnöke: Grün Mór. Főtitkár: Schwarcz Miksa. Titkár: Dr. Neumann Vilmos.

A Központi Bizottság tagjai: Adler Zsigmond, Bernát Mór, Antal Márk, Boschán Géza, Klein Gyula, dr. Heller József, dr. Pártos Ervin, dr. Neufeld Mihály, dr. Erczmann Béla.

ERDÉLYI ZSIDÓ DIÁKSEGÉLYZŐ

1932 őszén alapitották az erdélyi zsidó kulturegyesületek munkaközössége segitségével. Alapitója és elnöke: dr. Kertész Jenő és dr. Elekes Miklós. A régi egyetemi menzából fejlődött ki. A magukra utalt diákok ugyanis képtelenek voltak előteremteni legszükségesebb anyagi eszközeiket. Igy tehát a beiratkozáshoz, a vizsgákhoz, az étkezéshez szükséges pénzeszközöket az uj Diáksegélyző teremtette elő és pedig országrészi szervezkedés útján. Központ alakult és a segélyezés ügye szilárd alapokon nyugodott. 1933-ban dr. Farkas Imre vezette az ügyeket, 1934 óta dr. Hamburg József állt a Diáksegélyző élén. Kulturális és társadalmi próblémák feldolgozására a Diáksegélyző pályadijakat irt ki és a beérkezett dolgozatok, beigazolták a diákságnak a zsidósághoz való belső kapcsolatait és tudományos igyekezetét. A kulturbizottság Kolozsvárott és a vidéken szivesen látogatott irodalmi és kulturális rendezvényekkel népszerűsitette a Diáksegélyzőt. A fiatal gárda "Kelet és Nyugat" cimű antológiája irodalmi körökben is feltünést keltett. A főiskolai ifjuság egyre jobban dokumentálta pozitiv állásfoglalását a zsidó közösségi próblémákkal szemben és azt a készségét, hogy a zsidóság küzdelmeiben aktiv módon akar résztvenni.

A vizsgaeredmények igazolták, hogy a diákok a tanulmányi viszonyok és nehézségek ellenére jó vizsgaeredménnyel végezték tanulmányaikat. A statisztika szerint a cluji egyetemre beiratkozott zsidó diákság volt az, amely legnagyobb arányszámban tette le sikerrel a vizsgákat és végezte el tanulmányait.

A Diáksegélyző országos tanácstagjai voltak: Kántor Miksa (Brassó), dr. Kertész Jenő (Kolozsvár), Kornis Ödön, dr. Kupfer Miksa (Arad), dr. Löwenstein Lajos (Marosvásárhely), dr. Molnár Vilmos (Oradea), ifj. Reiter Mór (Szatmár), dr. Rosenthal Marcell, dr. Weisz Artur (Timisoara) és dr. Weisz Sándor (Kolozsvár). A központi vezetőség tagjai: Központi elnök:

özv. dr. Rosenfeld Salamonné elnöknő vállalta, akinek szorgalmazására később az Egylet megszerezte a jogi személyiséget és azóta függetlenül müködött. Feladata volt rituális élelemmel ellátni az átlag negyven-ötven klinikai zsidó beteget. Az egyesületet nagyrészt hölgyek irányitották és támogatták, akiknek sikerült a klinika falai között az igazgatóság előzékenységéből kóser konyhát létesiteniök. Az igyekvő és körültekintő elnöknő mellett buzgón dolgoztak: Rosenzweig Emánuelné alelnöknő, Grün Sándorné mint a pénztár kezelője és Freu Lajosné ellenőr. Intenziven és lelkesen dolgoztak a jó ügyért a város zsidó hölgyei: Bodner Benjáminné, Bernát Emilné, Czódik Károlyné, Felsner Samuné, Goldmann Béláné, Grünwald Jakabné, Hirsch Mórné, Hochmann Jakabné, Kappel Izraelné, Kende Lipótné, Marmorstein Mártonné és Marmorstein Sándorné, Pál Mártonné, Rabetz Benjáminné, Schwartzberger Mihályné, Spéter Mózesné, Schwartz Ignácné, Teszler Jenőné, Weisz Gyuláné.

ERDÉLYI ZSIDÓ ÁRVAGONDOZÓ

A háborút követő esztendőkben alakult meg elsősorban a hadiárvák istápolásának céljából. Az intézmény fejlődése során azonban kiterjesztette gondoskodását nem árva, de elhagyatott és olyan gyermekekre is, akikről szüleik képtelenek voltak gondoskodni. A kezdeményezés Kolozsvárról indult ki és a zsidó társadalom intenziv érdeklődésére rövid idő alatt az országrész tizennégy városában helyicsoportjai alakultak. Néhány év mulva az amerikai Joint Distribution Committée is bekapcsolódott a munkába és az eredetileg karitativ munka immár átminősült szociális tevékenységgé. Az ifjusági átrétegeződés és az improduktiv elemek iparositásának is egyik jelentékeny tényezője volt. Feladatai közé tartozott az iparilag kiképzett ifjuságot esetről-esetre Palesztinába áttelepiteni. Mintaszerű tanoncotthonok gondoskodtak az ifjak erkölcsi ellenőrzéséről és a pályán való érvényesülésről. Nyaraltatási akciója kiterjedt az egész országrészre. Évente négyszáz szegény gyermek élvezte Tihuca magaslati levegőjét és valósággal szanatóriumi gondozásban és ellátásban részesült. Az Árvagondozóban természetesen pozitiv zsidó szellem honosult meg. A vezetőség: Országos elnök: Dr. Kertész Jenő. Ügyvezető elnök: Kelemen Bernát. Alelnökök: Dr. Leitner Fülöp, Rosenzweig Emánuel. Pénztáros: Gottlieb József. A ne-

ratlan buzgalmával, áldozatkészségével, jóságával minta-intézménnyé fejlesztette, a nevéről elnevezett egyletet. Bámulatos munkakészségét hiven jellemezte az egylet huszonötéves jubileuma alkalmából dr. Eisler Mátyás főrabbi, aki ünnepi beszédében ezeket mondotta:

"Elnökasszonyunk az egész idő alatt ugyszólván egymaga végezte az egylet minden dolgát: vagy nem ő fut-fárad és teszvesz az egylet minden ügyében? Nem ő keresi fel legtöbbször otthonukban a szegényeket, kihallgatja és gyakran sajátjából elégiti ki őket? Nem ő járt leginkább gondozót keresni az elhagyott árvának, mühelyet az inasgyermeknek? Nem ő fordult meg naponta a népkonyhában s a Napközi Otthonban, készitette elő a felruházást és a tüzifakiosztást? Nem ő állott künn zimankós téli időben a pályaudvaron midőn szerencsétlen menekült zsidó testvéreinket kellett felüditeni egy meleg itallal és meleg szóval? Voltak, igaz, mindig és vannak ma is nemeslelkü segitőtársai, de kevesen és ez épp annyira dicséret a keveseknek, mint gáncs a sokaknak, akik szintén közremüködhettek volna, de talán mert látták, hogy az elnök ugyis jól elvégez mindent, távol maradtak".

A Nőegylet 1931. december 8-án ünnepelte negyvenéves fennállását, amikor Eisler Mátyás főrabbi arcképét is leleplezték. Az ünnepségen az egész város zsidósága képviseltette magát.

1936. áprilisában a Nőegylet és Napközi Otthon székháza kisajátitás alá került. 1936 decemberében azonban a zsidó társadalom áldozatkészsége és Dr. Weinberger Mózes főrabbi, dr. Balázs Endre, dr. Klein Miksa és dr. Spitzer József odaadó munkája, főleg azonban Neuberger Zsigmondné akciója révén a Nőegylet uj, lakályos Paris uccai hajlékában szerzett gondtalan pár évet 120 gyermeknek és -2 agg nőnek. Innen irányitották a segélyre szoruló sinylődők, gyermekágyasok, barmicva fiuk és házasulók segélyezését. Innen indultak ki gyüjtési akciók tüzelőfa, ruhanemű és egyéb segélyezések érdekében. Az idők során nagyobb adakozások lehetővé tették a Napközi Otthon üzemének zavartalan fenntartását.

MARPE LÖNEFES

A Marpe Lönefes (Lelket Gyámolitó) Egyesület 1921-ben alakult, akkor még az orthodox Chevra kereteiben. A vezetést

Henrik, majd dr. Goldglanz Henrik volt. A bőrgyógyászatot eleinte dr. Goldberger Ede, majd dr. Löbl Adolf látta el; a fogászatot dr. Vass Zoltán, az ideggyógyászatot dr. Elekes Miklós főorvosok vezették. Kivülük számos konzultáns és bejáró orvos segédkezett a kórház humanitárius munkájában. A kórház egyik sebésze dr. Lasz Gyula és dr. Grünwald Ernő gyermekgyógyász alapos orvosi és vallási tanulmányt irtak a circumcizióról. A könyv elé Wesel Albert főrabbi, az országrészi orthodox iroda elnöke irt előszót. A példás tisztaság és rend, ami a konyhában és a betegek ellátása körül uralkodott, Weiszburg Emilné rendszeretetét és izlését dicsérte.

1934-ben dr. Haas Marcell után a sebészet vezetését Róth professzor vállalta, aki haladéktalanul megkezdte az Eszter-rend megszervezését. A kezdeti nehézségek leküzdése után ez az uj intézmény is egyik büszkesége volt közegészségügyünknek. Ambicióval támogatták Róth professzort ebbeni munkájában Dr. Weinberger Mózes főrabbi, Diamant Izsóné, Rózsa Mór, különösen azonban a B'ne Brith Shalom Páholy. A kórházi rendezvények rekordsikerei dr. Fischer Tivadarné, dr. Sebestyén Józsefné és Rózsa Mór nevéhez füződtek. Rendkivüli agilitást tanusitott minden akció során a kórház titkára, Gábel Vilmos tanár.

A kórház költségvetése 1936-ban négymillió évi bevételt és négy és félmillió kiadást tüntetett fel. 1936-ban a fekvő betegek létszáma (ez a kórház befogadó képességének maximuma) 2200 volt. Közülük ingyenes 25 százalék, nemzsidó 35 százalék, vidéki 45 százalék.

1937. május havában a Kórházegyesület élére uj emberek kerültek. Sebestyén József dr., a Kórházegyesület elnökének vezetése alatt az egylet uj próblémák megoldására (anyagi biztositása a kórház üzemének, minél több ingyen beteg befogadása, a betegosztályok szakszerü elhelyezése és nagyszabásu kibővitése, uj osztályok létesitése) vállalkozott. A tervek között szerepelt egy hygieniai központnak megalkotása.

ZSIDÓ NŐEGYLET

A kolozsvári Zsidó Nőegylet 1895-ben alakult meg. Első elnöke Farkasházi Fischer Vilmosné volt, aki öt évi közhasznu munkálkodása után meghalt. Az elnöki székben Szántó Bertalanné követte, majd 1916-ban Neuberger Zsigmondné, aki pá-

folyamán Sebestyén Dávidék a telken kivül még egymillió lejt ajándékoztak a kórház céljaira. 1928. május 20-án már megnyilt az ambulatórium, amelyet dr. Mezey Sándor szemész-főorvos szervezett be tiz beteg számára. A kezdeti ezer beteg létszám a következő évben már nyolcezerre emelkedett. Figyelemreméltó tény, hogy a betegek több mint negyven százaléka nemzsidó volt, mig a vidéki betegek száma harminc százalék volt. Fekvő betegek számára a kórház 1929. november 10-én nyilt meg a következő osztályokkal: szülészet és nőgyógyászat, (dr. Büchler Dezső); sebészet (Steiner Pál professzor); szemészet (dr. Hamburg József) és Röntgen (dr. Herschkovits Izidor). A kórház belső berendezésének adományok utján való létrehozása körül dr. Neufeld Jenőné és dr. Ábelné - dr. Hirsch Sári fejtettek ki önzetlen, szép munkát. A kórház épületet, amely Devecseri mérnök tervei szerint épült, országos ünnepséggel avatták. Az alapitó házaspárt az állam, az egyetem, a hatóságok, az egyházak és a kórházak reprezentánsai köszöntötték.

A Zsidó Kórház, közszükségletnek bizonyult olyannyira, hogy hozzá kellett látni uj osztályok létesitéséhez és ezzel az épület nagyobbitásához. Országos jellegű sorsjáték és jelentős ágyalapitványok ehhez is hozzásegitették a Kórházegyesületet. Igy jött létre az épületnek uj szárnya. Megszervezték a belgyógyászati osztályt (dr. Dőri Béla), a gyermekgyógyászatot (dr. Kappel Izidor) és a laboratóriumot, amelyet dr. Stern Vilmos v. egyetemi tanársegéd áldozatkészségéből rendeztek be. A laboratórium a maga nemében a legmodernebb volt az egész országban, minden vizsgálatra alkalmas felszereléssel, amely az intézetet függetlenitette más kórházaktól.

Az uj kórháztraktust, amelyet Öhlbaum és Strasser mérnökök terveztek, 1931 szeptember 6-án országos ünnepségek keretében nyitották meg. Ezuttal Hatiegan és Papilian professzorok, külföldi követségek, Niemerover országos főrabbi és számos más előkelőségek tisztelték meg jelenlétükkel a megnyitó ünnepséget. Az uj kórház dr. Fenichel Mór igazgatása alatt szépen fejlődött. A sebészeti osztályt dr. Haas Marcell, volt breszlaui egyetemi tanársegéd vezette, a szülészet később néhai dr. Vértes Oszkár egyetemi magántanár vezetése alá került. Az elektro-kardiogram és anyagcsere vizsgáló laboratóriumot dr. Farkas Imre főorvos irányitotta. Az ortopéd sebészet vezetője: dr. Weinberger Zsigmond főorvos; a fül- és gégeosztályé dr. Boskovits

ZSIDÓKÓRHÁZ

A Zsidó Kórház felépitése és üzemének biztositása régi vágya volt a kolozsvári zsidóknak, éppugy, mint egész Erdély zsidóságának. Tervek merültek fel, javaslatok hangzottak el és amint az a kolozsvári zsidó orthodox hitközség jegyzőkönyveiből kiderül, alapitványt is igértek. Kivitelre azonban nem került sor, főleg azért, mert a kórház még nem volt igazában közszükséglet. A város gyógyintézeteibe éppugy, mint az egyetemi klinikákra minden beteg könnyen bekerült és az orvosok között is számos zsidó müködött. Sürgős szükség tehát nem mutatkozott a kórháznak belátható időn belül való felépitésére. A háború előtti időkben csak az emberek legszegényebbje ment kórházba, az is, ha tehette, otthon kezeltette magát. Legkevésbé voltak hajlandók kórházba befeküdni a szülő asszonyok.

A háború utáni nagy infláció idején, amikor aránylag mindenkinek volt pénze, a betegek szanatóriumokba vonultak. De a bőséges esztendők után beütött a pénzügyi krizis s erősen előtérbe került, nyilván ezzel kapcsolatban a kórház megvalósitásának gondolata. 1921-ben megalakult a Zsidó Kórházegyesület, amelynek fejlesztése érdekében főleg Wertheimer Miksa, dr. Blumenfeld Sándor és Steiner Pál professzor fejtettek ki nagy propagandát, de még gyönge visszhanggal.

Hat évi stagnálás után az események parancsára, főleg azonban Sebestyén Dávidnak a kórházügyben való aktiv bekapcsolódására a gyógyintézet felépitése reális alakot öltött. 1927 októberében (Glasner Akiba főrabbi hathatós befolyására) a Sebestyén házaspár aranylakodalma alkalmából nagylelkű adománnyal vetette meg a Zsidó Kórház alapját. Az alapitó levél szerint Sebestyén Dávid és neje a Kórházegyesület céljaira ajándékozta a Tudor Vladimirescu uccából a Nagyszamosig huzódó hatalmas telkét. Az akcióban immár erősen résztvett az alapitványozó fia, dr. Sebestyén József, aki agilitásával, tekintélyével és minden ügyre kiterjedő érdeklődésével bámulatos gyorsasággal beszervezte a kórházba az országrész zsidóságának legjobbjait. Társai a szervező munkában: Steiner professzor, dr. Hamburg József, Rózsa Mór, dr. Klein Miksa, Heves Vilmos és dr. Heller József voltak. A propagandát az Uj Kelet mellett az egész kisebbségi sajtó intenziven és lelkesen támogatta. Az idők

Dr. Kasztner Rezső. Ellenőrök: Judovits Sándor, Kaufmann Dávid, Albert Nándor.

Wizo (Cionista zsidó asszonyok szervezete — Womens International Zionist Organisation) 1927-ben alakult meg a Wizo-központ londoni delegátusának, Margarete Mechnernek jelenlétében és kezdeményezésére. A szervezkedés kezdeti munkáját Weinberger Nándor, a Zsidó Nemzeti Szövetség akkori főtitkára végezte, igen agilis bizottság közremüködésével. A bizottság tagjai voltak: Szőnyi Gézáné, Léb Jenőné, Weinberger Nándorné és Winkler Janka. A Wizo első elnöknője Molnár Jenőné volt, majd Wertheimer Samuné.

Elnöki tanács: Gottlieb Józsefné, Kasztner Ernőné, Weinberger Nándorné. Kulturbizottság: dr. Balázs Endréné, Feuerstein Lórincné, Finkelstein Alfrédné, Gottlieb Lajosné, László Jenőné, Salamon Lászlóné. K. Kajemet: Boskovits Ignácné, Fried Jenőné, dr. Glasner Izsákné, Herman Samuné, Kincs Lipótné. Pénztáros: Rappaport Miksáné; Wizo-titkár: Herman Katica. Weinberger Nándorné a Wizo világszervezet nagytanácsának is tagja volt. Ő volt egyébként az első női delegátus Erdélyből a cionista kongresszusokon. A Wizo a nők cionista nevelése, kulturmunkája, sajtója körül tevékenykedett nagyon buzgón. Részt vett intenziven a Keren Hajeszod és Keren Kajemet gyüjtőmunkájában és bekapcsolódott a helyi szociális és jótékony zsidó közületek tevékenységébe, amit cionista irányba folyásolt be. A Wizo leánynevelő munkáját a Jungwizo végezte élén László Mártával, Rosenfeld Violával.

A Mizrachi vezetője: Klein Élijáhu rabbi volt. A Mizrachi keretébe tartozó Poél Hadati irányitói: Briszk Lajos, Albert Nándor és Nussbaum Mihály voltak. Ifjusági szervezetének vezetői: Löwinger Béla és Wohl Vilmos.

A "Chaluc Baal Melacha" a klalcionisták iparos egyesülete volt. Elnöke: Schwartz Ignác nyomdász; vezetősége: Siovits Dezső, Kieselstein Ede, Kun Jenő, Rosenfeld Izsó és Dászkál Hugó. A "Brit Kibucit" elnöke: Jámbor Ferenc, alelnöke dr. Hermann Dezső; "Dor Chadas" elnöke: Lebovits Zoltán; "Somér Hacair" elnöke: Izsák Slomo. A Barisszia vezetői: dr. Márton Lajos, Guttfried János, dr. Karpf Ferenc és Noel Ferenc; a "Habonim" vezetői: Rosenberg Gyula és Weinberger Magda. Állampárt: dr. Pistiner Avram és dr. Dénes László. Revizionisták: Fischer Ernő és Nimberger Ernő; "Bné Jiszrael" diákszervezet elnöke: Landó Jenő voltak.

A szervezetek egy időben egy-egy folyóiratot adtak ki. A Barisszia "Noár", a Chaluc Baal Melacha "Alkotás és Béke", a Brit Kibucit pedig "Zsidó ut" cimen. A "Poale Cion" munkásszervezet élén Heller Ferenc állt. A Noár Hacioni vezetősége: Flórenthal Ávrám, Gärtner Mose, Gärtner Benjámin, Simon Lea, Spielmann Zalmen, Wolf Zwi és dr. Schwartz Vilmos voltak.

A Zsidó Nemzeti Szövetség cluji helyicsoportjának vezetősége: Diszelnök: Boskovits József. Elnok: Gottlieb József. Elnöki tanács: Dr. Fischer József, dr. Marton Ernő, Danzig Hillél, Salamon Jakab, dr. Rosenfeld Salamon, Weinberger Nándorné, Salamon Antal,Léb Ödön,dr. Weisz Jenő, Klein Élijahu rabbi. Alelnökök: Jámbor Ferenc, Léb Zsigmond, Kincs Lipót. Ügyvezető alelnök: Dr. Dénes László. Főtitkár: Dr. Kertész Miklós. Pénztárnok: Boskovits Ignác. Cionista biróság: Dr. Glasner Izsák, Guttfried Adolf, Kasztner Ernő, dr. Schwartz Vilmos, dr. Hermann Lajos. Ügyészek: Dr. Fändrich Ernő, dr. Fodor Sándor.

Keren Kájemeth bizottság elnöke: Kertész Mártonné. Keren Hajeszod bizottság elnöke: Weinberger Nándor. Szervezeti bizottság elnöke: László Márton. Ifjusági bizottság elnöke: Florenthal Avram. Kulturbizottság elnöke: Dr. Pistiner Ávrám. Palesztina bizottság elnöke: Klein Éliáhu; orvosa: dr. Weisz Fülöp. Gazdasági bizottság elnöke: Áron Dávid. Vigalmi bizottság elnöke: Dr. Kertész Miklós. Politikai bizottság elnöke:

szabálytervezete ebben a szellemben készült. Amig a zsidó-nacionalizmusban nem láttak egyebet, mint bázist bizonyos politikai, gazdasági és kulturális jogok kiküzdésére, tehát mig a mozgalom nem volt több kifelé támasztott követeléseknél, addig ennek a koncepciónak megvalósitása nem látszott ép utópisztikusnak. De a mozgalom nem állhatott meg csupán a csakis kifelé irányitott követeléseknél, amelyeknek teljesitése egyre késett, hanem, mint élő organizmus tovább fejlődött és hangoztatni kezdte a zsidósággal szemben támasztott követeléseit is. Egyre jobban kikristályosodott a befelé irányitott program, amely nem a másoktól nyert jogokban kereste a megujhodás eszközeit, hanem magából a zsidóságból akarta kitermelni a regeneráló erőket. A Palesztina-követelés, amelyet az első időkben kényszerű ballasztnak néztek és meggyőződés nélkül frázisként puffogtattak, a program élére kerül."

Zsidó kisebbségi programmal került a bihari zsidók mandátumával dr. Fischer Tivadar (1928-1931), a máramarosiakéval dr. Fischer József (1928-1933) és a bukovinai Storojinetével dr. Marton Ernő (1932-1933) a parlamentbe. Dr. Marton Ernő előzőleg (1930-31-ben) Cluj város zsidó nemzetiségű alpolgármestere volt.

Zsidó Párt. 1930-ban alakult az Országos Zsidó Párttal egyidejüleg. Célja az alapszabályok szerint: "Az itt élő zsidó nemzetiségü román honosok életkörülményei által megkivánt program megvalósitása." Vezetősége: dr. Fischer József, erdélyrészi tartományi elnök; a cluji tagozati elnök: dr. Kertész Jenő; ügyvezető elnök: Vigdorovits Izsó; titkár: Klein Imre. Az ifjusági tagozat elnöke: dr. Hermann Dezső; a kulturbizottságé: dr. Márton Lajos; az iparos-szekció elnöke Schwartz Ignác; a női szekcióé Kertész Izsóné volt.

A cionista alakulások közül a tradicionális klalcionista szervezet mellett, amelynek ifjusági szervezete a Noár Hacioni, Erdély zsidóinak vallási beállitottsága miatt is a Mizrachinak volt fontos szerepe. Ifjusági szervezete: a Ceiré Mizrachi. Erősek voltak a cionista munkáspártok, amelyeknek egyik exponense a Brit Kibucit, a hozzátartozó Somér Hacair, Dor Chadas és Bné Avoda; a Barisszia, amely inkább polgári származásu elemeket foglalt magában. Itt müködött még a Haboné ifjusági szervezet, és a zsidó állampárt és a revizionisták pártja.

eszünkbe jut arca, ha szavaira gondolunk, feléled emlékezetünkben nagyúri kedvessége.

Igazgatónk volt, nevelőnk és atyai jóbarátunk. De e szavak egyike sem, életének története sem, de még tanításának elmondása sem láttatja Antal Márkot. Nyugtalan fénycsóvák ez emlékezések: majd ezt, majd amazt az oldalt világítják meg, de őt magát nem. Ember volt, kit nagyon szerettünk, s az embert nem láttatja más, mint a szeretet.

ERDÉLYI ZSIDÓ NEMZETI SZÖVETSÉG

Az asszimiláció néhány évtizede Erdélyben is elhomályositotta a zsidó népiség lényegét, bár jóval a háború előtt, közvetlenül a herzli cionizmus fellépése után, itt is alakultak kisebb cionista csoportok dr. Fischer Tivadarral és Molnár Jakabbal az élén. Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség, amely cionista elvek alapján irányitotta a zsidó ujjáéledést, 1918. november 20-án alakult meg nagyarányu szervező és nevelő munkával, amelynek két jelentős eszköze alakult ki a háború utáni időkben: a Tarbut iskolaegyesület és a zsidó sajtó. Kiváló héber és középiskolai tanerők, élükön Antal Márk v. tankerületi főigazgatóval, a neves pedagógussal és matematikussal, középiskola és héber óvoda létesült, mig 1920 nyarán az Uj Kelet cimű hetilap a zsidó irodalom és publicisztika legjobb erőinek, közöttük Ujvári Péternek, a nagy irónak közremüködésével a legnivósabb és legpublikusabb erdélyi kisebbségi napilapok egyikévé alakult át. A lap egyrőlegyre fejlődött az alapitó dr. Marton Ernő irányitása mellett. 1927 óta Jámbor Ferenc, mint felelős szerkesztő jegyezte a lapot.

A lap megjelenését a magyar hatóságok 1940. szeptemberében megszüntették és 1948. aug. 11-én újból életre kelt Tel-Avivban, Dr. Marton Ernő és Schőn Dezső szerkesztésében.

A Zsidó Nemzeti Szövetség megalakitása főleg dr. Fischer Tivadar és dr. Weiszburg Chaim nevéhez füződik. Koncepciójában — mondja Marton Ernő "A zsidó nemzet Erdélyben" cimű irásában — egységes, összefoglaló zsidó nemzeti szervezet, amelynek minden zsidó tagja lehet, sőt automatikusan tagja is (születésénél fogva) tekintet nélkül belső meggyőződésére és politikai felfogására. A Zsidó Nemzeti Szövetség első szervezeti

egy gazdasági, szociális esetet, a társadalmi statisztika s a megélhetés egy-egy kérdését világitották meg. A tanterv előrelátta fizikai alkalmazásokat mind végrehajtotta, sőt a tanítási anyag új vonatkozásaiban is érvényre juttatta. Egy-egy számtan órán ilyenformán minden mesterkéltség nélkül sokfelé ágazó ismereteket s készségeket gyakoroltatott. Mindannyiunknak, kik vezetése alatt oktattunk, mestere volt az u. n. koncentrációban is.

De nem ez volt az egyedüli mód, amin növendékei látókörét szélesítette. Mintegy a matematika bölcseletét tanítva, megmutatta e tudomány emberi jelentőségét. Azzal, hogy feltárta a természettudományok, a technika s a mennyiségtan határterületeit, a közgazdaságtan s a társadalomtudomány mennyiségtani aszpektusát, egyrészt az emberi gondolkozás egységének eszméjét tudatosította növendékeiben, másrészt lépten-nyomon rámutatott e tudomány s minden tudomány társadalmi, nemzeti, humánus hivatására is. A tudományok egymásért s mind együtt az emberért vannak, hirdette és bizonyitotta.

Nem holmi nagyszerű sakkjáték a tudomány, hallottuk tőle, kit pedig nagyon is megejthetett volna a szellemi játék szépsége, hiszen ő maga virtuóza volt e játéknak. Az emberiség haladásának eszközét, a boldogság finommívű szerszámát kell látnunk minden tudományban, mondotta; nem keletkezett s nem is állhat meg a tudomány erkölcsi célkitűzés nélkül.

Ha valakiről jót akart mondani, integrált embernek nevezte, olyannak, kiben egységgé teljesült a gondolkodás meg az erkölcs. Volt eszményképe, mint minden igazi nevelőnek. S nem lett volna nevelő, ábrándozó könyvember lett volna, ha eszményképe határozatlan maradt volna, afféle idealizált és elnagyolt klisé. Nagyon határozottan, sőt gyakran pedáns, "tanáros" pontossággal követelte meg, hogy tanitványai, akik közé mi is odatartoztunk, igazgatása alatt működő tanárok, hogy minden neveltje becsülettel teljesitse apró s nagy kötelességeit.

Nem könyvember volt, mondottuk, se nevelő művészetét nem tanulhatta iskolában, sem emberi eszményképét nem szerkesztette "külső pontok sorozatából". Mértéke volt, de nem tudjuk honnan vette e mértéket.

Integrált ember nyilván ő maga volt. Mi, akik emlékezünk rá, legalább is igy látjuk őt. Nem tudjuk külön szemlélni tudását és nevelői lelkületét, humanizmusát. Ha gondolatait idézzük,

tárcával is fogadta a rászorulókat, azért tanult és tudott, hogy adhasson a tudásából. Aki így tanul és így tud, nevelőnek mondjuk.

Hogy mennyire ösztönös, mennyire konstituciós vonás volt Antal Márknak nevelői mivolta, semmi sem mutatja inkább, mint az, hogy minduntalan művészhez kell őt hasonlitanunk. Úgy mondta el önmagát az oktatás, a tudományok nyelvén, ahogyan költő szavak, színek és sorsok prízmáján át tör megvalósulásra. Akkor volt boldog, ha taníthatott: akkor élt igazán. Ha valaha tanárról el lehetett mondani, hogy élmény az órája, Antal Márkról bizonyára igen. Mert neki magának volt élmény, amit cselekedett. Mi láttuk őt és hallottuk: emlékezünk lendületes magyarázatára, s hogy mily tiszta és elegáns vonalakkal vázolta képleteit a táblára, emlékezünk humoros mondásaira, okos, élénk tekintetére. Növendékei ma is idézik, miként magyarázta, szemléltette lépteivel a negativ számokat, hogyan nevettette meg az osztályt, ha a kiküszöbölendő tagokat "mars": kiáltással bocsátotta útjukra; s persze a humor közepébe ágyazva épen, sértetlenül megmaradt az ismeret is. A számelmélet és az analitikus geometria ismeretjegyében lettek konkréttá az axiómák s a tételek olyannyira, hogy méltán mondhatták róla: megszemélyesítette a matematikát.

Akik mennyiségtani érdeklődéssel a lelkükben jutottak közelébe, úgy mentek tovább, hogy kiváló művelői lettek e tudománynak. Akik a középiskolát elhagyván távol kerültek a számoktól, persze sokat elhullajtottak az úton abból, amit Antal Márktól kaphattak. De egyet bizonyára megőriztek: a matematikai gondolkodás élményét. Mert élmény volt a matematika, mint mondottuk, a tanár személyes élményeként bontakozott ki a növendékek előtt az élvezetes, érdekes "szuggesztiv" Antal Márk-órákon.

Formális értékeken túl Antal Márk oktatása még valamit adott. Szakhoz nem kötött, egyetemes tudást. Nem csupán arra gondolunk itt, hogy Antal Márk sok mindenhez értett, hogy ismerte az irodalmat, meg a történelmet, a lélektant meg a társadalomtudományt, s hogy enciklopedikus készültsége megérződött előadásán. Szakhoz nem kötött tudást annyiban is nyújtott, hogy tudatosan tágitotta a mennyiségtanoktatás kereteit.

Gyakorlatias volt. Kidolgozásra kitűzött feladatai mind egy-

kor, e "kék táj" harmóniája sugárzik vissza szellemének derűjén is, Pannóniából hozta magával lényének világosságát, klasszicitását. Nem véletlen, hogy Antal Márk folyamatosan idézte Vörösmartyt, meg Goethet, s hogy matematikus létére egyik legkülönb nevelői gondja volt a szép magyar beszéd kiművelése.

Keveset tudunk, mert keveset beszélt ifjúságáról. Antal Márk ősz hajjal, rokkanó szivvel még a jövendő felé haladt, nem ért el az "emlékezés életkoráig". De hogy kitűnő diák lehetett, mindnyájan természetesnek tartottuk. Lobogó életöröm és tudós virtus ösztökélte, nekivágott a matematikának, s mint a pécsi ujságcikk meséli, elkápráztatta a számtanprofesszort. Fiatalság: nem kellett, hogy beszéljen a fiatalságáról. Mert impulziv volt és csodamód hajlékony szellemű hatvan éve multán is és lelkesedésre kész, akárha huszesztendős lett volna.

Sikerek csillogó koszorúja lehetett egyetemi kollokviumainak, vizsgáinak sora. Mikor a professzor egyszer valami hosszú levezetés végére ért, a hallgatók kijelentették: nem értik. Antal Márk akkor fogta a krétát és szaporán, elegánsan (az a gyanunk: világosabban, mint a professzor) újra felvázolta a próblémát, meg levezetést, meg a megoldást. Nem véletlen, hogy ezt halljuk róla: diákkorában már magyarázott és tanitott.

A diákot másként szokás elképzelni, valahogy így: ott kuksol a könyv mellett, ott töri magát, veritékezve a könyvhegyek tövében, minden percben rádőlhet a foliánsok hegyomlása: betemeti bíz a tudomány az embert! Hát Antal Márkot nem temette be: ő rázökkent a könyvek élére, onnan mutatta, amit érdemes volt kimenteni a papirostömegből. Antal Márk nem volt kutató, türelmetlenebb volt, mintsemhogy azzá lehetett volna. Amit megismert, mindjárt formává ívelt benne. S a formát, igazi művész, igazi nevelő, diadalmasan emelte a világosságra, hogy megmutassa, látva lássák. Hiressé váltak ötletes, szép levezetései, bűvészien sima és tetszetős megoldásai, eljárásai. Örömét lelte a matematikában, ahogyan a költő örömét leli a nyelvben.

Minden tudomány éltetője, az intellektuális gyönyörködés benne akadálytalanul a közlés ösztönévé lett. Antal Márk a tudományt hihetőleg már így is appercipiálta megmutatnívalónak, mások számára, szomjasok számára feltárt forrásnak, várakozó lelkek számára lelt ritka ajándéknak. Antal Márk, akiről azt is tudjuk, hogy terített asztallal és bizony gyakran nyitott pénz-

sége vonásait, talán megtörténik, hogy végbemegy bennünk a varázslat, s mi, akik ismertük, villanásnyi időre újra látjuk őt.

Antal Márk 1880-ban született Devecseren, Veszprém vármegyében hagyományőrző zsidó családból. Középiskolai tanulmányait Pécsett végezte. Tudjuk, hogy nyolcadikos korában feltünt mennyiségtani tehetsége. Az országos tanulmányi versenyen dicséretet kapott; egy pécsi ujság cikket írt róla. A budapesti Pázmány Péter tudományegyetemen szerezte tanári oklevelét a matematikából és a fizikából. 1902-ben nevezték ki tanárnak a budapesti állami főreáliskolába; több más budapesti középiskolában is tanított. Maradt ideje a matematika terén való munkálkodásra is: számszerint körülbelül 30 tanulmánya jelent meg folyóiratokban. Több éven át szerkesztője volt a Matematikai és fizikai lapoknak. A középiskolai tanáregyesületben is nevezetes működést fejtett ki. Hűséges barátja maradt az egykorú tanárnemzedék sok tagja. A világháborút tűzértisztként küzdötte végig s a III. osztályu vaskoronarend s számos más katonai kitüntetés birtokában tűzérszázadosként szerelt le. A háború végeztével nevelői érdemeinek elismeréséül tankerületi főigazgatóvá nevezték ki. Kolozsvárra 1919-ben költözött. Itt az 1920-ban alapitott zsidó fiu- és leánygimnázium igazgatója lett. 1927-ig vezette e gimnáziumokat. Kolozsvár magyar és zsidó kulturális életében fontos szerepet játszott. Tagja volt a Magyar Párt közművélődési Bizottságának s több zsidó testületnek. Iskolai és iskolánkivüli oktató munkája kettős arculatú volt: egyrészt a matematikai oktatás eredményes volta jellemezte (több későbbi matematikus középiskolai és egyetemi tanár tehetségét ő fedezte fel s ő istápolta éveken át, egyebek közt a zsidó s nemzsidó egyetemi hallgatók, valamint a már működő középiskolai tanárok számára rendezett tanfolyamokon). Nevelő munkájának másik jellemzője a magyar nyelvi és művelődési értékek szerető gondozása volt. A román közoktatásügyi miniszter éppen e magyarszellemű tevékenység miatt vonta meg a zsidó gimnázium nyilvánossági jogát.

A hazatérés óta Antal Márk a mi igazgatónk, mai tanitványaié és mai munkatársaié. A mi számunkra életrajzának bizonyitványokból s aktákból, ujságcikkekből és matematikai tanulmányokból kirajzolódó adatai már emberi szinekkel teljesek. Dunántúlon született? Igen, hallottuk beszédét. S talán, véltük oly-

Terner Judit,
Teszler Gizella,
Teszler Judit,
Tischler Erna,
Tischler Melitta,
Tyroler Anny.

Ullman Hedvig.

Vágó Edit,
Vajda Éva,
Vajda Judit,
Végh Edit,
Végh Hella,
Veres Éva,
Verő Anna,
Vider Vilma,
Vigdorovits Hedvig,
Vigdorovits Judit,
Vigner Nóra.

Wallerstein Klára,
Wartenberg Ráchel,
Weinbach Magda,
Weinberger Erzsébet
Weinberger Lia Ágnes,
Weinberger Pálma Paula,
Weinberger Palma Klára,
Weiner Olga,
Weisz Edit,
Weisz Éva,
Weisz Éva Zsuzsanna,
Weisz Ibolya,
Weisz Judith,
Weisz Julianna,
Weisz Katalin,
Weisz Klára,
Weisz Lya,
Weisz Melinda,
Weisz Mirjam,
Weisz Olga,
Weisz Rella,
Weiszberger Éva,
Weiszberger Klára,
Wertheimer Éva,
Wertheimer Tiborné (Léb Edit),
Wigner Nóra,
Wolf Nóra,
Wurzel Margit.

Zeif Johanna,
Zichermann Anna,
Zilberger Noémi,
Zoltán Edit.

ANTAL MÁRK (1880-1942)

Irta: Bach Endre dr.

Tanítványai és munkatársai, barátai és tisztelői többezres tömegben némán álltak koporsója körül. Két napig szünetelt a munka az iskolában, melynek igazgatója volt. Ez a csend és ez a megtorpanás jelentette, ki volt Antal Márk.

Impozáns emberi alkat omlott össze a szemünk előtt: abban a csendben hallottuk, mekkora súly zuhant a földre, abban a megtorpanásunkban emelkedett elénk egész magassága. Mi mondhat többet róla, mint friss megdöbbenésünk, rémült ezernyi diáktekintet, s hogy üres maradt nélküle iskolánk?

Nem megmondani kivánjuk, kit vesztettünk Antal Márkban, ezt megmondotta a gyász, s mi, tanítványai és munkatársai, barátai és tisztelői mélyen és kimondhatalanul tudjuk. Csak emlékezni kivánunk rá, kell nekünk, hogy reá emlékezzünk, hátha visszahívhatunk belőle valamit. Ha nevén szólitjuk, ha elmondjuk életét, szokásait, ha hívjuk s szembesítjük szellemét életrajzának adataival, ha idetesszük a képmását és felidézzük egyéni-

Nierenfeld Gitta,
Niszel Kornélia,
Nóbel Judith,
Nóbel Margit,
Nóbel Maria,
Nussbächer Mirjam,
Nussbächer Paula.

Ordentlich Edith,
Ordentlich Éva.

Pálfi Katalin,
Paul Etelka,
Pfefferman Hedvig,
Pfeffermann Flóra,
Pfeffermann Margit,
Pollák Emilia,
Pollák Sénik Ráchel,
Popper Edit,
Porász Anna,
Preisler Edit,
Preizler Gábriella,
Primus Aliza.

Reich Lili,
Reiner Mária,
Rézmovits Gizella,
Röszler Sara,
Rosenberg Judit,
Rosenberg Rella,
Rosenfeld Anna,
Rosenfeld Éva,
Rosenfeld Györgyi,
Rosenfeld Lidia,
Rosenfeld Livia,
Rosenfeld Magda,
Rosenfeld Margit,
Rosenfeld Olga,
Rosenfeld Sara,
Rosenfeld Veronika
Rosenfeld Zsuzsánna,
Rosenthál Éva,
Rosenwasser Judit,
Rosenwasser Paula,
Rosenzweig Ernőné
(Meisner Hanna),
Rosmann Lili,
Rosner Ágnes,
Roth Ágnes,
Roth Éva,
Roth Erzsébet,
Roth Gizella,
Roth Judith,
Roth Victoria,
Rothstein Flóra,
Rotschild Márta,
Rotter Cipora,
Rottman Klára,
Rubinstein Magdolna.

Sajovits Helén,
Sajovits Kornélia,
Salamon Eszter,
Salamon Ibolya,
Salamon Judith,
Salamon Kornélia,
Sámuel Szidónia,
Sándor Erzsébet,
Sarkadi Éva Vera,
Schäffer Erzsébet,
Schlinger Judit,
Schmidt Judit,
Schnabl Éva,
Schnittländer Hedvig,
Schönfeld Edit,
Schönzweig Ilona,
Schönzweig Zsuzsanna,
Schreiber Éva,
Schusztek Mira,
Schwartz Ágnes,
Schwartz Edith,
Schwartz Eugenia,
Schwartz Éva,
Schwartz Helén,
Schwartz Magdolna,
Schwartz Mirjám,
Schwartzberger Magda,
Schwimmer Gábriella,
Sebestyén Vera,
Serbu Magdolna,
Silberger Judit,
Silberman Léja
Simon Ágnes,
Skamperl Alice,
Smilovits Mária,
Spitz Chana,
Spitz Szerén,
Sporn Judit,
Spreng Éva,
Stádler Róza,
Stahl Edit,
Stark Anna,
Stein Edith,
Stein Judith,
Stein Mária Ruth,
Stein Ottila Judith,
Steiner Judit,
Steinmetz Judit,
Stern Éva,
Stern Hédi,
Stern Mirjám,
Stern Tireza Zs.,
Sternberg Etelka,
Stössel Éva,
Stössel Katalin,
Stroli Hanna,
Szabó Izabella,
Szabó Judit,
Szalavecz Ágnes,
Szalkai Zsófia,
Szántó Katalin,
Székely Gizella,
Szmuk Éva,
Szmuk Hani,
Szmuk Livia.

Tescher Gella,
Tescher Sara,
Traub Katz Judit,

Izsák Lili,
Izsák Sarolta.

Jaine Szela,
Jakab Edit,
Jakab Edith Olga,
Jakab Gizella,
Jakab Rita,
Jakobovits Edit,
Janovitz Éva,
Janovitz Katalin,
Járai Éva,
Jordán Márta,
József Zsófia,
Judovits Marianne,
Judovitz Éva,
Jungreisz Edit.

Kahan Ilona,
Kahan Judit,
Kálmán Éva,
Kálman Zsuzsanna,
Karl (Dávid) Lili,
Katona Éva,
Katz Edit,
Katz Éva,
Katz Irén,
Katz Judit,
Kaufmann Judith,
Keller Margit,
Kepecs Stefánia,
Kertész Judith Mirjam,
Kirchner Zsófia,
Kleiman Katalin,
Klein Ágnes Éva,
Klein Aranka Edit,
Klein Éva,
Klein Erzsébet,
Klein Zámfira,
Klein Zsófia,
Klinger Judit,
Kohl Mária,
Kohl Sára,
Kohn Lea,
Kohn Margit,
Kohn Ráchel Éva,
Kohn V. Henrietta,
Kornbaum Marjem Ágnes,
Krausz Alice,
Kun Márta.

Ladányi Magda,
Landesmann Lili,
László Adrianne,
László Ágnes,
Lázár Anna,
Lázár Edit,
Lázár Erzsébet,
Lázár Judit,
Lázár Róza,
Léb Anna,
Léb Cecilia,
Léb Cecilia Csilla,
Léb Klára,
Lébi Ibolya,
Lebovits Edit,
Lebovits Éva,
Lebovits Lili,
Lebovits Melitta,
Lebovits-Márkusz Éva,
Lederer Tuchenbed,
Legman Alice,
Lehr Debora,
Dr. Lengyel Móricné (Bernát Olga),
Lévi Èva,
Lichtenstein Heléna,
Lichtenstein Vilma,
Lichtmann Cecillia,
Lieberman Cezarina Flóra,
Lőb Margit,
Lőbl Ráchel,
Lőrincz Edit Magda,
Lővi Edit,
Lővy Eszter,
Lőwi Éva,
Lőwi Regina,
Lőwinger Éva,
London Alice,
Lukácser Magdolna,
Lusztig Noémi.

Májer Lili,
Markovits Aranka,
Markovits Aranka Aurelia,
Markovits Lia,
Markovits Magdolna,
Markovits Relly,
Márkus Éva,
Mátyás Aliz,
Mayer Gizella,
Meier Rita Zs.,
Meisner Éva,
Meisner Hedvig,
Meisner Ritta,
Meister Edit,
Meister Sarolta,
Meizels Ilona,
Mendel Malka,
Mendelovits Lucia,
Menyász Mária,
Mészáros Olga Mirjam,
Meyer Alice,
Meyer Aranka,
Moskovits Edit,
Mózes Magda,
Müller Stefánia.

Nagy Ilona,
Náthán Erna,
Náthán Éva,
Neifeld Erzsébet,
Nemes Judit,
Neumann Judit,
Neuwirth Judit,
Nierenfeld Edit,

Farkas Edith,
Farkas Elza,
Farkas Éva,
Farkas Erzsébet,
Farkas Ibolya,
Farkas Judith Szilvia,
Farkas Kára,
Farkas Lidia Zsuzsanna,
Farkas Márta,
Farkas Róza,
Farkas Sarolta,
Farkas Zsófia,
Farkas Zs. Lidia,
Farkas Zelma,
Feldinger Mirjam,
Felsner Éva,
Fenyvesi Judith,
Ferencz Lya,
Ferencz Vera Judith,
Finkelstein Alice,
Finkelstein Márta,
Finkler Éva,
Fischbein Judit,
Fischer Elenora,
Fischman Golda,
Fodor Judith,
Fränkel Rozália,
Frankovits Judith,
Fried Judith,
Fried Renée,
Friedman Ágnes,
Friedman-Weil Hermin,
Friedmann A. Anna,
Friedmann Edith,
Friedmann Edith Lea,
Friedmann Emma,
Friedmann Judit,
Friedmann Lili,
Friedmann Mirjam,
Friedmann Szidónia,
Fritsch Éva,
Fritsch Zsuzsánna,
Fruchter Julianna,
Fuchs Carmen,
Fuchs Katalin Alice,
Fuchs Daisy Magda,
Fülöp Ágnes,
Fülöp Klára,
Fülöp Renée,
Fürst Judit.

Ganz Margit,
Ganz Stella,
Geiger Livia,
Geist Ibolya,
Geist Magda,
Geler Ibolya,
Gersch Adél,
Gerson Antonia,
Gerson Judit,
Gerson Teréz,
Ginz Sarolta,
Glasner Judit,
Gleisner Sulamith,
Glesinger Magda,
Glesinger Zsuzsanna,
Gold Èva Carmen,
Goldberger Éva,
Goldner Anna,
Goldner Katalin,
Goldstein Angela,
Goldstein Erna Katalin,
Goldstein Katalin,
Goldstein Ruth,
Göndör Ágota,
Grosz Judith,
Grosz Mártha,
Grosz Stefánia,
Grosz Veronika Julianna,
Grün Márta,
Grünfeld Edith,
Grünfeld Éva,
Grünfeld Klára,
Grünfeld Zelma,
Grünwald A. Noémi,
Grünwald Ágota,
Gubmann Éva,
Gurkovszky Alice.

Haasz Anna,
Hadl Zsuzsanna,
Háger Edit,
Hamburg Hanna,
Hamlet Ibolya,
Harnik Lilia,
Hecht Dóra,
Hegedüs Ágnes,
Heilper Mária,
Heller Anny,
Helprin Julianna,
Heilprin Margit,
Herschkovics Lia,
Herskovits Klára
Herskovits Kára,
Herskovits Lea,
Herz Éva,
Hirsch Alice,
Hirsch Emilia,
Hirsch Erna,
Hirsch Judith,
Hirsch Lea,
Hirsch Lili,
Hirschhorn Edit,
Hochteil Éva,
Hönigsberg Vera,
Hoffmann Anna Mária,
Hoffmann Erika,
Holländer Anna,
Holender Medy,
Hollender Lili,
Hollender Lucia.

Indig Edit,
Indig Judit,
Izrael Adrienne Judit,
Izrael Éva,
Izrael Judit,
Izsák Edith,
Izsák Hedvig,

Süssmann Elemér,
Swartz Róbert,
Szász János,
Székely László,
Székely Pál,
Szinberger Sándor,
Szinetár János.

Tescher Oszkár,
Teszler Ede,
Trehaft, Tibor.
Vágó Béla,
Vass Péter,
Vértes György,
Vigdorovitz Imre.

Wallerstein Tamás,
Wartemberg György,
Weimann Andor,
Weintraub Imre,
Weismann Gábor,
Weiss András,
Weiss Dávid,
Weiss Ernő,
Weiss Frigyes,
Weiss Gábor
Weiss István,
Weiss Jenő,
Weiss József,
Weiss Lipót,
Weiss Miklós,

Weiss Róbert,
Weiss Sándor,
Weiszberger Andor,
Wertheimer Elemér,
Wertzberger Sándor,
Wiesel Miklós,
Wolf Miklós,
Wolf Róbert.

Zakariás György,
Zakariás Tibor,
Ziment Elemér,
Zimmerman Zoltán,
Zoltán Pál.

*

Ábrahám Éva,
Ábrahám Ibolya,
Ábrahám Paula,
Ádler Éva,
Ádler Hedvig,
Albert Emilia,
Albert Ilona,
Albert Magda,
Albert Noémi,
Andor Magda,
Apfel Margit,
Apter Edit,
Áron Erzsébet,
Ausländer Éva,
Ausländer Judit,
Áxelrád Ibolya,
Áxelrád Judit.

Balázs Márta,
Barock Ibolya,
Baumzweig Éva,
Baumzweig Judith,
Beck Erzsébet,
Beck Juliana,
Beck Mirjam,
Benedek Magda,

Ber Edith,
Berger Judith,
Berger Katalin,
Berger Ráchel,
Bergfeld Ibolya,
Berkovits Éva,
Berkovits Mária
Magdolna,
Berkovits Márta,
Bernad Éva Mirjam,
Bernad Livia Lujza,
Bernát Aranka,
Bernáth Olga,
Bischitz Vera,
Blau Arianne,
Blau Edith,
Blau Éva,
Blau Katalin,
Blonder Helén,
Boskovits Gizella,
Braucher Edith,
Braun Judith,
Braun Karmella,
Braun Maria,
Brumberg Mirjam,
Brunner Eszter,

Brunner Judith,
Brunner Katalin,
Brunner Lea,
Brunner Marianna.

Csató Edit.

Dávid Judith,
Deutel Rozália,
Deutsch Edith,
Deutsch Éva,
Deutsch Klára,
Deutsch Rozália,
Dub Emilia,
Duschinski Henrietta.

Eichner Ágnes,
Einhorn Olga,
Eisikovits Márta,
Élias Ibolya,
Engel Aranka,
Erdei Monika,
Erdélyi Lea,
Erdős Éva,
Erzman Éva.

Farkas Anna,

Noe Tibor,
Nussbaum Sándor József,
Nuszbaum Egon,
Nuszbaum László Miklós.

Ornstein Ervin,
Ornstein Róbert.

Pál György,
Polacsek Ernő,
Pollák Andor,
Pollák Jenő,
Pollák Jenő,
Pollák Ottó,
Preisler Marcell,
Preisler Sándor.

Rábetz Mózes,
Rafael Henrik,
Rafael Hugó,
Rappaport Emil,
Rappaport Miklós,
Rechenstein Oszkár,
Réger Ottó,
Reicher Dávid,
Reinherz Tibor,
Reményi Artur,
Reményi György,
Révész Róbert Pál,
Riesler Ferenc,
Riesler Gyula,
Rosenberg Lajos,
Rosenberg Ernő,
Rosenberg László,
Rosenberg Tibor,
Rosenberger Richard,
Rosen Emil,
Rosen Jenő,
Rosen Manó,
Rosenberg Bernát János,
Rosenberg Tamás,
Rosenfeld Imre,
Rosenfeld Károly,
Rosenfeld Sándor,
Rosenkranc Imre,
Rosenkranz Sándor,
Rosenthal Ede,
Rosman Alfréd,
Rosmann Antal,
Rosner Pál,
Roth András,
Roth Ervin,
Roth Gyula,
Roth János,
Roth József, I.,
Roth József II.,
Roth Marcell Hers,
Roth Mendel Hers,
Roth Viktor,
Rothman Ervin,
Rotschild Alfréd,
Rozenfeld Imre,
Rozenfeld Sándor.

Salamon Antal,
Salamon Antal,
Salamon Dezső,
Salamon Emil,
Salamon Herbert,
Salamon József,
Salamon László,
Salamon Miklós,
Salamon Ottó,
Salamon Sándor,
Salamon Tibor,,
Sámson Arthur,
Sámson Elek,
Sámson László,
Schächter Viktor,
Schäffer Emil,
Schapira Alfréd,
Schechter Arthur,
Schmidt Sándor,
Schmiedt Menyhért,
Schnittländer Tibor,
Schönberger Emil,
Schönberger László,
Schönzweig György,
Schönzweig Tibor,
Schwartz Artur,
Schwartz Miklós,
Seiler Ottó,
Semlyén András,
Semlyén Péter Tamás,
Sennensieb Péter Tamás,
Silberger Tibor,
Simon József,
Simon Miklós,
Simon Péter,
Simon Tibor I.,
Simon Tibor II.,
Singer Béla,
Singer Ferenc,
Smajovits Béla,
Sonnenwirth K. Sándor,
Sonnenwirth László Henrik,
Sonnenwirth Pál,
Soreanu Raymond,
Später Berl,
Sparing Ervin,
Spitz Mór,
Stadler Ernő,
Stahl Imre,
Stein Gyula,
Steinberger Nórbert,
Steiner Pál,
Stern Alfréd,
Stern Ervin,
Stern János,
Stern János,
Stern Jenő,
Stern Ottó,
Stern Pál,
Stetter Miklós,

Kiselstein Andor,
Klein Alfréd,
Klein Emil,
Klein Ferenc,
Klein Howard Alfréd,
Klein Hugó,
Klein Jenő,
Klein József,
Klein Lajos,
Klein Lázár,
Klein Miklós,
Klein Norbert,
Klein Vilmos,
Kleinberger Jenő,
Knap István János,
Kohn Andor,
Kohn Henrik
Kohn Henrik
Kohn Izsó,
Kohn József,
Kohn Károly Vladimir,
Kohn Zsigmond Ottó,
Koltai János,
Kornhauser Pál,
Krau Edgar,
Krémer Tamás,
Krémer Tamás Harold,
Kun Iván,
Kun László,
Kupferstein Endre.

Lakner Aladár,
Landesz Ottó
Landon Ottó,
Lánger Ottó,
Lax Ottó,
Lax Tibor József,
Léb Lajos,
Lebovits Fülöp Ede,
Lebovits Hari,
Lebovits Olivér,
Lebovits Tibor,
Léderer István Iván,
Léderer József,
Legman Albert,
Lehr Izsák,
Leib Salamon,
Lesmann Ottó,
Leuchter Gábor,
Lévi Ferencz,
Lévi György,
Lévi Rudolf,
Lévi Tibor I.,
Lévi Tibor II.,
Lichtenstein József,
Lieber Ottó,
Ligeti Fedor,
Lőb Rajmond,
Löbl Jenő,
Lobstein Ernő,
Löb László,
Löb Zoltán,
Löbli Tamás,
Lörincz Alfréd,
Lővinger Sándor,
Lőwinger Alfréd,
Lőwinger Miklós,
London Arnold,
London Miklós,
Lukács János,
Lukács Péter,
Lusztig Gábor,
Lusztig Tibor,
Lusztig Zoltán.

Mandelbaum Miklós,
Mandula Andor,
Mandula Ervin,
Mandula György,
Mandula Hugó,
Mandula János,
Mandula Richárd Zoltán,
Márk Emil,
Márk Sándor,
Márk Tibor,
Markovits Miklós,
Markovits Tibor,
Marmorstein Elemér,
Marmorstein Ernő,
Marmorstein Ervin,
Marmorstein Imre,
Marosi Sándor,
Márton András,
Márton József,
Mátyás Tibor,
Maurer Ervin György,
Meisel Endre,
Meisner Ernő,
Meister Ernő,
Melchner Ferenc,
Mendel Ákos Áron,
Mendelovits Ádám,
Mendelovits Simon,
Merling Nándor,
Mermelstein Sándor,
Mihály Hermann,
Mihályi Hermann Dezső,
Mond Miklós,
Moskovits Péter,
Moskovits Tibor,
Mózes Endre I.,
Mózes Endre II.,
Mózes György,
Mózes Ottó,
Mózes Simon,

Nasch Mór,
Nasch Sámuel,
Neisz Dezső,
Neufeld Bernát,
Neumann Jenő,
Neumann Leó,
Neumann Sándor,
Neumann Viktor,
Nierenfeld Ernő,
Nierenfeld Ervin,
Noe László,

Frenkel Gábor,
Frenkel Tibor,
Frieder András,
Friedmann Ábrahám,
Friedmann Ákos,
Friedmann Ernő,
Friedmann Herman,
Friedmann Mátyás,
Friedmann Miklós,
Fritsch János,
Fuchs Mózes,
Fülöp Lajos.

Gantz Jakab,
Geist Ágoston,
Geiszt Oktáv Livius,
Gelér Ernő,
Gellér Ernő
Gellér Sándor,
Gersch Mózes,
Gidáli Pál,
Glantz András,
Glasner Ábrahám,
Glasner Imre,
Glasner Mózes,
Glück Tibor,
Görömbölyi Tibor,
Gold Ramon,
Goldfarb Pál,
Goldfried Zoltán,
Goldman Arthur,
Goldstein Alfonz,
Goldstein Ernő,
Goldstein József,
Gombos István András,
Griffel Benő,
Gross Sándor,
Grossfeld Mózes,
Grosz Ervin,
Grosz György,
Grün Lázár,
Grün Sándor,
Grün Tibor,
Grünbaum Oszkár,
Grünfeld Armand,
Grünwald Gábor,
Grünwald Miklós,
Grünzweig Ernő.

Halpern Ozyasz,
Hamlet Mór,
Hegyesi Andor,
Heilprin Hugó,
Heller György,
Herman Hugó,
Hersch Mózes György,
Herskovits Ábrahám,
Herskovits Andor,
Herskovits Gusztáv,
Herskovits László,
Hersting Áron,
Hertz Arnold,
Hertz Róbert,
Hirsch Dezső,
Hirsch Ede,
Hirsch János,
Hirsch Jenő,
Hirsch Jenő,
Hirsch Kálmán,
Hirsch Ödön,
Hirsch Sándor,
Hönigsberg Péter,
Hoffmann Pál,
Hofmann Miklós,
Hollender Vilmos,
Horváth Ottó.

Incze Béla,
Incze Endre,
Izrael Ervin,
Izrael Oliver,
Izrael Róbert,
Izrael Tibor,
Izsák Andor,
Izsák Arnold,
Izsák Ernő,
Izsák Illés,
Izsák József.

Jakab Ervin,
Jakab Gyula,
Jakab József I.,
Jakab József II.,
Jakab Károly,
Jakab Lajos,
Jakab Ottó,
Jakab Péter,
Jakab Salamon Ottó,
Jakobi András,
Jakobovits Sándor,
Janovits Artur,
Janovits Tamás,
Janovitz Endre,
Jeremias József,
Jónás Tibor,
József Izsák,
József Mátyás.

Káhán H. Emánuel,
Káhán József,
Káhán Tibor,
Kallus Arisztid,
Kardos Ferenc,
Karl Miklós,
Kassovitz Iván,
Kassovitz Ottó Marcel, Róbert,
Katz Alfréd,
Katz Ede,
Katz Eduard,
Katz Róbert,
Katz Sándor,
Katz Tibor,
Kaufmann Oszkár,
Keller Miklós Péter,
Kepes Miklós,
Kepes Raoul,
Kertész Endre,
Keszler Kónya,

(hittan, héber); Weisz Lenke (mennyiségtan, term.-tan, vegytan); Wiesel Matild (latin, görög); Zuckermann Dezsőné — Weisz Kornélia (ének, testnevelés).

A KOLOZSVÁRI ZSIDÓ GIMNÁZIUM 1940/41-1943/44 ÉVEKBEN BEIRATKOZOTT TANULÓINAK NÉVSORA:

Ábrahám Adolf,
Ábrahám Andor,
Ábrahám Jakab,
Ábrahám Sándor,
Ádler Frigyes Lajos,
Ádler Ottó,
Albert Erwin,
Albert Tibor,
Altmann József,
Ausländer Sándor.

Bacher Lázsló,
Bacher Vilmos
Balázs Gábor,
Balkányi Péter,
Bär Vilmos
Barta Gábor,
Baruch Tibor,
Baumzweig Andor,
Baumzweig András,
Becher Ádám,
Benedek János,
Berger János,
Berger Miklós,
Berger Tibor,
Bergfeld György,
Bergfeld Herman,
Berkovits Alfred,
Berkovits Erwin,
Berkovits Jeremiás,
Berkovits Károly,
Berman László, Harri,
Bernát Gusztáv, Hugó
Bernáth György, János,
Bernstein Janó,
Bierman Ottó,
Bischitz György,
Blatt Egon,
Blatt Róbert,
Blatt Tibor,
Blau Gábor,
Blau Ottó,
Blonder József,
Blumenthal Dávid,
Boros Bárdos Arthur,
Braun Ernő,
Brecher Eisig,
Brecher Salamon,
Brody Gábor,
Brüller Richárd,
Burger Imre.

Charap András,
Charap Marcel,
Csengeri Márton,
Czibener Ervin, Tibor,
Czikorie Ernő,
Czitrom Gábor,
Czitrom György,
Czitrom János,
Czukor László.

Danski Salil,
Dászkál Oszkár,
Dászkál Sándor,
Dávid Imre,
Dávidovits József Eisik,
Dénes György,
Deutsch László,
Deutsch Pál.

Éger Ignác,
Éger Miklós,
Eichner György,
Eidinger Alfréd,
Eidinger Mihály,
Elek Adolf,
Éliás Andor,
Éliás Jakab,
Engel Pál.

Falk Ottó,
Falus Péter,
Farkas Emil,
Farkas Ferenc Béla,
Farkas Gábor,
Farkas Imre,
Farkas Márton,
Farkas Pál,
Farkas Sándor,
Farkas Vilmos,
Feiner Sándor Gábor,
Fesztinger Jenő,
Feuerstein Imre,
Feuerstein Tibor,
Finkler Tamás Péter,
Fischer Elek,
Fischer Ernő,
Fischer István,
Fischmann Leó Lázár,
Flammer Jenő
Florenthál Sándor,
Forgács Péter,
Fränkel Dávid,
Fränkel Josua,
Fränkel Sándor,

Fuchs Norbert állott. Az iskola — tanulók hiányában — csupán egy évig működött.

1948-ban pedig a többi iskolák is megszüntek létezni a román hatóságok rendelete folytán. — Tanárok — tanitványok szétszéledtek és a zsidó iskolák épületeiben állami iskolák helyezkedtek el.

A KOLOZSVÁRI ZSIDÓ FIU ÉS LEÁNYGIMNÁZIUM TANÁRI TESTÜLETE AZ 1942-43-AS ISKOLAI ÉVBEN:

Antal Márk, igazgató (mennyiségtan, természettan); Dr. Goitein György, igazgató h. (magyar, német); Rosenfeld Árminné — Winkler Janka, helyettes igazgató (magyar, tört., német, torna, héber); Dr. Bach Endre (német, francia); Blum Bernátné — Liebermann Sára (francia, történelem); Bráver Samu (német, angol, társadalomtudomány); Dr. Bródi Andorné — Dr. Krausz Bella (egészségtan); Dr. Farkas Lászlóné — Dr. Bánki Magda (vegytan, természettan, filozófia, testnev.); Ferdinánd Sámuelné — Brecher Magdolna (angol, román); Fischer Vilmos (ének); Fischhof E. Imréné — Steiner Anna (kézimunka, testnevelés); Dr. Fried Dezső (hittan, héber); Gábor Béla (rajz, testnevelés); Dr. Gönczi Magdolna (magyar, történelem, latin); Dr. Gráf András (latin, történelem, görög); Grosz Andor (term.-tan, vegytan, mennyiségtan); Gyémánt János (testnevelés); Hirsch András (történelem, földrajz); Dr. Hirsch Gáborné — Dr. Ausländer Ágnes (egészségtan); Hirsch Hermann (hittan, héber); Klein Eliahu (hittan, héber); Klein Tivadarné — Sohr Anna (mennyiségtan, természettan); Dr. Knöpfler László (magyar, francia, német); Landó Jenő (latin, filozófia, pedagógia, jog); Lax A. Salvator (magyar, német); Lázár Dezső (mennyiségtan, természettan); Löbl József (mennyiségtan, ábr. geometria); Dr. Marton Ernőné — Deutsch Gizella (francia, angol, történelem, földrajz); Ornstein Sándor (történelem, földrajz); Öhlmacher Andorné — Hellmann Magda (francia, német); Dr. Reiter Artur (egészségtan); Róbert Endre (természetrajz); Semlyén Károlyné — Gergely Katalin (francia, magyar); Dr. Steiner Lenke (magyar, német); Dr. Szabó Györgyné — Markovics Vilma (természetrajz, földrajz); Wald Bella (francia, német); Dr. Weinberger Mózes Az iskola vallási főfelügyelője,

És ott veszett el Kolozsvár zsidó ifjúságának kilencvenöt százaléka köztük a gimnázium mintegy kilencszáz tanulója.

III. 1945-1948

Az iskola harmadik korszaka rövid életű volt. A második világháború befejeztével kevesen tértek vissza Kolozsvárra. Gyermekek iskolakorban alig. Mégis szükség mutatkozott az elemi- és középiskolák megnyitására, mert Kolozsvárra számos zsidó család költözködött be Erdély déli részéből, mely Romániához tartozott annak előtte. 1945-ben elemi iskola nyilt meg az Eötvös-uccai épületben. Tanárok voltak: Schwartz Zsigmond (ma Givat-Olgan, Israelben) és Bihari Árpád igazgató.

A középiskola 1946. áprilisában indult ujból el Braver Samu (1946-1947), Nichtburg Erzsébet (1947-1948) és Fuchs Norbert (Givat Smuel) igazgatásával. Tanárok: Lax A. Salvator (ma Beer Sheván), Dr. Orenstein Sándor, Gábor Béla (Budapest), Wiesel Matild (Cluj), Zuckermandel Kornelia, Fischof-Steiner Channa, Dr. Ausslánder Ágnes, akik mindannyian az iskola régi tantestületéhez tartoztak. A tanári kar többi tagjai: Bender Viktor, Ditrói Ervin (Cluj), Dr. Weisz Tibor (Cluj), Richter Alfréd, Kaufmann Lajos (Timisoara), Schőnheim János (Tel-Aviv), Schwartz Zsigmond (Givat Olga), Meister Ernő (Toronto), Dr. Saphir Miklós (Mexico), Rosner Ferenc, Hofmann Ábrahám, Dr. Vágó Béla (Haifa), Hevesi Éva, Wininger Klára, Jakab Mirjam, Neufeld Ági, Fuchs Ági, Ferenczi Noemi és Kálmán Ilona. Az iskola titkárai: Lax Tibor és Lax Ottó voltak.

Az iskola a nehéz adottságok ellenére (nem megfelelő épület, hiányos iskolai felszerelés) is komoly eredményeket ért el. Felujitották a szombat délelőtti ifjúsági istentiszteleteket. A tantárgyak között ott szerepelt a héber nyelv is. Az iskola tantestületétől azonban megkövetelték, hogy a nevelés a kommunista alapelveknek megfelelően történjék.

Az iskola élén többtagú kuratórium állt Erdős László elnöksége alatt. Tagjai voltak: Weisz (Dóri) Ignátz (Tel-Aviv), Meyer Kálmán, Léb Albert, Weinstein Simon, Teszler Jirmijahu, Lax A. Salvator.

1947-ben ipari középiskola nyilt meg a neolog hitközség iskolaépületében, a Joint pénzbeli támogatásával. Az iskola élén

lommal foglalkoztak. Az önképzőkörök keretén belül működött: latin--nyelvi, történelmi, természettudományi és zenei kör.

Külön sportkör, Komjádi Béla névvel, gondoskodott a tanuló ifjúság különféle sportágakban való fizikai edzésével. Sportkapcsolatot teremtettek a város iskolánkivüli zsidó ifjúságával, zsidó főiskolásokkal, az iskola volt növendékeivel.

E sportkör, valamint a fotókör vezető tanára: Gábor Béla volt.

Az iskola tanárai eredményes irodalmi munkásságot fejtettek ki a város zsidó-kulturális életében. Dolgozataikkal pedig gazdagitották nem-egy irodalmi folyóirat oldalait. Az iskola kiadta Dr. Fried Dezső és Gábor Béla tanárok szerkesztésében a "Zsidó Diáknaptár"-t, mely nagy sikerre tett szert más városokban élő zsidó diákok között is.

A napról-napra mind nehezebbé vált gazdasági helyzet éreztette hatását az iskola tanulói között is. Az iskola külön gondot forditott a tanulók megsegitésére, amikor ruha-, élelmiszer- és gyógyszersegélyben részesitette őket.

Többszáz tankönyvet osztott ki az arra rászoruló diákok között. A tanulók a legjobb eredményeket érték el a nem épen iskolának megfelelő épületekben. 1944. szeptemberében négy hét leforgása alatt kellett tető alá hozni két nyolcosztályos gimnáziumot. A zsidók gazdasági helyzete pedig egyre romlott a megjelenő "Zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló" törvények következtében. 1942-ben súlyos csapás érte a zsidó nevelést, Antal Márk halálával. Utóda az igazgatói székben Dr. Bach Endre volt.

A kötelező munkaszolgálat is megnehezitette az iskola rendes menetét, mert a tantestület nem egy tagját vitték el az ország határain kivüli területekre, ahonnan — sajnos — legnagyobb részük nem is tért vissza. Ott veszitették el életüket: Dr. Gráf András, Grosz Andor, Lázár Dezső.

Auschwitzban halt mártirhalált: Rosenfeld Árminné — Winkler Janka, a leánygimnázium helyettes igazgatónője, Blum Bernátné — Liebermann Sára, Dr. Bródi Andorné — Dr. Krausz Bella (az iskola orvosnője), Ferdinánd Sámuelné — Brecher Magdolna, Dr. Gönczi Magda, Klein Tivadarné — Sohr Anna, Dr. Reiter Artur (iskolaorvos), Semlyén Károlyné — Gergely Katalin, Steiner Lenke, Wald Bella, Weisz Lenke.

szép nap ez, — mondotta — amikor zsidó tanár és zsidó gyermek találkozik egy zsidó célokat szolgáló intézetben.

Antal Márk igazgató (aki ez alkalommal a III. oszt. vaskoronarend kardokkal diszitett érdemredjét viselte) meleg szeretettel szólt az egybegyültekhez. Különösen a tanuló ifjúsághoz, akiknek nevelését szerető gonddal fogja végezni. "Nem ismerek rossz gyermeket" mondta beszédében, mindenkinek meg van a hajlama vagy a képessége valamire ami szép és jó. Az iskola ott fog állani minden egyes gyermek mellett, hogy a tanulás, a nevelődés mostani körülmények között különösen nehéz munkájában segitségére legyen.

De ez az iskola bármennyire is új legyen, folytatódása annak az évek előtt megszünt zsidó tanintézetnek, mely Kolozsváron müködött. Szellemében ez is zsidó lesz és egyben ápolni fogja a hazafiasság mély és szép érzelmét.

Az összes jelenlévők állva és sokan könnyezve hallgatták végig ezután megindult emlékbeszédét a "Tarbut" zsidó iskola elhunyt irányitóiról: Glasner Móséról, a nagy papról. Majd köszönetet mondott mindazoknak, akik az iskola megalakitása körül buzgólkodtak főleg dr. Weinberger Mózes főrabbinak, kinek jelentős érdemei vannak az iskola létrejötte körül. Majd megemlékezett dr. Kohányi Menyhért és Katz Róza tanárokról, akik a Tarbut régi életében oly jelentős szerepet töltöttek be.

A két középiskola négy esztendőn át (1940-1944) folytatta eredményekben gazdag munkásságát. 1944. április havában még érettségi vizsgálatok is folytak benne, sárgacsillagot viselő tanárok és diákok részvételével. E négy év alatt az iskola különös gondot forditott a tanulók pozitiv zsidó nevelésére. A tantervben a Biblia, zsidó történelem, héber nyelv tanitására heti 6-8 órát forditottak, azonkivül működött a "Chajim N. Bialik" Kör a fiués a "Beruria" Kör a leánytanulók számára. E körök programját is úgy állitották össze, Dr. Fried Dezső irányitása alatt, hogy a tanulók zsidó tudása erősödjék meg. Külön Chug Ivri működött, a tanulók héber nyelv tökéletesebb elsajátitása érdekében.

Az iskola összes növendékei hétköznap az iskolában, szombatonként pedig a tantestülettel együtt résztvettek ifjúsági istentiszteleten mind az orth. mind pedig a neológ főtemplomban.

A "Goldziher" és "Kármán" önképzőkörben modern iroda-

but-iskolák volt vezetőjét és megbizta a két iskola vezetésével; R. Winkler Jankát pedig — a Tarbut leánygimnázium volt igazgatónőjét — megválasztotta az új leánygimnázium helyettes igazgatójául. A tanári állásokra kiirt rövid lejáratú pályázatra 201 zsidó tanár küldötte be kérvényét! Nehéz kötelesség hárult a Kuratóriumra, hogy a sok kiválóan képzett tanár közül kiválassza azokat, akikre nehéz időkben gyermekei sorsát: nevelését és tanítását bízza és akik alkalmasak az erdélyi zsidóság sajátos szellemében azt el is végezni.

Alig néhány hetes előkészület után, a kolozsvári fiú- és leánygimnázium eljutott a megnyitás szép ünnepélyéhez.

1940. nov. 3-án d. e. 11 órakor zsufolásig megtelt a kongresszusi hitközség nagytemploma, szülőkkel, gyermekekkel, az iskolai felügyelőbizottság (kuratórium) tagjaival, valamint a zsidó ifjúság sorsa iránt szeretetteljes gonddal érdeklődő zsidó férfiakkal és nőkkel.

A templomi énekkar a Himnuszt énekelte el, majd hálaadó zsoltárok recitálása után dr. Weinberger Mózes főrabbi lépett fel a szószékre és méltatta az uj zsidó tanintézet megalakulásának jelentőségét.

1940. november 10.-én, vasárnap d. e. 11 órakor a Szamos-utcai intézet tornatermét zsufolásig megtöltötték az iskola megnyitására gyűlekező tanulók, tanárok, valamint a Kuratórium tagjai.

Az emelvényen: Dr. Weinberger Mózes főrabbi, Dr. Fischer József, a kolozsvári kongresszusi hitközség, valamint a Kolozsvári Zsidó Középiskolák Kuratóriuma elnöke, Antal Márk a volt "Tarbut" középiskolák főigazgatója, gimnáziumi igazgató, Heves Vilmos mérnök, Klein Gyula főmérnök, nyug. Máv főfelügyelő, Salamon Jakab kuratóriumi alelnökök, Lőb Béla, Boschán Géza, valamint más kuratóriumi tagok foglaltak helyet.

Dr. Fischer József elnök mélyen meghatva emelkedett szólásra. Vázolta azokat a körülményeket, amelyek az iskola létrejöttét meghatározták. Az iskola céljának felvázolása során meleg felhívást intézett az egybegyült tanulókhoz, valamint a tanári testülethez, melyben arra kérte őket, hogy hazafias szellemű és valláserkölcsi alapon álló iskola kialakitásán fáradozzanak.

Dr. Weinberger Mózes főrabbi Istennek adott hálát azért, hogy az iskolák megnyitásának napja elkövetkezett. Különösen

A további rendeletekkel a román kormányzat az állandó bizonytalanság érzését váltotta ki az iskolafenntartó kuratóriumból, a tanári testületekből, a szülőkből és tanulókból és egyetlen kiútnak a teljes behódolást hagyta nyitva úgyannyira, hogy amikor 1927 nyarán az "irredenta" iskolákat megszüntette, szinte mindenki megkönnyebülten lélegzett fel: megszabadultunk a gyötrésektől és különbőző, de mindig nagy vizsgadijak és egyéb költségek fedezésétől.

1927-től 1940-ig a középiskolák szüneteltek.

II. 1940-1944.

Közvetlen a bécsi döntés után Dr. Weinberger Mózes főrabbi kezdeményezésére tanácskozásra gyültek össze a kolozsvári aut. orth. és kongresszusi izr. hitközségek képviselői, hogy megbeszéljék az 1927-ben megszüntetett zsidó középiskolák ujjáélesztésének ügyét. A honvédség bevonulása után először dr. Molnár Andor min. tanácsos, majd 1940 okt. 8-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter dr. *Hóman Bálint* fogadta a két hitközség küldöttségét. A kihallgatáson dr. Weinberger Mózes, a kongr. izr. hitközség főrabbija, dr. Fischer József, a kongr. izr. hitközség elnöke, Klein Gyula ny. főmérnök, a kongr. izr. hitközség és Salamon Jakab nagykereskedő, az aut. orth. hitközség iskolaszékeinek elnökei, valamint Antal Márk igazgató jelentek meg. A miniszter a főrabbi kérésére, valamint a küldöttség tagjainak felvilágosításai után szóbeli engedélyt adott nyilvános jogú I-VIII. osztályú külön fiú- és külön leánygimnázium nyítására. A bizottság kifejtette, hogy a kolozsvári zsidó középiskolák hivatva vannak, hogy a jelenlegi Erdély egész zsidó fiatalságának tanulási lehetőségét kielégitsék, éppen ezért megengedte, hogy a szükséghez mérten az alsó osztályok (I-IV) párhuzamosan kibővithetők legyenek. Egyben kilátásba helyezte, hogy módot ad majd az ipari tagozatok (fiú- és leány) felállitására.

Az aut. orth. és kongr. izr. hitközségek egyenlő számban kiküldött tagjaiból megalakult közös szerv: *a Kolozsvári Zsidó Középiskolák Kuratóriuma,* azonnal hozzáfogott az iskolák megszervezéséhez. A Vallás és Közoktatásügyi Miniszterhez benyujtott irásbeli kérvényekben az aut. orth. izr. hitközség leánygimnáziumra kért és kapott engedélyt.

A Kuratórium ezután újra meghívta Antal Márkot, a Tar-

A KOLOZSVÁRI ZSIDÓ GIMNÁZIUMOK TÖRTÉNETE
I. 1920-1927.

1920 július 30-án a román közoktatásügyi minisztérium a kolozsvári aut. orth. izr. hitközségnek 19682—1920. sz a. fiúgimnázium és a kolozsvári kongresszusi izr. hitközségnek 24859—1920. sz. a. leánygimnázium nyitására adott engedélyt.

A két hitközség közös szerve a "Tarbut (kultúra) Zsidó Iskolaegyesület", amelynek vezetősége alkotta a két középiskola "kuratóriumát". A kuratórium felerészt az aut. orth. hitközség és felerészt a kongresszusi izr. hitközség tagjaiból tevődött össze.

Mindkét iskola felső tagozatának idővel ipariskolává kellett volna átalakulnia, hogy teljes mértékben szolgálhassák azokat az elképzeléseket, amiket a zsidóság ezekhez az iskolákhoz fűzött.

Az iskolák főbb célkitűzései a következők voltak:

a) Az anyanyelv és kultúrájának ápolása, b) a gyermekek lelkének zsidó tartalommal való átitatása, c) társadalmi együttérzés és áldozatkészség; vallásosság, mint az erkölcsi nevelés alapjai, d) a termelő pályákra való irányitás.

A román kormány célja viszont az volt, hogy ezeken az iskolákon keresztül az erdélyi zsidóságot megfossza anyanyelvétől, kultúrájától és teljesen elszakitsa a magyarságtól. A román tanügyi hatóságok éppen ezért eleinte támogatták iskoláinkat, eltekintettek bizonyos hiányoktól, de amint azt tapasztalták, hogy az elnemzetlenítés munkája sikertelen marad, mindinkább fokozódó akadályokat állítottak az iskolák nevelő-tanitó munkája útjába. Kifogásolták az épület, a felszerelés fogyatékos voltát, a tantestület tagjainak képesítését, állampolgárságát, a román nyelvben tanusított előmenetelét, stb.

Az iskolák 1920 szeptember 6-án nyiltak meg és már 1920 szept. 9-én, tehát a tanítás megkezdése után három nappal, 24859—1920. sz. a. rendelet előirta, hogy a magyar nyelv csak "kisegitő nyelv" lehet, mig az u. n. "nemzeti tárgyakat" kizárólag románul szabad előadni.

Az 1923. júl. 25-én kelt 76501—1923. rendelet már határozottan megkövetelte, hogy az iskola tannyelve még akkor is csak a román lehet, ha az iskola le is mondana nyilvánossági jogáról!

evang. —, unit. —, gör. kel. 1 férfi, összesen: 2; 1927 évben: r. kath. 1 férfi, ref. —, evang. —, unit. —, gör. kel. —, összesen: 1; 1928 évben: r. kath. 1 férfi, ref. 1 nő, evang. —, unit. —, gör. kel. —, összesen:2; 1929 évben: r. kath. —, ref. 1 férfi, evang. —, unit. —, gör. kel. 1 nő, összesen: 2; 1930 évben: r. kath. —, ref. 1 férfi, evang. —, unit. —, gör. kel. 1 nő, összesen: 2; 1931 1932 1933 évben: nem volt áttérés; 1934 évben: r. kath. —, ref. —, evang. 1 nő, unit. —, gör. kel. —, összesen: 1; 1935 évben: r. kath. 1 férfi, ref. —, evang. —, unit. —, gör. kel. —, összesen: 1; 1936 évben; r. kath. 1 nő, ref. 3 nő, evang. —, unit. —, gör. kel. —, összesen: 4; 1937 évben: r. kath. 1 nő, ref. 1 férfi, evang. —, unit. —, gör. kel. —, összesen: 2.

1919-1937 években: Összesen: r. kath 15, ref. 10, evang. 3, unit. 1, gör. kel. 5, = 34.

Ezek szerint kitérés folytán veszteségünk az 1901-1937-es években: 152 (neolog) +77 (orthodox) = 229 lélek

Visszatérésből	7 ”
Áttérésből	34 ”
Veszteségünk:	188 lélek

A zsidó vallásra áttértek között: 21 nő és 13 férfi volt, a visszatérteknél pedig: 7 férfi.

* Megjelent a Raport Lunar (Hitközségi Értesitő), Cluj, 1938. Nov. (III. Évfolyam), No. 1, 97-99; 113-115. IV. Évf. No. 1-2, 4-6; No. 3-4, 20-24 számaiban.

felekezetnélküli —, Összesen: 6; 1927 évben: r. kath. 1, ref. 7, evang. —, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli 1, Összesen: 9; 1928-1929-1930-as években: kitérés nem volt; 1931 évben: r. kath. —, ref. —, evang. —, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli 3, Összesen: 3; 1932. 1933-as években kitérés nem volt; 1934 évben: r. kath. —, ref. —, evang. —, unit. 4, gör. kath. 1, felekezetnélküli —, Összesen: 5; 1935 évben: kitérés nem volt; 1936 évben: r. kath. —, ref. 3, evang. —, unit. 2, gör. kath. —, felekezetnélküli —, Összesen: 5; 1937 évben: kitérés nem volt. 1912-1937. Összesen: r. kath. 40, ref. 27, evang. 7, unit. 9, gör. kath. 4, felekezetnélküli 15. Összesen: 102.

E kimutatás szerint 1901-től 1937-ig összesen 152 zsidó kitérése (50+102) jegyeztetett be a neolog hitközség rabbihivatalánál. Az orth. hitközségnél pedig az

1933. évben: 15; 1934. évben: 16; 1935. évben: 13; 1936. évben: 13; 1937. évben: 20. Összesen: 77.

Visszatérések:

Évszám:	róm. kath.	ref.	evang.	lélek
1920	1	—	—	1
1922	—	—	1	1
1923	1	—	1	2
1925	—	1	—	1
1930	1	—	—	1
1931	—	1	—	1
Összesen:	3	2	2	7

A zsidó hitre áttértek:

1919 évben: róm. kath. 1 nő, ref. —, evang. 1 nő, unit. —, gör. kel. —, összesen:2; 1920 évben: r. kath. 1 férfi, ref. —, evang. —, unit. —, gör. kel. —, összesen: 1; 1921 évben: r. kath. —, ref. —, evang. 1 nő, unit. —, gör. kel. —, összesen: 1; 1922 évben: r. kath. 1 nő, ref. —, evang. —, unit. —, gör. kel. —, összesen: 1; 1923 évben: r. kath. (2 nő+férfi), ref. 2 nő, evang. —, unit. —, gör. kel. 1 férfi, összesen: 6; 1924 évben: r. kath. (2 nő+férfi), ref. —, evang. —, unit. —, gör. kel. 1 férfi, összesen: 4; 1925 évben: r. kath. —, ref. 1 nő, evang. —, unit. 1 férfi, gör. kel. —, összesen: 2; 1926 évben: r. kath. 1 nő, ref. —,

Évszám:		férfi:	nő:	gyermek:	összesen:
1934	"	63 (11)	53 (8)	22 (—)	138 (19) = 157
1935	"	55 (9)	66 (6)	29 (3)	150 (18) = 168
1936	"	50 (5)	64 (6)	32 (—)	146 (11) = 157
1937	"	67 (4)	59 (9)	18 (4)	144 (17) = 161
Összesen:		955(126)	885(92)	622(22)	2462(240) = 2702

Kitérések:

A kitéréseknél csak az izr. hitközség jegyzőkönyvében bejegyzett adatokat közöljük, az orth. hitközségnél történtekről csupán 1933-tól van egy-két adatunk.

Az első kitérés bejegyzése 1901-ben esett meg. Az 1901-1912-es években 41 bejelentés történt. Összesen 50 lélek hagyta el Izrael hitét: 32 férfi és 18 nő.

Római katholikus lett: 29; Református 5; Evangelikus 5; Unitárius 3; Felekezet nélküli 8. Összesen: 50.

1912 évben: r. kath. 11, ref. —, evang. —, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli —, Összesen: 11; 1913 évben: r. kath. 2, ref. 1, evang. —, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli 1, Összesen: 4; 1914 évben: r. kath. 2, ref. —, evang. 1, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli 1, Összesen: 4; 1915 évben: r. kath. 1, ref. 2, evang. —, unit. —, gör kath. —, felekezetnélküli —, Összesen: 3; 1916 évben: r. kath. 2, ref. 1, evang. —, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli 2, Összesen: 5; 1917 évben: r. kath. 2, ref. —, evang. —, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli —, Összesen: 2; 1918 évben: r. kath. 1, ref. —, evang. —, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli —, Összesen: 1; 1919 évben: r. kath. 5, ref. 4, evang. —, unit. 1, gör. kath. —, felekezetnélküli —, Összesen: 10; 1920 évben: r. kath. 5, ref. 6, evang. 1, unit. —, gör. kath. 1, felekezetnélküli 5, Összesen: 18; 1921 évben: r. kath. 2, ref. 1, evang. —, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli —, Összesen: 3; 1922 évben: r. kath. 2, ref. 1, evang. —, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli —, Összesen: 3; 1923 évben: r. kath. 1, ref. —, evang. 1, unit. —, gör kath. —, felekezetnélküli —, Összesen: 2; 1924 évben: r. kath. —, ref. —, evang. —, unit. 2, gör. kath. —, felekezetnélküli 1, Összesen: 3; 1925 évben: r. kath. —, ref. —, evang. 4, unit. —, gör. kath. —, felekezetnélküli 1, Összesen: 5; 1926 évben: r. kath. 3, ref. 1, evang. —, unit. —, gör. kath. 2,

Tehát az 1934. évben kötött 324 házasság közül 34 volt vegyes házasság.

Az 1935-ös évben 17 zsidó nő ment feleségül nemzsidóhoz és 17 zsidó férfi vett el nemzsidó nőt:

3 román, 13 magyar és 1 német férfi vett el zsidó nőt.

4 román, 12 magyar és 1 német nő ment feleségül zsidóhoz.

Az 1935-ös évben szintén 34 esetben volt vegyesházasság.

Az 1936-os évben 321 házasságkötés közül 21 volt vegyesházasság:

4 román, 1 magyar és 1 német vett el zsidó nőt.

14 magyar és 1 német nő ment feleségül zsidóhoz.

E három évben tehát összesen 80 vegyesházasság volt, mely a házasságkötések 8-9%-a.

Az 1934-36-os években a vegyesházasságokat leszámitva 455 pár kötött polgári házasságot és ezek közül csupán 320 pár részesült egyházi esküvőben is, mig 135 pár vagy másutt esküdött meg, vagy talán teljesen el is maradt a "Chupa vekidusin".

Elhalálozási statisztika:

A számok az orth. hitközségben, mig a zárójelben lévők a kolozsvári izraelita hitközségben történt elhalálozásokat mutatják:

Évszám:	férfi:	nő:	gyermek:	összesen:
1919 évben	28 (5)	31 (4)	24 (1)	83 (10) = 93
1920 "	37 (5)	59 (4)	32 (2)	128 (11) = 139
1921 "	37 (6)	33 (6)	44 (3)	114 (15) = 129
1922 "	41 (5)	38 (3)	47 (—)	126 (8) = 134
1923 "	38 (8)	35 (5)	42 (2)	115 (15) = 130
1924 "	51 (2)	41 (3)	44 (—)	136 (5) = 141
1925 "	42 (4)	23 (3)	28 (1)	93 (8) = 101
1926 "	42 (7)	43 (3)	48 (1)	133 (11) = 144
1927 "	50 (10)	44 (3)	28 (1)	122 (14) = 136
1928 "	77 (3)	45 (8)	29 (1)	151 (12) = 163
1929 "	57 (14)	34 (5)	32 (2)	123 (21) = 144
1930 "	44 (6)	44 (2)	36 (1)	124 (9) = 133
1931 "	40 (5)	52 (3)	32 (—)	124 (8) = 132
1932 "	70 (5)	62 (3)	27 (—)	159 (8) = 167
1933 "	66 (12)	59 (8)	28 (—)	153 (20) = 173

%-ban:

	román	magyar	zsidó	német
1929	22.4	20.6	9.0	—
1930	21.0	21.9	8.1	—
1931	16.9	18.7	9.6	—
1932	20.8	21.6	10.5	—
1933	16.2	21.0	8.9	—
1934	18.0	22.2	13.1	—
1935	15.4	17.1	6.8	—
1936	12.9	20.3	8.3	—

Eszerint a zsidó törvénytelen gyermekek száma 1919-től 1936-ig terjedő időben: 389. E nagy szám magyarázata abban rejlik, hogy Kolozsvárt klinikák, női kórházak és menhelyek működtek, igy az ország más helyeiről is idesiettek emberek, mert gyermekeiket könnyebben tudták elhelyezni. Mindenesetre a többi ittlakó nemzetiségekhez hasonlitva arányszámunk "kedvező" volt.

Házasságkötések:

1934. évben: 657 román, 901 magyar, 324 zsidó, 46 német, 4 más nemzetiségű, összesen: 1932; 1935. évben: 665 román, 955 magyar, 354 zsidó, 50 német, 28 más n. összesen: 2052; 1936. évben: 679 román, 1003 magyar, 321 zsidó, 61 német, 20 más n. összesen: 2084.

%-ban kifejezve:

1934. évben: 18.2 román, 17.9 magyar, 23.7 zsidó; 1935. évben: 18.2 román, 19.0 magyar, 25.8 zsidó; 1936. évben: 18.5 román, 19.9 magyar, 23.4 zsidó.

Zsidó egyházi esküvők: 1934-ben 96; 1935-ben 107 és 1936-ban 117.

A házasságok statisztikájában csupán az 1934-36-os adatokat közöljük. Zsidók, számukhoz viszonyitva vezettek a házasságkötések terén. A zsidó fiatalság igyekezett otthont alapitani és családi életet folytatni.

Vegyes házasságok az 1934-es évben: 23 zsidó nő ment feleségül nem-zsidóhoz és 11 zsidó férfi vett el nem-zsidó nőt;

2 román, 11 magyar és 10 német férfi vett el zsidó nőt és 8 magyar és 3 német nő ment feleségül zsidóhoz.

E táblázatban szereplő össz-bejegyzés alig éri el a városi anyakönyvi hivatal által megadott akárcsak egy évnek is születési bejegyzését, ha az összehasonlitásnál az 1933-36-os évek bármelyikét is vesszük alapul.

Születések:

	törvényes:				törvénytelen:			
Év:	r.	m.	zs.	n.	r.	m.	zs.	n.
1919	313	860	155	31	112	137	17	3
1920	426	890	245	41	137	187	24	10
1921	509	998	233	38	150	207	24	14
1922	534	899	284	48	157	229	20	5
1923	478	798	231	27	116	195	28	5
1924	501	726	213	35	126	159	22	8
1925	523	681	207	26	106	152	24	6
1926	504	663	203	19	120	160	30	5
1927	470	616	206	30	151	133	22	4
1928	547	625	166	18	143	185	26	6
1929	568	714	220	20	164	185	22	4
1930	630	734	214	16	167	206	19	6
1931	587	702	198	35	120	162	21	4
1932	578	648	189	16	152	179	22	7
1933	542	539	158	18	106	143	15	3
1934	564	562	152	28	124	160	25	4
1935	553	551	179	8	101	114	13	2
1936	581	560	188	10	86	143	17	2

Röviditések: r (román); m (magyar); zs (zsidó); n (német).

%-ban:

	román	magyar	zsidó	német
1919	26.2	13.7	10.9	—
1920	24.3	17.3	10.0	24.4
1921	22.7	17.1	9.3	26.9
1922	22.7	20.3	6.5	—
1923	19.5	19.6	10.8	—
1924	20.1	17.9	9.3	—
1925	16.8	18.2	10.3	—
1926	19.1	19.5	12.8	—
1927	24.3	17.7	9.6	—
1928	20.7	22.8	13.5	—

STATISZTIKAI ADATOK KOLOZSVÁR ZSIDÓSÁGÁRÓL

Év:	Született	Törvénytelen:	Halva született:	%-ban	Halálozások:	Szaporulat	%-ban
1925	231	24	10	4.3	96	135	20.9
1926	233	30	9	—	118	115	21.5
1927	228	22	4	—	128	100	20.4
1928	192	26	9	—	155	37	6.7
1929	242	22	13	5.4	138	104	15.1
1930	233	19	11	4.7	121	112	15.8
1931	219	21	12	5.4	133	86	14.2
1932	211	22	8	—	151	60	11.1
1933	173*	15	4	—	170	3	0.7
1934	175*	23	3	—	156	19	3.7
1935	192*	13	7	—	159	23	7.0
1936	205*	17	3	—	159	46	14.7

A csillaggal megjelölteknél csak helybeli lakosok szerepelnek.

A kolozsvári izraelita hitközség rabbihivatalánál bejegyzett születések:

Évszám:	Fiu:	Leány:	Összesen:
1919	6	5	11
1920	8	10	18
1921	5	2	7
1922	6	12	18
1923	6	6	12
1924	7	3	10
1925	6	8	14
1926	8	4	12
1927	5	3	8
1928	7	5	12
1929	6	8	14
1930	1	2	3
1931	4	1	5
1932	2	2	4
1933	3	—	3
1934	3	—	3
1935	3	3	6
1936	7	7	14
1937	7	6	13
	100 fiu	87 leány	= 187

Összlakosság:		Zsidók:	%-ban kifejezve:	Szaporodás:
1934 "	102.488	13.666	13.4	15 (19)
1935 "	102.852	13.686	13.3	20 (23)
1936 "	103.219	13.732	14.7	46 (46)

Ezek az adatok csupán megközelitőek, mert eltéréseket találunk a Raport de activitate 1930, 1935 és 1936-os év adatai között. Például az 1930. évi jelentés 14.080 zsidó lakosról számol be Kolozsvárt. Az 1935. évi Raport de activitateban (16.old.) a zsidóság szaporulata az 1931-1935-ös években, hogy csak az utolsó éveket vegyük alapul, az alábbi táblázatot adja:

		Szaporodás:
1931 évben:	13.545	—
1932 "	13.619	74
1933 "	13.651	32
1934 "	13.666	15
1935 "	13.686	20

Az 1936-os kimutatásban a szaporodás végszámául az alábbi számok vannak feltüntetve:

	Eltérés:
1931 évben:	86
1932 "	60 (—14)
1933 "	3 (—29)
1934 "	19 (+ 4)
1935 "	23 (+ 3)

Ez az eltérés onnan eredhet, hogy igen sok, vidéki zsidó szülő Clujon — Kolozsváron szülte meg gyermekét, továbbá, az elhalálozás statisztikájában nem-kolozsvári lakos is szerepel.

Születések és elhalálozások az 1919-1936-os években a zsidó lakosság között:

Év:	Született	Törvénytelen	Halva született:	%-ban	Halálozások:	Szaporulat	%-ban
1919	172	17	5	—	115	57	14.5
1920	267	24	8	—	127	140	21.7
1921	257	24	7	—	111	146	15.5
1922	304	20	10	3.2	119	185	19.7
1923	259	28	12	4.6	126	133	19.8
1924	235	22	10	4.3	129	106	16.9

STATISZTIKAI ADATOK KOLOZSVÁR ZSIDÓSÁGÁRÓL AZ 1919-1936-OS ÉVEKBEN*

E statisztika forrásául a kolozsvári orthodox és neolog izraelita hitközség anyakönyvei, továbbá a város tisztifőorvosa által szerkesztett két Jelentése (Dr. Vlad Petre, Probleme demografice Clujene si Raport de activitate pe anul 1935-1936) szolgáltak.

E statisztikai adatok élénken világitják meg Kolozsvár zsidóságának szaporulatát az 1919-1936-os években.

Képet kapunk: születések számáról, elhalálozásokról, vegyesházasságokról, kitérésekről.

A hitközségek anyakönyveibe történt bejegyzések csupán a statisztika töredékét adják, mert nem minden polgári-házasságot kötött zsidó házaspár tartotta fontosnak, hogy azt vallási előirások szerint is megtartsa. Igy bejegyzése a hitközségek anyakönyveiből kimaradt. Az elhalálozásokra vonatkozó számok azonban megközelitik az igazságot, mert zsidót általában zsidó temetőben hantoltak el.

Kolozsvár városának népesedési táblázata az 1919-36-os években:

	Összlakosság:	Zsidók:	%-ban kifejezve:	Szaporodás:
1919 évben:	78.727			57 zsidó
1920 "	80.718			140 "
1921 "	82.709			146 "
1922 "	84.700			185 "
1923 "	86.691			133 "
1924 "	88.682			106 "
1925 "	90.673			135 "
1926 "	92.664			115 "
1927 "	94.655			100 "
1928 "	96.646			37 "
1929 "	98.673			104 "
1930 "	100.638	(14.080)		112 "
1931 "	100.945	13.545	13.5	86 "
1932 "	101.518	13.619	13.4	74 (60)
1933 "	102.007	13.651	13.3	32 (3)

יהודי קולוז'וואר שירדו למחתרת (ביער „הויא")
Kolozsvári zsidók, akik ellenállásra készültek (Hója erdö)

קבוצת „הנוער הציוני"
A "Hanoar Hacioni" egy csoportja (1941)

קבוצת „הבונה" בטיול (1938)
A "Habone" hidegszamosi kirándulása

A Napközi Otthon — מעון ילדים

הגב׳ ז׳יגמונד נייברגר
Neuberger Zsigmondné, a Nöegylet elnöknöje

חברות סניף „וויצו" בקולוז׳וואר
A "Wizo" kvári helyi csoportja

ה„אוהל" של שני רבנים (פליטי מלחמת העולם הראשונה) בבית הקברות
שברחוב „פלק"

Az elsö világháboru idején Kolozsvárra menekült két
rabbi "ohel"-je (Feleki uti temetöben)

בית הקברות הישן (הקהלה הקונגרסאית) שברחוב האז׳ונגרד
A házsongárd uti temetö egy részlete

התקנות של החברה קדישא האורתודוכסית

Az orth. Chevra Kadisa alapszabályainak tiz pontja

שער הפנקס הראשון של החברה קדישא האורתודוכסית

Az orth. Chevra Kadisa elsö törzskönyvének cimlapja

יוסף בושקוביץ
Boskovits József
(1899-1901)

וולף וורטהיימר
Wertheimer Wolf
(1888-1891)

ווילמוש לפלר, מזכיר הקהלה האורתודוכסית
Löffler Vilmos, az orth. hitk. főtitkára

דוד שבשטין
Sebestyén Dávid

בית הכנסת של הקהלה הקונגרסאית שנהרס ב־1944 ולאחר בניתו מחדש בשנת 48־1947
A kongr. hitk. lerombolt és ujból felépitett templomának belsö részlete

הבנין הראשי של הקהלה הקונגרסאית
A kvári izr. hitk. székháza

דר. יחזקאל
ארנסט מרטון
Dr. Marton Ernö

דר. חיים ווייסבורג
Dr. Weissburg Ch.

בית הכנסת ה„ספרדי"
A "sephard"
hitk. temploma

הרב יקותיאל
י. הלברשטם
רב הקהלה „הספרדית"
Halberstam Jehuda
a "sephard"
hitk. rabbija

A "Poale Cedek" templom — בית הכנסת „פועלי צדק"

EFORIA COMUNITĂȚII EVREILOR DIN CLUJ ✡ A CLUJI IZRAELITA HITKÖZSÉG ELŐLJÁRÓSÁGA

24. X. 1936.

S'A FĂCUT CU OCAZIA ANIVERSĂRII DE 50 DE ANI A BISERICII.

1886 ~ 1936

KÉSZÜLT A TEMPLOM 50 ÉVES JUBILEUMÁRA.

נציגות הקהלה הקונגרסאית ביום הלאומי־הרומני (10 במאי 1938)
A kongr. hitk. küldöttsége az 1938 május 10-i ünnepen

Icchak Grünbaum, Clujon (1939) יצחק גרינבוים בקלוז׳

אנשי מדע יהודיים בבקורם
בביה״ס התיכון היהודי

Dr. Szemere Samu, Dr. Balassa József látogatása a zsidó gimnáziumban (1941)

ד"ר. יוסף פישר
DR. FISCHER JÓZSEF

הרב דר. משה כרמלי־וינברגר

DR. CARMILLY-WEINBERGER MOSHE FÖRABBI

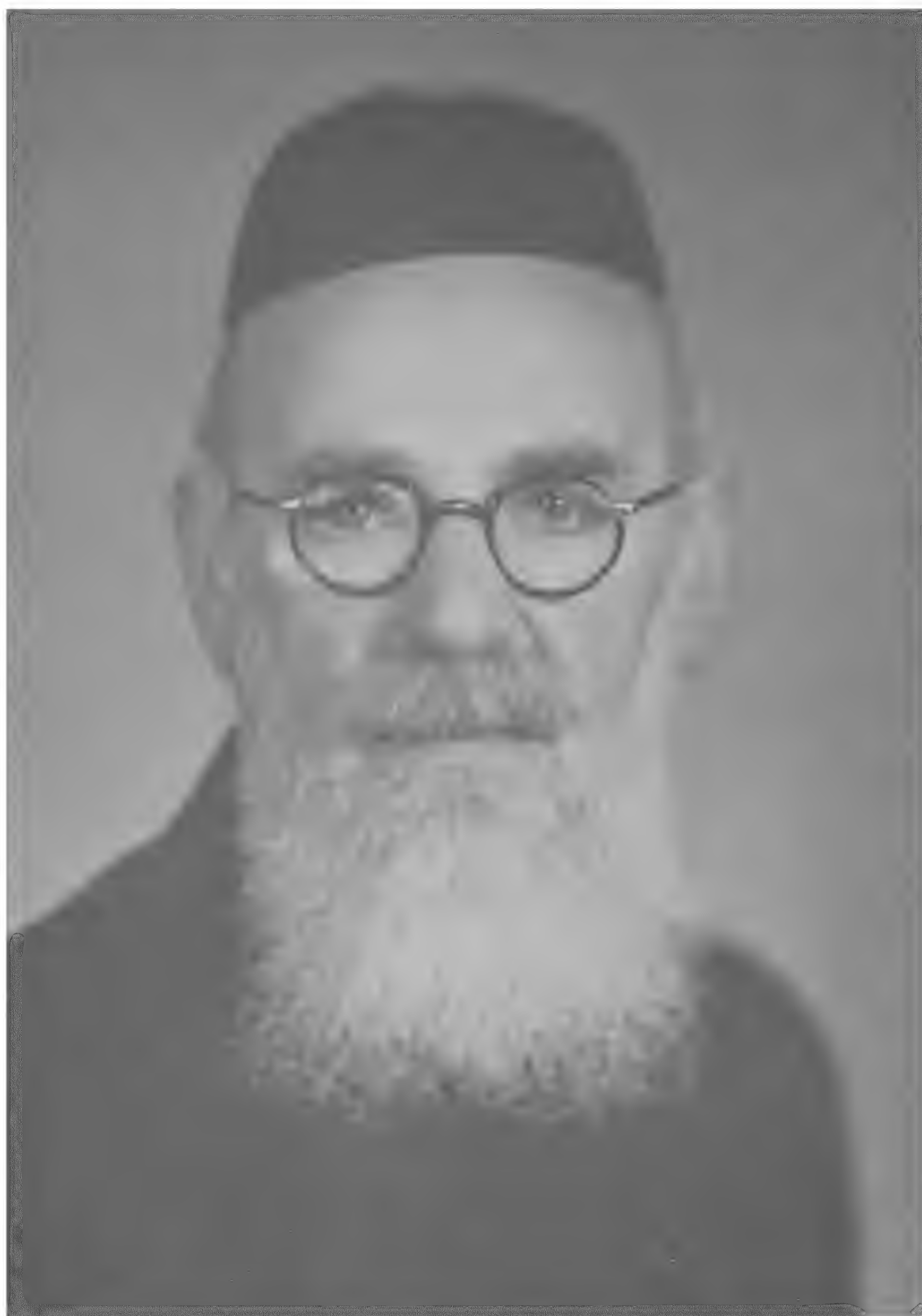
Dr Alexander Kohut

הרב דר. אלכסנדר קוהוט

הרב דר. מתתיהו אייזלר

DR. EISLER MÁTYÁS FŐRABBI

הרב עקיבא גלזנר
GLASNER AKIBA FŐRABBI

הרב משה שמואל גלזנר
GLASNER MOSHE FÖRABBI

Az ifjúsági tananyag felölelte a héber olvasástól kezdve a Talmudot és kódexeket, hogy kellőképen előkészitse a tanulni vágyó ifjakat a jesivára. Szináj vezetősége gondoskodott elsőrendű tanerőkről, a város különböző részein, főleg a legszegényebb és legelhagyatottabb Lupsa-negyedben, ahol a zsidók, nál nagyon ritka tünetet, az analfabetizmust szüntette meg. Tizenöt "melamed" gondoskodott az alapos oktatásról és nevelésről. Rotter Jakab ujjászervezte a "Beth Jakob" iskolát, hogy a női hitoktatás terén tapasztalt hiány pótoltassék. A középiskolai tanulók hitoktatását Hirsch Hermann rabbi látta el. Anyagi bázisa a hitközségtől élvezett szubvención kivül az egyleti tagok tekintélyes táborának tagdijai és egyéb hozzájárulásai, valamint a hitközségi iskolát nem látogató növendékektől szedett tandijak. Az intézmény a növekedő ifju nemzedék minden rétegében éreztette áldásos hatását.

Vezetősége: Stern Hermann elnök. Gondnokok: Klein Jeremiás, Kohn Mór, Végh Márton; Pénztárnok: Schwartzberger Mihály; Ellenőr: Klein Sándor; Titkár: Rotter Jakab.

Választmány: Weisz Gyula, Végh Márton, Goldstein Lajos, Léb Béla, Goldmann Béla, Salamon Izsák, Léwy Ignátz, Marmorstein Jenő, Katz Salamon, Fisch Sándor, Mandel Jenő, Kohn Mihály, Wohl Sámuel, Guttmann Márton, Lázár Mór, Wolff Simon.

Az imaházak részéről: Poale Cedek: Löwinger Manó; Sasz Chevra: Rosenthal Gyula; Bet Abraham: Rosenfeld Dávid; Ohel Mose: Klein Sándor; Ohel Jehuda: Cziment Bernát; Monostori Imaház: Schächter Jakab.

A második világháború befejeztével a "Poale Cedek" újból megkezdte müködését Polláck Israel elnöksége alatt.

Aggmenházi bizottság elnöke: Indig Mór; Titkár: Mandelbaum Izidor rabbi volt.

Aggmenházi bizottság: Winkler Jakab, Szenes Dénes, Nussbaum Mihály, Blau Dezső és Wolf Mózes. Hölgy tagok: Dávid Áronné, Lilienthal Sándorné, Landesmann Samuné, Schwartz Sándorné II., Szenes Dénesné.

"Chatam Szófer"-jesiva. Glasner Akiba orthodox főrabbi jesivája, amelyet egyik őse, a pozsonyi gáon után nevezett el. A főrabbi a régi jesivák szellemében, de modern eszközökkel vezette az 1934 október havában megnyilt tanházat, amely hivatva volt egyfelől az orthodox hitélet számára rabbikat és hitközségi alkalmazottakat kiképezni, másrészt hagyományhű és talmudot ismerő polgárokat adni a zsidó társadalom számára. A főrabbi agilitása révén sikerült a General Poetas ucca egyik házában higienikus internátusi épületet szerezni, amely mellé 1937. áprilisában világos, kényelmes bet-hamidrast is épitettek. A 40-42 benlakó növendék szigoru fegyelem alatt tanult. Tanerők a főrabbin kivül: Bloxenheim Simon rabbi és Glasner Juda, a főrabbi fia voltak.

Az alapitáshoz tekintélyesebb összegekkel járultak: Ádler Sámuel és fiai, Grósz Jenő, Guth Sándor és Lajos (Szatmár), László Jenő, Reich József (Oradea), Reiter Mór (Szatmár) és Wertheimer Miksa. A jesiva-kuratórium tagjai: Ádler Jenő, Fisch Sándor, Guttmann Márton, Goldmann Béla, Nagyfaludi Nándor, Rosenthal Emánuel és Weisz Mózes.

Machzike Tora. 1905-ben alakult meg a hitközség keretén belül az egyesület, amely célul tűzte ki a Talmud intenziv tanulását. Minden szombaton és vasárnap délután néhány órán át az egykori jesiva-bócherek hagyományos metódussal tanulták a Talmud valamelyik traktátusának részletét. Előadók: az alapitó Goldmann Béla és Fisch Sándoron kivül Weisz Mór, Halpert Fischl és Rotter Jakab voltak.

Szináj Talmud Tóra egyesület. 1932-ben alakult meg az orthodox hitközség Talmud Tórájának keretében, Glasner Akiba főrabbi és Végh Márton talmud tóra-gondnok kezdeményezésére. Céljuk volt a biblia és vallási tudományok minél szélesebb körben való terjesztése.

és szervező képességével 1914-ben rövid idő alatt néhány ügybuzgó iparossal és áldozatkész intellektuelek segitségével létesitette az egyesületet. Első elnöke dr Deák Jenő fogász, közvetlenül utána Schwartz Ignác volt. Nevéhez füződik a Poale Cedek székházának megvétele és a templom felépitése a Baritiu uccában. 1922 decemberében Janovitz Géza ruhagyárost választotta meg a közgyülés elnökké. Agilis munkásságának volt köszönhető az egyesület gazdasági reorganizálása. Rendkivül áldozatkészséggel és nagy munkával sikerült rendeznie a templomépités által keletkezett adósságokat. Elnökségének idejében árviz rombolta széjjel a templomot és a hozzátartozó helyiségeket; Janovitz Géza energiája és ügyszeretete azonban győzedelmeskedett e csapás fölött is.

1926 augusztusában Fischer Rudolf butorgyáros vette át a vezetést. Nehéz küzdelmei voltak az egyesület talpraállitása körül; az ő idejében történt ugyanis a román antiszemita diák-rombolás, de az elnök a megkezdett uton nem állott meg, hanem tovább fejlesztette az egyesületet és 1928-ban már felépülhetett az aggmenház. 1929 augusztusában Goldberger Kálmán váltotta fel őt az elnöki székben, aki szanálta az egyletet. 1935-ben ismét Fischer Rudolf lett az elnök, 1936 decemberében Lilienthal Sándort választották meg. 1937 julius 20-án megint Fischer Rudolfot állitotta a közbizalom a Poale Cedek élére.

Az egyesületnek a megalakulás jelszavát: "Tóra és Munka" sikerült valóra váltania. Megteremtették a zsidó iparosság önsegélyezését és intézményeket, amelyek betegség és sulyosabb gazdasági bajok esetén a tag segitségére siettek s ha munkában megrokkant, volt hajlék, amely élete végéig befogadta. Az aggmenházban huszonnégy ellátott volt közöttük öt asszony. Az egyesület orvosai voltak: dr. Reiter Artur főorvos, dr. Grünfeld Herman, dr. Kiss Árpád, dr. Löbl Adolf és dr. Weisz Fülöp. Az egyesület ügyésze: dr. Krausz Jenő volt. Elöljárósága: elnök: Fischer Rudolf; alelnök: Schwartz Ignác nyomdász; jegyző: Erőss Jenő; pénztárnok: Hirsch Hermann; felügyelőbizottság: Kaufmann Dávid, Albert Nándor, Rosenfeld Mihály; tanácsnokok: Czerjék Hermann, Dávid Áron, Gottlieb Aladár, Grünwald Jakab, Holländer Sándor, Keszler Ignác, Kun Jenő, Lilienthal Sándor, Mózes Sándor, Schwartz Sándor II., Wolf Jakab. Templombizottság: Izsák Mór, Salamon Samu, Wolf Sámuel. Gazdák: Ábrahám Mór, Weisz Lajos.

ponta misnát és Sulchan Aruchot tanultak. Gabbe: Smul Szimche volt.

Bet Hamidras Czechow. Rabbi Jákob Simson Kanner tanháza 1918 óta az Ohel Mose telkén állott. Naponta Biblia- és Talmud-tanulás folyt benne. Gondnoka: Spitzer József volt.

Bet Hillel. A háború alatt hozták létre reb Anschel Lichtenstein, a kolomeai caddik emlékére. Az imaház gondnokai voltak: Indig Zsigmond, Friedmann Géza, Grün Sámuel és Dávid Herman. Pinchasz Steiner rabbi, volt szellemi vezetőjük.

Bet Lévi. Alapitója R. Móse Lévy Jehuda, a broder rebbe. Az alapitó fia, rabbi Mechel Michalovics naponta adott elő talmudot. Gondnokok: Reicher Tóbiás, és Baum Ignác voltak.

Bet Méir. Wertheimer Miksa temploma a Traian uccai családi házban. A háború után létesült, az alapitó költségén. A közelben lakó Grün, Feuerstein, Herskovits és Landeszmann csaiádok imaháza. Gondnok: Weisz Béla, a néhai alapitó veje volt.

Izsák-imaház. Alapitotta Izsák Simon 1928-ban, saját házában. Gabbe: Kohn Áron.

Kneszet Jecheskél. R. Jecheskel Rotter, a szefárdok maggidjának imaháza, amelyet 1906-ban alapitottak. Naponta misnájottanulás hangzott fel benne. Gondnokok: Hirsch Lázár és Deutsch Simon voltak.

Ole Lömelech. Simon Schiff, a lijenszki rebbe bet hamidrása 1920 óta állott fenn. Gondnokok: Klärmann Vilmos, Schwartz József és Finkler Jakab voltak.

Poalé Hadati Hamizrachi. Vallásos cionista iparosok imaháza. Az elöljáróságban voltak: Albert Nándor, Dávid Áron, rabbi Klein Elijahu, Hamlet József, Hirsch Vilmos, Hirsch Mózes, Judovits Sándor, Marosi József, Schwartz Jakab vajkereskedő és Kohn Dávid.

Poale Cedek zsidó iparosegyesület. Egyike volt a kolozsvári zsidó közösség legéletrevalóbb, legközhasznubb közületeinek. A zsidó iparosság a város nagy területén régente széjjel volt szórva, egységre volt tehát szükség, főleg gazdasági téren. Emellett a háború előtti idők szelleme az ipar megbecsülését követelte, amit főleg az iparosok egysége utján lehetett elérni. Ezeket a célokat tartották szem előtt az alapitók, elsősorban Klein Jakab bádogos és Schwartz Ignác nyomdász, aki szónoki talentumával

delkezésre. A vágóhiddal szemben levő házában állt a templom, ahol naponta az imaidő során, a tagok közül Neufeld Nátán, Lőb Márkusz és Mendel Jakab adtak elő Talmudot. Szombatonkint Ausländer Adolf a Biblia heti szakaszát tanitotta Rasival. A templom-egyesület diszelnöke az alapitó Goldstein Lajos volt, elnöke: Krausz Viktor, fakereskedő; gondnokok: Hirsch József és Cziment Adolf. Elöljáróság: Goldstein Márton, Mandel Jakab, Sámuel József, Simon Mendel. A tagok száma: 50-60. Rabbijuk: Hillel Lichtenstein.

Sasz-Chevra templom. Alapitotta a hasonló nevü talmud-egyesület 1898-ban. A templom javára történt első Keren Kajemeth-alapitvány Grün A. Lipóttól származott, aki Áron Mihály emlékére ötven forintot helyezett el. Első elnöke az egyletnek Pollák Salamon volt; jelentősebb vezetőségi tagok: Sole Simon, Eisen Izidor, Mihályi Ezekiel, Dávidovits Farkas, Schönbrunn Hermann, Ausch Mór, Friedmann Adolf, Kohn Zsigmond, Fisch József, Gál Márton, Janovitz Géza, Kasztner Izsák, Judovits József, Nierenfeld Simon, Landeszmann Elek, Salamon Herman, Rappaport Eisik, Jakobi Farkas, Klein Herman, Róth József, Grünfeld Anschel, Peller Adolf, Pál Leopold, Zélig Samu, Rosenzweig Antal, Lebovits Mayer. Az első, aki talmudi könyveket adományozott Brunner Izsák volt, akit ezért tiszteletbeli tagnak választottak. Ugyancsak disztagja lett a Sasz-Chevrának Kasztner Ferenc és Hirsch Ödön, "az egylet iránt tanusitott jóindulatukért."

1906 januárjában az egylet választmányi gyülésén ujjászervezték a talmud-tanulást és kiosztották tanulási célokból a Talmud egyes traktátusait helybeli és vidéki "ben tórák" között. 1922-ben épült fel az egyleti templom Heves Vilmos tervei és Noszin Mór ellenőrzése mellett. Az egylet szellemi vezetője R. Bloxenheim Simon volt. A talmud-tanuláson kivül az egyesület karitativ müködést is fejtett ki, amennyiben a "Gömilut Chaszadim" bizottság, amelynek élén Léb Béla állt, hetenként megszorult zsidó kisegzisztenciáknak kisebb kölcsönöket nyujtott. Elnöke: Végh Márton; gondnokok: Léb Béla és Izsák Mihály; ellenőr: Salamon Adolf; gazda: Krämer Ignác; pénztáros: Lévy Ignác. A választmány tizenöt tagból állott.

Avodat Kehuna. Reb Kahán Léb, az apahidai rebbe temploma. 1918 óta állt fenn, jól megszervezett misna-egyesülettel. Na-

sőbb a Landau Adolf-féle imaház. Az imaházat Fried Lajos, Friedmann Bernát, Feuermann Ignác, Fülöp Béni, Hirsch Elek, Löbli Dániel, Mátyás Ignác, Mátyás Mór és Szatmári Ignác alapitották. Az alapitó Mátyás-fivérek apja: Mátyás Áron után nevezték el az imaházat, amely javarészben a nagy orthodox hitközség pénzügyi támogatásával épült fel. Jelentős intézménnyé vált a "Gemilut Chaszadim", amely kisebb kölcsönöket nyujtott a megszorult tagok számára. Az egyesület alapitói: Heimlich Izidor, Reiter József, Mátyás-fivérek, Klein Jeremiás, Armer Izsák és Sámuel Cheszkel. Az alapszabályokat Klein Jeremiás készitette el és ez szolgált a Sasz chevra jól bevált intézményeinek is mintául.

Ezrat Israel. 1935 óta állt fenn, a Ferdinánd király út 82. számu házban. Elnöke: Janovitz Sámuel; gondnok: Friedmann Sándor; pénztáros: Goldstein József; ellenőr: Salamon József. Alapitók: Janovitz Sámuel, Rosenzweig Máté, Rotschild Lajos, Deitel Dezső és Schächter Márton. A tagok száma: 42. Mincha és maariv között Grosz F. Hersch talmud-tudós tanitott.

Ohel Mose. 1910-ben alakult, főleg a Máramarosból és a régi Magyarország felső vidékeiről idekerült elemekből, akik a chászid ritust akarták megtartani. Az alapitók rabbi-családok leszármazottjai: Sternhell Áron, a visói rabbi unokája, R. Jechezkel Paneth, a gyulafehérvári országos rabbi dédunokája s Frankl Emánuel, a beregszászi rabbi unokája. A szervezés főbb munkáját az első időkben Weinstein Benzion és Wohl Sámuel intézte. Eleinte a Mihály Vitéz-tér egyik házában volt az imaházuk. Weinstein Benzion hosszu ideig éltető lelke volt a templomnak, ahová más vallási érzületüek is szivesen jöttek, hogy meghallgassák előadásait. Weinsteinnak egyébként lapja is volt a Hasachar és Kol Mevaszér cimű héber és jiddis folyóirat, amelyben a hitközségi alkalmazottak érdekében emelt szót. A vezetőség tagjai voltak: gondnokok: Wohl Sámuel és Stern Herman; tanácsnokok: Weisz Gyula, Löwinger Manó, Weinstein Mór, Rosenzweig Emánuel és Spéter Mór. Minden este talmudot tanitott: Gottlieb M. Léb.

Ohel Juda. Ez a templom a világháború végén létesült. Alapitója Goldstein Lajos a cluji orthodox hitközség alelnöke. A lupsai zsidók, tulnyomó részben a város legszegényebbjei: piaci árusok, alkalmi munkások, hajcsárok, kiskereskedők. A templomalapitáshoz szükséges pénzt és hajlékot az alapitó bocsátotta ren-

ton és pénteken este. Az "Ozér Dalim" alakulat a zsidó koldusügy városszerte való rendezését valósitotta meg. A koldusok közül az arra alkalmasakat produktiv munkához segitette, a nyomorékokat pedig heti segéllyel támogatta. Az egylet főleg Schwartz Miklós kezdeményezésére jött létre. Ebbe az alakulatba bekapcsolódott a Nőegylet is, amely dr. Neufeld Jenőnét delegálta. Elnöke Grünfeld Dávid, aki mellett Réger Fülöp, Hochmann Jakab és Stern Vilmos fejtettek ki élénk agilitást.

A Gemilut Chaszadim önsegélyző elnöke Rubin Jenő volt, aki Izrael Fülöp, Langfelder Márton és Rosenberg Márton közremüködésével lelkiismeretesen látta el a szépen fejlődő hasznos intézmény ügyeit.

Kulturális téren legfőbb irányitó szerepe a "Bét Avrahamban" Löwy Mór rabbinak volt, aki minden este Bibliát és Rasit tanitott, szombaton délelőtt talmudot. Délután prédikációt tartott, vagy az Atyák tanitásait adta elő. Ugyancsak a Bét Avraham kebelében működött a Glasner Móse emlékére alakitott Misnajot-egyesülés. A templom-egyesület taglétszáma: 150 volt. Elnöke Léwy Ignác fakereskedő; gondnokok: Weisz Siegfried és Grünfeld Dávid; pénztárnok: Rubin Jenő; ellenőr: Grünfeld Herman (textilkereskedő); gazda: Friedmann Bernát; tanácsnokok: dr. Glasner Izsák, Liebermann Sándor, Friedmann Herman, Rosenzweig Máté, Rosenzweig Lázár, Farkas Izsák és Mandula Ernő.

Bét Jákob. 1917 februárjában alapitotta Schwartz Jakab. A Vasut ucca 4 szám alatt levő házban rendezett be templomot, amely később több közeli uccába vándorolt, mig végül a Kis-ucca 20 szám alatt végleges hajlékot kapott. A Bet Jákobnak hetven-nyolcvan tagja volt. Elnöke: Schwartz Ignác, aki a néhai alapitónak fivére volt; alelnökök: Wolf Adolf és Mihály Manó. Minden este a volt páncélcsehi rabbi, 10-15 tagnak Sulchan Árucht adott elő. A templomban naponta két részletben reggel és este az egész zsoltárt elrecitálták. Ennek a vallási intézkedésnek megteremtője: Grünfeld Anschel volt. Szigoruan orthodox templom, ahová szivesen jártak a környékből a "szefárd" hivek is.

Bet Áron. A templom (a Str. Cipariu-Heltai-ucca 11 szám alatt) voltaképpen legrégibb elődje azoknak a kisebb imaházaknak, amelyek az 1848-as idők után keletkeztek, amikor a Györgyfalva és környékbeli zsidók a Pata-uccai részeken letelepedhettek. E templomok közül jelentősebb volt a Spielmann Dávid, ké-

célu intézményekkel. Kamatnélküli kölcsönöket adott a tagoknak és segélyezte betegeit. Orvosuk is volt, dr. Demeter, aki évi 12 aranytallér tiszteletdijat kapott. Első elnökük: Dov Beer Buchwald; első rabbijuk: R. Dávid Langfelder, aki mint "chacham" szerepel; aminthogy az egyesület is a "szefárd" nevet használja hivatalos cimében. 1876 február 26-án az egylet hitközséggé alakult át, saját anyakönyvvel, autonómiával. Ekkor Schimmel Sámuel az elnök. Negyvennégy tagja volt, közöttük: Hellmann Jakab, Kohn Jonáthán-Benjamin, a kiváló talmudtudós, Leopold és Hermann Bakus és Léb József. Feltünik egy Szőcs János nevü, aki valószinüleg "gér-cedek", zsidó hitre tért magyar ember lehetett. Pár hét mulva már tárgyalnak a nagy hitközséggel a teljes függetlenités, saját metsző és iskola ügyében. 1878-ban az ujonnan megválasztott főrabbit, R. Mose Smuel Glasnert tiszteletbeli tagnak választották. A törzskönyvből megállapítható, hogy a "Bet Avraham" első tekintélyesebb tagja Weisz Móse Menachem volt. Utána Boskovits Móse Josef neve következik, majd Wertheimer Sámson, Baumzweig Elimelech, Ausch Mordechaj, Weinstein Josef Zwi, Ernster Avraham Josef, Fenichel Slomo, Hirsch Ábrahám (Iklód), Kepes Joel.

Imaházukkal hosszú ideig vándoroltak, amig végre a Baritiu uccai templomnál megállapodhattak. Eleinte az Aranysas szállodában volt imaházuk, majd a Poalé Cedek templomának helyén levő gyárhelyiség emeletén, később a Vitéz Mihály téren levő Jánosi-házban, aztán Geist Móse Chajim lakásán. A nagy ünnepekkor a Kioszkban, majd a Redut termeiben rendeztek istentiszteletet. Később bevonultak Kohn Zsigmond házába, bérelt imaházba, amelyet a község reorganizálása során megvásároltak. Rabbijai voltak a már emlitett Langfelder chachamon kivül R. Jiszrael Beer Klein, Hersch Schwartzberger, Ben Zion Weinstein, Löwy Mór rabbi, akit 1905-ben választottak meg.

Elnökei 1894 óta: Boskovits József, Hermann Slomo, Fenichel Slomo, Weisz Móse Chaim, Pollák Slomo, Hirsch Avraham, Grünwald Ármin (Palesztinában halt meg), Weinstein Simon, Fisch Adolf, Löbli Mihály, Liebermann Sándor, Schwartz Miklós és Léwy Ignác fakereskedő.

A Bet Avraham legrégibb intézménye a "Gemilut Chaszadim" pénztár, amely kamatnélküli kölcsönöket folyósított megszorult tagoknak. Bevezették a szegények között való fakiosztást és a "szegény-asztalt", ahol átutazó szegények étkeztek szomba-

évben: Teszler Jenő és Schmidt Izsák elnökök; Herschkovits Mór első gabbe, Friedmann Zwi és Náthán Baumhaft gondnokok. A kultuszügyek élén Krausz Sámuel állt, s a kulturális ügyeket Lázár Lajos vezette.

A szekciók vezetői az elnökkel az élen alkották az elöljáróságot. A Talmud Tóra szekció mindenkori vezetője a rabbi, aki Rosenzweig Antal, Friedmann Pinkász és Baumhaft Náthán bizottsági tagokkal egyetemben irányitotta a talmudi nevelést. A fiatal hitközség rabbija házasságokat támogató egyesületet (Hachnaszat Kala) tartott fenn, amelynek vezetője Szináj Seif volt. Hosszulejáratu, kamatnélküli kölcsönnel segitették a vagyontalan fiatal házasokat. A szegénysorsu zsidók kis kölcsöneit egy "Gemilut Chaszadim" nevü egyesület végezte.

IMAHÁZAK ÉS TALMUDEGYLETEK

A monostori imaház. A legrégibbek egyike. Minthogy a zsidók az 1848-as idők előtt nem telepedhettek meg Kolozsváron, a környékbeli községekben laktak és közösségeiket itt alakitották ki. A városhoz legközelebb eső Monostoron bizonyára néhány évszázad óta laktak zsidók, de csak a kegyurak jóvoltából és egészen laza vallási szervezetben. Ideiglenes imaházakban jöttek össze és az uradalmi kertekben temetkeztek aszerint, hogy erre engedélyt kaptak. A régi vándorimaházak helyett harminckét év óta épitett templomuk volt az Otetului ucca 5. szám alatt. Ennek az imaháznak főalapitója Klein Mózes, aki a katolikus státustól megvette a telket, ahova lerakták a monostori zsidók aggmenházának alapkövét is. A szigoruan orthodox szellemben vezetett imaház elnöke Klein Mózes, alelnöke Salamon Mendel, gondnoka Schächter Éliás, ellenőre Salamon Jenő voltak.

A "Bét Avraham" imaegyesület neve szerint a pozsonyi gaon R. Avraham Smuel Benjamin Szófer ("Ktav Szófer") emlékét volt hivatva megőrizni. A gáon ugyanis, aki röviddel az imaház alapitása előtt halt meg, Glasner Ábrahám főrabbi feleségének nagybátyja volt. Megalakulása évében, 1872-ben, a jegyzőkönyvet Wolf Hersch Stein, a nagyhitközség metszője (később Palesztinába költözött és 100 éves korában meghalt Jeruzsálemben) készitette, ékes jiddis-német nyelven. Az első időben a "Bét Avraham" mint egyesület müködött, külön templommal és jótékony-

A SZEFÁRDOK HITKÖZSÉGE

A szefárd hitközség kiválásának régebbi előzményei voltak, tendenciáiban hasonlóak azokhoz, amelyek a Béth Avraham kiválását okozták néhány évtizeddel azelőtt. A zsidóságnak ez a része, amely vallásiakban kompromisszumokra nem kapható, a forradalom után és az uj impérium előtti időkben erősen szervezkedett. E szervezkedés reakció volt a fellendülő cionista mozgalom fiataljai ellen, akik nem egyszer nyilvánosan manifesztálták a vallás iránti közömbösségüket. Minthogy pedig Glasner Móse főrabbi nyiltan a zsidó reneszánsz mozgalom mellé állott, a chaszidokkal élesen szembekerült.

A kiválás vezetője Mermelstein Sámuel volt, legfőbb támogatója pedig Sebestyén Dávid. 1919-ben a Nagyszamos mellett, a Dugarilor uccában bet hamidrást épitettek, amelynek elnökéül Hellmann Ferencet, két gondnokául pedig Herschkovits Mórt és Baumhaft Náthánt választották meg. Ugyanitt talmudtórát is rendeztek be. 1921-ben Grünfeld Bernát (Sibiu) közvetitésével a román néppárti kormány kultuszminisztere, Goga Octavian autorizációt adott a csoportnak, hogy annak alapján mint autonóm hitközség rendezkedjék be. A nagy hitközségből körülbelül százan vétették fel magukat az uj községbe, a dáján: R. Ábraham Mose Stein és a metszők tulnyomó része is átment hozzájuk. Egy év mulva megválasztották R. Joel Teitelbaumot, az akkor Beregszáz melletti Orsova község rabbiját, aki abban az időben Szatmáron tartózkodott. Installálására azonban nem került sor, minthogy a kormány az orthodox anyahitközség panaszára, hogy az uj alakulat a hitközség gabellajövedelmének nagy részét illetéktelenül magához ragadja, visszavonta az autonómiára adott hozzájárulást. Zajos viták, közéleti harcok, bét-din itéletek és egyezkedések után végre aránylagos nyugalom állott be és a hitközség "Kahal Orthodox Szefárd al pi Tora Hakdosa" név alatt szervezkedett. Rabbit választott Zalmen Léb Halberstam személyében, aki az elhunyt szigeti rabbi Chajim Cwi Teitelbaum veje. Z. L. Halberstam rabbi a második világháború befejeztével, miután megjárta a szenvedések útját az európai munkatáborokban, Amerikában telepedett le először, majd Izraelbe ment, ahol felépítette hiveivel "Kirjat Szanz"-ot, Natanja mellett. Az 1937-es

egy 8000 nyomtatott oldalon látott napvilágot. Negyedszázadon át naponta 12-14 órát dolgozott, éveken át éjszakáit áldozva a nagy műre, miközben nappal hivatali kötelességeinek élt. Utolsó állomáshelyén, New Yorkban nemcsak mint rabbi működik, hanem egyik alapitója és talmudtanára a ma is fenálló Jewish Theological Seminary-nek. A magnum opus mellett kisebb terjedelmű munkálatokat és prédikációkat is közzétett és élénken részt vett az amerikai zsidó közéletben, ahol ekkoriban a magyarországiéhoz hasonló problémákon vívódtak a tradicionalizmus, a modernség, sőt a túlzó reform hívei, a sokfelől egybesereglett hatalmas zsidó tömeg vallási útjának és felfogásának kiépítésében. Megnyilatkozásai ezekben a kérdésekben iránymutatóak voltak és máig is emlékezetesek az Egyesült Államok zsidóságának történetében.[10]

Hazájával lelki kapcsolatait mindvégig megtartotta. Betegágyán éri őt Kossuth halálának híre. De elmegy a templomba, hogy a magyar szabadságharc e nagy vezető szellemének emlékezetére prédikációt mondjon. Beszéde közben a szószéken roskadt össze. A pécsi hitközség kegyelettel ápolja egykori világhírű főrabbija emlékét. Mellszobrát dísztermében őrzi.

[10] Louis Finkelstein: The Jews. (III. kiad.) New York, 1959. 520., 522., 526., 529.

mivel Áruchját Pécsett kezdi publicálni, e korszakos jelentőségű munkáról röviden meg kell emlékezni.

Kohut Áruch-já szótár és enciklopédia a talmudi és midrási irodalomhoz. E roppant irodalmi anyagnak szó és fogalmi anyagát dolgozza fel benne oly módon, hogy annak szókincsét szótárszerűen összegyűjti, az egyes szavak eredetét a lehetőség szerint megfejti, tehát kimutatja, hogy a vizsgált szó héber, aram, szír, arab, perzsa, latin vagy görög származású, azután megállapítja annak jelentését, jelentésváltozatait és felsorolja előfordulási helyeit a vizsgált irodalomban. Ezután megmagyarázza a most már nyelvészetileg ismert szó által jelölt tárgy vagy fogalom értelmét, jelentését, szükség szerint a teológia, a jogtudomány, az archeológia, a természettudomány, a mitológia vagy a történelem területén.

Rendkivül nagy, sokágú és kiterjedt tudást követel ez a munka. Megalkotása számos nehézséggel jár. Példaként csak egyre mutatunk rá. A Kohut által vizsgált szövegek sok esetben megromlottak vagy eltorzultak a kéziratmásolók kezein, ezért egy-egy probléma tisztázásához gyakran számos kézirat összehasonlítására és átvizsgálásra van szükség.

Maga a mű egy XI. században élt római tudós, Náthán ben Jechiel szótárán alapul, de ennek folytonos vizsgálata mellett még számos más lexikográfiai művet kellett rendszeresen tekintetbe vennie, nem beszélve arról, hogy egyes szakkérdésekben a helyes szófejtés végett a szaktudósokkal kellett levelezést folytatnia. Így pl. a talmudi állat- és növénytan kérdéseiben, vagy egy-egy vitás eredetű szó megállapítása céljából az arab, vagy a görög nyelvészet egy-egy kiváló tekintélyéhez fordult. Levelezői között számos magyar tudós és rabbi nevére bukkanunk.[9]

Munkájának kidolgozása nemcsak bámulatosan sok tudást, hanem határtalanul nagy akaraterőt és energiát is követelt. Egymaga végezte el azt, amit napjainkban tudományos munkaközösségek szoktak magukra vállalni.

Gondoljuk meg, az Áruch első kiadása nyolc kötetben mint-

[9] Krausz Sámuel: Az Áruch Completum segitő emberei. Tanulmányok dr. Blau Lajos... emlékére. Bp. 1938. pp. 150. Az Áruch megjelenésének 50. évfordulóján, a legujabb nyelvtudományi eredmények felhasználásával kiegészittetett Krausz Sámuel, Lőw Immánuel és más tudósok közremüködésével: Tószfoth ha-Aruch ha-Shalem. Wien, 1937.

fel magát s cselekedete következményeit vállalva hárítsa el az irtózatos vádat az egész zsidóság fejéről. Van zsidó szolidaritás, de ez — hangsúlyozza Kohut — soha semmi szín alatt sem jelent bűnpártolást, vagy törekvést az igazság elpalástolására. Számos kisebb tudományos cikke jelenik meg még pécsi korában a "Szombati Újság" hasábjain, melyek eddig elkerülték bibliografusaink figyelmét. Felhívja a figyelmet, azokra a visszásságokra, melyek a zsidó iskola tanításai és a zsidó otthonok életgyakorlata között mutatkoztak. Meddő a tanítók fáradozása, míg a gyermekek nélkülözik a szülői példaadást a vallásos életre való nevelésben.[5]

Humanitárius tevékenységének szép példája a pécsi hitközség magatartása az orosz cári reakció pogromjai elől Magyarországra menekült zsidók irányában. A mindenükből kifosztott szerencsétlenek a tengerentúlra tartanak, hogy ott keressenek maguknak új otthont. A pesti hitközség félreértett hazafiságból nem tanúsít irántuk kellő megértést. Nem így Pécs, ahol a főrabbi és az elnök ösztönzésére több mint 2000 forint gyűlt össze a földönfutók megsegítésére. Kohut érdemének kell betudnunk azt is, hogy a kulturálisan és szociálian elmaradt zsidó közösségek támogatását hordozó párizsi székhelyű Alliance Israelitenek — mellyel a hitközségnek már előbb is volt kapcsolata — most már fiókegyesülete működik Pécsett.[6]

Nyolc zavartalan esztendő után enged a nagyváradiak hívó szavának s megválik Pécstől, ahol "tisztelték, magasztalták... istenítették". Hitközsége aggodalommal latolgatja, találnak-é "magyarhoni férfiút, ki méltó utódja legyen", "megsértve és megalázva" veszik tudomásul a főrabbi megmásíthatatlan elhatározását, de mégis "könnyek zápora között" búcsúzik tőle híveinek apraja-nagyja s a templomból a pályaudvarra hajtató főrabbit olyan kíséret követi, mely máskor a székfoglalásra érkező rabbi elé sem szokott kivonulni.[7]

Életét, irodalmi munkásságát, különösen pedig életművének az Áruch-nak jelentőségét számos cikk, tanulmány és monográfia ismerteti.[8] Ezeknek elemzése túlhaladja feladatunkat. Mégis,

[5] Szombati Ujság. I. 12., 15., 35., 219.
[6] U. o. 178.
[7] U. o. 217., 256.
[8] J. Fischer: Idézett tanulmánya és G. A. Kohut: Concerning Alexander Kohut. A Tentative Bibliography c. tanulmányát ugyanott, p. 200-216.

ó és újkort... mindkét irányt összhangzatos egységgé alakítva" egybeötvözzön.

Eszméi számára Pécs jó talaj volt, hiszen a zsidóságról vallott nézetei egybehangzottak a hívek zömének vallási és világnézeti felfogásával. De Kohut modernizmusa nem jelentett lazaságot, vallási tunyaságot, vagy a vallási tudatlanság terjedésének tűrését. A tanulóifjúság vallásos ismereteit nem találja kielégítőnek s ezért már 1875-ben felhívást intéz a hitközség nagygyűléséhez egy Talmud Tóra intézet felállítására. A mai olvasó számára meglepő az a tapasztalata, hogy a középiskolák felső osztályaiban olyan növendékeket talált, akik a héber olvasás alapelemeivel sem voltak tisztában. Elvi megállapításai minden időkre útmutatóak. Többek közt ezeket írta: "Egy közösség, amely elfelejti történelmi múltját, már eleve lemondott jövőjéről is". "Múltunk és jövendőnk összekötő hídja a Tóra, szellemi értékeink ápolása".[4] A létesítendő intézményben Bibliát, Misnát, Talmudot és héber nyelvtant kívánt tanítani s hivatása legkedvesebb feladatkörének fogja tekinteni, ha az ifjúságot ez elképzelése szerinti Talmud Tórában oktathatja majd. Tervei megvalósulásáról nem tudunk. Az azonban biztos, hogy az oktatást a középiskolákban részint ő végezte, de általánosságban irányította is és mélyen megindító, hogy a nagy tudósnak még a legapróbb gyermekek nevelésére is kiterjedt a figyelme. Részükre előkészítő osztályt szervez, ahol az ötéves gyermekek megszerezhetik a magyar és a héber nyelv alapismereteit. Kohut ezzel a magyarosodás ügyét is szolgálta, hisz a családi körben sok helyütt a német szó járta még ekkor.

Pécsi működésének utolsó napjaira esik a rossz emlékű tiszaeszlári vérváddal foglalkozó cikke, melyet a "Szombati Újságban" tett közzé. Testvéreit tanítja és vigasztalja, a kivülállók előtt pedig felemeli tiltakozó szavát a gyalázatos vád ellen, melynek tarthatatlanságát a zsidó forrásokból mutatja ki, tiltakozik a gyanúsítás ellen és rávilágít a vád antiszemita társadalmi hátterére. Együttérző tapintattal szólítja fel a tiszaeszlári zsidókat arra, hogy minden erejükkel járuljanak közre az igazság kiderítéséhez. Ha netán — persze nem a vád által hangoztatott okokból — de mégis zsidó ember részese lenne a bűnténynek, úgy fedje

4 Julius Fischer: Dr. Alexander Kohut, Ein Lebensbild. Ünnepi Mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Ötven Éves Jubileumára. Bp., 1927. 152-199.

Kiss Arnold úgy emlékezik Kohutra, mint aki a szószéken mindig elvont, eszmei problémákról beszélt s a gyakorlati élet kérdései iránt kevéssé fogékony szellem lett volna. A színes és hangulatos portrénak ezt a megállapítását ki kell igazítanunk. Kohut, a gyakorló rabbi távolról sem volt érzéketlen hívei aktuális életkérdései iránt, sőt sokoldalúságának egyik csodálatraméltó jellemvonása, hogy valóban elvont elméleti kutatásai mellett mennyire meg tudta ragadni a mindennapi élet problémáit, hogy azokról nézeteit a legváltozatosabb módon, a szószéken, a sajtóban vagy — ha úgy találta helyesnek — hitközségéhez intézett felhívás alakjában vigye a nyilvánosság elé.

Pécsi székfoglalója,[3] ha magán hordja is kora keresett irányának stílusjegyeit, tartalmi tekintetben ma is mintaképül szolgálhat az elvi magaslatokon tartott aktuális témájú zsinagógai prédikáció számára.

Pécsi rabbiszéke elfoglalásakor a legvitatottabb kérdés a vallásos tradicionalizmus és a vallásos modernség egymáshoz való viszonya volt. A magyar zsidóság életében az emancipáció után — különösen a műveltek köreiben — a vallási hagyományok ereje felette meggyengült. Amint ezt Hoffer* megállapítja: alig hogy emancipálták őket jognélküli állapotukból, tekintélyes részük emancipálta magát a hagyományok alól. Egyik oldalon a túlzó vallási reformkövetelések, a másikon a minden haladást ellenzők és a legapróbb szokásokban is sznáji szentséget látók tábora tömörül. Nem egy hitközségben testvérviszállyá fajult a vita. Pécsett Kohutnak irányt kellett mutatnia. Székfoglalójában megvallja, ő a harmonikus kiegyenlítődés híve. Saját szavaival ez így hangzott: "A jelennek vívmánya csak az ókor öröksége mellett üdvös és áldásos", tudni kell, hogy "nem minden mi régi, egyszersmind égi". Éppen ezért akkor járunk el helyesen, ha "dicső múltunk régi, ó, de el nem avult tápanyagából" merítünk.

Az istentiszteletről: legyen az formájában "az uralkodó század nézpont magaslatáról" tekintve esztétikus, de tartalmában "atyáink szertartása szerinti". Tehát a tradició sérelmet nem szenvedhet. Programja, hogy tradicionalizmust és haladást "az

[3] Üdvözlő szó a Pécsi Izr. Hitközséghez... székfoglalása alkalmából 1874-ik évi sept. 10-én...

* Dr. Hoffer Ármin a budapesti Országos Rabbiképző Intézetben volt a talmudi tudományok professzora.

DR. KOHUT SÁNDOR (1842-1894)

Irta: Dr. Schweitzer József

Szellemi képességek és külső habitus tekintetében egyaránt kimagasló és kivételes adottságokkal megáldott papi személyiség. Ehrlich Ede utódaként Székesfehérvárról hívják meg őt Pécsre. Még csak 32 éves ekkor, de már országos tekintély. Még pedig nemcsak a vallásos és polgári haladás eszméit követő zsidó rétegek szemében, hanem a keresztény közvéleménynek a zsidóság iránt elfogulatlan kiválóságai előtt is. Így pl. nagyra értékeli őt Eötvös József báró kultuszminiszter. Tudományos munkássága folytán 1869-ben akadémiai tagságra ajánlják, de a megválasztáshoz szükséges többséget nem kapta meg. Tudományos tevékenységében nem kisebb ember támogatja őt, mint Arany János,[1] aki akadémiai főtitkári minőségében a bécsi, leydeni, párizsi, oxfordi és boroszlói könyvtárakból kölcsönöz számára héber kó dexeket —, készülő nagy művéhez, az Aruch-hoz, melynek kiadását azután Pécsett fogja megkezdeni. Mint Szegedet a Lőwök, Pécset Kohut tette világszerte ismertté a zsidó tudomány és a keleti nyelvészet művelőinek táborában e hatalmas műve által.

Kiss Arnold, kinek édesatyjához, dr. Klein Mór nagybecskereki főrabbihoz Kohutot baráti szálak fűzték, ifjúkori személyes élményeit felelevenítve tudja ábrázolni az egykori pécsi főrabbi egyéniségét.[2]

Prófétai megjelenés, az akkori idők papi viseletének megfelelő, lobogóan hullámzó hajfürtök, széles gesztusok, öblös, prédikátori hang a magánéletben is. Szónoknak is elsőrangú volt. Prédikációi alig elképzelhető hosszúságuak... nyelvezetük patetikus... alliterációkban szépelgő és keresett — de a kor ízlésének megfelel. Az előadás is ilyen volt... hosszú körmondatok, extázissal előadva.

1 Arany János és Kohut kapcsolataira l. Gergely Pál: Arany János és az Akadémia. Bp., 1957. 42., 72; Arany János összes Művei. XIV. Bp. 1964. 331, 448, 728. Arany János Kohutot igy jellemzi: "Kohut Sándor úr egy a héber litteraturában kitünően jártas tudományos férfiú ... kinek több értekezése már az Akadémia ülésein felolvastatott..." Id. mű. 461.

2 Kiss Arnold: Ifjak és öregek. Magyar Zsidó Szemle, XLVIII. 1931. 406-407.

amely a szimbolumokat messze meghaladó realítással magát a zsidó életet jelenti. És az első, amiben a zsidó élet ama történelmi napokban megnyilvánult: a tamid, a mindennapi áldozat. A zsidósághoz — a szó nemes értelmében vett zsidósághoz — való visszatérés felé ez az első lépés. Másként sohasem lehetett és ma sem lehet eljutni az önmagunkat is legyőző megtisztuláshoz, csakis a zsidóságunkért való mindennapi áldozás nehéz útján.

Történelmi időket élünk, melyek a zsidóság számára is új életformákat, új feladatokat, új kötelezettségeket rejtegetnek méhükben. Fel kell készülnünk reájuk.

Meg kell tanuljuk, hogy zsidóságunkért áldozatokat kell hoznunk. Minden nap és az élet minden megnyilvánulásában!

Rá kell eszméljünk arra, hogy mindenkinek a mulasztása vagy hibája súlyos kihatással van az egész zsidó közösségre. Egy elejtett szó, egy meggondolatlan gesztus, bármily ártatlannak tetszik is, kiszámithatatlan károkat okozhat a zsidó összességnek. Akarva, nemakarva, felelünk mindnyájan egyért és egy mindnyájunkért. Ezért a mai nehéz időkben minden zsidónak óvakodnia kell a hívságos külsőségektől. Energiánkat a belső zsidó élet megszervezésére és megerősítésére kell koncentrálnunk.

Hogy erre képesek legyünk, mindenekelőtt meg kell szilárdítani hitközségeinket és azok intézményeit. Amit oly régen hirdetünk, ma valósággá kell tegyük: hitközségeinket a zsidó élet élő központjaivá kell kifejlesszük. Nem elégedhetünk meg azzal, hogy a hitközség csupán a vallási élet szerve maradjon: hordozója kell legyen a zsidó közösség minden szükségletének, kulturális és szociális feladatainak, amelyek eredményes megoldása ma a zsidóságra nézve valósággal létkérdés.

...Térjünk tehát vissza arra, amiből kiindultunk: a zsidó életet csak a mindennapi áldozat erejével tudjuk megmenteni és fenntartani. Amikor egy-egy fáradságos nap elteltével nyugovóra térünk, tegyük fel valamennyien magunkban a kérdést: mit tettünk ma a zsidóságért? Nyujtottunk-e valamit munkában vagy anyagiakban a zsidó közösségnek, hogy ellenállóvá tegyük az idők viharaival szemben? És amikor e kérdésre önmagunknak választ adunk, gondoljunk arra, hogy az egyén törékeny és javai mulandók, de a közösség erős és örökéletü. Eszerint cselekedjék mindenki!

lott hol mint megválasztott elnöke, hol pedig minden választás nélkül ıs mint látható vezére. A cionizmus volt élete tartalma; működése palesztina-centrikus volt, a hitközségi életen belül és kivül.

Mint országgyülési képviselő harcolt a zsidók kisebbségi jogaiért; nem egyszer kellett néki nehéz küzdelmet vivnia a román parlamentben hangoskodó cuzista-antiszemita képviselőkkel. És Fischer József állta a harcot, mert az igazságot, melyet tudásával, felkészültségével és logikus okfejtéssel védett, hangos szavakkal nem tudták megdönteni.

Ügyvédi irodája tele volt mindig tanácsot kérőkkel. Az ő irányítását keresték közéleti férfiak, barátok és azt ő tőlük soha meg nem tagadta. Jogi kérdésekben elismert tekintély volt. Mindig tanult. Nemcsak jogtudományban képezte magát, hanem zsidó történelemben, irodalomban is. A héber nyelv szerelmese volt.

Hitközségi élet vezetésére nemcsak tapintata, körültekintése, nyugodt temperamentuma, hanem vallásossága miatt is a legalkalmasabb egyéniség volt. Templomba járó, hagyománytisztelő zsidó volt.

Fischer Józsefet megismerhetjük egyik irásából, melyet 1940. májusában közölt. (Raport Lunar, V. évf. 6-7 szám, 82-85.old.) Kiérződik belőle az akkori idők hangulata, zsidó közéleti férfiú gondja. "A mindennapi áldozat" címen a következőket irta:

A zsidóság története a küzdelmek hosszú sorozatából tevődik össze.

Sokszor kellett a zsidóságnak súlyos áldozatokat hozni létéért és jövőjéért. És a zsidóság az isteni akarat előtt meghajolva, alázatos lélekkel mindig vállalta a zsidóságából kifolyólag reámért sorsot. Két főtényező volt, amely a zsidóságot megpróbáltatásokkal teli történelme során képessé tette a legkeményebb sors elviselésére: az egyik az Istenben való szilárd hit, a másik a saját ügyének igazságosságába vetett rendíthetetlen bizalom.

A babylóni száműzetés legszorultabb napjaiban a nép lelke Jesája próféta szavain keresztül vetiti ki soha el nem vesző reménységét: "Jeruzsálem fel fog épülni és a templom megalapittatik". És valóban! Cyrus perzsa király, akiben a nép prófétáin keresztül hajlandó Isten felkent küldöttjét látni, megnyítja az útat a Szentföld felé. Rövid időn belül újjáavatják az oltárt,

séged magát-kiéltének az alap színére vág: hogy a fény-ünnepe bibliai ember-eszményének megszemélyesítőjéül לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי a minden testi gyöngeségekben az Egyisten szellemének erőséül, a zsidó néplélek látta-várta fényeknek igaz embereül, épen a határmesgyén roppantál halálba, innen a fényünnepén — te szegény ember, te csodás ember, jó Eisler Mátyásunk, én Eisler Mátyásom, áldjon meg az Isten életedért, áldjon meg az Isten haló-porodban is. Ámen.

DR. FISCHER JÓZSEF (1887-1952)

Tiszaujhelyen született, felvidéki, gazdag nagybirtokos gyermeke, mégis saját erejéből végzi el középiskolai és egyetemi tanulmányait. Ügyvédi vizsgája után Vázsonyi Vilmos országgyülési képviselő irodájában dolgozik Budapesten. 1913-ban Kolozsvárra jön és megnyítja ügyvédi irodáját. Cikkeket ír a Kolozsvárt megjelenő "Estilap'-ba, melynek később főszerkesztője lesz. Magyarnak hitte és vallotta magát mint sokan mások annak idején. Az első világháborút követő események azonban őt is a cionista mozgalom mellé állították, hogy annak később vezetője, irányítója és hűséges harcosa legyen.

1919-ben a Kongresszusi Izraelita Hitközség elnökévé választják és annak élén állott huszonöt esztendőn keresztül.

1939. április 16-án megtartott Közgyűlésen a hitközség meleg ünneplésben részesítette elnöki működésének huszéves jubileuma alkalmából:

"Fáradhatatlan munkájával megerősítette hitközségünket; a zsidó élet száz-meg százrétű feladatait biztos látással, nagy bölcsességgel, higgadtsággal, ügyességgel és politikai rátermettséggel kezeli és oldja meg. Hitközségi életünk nyugodtsága, harmoniája az ő elnöki működésének eredménye" szólt a köszöntés a hitközség nevében. Eme tulajdonságok Fischer Józsefet elnöki tisztségre predesztinálták. És ezért nem véletlen, hogy őt választották meg a Zsidó Párt erdélyi tagozatának elnökévé, a zsidó Világkongresszus elnökségének tagjául. Dr. Adorján Ármin halála után (1938) pedig ő veszi át az Erdély-bánáti Izraelita Hitközségek Szövetségének elnökségét. Éveken át a kolozsvári "Shalom" páholy (Bnai Brit) elnöke.

1920 óta pedig az erdély-bánáti Cionista Szövetség élén ál-

gesebb tisztségben: ahogy az elhangzó szónál, a legnyomósabbnál is súlyosabban nehezedhetik gazdájára az írásba adott legegyszerűbb bötű is. És ő férfi erejével győzte a felelősségeket — győzte asszony-lélek szépségében — valósággal a bibliai Példabeszédek asszony-eszményére vágon: ידיה שלחה בכישור ahogy az, a guzsaly és orsó mellettről, a ház ezer egyéb ügyének-bajának is a gondviselője. No's ő is a művészi takácsmesterek céhbelije volt, akik ott ülnek, rajongón-vesződőn dolgozgatva az erdélyi zsidóság történetének szövőszékénél: ahogy épen teremtőben hagyja munkájukat az idő meg a gép — ő aztán? חכמות נשים בנתה ביתה hát ő, akárcsak az ezer okosságok nagyasszonya lett volna, az, aki a nagyságból kikopott régi udvarházban tesz-vesz fő a kezében a munka, konyha-kamara robotolásos rendben — és kilépte az életbe tiszteletet parancsoló előkelőség. Igy festettek, igy, igazi nemzetes-asszonyi gálaruhául, az ő föliratai és beszámolói: gyürődött méltóságban egyenes hangok, koldus-kéréseknek klasszikusan szép irás-remekei...

És az az otthon: והיו לאחדים בידך ahogy ők egyek voltak, az övéi meg ő. Azok az egymásra meg egymásba érezések: a magosságokat járó komolyságok és a mélységeknek ereszkedő gyöngédségek. Apai lelkében hamar-bánatok meg hamar-boldogságok, és körötte és fölötte gyermeki hódolat és becézgetés. Az unoka kacagására azok a pillanatnyi kifeledkezések a múltból és azok a rá-räjött befelé emésztődések a jövő gondján... És mit, hogy az ő apai érzése az asszonyiba is vitte, és álmodta és valósággá teremtette volna másik leányának is az álmait? Rejtelmes hangulatok: אני ואמך Jákob ősapa az anyja vesztette József napsugaras, holdfényes, csillagos álmát úgy fogadja, oldalán a még élő anya képzetével — ő pedig, hát ő a gyermeke életének meleg, színes álmáért, ő akár több is volt mint a pátriárka: אני ואמך hogy ő egészen egy volt az Anyával. Az az asszonyos benne odáig is tudta az asszonyit, a legfönségesebb asszonyiba — az anyaiba.

Most végre nyugalomra enyhült az élete; vagy talán még most sem: majd csak akkor, ha életté lett álma feléje fog mosolyogni az ő legárvábbjának a szeméből... Te szegény ember, te csodás ember; te, aki halódtodban is az voltál, זה ימות בעצם תומו ami erőid teljességében voltál: akkor is, abban is a gyöngeségnek megható és megrázó energiája, az orvosi egy-órákat megannyi örökkévalóságokká átdacoló: te, akinek elholtod is egyéni-

minden izecske, a maga életét élőben. Csupa kritika, a legmodernebb meglátások; és kritikájában és modernségében újfönt az az asszonyi elem: יראת ה׳ היא אוצרו ahogy az élet történeti értékeit oly aggódó félelemmel, istenfélelemmel nézte. Kritika? látta az igazát, de asszony-lélek volt: ő egy kis költőiségért, álomért, divinációért, a hangulat szépségéért hagyni tudott minden kritikát. Modernség? látta az igazát, de asszonyi-lélek volt: ijedten gondolt rá, hogy megbánthat vele egy-egy hagyományt, hogy fáj is a hagyomány lelkének, ha kihagyja a gondjaiból — inkább vissza is hozzá, vissza akár a már hagyományossá lett újból is.

*

Ebben a kettős sugarasságban ragyog a papi-tanitói egyénisége. Milyen hivatottságok; templomban, iskolában a tudás anyagának korlátlan ura, és a világosságban az átközlés mestere — és csupa gond meg aggódás, az asszonyi pszichéé, az az igazban is a szépet is kereső; egy jelzőnek, egy hangnak a gondja, a többnek meg kevesebbnek esztétikai aggódása: הוצק חן בשפתותיך szépségben ömlik-e ajkáról a szó... Mennyire is a lelkével tanitott, és szolgálta községét. Szólt hozzátok: a lelkét láttátok; vagy nem is: hiszen a tiétek volt a lelke, egészen odaadta nektek. Minden tanitványa a gyermeke volt neki, minden egyes híve a testvére volt neki; mindenik halott az ő halottja volt, minden menyasszony a gyámleánya volt — és a magas férfias homlokon nem egyszer végigpréselődött az asszonyosan lágy kéz: beválik-e majd ez az igéret meg amaz? nem torzul-e majd görcsbe az a síma mosoly? és elszorult a szive: hogy minden- minden szenvedéses csalódásnak ő a felelőse.

Aztán a zsidó közéletben az a több-embernyi erőt is igénylő munkásság és hozzá a munkája anyagában az a sokféleség, sokban egymásnak éllel is ellenkező elvek és őbenne hordozásuknak és hirdetésüknek az a keresetlen készsége: hogy csak féltékenyje sem lehetett egyik a másiknak. Misztikum volt az: az én lelkem nem tudná utána; csak a nyitjáért próbálgatott a mélyibe — és azt látta meg, azt, az asszonyit. Az egyik zsidó-eszmény meg a másik zsidó-eszmény — és megszólalt az az asszonyi: melyiket szeresse hát melyikről is mondhatna le? hiszen mind a kettő drága a lelkének. És ő vitte is őket, והוא באחד ומי ישיבנו egységes lélekkel vitte, akit ki nem kezdhetett senki birálgatása... Hol a legelső volt, hol az elsők egyike és itt meg amott a legfelelőssé-

gyöngeség — zsidó emberekben, ez a legegyénibben zsidó elem. Az örök asszonyi: a nagy passzivitás, amely a jóban teremtőbe viszi, föl-föl a gondviselésig is; minden testi és erkölcsi bántónak hamar-érzékenysége, amely csupa hősiség a tűrésben, minden szenvedések vállalásában. Ez a történeti zsidó lélek: a történetet csak vele állhatta a zsidóság; de az a készség nem vulkanikus alakulat; az bibliai eleme a zsidó léleknek: אל רחום וחנון אני הוא קודם שחטא אדם abból a szentséges isteni gyöngeségből való, amely a haragban is csupa irgalom; amely, ha vétkeztek is ellene, nem a vétkest, hanem magát érzi: על שלשים ועל רבעים és a rendkivüliségekben is háromszoros-négyszeres is lehet érzékenysége a rosszért — ועושה חסד לאלפים de a jónak ezerszeresen is hálása.

*

Úgy-e igy láttátok? Hiszen a szemekbe is éleződött lelkéből az a két-elvűség; és ahogy ő élte a zsidó léleknek azt a két elemét, a kemény erőt meg az asszonyit, ő szinte kivételese volt a megegyénitésnek. Nem hogy tovább, mint őbenne, nem viheti emberben az a kettő; hanem hogy őbenne, máskép›mint más legtöbbekben, valami különvalóságban maradt meg, valami egyoldalúságban, grandiózusban, élte az életét az egyik elv is, a másik is. Szava, gondolata מפרק הרים hegyeket szétmorzsoló, sziklákat szétcsapdosó acélosság, és ahogy elmondta, קול דממה דקה hangjában a színek csupa fáradt halványság. Az emberiség embertelenségein, zsidók zsidótlanságain micsoda haragok tüzébe nem izzott a lelke; és ahogy kicsapott, a prófétai indulatnak sisteregve csuklott vissza a lángja, könnytől oltogatva, amit befelé sírt a lelke.

Tudásoknak micsoda fölhalmozása: zsidó és magyar főiskolák professzorságába is emelő; műveltségében והיה אמונת עתיך a zsidó hagyomány végtelenje, de a másik végtelenség is, a közös emberi: אמונת עתיך minden idők hittudománya; חוסן ישועות a társadalmi boldogulásnak, a szociológiának kincses eszméi; חכמה ודעת filozófia meg természettudomány. Férfi munkája, a munkának nekigyűrkőzött férfi-erőé volt a sok, amit fölhalmozott; és micsoda asszonyi szellem: az a tisztaság, az a rend-szeretet, mindennek az az aprólékos elfiókolása. És tudásában a zsidóság tudománya tudomány volt: nem halottas anyag, amiben csak ő volt élet, hanem minden ami volt, minden ami van, minden eszme,

egy elvesző világ, oda a lelkedre szakadók, hogy együkbe is beleszakadhatott volna a lelked. A visszaemlékezésben is micsoda rettenet: וישב יעקב a patriárkának az a gyászt meg gyászt ülte; félelmetesebb, mint ahogy a midras az ősapára olvassa rá a Jób szavát: לא שלותי ולא שקטתי mit, hozzájuházás az elsőhöz, hozzácsittulás a másodikhoz, hozzáenyhülés a harmadikhoz? az újabb, ahogy jött, fölzavarta a régit is — hogy a körülötte megmaradt és megteremtődött életek legboldogabb boldogjáúl is, föl-fölzavarták a lelkét. És mégis ... Úristen, milyen erő is volt a te szolgád ereje; milyen erő is volt a te erőd, te nagy ember: hogy abban az emberin alul való testi gyöngeségben, meg lelkednek azokban az emberin fölül való szenvedéseiben is élte a maga életét, és vitte a teljességekig.

Látlak, ahogy voltál; látom ami voltál. Sokszor feléd reszketett a lelkem, hogy is van a lelked a te Isteneddel. Nem hogy meghasonlástól féltettelek: úgy néztelek mindig, והצנע לכת עם אלהיך mint aki alázatosságban jár az Istenével; tudtam, hogy ember vagy, hogy zsidó vagy, hogy pap vagy — de mert, amit rád mért Isten, sok volt e háromnak is, az egyet kerestem, a legegyénibbet benned, azt, amiben minden-minden, a legsemmibb is, a végtelenség is, egyénivé lett életedben ... Hát úgy láttalak Isten előtt álltodban is; abban, ami az életed nyers anyaga is volt: gyöngeségben és erőben, a szenvedés és a diadalmasság tragikumában. Nem, az erő nem tudta, még tebenned sem tudta, nem tudhatta lázadozás nélkül: אם כח אבנים odaszólt Istennek, mit próbálgatsz rajtam? hát sziklák ereje az én erőm? Odaszólt, de gyáván szégyenlősen, rá is ijedve a maga merészségére. Aztán megcsendesültél; zokogtál egyet-egyet, sirattad magadat, és megcsendesültél. Az emberi dac elült, a zsidó maga-megadás ránémult a végzetre, és a pap filozófiája látott: az Úristen művészete dolgozott így. Keserves arra, akit ér: de a művészet nem dolgozik a mese optimizmusával, Isten művészete sem — az életed anyaga is arra járt, ami az egyéniséged volt. És te az voltál: a gyöngeségnek és az erőnek, a passzivitásnak és a kemény akaratoknak, az élet asszonyi- és férfi-principiumának az egysége; bizarrnak tetsző és mégis természetesen — egyszerű, kivételességében is szinte mindennapi, a maga adottságában utána-nézésre sem való, legtökéletesebb egység.

Ez a gyöngeség — nem az akármilyen: ez az asszonyias

tott karját levágta egy villanypózna. Férje rákban pusztult el. A kettő hatása alatt öngyilkosságot követett el. Atyja emlékének fénycsóvájából egy sugár essék Reá is.[1]

DR. EISLER MÁTYÁS*

Jaj, nem igy gondoltuk azt mi ketten, amikor a két öregedő életet, a tiédet is, nemcsak az enyémet, a kedveskedő ünneplés időfordulói kezdték fenyegetni; és én, a korosabbik, Isten kegyelméből megértem azt az iméntit is; és ünnepemet te, a fiatalabbik, a mindnyájunk Véne, te avattad az Isten kegyelméből való szépnek legszebb szépségeivel, te avattad, te szentelted vallási ünneppé: hogy akkor, kéz a kézben, egymásnak a szemébe nézett az öreg barátság két igaza — hogy a te negyvenességed ünnepén pedig az első-szó az enyém lesz... És im, az ünnepnek elébe lopta magát ez a temetés; és ama várt első-szó helyében a nagyon váratlan végső-szó sír föl: וישב יעקב a patriárkát sirató, אינו אלא לשון צער aki rövides életében annyiszor üldögélhetett el megannyi emésztő testi-lelki szenvedésekben.

Most végre nyugalomra enyhült az életed, te szegény ember, te csodás ember, Eisler Mátyás; nyugalomra; és csak most, a halállal: a te életed, aki a legnyugodtabb lélek voltál; embernek is, papnak is csupa nyugodtság, higgadt megfontoltság; szinre, akár rejtélyesen hideg is: haragban is semmi hamar indulat, minden időkben a maga idejét kiváró... Épen ez az: hogy tudtál nyugodt lenni; és az volt az erőd — és engemet megzavart annak az erőnek és annak a nyugodtságnak a látása. Mert nem a diadalmas erő boldog nyugodtsága volt az a tied, hanem a gyöngeségbe, betegségbe kárhozott őserőnek maga-megcsittítása. Mennyi szenvedés; és milyen fönség, ahogy megnyugvásba vitted.

A leggyöngébb szervezet, a magából kiteremtődött bajoknak is a betegje, és azok az égből lehulló csapások, mindegyik egy-

1 *Irodalom: Eisler Mátyás:* Bánóczi József, a levéliró művész. IMIT Évkönyve. 1930. 36-79; *Weinberger Mózes:* Eisler Mátyás irodalmi müködése (1886-1930). Monitorul comunitati izraelite — Hitközségi Értesitő I.-II. Cluj, 1935-1936. *Lóránt Klári:* Édesapám. Uj Kelet. 1958. VIII. 13.

*Dr. Kecskeméti Lipót nagyváradi főrabbi mondta el e beszédet Dr. Eisler Mátyás temetésén, Kolozsvárt, 1930. december 14-én. Közzétesszük ezeket a "Kecskeméti" sorokat mindkettőjükre való emlékezésül.

hármas kötelék nem lazulhat meg soha. Ily hármas fonalat sodorni a legszebb emberi feladat" (*Veridicus:* A lelkek kibékülésének feltételei. Lugos, 1927. 8.).

Közéleti munkássága megbecsülése nyilvánult meg abban, hogy 1921-ben az Erdély-bánáti Rabbiegyesület elnöke lett.

Szabad idejét tudományos munkára forditotta. Nyelvésznek indult. Doktori disszertációja fonetikai tárgyu (A gyökbeli hangok interdialektikus változásai az aram nyelvekben. Bp., 1889.). Még magántanári értekezése is nyelvészeti vonalon mozog (Apáczai héber tanulmányai. IMIT Évkönyve, 1900.).

Később azonban érdeklődése az erdélyi zsidók története felé fordul. Két fontos értekezése van ebből a tárgykörből: Az erdélyi országos főrabbik (IMIT Évkönyve. 1901.) és Az erdélyi zsidók multjából. (Kolozsvár, 1901). Ő kezdte meg ennek az elhagyott területnek müvelését, ahol előbb neki magának kellett felkutatnia az okleveleket is. Sajnos, hamar abba is hagyta. Az Encyclopaedia Judaica néhány cimszavát lehet még idevonnunk. Kezdeményezésének máig kevés folytatója akadt.

Irt azért sokat és sokfelé, országon belül és kivül (olykor Enyedi Mátyás néven), de érdeklődését széttördelte.

Miért tört meg munkásságának egyenes vonala?

Családi körülményeire gondolunk. Négy gyermekük közül elvesztette fiát és egyik leányát. Később feleségét is, aki Dr. Weisz Ignác esztergomi főrabbi leánya volt. Életben maradt két leánya közül az egyik — Lóránt Klári — tehetséges, a tollat is jól forgató nő volt. Tőle birjuk Apja jellemzését: "Hivei voltak, de nem voltak barátai; izoláltságáról panaszkodott... Életéből hiányoztak a nagy konfliktusok, de a viziók is." Ő idézi végrendeletének következő szavait is: "Gyermekeim, kerüljétek el a csúf szavakat, mert a csúf szavak beszennyezik nemcsak az ajkat, de a lelket is, melyből fakadtak."

E sorok feljegyzőjének irodalomtörténeti szerep jutott részéül. A Siesta Szanatóriumban Budapesten ő volt József Attila egyik utolsó ápolónője. Ő irta azt a hires levelet, amelyben közli a költővel rémes álmát: Látta őt a vonat kerekei alatt. A levél küldőjét, akiről Déry Tibor novellát irt, sokáig kereste a József Attila-kutatás. Végül ő maga jelentkezett a Hatikvah-ban közzétett emlékezéseivel.

Szerencsétlen véget ért. Izraelben robogó vonatból kinyuj-

DR. EISLER MÁTYÁS (1865-1930)

Irta: Dr. Scheiber Sándor

1944 előtt a magyar rabbikarból hárman szereztek egyetemi magántanárságot: Büchler Sándor a pesti, Eisler Mátyás a kolozsvári és Kecskeméti Ármin a szegedi egyetemen. (Blau Lajos eredménytelenül próbálkozott a pesti egyetemen.)

Eisler Mátyás személyében nem érdemetlent ért ez a tudományos cim. Levelezéséből tudjuk, hogy Bánóczi József buzditotta: "Nem gondolhatna-e arra, hogy K. — ott habilitálná magát, p. o. héber nyelv és irodalomból?" (1892. VII. 8.). A következő esztendőben ez be is következik.

Ivelő pálya vezetett el idáig. 1865. IX. 2-án született Pátyon (Pest megye). 1880-ban iratkozott be az Orsz. Rabbiképző Intézetbe, ahol 1891. VI. 18-án avatják rabbivá. Közben az 1887-88. tanévet a berlini Lehranstalton tölti. 1890-ben az Orsz. Izr. Tanitóképző Intézet helyettes tanára, de már 1891-ben kolozsvári főrabbi. Ezt a széket haláláig — 40 esztendőn keresztül — tölti be. 1931. XII. 13-án hunyt el.

Működése modern hitközséggé szervezi a gyülekezetet. A hittanitást zsidó szellemi tartalommal tölti meg. Felolvasóüléseket rendszeresit. Magyar és németnyelvű, igényes beszédeivel messzehangzó fórummá teszi szószékét. Hadd emlitsünk néhányat cim szerint is (21 nyomtatott prédikációját tartja számon homiletikai bibliográfiánk cédulakatalógusa):

Szeptember tizenkilencedike. Kolozsvár, 1902 (Kossuth centennáriumán); Az igaznak emlékezete áldás. Kolozsvár, 1905 (Gyászbeszéd Szilasi Móric felett); Im Wandel der Zeiten; Cluj-Klausenburg, 1928); (Hét német prédikáció); Az Isten fájdalma, Cluj-Kolozsvár, 1928); (A tóratekercsek elégetésének gyászülésén); Hét alkotó energia, Jabneh. III. 1930; (A kolozsvári Zsidó Kórház felavatásán).

A román uralom alatt a lelkek megbékélését hirdeti:

"Egymás nyelvének és kulturájának minél teljesebb megismerése, minél több gazdasági érdekközösség megteremtése a népcsoportok között és végül a nép lelkének átitatása a vallási és nemzeti türelem és az egyetemes emberszeretet eszméivel. Ily

1884 IX.—1885 IV. Dr. Kohut Sándor (Nagyváraddal közösen).
1885 IV.—1887 XI. Rausnitz Salamon rabbihelyettes.
1887 XI.—1888 VII. Dr. Rosenspitz Sándor hitszónok.
1888 VIII.—1890 VII. Dr. Klein Jakab főrabbi.
1890 VII.—1891 VII. A főrabbi állás betöltetlen.
1891 VII.—1930 XII. Dr. Eisler Mátyás főrabbi.
1930 XII.—1934 IX. A főrabbi állás betöltetlen
1934 IX.—1944 V. Dr. Weinberger Mózes főrabbi.

A kongresszusi izraelita hitközség templomában a következő kántorok működtek:

Waldberg Márk (1886-1916), Reiss Ábrahám (1916-1918). Mindketten a kolozsvári házsongárdi temetőben nyugosznak. Davidov Mihály (1918-1922), később galaci főkántor. Ruwinsky Rafael (1922-1923), majd a bukaresti Coral templom főkántora. 1964-ben Izraelben telepedett le. Ott hunyt el 1968-ban. A lublini származásu Rabetz Benjamin 1924-től 1944-ig volt a hitközség főkántora, Auschwitzban fejezte be életét.

Másodkántorok voltak: Bein Ernő (1930-1934; 1948-1956), aki Chederan hunyt el 1967-ben; Schwartz Sámuel (1934-1943), aki munkaszolgálatosként halt el 1943-ban, a Keleti hadszintéren.

A templom kórusának kitünő tagjai voltak: Schwartz Sándor tenorista; Meiszter Sándor és Zoltán, (gyártulajdonosok Torontóban); Fuchs D. Ábrahám volt bukaresti, majd antwerpeni főkántor, aki ma Belle Harborban (USA) gyönyörködteti templomának hiveit ragyogó zenei tehetségével. Vida-Videriu Alexander pedig a temesvári (1940-1945), majd a kolozsvári Magyar Opera kiváló baritonistája.

Az egyházfi-teendőket Bernát Lázár (1881-1928), Grünfeld Áron (1915-1930), majd Berkovits Emánuel (1930-1944) és Hermann Jakab (1930-1944) végezték, akiknek élete Auschwitzban fejeződött be.

Napközi otthon, Aggmenház, Árvagondozó, stb.) megerősitésében.

Az 1936-1944-es esztendőkben hatalmas munkát fejtett ki zsidó menekültek megsegitésében. 1939-ben létrehozta az Erdély-bánáti orthodox és kongresszusi központi irodák égisze alatt a "Zsidó Menekültek Erdélyi Központi Bizottságát", mely hivatva volt megbirkózni a nácikörmökből megmenekült zsidó testvérek Palesztinába való juttatásával.

A hitközségi élet megerősitésére kiadta a "Hitközségi Értesitő"-t, mely 1936-tól 1942-ig jelent meg és példáját követték más erdélyi hitközségek is (a kolozsvári orth. hitközség, az aradi, brassói, nagyváradi izr. hitközségek). 1939-ben, Dr. Niemerower Jakab bukaresti főrabbi elhalálozása után komoly jelölt volt Románia országos főrabbi állására.

Tiz éves működése alatt az istentiszteletek látogatottsága oly annyira megerősödött, hogy nagy ünnepekkor a főtemplomon kivül még két imahelyen kellett istentiszteleteket rendezni.

Tudományos téren nevet szerzett magának a "Zsidó szólás és gondolatszabadság" történetéről irt héber müvével, ("Sepher Ve-Sayyiph". Book and Sword, New York, 1966), továbbá a magyarországi héber költészetről irt dolgozataival. (Irodalmi működésére vonatkozólag lásd a "Bibliographiat").

Dr. Weinberger Mózes főrabbi, aki a háború közepette küldetéseként eljutott Izraelbe, mint nevelő folytatta ott működését. Izrael állama megalakulásakor, 1947-ben, a zsidó állam külügyminiszteriumába kapott meghivást, ahol megszervezte a Kelet-Európai tagozat egyik alosztályát (Magyarország, Románia és Finnország), majd 1948-tól 1950-ig a Budapesti Izr. Követségen mint allijatiszt müködött. (Ekkor cserélte fel nevét Carmilly-re).

1957. óta a new-yorki Yeshiva University-n a zsidó tudományok tanára.

1970-ben az "Outstanding Educator of America" (Amerika egyik legkiválóbb nevelője) kitüntetést kapta tudományos és nevelő munkásságának elismeréséül.

Ezek szerint a hitközség főrabbijai az 1881-től 1944. májusáig a következők voltak:

1882 IV.—1883 IX. Kunstadt Izsák főrabbi (Nagyváraddal közösen).

1883 IX.—1884 IX. A rabbi állás betöltetlen.

vizsgákat a budapesti Rabbiképző Intézetben és az ott végzettek közül fognak majd rabbit választani. A Rabbiképző Intézet Dr. Eisler Mátyást, az Országos Izraelita Tanítóképző intézet helyettes tanárát ajánlotta a kolozsvári izr. hitközség főrabbijául. Meg is hivták 1891. év peszach ünnep első napjaira, mig az ünnep utolsó napjaira Dr. Hoffmann Emil kapott ujból meghivást. 1891. julius 2-án tartott előljárósági ülés Dr. Eisler Mátyást hozta javaslatba a képviselőtestületnek, mint megválasztandó főrabbit. 1891. julius 19-én a hitközség meg is választotta őt a hitközség főrabbijául. 1891 augusztus 16-án tartotta meg székfoglaló beszédét és az ő megválasztásával a hitközségnek negyven évig valóban nem volt gondja a főrabbi állás körül.

Eisler Mátyás elhalálozása után (1930. december 13) mintegy négy évig a főrabbi állás betöltetlenül állott. Klein Eliahu rabbihelyettesként müködött 1934. szeptemberéig. Közben a hitközség előljáróságát élénken foglalkoztatta a rabbi állás betöltése és számos rabbi nyert meghivást próbaszónoklat megtartására. Közöttük: Dr. Guttman Henrik (jelenleg rabbi Beaufortban (South Carolina, USA), Dr. Weisz Pál volt debreceni főrabbi (jelenleg a jerusalemi Héber Egyetem tanára), Dr. Fisch Henrik (jelenleg a budapesti Izr. Hitközség főrabbija), Dr. Lányi György (elhunyt New Yorkban, mint az "Or Chadas" templom rabbija). 1934. shabuoth ünnepére a budapesti Országos Rabbiképző hallgatóját, Dr. Weinberger Mózest hivták meg próbaszónoklat megtartására és 1934. juniusában egyhangulag meg is választották a hitközség főrabbijául. Az ujonnan megválasztott főrabbi 1944. május 2-ig, a kolozsvári gettó felállitásáig, töltötte be főrabbi tisztségét, amikor is Dr. Fischer Józsefnek, a Judenrat és a hitközség elnökének felkérésére életveszéllyel járó küldetést vállalt magára.

Tiz éves müködése alatt Dr. Weinberger Mózes főrabbi reorganizálta a város elemi- és középiskoláiba járó zsidó tanulók nevelését. 1940-ben kezdeményezésére ujból megnyitották a nyolcosztályos zsidó fiu- és leánygimnáziumot, amelyeknek tanára és főtanfelügyelője volt. Bevezette a szombati ifjusági istentiszteleteket. Kulturális téren beinditotta a helybeni cionista egyesületekkel karöltve a Hitközség rendszeres kultur-előadásait és lerakta egy épitendő zsidó kulturház alapjait és e célra megvétette hitközségével a Rudolf- u. 17-i szám alatt lévő telket. Szociális téren részt vett a helybeni zsidó szociális intézmények (Nőegylet,

zonyitványai is kitünő szakismeretet tanusitanak, Dr. Klein Jakab urnak rabbivá való megválasztását elhatározza".

1888 szeptember 2-án el is foglalta állását.

Dr. Klein Jakab egyetemi tanulmányait Berlinben (3 évet) és Halleban (1 évet) végezte, ahol bölcsészetdoktori grádusát, "dicséretes" fokkal szerezte meg. A Hochschule für die Wissenschaft des Judentums hallgatója, az 1883-84. évben a bécsi báró "Königswarter" ösztöndij nyertese, 1886-ban Bécs egyik negyedének egyhangulag megválasztott főrabbija, amelyet azonban nem foglalt el. Zalaszentgrótra ment, ahol egyidőben választották meg Béccsel. Kolozsvári müködése alatt 1888. szeptemberétől 1890. juliusáig, reorganizálta a hitoktatást, amely nagyon elhanyagolt állapotban volt; megnyerte magának a hitközség rokonszenvét, mert lelkesedéssel és sokat dolgozott érette. A hitközség nagy sajnálattal vette tudomásul 1890. junius 25-én benyujtott lemondását, minthogy Szentes városában választották meg főrabbinak. Szentes nagyobb anyagi előnyt jelentett számára, mint az akkori Kolozsvár. 1890. julius 29-én megtartotta búcsúbeszédét s alig két esztendős működése után elhagyta a várost. A hitközség elöljárósága 1890. julius 25-én ujból pályázatot hirdetett a megüresedett főrabbi állásra. A közzétett pályázatra huszonketten jelentkeztek: Büchler Juda (Vác), Büchler Márton (Csongrád), Friedlieber Izsák (Szolnok), Friedmann Adolf (Ungvár), Friedmann Bernát tanitó (Eger), Friedmann Illés tanitó (Görbő-Pincehely), Goldberger Lipót tanitó (Szerencs), Gottlieb Ferenc tanitó (Kisszeben), Grosz Herman (Beél), Grünhut Lázár (Temesvár), Hállás Simon (Ercsi), Hirtenstein Adolf (Szirák), Dr. Hoffmann Emil (Budapest), Dr. Kelemen Adolf (Nagyatád), Krausz Mór tanitó (Szirák), Dr. Liebermann Jakab (Paks), Linczner Márton (Nyirlugas), Schwartz Hermann (Teplicz), Silberstein Soma tanitó (Kiskunfélegyháza), Stein Mayer Miksa (Törökszentmiklós), Wallesz Áron (Jászárokszállás) és Dr. Wiener Márk (Mindszent).

A pályázók közül meghivást nyertek: Dr. Kelemen Adolf, Dr. Lieberman Jakab és Dr. Hoffmann Emil.

1890 szeptember 14-én a főrabbi állást ujból felajánlják Dr. Günsz Áronnak, akit közben Verőcén választottak meg rabbinak. 1890. decemberében meghivták még Friedlieber Izsákot Szolnokról, majd ugy határoztak, hogy bevárják az 1891. februári rabbi-

egy határozata, melyben köszönetet és elismerést szavazott meg számára, ugyanilyen irás a sanantonioi Beth El hitközségtől, az amerikai tudóstársaság tag és belső tagtársul fogadó oklevele, a csurgói főgimnázium igazgatójának két levele, a san-franciscoi osztrák-magyar konzul hivatalos köszönő irata. Dreyfuss I. H. belgiumi országos főrabbi és Weil Emmanuel párizsi főrabbi levelei azonkivül sok hirlapi kivonat. A hitközség főleg Bánóczy József irásbeli ajánlatára felkéri próbaszónoklat megtartására, amelyet 1887 november 15-ike körül tart meg. November 20-án megtartott előljárósági ülés pedig Dr. Rosenpitz Sándort a hitközség hitszónokául és hitoktatójául alkalmazta, rabbioklevelének felmutatásakor pedig rabbijául is megválasztaná, erre azonban nem kerül sor, mert 1888 junius 10-én a hitközséghez beadott irásában bejelenti: "miszerint a magas minisztérium által Budapesten fog alkalmaztatni" és ez okból az őszi ünnepek után állásából távozik. Dr. Rosenspitz S. már 1888 julius 1-én elhagyta a hitközséget.

A hitközség 1888. julius havában ujból pályázatot irt ki a rabbiállás betöltésére évi 1000 forint fizetéssel. Az "Egyenlőség"-ben megjelent hirdetményre tizenegyen küldik be pályázatukat: Büchler Márton (Csongrád), Büchler Zsigmond (Albert-Irsa), Jordán Sándor (Miskolc), Dr. Günsz Áron (Pécs), Dr. Klein Jakab (Zala-Szent-Grót), Kohn Mihály (Monor), Krausz Henrik (Miskolc), Dr. Schreiner Márton (Csurgó), Dr. Sebők (Schönberger) Márk (Boroszló), Stein Mayer Miksa (Törökszentmiklós) és Weisz Adolf (Gyöngyös.)

A pályázók közül első helyen Dr. Günsz Áront jelölik, őt is hivták meg próbaszónoklatra, de egészségi állapota miatt a meghivásnak nem tehetett eleget. Dr. Schreiner Márton pedig nem volt hajlandó próbaszónoklatot tartani, igy Dr. Klein Jakab zalaszentgróti főrabbit hivták meg, aki 1888 augusztus 4-én mondotta el bemutatkozó beszédét a kolozsvári izr. hitközség templomában. Másnap, augusztus 5-én megtartott közgyülés pedig Dr. Klein Jakabot egyhangulag megválasztja a hitközség főrabbijául. A közgyülés jegyzőkönyve a következőket tartalmazza: "A képviselőtestület tekintettel arra, miszerint Dr. Klein Jakab ur próbaszónoklata a nagyszámba egybegyült hivek között köztetszésben részesült, hogy szónoki tehetsége kifogásolhatatlan s a magyar nyelvben is teljes jártasságot tanusitott s rövid idő alatt teljes gyakorlottságot is szerezhet, tekintettel emellett, hogy bi-

Avne Zikaron, Temesvár, 1875; Ein offenes Wort... und Grosswardeiner Gemeinde, (n. p.) 1882;

A Talmud és a középkori rabbinusi tekintélynek a "Goj"-ra vonatkozó egynéhány állitásáról, Istóczy úr figyelmébe ajánlja... Nagyvárad, 1881;

A félreismert Izrael. Történeti kép. Hitszónoklat... 1882. decz 5-én Nagyváradon. Nagyvárad, 1882;

Mi a Talmud? Hitszónoklat... 1882. évi deczember 23-án Nagyváradon. Nagyvárad, 1883;

1883. szeptember 20-án Tisza Kálmán miniszterelnököt, aki Nagyváradra látogatott el, köszönti nagy beszédben. A beszédet héberre forditotta Lőw Solomon és megjelent a "Hasachar" folyóiratban (XI. Évf. 594-596. old.), melynek Kohut munkatársa volt (lásd B. Wachstein, Die hebräische Publicistik in Wien, Wien, 1930. Vol. III. p. 38, 48).

Dr. Kohut Sándor főrabbi távozásával a kolozsvári főrabbi állás betöltetlen 1887 októberéig. A rabbifunkciókat és a hitoktatást Rausnitz Salamon rabbihelyettes végzi. 1886. december 28-án a hitközség megkeresést intézett Schweiger Mártonhoz, az Országos Izraelita Iroda akkori elnökéhez, hogy legyen segitségükre megfelelő rabbi megválasztásában; ajánljon a Rabbiképző Intézetből képzett, művelt rabbijelöltet. A Rabbiképző Intézet Dr. Schreiner Mártont ajánlja, majd Dr. Kohn Ármint. Dr. Schreiner M. közben elhelyezkedik Csurgón, igy a tárgyalás vele megszakadt. Később az Országos Tanitóképző Intézet tanára lesz, 1894-ben pedig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hivja meg a történeti és vallásbölcsészeti tárgyak előadójául. Több jeles műnek a szerzője. 1926-ban hunyt el Berlinben.

1887. novemberében Kolozsváron tartózkodott Dr. Rosenspitz Sándor rabbi, akinek figyelmét a főrabbi állásra Dr. Bánóczy József, a budapesti tanitóképző igazgatója és rabbiképző intézet tanára hivta fel. Dr. Rosenspitz Sándor Amerikából tért vissza és irásbeli ajánlatához, az alábbi bizonyitványokat csatolta: a portlandi, a nashvillei hitközség bizonyitványa, a tennesseei államkormányzó, államtitkár stb. ajánlólevele, a nashvillei főpolgármester, az állami kormányzó, a nashvillei grófság főrabbijának ajánló levelei, a syracusei Beth Israel hitközség bizonyitványa, a natchez-i hitközség ajánló levele, a portlandi hitközség

engedni kegyes leend, maradok a mélyen tisztelt hitközség minden egyes tagjának a belém helyezett bizalmát szivem mélyéből megköszönve s a zsinagógiai ujév beálltával "g'mar chaszimo tauvo"-t kivánva, a mélyen tisztelt Elnökségnek kész szolgája: Dr. Kohut Sándor, a nagyváradi és kolozsvári hitközségek főrabbija".

Dr. Kohut Sándor, aki megjelenésével, egyéniségével, szónoki képességeivel nagy hatást ért el e városban is, 1885 áprilisáig volt e község rabbija, minthogy áthajózott Amerikába, hogy elfoglalja newyorki állását, ahol az "Ahavat Chessed" hitközség főrabbija lett.

Dr. Kohut Sándor életrajzát, működését Dr. Fischer Gyula budapesti főrabbi irta meg: "Julius Fischer: Dr. Alexander Kohut. Ein Lebensbild. Sonderabdruck aus Festschrift zum 50. jährigen Bestehen der Franz Josef Landesrabbinerschule in Budapest. 1927. Budapest" c. művében. Dr. Kohut előbb a tarnovi, majd a székesfehérvári, pécsi, nagyváradi, kolozsvári és newyorki "Ahavat Chessed" hitközségek főrabbija. Leghiresebb alkotása a nyolc kötetes: Aruch-completum szótár, amelyen 1878-tól 1892-ig dolgozott. New Yorkban halt el 1894. május 25-én, Egyszerű fehér márvány sirkövén a következő felirat áll:

רבינו חנוך יהודה קאהוט
בעל המחבר ערוך השלם

Rev. Dr. ALEXANDER KOHUT
Rabbi congregation Ahawath Chessed

Born in Félegyháza, Hungary, May 4, 1842
Died in New-York, May 25th, 1894

מעשיהם הן הם זכרונם

"Their Works are their Monuments"

Dr. Kohut Sándor bibliográphiáját fia Dr. George A. Kohut közölte a "Proceedings of the Fourth Biennial Convention of the Jewish Theological Seminary Association (New York, 5654-1894. III. 1-15) kiadványban, továbbá a "Concerning Alexander Kohut a tentative Bibliography" cimű cikkében (Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet jubileumi könyve, Budapest 1927, p. 201). A Magyarországon folytatott irodalmi müködésének bibliográphiája nem teljes. Hiányzik belőle több dolgozata. Igy:

tartott, felülvizsgálta a kasruszt, kihallgatja a metszőket, stb. Tiszteletdija a költségeken kivül husz arany forint. Körpecsétjében a következő felirat állott: "Nagyváradi és kolozsvári izr. status quo hitközség főrabbija: Kunstadt Ignác". Nevét hol Ignácnak, hol pedig Izsáknak irja, de mindenesetre Kunstadt és nem Kunstatt. (Zsidó Lexicon, Budapest, 1929. 518. old.) Előzőleg 1866-tól 1881-ig Abonyban működött. Ismertebb műve: "Luach Erez" (Krakkau, 1885). Kunstadt Ignác nemsokáig viselte e két hitközség főrabbi tisztségét. 1883. szeptember 10-én bejelenti a hitközség elnökségének, hogy Radautiba (Bucovina) távozik, főrabbinak választották meg és lemond állásáról. Igy nemcsak Nagyvárad, de Kolozsvár is elveszti rabbiját. A hitközség a főrabbi megválását sajnálattal vette tudomásul, kifejtett áldásdús tevékenységéért jegyzőkönyvileg köszönetet nyilvánitott.

1883 szeptemberétől 1884 szeptemberéig a hitközség rabbi nélkül áll. Az anyakönyveket Dr. Weisz Miksa ügyvéd végzi.

1883 november 9-én az Országos Rabbiképző Intézethez (Budapest) fordulnak megfelelő rabbijelölt meghivása ügyében. Pályázatot is irtak ki hitszónoki és hittanári állásra, évi hatszáz forint jövedelemmel. Közben a nagyváradi hitközség megválasztotta Dr. Kohut Sándort, Kunstadt helyébe. Felkérik, hogy legyen a kolozsvári izr. hitközség főrabbija is. 1884. szeptember 14-én tartott képviselőtestületi ülés Dr. Kohut Sándort meg is választja főrabbijává. Dr. Kohut megválasztatására a következőkben válaszolt: "A folyó hó 15-én kelt 121. számu becses átiratára vonatkozólag van szerencsém kijelenteni, hogy örömmel és teljes megtiszteléskép fogadom el a közgyülési határozat körülirta feltételek mellett a kolozsvári izr. hitközség főrabbiságát, tekintve a nemes célt, a vallásos szabványoknak ästhetikai formák mellett való meggyökeresitését, és kulturális jelentőségét egy éppen Kolozsváron szervezendő rabbiságnak, melynek talán fog Isten segitségével sikerülni az erdélyi zsidóságnak a világosság felé forduló elemeit a közös nagy célok érdekében megnyerni". Levelének további részében beszél terveiről, feltételekről, stb. Majd az iránt érdeklődik, hogy ez az állása végleges-e mint a nagyváradi. Végül igy fejezi be levelét: "erősen hiszem, hogy lelkem teljes erejével a most már magam hitközsége szellemi, ugymint anyagi javait tőlem kitelhetőleg előmozditani az Ur Isten meg-

Vértes József
Vitányi Miklós

Dr. Walter Leó
Dr. Weinberger Mózes, főrabbi
Weisz Adalbert
Dr. Weisz Béla
Dr. Weisz Jenő
Weisz Jenő
Weisz István Mór
Dr. Weisz Mór
Dr. Weisz Sándor
Weisz Samu
Weisz Sámuel
Weisz Zoltán
Wolf Viktorné

Zimmerman Lajos
Zucker Miksa
Zuckerman Dezső

AZ IZRAELITA HITKÖZSÉG RABBIJAI (1881-1944)

1936. december 13-án ünnepelte a cluji-kolozsvári hitközség templomának félévszázados jubileumát. A hitközség, mely 1881-ben alakult, már fennállásának első évében felismerte a rabbikérdés megoldásának szükségességét.

A cluji-kolozsvári izr. hitközség alapitó elnöke: Farkasházi Fischer Vilmos, aki munkatársaival csodálatos munkát fejtett ki, hogy Kolozsvárt, Erdély centrumában, jól megalapozott hitközség legyen. Kereste-kutatta azt a papot, szellemi vezetőt, akinek kezébe nyugodtan leteheti ennek a fiatal hitközségnek vezetését, irányítását. Jól látta, hogy e községnek első sorban megfelelő rabbira van szüksége, hogy megállja helyét és teljesitse hivatását. Anyagi bázisa még igen gyenge, nincs még temploma sem, csak imaháza, amely ide-oda vándorol; bérelt helyiségekben folyik az istentisztelet, igy a rabbikérdés megoldása komoly gondot okoz a vezetőségnek.

A kivezető útat úgy találták meg, hogy a szomszéd hitközség, a nagyváradi status quo ante izraelita hitközség rabbiját kérték fel, hogy legyen a kolozsvári status quo ante izr. hitközség, — mert ez volt 1884 február 10-ig, amikor is az eddig használt cimet "kolozsvári izraelita hitközség"-re változtatják meg, — főrabbija is. Kunstadt Izsák főrabbi késznek nyilatkozott e kérésnek eleget tenni és már az 1881-es évben átjött Kolozsvárra rabbifunkciókat végezni és az 1882. április 2-án tartott rendkivüli közgyülés a választmány javaslatára határozatot hozott, melynek értelmében Kunstadt Izsák a kolozsvári status quo ante izr. hitközség főrabbija is, megtartván természetesen nagyváradi állását. Havonta át-átjött Kolozsvárra, amikor szónoklatokat

Simon Miksa
Simon Sándor
Simsovits Mendel
Sinberger Zsigmond
Sipos Jenő
Skamperl Artur
Sneider Bernát
Solti Zoltán
Somló Miksa
Somogyi Miksa
Dr. Somogyi Ferenc
Dr. Sonnenwirth Ferdinánd
Spéter Ármin
Spiegel Sándor
Spierer Márton
Dr. Spitzer József
Stark József
Stark Menyhért
Steinberger Pál
özv. Steiner Izsóné
Steiner János
Steiner József
Dr. Steiner Pál
özv. Stern Albertné
Stern Jenő
Stern Ödön
Stern Sámuel
Dr. Stern Vilmos
Sternberg Efim
Sternberg S.
Sternberg Vilmos
Steuermann Ármin
Steuermann György
Steuermann Lipót
Steuermann Zoltán
Stössel Oszkár
Stotter Aladár
Strasser Elemér
Strassmann Ferencz
Stricker Endre
Szabó Jenő
Székely Ármin
Székely István
Székely János
Székely Leó
Dr. Szénásy Vilmos
Szenes István
özv. Szenes Károlyné
Dr. Szentiványi Leó
Szigeti József
Szilágyi Ferencz
Szigeti Soma
Szilágyi Erzsébet
Szücs Jenő
Schapira Pinkász
Schlesinger Ernő
Schlüsselberg Sugár Jenő
Schmilovits Péter
Schnábel Miksa
özv. Schreier Gyuláné
Schönberger Kálmán
Schönfeld Jakab
Schul György
Schwartz Adolf (nyomdász)
Schwartz Jenő
Schwartz József
Schwartz Sámuel

Teichmann Ármin
Teichner Károly
Thiben Gyula
Tischler Gyula
Tyroler Jenő
Tyroler József
Tihanyi Adolf
Traurig Ferenc
Túri Zoltán
Túri Elemér

Vadász Jenő
Vajda Béla
Vajda Pál
Dr. Vajna Andor
Dr. Vajna Erik
Dr. Vass Zoltán
Vértes Ákos

Moskovits Vilmos
Mózes Dezső
Mózes Károly
Mózes Mihály
Dr. Müller Miksa

Nachmanovits Jenő
Dr. Naftalisohn Julianne
Nádor Juliu
Nagy Géza
Németi István
Neisz József
özv. Neuberger Zsigmondné
Dr. Neumann Jakab
Neumann Géza
Neumann Leó
Nimhauser Ottó
Nóbel István
özv. Nussbaum Józsefné
Dr. Nussbaum Jenő
Nussbächer Samu

Öhler Károly

Panethné R. Ilona
Pap László
Pardesz Hermann
Dr. Pártos Ervin
Peller Lajos
özv. Pintér Bertalanné
özv. Pollák Miksa
Porjesz Margit
Pollák Vilmos
Porzsolt Oszkár
Dr. Princz Endre
Princz Lajos

Rabetz Benjamin
Rátz Alfréd
Rados Manó
Dr. Rátz Miklós
Reich Jenő
özv. Reichler Hugóné
Révész László
Dr. Reismann Henrik
Reményi László
Riebner Hugó
Riemer Jónás
Ritók Lajos
Róna Arnold
Róna József
özv. Rónai Istvánné
Rónai Miklós
Rosenfeld Ákos
Rosenfeld Andor
Rosenfeld József
Rosenfeld Viktor
Rosenthal Simon
Rosmann Jenő
Rössler Ferenc
Dr. Róth Bódog
Róth Ferenc István
Dr. Róth Hugó
Róth H. József
Róth Miklós
Dr. Roth Marcell
Rózsa Mór
Rosenthal Márton
Rudas József

Salamon Dezső
Salamon Izsák
Salamon P. Marcell
Salgó Dezső
Sámson Manó
Sándor Andor
Sándor Ármin
Sándor Zoltán
özv. Sarkadi Viktorné
Sattler Frigyes
Sebestyén Ödön
Sebők Elek
Sebők József
Seiler Lajos
Dr. Simon Aladár
Simon Ede

Kárpáti Albert
Dr. Kaszovits Endre
Katona Ottó
Katona Sándor
Katz György
Katz Ignátz
Katz László
Katz Lázár
Katz Sándor
Kelemen Bernát
Dr. Kepes Imre
Dr. Kepecs István
Dr. Keresztesi Ferencz
Dr. Kertész Jenő
Kertész Izsó
Dr. Kiss Árpád
Klein Eliahu
Klein Ferencz
Klein Gyula
Klein Jenő
Klein Márton
Klein Sándor
Klein Tivadar
Klopot Andor
Kohn B. Béla
Krausz József
Kohányi Samu
Kormos Pál
Körösi Ákos
Kovács Béla
Kovács István
Krémer Bernát
Kun Jakab

Lakatos Dezső
Lakatos István
Lax A. Salvator
Lampel Adolf
László Vilmos
László Samu
Lázár A. Izsák
Lázár Henrik
Leitner Sándor
Ligeti Ernő
Lieblich Jenő
Dr. Lichtenstein Imre
Dr. Lengyel Miklós
Dr. Lóránd Mór
Löb Béla
Löbl Imre
Löbli Miksa
Dr. Löbl Adolf
Dr. Lővy Jenő
Lővy Sándor
Löwinger Albert
Lukács János
Dr. Lusztig Jenő

Mandel Vilmos
Mandula Jenő
M. Lusztig Mária
Markó Vilmos
Márkusz József
Márkusz Ludovic
Márkusz Sámuel
Marton Béla
Márton Jenő
Dr. Mátyás Imre
Dr. Mátyás Mátyás
Mátyás Salamon
Mautner Lipót
özv. Mautner Samuné
Mayer Kálmán
Mayer Mór
Dr. Mayer Samu
Meisel Ödön
Mencel Béla
Mendl Jakab
özv. Mesztic Mórné
Mihály Ignác
Mihály Izsák
Mihály Sándor
Molnár Jenő
Molnár Sándor
Morvay Vilmos
Moskovits József

Hajós Sándor
Halász Albert
Dr. Halász József
Halász-Fischer József
Halász Pál
Halmos Gyuláné
Halmos István
Harnik Sándor
Hartmann Ferencz
Hartmann Mihály
Dr. Havas József
Havas Lázár
Heffer Lajos
Hegedüs Árpád
Hegedüs Kálmán
Hegedüs Sándor
Hegyesi László
Heimlicht Ferenc
Heller Ferencz
Dr. Heller József
Heller Lajos
Dr. Heller László
Helmer Simon
Hermann Herman
Herzeg Tivadar
Hertz Béla
Hertz Géza
Heves Vilmos
Hévizi Sándor
Hexner Béla
Hilfmann Boldner Náthán
Dr. Hirsch Ferencz
Hirsch Gusztáv
Hirsch Vilmos
Hirsch Mór
Hirsch Pál
Hirschfeld Hermann
Hirschfeld Lipót
Hirschhorn Jakab
Hochteil Rudolf
Hoffmann Imre Izidor
Hoffmann Sándor (Erica)
Hoffmann Sándor, mérnök

Horn Jenő
Horváth Ármin
Horváth József
Horváth Dezső
Horváth Antal
Horváth József
Hubert Simon
Hunwald Gyula

Incze Miklós
Incze Rezső
Irányi Dezső
Irányi Tibor
özv. Izsák Hermanné
Izsákné M. Johanna
Izsák Jenő
Izsák József
Izsák Mór
Izsák Oszkár

Jäger Simon
Jakab Henrik
Jakab Lajos
Dr. Jakab Sándor
Jakab Simon
Dr. Jakoby Emil
Dr. Jakabovits Dezső
Jakabovits Lajos
Jámbor Miklós
özv. Janovitz Lajosné
Janovitz Miklós
Jellinek Izidor
Jéremiás F.
Jordán Eugen
József Lajos

Dr. Kádár Imre
Kádár Samu
Kálmán Endre
Ing. Kálmán József
Kalmár Márton
Kandel Gerő
Kardos Mór

Farkas Izsák
Farkas János
Farkas József
Dr. Farkas Mózes
Farkas Mór
Dr. Féder Marcell
Féder Richárd
Fehér Lajos
Dr. Feiler Béla
Feldinger Ernő
Fenyő Mihály
Feuerlicht Andor
Finkler Antal
Finkler Samu
Fischbein László
Fischbein Jenő
Fischbein Ernő
Dr. Fischer József
Dr. Fischer Tivadar
Fischer Sámuel
Fischer Vilmos
Fischof Emil
Flohr József
özv. Fodor Dezsőné
Fodor Emil
Fodor Jenő
Fodor József
Fränkel Ernő
Fränkel Imre
Frenkel Johanna
özv. Frenkel Lajosné
Frank Márk
Freu Lajos
Fried Jenő
Friedman Árpád
Friedmann Alfréd
Friedmann Marcell
Friedmann Mór
Friedmann Zsigmond
Friss József
Fritsch Albert
Dr. Fritsch Ödön
Fuchs Izidor
Fülöp Dezső
Fülöp Herman

Gabányi Ödön
Gál Ernő
Gárdos József
Geiger Albert
Dr. Geréb Izsák
Gergely Dezső
Gergely István
Gerő Béla
Glück Ábrahám
Glückman Mihály
Dr. Goldglanz Henrik
Gombos Béla
Goldstein Lajos
özv. Gombos Benőné
Goidl Manó
Grátz Imre
Grosz Frigyes
Grosz Miksa
Grosz Sándor
Grün Gizella
Grünfeld Lajos
Grünwald Albert
Grünwald Ármin
Grünwald Ede
Grünwald Ernő
Dr. Grünwald Ernő
özv. Grünwald Izidorné Dr.
Grünwald Géza
Grünwald Zoltán
Grünzweig Zoltán
Gyárfás Dezső
Gyárfás Ede
Gyémánt János
Gewürzné G. Emilia
Gruber Dezsőné

Dr. Hajdu Dezső
Hajdu Imre
Hajdu Ödön
Hajós Mátyás

Berger József
Dr. Berger Salamon
Berkovits Imre
Berkovits Manó
Berkovits Miksa
Berkovits Márton
Bernát Emil
Bernát József
Bernát Mór
Bezdan József
Bildhauer Miksa
Bilkey Adolf
Biró Albert
Biró Ernő
Biró Ferenc
Biró Gábor
özv. Dr. Biró Gézáné
Bischitz Ernő
Blau Izsák
Blau Sándor
Dr. Blau Zoltán
Blum József
Blumenthal Herman
Boer Gyula
Bokor Elemér
Boros Bernát
Boros Samu
Boschán Géza
Boskovits Imre
Boskovits Lajos
Braun Sándor
Braun Márton
Braunfeld Henry
Brecher Emánuel
Brecher Ferenc
Dr. Büchler Dezső
Buchhalter Gyula
Breuer Mór
Brüll Farkas
Braun Lajos
Brief Dávid
Dr. Brunner Mendel
Brunner Mihály

Czitrom Miklós
Dr. Czitrom Oszkár
Czincár Imre

Danzig Hillél
Deák Ödön
Demény Zoltán
özv. Déry Lajosné
Deutsch Dávid
Deutsch Jenő
Deutsch Hermann
özv. Deutsch Ferencné
Deutsch Gábor
Deutsch József
Deutsch Mór
Devecseri Emil
Diamant Izsó
Dr. Dőri Béla
Duschák Béla

Ehrenfeld Albert
Ehrenwald Henrik
Ehrenwald Sándor
Eichner Andor
Dr. Elekes Miklós
Ellmann Sámuel
Engelmann Hermann
Dr. Erzmann Béla
Erdélyi Simon
Dr. Erdős Imre
Erdős László
Dr. Erdős Vilmos
Erdős Mór
Erdős Samu
Erdős Viktor
Erőss Lajos
Erős Vilmos

Falk Dezső
Falk Mór
Farkas Ernő
Farkas Hermann
Dr. Farkas Imre

Ernő (gazda); Klein Gyula (iskolaszéki elnök); Katz Ignátz (szertartásügyi bizottság elnöke); Dr. Lusztig Jenő (jogügyi bizottság elnöke); Sipos Jenő (gazdasági bizottság elnöke); Dr. Vass Zoltán (kulturbizottsági elnök). Elöljárók: Boschán Géza, Braunfeld Henry, Grünwald Géza és Mandula Jenő.

Dr. Fischer József és Rózsa Mór 1940. elején Erec Izraelben jártak; útjukról, az ország gazdasági és kulturális helyzetéről beszámoltak a hitközség tagjai előtt tartott előadásban. A hitközség által rendezett kulturelőadások sorozatában ott szerepel Dr. Gelber N. M. jeruzsálemi neves történész is, aki "A zsidó történelemben elmulasztott helyzetekről" tartott előadást.

Március 31-én Rabbi Slomo Icchaki (RASI) kilencszázéves születési évfordulója alkalmából a hitközség impozáns ünnepséget rendezett. A hitközség főrabbija Rasi koráról, Dr. Glasner Icchak - Rasi talmud kommentátori jelentőségéről, Klein Elijahu rabbi pedig Rasi és Nachmanides biblia exegézisének methodus különbségéről tartott előadást. Szabó Imre iró Rasiról irt történelmi regényéből olvasott fel részleteket. A mű később a Hitközség kiadványaként jelent meg. Május 12-én hitközségünk főrabbija Szatmáron tartott Rasiról előadást, az ottani cionista egyesületek felkérésére.

1940. szeptember hava pedig történelmi fordulatot jelentett az erdélyi zsidóság, igy a kolozsvári hitközségek életében is. Ez volt a Vég kezdete.

A KONGRESSZUSI IZRAELITA HITKÖZSÉG TAGJAI AZ 1939-es ÉVBEN:

özv. Antal Ernőné
Andor Gyula
Andor László
Anhalter József
Dr. Ábrahám Lajos

Bacher Jakab
Dr. Baruch Hugó
Ballassa Henrik
Dr. Balázs Endre
Balázs Imre
Bálint Max
Bán Mór
Barabás Andréi
Barla Ede
Dr. Bartha Aladár
Bartók József
Beck Lázár
Bencze Andor
Bender Sándor
Benedek Ferenc Pál
Benedek Sándor
Benkő Rudolf
Berger Árpád

gette Erdély zsidó lakosságát. A megye prefectusánál és a város polgármesterénél küldöttség jelent meg 1938. február 16-án (az orth. hitközséggel karöltve), melynek sikerült a sértő rendeletet hatálytalanitani.

Az 1939-es év komoly megpróbáltatásokat hozott az erdélyi zsidó gyülekezetekre, igy a kolozsváriakra is. — Szociális problémák napról-napra mind sürübben parancsolták a gyors intézkedéseket és megoldásokat.

A kongresszusi izr. hitközség melegen ünnepelte Dr. Fischer Józsefet elnökségének huszesztendős jubileuma alkalmából, továbbá Grosz Frigyest, volt hitközségi elnököt nyolcvanadik születésnapján.

November 29-én Kolozsvár zsidóságának vendége volt: Icchak Grünbaum, aki később Izrael államának megalakulásakor annak első belügyminisztere lett. Dr. Weinberger Mózes főrabbi héber nyelvű beszéddel üdvözölte az illusztris vendéget.

December 25-én II. Károly királyt köszönti a hitközség főrabbija, aki Rózsa Mór alelnökkel és Farkas Ernő elöljáróval jelent meg a király tiszteletére, a "Cercul Militar" helyiségében rendezett fogadáson.

A főrabbi román beszéde nagy hatást váltott ki a város határain túl is, melynek eredményeként meghívást nyert a Dr. I. Niemerower bukaresti főrabbi, a romániai zsidóság szenátusi reprezentánsa elhalálozásával megüresedett állásra.

1939. december végén megalakult az Erdély-Bánáti Hitközségek Országos Szervezetének égisze alatt a "Menekülteket Segélyző Központi Iroda", melynek tagjai az Orth. Központi Iroda részéről: Citrom Benjamin, Freund József, Ullman István, Reich József, László Jenő és a kongresszusi hitközségek részéről: Dr. Weinberger Mózes főrabbi, Rózsa Mór, Dr. Konrád Béla, Lakatos Aladár és Lax A. Salvator főtitkár voltak.

1940. február 18-án tartott tisztujitó közgyülés ujból megválasztja egyhangúlag Dr. Fischer Józsefet a hitközség elnökéül, aki eredményes munkát látott a gazdasági bizottság, az iskolaszék és a kulturosztály tevékenységében.

Jövő feladatul a szociális problémák megoldását tűzte ki maga elé és e célból egy hitközségközi szociális bizottság létrehozását látta szükségesnek.

Alelnökül: Heves Vilmost és Rózsa Mórt választották meg. A vezetőség többi tagjai: Kelemen Bernát (ellenőr); Farkas

vezetésével. A felnőttek héber, angol, francia nyelvkurzusai is rendületlenül folytak. — A hitközség vezetősége szerette volna ezzel is felébreszteni a hitközség tagjait a kivándorlásra.

A középeurópai zsidó menekültek megsegitésének kérdése napról-napra komolyabb formát öltött.

A hitközség nőtagjai közül főleg: Dr. Weinberger Mózesné, a főrabbi hitvese, Dr. Ligeti Sándorné, Heller Ferencné, Kasztner Rezsőné, Berger Árpádné, Friss Józsefné, Hirsch Vilmosné segitették a helybeni "Menekültügyi Bizottságot" (tagjai: a hitközség főrabbija: Dr. Weinberger Mózes, Rózsa Mór hitközségi alelnök, Lax A. Salvator, a hitközség főtitkára voltak) mindennapi nehéz munkájában.

Az 1937-es esztendőben a hitközség komoly léptekkel haladt előre, hogy felépitse "Kultúrházát", melyben a város összes zsidó intézményei kaptak volna helyet. A hitközség e célból telket vásárolt. A hitközség 1937. évi működéséről szóló jegyzőkönyv a következőket irja: "Mindnyájunk előtt ismeretes az a lelkes akció, amelyet főtiszt. Dr. Weinberger Mózes főrabbi urunk inditott be, a hitközség intézményeinek egy kultúrházzal való szaporitása érdekében. Fáradhatatlan munkával, agilitással és lelkesedéssel elérte azt, hogy ma már megvan a kultúrház céljaira alkalmas telek, templomunktól néhány percnyi távolságra, a Calea Decebal 17 szám alatt. Ebben az akcióban hitközségünk sok lelkes és áldozatkész tagja vett és vesz részt." Főleg Dr. Farkas Mózes, a Dermata Bőrgyár igazgatójának, Farkas Ernő és Dr. Lusztig Jenő hitközségi elöljárók adományai tették lehetővé a telek megvételét, ahol már többszázezer tégla állott az épitkezés megkezdéséhez.

A hitközség évenkint, Herzl és Bialik halálozási évfordulóján emlékistentiszteletet tartott; megemlékezett Icchak Abarbanel négyszázadik születési évfordulójáról.

Nathan Bistriczky neves héber iró meglátogatta a hitközség iskoláit; Zeev Jabotinsky pedig a város zsidóságát figyelmeztette jidis nyelvű beszédében a közelgő veszélyre. — De ki vette komolyan az 1937-ben elhangzott intő szavakat.

A hitközség küldöttsége részt vett II. Károly király "doctor honoris causa" avatásán, mely Kolozsvárt folyt le 1937. junius 13-án.

1938-ban a rituális vágás megszüntetésének veszélye fenye-

1936. december 13-án ünnepélyes istentisztelet volt a feldiszitett templomban, ahol Dr. Weinberger Mózes főrabbi megemlékezett a hitközségben működött rabbikról.

Hitközségi Értesitő". 1936. május havában Dr. Weinberger Mózes főrabbi beinditotta "Hitközségi Értesitő" néven a Hitközség havi folyóiratát, melynek révén erős kapcsolat keletkezett a hitközség tagjai között. Igyekezett benne bemutatni mind a cluji, mind pedig a németországi zsidó hitközségek életét a náci korszakban. A folyóiratot dijmentesen kapták kézhez nemcsak a tagok, hanem az Erdély-Bánáti hitközségek is, melyek közül többen követték később a kolozsvári példát. Igy megjelentették lapjukat: a kolozsvári orthodox, az aradi, nagyváradi, brassói izraelita hitközségek is. A "Hitközségi Értesitő"-t, mely magyar nyelven iródott, a román hatóságok nem nézték jó szemmel. Ezért cimét nem egyszer meg kellett változtatni. Az 1937-es évben "Havi Jelentés", az 1938-1940-es években pedig "Raport Lunar" a neve.

A magyarok bevonulásával Erdélybe megszünik e hitközségi lap élete is. 1940 szeptemberétől - 1942 áprilisáig terjedő időben mindössze négyszer jelent meg "Jelentés" cimmel, azután végleg megszünt.

A Chevra Kadisa a főrabbi javaslatára megszüntette a szokásos "rechas" illetményt, melyet minden temetés alkalmából juttattak a Rabbinak, Chazan-nak és Samesz-nek (innen a rechas elnevezés) és helyette évi fizetést kaptak. — E megállapodás megkönnyebülést jelentett nemcsak sok hitközségi tag, de a hitközségi tisztviselők számára is.

Az uj temetőnek (Rádió-utca 1-3) betonfallal való körülkeritése is megindult.

1936 őszén ünnepelte a hitközség Freu Lajos igazgató-tanitó harminceves tanitói müködésének jubileumát.

A hitközség elemi iskolájában az 1936/37-es iskolai évben 162 tanuló tanult, az óvódában pedig 89 növendék volt.

A héber nyelv oktatására különös gondot forditott a hitközség. Az állami elemi és középiskolába járó tanulókat heti 8, ill. 12 órában a főrabbi és Klein Eliahu tanár oktatta.

A vallásos érzés megerősitése céljából mindezek a tanulók a szombat délután megrendezett ifjúsági istentiszteleteken vettek részt. A hitközség iskolájába járó tanulók pedig szombat délelőtt tartott ifjúsági istentiszteleten jelentek meg tanitóik

szépen fejlődik; az elmult tanévre hetvenhat gyermek iratkozott be. 1934 julius 17-én választotta meg a hitközség dr. Weinberger Mózes főrabbit, akit ugyanazon év augusztus elsején ünnepélyesen beiktattak stallumába. A főrabbi a vallásoktatás intenzivvé tétele és a Zsidó Kulturház létrehozása érdekében figyelemreméltó eredményeket ért el. 1935-ben halt meg Szenes Károly, a hitközség egyik alapitója és érdemes, áldozatkész alelnöke és az agilis és fenkölt lelkületü Gombos Benő, aki 1935 január 16-án hunyt el.

A hitközség négyosztályos elemi iskolájában 1936-37. tanévben 162 növendék volt beiratkozva, 71 fiu, 91 leány. Tanerők: Freu Lajos igazgató, Brief Dávid, Goldstein Emilia, Szilágyi Erzsébet. A vallásoktatást Klein Elijáhu rabbi-hittanár és Freu Lajos igazgató látták el. A középiskolák növendékeinek hitoktatását dr. Weinberger Mózes főrabbi és Klein Elijáhu tanár végezték. A héber óvódában Izsákné Mózes Johanna tanitotta a román nyelvet, mig a hébert Panethné Rosenthal Ilona.

A kongresszusi hitközség elöljárósága 1937-1939 években: Elnök: dr. Fischer József; alelnökök: Heves Vilmos és Rózsa Mór; iskolaszéki elnök: Klein Gyula; szertartásügyi bizottsági elnök: Katz Ignác; gazdaságügyi bizottsági elnök: Sipos Jenő; jogügyi biz. elnök: dr. Lusztig Jenő; pénztáros: Grünwald Géza; ellenőr: Kelemen Bernát; gazda: Farkas Ernő. Elöljárók: dr. Balázs Endre, Braunfeld Henrik, Boros Bernát és Hoffmann Imre. Titkár: Lax Salvator tanár.

A Chevra Kadisa vezetősége. Elnök: Somogyi Miksa; alelnökök: Gergely Dezső és dr. Weisz Jenő; pénztáros: Weisz Jenő; ellenőr: Flohr József; ügyész: dr. Kelemen Rezső; gazda: Breuer Mór; gondnok: Boros Bernát, Freu Lajos, Sipos Jenő; felügyelőbizottság: Hunwald Gyula és Salgó Dezső.

A hitközségi tagok száma: 600.

Templom-Jubileum. 1936. decemberében a hitközség méltó keretek között ünnepelte meg temploma fennállásának ötvenéves fordulóját. Felkeresték a régi temetőben nyugvó hitközségi vezetők: Farkasházi Fischer Vilmos, Weisz Mór, Hunwald Lipót, Horovitz Sámuel, Kaufman Samu (mérnök), Kaufman Samu (kereskedő), Allenberg Lázár, Stern Bertalan, Dr. Weisz Miksa sirhalmait, akik lefektették a hitközség alapjait és akik felépitették a templomot, továbbá Dr. Eisler Mátyás főrabbi sirját.

tativ munka köti le a hitközség energiáit. Az 1915. évi jelentés megemlékezik a hitközség hadbavonultjairól (hatvanan vonultak be) és az elesettekről. Elestek: dr. Weisz József, Weisz Viktor és Zádor Béla tanárjelölt. Meghalt a szerb harctéren dr. Langfelder Artur is, aki nemrégen azelőtt távozott a hitközségből.

1925-ben emlékeznek meg a közgyülésen Pintér Bertalanról, a Chevra elnökének haláláról. Ugyanez a jelentés közli a Talmud Tóra felállitását, amelynek vezetésével Zádor Benő igazgatót bizták meg. Ebben az évben már 211 tanulója van a hatosztályu elemi iskolának. Megrendült hangu jelentés az 1927. évi, amelyben Eisler Mátyás rabbi a templomrombolásokról meghatott beszédben és nagylelkű határozati javaslatban emlékezik meg. A javaslat e szavakkal végződik:

"Mindezek után pedig a közgyülés ünnepélyesen kijelenti, hogy a zsidó nép nem táplál haragot szivében a román nemzet iránt, amellyel testvéri egyetértésben kiván élni, sőt még az ifjusággal szemben sem, amely meggyőződése szerint lelkiismeretlen felbujtók izgatására követte el cselekedeteit".

Az 1931. év, amikor ünnepelni készültek a hitközség fennállásának ötvenedik évfordulóját, a Mindenható kifürkészhetetlen akaratából — irja a hivatalos jelentés — a gyász esztendeje lett. "Szentéletű főpapunk, főtisztelendő dr. Eisler Mátyás főrabbi ur szolgálatának negyvenedik évében váratlanul elhunyt. Toll leirni képtelen hitközségünk tagjainak mélységes fájdalmát. Nemes ember és tudós pap dőlt ki vele az élők sorából. Hitközségünkben életet, fejlődést, igazi zsidó szellemet árasztott egy emberöltön keresztül. Példás életével, cselekedeteinek nemességével meg is mutatta, hogyan kell népünknek embertársaink előtt járni, hogy azok megbecsülését, tiszteletét s szeretetét kivivhassuk, nemcsak magunknak, hanem az egész zsidó népnek". 1930. december 16-án hunyta le dr. Eisler Mátyás szemeit örök pihenőre. Vasárnap temették a templomból. A temetés fényes dokumentuma volt annak a nagy tiszteletnek, szeretetnek és népszerüségnek, amely a kiváló lelkipásztort életében övezte.

1931-ben ünneplik a Chevra Kadisa tíz éves megalakulását, főleg azzal, hogy uj tagokat gyüjtenek a Szentegyletnek, amelynek elnöke Somogyi Miksa; alelnökei: Sipos Jenő nagykereskedő, Klein Gyula főmérnök; titkára pedig Lax Salvator tanár.

Egy év mulva a hitközség két oszlopos tagját temették, dr. Biró Gézát és Molnár Jakabot. A hitközség héber-román óvódája

ta tanitóképző intézet tanárát, képesített rabbit választotta meg, aki 1891 augusztus 16-án tartotta székfoglaló beszédét és azóta negyven éven keresztül látta el hivatását buzgó odaadással és megbecsülést szerzett a hitközségnek az országon túl is.

1912-ben, amikor az elnöki állást Neuberger Zsigmond fogadta el, a tagok létszáma 216 volt és annak ellenére, hogy a tagok száma husszal gyarapodott, a község vagyoni állapota csökkenést mutat fel. Akkor restaurálták a templomot. A munkát Heves Vilmos mérnök, az elöljáróság tagja és Mestitz Ferenc templomgondnok ellenőrizte. Ugyanakkor beszervezték a hitközségi irodát, amelynek vezetésére dr. Hunwald Lajos vállalkozott. Ez az ujitás is nagy terhet rótt a hitközségre. A rossz pénzviszonyok is arra késztették a hitközséget, hogy nagyobb kölcsönt vegyen fel az Országos Izraelita Közalapból. Ebben az időben a hitközség foglalkozott az önálló Chevra megalakitásával, amit azonban a rossz gazdasági helyzet miatt későbbre halasztottak. Az évi jelentés kiemeli a születések, házasságok és haláleset statisztikáját. "Született 12 fiu és 8 leány, házasodott egy pár, meghalt 7 férfi és 4 nő, valamennyien felnőttek. Áttérés nem fordult elő."

Az 1913. évi jelentésre a kievi vérvád sötét árnyéka borult. A "vészt naggyá és félelmessé az orosz hatóságok részvétet és kiméletet nem ismerő, fanatikus és egyben számitó zsidógyülölete tette" — irja a jelentés. A hitközség Grósz Frigyes alelnökkel képviseltete magát azon a budapesti nagygyülésen, amely felekezeti és politikai különbség nélkül, gróf Károlyi Mihállyal és gróf Khuen-Héderváryval az élen, "manifesztálta nemcsak az egész Izráelt, hanem a nemzsidó társadalom megbotránkozását" a pogromok fölött.

A hitközség elemi iskolája ebben az évben lett tíz éves. Harminckét tanulóval kezdte a hitközség téli imatermében. De a tagok páratlan lelkesedése és áldozatkészsége révén és az EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) gyors és olcsó kölcsönének segitségével az évek során saját otthonába költözhetett. A jubiláris ünnepségen báró Eötvös József, a nagy progresszív iró emlékének hódoltak: születésének száz éves évfordulója alkalmából. Zádor Benő igazgató, Freu Lajos tanitó látták el az iskolai oktatást öt osztályban, mig a középiskolák hitoktatásában kettőjükön kivül résztvett a főrabbi is, aki az egyetemen az orientális tudományok docense lett. A háborús években főleg a kari-

A KONGRESSZUSI HITKÖZSÉG

A kolozsvári kongresszusi hitközség 1881-ben alakult. Alapitó elnöke Farkasházi Fischer Vilmos az 1867-es kongresszus alapján szervezte meg a hitközséget, amely fennállásának második évében, 1882 április 2-án rabbit választott Kunstadt Izsák, a váradi status quo hitközség rabbija személyében, aki ellátta a rabbi funkciókat Kolozsváron is, amely akkor mint status quo ante hitközség müködött. A rabbi havonta egyszer átjött Kolozsvárra, hogy szónoklatot tartson és vizsgáztassa a metszőket vagy egy-egy esketést végezzen. Egy év mulva már bejelenti, hogy a bukovinai Radautiba távozik, ahol megválasztották rabbinak. 1881 februárjában a hitközség már átszerveződik s status quo ante helyett Izraelita Hitközség a neve. 1884-ben pályázatot irnak ki hittanári állásra, 600 forint évi jövedelemmel. Ugyanakkor szeptemberben megválasztják kettős alapon a váradi uj rabbit, dr. Kohut Sándort a hitközség főrabbijává. Ő azonban csak 1885 áprilisáig marad itt, mert a kiváló szónok és tudós New-Yorkban kapott állást, ahol később nagyjelentőségű tudományos munkát folytatott: elkészitette a hatalmas talmudi szótárt, az Aruch Completum 8 kötetét. A tudós, aki 1842-ben született Félegyházán és 1894-ben halt meg New Yorkban, a zsidó tudománynak örök büszkesége.

1886. október 24-én felavatták a Ferencz József úti nagy templomot. 1887 októberéig a főrabbi állás betöltetlen. A rabbifunkciókat Rausnitz Salamon hitoktató és rabbihelyettes végezte, mig a sok európai és amerikai ajánlólevéllel büszkélkedő dr. Rosenpitz Sándort hitszónokul választják meg, azzal a kötelezettséggel, hogy rövidesen megszerzi rabbidiplomáját. Erre azonban nem került sor, mert 1888. junius 10-én bejelenti, hogy "a magas minisztérium Budapesten alkalmazza". Helyébe megválasztották dr. Klein Jakabot, aki 1888 szeptember 2-án foglalta el állását. A köztiszteletnek és szeretetnek örvendő lelkipásztor átszervezi a hitoktatást és buzgón dolgozik hiveiért. 1890. junius 25-én ő is bejelenti lemondását, mert Szentesen megválasztották főrabbinak. A hitközség pályázatot ir ki, amelyre 22-en jelentkeznek. Az állás betöltésére azonban csak 1891. julius 2-án került sor, amikor a képviselőtestület dr. Eisler Mátyást, az országos izraeli-

Fisch Gézáné
Fischer Lipótné
Fischer Samuné
Fried Ábrahámné
Friedman Ignáczné
Friedman Mórné
Florenthál Jenőné

Ganz Lázárné
Glück Hermanné
Gold Leopoldné
Goldfried Mihályné
Goldstein Mendelné
Goldstein Lipótné
Grünfeld Lajosné
Grünfeld Hermanné
Grünfeld Máyerné
Gyárfás Dezsőné

Halász Jenőné
Hárnik Samuné
Heller Samuné
Hellman Ferencné

Izráel Lázárné

Jakobi Adolfné
Janovitz Vilmosné

Káin Józsefné
Karpf Gyuláné
Kasztner Izsákné
Kasztner Izsákné ifj.
Keller Márkusné
Kepes Samuné
Kincs Samuné
Király Dávidné
Kleinman Sámuelné
Kohn Zsigmondné
Kolb Adolfné

Kovács Dezsőné
Krämer Vilmosné
Krausz Adolfné
Krausz Mihályné

Lázár Hermanné
Lázárovics Lőrincné
Léb Hermanné
Lederer Albertné
Legman Mendiné
Legman Lajosné
Löbli Dánielné
Löbli Mátyásné
Lövi Józsefné
Lusztig Mórné
Lusztig Sándorné

Márk Salamonné
Mármorstein Sámuelné
Meiszter Mózesné
Mendelovits Lajosné
Molnár Ödönné
Moskovits Jakabné
Mund Antalné

Peller Adolfné
Porgesz Manóné

Rafael Samuné
Rappaport Adolfné
Reinherz Adolfné
Rex Istvánné
Rooz Izsákné
Rosenberger Mihályné
Rosenberger Ignácné

Rosenfeld Józsefné
Rosenfeld Lipótné
Rosenfeld Mártonné
Rosner Ábrahámné
Roth Albertné
Roth Hermanné
Roth Náthánné
Roth Mórné
Rubin Samuné
Dr. Rudas Gerőné

Salamon Benjáminné
Salamon Józsefné id.
Salamon Józsefné ifj
Salamon Káppelné
Schwartz Efráimné
Schwartz Jenőné
Schwartz Jakabné
Schwartzman Józsefné
Sebestyén Dávidné
Silberman Mórné
Simon I. Józsefné
Spielman Hermanné
Spielman Józsefné
Stern Józsefné
Székely Imréné

Tischler Mórné
Turi Náthánné

Weinberger Béláné
Weinberger Lajosné
Weinstein Béniné
Wertheimer Samuné
Weisz Ignácné
Weisz Jakabné
Weisz Mórné

Dr. Weinberger Zsigmond
Weinberger Samu
Weinstein József
Weinstein Mór
Weinstein Samu
Weisz Áron
Weisz Ármin
Weisz Ferenc
Dr. Weisz Fülöp
Weisz Gyula
Weisz Elek
Weisz Ábrahám
Weisz Béla
Weisz József, halas
Weisz József, ügynök
Weisz Izsák
Weisz Jakab
Weisz Izsák, bőrös
Weisz Mór, nyakkendős
Weisz Mór, halas
Weisz Manó, cipész
Weisz Manó, nyugdijas
Weisz M. Elek
Weisz Mór, tisztviselő
Weisz Lázár

Weisz Sándor, épitő
Dr. Weisz Sándor
Weisz Sámuel
Weisz Siegfried
Dr. Weisz Phöbus
Weisz Zsigmond
Weisz Feis
Weiszberger Bernát
Weiszburg Emil
Wertheimer Izidor
Wertheimer Miksa
Wertzberger Áron
Wertzberger Miksa
Winkler Jakab
Winkler Mór
Wohl Sámuel
Wolf Adolf
Wolf Jakab
Wolf Mózes
Wolf Sámuel
Wolf Simon

Zachariás József
Zeiger Sándor
Zélig Samu

CHEVRATAGOK ÖZVEGYEI:

Ábel Lázárné
Ábrahám Izsákné
Ausch Hermanné

Baumzweig Samuné
Bergner Mórné
Bernáth Ábrahámné
Bernáth Mendelné
Biró Ignácné
Blum Jenőné
Bolchover Jakabné
Braun Józsefné
Braun Mártonné

Czauderer Salamonné

Dávid Ábrahámné
Dávid Lajosné
Dux Henrikné

Ernster Mórné

Farkas Miksáné
Farkas Sámuelné
Fendrich Adolfné
Fenichel Salamonné
Fettman Ignácné
Fenyő Henrikné
Feuerstein Samuné
Fisch Adolfné
Fisch Frigyesné

Simon Ábrahám
Simon Dávid
Simon Eisik
Simon Izsák
Simon József
Simon Lajos,
szeszes
Simon Lajos,
mészáros
Simon Mendel
Dr. Simon Miksa
Simon Mózes
Simon M. Lajos
Simon Náthán
Simon Mihály
Simon Mór
Sinreich Simon
Siovits Emánuel
Siovits Herman
Siovits Mendel
Smiel Ábrahám
Smiel Lázár
Smiel Samu
Schnabel Herman
Sommer Márton
Somogyi Márton
Sonderling Ábrahám
Spéter Mózes
Spiegel Áron
Spielman Arthur
Spielman Mendel
Spielman Miksa
Spielman Pál
Spitz Aladár
Spitzer Mór
Stauber József
Stein Móritz
Stein Samu
Stein A. Mózes
Steinberger Béla
Steinberger Emil
Steinberger Herman
Steiner Ármin

Stern Herman
Stern Salamon
Dr. Stern Vilmos
Stössel Ábrahám
Stössel Herman
Stössel József
Stössel Lajos
Strohli Ferenc
Strohli Mór
Szabó Dávid
Szabó Jakab
Szabó Mendel
Szegáll Ábrahám
Szenes Dénes
Dr. Szinetár László

Taub Sándor
Teszler Henrich
Teszler Jakab
Tischler Márton
Tischler Zsigmond
Traub Jenő
Traurig Herman
Turi Fülöp

Ujhelyi Ignátz
Ullmann Andor
Ullmann Samu

Vadász Jenő
Vaianu Volf
Vázsonyi Manó
Végh Márton
Veres Mátyás
Vigdorovits Izsó
Vigdorovics Endre

Wallerstein Antal
Weil Joél
Weiman Miksa
Weinberger Béla
Weinberger Emánuel
Weinberger Henrik

Salamon Árpád
Salamon Ábrahám
Salamon Emil
Salamon Herman
Salamon Izsák
Salamon Izráel
Salamon Jakab
Salamon Farkas
Salamon József
Salamon Móric
Salamon Emánuel
Salamon Jenő
Salamon Mendel
Salamon Mihály, cipész
Salamon Mihály, tojásos
Salamon Samu
Salamon Sámson
Salamon Sándor
Salamon Lipót
Salamon Sámuel
Salamon Salamon
Sámson Endre
Sámson Izsák
Sámson Mendel
Sámson Samu
Sámuel József, tanitó
Sámuel József, magánzó
Sámuel Mihály
Sámuel Nándor
Sándor Samu
Sándor Viktor
Scharfstein Mór
Dr. Szarvas Jakab
Schächter Éliás
Schächter Márton
Schächter Márton utódai
Schächter Mihály
Schildkraut Izsák
Schindler Mór
Schlesinger Márton
Schmiedt Izsák
Schmiedt Ödön
Schmiel Mór
Schönfeld Salamon
Schönhaus Herman
Schönhaus Miksa
Schreiber Márton
Schwartz Árpád
Schwartz Dávid
Schwartz Ignác, vállalkozó
Schwartz Ignác, nyomdász
Schwartz Izidor
Schwartz József
Schwartz Herman
Schwartz Herman, kereskedő
Schwartz Henrik
Schwartz Márton
Schwartz Máyer
Schwartz Mihály
Schwartz Miklós
Schwartz Lajos
Schwartz Mór
Schwartz Náthán
Schwartz Sámuel
Schwartz Sándor, beles
Schwartz Sándor, bádogos
Schwartzberger Mihály
Dr. Sebestyén József
Dr. Sebestyén Rezső
Seelenfreund Sándor
Seif Szináj
Sennensieb Márkus
Sennensieb Soma
Sennensieb Herman
Dr. Silberman Marcel

Nierenfeld Samu
Nierenfeld Simon
Nimberger Ernő
Noszin Samu
Noti Dezső
Noti Mihály
Nuszbächer Adolf
Nuszbächer Ignác
N. Holló Károly

Ornstein Mayer
Dr. Ornstein Móric
Öhlbaum Ábrahám

Pál Márton ifj.
Pál Márton id.
Pál Miklós
Pál Samu
Perlmutter Ábrahám
Pick József
Pollák Bernát
Dr. Pollák Sándor

Rácz Béla
Radnai Dezső
Rados Manó
Rados Mór
Rafael Hilel
Rappaport Miksa
Réger Fülöp
Réger Sándor
Réger Lázár
Reich Géza
Reich Samu
Reinfeld Izsó
Reisman Dávid
Dr. Reiter Artur
Reiter József
Révész József
Richter Salamon
Riesler Izidor
Rimóczi Jakab
Rimóczi Mór
Robert Ervin
Rosen Elek
Rosen Herman
Rosenberg József, kereskedő
Rosenberg József, mészáros
Rosenberg Márton
Rosenberg Farkas
Rosenfeld Ármin
Rosenfeld Izsák
Rosenfeld Nándor
Rosenfeld Mihály
Dr. Rosenfeld Salamon
Rosenfeld Vilmos
Rosenthal Gyula
Rosenwasser Lajos
Rosenwasser Mihály
Rosenzweig Antal
Rosenzweig Emánuel
Rosenzweig Lázár
Rosenzweig Máté
Rosman Mór
Rosman Sámuel
Rosman Samu
Rosner Benczi
Rosner Samu
Rössler Jakab
Roth Adolf
Roth Izsák
Roth Herman
Roth Mihály
Roth Márton
Rothman Emil
Rothman Márton
Rotschild Lajos
Rotschild Sándor
Rottenberg Lázár
Rotter Jenő
Rózsa Ignác

Salamon Antal
Salamon Adolf

Dr. Lengyel Miklós
Leöb Mihály
Leöb Ödön
Lieberman Hersch
Lieberman Márton
Lieberman Sándor
Lilienthal Sándor
London Herman
Löb Izsák
Löb Mór, magánzó
Löb Mór, szabó
Löb Lázár
Löb Sámuel
Löbl Heinrich
Löbl Imre
Löbli Dezső
Löbli Lörinc
Löbli M. Mihály
Löffler Vilmos
Lörincz Béla
Lörincz Ignác
Lövi Herman
Lövi Ignác, igazgató
Lövi József
Lövy Ignác,
fatermelő
Löwinger Lázár
Löwinger Manó
Ludwig Náthán
Lusztig Lajos
Lusztig Nándor

Málkiszman Mór
Mandel Adolf
Mandelbaum Izidor
Mandula Ernő
Mandula Gyula
Mandula Izsák
Mandula Márton
Mandula Sándor
Mandula Samu
Marmorstein Jenő
Marmorstein Dávid
Marmorstein Márton
Marmorstein Sámson
Marmorstein Sándor
Márton Salamon
Mátyás Mór
Mátyás Ignác,
ügynök
Mátyás Ignác,
vendéglős
Marosi József
Máyer Máyer
Meisner Rezső
Meiszter Márton ifj.
Meiszter Manó
Melchner Herman
Mendelovits Jakab
Mihály Manó
Mihály Mózes
Molnár Samu
Móritz Béni
Moskovits Vilmos
Moskovits Hersch
Mózes Elek
Mózes Ignác
Mózes József
Mózes Samu
Mund Áron
Müller Sámuel

Nachmanovits
Zsigmond
Nagyfaludi Nándor
Nasch József
Nasch Lázár
Neufeld Adolf
Neufeld Jakab
Dr. Neufeld Jenő
Neuman Dezső
Neuman Samu id.
Neuman Samu ifj.
Dr. Neuman Vilmos
Neuman Izidor
Nierenfeld Izidor

Kalmár Mihály
Kanner Jakab, rabbi
Kappel Izsák
Kappel Izráel
Kasztner József
Katz Dénes
Katz Jenő
Katz Ignác
Katz Márton
Katz Ármin
Katz Salamon
Kaufman Dávid
Kende Lipót
Kepes Samu
Kertész Márton
Kibovits Herman
Király Márton
Klärman Wolf
Klein Adolf
Klein Dávid
Klein Ignác
Klein Izsák
Klein Hugó
Klein Jeremiás
Klein Lajos
Klein Miksa
Klein Manó
Klein Mózes
Kleinberger Mór
Kleinman Herman
Kohn Adolf
Kohn Áron
Kohn Emil
Dr. Kohn Gyula
Dr. Kohn Hilel
Kohn Mihály
Kohn Miklós
Kohn Ignác
Kohn Mózes
Kohn Samu
Dr. Krausz Imre
Dr. Krausz Jenő
Krausz Simon
Krausz Viktor
Krämer Ignác
Krémer Dávid
Kühlstock Mátyás

Landau Adolf
Landesz Samu
Landeszman Ferenc
Landeszman Jenő
Landeszman Izidor
Landeszman Lajos
Landeszman Samu
Láng Dávid
Langfeld Márton
Langsner Izráel
Lasz Lázár
László Jenő
László Gyula
Lázár Ábrahám
Lázár Áron
Lázár Fülöp
Lázár Lajos
Lázár Hersch
Lázár Zoltán
Léb Béla
Léb József
Léb Miksa
Léb Simon
Léb Márkusz
Léb Sámuel ifj.
Lebovits Béla
Lebovits Gyula
Lebovits Jakab
Lebovits Károly
Lebovits Márton
Lebovits Mór
Dr. Lebovits Miksa
Lechner Emil
Legman Miksa
Legman Lipót
Legman Rudolf
Leichter Jakab
Dr. Leitner Fülöp

Hausman Mátyás
Heilper Arthur
Heimlich Izidor
Heimovits Márton
Heller Lajos
Dr. Heller József
Heller Ferenc
Hellman Jenő
Hellman Miksa
Hellman Lajos
Hellman Mór
Herkovits Jenő
Herman Manó
Herman Samu
Herskovits Emánuel
Herskovits Imre
Dr. Herskovits Izidor
Herskovits Márton
Herskovits Mór
Herskovits Mór,
cukorkereskedő
Herskovits Miksa
Hescheles Jónás
Hilfman Nándor
Hirsch Adolf,
borkereskedő
Hirsch A. Adolf
Hirsch Czalel
Hirsch Lajos
Hirsch Mór
Hirsch Herman
Hirsch Manó
Dr. Hirsch Gyula
Hirsch Jenő, Jakab
Hochman Jakab
Hoffman Adolf
Holder Miksa
Holländer Ernő
Holländer Márton
Holländer Mendel
Holländer Sándor
Dr. Holló Endre
Hönigsberg Miklós

Indig Mór
Indig Zsigmond
Izráel Emánuel
Izráel Fülöp
Izráel József
Izráel Izsák
Izráel Izidor
Izráel Mór
Izsák Bernát
Izsák Ferenc
Izsák Jenő
Izsák Márton
Izsák Mór
Izsák Mihály,
gabonás
Izsák Mihály,
ügynök
Izsák Miklós
Izsák B. Pinkász
Izsák Simon,
kereskedő
Izsák Simon,
bőrös

Jakab Adolf
Jakab Ernő
Jakab Elek
Jakab Simon
Jakab Mihály
Dr. Jakobi József
Janovitz Géza
Janovitz Sámuel
Jéger Izsó
Jeremiás József
Dr. Jónás Imre
Jozepovits Simon
József Mór
Judovits Lázár

Káhán Izidor
Káhán József
Káin Kálmán
Kain Lipót
Kalmár Ferenc

Goldberger József
Dr. Goldberger Ede
Dr. Goldenberg Pál
Goldfried Ignác
Goldfried Vilmos
Goldglancz Jakab
Goldman Béla
Goldman Bernát
Goldman Herman
Goldman Izsák
Goldman Jenő
Goldner Josua
Dr. Goldner Mihály
Goldner Salamon
Goldstein Adolf
Goldstein József
Goldstein Márton
Goldstein Ignác
Goldstein Lajos
Goldstein Gidáli
Goldstein Samu
Goldstein Vilmos
Gombos Sámuel, kereskedő
Gombos Sámuel, magánzó
Gottlieb Aladár
Gottlieb József
Gottlieb Lajos
Gottlieb Márton
Gronner Ábrahám
Gronner Bencze
Gronner Samu
Grosz Bernát
Grosz Emánuel
Grosz Herman
Groszman Jenő
Grün Adolf
Grün Emánuel
Grün Ede
Grün Jakab
Grün Mór
Grün Móric
Grün Samu, kenyérgyáros
Grün Samu, alkalmazott
Grün Sándor ifj.
Grün Sándor, lisztes
Grünbaum Ferenc
Grünberg Kálmán
Grünblatt Samu
Grünfeld Ansel
Grünfeld Dávid
Grünfeld József
Grünfeld Herman, kereskedő
Grünfeld Herman ifj.
Grünwald Jakab
Grünwald Izidor
Grünfeld Lajos
Grünwald Mór
Grünwald Mihály
Grünwald Ármin
Grünwald Samu
Grünwald Dezső
Grünwald Géza
Grünwald Zoltán
Gubbman Izsák
Guttfried Adolf
Guttmann Dezső
Guttman Márton

Hajnal Izidor
Hajós Mátyás
Dr. Halász Pál
Halberstein S. Léb, főrabbi
Hamlett József
Hanz Dávid
Hendler Herman
Harfenesz Czalel
Harfenesz Juda
Harmath Adolf
Hartman Mór

Feig Herman
Fein Salamon
Feiner József id.
Feiner József ifj.
Feingold Léb
Dr. Fekete Samu
Felsner Samu
Dr. Fenichel Mór
Ferencz Mendel
Ferencz Zoltán
Fesztinger Dávid
Feuerman Ignátz
Feuerstein Izsák
Feuerstein Lőrinc
Finkelstein Alfréd
Fisch József
Fisch Móric
Fisch Samu
Fischbein Ármin
Fischer Áron
Fischer Ferenc
Fischer József
Fischer Manó
Fischer Mihály
Fischer Rezső
Dr. Fischer Tivadar
Fischer Tibor
Fischer Zoltán
Florenthál Mór
Frankl Miksa
Frenkel Herman, fás
Dr. Fried Emánuel
Fried Lajos,
korcsmáros
Fried Lajos,
ügynök
Fried Izsák
Fried Mór
Friedman Bernát
Friedman Dávid
Friedman Géza
Friedman Herman,
fás
Friedman Herman,
hitk. alkalmazott
Friedman Ignátz,
fás
Friedman Ignác ifj.
Friedman József
Friedman Márton
Friedman Náthán
Friedman Sándor
Friedman Salamon
Fruchter János
Fuchs Bernát
Fuchs Herman
Fülöp Ignác

Gábel Vilmos
Gancz Dávid
Gancz Izsák
Gancz Lajos
Gancz Samu
Geiszt Adolf
Gerő Sámuel
Gidáli Adolf
Gidáli József
Gidáli Ferenc
Gidáli Miksa
Gidáli Mór
Glancz Ármin
Glancz Jakab
Glancz Miksa
Glaser Josua
Glasner Akiba,
főrabbi
Glasner Benjámin
Dr. Glasner Izsák
Glück Izrael
Glück József
Glück Lázár
Glück Mór
Goldberger Fülöp
Goldberger Kálmán
Goldberger Herman
Goldberger Miksa

Blum Lázár
Blumenfeld Simon
Bodner Benjámin
Bodor Gusztáv
Boros Samu
Boskovits Dezső
Boskovits Gyula
Boskovits Ignác
Boskovits József
Braun Jenő
Brecher Oswald
Brenner Léb
Briszk Lajos
Brod Herman
Brodi Benjámin
Brunner Elek
Dr. Brunner József
Brunner Jenő
Dr. Brunner Sándor
Buchwald Manó
Buxbaum Benjámin
Dr. Büchler Dezső

Chlivner Sámuel
Czigoria Lázár
Cziment Adolf
Cziment Bernát
Cziment Géza
Cziment Gyula
Czimmerman Jakab
Czódik Jenő
Czódik Károly
Czuckermandel Adolf
Czerjék Herman

Dászkál Sámuel
Dászkál Rudolf
Dávid Áron
Dávid Gusztáv
Dávid József
Dávid Herman
Dávidovits Mór
Dr. Deák Jenő
Deutel Herman
Deutsch Ábrahám
Deutsch Fülöp
Deutsch Ignác
Deutsch Lipót
Deutsch Mór
Deutsch M. Károly
Deutsch Simon
Deutsch Vilmos
Diamantstein Bernát
Diamandstein Lázár

Edelstein Jakab
Einhorn Izsák
Elek Simon
Elián Viktor
Erdei Lipót
Ernster A. József
Ernster Chaim

Farkas Géza
Farkas Izsák
Farkas Izsa
Farkas Jakab, kereskedő
Farkas Jakab, szeszes
Farkas Jakab, ócskavaskeresk.
Farkas Jakab, ügynök
Farkas János
Farkas József, kereskedő
Farkas József, igazgató
Farkas Lajos
Farkas Mendel
Farkas Miklós
Dr. Farkas Mózes
Farkas Salamon
Farkas Samu
Farkas Simon

vits Izsó, Weisz Béla, Wolf Adolf, Wolf Sámuel, Ziment Bernát. **Chevra** orvos: dr. Schlinger Lajos.

AZ ORTHODOX CHEVRA KADISA TAGJAI AZ 1936-OS ÉVBEN:

Ábrahám Adolf
Ábrahám Dezső
Ábrahám Emánuel
Ábrahám Izsák id.
Ábrahám Izsák ifj.
Ábrahám József
Ábrahám Mór
Ábrahám Mózes
Ábrahám Sámuel
Ádler Ernő
Ádler Jenő
Ádler József
Ádler Sámuel
Ádler Zsiga
Albert Nándor
Albert Samu
Antal Márk
Appel Samu
Arner Izsák
Áron Márton
Ausländer Ábrahám
Ausländer Lajos
Ausländer Lipót

Bachus Ármin
Balázs Imre
Bär Simon
Dr. Bartha Aladár
Bartha Ferenc
Baum Ignác
Baumhaft Náthán
Baumzweig Márton
Baumzweig Samu
Becski Jenő
Bender Sándor
Benéth Henrik
Bernáth Dávid
Beregi Menyhért
Berényi Imre
Berger Ignác
Bergfeld József
Bergfeld Manó
Bergfeld Saul
Bergner Dezső
Bergner Zoltán
Bernáth Nándor
Bernáth Lázár
Berkovits Benjámin
Berkovits Dezső
Berkovits Fischl
Berkovits Jakab
Berkovits Mendel
Berkovits Sándor
Bien Sáje
Bierman Náthán
Bihari Árpád
Bihari Ferenc
Binder Márkus
Biró Andor
Biró Ármin
Biró Márton
Bixenspanner Márton
Blatt Dávid
Blatt Ignác
Blatt Miksa
Blau Márton
Blau Sándor
Bloxenheim Simon
Blum Bernát
Blum Bertalan
Blum Farkas
Blum Jakab

"kincses Kolozsvár városának" ezer forintot kölcsönözhetett. A Chevra kebelén belül már a kezdeti időkben két jótékony közület müködött: Malbis Arumim, amely a szegényeket ruházta fel és Bikur Cholim, amely a szegénysorsu beteget istápolta.

Az 1930-as évek gyökeres változásokat hoztak a Chevra adminisztrációjában. Mindenekelőtt fokozták a tagok számát, állandósitott és fizetett tisztviselőket alkalmaztak, székházat vásároltak, amelyben nemcsak az irodákat helyezték el, hanem a halottasházat, a szertartási osztályt és a tisztviselők és alkalmazottak lakását. A központositás révén minden tekintetben megőrződött a temetések rendje és méltósága is. Uj temetőt vásároltak, amelynek szertartási terme egyike a legimponálóbbaknak volt Erdélyben. A Szentegylet a békés együttműködést fenntartotta cluji hitközségekkel, valamint a kongresszusi Chevrával, azonkivül szorosabb együttmüködést létesitett az ország többi Chevrájával.

Résztvett intenziven a Zsidókórház munkájában és megkivánta teremteni az orthodox Chevrák országos központját. Az alapitványokra első példát Salamon József adta az utóbbi évtizedben, amikor hat helybeli zsidó intézményre hagyományozott nagyobb összeget, amit a család a Chevrára irt át azzal, hogy belátása szerint kezelje. Bolchover Jakab tett jelentős adományt. Lilienthál Sándor pedig saját költségén épitette fel a Chevra udvarán létezett halottasházat.

1936-ban Chevra vezetősége: László Gyula elnök, Weisz Gyula, Schwartz Ignác és Goldstein Lajos alelnökök; Schwartzberger Mihály szertartási elöljáró; Rosenfeld Ármin jótékonysági elöljáró; Schwartz Mór és ifj. Pál Márton gondnokok; Indig Zsigmond pénztárnok; Végh Márton ellenőr; Glanz Jakab gazda. Tanácstagok: Klein Mózes, Goldberger Kálmán, Lilienthál Sándor, Ernster Hermann, Schmidt Izsák. A választmány: Adler Sámuel, Biró Andor, Fischer Rezső, Friedmann Salamon, Heimlich Izidor, Herskovits Mór, Herskovits Imre, Izsák Mihály, Janovitz Géza, Kappel Izrael, Katz Salamon, Langfeld Márton, Landeszmann Lajos, Léb Samu ifj., Léb Miksa, Lévy Ignác (igazgató), Lévy Ignác (fakereskedő), Lusztig Nándor, Marmorstein Márton, Nagyfaludi Nándor, Ornstein Mayer, dr. Reiter Artur, Rimóczi Jakab, dr. Rosenfeld Salamon, Rosenzweig Máté, Rosenzweig Emánuel, Salamon Jenő, Salamon Sámson, dr. Sebestyén József, Sennensieb Márk, Schwartz Márton, Vigdoro-

móczi Jakab, Móricz Benő. Iskolaszék: Glasner Akiba főrabbi, Weisz Gyula elnök, Lilienthál Sándor, Schwartz Miklós, Végh Márton, Buxbaum Benjámin, Hirsch Hermann, Boskovits Ignác, dr. Glasner Izsák, Hirsch Mór (bőrkereskedő), Klein Ignác, dr. Pollák Sándor, Salamon Jakab és Salamon Sámson.

1937-ben a hitközség taglétszáma: 1600.

Elnökök: Weisz Gyula (1937-39); László Jenő (1939-41); Léb Zsigmond (1941-43); és Dr. Stern Vilmos (1943-44).

A kolozsvári orthodox elemi iskola, amely 1875-ben létesült, évtizedeken át csak mint fiuiskola müködött. A leányiskolája 1908-1909. tanévben nyilt meg. Addig mint nyilvánosjogu magánleányiskola müködött a városban. Minthogy az iskola tanköteles zsidó gyermekeknek csak egy kis hányadát fogadhatta be, a többieknek állami iskolába kellett beiratkozniok. 1908-ig 120-140 növendéke volt, 1914-ben már meghaladta a tanulók száma a háromszázat. Legtöbb növendék 1913-25 közötti tanévekben volt, amikor a gyermekek száma már az ötszázat is meghaladta. 1925-ben az iskola felsőbb tagozattal, az V-VII osztállyal bővült. A tantestület nyolc tagból állott: Buxbaum Benjámin igazgató; tanitók: Bernát Szerén, Bihari Árpád, Binder Márkus, C. Hőnig Rózsi, Hartmann Berta, Rosenberg Borbála és Rosenberg Margit. Az iskolával kapcsolatban müködött egy Talmud Tóra, nyolc oktatóval. Az iskola befogadóképessége korántsem elégitette ki a helyi szükségleteket, minthogy még közel hatszáz orthodox zsidó tanköteles látogatta az állami iskolákat.

ORTHODOX CHEVRA KADISA

Az orthodox Chevra Kadisa 1937-ben ünnepelte méltó keretek között fennállásának százéves évfordulóját. Erre az alkalomra Mózes Elek egyleti titkár és Szabó Imre albumot adtak ki a Szentegylet száz esztendejének kimeritő történetével. (Száz év a kegyelet és jótékonyság szolgálatában. A cluji ort. Chevra Kadisa száz éve 5597-5697, 1836-1936. A cluji ort. Chevra Kadisa kiadása, Cluj, évszám nélkül.) Innen tudjuk, hogy a legrégibb adományok, amelyek lehetővé tették a Chevra fejlődését, Berkovits Mosétól származtak, aki 363 bécsi forintot adományozott. A nagyobb adakozók egyike a balánfalvi Chaim Meir ben Slomo, aki 300 ezüstpengő forintot juttatott a Chevra céljaira. Kilencven évvel azelőtt a Chevra olyan kedvező helyzetben volt, hogy

a zsidó közösséget: Fried Lázár dáján tizenegy éves hivataloskodás után meghalt: "Nagy talmudtudós, lelkiismeretes, pontos férfi volt, a zsidó erények megtestesitője". A szomoru megemlékezések sürű sorát 1936. március 22-én zárták le Fuchs Benjámin nagyváradi főrabbi halálának elparentálásával.

Ez év május 10-én választották meg dájenné Háger Juda rabbit, a nagynevü Háger Jiszráel unokáját. Májusban Hochmann Jakab hatvan éves születésnapját és Rimóczi Jakab gazda negyven éves házassági évfordulóját ünnepelték. 1937. januárjában az elöljárósági ülésen Schwartz Miklós bejelenti, hogy az utóbbi időben az állami elemi iskolákban is kötelezővé teszik a szombati irást. Az iskolaszék gondoskodjék tehát, hogy a jövő tanévben a hitközség iskolájának befogadóképessége bővittessék ki és tegyék lehetővé, hogy minden zsidó gyermek vallásos szellemben legalább az alsófoku iskolákat végezhesse el.

Ez a követelés egyik jele volt a felujult vallási irányzatnak, amely a választási küzdelmek során erősen kihangsulyozódott és az uj vezetőségben már győzedelmeskedett. 1937. január 24-én ejtették meg a választásokat. (Választási elnök: Salamon Jakab, tagok: Grósz Hermann, Meisner Rudolf, Feuerstein Lőrinc, Fisch László, dr. Goldner Mihály, Krausz Viktor, Mátyás Mór.) Elnök lett Weisz Gyula; alelnökök: Adler Jenő és Salamon Jakab; kurátorok: Schwartzberger Mihály és Meisner Rudolf; Talmud-Tóra kurátor: Végh Márton; pénztáros: Goldstein Márton; ellenőr: dr. Goldner Mihály; gazda: Goldberger Kálmán; Tanácsnokok: Lilienthál Sándor, Herschkovits Imre, Löwy Ignác igazgató, Schwartz Miklós, Izsák Mihály, Dávid Áron, Biró Andor, Lőwinger Emánuel, Nimberger Ernő. Röviddel a választás után azonban az alelnökök lemondottak és helyükbe megválasztották Lilienthál Sándort és Schwartz Miklóst.

Az orthodox hitközség bizottságai:

Adókivető bizottság: Nimberger Ernő, Ábrahám Mór, Blau Dezső, Áron Dávid, Klein Hugó, Rubin Jenő, Nagyfaludi Nándor, Réger Fülöp, Marmorstein Jenő, dr. Krausz Jenő. Az adófelszólamlási bizottság: Dr. Goldner Mihály, dr. Lebovits Miksa, Grün Mór, Lévi Ignác igazgató, Lilienthál Sándor. Számvizsgálók: Gottlieb József, Neuländer Ottó és Halpert Fischl. Iskolaszék: Salamon Jakab, dr. Glasner Izsák, Boskovits Ignác, Klein Ignác, Salamon Sámuel. Jótékonysági bizottság: Végh Márton, Izsák Mihály, Schwartz Sándor (bádogos), Lusztig Nándor, Ri-

és megveszi a mellette levő sírhelyet. Az ülésen dr. Fischer Tivadar és dr. Pollák Sándor megindító beszédben méltatták a nagy férfiut. Majd ujabb gyászülést kellett tartani: az 1925. január elején meghalt Bergner Mór volt elnök emlékére, aki a jegyzőkönyv szerint "harminc éven át hüségesen dolgozott a hitközségért". 1926. március 21-én Adler Sámuel lemondott inkább személyi, mint elvi differenciák miatt. "Lehetetlen — mondotta az alelnök —, hogy Adler Sámuel elhagyja most a hajót, amelyet oly biztos kézzel kormányzott. Az ő hivatása és feladata, hogy biztos révbe hozza. Nem tulzok, amidőn kijelentem, hogy egyetlen elnök sem mutathat fel annyi eredményt a hitközség körül, mint Adler Sámuel. Öttagu küldöttség keresse fel és biztositsa a lemondott elnököt a hitközség ragaszkodásáról". A bizottság tagjai a község érdemes egyéniségei: Wertheimer Miksa, Zelig Samu, Neumann Mór, Nussbaum Mihály és Löffler Vilmos titkár. A küldöttség érveinek hatása alatt az elnök visszavonta lemondását, hogy a krizises időkben megmentse a helyzetet. A decemberi választáson egyhanguan ujból Adler Sámuel lett a hitközség vezetője.

1928. január 6-án parentálta el az elnök az elöljárósági ülésen Jákob Méir Wald rabbit, a bet'din fejét, aki közel harminc évig töltötte be hivatalát.

Ez év februárjában már dr. Sebestyén József az elnök, aki szintén parentált. Grün Lázárt kellett bucsuztatnia, "régi, derék, áldozatkész hitközségi tagot, aki különösen jótékonyságával és áldásos tevékenységével tette emlékezetessé nevét". 1929. májusában ujra Adler Sámuel az elnök. Átmeneti időre jött utána Schwartz Jakab, majd ismét Adler Sámuel kerül az ügyek élére.

1930. augusztus 14-ikén Rosenzweig Emánuel parentálta el Sebestyén Dávidot megemlékezve a bucsubeszédben, hogy "minden nagyobb alkotás, e férfi nevéhez füződik". 1931. szeptemberében Biró Andor ül az elnöki székbe és 1932. november 27-én már Schwartz Jakab haláláról kellett megemlékezni: "a buzgón, becsületesen és példás korrektséggel dolgozó" elnökről. 1933. junius 11-én nagyiklódi Tischler Mór, "az erdélyi zsidóság kimagasló alakjának tragikus módon történt elhalálozása fölötti mélységes gyászát kellett nyilvánitania" a hitközség vezetőségének. 1918-ban a román hatóságok államositották erdőállományának egyrészét, a fellebezési tárgyaláson, 1933 junius 11-én, román tiszt agyonlötte. Augusztusban ujabb haláleset szomoritja

rint autonóm hatáskörébe tartozó vallási és ezzel összefüggő ügyeket ezentul is kizárólag önmaga kivánja intézni — kivánatosnak tart olyan egyesülést, mely az egész erdélyi zsidóságot magában foglalja, ezen kérdésnek a társhitközségekkel egyetértésben való megoldása végett pedig azokkal ily célra érintkezésbe lép."

1919. julius 15-én Glasner Móse főrabbi bejelenti az elöljáróságnak megmásithatatlan elhatározását, hogy még a nagyünnepek előtt feleségével kivándorol Palesztinába. Ugyanezen az ülésen jelenti Sebestyén Dávid elnök, hogy az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség a hitközséghez fordult, hogy "dr. Herzl Tivadar, a cionizmus előharcosának tizenöt évi halálozási évfordulója alkalmából a hitközség rendezzen gyászistentiszteletet a templomban". A kérvényt kilenc hitközségi tag irta alá, de négy utólag visszavonta aláirását, "nehogy a hitközségben az egyetértést megzavarják". Rosenzweig Emánuel megmenti a feszült helyzetet azzal az érveléssel, hogy Mózes mesterünk halála napján kivül zsidó templomban soha nem méltatnak elhunytat. 1919. október 19-én elnökké választják Schwartz Jakabot, alelnökké Lasz Lázárt. 1921. szeptemberében Bergner Mór az elnök, aki 1922. jan. 3-án a felekezeti béke dokumentálásaként a hitközség nevében üdvözli a jubiláló dr. Eisler főrabbi, egyetemi magántanárt. 1922. elején iktatták be hivatalába Glasner Akiba főrabbit. Harcok keletkeznek a Tarbut Iskolaegyesület körül, amely nem tudja kellőképpen felszerelni a tanerőkben izmos, de anyagi eszközökben gyönge iskolát. 1922. szeptemberében Tischler Mórt választják elnökké.

A hitközség vezetősége érzi, hogy az uj történeti helyzetben közügyekben járatos, vallásos és tekintélyes férfi szükséges a hitközség élére. Legalkalmasabbnak bizonyult erre a pozicióra az erélyes, körültekintő és a disszidens, tulbuzgó szefárdok felé is posszibilis Adler Sámuel, akit 1923. március 18-án megválasztottak elnöknek. Az uj elnök első dolga volt, hogy határozzon az iskola tannyelvének ügyében. Az elnök befolyására: a jiddis helyett a héber nyelv bevezetését határozták el.

Az elöljáróság őszi ülésszakán, november 2-án jelentették be Glasner Móse főrabbi Jerusálemben bekövetkezett halálát. Adler elnök a képviselőtestület ülésén bucsuztatta a nagynevű tudóst és papot. Bejelentette, hogy a hitközség a főrabbi özvegyének havi öt fontot folyósit nyugdijképpen, sirkövet állit neki

halt. Helyébe Hirsch Adolfot választották elnökké. 1906-ban számos egyetemi hallgató diákasztalt létesit, gabella-mentességet kér és kap a hitközségtől, azonfelül ötszáz korona segélyt.

1907. májusában közfelkiáltással ismét Sebestyén Dávidot választják elnökké; 1908. májusában szavazattöbbséggel Tischler Mórt. 1910. augusztus 18-án határozták el, hogy egy zsidó kórház "állandó fenntartási alapja javára" a hitközség huszonötezer koronás alapitványt tesz. 1911. április 25-én ismét Sebestyén Dávid az elnök, aki gondoskodik uj alapszabályokról, minthogy a költségvetés kiadásainak fedezéséhez uj bevételi forrásokra van szükség. 1916-ban Sebestyén Dávid a bukovinai menekülteket segélyező bizottság ülésén beszédet tart, amelyben kihangsulyozza, hogy "vallási szempontok a segélyezés körül teljesen mellőzendők. Segiteni kell mindenkin, aki rászorul". A bizottság tagjai: Hirsch Adolf királyi tanácsos, Kohn Zsigmond, Grünfeld Anschel, Rosenzweig Emánuel, Salamon Mór, Salamon Márton, Boskovits József, Weisz Ignác, Weisz Ármin, Eisler Mátyás, dr. főrabbi, Dick Jakab, Grósz Frigyes és dr. Szántó Zoltán. 1917. december 9-én Janovitz Géza szóvá teszi az iskolaépités ügyét. Követel higiénikus, jól felszerelt, modern iskolaépületet.

1918-ban a cionizmus jelentősen előretört a hitközségi életben. Ebben a hóditásban nagy része volt Glasner Móse főrabbinak, aki nem egy beszédében fejezte ki azt az általa ismételten hangoztatott gondolatot, amit az október 28-i elöljárósági gyülésen fejezett ki, hogy: "a zsidóság nem süllyedhet csupán vallássá, amellett, hogy népi mivoltát megtagadja". Ezen az elöljárósági gyülésen jelen volt a kongresszusi hitközség főrabbija, dr. Eisler Mátyás is. Az Ezra ifjusági egyesület zsidó őrség felállitásához kérte a hitközség támogatását, minthogy a forradalmi jelenségek antiszemita jelleget öltöttek.

Jellemző a hitközség cionista felfogására a határozat, amelyet a Zsidó Nemzeti Szövetség megkeresésére hozott: A Kolozsvári aut. orth. hitközség elöljárósága az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetségnek az erdélyi hitközségekhez intézett 13. számu megkeresésére a következőkben határozott:

"A hitközség magáévá teszi azt az álláspontot, hogy az erdélyi zsidóság a világon szétszórva élő, de fajilag és vallásilag egységes zsidó nemzetnek részét alkotja és ez elvi alapon — annak kifejezett hangsulyozása mellett, hogy az alapszabályai sze-

Uj korszakot jelent Smil-Sebestyén Dávidnak hitközségi elnökké való megválasztása. Tetterős, szivós, munkakész vezetőt kapott a hitközség ebben a férfiben, aki gyermekkorát még régi nevelési elvek szerint, chéderben, majd a jesivákon töltötte. Ipart tanult, zsidók között ritka mesterséget: kőfaragást. Gyakorlatiasságra beállitott mentalitásával nemsokára függetlenitette magát. Első dolga volt, amikor elnök lett, hogy lehetővé tette a szegénysorsu zsidó gyermekek ingyen tanittatását. Ötven százaléka a tanulóknak részesüljön tandijmentességben, ez volt a jelszava. Majd egyesitette a monostori kehilát a kolozsváriéval. 1896. január elsején megalakult a Talmud egylet (Sasz Chevra). A hitközségi vezetőség egyik erősen aktiv tagját dr. Rudas Gerő fogorvost ez év decemberében magántanárrá nevezték ki; a hitközség üdvözlő iratot intézett hozzá. 1898 április 11-én gyalui Bernát Albert inditványt tesz, hogy Sebestyén Dávidot, örökös diszelnökül válasszák meg. Alkalmat erre az elnök eredményes fáradozása adott. Sikerült néki az Országos Iskolaalapból nagyobb kölcsönt szereznie.

1899. március 28-án választották meg a hitközség titkárává óriási szótöbbséggel Löffler Vilmost. A hitközségi élet ettől az időponttól kezdve gyökeres átalakuláson megy keresztül. A fiatal, rendkivüli képességü, munkásságában modern, de szellemében konzervativ titkár a pesti és pozsonyi orthodox hitközségek mintájára szervezi meg az adminisztrációt. 1901-ben Schwartz József az elnök, akinek munkálkodása idején ünneplik a főrabbi huszonöt éves jubileumát. 1903-ban ismét aktuálissá válik az orosz zsidók szomoru ügye. Gyalui dr. Bernát Albert inditványozza, hogy a hitközség körlevélben hivja fel közös akcióra az egész ország zsidó hitközségeit. Az akció célja "odahatni az orosz cárnál, hogy oroszországi fajrokonaink további üldözése, irtása megszünjék és ottani hitsorsosaink szakadatlan szenvedéseinek véget vettessék, továbbá egy asylum létesitése, hol menten a politikai cionizmus ábrándjaitól, az üldözöttek menedéket, csendes, boldog otthont találnának". Wertheimer Miksa és Hübschmann Mór urakat bizták meg, hogy érintkezzenek ebben az ügyben a neológokkal közös körlevél kibocsátása tekintetében.

1903. junius 21-én közfelkiáltással gyalui dr. Bernát Albertet választják meg elnöknek; alelnök: id. Hirsch Adolf. 1904. augusztus 14-én Tischler Mór szomorú jelentéssel szolgált; Gyalui Bernát Albert amerikai utján a vasuton hirtelen meg-

Feljegyzésre érdemes, hogy 1880-ban negyven pengő forint fizetéssel véglegesitették jegyzői állásában Rosenberger Ferencet, aki mellesleg rendőrtiszt volt.

1880-ban megjelent Kolozsvárt az akkori idők egyik érdekes alakja: Lichtenstein Hillél rabbi Kolomeáról és prédikációt tartott a templomban. Már előbb három évig (1851-1854) papja volt a kolozsvári zsidóknak.

Erős konzervativ irányt akart érvényesíteni a hitközségben, emiatt a modernség felé hajló Friedmann Ábrahám gyulafehérvári országos rabbival összekülönbözött. A vége az lett, hogy az országos rabbi elüzte a rabbiszékből és csendőrökkel zavartatta ki a városból. Most hogy 1880-ban visszajött, diadallal fogadták. Ittléte alkalmával az összes Tóra-pergamenteket átnézték és hibáit kijavitották. A buzgó és szentéletű rabbi szerint a hitközség bajait a Szentirással való nemtörődés okozta. Ugyanakkor az üldözött orosz zsidók felsegitése érdekében akció indult, amelynek során az előljáróság megköszöni Tisza Kálmán miniszterelnöknek és Wahrmann Mór képviselőnek ezirányu segitségét.

1884. juniusában Glasner Móse uj jesivája számára támogatást kér a hitközségtől.

1885-ben az elemi iskolát is fejlesztik; három tanitói állásra pályázatot irnak ki. Az iskolabizottság tagjai: Boskovits József, Pollák Salamon, dr. Adler, Kohn Jónás és Grünfeld József, akik sokat buzgólkodnak az iskola nivójának emelése körül. Ezután évekig nem történik különösebb esemény. A kántor, az énekkar, az etrog elárusitás, a tollfosztás joga, a gabella, a mészárszékek bérei, az imaházak körül támadt apró konfliktusok, a husvéti liszt, a pászkajövedelem gondjai kötik le a képviselőtestület és előljáróság figyelmét. 1888-ban Náthán Salamon ügyvéd a hitközség elnöke, egy év mulva gyalui dr. Bernát Albert. Mellette müködnek: Boskovits József, Fenichel Salamon alelnökök, Taub Náthán ellenőr. Az uj elnök azzal kezdi müködését, hogy báró Hirsch Móric bankárt, a nagy emberbarátot megválasztatja a hitközség disztagjává. Szeptemberben már lemond és pedig a kongresszusi hitközségnek egy átirata miatt. Az ügy békés elintézést nyert, de november 10-én visszavonhatatlan elhatározással mégis elvonult a zsidó közélet éléről. Helyébe Boskovits Józsefet választották elnökké. 1891-ben Fenichel Salamon a hitközség elnöke. Másodelnök Pollák Salamon, kurátorok Brunner Izsák és Hermann Ferenc, pénztáros Kohn Zsigmond.

tások történjenek. Az iskolát valahogy fenn lehetett tartani és pedig az Országos Iskola-alap támogatásával. Ez év november 18-án halt meg, tizenegy évi papi müködése után Glasner Ábrahám főrabbi. Óriási részvét mellett temették, a vidékről is tömegesen jöttek végtisztességére. Dés, Bánffyhunyad, Szászrégen, Várad, Miskolc, Krakkó, Pozsony, Torda, Kismárton, Kraszna, Szilágysomlyó rabbijai tartottak beszédet fölötte. 1877. december 2-án tartott elöljárósági ülésen egyhangulag kimondották, hogy az özvegyről gondoskodni fognak és a kismártoni Ehrenfeld Sámuel főrabbi, az elhunyt sógorának javaslatára kimondották, hogy fiát fogják beiktatni a rabbiszék örökébe. A tizennyolc éves kimagasló képességü Glasner Móse megválasztása lelkes örömet keltett az orthodox zsidók táborában. Reich Izsák, az Országos Orthodox Iroda elnöke, a pozsonyi, a bécsi, a szigeti és a kolomeai főrabbi sürgöny utján gratuláltak a hitközségnek. A fiatal rabbival közölték, hogy három év leteltével be kell mutatnia három tekintélyes paptól származó rabbiképesitését, különben a rabbiválasztás joga vissza fog szállani a hitközségre. Ez ellen csak Allenberg elöljárósági tag tiltakozott, aki egyébként is heves ellenzékieskedésével tünt ki mindaddig, amig el nem hagyta a hitközséget.

1877. juniusában kántort választanak, a Pestről származó Kriener Mózest azzal a feltétellel, hogy négy énekest tartson, évi ezer forintért. Ő azonban takarékoskodni akart és kettővel is megelégedett volna. E körül hónapokig tartó viták támadtak, amelyeknek nyomán nyilvános botrányok törtek ki. Kohn Jonás, a Beth Avraham elöljárója, azt hiresztelte a kántorról, hogy Miskolcon metszői teendőket végzett a kongresszusi hitközségnél. A rabbi e hirre eltiltotta a kántort a vágatástól. De Kriener megcáfolta a rágalmakat, mire elejtették ellene a kampányt. Egy évvel később ujabb pénzügyi zavarokkal kellett a hitközségnek megküzdenie; a végrehajtó gyakran kopogott az iroda ajtaján. Az elöljáróság nem tehetett egyebet, minthogy a kedvezőtlen gazdasági viszonyok ellenére egyeseknek felemelte hitközségi adóját. Emiatt Lefkovits Sámuel elöljárósági tag egy napon, minden előzetes tárgyalás nélkül, bejelentette a rabbinátuson, hogy elhagyja vallását. Imaszékét taliszostól, tefilinestől, papucsokkal, imakönyvekkel együtt eladta Gansl Márknak. Nem egyedül tért ki. Magával vitte a keresztségbe vejét, Farkas Józsefet, aki fiatal korában szorgalmas és jóeszü jesiva-bócher volt.

e célra felkért fejérvári rabbi értelmesen felelt meg hivatásának".

Az első rendszeres elöljárósági jegyzőkönyv 1869 márciusától datálódik. Megtudjuk belőle, hogy Glasner Ábrahám rabbit, aki 1863-ban jött Liptószentmiklósról, havi hatvan forint "előre kiadott fizetéssel, külön évi tiz forint a prédikációkért" — véglegesitették. A hitközség vállalta állami adóját és szabad lakását. A butorhasználat is az övé volt; a lelkész lakását abban az időben ugyanis a hitközség butorozta be. A község kötelezi magát arra, hogy konzervativ szellem fog uralkodni az intézményekben. Fizetéses titkár is müködik már akkor, Grünfeld Vilmos, akit később a pozsonyi hitközség hivott meg titkárául.

1871-ben határozták el Talmud Tóra felállitását. 1874-ben a modernül ujjászervezet hitközség élére Weinberger Pál kerül, helyettesei: Wertheimer József és J. S. Kappel. Első kurátor Heimann Emánuel, második Jakob Kappel. Ebben az évben előkészitik az iskolát és szervező bizottságot, iskolaszék-félét jelölnek ki Rosenfeld József, Kohn Jonás, Löbl Mózes, és Kasztner Hermann urak személyében. Az egyik bizottsági tag ama javaslatát, hogy az iskolaszervezés nagy költségeit az alkalmazottak fizetésének csökkentésével fedezzék, egyöntetüen elvetették. Ehelyett kimondották, hogy minden zsidó köteles kultuszadót fizetni. Komoly akció indult tehát uj hitközségi tagok szerzésére. Ugy látszik, az akció sikerült, mert a következő évben, amikor Schwartz József volt az elnök (helyettese: Rosenfeld József; gondnokok: Wertheimer Mózes és Brunner Izsák), már uj rituális fürdő épitését határozták el a templom udvarán.

Ugyanebben az évben nyitották meg az iskolát negyven gyermekkel és két tanitóval. Ekkor történt az első szakadás is, amennyiben a buzgóbb rétegek, mint "szefárdok" külön templomegyesületet létesitettek, Beth Avraham név alatt. A nagy hitközség egységét nem sikerült megmenteni. A szikszói rabbi, a pozsonyi Feisch Fischmann, továbbá a dési, a váradi és dorogi rabbik sokat próbálkoztak e körül, de a konzervativ elem intranzigensen követelte a maga külön vallási életformáját és megnyitotta templomát. Az 1877-ik évben ugylátszik az általános gazdasági krizis mélyebb nyomott hagyott a zsidó közösség fejlődésében. Április 15-én Glasner Ábrahám rabbi megjelent az elöljáróság ülésén és bejelentette, hogy önként lemond fizetésének huszonöt százalékáról, nehogy az alkalmazottak között elbocsá-

teleket gyakorolhassák, fogadván minden törvények szentül teljesitését, ha vétenek, ezek büntetése kiállását".

1835. április 8-án a városi tanács jelentést tesz az egyházi Névtár kiadhatása végett. Eszerint Kolozsváron a zsidó férfiak száma 61, a nők száma 48 volt.

A zsidók üldöztetésének — irja Jakab Elek "Kolozsvár történetében" — letelepedésük korlátozásának az 1842-iki év szabott határt. A korszellem, az emberi jogok közösségének érzete, az ipari és kereskedelmi érdekek hatása, az országgyülések szabadelvü vitái és a királyi kormányszék és udvari kancellária emelkedettebb jogfelfogása kihatott reájuk is. Már nem lehetett őket Károlyfejérvárra korlátolni, üldözni, az országból kiutasitani. Brassóban és Marosvásárhelyen egyik- másik főurnál és birtokos egyházi testületnél menhelyet és pártfogást találtak. A példa hatott.

A kolozsvári zsidók utolsó összeirása a forradalomig, 1846-ban volt. Számuk akkor körülbelül 60 családra rugott.

1843. január 18-án Grünel Izrael kolozsvári zsidó könyvkereskedés nyitására kért engedélyt. Wertheim Dávid kérte a tanács ama határozatának a kormányszék által való megerősitését, amely szerint azok a zsidók, akik a szombatot megtartó hitsorsosaik kárára e napon is árulnak, büntettessenek meg 21 forinttal.

A hitközség irattárában a legrégibb okirat 1846 decemberéről szól, melyben Hermann Mihály és Heimann Emánuel szerződést kötnek a "zsidó eklézsia" megbizásából, hogy megvegyék a külső Magyar uccai tizedben 1850 ezüst forintokért a rituális fürdő melletti telket templomépités céljából. Az épitkezés három évvel később fejeződött be, amikor a szerződésnek a munka átvételéről szóló részét már Hersch Farkas és Hersch Fischer irták alá. A templom avatásáról a Pesti Napló 1852. január 21-iki számában olvassuk: "A mult hónapban avatták fel Isten tiszteletére a kolozsvári izraeliták uj templomát, amelynek alapját alig másfél év előtt Urbán tábornok ur, akkori vidékparancsnok tevé le s a vallási buzgalom oly hamar bevégze. Az ünnepélyt diszité Erdély római katolikus püspöke, Kovács Miklós ur nagyméltósága, mint az erdélyi izraeliták fővédője, ki mint ilyen a főrabbi kinevezését is kezeli. Jelen volt a vidéki cs. k. polgári biztos, Bogdán őméltósága, a kolozsvári tanács és más minden rendü és rangu vallási szép közönség. Az ünnepélyi szónok, az

megfizetik, a polgári jogok élvezhetésétől őket elzárhatóknak nem tartotta.

1812-ben már zsinagógát akartak felállítani és rabbit kívántak alkalmazni. Akkor már itt tartózkodtak: Deutsch Lipót és Lázár, Rebics Rózsi leányával, Wellisch Dávid, Ábrahám és Sámuel fiaival s Náni leányával, Salamon Ádám Simon fiával s Juci lányával, Kamovits Farkas és egy Sámson Illés fiaival. Papjuk egy Káin József nevü volt. Minthogy a templom felállítására nem kaptak engedélyt, majd az egyik, majd a másik hitrokonnál tartottak istentiszteletet.

Az első imaházban, amelynek falai vesszőből voltak fonva, 1818-ban tartották az első istentiszteletet. A telket Liedemann Márton nagyműveltségű ágostai hitvallásu lelkész szerezte meg nekik, egyháza telkén, a Kűl Magyar-uccában. Kain József tekintélyes zsidó, aki a rabbi-funkciókat végezte, barátja volt a lelkésznek. Az első elnök Wellisch Dávid volt. Később kibérelték templomi célokra egy Varjas nevü csizmadiának a Kül Magyar-uccában lévő házát, amely 1888-ban még fenállott. Papjaik: Lichtenstein Henrik (Margitta) (1851-3), aki két évig volt itt, utána Fischmann Feisch (1861-3), akit Pozsonyban választottak meg, majd Glasner Ábrahám (1863-1877), Glasner Mózes (1887-1923). A zsinagógát 1851-ben épitették, körülbelül negyven községi tag adakozásából.

Megható a kérvény, amelyet a kolozsvári zsidók irtak és 1822. április 22-én tárgyalt a városi tanács. A zsidók ezt irták: "Ők nem hibásak azért, amit eleik vétettek s amiért hazájokból számüzetve bujdosókká lettek a földön. A régi büntetés nem tarthat örökké, kivált azért, hogy ők eleik rendtartása és törvényeik mellett megmaradtak és ma is zsidók, mert ők becsületes emberek, senkinek nem vétnek, semmi különleges polgári jogot nem követelnek, magukat mindenben a város kiváltságaihoz s törvényeihez alkalmazzák, elöljáróit magukéinak ismerik, a kincstárnak hasznára vannak, a keresztényekkel, ha különböző módon is, de egy célra törekednek s bár némely véleményekben és szertartásukban különböznek is, de Istent ismernek s imádnak, minden embert felebarátaiknak tartanak, mindent megbecsülnek, tisztelnek és szeretnek, mint önönmagukat, ebben állván az Isten imádása is. Ezeknél fogva kérték, hogy a városon ezután is, mint zsellérek megmaradhassanak és szokott isteni tisz-

HITKÖZSÉGEK

1866 május 10-én és junius 7-8-napjain Kolozsvárt üléseztek Erdély zsidó gyülekezeteinek képviselői, hogy előkészitsék a hitközségeik alapszabályait. Löbl Aronson (Brassó) irásba is foglalta őket: "Memorandum zum Statut für die Israelitischen Kultusgemeinden in Siebenbürgen". Erdélyben ezzel kezdödött meg az a harc, mely háromfelé tagolta az addig egységes zsidó hitközségeket Magyarországon. Igy Kolozsvárt is megalakult az orthodox és kongresszusi (neolog) hitközség, mely előzőleg status quo ante jellegű volt. Az első világháború befejeztével egy harmadik, a "sefard" nevet viselő hitközség szerveződik meg.

AZ ORTHODOX HITKÖZSÉG

Kolozsvár 1775-ös adóösszeirásában zsidó név ritkán bukkan fel. Ábrahám Ábrahám nevü kereskedő szerepel egy 1750 évből származó adókirovási lapon a román Trandafi és Vaikó mellett.

Ebben az időben Bruckenthal Sámuel kormányzó elrendelte a zsidók országos összeirását. A kuntinua-táblák jelentéseiből kitünt, hogy Erdélyben — nyilván Alba Iulia kivételével — 229 zsidó család élt 482 gyermekkel és 21 ezer forint terhelő adósággal. 1782 január 20-án már 322 családról tudnak. Kolozsvár környékén ebben az időben az összeirás szerint kevés zsidó volt. Szászsebesen egy pálinka és serfőző zsidó élt. A gyalui járásban 3, az almásiban 3, a fejérdiben 2 család. Az okiratok Izsák Dávid és Joris Filep zsidókról tudnak, továbbá Hersch Mihály iklódi zsidóról, aki hat évi időre bérelte ki a piaci vámot és a hidkapu előtti nagy és kisebb malmot. 1786-ban Lebel Filep zsidó kereskedő kérte, hogy mivel a házaló kereskedési tilalom miatt életmódját elvesztette, neki "a polgári jog és kereskedés Kolozsváratt engedtessék meg." A tanács julius 6-án válaszolt: "hogy a polgári jog nem engedhető, de évi nagy vásárokon üzheti kereskedését."

Az örmény kereskedők 1788 március 28-án panaszoltak a tanács és száz férfiak gyülésében. Kivánták, hogy "más örmény s zsidó kereskedőknek a városba telepedését ne engedjék meg, hogy ne oszoljék meg a haszon." A tanács és gyülés nem vélte megszoritandónak, s ha az illetők polgárokká lesznek és diját

A KIFEJLŐDÉS

"Országos teljhatalmu biztos Hajdu-kerület Kapitányának.

Kolozsvár, Január 7-kén 849.

Kolozsmegyei szászfenesi lakos Heller Izsáknak három lovainak a Hajdu Böszörményi nemzetőrök által eliktatását tárgyazó panaszát '/' ide zárva, arra utasítom Önt, hogy h. Böszörményben a folyamodásban leírt lovakat kipuhatoltatni s ha ott megtaláltatnak ide beküldeni, az eljárás eredményéről engemet minden esetre tudosítani szíveskedjék. Beöthy Ödön."

1849 március 20-án a gyalui járás szolgabirája, Bocskor Ádám biró jelenti Kolozs megye Fő ispánjának, hogy "a nevezett Izraélita Heller Izsák a Lovai és Szekere069 nyilatkozott, hogy... megtalálta, elhozta, és kezibe vannak."

nyiek lovaimot és Szekeremet el akarják magokkal Magyarországra hajtani, ő ott leszállott a máskettő pedig Szombaton reggel november 18-án a Szekeremet és lovaimot B. Hunyadra hajtatván a fiam onnan tovább nem akarta a lovaimot hajtani, de azon nemzetőrök erővel is elhajtották Hunyadon tul, s ottan fiamot a Szekérről letaszítván a lovaimot és Szekeremet hámostol együtt erőszakkal elvévén magok úgy elhajtották, hogy az olta telyeséggel vissza nem kaphattam, s máig is kárban vagyok. A fiam tehát gyalog az akkor már bejött ellenségtől valo féltiben, a hegyeken alig tudott hazajönni, az eddigi nyomaszto körülmények miatt lovaim és szekerem vissza kaphatására nézve semmi lépést nem tehettem. Hanem mivel a Magyarok Istene itten is a Szabadság napját felhozta és a Csend s bátorság helyreállítatott

Bátorkodok énis ezen alázatos kérésemmel Méltóságodhoz mint teljhatalmu Országos Kormánybiztoshoz foljamodni és könyörögni, hogy mivel nékem legfőbb vagyonom, és életmodom azon három lovam és Szekerem volt, mert azokkal Szekerességet foljtatva az által kerestem magam, feleségem, és Hat gyermekeim számára mindennapi élelmünket az olta pedig, hogy azoktól megfosztattam az ellenséges táborok által is kipusztíttatva annyira elszegényedtem (már most Semmi keresetem nem lévén), hogy ily nagy tél tűz idején éhelhalásra kell jutnom, ily keserves állapotomat méltóztasson könyörülő Szívére venni és elö adott megkárosíttatásomat Böszörményhajdu Városában kinyomoztatni és vagy el vitt lovaimot és Szekeremet visszaadatni és addig szenvedett káraimot, s elveszett keresetemet megfizetetni, vagy három lovaim árát, melyeket én nem régiben 765.—, Hétszázhatvan öt váltó Rftokkal vettem, ernyős szekeremet, mely a hámokkal és a Szekérhez tartozó pokrotzokkal s ládákkal együtt megért 300.— három Száz váltó forintokat. Készpénzben, az eddig okozott mindennapi legkevesebb egy egy pengő forint naponkénti kárommal együtt a lovaimot és Szekeremet erőszakosan elvivő Nemzetörökkel megfizetetni rendelni. Vigasztaló válaszáért könyörögve, alázatos tisztelettel maradok a Méltóságos K. Biztos Urnak alázatos szolgája Heller Izsák Szászfenesi lakos."[30]

Beöthy Ödön főispán teljesíti Heller Izsák kérését. Átír 36/1849. sz. alatt Hajdu kerület kapitányának:

[30] KLSZ 19. köteg.

A zsidóság igaz védelmezője és minden nemes ügynek nagy harcosa Beöthy Ödön ezekben a nehéz időkben Bihar vármegye Főispánja volt. Életrajzirója Csengeri Antal így jellemzi őt: "Szóvivője volt — mint katholikus a protestánsok kívánatainak, ostora a lelkiismereti szabadság ellen elkövetett sérelmeknek." Ő volt az, aki az 1832-36-os országgyűléseken inditványozta, hogy mondassék ki a vallások egyenjogúsága, "a lélekismeret teljes egyenjogúsága".[29]

Beöthy Ödön főispánhoz fordult Heller Izsák szászfenesi lakos, Heller Károly honvédörmester apja, egy kéréssel, melyet el is intézett.

A levél szövege a következő:

"Méltóságos teljes hatalmu Országos Kormány Biztos Úr!

Illő tisztelettel bátorkodok Méltóságodhoz egy sérelmes panaszommal járulni, s arra orvoslást könyörögni, mely így következik.

Midön mult 1848-ik évi november holnapja 16-ik napja estvéjén történt Szamosfalvi ütközet után a Magyar Országról segítségül volt hajdu városi s más helységbeli Nemzetőrség Kolozsvárról Szászfenes felé visszament s a Kolozsvárt alakult önkéntes zászlóalj is Bánfi Hunyad felé ki vonult, akkor éjszaka hozzám mint Szászfenesen már több évektől lakó pálinkafőző, és Szekerességet folytató Izráelitához két önkéntes bejövén, azok a Századosok Gróf Bethlen Olivér rendeletéből három lovaimot (melyek közül kettő világos és egyik sötét pej paripák, egyik világos és a sötét pej: negyedik a másik világos 3-ik évben járók) egy ernyös szekerembe béfogadván, fiam Heller Károly a lovakot maga hajtván el vitte N. Kapusra, hol a tisztelt Századós Urral is találkozván, Kapusról a lovakot Szekeret vissza..., de midön fiam a 3 lovas szekeremmel Kapus és Gyaluköz másnap délelött jött volna vissza otton találkozván a vissza menő Böszörményhajdu városi nemzetörökkel azok közül egy örmester és egy más nemzetör (kiknek nevét ugyan meg nem tudhatta, de mint hallotta fiam az örmesternek apja Böszörményi kapitány volt) a Szekeret és lovakot vissza fordíttatván, a szekérre felültek és Kapus s Hunyad felé hajtatták az úton az úgy nevezett Isántzi fogadonál még egy nánási nemzetőrt felvettek a szekeremre, ki Körösfőig ment velek, de midőn meg értette, hogy a Böszörmé-

[29] "Hazánk" I. 275 pp.; V. 171. old.; XI. 315 pp.

vagyonát Fő Kormányzó b. Wolgemuth ő nagy mlga által e tárgyban kiadott rendelete értelmében biztositván."

A zsidóság helyzetét ezekben az időkben elénk tárja a legjobban az a cikk, mely a "Hazánk" c. folyóirat X. kötetének 51-53. oldalain jelent meg: "Zsidóügy 1848-ban" cimmel. Benne a következőket olvashatjuk:

"Már századok előtt hazánknál műveltebb országokban is nem egy izben megtörtént, hogy a zsidókat, kik vallási rajongásuk, vakbuzgóságuk s természeti hajlamaiknál fogva a többi népfajokon tultettek, alkalomadtán lázadószerűleg megtámadták, üldözték s bántalmazták. Igy történt hazánkban is nem egyszer, de különösen az 1848. évben is, midőn a volt jobbágyság váratlan felszabadítása következtében a fékevesztett s felbújtatott pórság a zsidóságra támadt s azt, mintha a teremtőnek kedves dolgot tenne helyenkint üldözni és fosztogatni kezdé. A felmerült panaszok s hatósági feljelentések következtében nem is késett a felvilágosult kormány hathatós rendszabályokkal a bajt keletkezésében elfojtani s intézkedni, miszerint a zsidóügy szabályoztassék s azon izraelita polgártársak, kik itt jogosítottan megtelepedtek, minden félelemtől mentesítve, nyugodtan élvezhessék a közszabadság és alkotmány törvény-biztosította jogaikat."

A belügyminisztérium 1848. május 13-án 1261/B. szám alatt rendeletet bocsátott ki, melynek bevezető sorai a következők: *"A közrend, a személy- és vagyonbátorság megtámadtatott, az erkölcsi életnek legszentebb támasza, a vallásnak ürügye alatt és pedig több helyen pusztitó erőszakkal. A valódi hazafinak szíve sajog ily események szemléletén, a valódi kereszténynek érzete búba merül a felebaráti szeretet ily kialvásán, a gyülölet és valláSdüh e felingerlődésén stb. stb."*

Szemere Bertalan, az akkori belügyminiszter elrendeli az ország területén lévő zsidók összeírását (a "Hazánk" közli a minta-ürlapot). Nincs tudomásunk róla, hogy mennyiben sikerült ezt végrehajtani.

Pontos összeállitásunk van azonban a kolozsvármegyei zsidóság "az 1848-ik év nyára kezdetétől fogva, folyó 1849 évi 8ber utolsó napjáig való, a Magyar tábor által történt káráról." A Tartományi M. Főbiztosság 543. sz. alatt elrendeli a károk összeirását. A listák nagyrésze megmaradt.[28]

[28] KLSZ 21. köteg.

"Mlgs L., Báró Tekintetes Al Ispán Úr!

Kegyes Pártfogó Uram!

A közelebbről elenyészet 8tober 29-án minden ok nélkül megtámada engemet én hazomban Nemes Zsukon Lakó Bab Gyermán mellette véve két oda való Legényeket Gyilkos modon — Szakálomat kitépték — és megvertek — de utoljáró engemet fulasztani kivántak — valamint mostis a Nyakamon lévő jegyek megbizonyitják, de ha ez nem elég hiteles be bizonyithatom azt minden időben csak a Felséges Úr Isten ki ártatlan kinomat nem láthatot reám Segitett, hogy erőt tudtam venni rajtok anyival hogy ki hortzultam magamat kezek alól és hozzáfogtam a kardhoz s igy el szélesztettem őket — ennél fogva —

Könyörgök alázatos tisztelettel a Méltóságos L. Báró és Al Ispány Úr előtt hogy méltóztassan a reám mint Nemes Magyar honyának igen hű Személyre követelt Gyilkolást kegyes szemmel megtekinteni és az emlitett gyilkosokat, minden ok nélkül megtámadókat örözet alatt bé kisértetni a Tekintetes Nemes Vmegye házhoz — és illő büntetéssel meg büntetni — mért különben nagy veszedelemmel lakom azok a Gyilkosok között — de ha ez el enyésztetik, úgy reménylem hogy a többik példát fognak venni arról — ezzel kegyes válaszát óhajtva elvárva öröklök alázatos tisztelettel lévén.

A Méltóságos L. Báró és Al Ispány úrnak alázatos szolgája Izr Barah Mihály Nemes Zsuki Haszonbérlő.[27]

Bara Mihály e beadványára Inczédi Zsigmond alispán elrendeli a tettesek azonnali letartóztatását. A beadvány hátlapján a következőket olvashatjuk: "A n. Suki falus biró a bepanaszoltakat rögtön fogassa el és kisértesse ide be tömlöczre. Kolozsvárt nov. 5-én 848 Inczédi al Ispán."

Bara Mihálynak azonban nemsokáig volt nyugalma, mert 1849. szeptember 5-én Clam Gallas hadtestparancsnok átir Márk László kolozsvári szolgabiróhoz, melyben elrendeli Bara Mihály újbóli panaszának kivizsgálását "és tudósítását ide megtenni ne mulassza el egyszersmind a panaszlónak személyét és

27 KLSZ 23. köteg. Itt található két igazolás is Bara Mihályról. Az egyik bizonyitja, hogy "ns zsuki izraelita f. hó 30-án itten a megye házánál az alkotmányra hitét letette." A másik pedig arról szól, hogy "Kozma Ferenc szolga biró tanúsitja Bara Mihály becsületességét".

30 kr. Hersch Dávid 2 frt. Rosenfeld József 10 kr. Kappel Smil 1 frt. Kappel Bora 30 kr. Jákob Ábrahám 10 kr. tihói zsidók 2 frt. 40 kr. Holczer Ignácz 2 frt. Hersch Mojsza 1 frt. Márk Nixeb 20 kr. Kappel Noksel 20 kr. Mandula Farkas 5 frt. Kappel Jákob 1 frt.

Gabonát adtak a következők: Jakab Anzsel 20 vékát, Jakab Áron 30 vékát, Friedmann Izsák 10, Kepes Dávid 10, Májer Jakab 10, Veres Izraelita 2, Ábrahám Jakab 10 és Rosenberg Mózses 8 vékát.

Belső Szolnok vármegye:[24] rettegi járás: rettegi izraeliták 10 frt. Hersch Ávrám 10 frt. Farkas Ávrám és Berla 1 frt. Nachman Leib 24 kr. Izsák Mojsza 20 kr. Hersch Jákob 20 kr. Ábrahám Jákob Leib 10 kr. Ábrahám Dávid 8 kr. Ancsel Mihály 8 kr. Mojsza Ber 20 kr. Mendel Levi 2 frt. Léb Samu 1 frt. 30 kr. Berkovits Dávid 5 frt. Izrael Schachter 1 frt. 40 kr. Simon Dávid 1 frt. 40 kr. Izsák Simon 1 frt. 40 kr. Áron Ábrahám 1 frt. 40 kr. Dávid Schmiel 50 kr. Márk Lajos 50 kr. Mihály Simon 50 kr. Zelik Farkas 50 kr. Hersch Nátán 50 kr. Májer Léb 1 frt. 40 kr.

Alsó Fehér vármegye:[25] Izsák Dávid 1 frt. József Mendel 1 frt. Izráel Ábrahám 1 frt. Felser Samu 40 kr. Mózses Samu 20 kr. Csongvai zsidóság 4 kr.

Felső Fehér vármegye:[26] Hersch Mózes 1 frt. Hersch Friedler 2 frt. Hersch Salamon 2 frt. Salamon Mózes 2 frt. Bernád József 20 kr. Szimon Lévi 1 frt. Ábrahám Náthán 1 frt. Herczlinger Dávid 1 frt. Salamon Ávrám 10 kr. Sapanos izr. 10 kr. Egy izr. 20 kr.

Védelem

Az erdélyi zsidóságot a szabadságharc befejezése után hálából kirabolták, kifosztották. Jegyzőkönyvet találtunk, melyek az erdélyi zsidóság káráról szólnak. Felgyújtották házaikat, elvitték ingóságaikat és sokan életükkel fizettek.

Bara Mihály nemeszsuki haszonbérlő alábbi beadványa rávilágit a zsidóság akkori helyzetére, életbiztonságára:

[24] U. o. 245—46. old.
[25] U. o. 218. old.
[26] U. o. 234. old.

izraelita 1 frt. Rokman Moses sombori izraelita 1 frt. Hers Dávid középlaki birtokos 2 frt.[18]

A gyalui járásból: Szászfenes: Heller Károly 20 ezüst, egy sidó 10 ezüst. Ó.-fenes: Izraelita Farkas János három Leánkái 1 ezüst frt.[19]

Bethleni Járás:[20] Kohn Jakab böődi haszonbérlő 10 frt. Lejb izraelita polgár 20 kr. Gerst izraelita polgár 20 kr. Zalman izraelita polgár 20 kr. Moisa izraelita polgár 20 kr. Niszel Ábrahám 1.— frt. Niszel Moisza 1.— frt. Csépányi Joszip Ábrahám 2.— frt. Silimon Ábrahám 2.— frt. Sajóudvarhelyi zsidóság —.34 kr.

Kaczkói járás:[21] Izsák Mojsza 5 frt. 16 kr. Izsák Lebman és Iczik 4 frt. Izrael Jákob 1 frt. Izsák Bórla 1 frt. Hersch Izsák 1 frt. David Schmill 1 frt. József Márton 1 frt. Izsák Mojsza 1 frt. Roth Sámuel 20 kr. Zsidó Gersch 1 frt. Berkovits Iczik 1 frt. Hersch József 1 frt. Hersch Leopold 1 frt. Berkovits Jankó 1 frt. Berkovits Volf 40 kr. Léb Joszip 40 kr. Ábrahám József 20 frt. Nischel Izsák 20 frt. Hersch Zelik 20 frt. Izrael József 10 frt. Hersch Dávid 2 frt. Áron Mihály 2 frt. Berbi Farkas 1 frt. Izrael Bager 1 frt. Bora Ábrahám 1 frt.

Láposi járás:[22] Hersch Májer 20 kr. Hersch Salamon 5 frt. Hersch Ignácz 8 frt. Sámuel Mózses 5 frt. Simon Farkas 10 kr. Seu Sámuel 20 kr. Berkovits Gottfried 5frt. A m.-láposi zsidók közül néhányan 2 frt. 30 kr. ezüstben.

Doboka megyében a hon szükségeire ajándékba adtak:[23] Jakab Mózses 4 frt. Lusztig Salamon 4 frt. Simon Lázár 2 frt. Bech Isaias 1 frt. Májer Elek 6 frt. Léb Dávid 1 frt. Simon Noszán 1 frt. Hersch Lázár 6 frt. Salamon Lázár 2 frt. Kupferstein Lőrincz 1 frt. Goldstein Dávid 40 kr. Deutsch József 20 kr. Salamon Ábrahám 10 frt. Lusztig Izsák 1 frt. Salamon Lázár 1 frt. Wallerstein Levi 1 frt. Neifeld Izráel 5 frt. Izrael Juon 5 frt. Májer Lázár 20 frt. Simon Gersch 8 kr. Rosenberg Mózses 5 frt. Ábrahám Jákob 5 frt. Több izraeliták 5 frt. Hersch József 2 frt. Áron Leopold 2 frt. Izrael Salamon 30 kr. Mózses Jakab

18 KLSZ. 21. köteg.
19 U. o. Kolozsvári Hiradó 285. old.
20 Kolozsvári Hiradó 151. old.
21 Kolozsvári Hiradó 184. old.
22 U. o.
23 U. o. 269. old.

um Quartier. Als aber mir der Richter die Reise-Documente abforderte u. ich ihm sie zeigte erkante sie der.... Notär als falsch, was ich auch gleich gestand.... und mich als einen conscriptions flüchtig ausgab. Nach einigem Wortwechsel wurde ich.... u. in die Eisen gelegt u. hieher escortirt. Meinen Absicht war bis nach Pest zu gelangen u. mich dort beim Werb-Commando zu melden u. in meinen Heimath zu gehen.

Nach Vorlesung:

Meine Aussagen sind richtig aufgenommen worden. Ich habe den denselben weder etwas zu ändern, noch denselben etwas beizufügen u. bestätige denselben mitmeiner eigenhändigen Unterschrift: Fülöp Ladner."

Ennek az érdekes jegyzőkönyvnek hátlapján ezután e pár szó áll: *"Nachdem Philip Landner (?!) auf dem Assent. Orts gestellt und assentirt wurde somit "ad acta". Klaus. 27 Decemb. 850."*

Számok

Az erdélyi zsidóság igyekezett önkéntes adományaival is a nemzet ügyét szolgálni. A "Kolozsvári Hiradó" 176. oldalán olvashatjuk a következőket: "Az erdélyi kerületben felállitandó tüzérség számára Kolozsvárt Hersch Salamon 1 lovat, Hersch Ignác 1 lovat ajándékozott. Az emlitett hazafiaknak keblök öntudata szolgáljon jutalmul áldozatukért, s buzgó készségök a hazán segiteni lelkesitsen minden tehetősb honfit hasonló nemes tettekre. Gräser tábornok, Mikes Benedek."[17]

Igyekezett mindenki vagyoni viszonyához mérten a "hon oltárára" letenni a maga ajándékát. Minden község, járás zsidója ott volt az adakozók között. Sokszor névtelenül találjuk őket, csupán csak így: "Sidó."

A "Haza védelmére alakitandó Nemzeti őrsereg számára forditandó Költség fedezésében a Haza oltárán áldozók névsorában" szerepelnek:

A N.-almási járásból: Lusztig Salamon, tamásfalvi bérnök 1 frt. Sáj Léb sombori birtokos 10 frt. Mendel Moses sombori

[17] Címe eredetileg "Erdélyi Hiradó 1848-ik esztendőre. Szerkeszti s kiadja: Méhes Sámuel természettan s mathesis rend tanára s a magyar tudós társaság levelező tagja".

in der Mitte einen kleinen Schlitz hat, spitz zugelaufene Nase, blaue Augen. Kleidung ganz nach Art der Székler. Spricht u. schreibt ungarisch, böhmisch und deutsch und spricht etwas romanisch". Végigküzdötte a Buda, Kápolna, Szolnok, Déva melletti harcokat, vallomásában, melyet 1850 november havában tesz, a következőket mondja:

"Ich heisse Philip Ladner, bin aus Kalatey, Böhmisch Bad-Weisser-Kreises gebürtig, Israelitisch-Hebräischer Religion, 21 J. alt ledig, ohne Profession, war Honvéd bei den Insurgenten. Im Jahre 848 bin ich aus meinem Geburtsort Kalatey nach Wien entflohen, weil man mich als Conscribirte zum Militär aufgeruffen hette. Im Monat März 1848 in Wien angelangt, schloss ich mich den dortigen Studenten an, u. kam mit mehreren derselben nach meinen Aufenthalt dan beiläufig 4 Monaten nach Ungarn u. liess mich als Honvéd assentiren u. z. in Pesth. Machte in dieser Eigenschaft die Schlachten dan Ofen, Kápolna, Szolnok u. s. w. bis nach Déva im Monat Augusth 849 mit. Dan..., als die Insurgenten unter Guyon ... Lugos die Waffen streckten, ging ich mit mehreren Insurgenten nach der Walachei, kam durch die Ortschaften nach Jassi u. nahm bei einem dortigen Israelithen.... Als mich dieser nicht nach meinem Gefallen behandelte, verliess ich ihn u. kam im gegenwärtigen Monat November über die Grenze bei Gyimes mit einem mir unbekanten Fahrenden aus Ungarn nach Siebenbürgen. Dieser Fahrende hatte seine Documente u. während da dieselben beim dortigen K. K. Postamt producirte, hielt ich seine Pferde u. so flähte ich über die Grenze, kaum dieselbe übertritten, verliess ich diesen Fahrenden u. kam in die Csik, durchtritt alle Säkler Ortschaften Csíkszereda, Oláhfalu, Udvarhely, Keresztur. u. Szent Dimeter. Hier hörte ich dass man ohne Pass u. Reise Documente nicht leicht passieren könne. Ich bat demnach einen mir unbekanten dortigen mir vom Kreis Kl. Kommisär einen ... Bogen dan zu kaufen u. verfasste mir eigenhändig ein Reise-Certificat, datirte dan Selber auch die Ortschaft Csik Szereda auch meinen von mir selbst gewählten ungarischen Namen Nagy Josef ... u. unterfertigte den Namen Domin, welcher bei den Insurgenten als Hauptman diente u. dessen Aufenthalt mir unbekannt ist. Mit diesem Reise-Certificat kam ich unaufgehalten durch M.-Vásárhely, Klausenburg u. pass bis nach Körösfő gestern Abends gegen 4 Uhr. Dort kehrte ich beim Ortswachter ein u. bat ihn

Hadad helységből: Edler Jákob közhonvéd; Érszentkirályról: Jákób Ábrahám; a tasnádi alkerületből: Vikler Ignátz közhonvéd, Izrael Beni közhonvéd, Herman Joseff közhonvéd; a somlyói alkerületből: Sttein Mózes közember.

Szamosujvár városa részéről toborzás útján kiállított s a szamosujvári katonai térparancsnoksághoz a "Város illetőségibe bé adott ujjonczok kimutatásában találjuk: Hersch Gántz 20 éves, nőtlen, B. Szolnok megyei, batoni születésű, izraelita pálinkafőzőt, továbbá Ursz Hersch, 19 éves, nőtlen B. Szolnok megyei, orhelyei "Iszraelita Pálinka főzőt."

Szászfenesről: Heller Károly őrmesterként szolgál a magyar hadseregben.

Ezek a zsidók teljesítették kötelességüket. Igazolja ezt ama bizonyitvány is, melyet Grosz Jakab kolozsvári lakos kapott: "Pesti születésű Grosz Jakab a kolozsvári szabad csapatban, négy hónapig szolgált mint közvitéz s ezen idő alatt magát becsületesen viselte, bizonyítom. Kolozsvárt, május 10.-én 849. Királyi János százados."

Még Ausztria területéről is eljutott zsidó diák Erdély földjére, hogy végigküzdje a szabadságharcot a magyar honvédség kötelékében. Erről beszél az a két jelentés, melyet a levéltár idevonatkozó anyagának 25. kötegében találtunk. Az érdekesség kedvéért leközöljük mindkettőt eredeti szövegezésében:

Motsi István körösfői jegyző jelenti a Bánffy Hunyadi Cs. Királyi al királyi Biztossághoz tisztelettel 1850. Nov. 24-én:

"Tisztelt Cs. Királyi Bizottság!"

Tegnap Körösfön egy ifiut Áristóban... ki gyanus uti levele lévén mellyet ezennel küldekis a Tisztelt Bizottsághoz, hogy az uti Levelét el vettem nagyon kezdett gorombáskodni minek utánna vasra verettem ki adta magát, hogy Passussát maga írta s ő szökött katona, Bétsi Diák volt s ők űzték ki Ferdinánd császárt Betsből irattam vele mellyet megpróbálva, hogy az ő írása volna é a Passus írva s találnak a vonások. A Tisztelt Bizottságnak alázatos szolgája Motsi István Körösfői jegyző."

Philip Ladner (Ladtner) — ez a neve az elfogott 21 éves bécsi diáknak, akinek személyleirását bánffy hunyadi kihallgatása alkalmából eképpen kapunk meg: *"Wohlgeformt, schwartze Haare, ohne Bart, aufgeworfene Lippen, von denen die obene*

zői lakba, az álladalom részire termesztett hétszáz hetven véka csös málé árverésen a többet igérőnek készpénzben el fog adatni." A termést Hersch Áron veszi meg vékáját 26¼ forintért.[11]

A kolozsvári "fegyverbeszolgáltatási jegyzék"-ben szerepel Samuel Friedmann "pächter".[12] Tudunk Lemberger nevű nagykapusi lakosról, aki a honvédségnek terményt szállitott.

Találunk zsidó embert a bácsi járásban, Szucságon. Flámer Áron a neve.[13] Ifjabb báró Wesselényi Farkas ó-fenesi birtokának kezelője pedig Holczer Ignác.

Az előbbi listán szereplő Hers Gergelyen (1092. szám) kivül laktak még zsidók ebben a Kolozsvárhoz közelfekvő községben. Kiderül ez abból a beadványból, melyet pálinkafőzés megengedése céljából nyújtottak be az alispáni hivatalhoz. Ebben az ügyben az alispáni hivatal leír a szolgabírónak és megemliti (Hirs) Hcrs Gergelyen kívül Jakob Mózes, Salamon Joseff és Gidali Ábrahám nevű egyéneket is.[14]

Becslésünk szerint a XIX. század derekán Kolozs vármegye területén kb. 100 család 400-500 lélek élt.

Magatartás

Adatokat találtunk a kolozsvármegyei zsidóság magatartására az 1848-49.-i esztendőkben, sőt más megye zsidó lakósságára vonatkozólag is, ezek igazolják hűségüket, áldozatkészségüket, annak ellenére, hogy helyzetük sokkal kényesebb és nehezebb volt az itt élő, más nemzetiségek miatt.[15] Erről tanuskodnak azok a jegyzőkönyvek, melyek zsidó emberek bántalmazásáról, kifosztásáról szólnak. Ez azonban nem gátolta meg őket abban, hogy ne teljesítsék kötelességüket.

A Praes. Clausenb. 14. Dbr. 849. No. 2387/m. D. C. jelzésű kötetben, mely a honvédek névsorát tartalmazza, zsidókat is találunk:[16]

11 KLSZ 27. kötegében.

12 U. o.

13 KLSZ 18. kötegében.

14 KLSZ 19. kötegében.

15 Bernstein Béla: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók, Budapest, 1898. p. 194.

16 KLSZ 21. köteg. Bernstein id. művében, a honvédek névsorában, a kolozsváriak közül csak Finály Henrik e. t., Hornhauser Farkas kávés és Pollák Ignác szerepel.

Rend-szám:	Név és lakhely:	100	10	5	2	1	30	15	Összesen:
			forint				krajcár		
1329	Stein Lázár, K. Monostor	—	32	36	6	2	—	—	514.
1367	Veisz Áron, Sebesvár	—	1	8	2	9	12	3	69.45
1368	Steiner Dávid, Apahida	—	2	2	2	2	17	12	47.30
1391	Izsák Simon, Türe	—	—	7	7	2	10	13	59.15
1395	Hers Dávid, Középlak	1	—	—	—	—	—	—	100.
1440	Bara Mihály, N. Suk	—	—	2	—	—	6	—	11.30
1513	Grosz Jákob, N. Sebes	—	11	4	18	6	21	7	184.15
1587	Jakab Josef, Rööd	—	—	1	1	1	47	32	39.30
1589	Salamon Lázár	—	—	—	3	1	14	4	15.
1598	Simon Josef, B. Hunyad	—	—	1	—	1	13	6	14.
1605	Fischer Jákob, Monostor	—	11	10	5	1	32	18	191.30
1630	Salamon Mózes, Suk	—	2	8	2	—	32	—	80.
1687	Izsák Ábrahám, K. Monostor	—	6	24	7	4	49	6	224.

E listában szereplő neveken kivül tudomásunk van még Klein Márkusról, "macskási Izráelita"-ról, aki a kolozsvári minorita convent majorját bérelte 1849. XII. 24-től 1853. IV. 24-ig, Szentpéterten, pálinkafőzés céljából.[8] Ábrahám Dávidról diósi, Kis Márton M. macskási lakosokról, akik zsidó, háztartásbeli alkalmazott ügyében összekocannak,[9] Ruben Lázár Magyar Ujfalui zsidóról, akinek peres ügye van Albin Caj. Wirski "K. K. Districts Kauzelist"-el[10] özvegy Irimont Berlinéről, aki Felső Főkön lakott, Joszip Áron nevével találkozunk a Losárdon, 1849-ben megtartott árverési hirdetményben, ahonnan megtudjuk, hogy az "álladalom" számára termett török búzát, 660 csős vékát az "Izraelita Joszip Áron" vette meg, vékáját 24 váltó forintért, ugyanígy megismerjük a Nagy Iklódon 1850. február 22-én megtartott árverésből Hersch Áron nevét.

Az árverési hirdetmény szövege a következő: "A kolos alkerületi Biztos Tekintetes Somlya Mihály Úr 421 szám alatti rendelete következtében a follyó Fébr Hava 21-kén az Helység Bírája és Hűtösei által az helyiségben lakó Örményeknek és Izraélitáknak hir tétetvén, hogy 22.-kén reggeli 7 órakor a Jegy-

8 KLSZ 17. kötegében.
9 KLSZ 24. kötegében.
10 KLSZ 25. kötegében.

készségéről, hazafias érzéséről tanuskodnak, megőrizték számunkra a megye területén élt zsidóság neveit. Következtethetünk foglalkozásukra, vagyoni helyzetükre, sőt itt-ott még kultúrális állapotukra is fény derül.

1849. augusztus 27-én kelt jegyzőkönyvben, mely a magyar pénzjegyek beadásáról szól, az alábbi zsidók neveit találjuk.[7]

Rend-szám:	Név és lakhely:	100	10	5	2	1	30	15	Összesen:
			forint				krajcár		
36	Salamon Jákob, K. Monostor	—	5	4	—	—	—	—	70
318	Jákob Josef, Röök	—	1	3	—	—	5	6	29
386	Halász Fáni, Szutsák	—	—	—	—	—	3	2	2
559	Léb Lázár, Zutor	—	—	2	—	—	—	—	10
827	Mózes Dávid, K. Kapus	—	1	11	11	4	28	43	115.45
828	Áron Elek, B. Hunyad	—	—	36	36	15	136	—	335
830	Fried Izsák, " "	1	12	69	15	5	87	56	657.30
832	Léb Mózes, " "	—	—	4	3	1	11	9	34.45
833	Sámson Jákob, " "	—	—	34	1	—	33	6	190
834	Simon Moyses, —	—	1	10	5	3	2	4	75
835	Salamon Josef, —	—	2	7	6	1	14	3	75.45
836	Sey Léb, N. Sombor	5	—	100	—	—	32	6	1020
903	Ábrahám József, Sombor	—	1	3	—	1	10	15	35.45
966	Izsák Heller, Szászfenes	—	40	63	7	9	60	28	775
967	Izsák Rájz, Szászfenes	—	—	3	5	10	70	32	78
1089	Roh Áron, A. Suk	—	—	7	12	2	31	10	79
1092	Hers Gergely, Egeres	—	—	17	2	1	19	8	101.30
1174	Ritter József, Szászfenes	—	—	8	—	—	3	—	41.30
1282	Helman Jákob, K. Monostor	9	15	56	9	4	12	7	1359.45
1284	Roh Joszif, A. Suk	—	—	4	—	—	—	—	20.
1324	Áron Farkas, K. Monostor	3	21	25	1	—	13	10	646.
1325	Mandula Lajos, K. Monostor	1	—	2	—	—	1	2	111.
1326	Mandula Mihály, K. Monostor	—	—	8	—	—	—	2	40.30
1327	Frenkel Mihály, K. Monostor	—	—	3	—	—	2	—	16.

[7] A Kolozsvármegyei levéltár 1848/49-i szabadságharcra vonatkozó gyűjteményének 27. kötegében. (Továbbiakban "KLSZ" röviditéssel.)

felé, hátmegett pedig az ittvaló apró kalmárok a lépcsőn, mint a fejér marhát áruló görögök is, a zsidóság pedig a Totis András háza oldalánál levő udvarban".

Zsidó kereskedő nem látogathatta tetszése szerint a kolozsvári vásárokat. — Ahhoz, hogy állandó engedélyt kaphasson, elsősorban polgári jogot kellett szereznie a városban, ezt pedig csak akkor kaphatta meg, ha előzetesen házat, vagy más ingatlant vásárolt. Zsidó pedig még szállást is nehezen kapott, nemhogy ingatlanhoz juthatott volna.

1786. julius 6-án a városi tanács Lebel Fülöp (Filep) zsidó kereskedő kérését, hogy Kolozsvárt polgári jogot és igy szabad kereskedelmi lehetőséget nyerhessen elutasitotta: "a polgári jog nem engedhető, de évi nagy vásárokon üzheti kereskedését" szól a döntés.

1788. március 28-án tartott tanácsi ülésen panasz hangzott el szász kereskedők részéről, és kérték, hogy "örmény s zsidó kereskedőknek a városba telepedését ne engedjék meg, hogy ne oszoljék meg a haszon".

A szabad kereskedelem előfeltétele a polgári jog megszerzése volt.

A királyi kormányszék 1782-ben fontosnak tartja figyelmeztetni a városi tanácsot, nehogy a zsidók elszaporodjanak Kolozsvárt, pedig ebben az időben az egész megye területén összesen nyolc családot tartanak számon.[5]

1784. február 3-án Kolozsvár városának közgyülésén elhatározzák, hogy senki házat zsidónak pénze elvesztésének terhe mellett ne adjon, se szállást hír nélkül ne engedjen, a vásárbirák pedig a vásár napján kivül piacon vagy boltban sem boltbeli, sem ötves portékákkal kereskedést, bor- és pálinkaárulást hordóval, vederrel és kupával ne engedjenek.[6] A város nem türi meg falai között a zsidó embert, ezért a város körüli falvakban, a vármegye területén igyekszik magának szállást, otthont szerezni. Innen könnyebben tud bejönni a vásárra és még aznap haza is tud menni.

Jegyzőkönyvek, melyek magyar pénzjegyek beadásáról, a vármegye területén lakó zsidóságnak a szabadságharc idején elszenvedett kárairól szólnak, listák, melyek a zsidóság áldozat-

[5] Eisler Mátyás: Képek a kolozsvári zsidók multjából. Kolozsvár, 1924. 4 old.
[6] U. o.

Gyulafehérvárról Erdély más vidékei felé. Igy jutnak el zsidók Kolozsvárra is. Minden városnak megvolt a maga kereskedelmi politikája, melynek célja az illető város gazdasági életének megerősitése volt.[4]

Ezért meghatározták a helyet és az időt, ahol és amikor a városba betóduló szász, örmény, görög, román, zsidó kereskedők eladhatták áruikat. Kolozsvár már a XVI. századtól kezdve fontos szerepet játszott Erdély kereskedelmi életében. Török, román, szerb kereskedők látogatják a várost külföldi áruikkal. — Erdély más városaiból is ide özönlöttek a kereskedők különféle árúcikkeikkel. Zilah-i kereskedők hoztak "vasat, láncot és más vasárút és szerszámot"; brassói, lugosi, karánsebesi román, szász kereskedők sózott halat cipeltek a vásárra.

A városi tanács meghatározta az időkeretet, a mértéket, a mennyiséget e kereskedők számára.

Görög és más nemzetiségű kereskedők portékáikat egy hét leforgása alatt kellett eladniok. Amint megérkeztek Kolozsvárra, kötelesek voltak értesiteni megérkezésükről a birót, akitől engedélyt kellett kapniok, hogy vásári bódéjukat felüthessék.

1538-ban Kolozsvár városának tanácsa elrendelte, hogy budapesti, nagyváradi kereskedők csupán meghatározott mennyiségü és a város által megszabott mértékegységgel adhatják el a magukkal hozott árúkat: posztót, gyarmatárút, kalapot, kést, faolajat, heringet. E kereskedők között természetesen versengés támadt. Ezért nem meglepő, hogy Kolozsvár városi tanácsa korlátozó intézkedéseket hozott a zsidó kereskedőkkel szemben és igyekezett mozgási lehetőségüket korlátozni, a más nemzetiségü kalmárok javára.

Igy 1693. március 7-én kijelölik a piaci árúhelyeket. Valószinű, hogy akkor is sok függött attól, hogy a város melyik sarkán üthette fel kereskedő bódéját. A zsidó kereskedő nem a legjobb helyet kapta. Egy félreeső udvart jelöltek ki számára: "Nagy zenebona támadván a sokadalomban a kalmárok között, ki itt, ki amott kérvén áruló helyet, a közgyülés meghatározta: hogy a posztót áruló görögök a Tanácsház elötti téren áruljanak, hol azelött régen a posztómetszők voltak; az idegen és ittlakó hazafiak a Stenczel Ferenc háza felé; az idevaló kalmárok a piac

[4] Kelemen Lajos Emlékkönyv p. 293-310 (Kolozsvár kereskedelme a XVI. században.)

A KOLOZSVÁRMEGYEI ZSIDÓSÁG ÉS AZ 1848-49-ES SZABADSÁGHARC

"A zsidók története Erdélyben oly tárgy, mely feldolgozóra mindeddig nem talált. Oka ennek egyrészt a müveltségre való törekvésnek és vele a történelmi érzéknek az erdélyi zsidókban késő ébredése, másrészt pedig a reájok vonatkozó történelmi források gyér és felkutatlan volta". Ezt irta Dr. Eisler Mátyás volt kolozsvári főrabbi 1901-ben.* És az elmult félévszázadban elmulasztottuk nemcsak megirni az erdélyi zsidóság történetét, hanem sulyos mulasztást is követtünk el, hogy nem gyüjtöttük össze e történelem megirásához szükséges dokumentumokat.

Dr. Eisler Mátyáson kivül, aki több értékes dolgozatával igyekezett az erdélyi zsidóság történetét átmenteni a feledésből,[1] Dr. Singer Jakab temesvár-gyárvárosi és Dr. Lőwy Ferenc marosvásárhelyi főrabbi közöltek egy-néhány dolgozatot, dokumentumot az erdély-bánáti zsidóság multjára vonatkozólag.[2]

E sorok irója az 1930-as években a kolozsvári levéltárban folytatott kutatásainak során igen értékes és érdekes anyagra bukkant, mely rávilágit Kolozsvármegye zsidóságának életére és magatartására az 1848-49-es esztendőkben.[3]

Nevek

Kolozsvármegye területén zsidóság a XVII. században telepedett le. Természetesen a falvakban, mert Erdély területén a XIX. század közepéig zsidó ember — Gyulafehérvár városának kivételével — városban nem lakhatott. Amikor Bethlen Gábor a XVII. század elején (1623-ban) kiváltságlevelet ad az erdélyi zsidóságnak, akkor indul meg nagyobb mérvű vándorlás főleg

* Eisler Mátyás: Az erdélyi zsidók multjából, Kolozsvár, 1901. 3 old.

1 Eisler Mátyás dolgozatai: Az erdélyi zsidók multjából. (A fejedelmi korban.) Kolozsvár, 1901. (Különlenyomat az "Erdélyi Múzeum" 1901. Évfolyamából.); Az erdélyi országos főrabbik. (Kiadatlan kútfők alapján.) IMIT 1901-es Évkönyve 221-244. old; A zsidók legrégibb nyomai Erdélyben. A kolozsvári Izr. Felolvasó Egyesület Évkönyve, Kolozsvár, 1906. 94 pp.; Képek a kolozsvári zsidók multjából. Kolozsvár. 1924. Különlenyomat a Zsidó Családi Naptár I. Évfolyamából.)

2 lásd: M. Carmilly-Weinberger, Sephardic Jews in the development of Transylvania.American Sephardi Vol. I. No. 2, p. 43; Note: 2.

3 Megjelent a Guttmann Mihály Emlékkönyvben, Budapest, 1946. pp. 283.

ban már alig volt "minjan" a spanyol templomban. Gyermekeik nevelésében is kérdés merült fel: szabad-e az askenázi ritust velük megismertetni és askenázi templomban imádkozni. A kor két nagy tekintélyéhez Jechezkeel Landau (Praga) és Moshe Szofer (Hatam Szofer, Pozsony) főrabbikhoz fordultak, akik megengedték az askenázi istentiszteleten való részvételt mindaddig, amig a spanyol hitközség meg nem erősödik ujból és képes lesz saját ritusa szerint, tiz ember jelenlétében istentiszteletet tartani.[10] Erre azonban már nem került sor, mert a spanyol hitközség kétszáz év után megszünt létezni és helyette az askenázi hitközség fejlődött ki Gyulafehérvárt, mint Erdély más városaiban is.[11]

10) A gyulafehérvári "pinkász" (jegyzőkönyv) fényt derit e hitközség belső életére. Lásd: Eisler Mátyás, Erdélyi Országos Főrabbik (IMIT. 1901, 222-223). A történelmi értékkel biró "pinkasz" jelenleg a bukaresti Izraelita Hitközség birtokában van. —

11) Moshe Carmilly-Weinberger, Sephardic Jews in the Development of Transylvania. American-Sephardi Vol. I. No. 2. (Sivan 5727. June 1967) New York, p. 39-44; The Life of Spanish Jews in the Balkans in the Light of Documents. Ibid. Vol. III. No. 1-2 (Elul 5729. September 1969), p. 113-115.

1646. julius 13-án Gyulafehérvárról utazik fejedelmi postával Kolozsváron át, Nagyváradra.[6]

Zsidók fontos szerepet játszottak Erdély gazdasági életében. Az 1634-36. évből származó adatok igazolják ezt. Erdélynek kereskedelmi kapcsolata volt Törökországgal, Romániával, Lengyelországgal; Kolozsváron keresztül bonyolódott le áruk be- és kihozatala. 1558-ban határozatba ment, hogy a külföldről behozott árút a kereskedők csak Kolozsvárt adhatják el. E város volt az összekötőkapocs Konstantinápoly és Bécs között, de kereskedelmi kapcsolata volt Boroszlóval, Prágával, Nürnberggel, meg más keleteurópai városokkal is.

Például: egy követ két zsidó kereskedő társaságában utazik Erdélyből Franciaországba.[7]

Rákóczi Ferenc üzleteket bonyolit le Alboer Ábrahám isztambuli zsidóval. 100,000 forint kölcsönt kap tőle, posztót szállit.[8]

Az 1634-36-os évekből, Kolozsvárról származó iratok igazolják a zsidók szerepét Erdély gazdasági életében. Elias gyulafehérvári zsidó 1634-ben megvásárolta a "fejedelem viaszát", melyet Kolozsvárt gyüjtöttek össze Erdély többi városaiból is és viszi Marosvásárhely felé. Eszterházy Pál nádor Oppenheimer Sámuel zsidóra ruházza az erdélyi sókereskedelem monopóliumát 1694 körül.

Oppenheim (talán azonos az előbbi Oppenheimerrel) és Wertheim nevű zsidók résztvesznek az erdélyi kancellária bizottsági ülésein, melyeken a hadsereg ellátásáról, sókereskedelemről és a pénz értékéről tanácskoznak.[9] Az erdélyi oklevéltárak biztosan sok okmányt, adatot tartalmaznak a zsidók szerepéről Erdély kereskedelmének fellenditésében. — Feltehető, hogy a XVIII-XIX században is komoly részük volt, amikor már számuk is gyarapodott, főleg az 1848-as szabadságharc után, és amikor a spanyol eredetű zsidók helyét felváltották a Közép- és Kelet-Európából bevándorló zsidók. A XVIII. század végén a gyulafehérvári spanyol zsidó hitközség kezd hanyatlani. Járvány is pusztitott a XVIII. század végén e községben. A XIX. század-

6) MZSO. p. 178, No. 173; p. 187, No. 184
7) MZSO. p. 195 No. 195.
8) MZSO. p. 297-304.
9) MZSO. p. 172, No. 159; p. 174, No. 16; p. 264-265, No. 318; p. 266, No. 322.

E kiváltságlevelet jóváhagyta azután a Gyulafehérvárt 1627. április 30-án összeült országgyülés.

E kiváltságlevél megszerzésében nagy része volt Sassa Ábrahám zsidó orvosnak, akit Bethlen Gábor konstantinápolyi követe, Toldalaghy Miklós által hivott az országba. Még utiköltséget is (100 dukatot) küldött neki, csak jöjjön. Hozhat magával zsidókat is, ha akar. Sassa Ábrahám jött és nem egymaga, hanem több spanyol eredetű zsidóval, akik azután Gyulafehérvárt telepedtek le.

A kiváltságlevél bekezdő szakasza kiemeli "Méltóságos Sassa Ábrahám konstantinápolyi zsidó orvos-doktor" közbenjárását Bethlen Gábornál. 1623. julius 2.-án, tehát két héttel a kiváltságlevél kiadása előtt Sassa Ábrahám útban van valóban a fejedelemhez; Kolozsváron át utazik Szamosujvárra "közügyben", és ezért a fejedelem költségén teszi meg az utat.[4] Valószinű, hogy a "kiváltságlevél", kibocsájtása volt útjának célja. Kitünő orvos lehetett, mert Bethlen Gábor "speciális gyógyszert" akart tőle kapni még amikor Sassa Konstantinápolyban volt.

Tudunk más zsidó orvosokról is, akik Erdélyben éltek ezidőben és a fejedelem meg más előkelőségek egészségével törődtek. Igy ismeretes Rebir (Riberiusz, Reiber, Reibert) Dávid orvos neve, aki Nagyváradról jön Kolozsvárra 1630. januárjában. Ifj. Bethlen Istvánt gyógyitotta Nagyváradon. Kolozsvárt tartózkodik Reibert orvos 1632. január 2-3-án, és 1632. julius 20-22-én, amikor Kolozsvár városa hivta Radecius Bálint unitárius püspök és plébános gyógykezelésére. Reiber Dávid 1632. szeptember 29-e körül már Gyulafehérváron van, mert I. Rákóczi György fejedelem leveleit kell ott hozzá eljuttatni. Reiber Dávid szombattartó, vallásos zsidó volt, mert Kolozsvár városától két napra való ellátást vesz ki pénteken "minthogy szombaton nem cselekszik semmit".[5]

Történelmi dokumentumok emlitést tesznek egy "Leo orvosról" is, aki állitólag kitért és azonos lenne a törökországi Siaa Leonnal (Aryeh Yehuda Sia), I. Rákóczi György orvosával.

4) Magyar Zsidó Oklevéltár (MZSO) X. kötet (1150-1766). Szerkesztette és kiadta: Scheiber Sándor, Budapest. 1967. p. 153, No. 133.

5) MZSO. p. 154, No. 135; p. 164, No. 144; p. 165, No. 145. 160.

cselekedjenek valamit Felségünk, vagy az állam, avagy hatalmunk ellen.

4.-szer. Hogy gondtalanabbul éljenek, annyi adót fizessenek, mint azelőtt, bármely országból jöttek légyen is és az anabaptistákkal egyazon sérthetetlenségnek örvendjenek, de azért senkit az ország lakósai közül csalással ki ne játszanak és ne sértsék meg a nyilvános jogot.

5.-ször. Szabad vallásuk leend és azt rituális szokásuk szerint, de a mások zavarása nélkül gyakorolják.

6.-szor. Ha a keresztény államheli zsidók Hispániából, vagy más helyekről országunkba akarnak menekülni s itt mások vallását felvenni, (t. i. az itt lakóknak vallási szabadságában akarnak részesülni), megigérjük, hogy ez szabad lesz nekik és ugyanezen kiváltságokban lesz részük.

7.-szer. Hogy bántalom ne érje őket, megengedtetik nekik keresztényi ruhában járni, minden megszégyenitő jelvény használata és felvétele nélkül.

8.-szor. Jogukban áll az országból pénzt kivinni, de mégis az ország érdekeit szem előtt tartani.

9.-szer. Ha, (amitől óvjon bennünket a mindenható Isten), országunk sorsa valami módon rosszra fordulván, kénytelenek lennénk az országból elmenekülni, hatalmukban álland javaikat egy év leforgása alatt eladni, vagy biztosabb helyre szállitani.

10.-szer. Ha valamely esetben valaki közülük valami bűntettet követ el, a bűnös ugyan üldözendő és törvényes büntetéssel sujtandó, de a többieket ne fagassák és ne zaklassák.

11.-szer. Orvosuknak módjában leend tartományainkban mindenkoron szabadon járni-kelni, azokat elhagyni és visszatérni.

Ezek azok a kiváltságok, amelyeket az előbb emlitett zsidó vallású embereknek jó szivvel teljesitve és tiszteletben tartva, végrehajtani elrendeltünk, biztositva őket arról, hogy e kedvezményeket valamennyien összesen és egyenként kegyesen megtartjuk, amint biztositjuk, úgy meg is adjuk és teljesitjük, amiről ezen okmányunk erélye és tanúsága szolgáltat bizonyságot.

Kelt Kolozsvár székvárosunkban az 1623. év junius havának 18. napján." (A gyulafehérvári káptalan 1734-iki hiteles átiratából, melynek másolata Hilibi Gál László gyüjteményében van, Chratophylal Tom. XIV.)

"Mi, Gábor, (Isten kegyelméből stb. a szent római birodalomnak és Erdélynek fejedelme, Magyarország Részeinek ura, a székelyek grófja, Oppel s Ratibor hercege, stb.) az hagyományra bizzuk stb. Miután országunkban, amelybe a mindenható Isten intése és jóvoltából, valamint a három nemzetiség által lakott Erdély lakóinak egyhangú akaratából és szavazata folytán helyeztettünk, semmit sem kivánunk inkább, mint a háború zivatarjait mindenfelé elcsititva, alattvalóinkat az áldásos béke jótéteményeiben részesiteni és — egyrészt különös gondoskodásunkból, másrészt hazánk iránt érzett szánalmunkból kifolyólag, amellyel mindenek iránt viseltetünk, — ezt a mi, a különféle háborús mozgalmaktól, az idegen népek betöréseitől feldúlt, végigpusztitott országunkat különböző népek beköltöztével és azoknak adandó kiváltságokkal helyreállitani, hogy napról-napra erősödve, régi erejét visszaszerezze és a háború és béke diadaljeleivel ékeskedve, megközelitse a régi Dáciát, (avagy elérje a régi Dácia dicsőségét): tehát, hogy ezen óhajunk teljesüljön és Erdély a különböző népek bevándorlásával is, művelődjék, hozzájárulván Méltóságos Sassa Ábrahám konstantinápolyi zsidó orvos-doktor közbenjárása: elrendeljük, hogy jelen kiváltságokat mindazon zsidó nemzetségbeliekkel szemben, akik Erdélyben kegyes engedelmünkkel le akarnak telepedni, a következő feltételek mellett, szivesen fogadják, figyelembe vegyék és országunk minden lakósa megtartsa őket. E kiváltságokat a következő cikkelyben adjuk:

1.-ször. Kijelölt helyet fognak kapni lakásul és kereskedésük gyakorlására, a mi és a lakósság biztosaitól védve.

2.-szor. Megengedtetik nekik, hogy szabadon kereskedjenek és különféle árúkat hozzanak be az országba Konstantinápolyból; községről-községre vándoroljanak és országunkból kiki alkalom szerint távozhassék.

3.-szor. Rendeltessék ki egy a jogban jártas nemes bizalmi férfiu, ha valamikor a köztünk elintézendő és bevégzendő ellentétek kivánnák, aki ügyeiket ne csak védje, de elő is mozditsa. Ellenben gondosan ügyeljen rá, nehogy nyiltan vagy titokban

kár. Kiadja az Ardeal — Bánáti Országos Izraelita Iroda (Hitközségek Szövetsége) Cluj-Oradea. p. 131-132; Erdélyi Országgyülési Emlékek VIII. Kötet. p. 143-145.

ZSIDÓK ERDÉLYBEN

"Kolozsvár egy ó és új várból áll, de mindkettőt ugyanazon fal keriti. Helyén a rómaiaknak régi gyarmatvárosa volt, Napuca nevű, melyet Ptolemaios "Vázlataiban", Dácia városai között emlit, ami eléggé kitünik sok más régi feliratból, melyek még megvannak" — igy irja le Bethlen Farkas, a tizenhetedik századbeli tudós Kolozsvár városát, amely a dák Napuca helyén épült fel. A római hóditások korában, Hadrianus idejében (117-138) Napoca lett a neve és "municipium" volt, majd 167-8-ban "colonia" rangra emelkedett és megkapta a "ius italicum" kiváltságot, mely szerint a polgárjogot szerzett lakós föld-adómentességet élvezett, akárcsak Itáliában.[1]

A zsidók letelepedésére Erdélyben dokumentumaink csupán a tizenhetedik század elejéről vannak. Azok is főleg spanyol eredetű zsidókról szólnak. Feltehető, hogy zsidók laktak Erdélyben már sokkal előbb, egyesek szerint már a római légiókkal érkeztek zsidók Erdélybe, de bizonyitékok hiányában ezek nem történelmi tények.[2] Mindenesetre spanyol eredetű zsidók alkották az első nagyobb zsidó közületeket Erdélyben és Bánátban: Gyulafehérvár, Temesvár, Lugos, Pancsova és Zimony városokban.

Bethlen Gábor Erdély fejedelme görög, zsidó és egyéb kereskedőket hivott az országba a tizenhetedik század legelején, hogy velük és általuk felépitse és rendbehozza Erdély megrongált gazdasági helyzetét. E kereskedőket Bethlen Gábor nemzetiségi alapon szervezte meg és mindegyiknek önkormányzatot adott. Ezért nem meglepetés, hogy 1623. julius 18.-án a zsidók is kaptak kiváltságlevelet, melyet történelmi fontosságánál fogva itt leközlünk Dr. Singer Jakab volt Temesvár-gyárvárosi főrabbi forditásában:[3]

1) Bodor András, Napoca a feliratok tükrében. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957, pp. 78.

2) V. Beshevliev, An Information about Jewish Presence on the Danube in the 6th. Century Social, Cultural, and Educational Association of the Jews in the Peoples Republik of Bulgaria. Central Board. Annual. 3,1. Sofia, 1968, 125-126; 127-150.

3) Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalendar — Zsidó Naptár. III. 5698 — 1937/38. Szerkesztik: Dr. Lövy Ferenc főrabbi és Lax A. Salvator főtit-

A KEZDET

Isten büntetni, sújtani akar valakit, hát hontalanná teszi és idegen népek, nemzetek asztalánál kolduskenyérhez taszitja. De, ha áldani akar, akkor felemel és csodát mível.

Ime ez a hullafoltosnak hitt, fél-lábbal a sirveremben lévő, félholtra kinzott nép ujjászületett, ujjáébredt. Ez a kétezeresztendős Gáluttól meggörbült hátú, megalázott nép kiegyenesedett és kapát, fegyvert fogott a kezébe, hogy magának jövendőt épitsen.

Reszket, ájuldozik a világ, hogy ez a félhalott nép képes a huszadik században repülőgépre szállni és vigyázni életét, képes tankra ülni és megvédeni gyermekét. Mert farkasok között nem lehetünk többé bárányok! Amikor más nép leteszi a fegyvert, követni fogja lépését a zsidó nép is. Zsidó ember békeszerető volt mindig, mert a Biblián nevelkedett. Zsidó ember pacifista volt mindig, gyülölte a háborút, mert a Talmud fóliánsai fölé hajolt.

*

A zsidó nép Isten áldásából elindult újból saját útján, mert az Örökkévaló Maga is megbánta, hogy megteremtette a "Gálut" fogalmát.

אמר רב חנא בר אחא אמרי בי רב: ארבעה מתחרט עליהן הקב"ה שבראם ואלו הן גלות כשדים וישמעאלים... (סוכה נב, ב).

Ezért Testvérek, ha bosszút akartok állni meggyilkolt Testvéreinkért, mártirjainkért, egyetlen egy bosszú van csak: LEGYETEK ZSIDÓK!

A nem-zsidó világban, hogy nem birják a zsidót, a két kőtáblát!

Ezért, ha bosszút akartok állni: NEVELJÉTEK GYERMEKEITEKET ZSIDÓKKÁ!

Ha bosszút akartok állni: SEGITSÉTEK IZRAELT!

Ha bosszút akartok állni és meg akarjátok menteni a mi Drága Testvéreink, Mártirjaink emlékét: ERŐSITSÉTEK A ZSIDÓ ÉLETET!

*Elmondotta: Dr. Carmilly-Weinberger Mózes 1969. május 25-én, a New Yorki Park East Synagogue-ban, a magyarországi zsidóság tragédiájának huszonötéves fordulóján.

sa alatt elpusztították. 1944. május havában, amikor már minden recsegett-ropogott Magyarország alapjai alatt, amikor már hallani lehetett az orosz ágyuk dörejét a Kárpátok tövében, akkor, még volt idejük, érkezésük hatszázezer zsidó lelket, ártatlan, védtelen embert elcipelni és a világ szeme láttára porrá égetni.

*

És ekkor Isten szemében a harmadik könny már nem is sírt, hanem zokogott, mert Auschwitz kemencéiből fölszálló füst bekormozta még a csillagokat is az égen.

שלש רעות הן לעין: דמעת הקבר, דמעת העשן ודמעת הבכיה...

(A. Kohut: Aruch completum, Vol. III., 91)

És fuldokolhattak még az angyalok is, amikor az égő kemencék füstjében megérezték másfélmillió ártatlan, zsidó gyermek elnemkacagott mosolyát. Belereszkethettek az egek is szegény, megalázott, zsidó édesanyák ijedt, megrémült tekintetétől.

Igazat állitottak a Talmud bölcsei, amikor könnyeket láttak Isten szemében, mert kevesebbje lett néki tefilint-rakó, taliszba-burkolodzó, vallásos zsidókból; kevesebb zsidó asszony mond "Cöena Uröena"-t Kolozsvárt, a Pata uccában; Kevesebb zsidó gyermek tanulja a bibliát; kevesebb zsidó ember mond szelichot imát Európa elpusztitott, zsidó gyülekezeteiben és zemirot helyett legyek zümmögnek üres, sörös,-boroskancsók felett.

Rombadölt templomaink helyén részeg legények ropják a táncot örömükben, hogy nincs már többé zsidó a városokban, hogy templomaink ormáról lehullottak a mózesi kőtáblák, a tizparancsolattal együtt, a porba. És a "Ne ölj", "Ne lopj", igék isteni betüi nem zavarják többé lelkiismeretüket.

Ezért rémült meg a világ, amikor meglátta az első, csonttá-aszott, vézna zsidót megjelenni elpusztitott, zsidó gyülekezetek helyén. Megijedtek tölünk és rémülten kérdezték: hát maradt még zsidó a világon? Megint lesz pájeszes zsidó a világon?

Van és lesz Emlékező Testvéreim!

Mert az Isten a nagy Művész, a Történelem nagy Mestere, nem úgy dolgozik, mint az ember. Ha üt, ha ver, ha formál, hát az rettenetesen fáj. De ha gyógyit, ha ránknevet, akkor felemel bennünket a történelem magaslataira.

Ez történt velünk Testvérek!

Megsebzett bennünket az Isten, mert ime tudjuk, ugyebár érezzük, hogy nincs nagyobb fájdalom, mint a gáluti élet. Ha

SÍRT AZ ISTEN

És Isten szeme könnybelábadt másodszor is, mert a számüzetés nemcsak hatalmas büntetés, hanem szörnyű betegség is. A Gálut eltompitotta bennünk a történelem iránti érzékünket..

מיום שחרב בית המקדש וגלינו מארצנו נטלה עצה ממנו ואין אנו יודעין לדון דיני נפשות (מגילה יב, ב).

A szétszóratásban elveszítettük tájékozódó képességünket és létünk sorsdöntő pillanataiban képtelenek voltunk megfelelően határozni, dönteni — mondja a Talmud.

A zsidó nép a leghisztorikusabb népek egyike. Nem azért, mert hosszú utat tett meg a világban, hisz egy nép történetét nem kilométerekben mérik, hanem azzal, hogy mit alkotott. És ez a zsidóság gazdagon járta útját népek között; gazdagon ideálokban, erkölcsi értékekben, tudományban. És ez a hisztorikus nép elfelejtette saját multját, saját történelmét. Oh micsoda tragédia! Megtanultuk más népek históriáját: tudtuk, hogy Napoleon mikor és hogyan veszitette el ütközeteit; hogyan is vitte Garibaldi az olaszokat függetlenségük felé; tudtuk, hogy Bismarck mikor egyesítette Németországot és megtanultuk, mert meg kellett tanulnunk, hogy mikor jöttek be a magyarok a vereckei szoroson; még azt is tudtuk, hogy miért ferde a kereszt Szent István koronáján és tudnunk kellett az aradi tizenhárom vértanú nevét és hogy október hatodika a reájuk való emlékezés napja.

De azt nem tudtuk, hogy 1494. augusztus 22-én zsidó férfiakat és nőket égettek el Nagyszombaton és nem tudtuk, nem ismertük a bazini zsidó mártirok névsorát, akiket 1529. május 21-én máglyán égettek el és vagyonukat elkobozták. Mindezekről — többek között — megfeledkeztünk, mert a Gálut eltitkolta elölünk saját népünk multját, megfosztott bennünket a történelem iránti fogékonyságtól. Elfelejtettük önmagunkat, saját multunkat. Úgy jártunk-keltünk ebben a világban, mint az a katona, aki elvesztette emlékezőtehetségét; mint részeg emberek kalandoztunk e téreken, akiknek nehezükre esett megmondanin nevüket címüket. Elvesztettük személyazonosságunkat! Voltunk franciák meg németek, románok meg magyarok. És daloltuk a "Talpra magyart" román falvakban, mert senki más nem deklamálta. És azt a zsidót, aki Máramarosszigeten magyar ujságot szerkesztett és terjesztett, azt a zsidóságot, mely a magyar kultura hűséges sáfárja volt, azt a népet hálából, jutalmul hat hét leforgá-

SÍRT AZ ISTEN

Emlékbeszéd*

אשר ישנו פה עמנו... ואת אשר איננו פה עמנו היום...
... Aki itt van ... és aki nincs itt ma velünk.
(Mózes V. könyve, 29: 14)

A Talmud bölcsei könnyezni látják az Istent és rémülten kérdezik:

שלש דמעות הללו למה...
תנו רבנן שלשה הקב״ה בוכה עליהן בכל יום על ישראל שגלו...
(חגיגה ה, ב)

Isten szemében e három könnycsepp mit jelképez? És a válasz:

az első könny megjelent Isten szemében, amikor Izrael népe vándorbotot vett a kezébe és számüzetésbe ment. Egy nép számára nincs nagyobb büntetés, mint a hontalanság. Maga az Isten is sírt, amikor e nép földönfutóvá vált. Számüzetésben, szétszóratásban élni egyet jelent megalázással. Gálutban élni annyit jelent, mint rettegni, páni félelemben, mindennapi bizonytalanságban lenni. Számüzetés a mi számunkra egy nagy Tisa B'Av, irtózatos gyásznap, egy hosszú Kinah, gyászdal, amelybe ha belecsendült is néha kis kacagás, hát a torkunkra fagyasztották a szót. A nem-zsidó világ nem tudott és nem szeretett örvendő, kacagó zsidót látni. Nem tudta elviselni, ha zsidót énekelni látott. Elnémitották ajkán a dalt, miközben nem feledkeztek meg elvenni, elszedni, elrabolni tőle tehetségének, munkásságának gyümölcsét, zsidó géniuszok, alkotók tudását.

És cammogtunk a számüzetés kétezeresztendős, hosszú országútján koldusan, ütötten--verten. Vadállatok voltak a barátaink — mondjuk ki az igazat — inkább mint az ember. Életünk idegen népek, nemzetek játékszere, kényük-kedvük tárgya, politikai játékuk bünbakja volt, amelyet kellő pillanatban mindig fel lehetett áldozni.

Ezért a Gálut számunkra בכיה לדורות *örök sirás volt!*

*

ENGLISH SECTION

CONTENTS

HUNGARIAN SECTION

élettársam, feleségem (szül. Güns Sara) segitsége nélkül. Hálám néki és köszönet mindazoknak, akik lehetővé tették az "Emlékkönyv" megjelenését az Észak-Erdélyi zsidóság elpusztitásának huszonhatodik esztendejében.

Dr. Carmilly-Weinberger Moshe
volt kolozsvári főrabbi,
a Yeshiva University tanára.

1970. julius — 5730. Sivan havában.

jelenését lehetővé tették: elsősorban a "Memorial Foundation of Jewish Culture"-nak (New York) és vezetőségi tagjainak: Uveeler Mark, Dr. Shapiro Leon és Tarshansky Solomon uraknak; a Lucius N. Littauer nevét viselő alapitványnak és elnökének: Starr Harrynak; tanitványaimnak, a kolozsvári zsidó gimnázium volt növendékeinek, az "Alumni Association of Jewish High Schools in Kolozsvár" vezetőségének: Dr. Rózsa Györgynek, Dr. Adler Évának, Knöpfler Klárának, Schwartz Tibornak, akik lelkes munkájukkal elősegítették az "Emlékkönyv" megjelenését; hálás köszönetünk szól: prof. Scheiber Sándor, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatójának (Budapest), prof. Katzburg Nathaniel egyetemi tanárnak (Bar Ilan egyetem, Ramat-Gan, Izrael), Dr. Bitton Livia tanárnőnek (H. Lehman College, New York), Dr. Bach Endre, a kolozsvári zsidó gimnázium volt igazgatójának (Givath Ada, Izrael), prof. Lax A. Salvator, a kolozsvári izr. hitközség és az Erdély-bánáti kongresszusi izraelita hitközségek országos szervezete volt főtitkárának (Beer Sheva, Izrael), Edelstein Jehuda iró, a kolozsvári "Tarbuth" gimnázium volt tanárának (Givathayim, Izrael), Kahan Kálmán ujságirónak (New York), Schwartz Jehuda iskola-igazgató, a kolozsvári zsidó gimnázium volt tanárának (Givath Olga, Izrael), Zimroni (Nóta) Slomo, az erdélyi mizrachista mozgalom volt vezetőségi tagjának (Bné Brak, Izrael), Weisz Ignác, az erdélyi zsidó sport volt vezető egyéniségének (Tel-Aviv, Izrael), Feuerlicht Andornak (Kiryath Malachi, Izrael), Dr. Schweitzer József főrabbinak (Pécs), hogy cikkeikkel gazdagitották az "Emlékkönyv" tartalmát. (A névvel meg nem jelölt cikkek az "Emlékkönyv" szerkesztőjének tollából származnak; "Hitközségek és Intézmények" fejezetéhez Dr. Eisler Mátyás, Szabó Imre dolgozatai szolgáltak forrásul). Köszönet Nánási Miklósnak, a Magyar Zsidók Világszövetség elnökének; Fettman Józsefnek, a Magyar Zsidók Világszövetség amerikai tagozata elnökének; George Stone, Zélig Ernő, Schlesinger David uraknak a Transylvania Lodge No. 96 (New York) vezetőségének: hathatós támogatásukért.

Külön köszönet jár a Shulsinger Testvérek és a Pilvax nyomdáknak (Gerő Dezső úrnak) New York a könyv nyomdai kivitelezéséért.

Ez az "Emlékkönyv" azonban nem jelenhetett volna meg

vetség, Zsidó Világkongresszus, Hitközségek Országos Szervezeteinek, Zsidó Diáksegélyző és Árvagondozó Központi Irodái. A Kolozsvárt folyt zsidó nevelés, sajtó, sport, komoly kihatással voltak az Erdély-bánáti zsidó élet kibontakozására.

A hitközségek, Chevra Kadisak, szociális intézmények történetében visszatükröződnek az erdélyi zsidóság problémái, harcai, melyeket meg kellett vivnia hol magyar, hol meg román uralommal, az elmult századokban.

Beszél az "Emlékkönyv" az erdélyi zsidóság szerepéről a zsidó sajtó, a héber költészet és irodalom terén. Nem volt a magyarországi, igy az erdélyi zsidóság sem "elszáradt ág". Ezen az "elszáradtnak" hitt ágon héberül verseltek, daloltak zsidók Erdélyben és hangjuk elhallatszott Jeruzsálemig is.

Bemutatjuk a zsidók szerepét az erdélyi magyar kultúra erősitésében, részvételüket a magyar irodalom és sajtó világában, továbbá a gazdasági és politikai életben.

Cikkek, jegyzőkönyvek szólnak az erdélyi zsidóság gettóba szoritásáról, a vonagló szerelvényekről, az auschwitzi pokolról, melyhez képest Dante "Inferno"-ja gyermekjátszótérnek tűnik, a mentési kisérletről, ejtőernyősök hősi önfeláldozásáról. Közöljük a kolozsvári hitközségek tagjainak és a kolozsvári zsidó fiú és leánygimnázium tanulóinak teljes névsorát, hogy igy állitsunk nékik időtálló emléket.

Az elmult 25 esztendő pedig megteremtette azt az időbeli távlatot, mely elengedhetetlenül szükséges történelemmel foglalkozó mű megirásához.

Az "Emlékkönyv" három nyelven iródik: magyarul búcsúzunk a magyar multtól, melyben több volt a szenvedés, a megalázás, mint az öröm; angolul iródik egynéhány összefoglaló fejezet az angolul beszélő világ számára, hogy felmérjék azt a nagy tragédiát, melyet az antiszemitizmus okozott Erdélyben is; héberül pedig a kolozsvári zsidóság multját akarjuk összekapcsolni az Izraelben elindult zsidó jövendővel, amelyért az erdélyi zsidóság élt, dolgozott, szenvedett.

Legyen ez az "Emlékkönyv" tanulságot nyújtó tanúság mártiromságba fojtott életük mellett.

*

Köszönetünk szól mindazoknak, akik az "Emlékkönyv" meg-

ELŐSZÓ

Vulkánikus erők hozták létre a "tengerszemeket". Hegyek tartják tenyerükben őket tükörül a természetnek és bizonyságul földalatti erők morajának. — Ilyen tengerszem a "Gyilkostó" is a délkeleti Kárpátokban: kölcsönadhatja nevét Erdélynek, mert "gyilkosok tanyájává" vált 1944. március — junius havában, amikor földrengésszerű robajjal elnyelt, elpusztitott mindent, amit zsidók alkottak az elmult négyszázesztendő alatt.

A zsidógyűlölet tektonikus földrengései nem egyszer remegtették meg a "türelmes"-nek mondott Erdélyt is. A galut szeizmographján a történelem tűje nyugtalanul dobálódzott az utóbbi században egyik végletből a másikba. Csupán kis időre pihent meg imitt-amott, hogy azután ideges ugrálásával figyelmeztessen a föld alatt működő sátáni erők kirobbanására.

Az erdélyi zsidóság, mely ugyan felfigyelt az első világháború befejeztével a zsidógyülölet féknélküli dübörgésére és zsidó öntudatra ébredt, mégsem volt képes idejében megmozdulni és kimenteni magát a mindent elnyelő tüzes lávatengerből, amely végighömpölygött Európán és elpusztitott benne minden zsidó életet. Az erdélyi zsidóság kis százaléka jutott el csupán az akkori Palesztina partjaihoz.

*

Mint Medea a görög mythologiában, aki megölt gyermekeinek szétszórt végtagjait próbálta a tengerparton összegyüjteni, igyekszünk mi is reszkető kezekkel, a tűzhányó pernyéjétől megsebzetten, huszonöt év távlatából a mi nagy családunk, a kolozsvári zsidóság történelmének egyes fejezeteit összeállítani és igy megfelelő emléket állitani.

Az Emlékkönyvben felsorakozott cikkek követik az erdélyi zsidóság útját a *"KEZDET"*-től, a *"KIFEJLŐDÉS"*-en át a szomorú *"VÉG"*-ig.

Igyekeztünk a kolozsvári zsidóság kibontakozását, fejlődését az erdélyi zsidóság történelmi hátterének megrajzolásával bemutatni. A kolozsvári zsidóság és annak intézményei vezető szerepet töltöttek be az Erdély-bánáti zsidóság életében; országos jellegű intézmények központjai működtek benne: a Cionista Szö-

This Memorial Volume is published with the assistance of
MEMORIAL FOUNDATION OF JEWISH CULTURE, NEW YORK;
BNAI ZION-TRANSYLVANIA LODGE, NO. 96, NEW YORK.

Library of Congress Catalog Card Number: 71-127809

Printed in U.S.A. by
SHHULSINGER BROS., INC.

A KOLOZSVÁRI ZSIDÓSÁG EMLÉKKÖNYVE

Szerkesztette
Dr. CARMILLY-WEINBERGER MÓZES
v. kolozsvári főrabbi,
a zsidó tudományok tanára
Yeshiva University

NEW YORK

1970

MEMORIAL VOLUME
For The Jews
of
CLUJ-KOLOZSVÁR

edited by

DR. MOSHE CARMILLY-WEINBERGER

formerly Chief Rabbi of Kolozsvár,

Professor of Jewish Studies

Yeshiva University

NEW YORK

1970

MEMORIAL VOLUME

FOR

THE JEWS OF CLUJ-KOLOZSVÂR

(Transylvania)

The Synagogue of the Jewish Community (Congr.) in Cluj-Kolozsvár, destroyed by the Nazis in 1944

* PXM
Carmilly-
Weinberger